উৎসর্গপত্রম্ ।

শ্রীমৎপরিব্রাজকস্বামিতুরীয়ানন্দচরণকমলেষু—

কেষাং কৃতেঽস্য ভবতা বিনিযোজিতোঽস্মি
বঙ্গানুবাদরচনে তদহং ন জানে ।
অর্হত্যতো ভবতু আপ্তকৃপং হি সর্ব্বং
হৃৎস্থঃ প্রবর্ত্তয়িতুমত্র ভবান্ বিদেহঃ ॥
ইত্যনুবাদকস্য নিবেদনম্ ।

কাহাদের জন্য এই গ্রন্থের বঙ্গানুবাদরচনায়, আপনি আমাকে প্রবৃত্ত করিয়াছিলেন, জানি না। এই হেতু আমার প্রার্থনা, যাঁহারা আপনার নিকট হইতে কৃপালাভ করিয়াছিলেন, তাঁহাদের সকলেরই হৃদয়ে আবির্ভূত হইয়া আপনি তাঁহাদিগকে এই গ্রন্থপাঠে প্রবৃত্ত করুন, যেহেতু, আপনি বিদেহকৈবল্য লাভ করিয়াছেন।

পরিচয়।

জননীর নিকট আত্মজ স্বভাবতঃই অপূর্ব্ব সুন্দর। গ্রন্থকারের নয়নে স্বরচিত গ্রন্থেরও সেইরূপ সুন্দর হওয়াই স্বভাবিক। সেই হেতু, এই গ্রন্থের রচয়িতা আচার্য্য নরহরি, যখন এই গ্রন্থকে—

"গ্রন্থস্ত্বেতাদৃশস্তাত ন ভূতো ন ভবিষ্যতি" (১)

"বৎস, এইরূপ গ্রন্থ হয় নাই, হইবে না"—বলিয়া আদর করিয়াছেন, তখন পাঠকমাত্রেই সেই কথা পড়িয়া, গ্রন্থকারের প্রতি দয়াবনত দৃষ্টিপাত করিবেন, সন্দেহ নাই; কিন্তু গ্রন্থের মধ্যে প্রবেশ করিলে এবং গ্রন্থের মদমোহনাশকতার পরিচয় পাইলে, গ্রন্থকার যে স্বয়ং রোগগ্রস্ত থাকিয়া অপরের সেই রোগবিনাশে প্রবৃত্ত হন নাই, তদ্বিষয়ে নিশ্চিন্ত হইতে পারিবেন। বিশেষতঃ গ্রন্থকার স্বরচিত গ্রন্থের প্রতি উক্তরূপ অভিমত প্রকাশ করিয়া, যে অসমীক্ষ্যকারিতার অপরাধে অপরাধী হন নাই, স্বয়ং তাহার কারণও পরবর্ত্তী শ্লোকে অবধারণ করিয়াছেন—

ন স্তৌমি ন চ নিন্দামি কথয়ামি যথাস্থিতম্।
একৈকস্মিন্নিহ শ্লোকে প্রোক্তঃ সিদ্ধান্তনির্ণয়ঃ॥

"আমি এই গ্রন্থের অযথা প্রশংসা করিতেছি না, অথবা গ্রন্থান্তরের নিন্দা করিতেছি না; আমি যথার্থ কথাই বলিতেছি। বেদান্তশাস্ত্রের নির্ণীত চরম সিদ্ধান্ত (জীব ব্রহ্মই, তদ্ভিন্ন অন্য কিছুই নহে,) ইহার প্রত্যেক শ্লোকেই প্রতিধ্বনিত হইতেছে"; অথচ তাহা পুনরুক্তিদোষে পাঠকের অরুচিকর হওয়া দূরে থাকুক, সবিশেষ রুচিকরই হইয়াছে।

(১) ৬৯। বোধসার প্রশংসা পৃ—৬৯৪

ইহা অবশ্যই অসামান্য কবিত্বের পরিচয়। একটিমাত্র বস্তুকে সম্মুখে ধরিয়া, আদরোন্মাদে তাহাকে অসংখ্যরূপে প্রদর্শন করা, সেক্ষপীয়র (২) কালিদাস প্রভৃতি মহাকবিজনসুলভ হইলেও, পরমপুরুষার্থে সেই শক্তির প্রয়োগ দেখিলে, "ন ভূতো ন ভবিষ্যতি"-রূপ প্রশংসায়, অসূয়া করিবার কিছুই নাই, অবশ্য বলিতে হয়। বস্তুতঃ উদ্দেশ্য ও অনুষ্ঠান ধরিয়া বিচার করিলে, নিবৃত্তিপর ব্যক্তিমাত্রেই আচার্য্য নরহরির কৃতিকুশলতার যে ভূয়সী প্রশংসা করিবেন, তদ্বিষয়ে সন্দেহ নাই। অদ্বৈতবেদান্তের শুষ্কতাপবাদ তিনি অনেক পরিমাণে অপনোদন করিয়াছেন, পাঠকমাত্রেই স্বীকার করিবেন। এরূপ সরস অনুভূতির একত্র সমাবেশ কুত্রাপি দৃষ্ট হয় না, বলিলে, বোধহয়, অত্যুক্তি হইবে না।

বেদান্তসাহিত্যে এই গ্রন্থের স্থাননিরূপণবিষয়ে, গ্রন্থকার স্বয়ং গ্রন্থমধ্যে যথেষ্ট আভাস দিয়াছেন। একস্থানে (৩) তিনি ব্যক্ত করিয়াছেন যে তাঁহার সিদ্ধান্ত বসিষ্ঠ, ব্যাস, হইতে নিঃসৃত হইয়া শঙ্করাচার্য্যকে অবলম্বন করিয়া আনন্দবোধাচার্য্যের ভিতর দিয়া আসিয়াছে। কিন্তু অন্যত্র (৪) তিনি শাক্ততন্ত্রপ্রতিপাদিত অদ্বৈতসিদ্ধান্তের প্রতিও যথেষ্ট

(২) যথা Sonnets, মেঘদূত। (৩) "কৈবল্যকুঞ্চিকা" ৪৬৯ পৃষ্ঠা দ্রষ্টব্য।

(৪) "(৩০) শিবশক্তি পরাক্রম" প্রকরণ দ্রষ্টব্য। শাঙ্কর অদ্বৈতবাদ ও শাক্ত অদ্বৈতবাদ, উভয়মতেই স্বীকৃত হইয়াছে বটে স্বরূপচৈতন্যের অপলাপ বা আবরণ হইতেই সংসারের উৎপত্তি—"স্বরূপাবরণে চাস্য শক্তয়ঃ সততোত্থিতাঃ", কিন্তু শঙ্কর বলেন, এই অপলাপ বা আবরণ মায়ার দ্বারাই সংঘটিত হয়; সেই মায়া ব্রহ্ম নহে, "অব্রহ্ম", এবং তাহার স্বরূপনির্ণয় করা যায় না। আর শাক্তগণ বলেন সেই স্বরূপচৈতন্য, স্বরূপতঃ অপ্রচ্যুত থাকিয়াই আপনাকে আবৃত করেন। এই কারণে Sir John Woodroffe শঙ্কর মতে দোষারোপ করিয়া বলেন—"Though Maya is thus not a second reality, the fact of positing it at all gives to Shangkara's doctrine a tinge of dualism from which the Sakta doctrine (which has got a weakness of its own) is free "*Maya tattva*" Garland of Letters, page 137.

পক্ষপাতিতা প্রদর্শন করিয়াছেন। আবার মধুসূদন সরস্বতী, অদ্বৈত সিদ্ধান্তে যে ভক্তির সমাবেশ করিয়াছেন, তাহার প্রতিও তিনি সমধিক আস্থা প্রদর্শন করিয়াছেন। (৫) এইরূপে তিনি শাঙ্কর সিদ্ধান্তকে উপজীব্য করিয়াও তাহার (তথাকথিত) উগ্রতার উপশমে প্রয়াস পাইয়াছেন। আবার শঙ্করসমর্থিত সন্ন্যাসলিঙ্গধারণের প্রতিও তাহার কোনও নির্ব্বন্ধের পরিচয় পাওয়া যায় না। বরং "১০। রাগত্যাগাত্যাগ-নির্ণয়ঃ" প্রবন্ধে এবং "১৫। বেষবিচার" প্রবন্ধে, তিনি সেই সন্ন্যাসলিঙ্গ ধারণের প্রতি যে কটাক্ষ করিয়াছেন, তাহা দেখিয়া মনে হয়, তিনি অদ্বৈতোপলব্ধির পক্ষে, তাহা একান্তপ্রয়োজনীয় মনে করেন নাই। তাঁহার উপাধিশূন্য "নরহরি" নাম হইতে এবং তাঁহার শিষ্যকৃত গুরুপরিচয় হইতে, কোনও সন্ধান পাওয়া যায় না, তিনি কোনও কালে সন্ন্যাসগ্রহণ করিয়াছিলেন কি না, অথবা তিনি কোন্ সম্প্রদায় ভুক্ত ছিলেন। (৬)

এই সকল বিষয় পর্য্যালোচনা করিলে মনে হয়, পূজ্যপাদ শঙ্করাচার্য্য ব্রহ্মানন্দ ভারতী প্রভৃতি, বেদান্তসিদ্ধান্তের সাধনায় সন্ন্যাসিগণেরই যে অনন্যসাধারণ অধিকার প্রতিপাদন করিয়াছেন, তদ্বিষয়ে পরবর্ত্তীকালে যে প্রতিবাদ সমুত্থিত হইয়াছিল, নরহরি তাঁহারই সমর্থন করেন।

ইহা তিনি কেবল যুক্তিপ্রণোদিত হইয়া, অথবা গার্হস্থ্যরুচি-পরিচালিত বুদ্ধির বশে, করিয়াছিলেন, তাহা নির্ণয় করা কঠিন। কারণ এক পক্ষে যেমন ব্যাসবসিষ্ঠাদি জ্ঞানিগৃহীর দৃষ্টান্ত তাঁহার সিদ্ধান্তের আনুকূল্য করিয়া থাকে, অপরপক্ষে কলির জীবের দুর্ব্বলতাকে লক্ষ্য করিয়া শঙ্করাচার্য্য সন্ন্যাসলিঙ্গধারণের পক্ষে যে তীব্র নির্ব্বন্ধ প্রকাশ

(৫) ৩২। "ভক্তিরসায়নম্" ১৪৮ পৃষ্ঠা দ্রষ্টব্য।

(৬) তিনি যে কোনও এক সম্প্রদায়ভুক্ত ছিলেন তাঁহা গ্রন্থোপসংহারে ২ সংখ্যক শ্লোক হইতে জানা যায়।

করিয়াছেন, তাহাও অসমীচীন বলিয়া মনে হয় না। বস্তুতঃ সন্ন্যাস চিত্তগত অবস্থাবিশেষ হইলেও, বাহ্যব্যবহার সেই চিত্তগত অবস্থার আনয়নে ও পরিপোষণে যে সমধিক আনুকূল্য করিয়া থাকে, তাহা কোন্ ব্যক্তি অস্বীকার করিবেন? বিক্ষেপনিবৃত্তিই যদি জ্ঞানসংস্কারপুষ্টির অনুকূল বলিয়া অঙ্গীকৃত হয়, তাহা হইলে দুর্ব্বলপ্রারব্ধসমানীত বিক্ষেপের নিবৃত্তির জন্য লিঙ্গধারণরূপ সন্ন্যাসগ্রহণই প্রকৃষ্ট উপায়। প্রবলপ্রারব্ধবশে লিঙ্গধারী সন্ন্যাসীও যে পামরব্যবহারে লিপ্ত হইতে পারেন, ইহা আমরা অস্বীকার করি না; তাই বলিয়া মুমুক্ষুজন-সাধারণের জন্য সন্ন্যাসলিঙ্গধারণ ও সন্ন্যাসমর্য্যাদাপালন যে অনাবশ্যক, একথাও বলা চলে না।

তবে গৃহস্থকে ত্যাগের পথে নামাইতে এই গ্রন্থের যে সবিশেষ উপযোগিতা আছে, তাহা স্পষ্টই প্রতীত হয়। শৃঙ্গাররসঘটিত রূপক উপমাদির সাহায্যে সিদ্ধান্তসমূহ উপন্যস্ত হওয়াতে, সেইগুলি ভোগরত পাঠকের হৃদয়গ্রাহী হইবে এবং খণ্ডলড্ডুকের সহিত নিম্বভক্ষণ হইবে। কিন্তু, গৃহত্যাগীর ও সন্ন্যাসীর পক্ষে সেইগুলি গ্রাম্যধর্ম্মের উদ্গাররূপে অরুচিকর হইতে পারে; তবে ছাগলে যেরূপ অগ্রে বাবলাশুঁটিগুলির সমগ্র ভোজন করিয়া পরিশেষে রোমন্থকালে বিরেচক বীজগুলির বর্জ্জন করিয়া থাকে, সেইরূপ শ্রবণকালে উপমারূপকাদি সহ সিদ্ধান্তগুলি বুদ্ধিস্থ করিয়া পরিশেষে, মননের প্রসিদ্ধ প্রক্রিয়ানুসারে দৃষ্টান্তগুলির বর্জ্জনপূর্ব্বক সিদ্ধান্তগুলির গ্রহণ করিলেই গৃহত্যাগী ও সন্ন্যাসিগণকে কলুষিত হইতে হইবে না।

এই গ্রন্থখানি বেদান্তরসিকের আদরের বস্তু হইলেও, 'আধুনিক' বলিয়া, বেদান্ত-"ব্যবসায়ী" পণ্ডিতগণের নিকট সমাদর পায় না, কিন্তু, তাঁহারা কালিদাসের হিতোপদেশ ভুলিয়া যান—

"পুরাণমিত্যেব ন সাধু সর্ব্বং, ন চাপি কাব্যং নবমিত্যবদ্যম্।
সন্তঃ পরীক্ষ্যান্যতরদ্ভজন্তে, মূঢ়ঃ পরপ্রত্যয়নেয়বুদ্ধিঃ ॥"

এবং আরও ভুলিয়া যান, যে আধুনিক কৃতানুভব জ্ঞানীর বচনের প্রামাণ্য, বেদবচনপ্রামাণ্য হইতে কোনও ক্রমে ন্যূন নহে। ইদানীন্তন জ্ঞানীও ব্যাসবসিষ্ঠাদির সহিত তুল্যপদবীস্থ। অধিকন্তু গ্রন্থকার নিজেও, বোধ হয়, আপনার "আধুনিকতা"-ত্রুটি অনুভব করিয়া, তাহার অপনোদনের জন্য উপনিষদের দোহাই দিয়া বলিয়াছেন, তাঁহার সকল কথাই উপনিষদুদ্যান হইতে সঙ্কলিত, সুতরাং আশঙ্কাস্পদ নহে।

আমাদের মনে হয় এই গ্রন্থের আধুনিকতাই একটি অভিনন্দনীয় গুণ। আধুনিক বলিয়া ইহা মধুসূদনাদি অপেক্ষাকৃত আধুনিক বেদান্তাচার্য্যগণের চিন্তাসৌরভে, সুবাসিত হইয়াছে, এবং ভক্তিবাদের আন্দোলনে আলোড়িত হওয়াতে, "শুষ্ক" অদ্বৈতবাদ, ইহাতে সারস্যমণ্ডিত হইয়াছে। বস্তুতঃ কালস্রোতে লোকপ্রকৃতির পরিবর্ত্তনের সঙ্গে সঙ্গে, চিন্তার ধারা যেমন যেমন পরিবর্ত্তিত হইতেছে, বেদান্তসিদ্ধান্তের ব্যাখ্যাপর গ্রন্থগুলির ব্যাখ্যানপ্রণালীও তদনুসারে পরিবর্ত্তিত না হইলে, বেদান্তের আশ্রয়নীয়তা, ব্যবহারসাধকতা বা অভ্যাসক্ষমত্বও কালে তিরোহিত হইবে, তাহাতে সন্দেহ নাই।

এই গ্রন্থের কিয়দংশ মাত্র, ১২৯২ সালে কলিকাতানিবাসী অন্নদা প্রসাদ বসু মহাশয় শঙ্করাচার্য্যপ্রণীত বলিয়া বঙ্গানুবাদসহ প্রচার করিয়া ছিলেন। তাহাতে ন্যূনাধিক ২৫০ শ্লোক দেখিতে পাওয়া যায়। তাহার অনেকগুলি অসম্পূর্ণ, অনেকগুলি অশুদ্ধ, কিন্তু তাহাই এতাদৃশ উপাদেয় বলিয়া গৃহীত হইয়াছিল, যে অনেক বেদান্তরসাস্বাদীকে সেইগুলি আবৃত্তি করিতে শুনিয়াছি। এই পরমোপাদেয়তাবশতঃই, সম্ভবতঃ ইহার রচনা

শঙ্করাচার্য্যের প্রতি আরোপিত হইয়াছিল, কিন্তু শাঙ্করগ্রন্থের বিচারশীল পাঠক, ইহার রচনা প্রণালী দেখিয়া, সন্ন্যাসের চিহ্নধারণে নির্ব্বন্ধাভাব দেখিয়া, এবং পরিশেষে ষোড়শ শতাব্দীতে আবির্ভূত মধুসূদনসরস্বতী বিরচিত শ্লোক উদ্ধৃত হইয়াছে দেখিয়া, ইহাকে আর শঙ্করাচার্য্যবিরচিত বলিতে সাহস করেন না।

যাহা হউক, এই গ্রন্থের রচয়িতা নরহরি এক দাক্ষিণাত্য ব্রাহ্মণ ছিলেন। তিনি প্রায় দেড়শত বৎসর পূর্ব্বে, এই বারাণসীধামেই আবির্ভূত হইয়া ছিলেন। এই গ্রন্থের টীকাকার দিবাকর, তাঁহারই শিষ্য ছিলেন। টীকা ১৭৩৮ শকে সমাপ্ত হইয়াছিল। টীকাটী গ্রন্থকারের সাক্ষাৎ শিষ্য দ্বারা বিরচিত বলিয়া সবিশেষ সমাদরযোগ্য, কারণ এইরূপ টীকায় গ্রন্থকারের অনেক গূঢ় অভিপ্রায় ব্যক্ত হইবার সম্ভাবনা, এবং সন্দিগ্ধ স্থলে, গ্রন্থকারের প্রকৃত অভিপ্রায়নির্ণয়েও ইহাকে প্রমাণ বলিয়া গ্রহণ করা যাইতে পারে; কিন্তু গ্রন্থকারের হৃদয়সারস্য টীকাকারে অতি অল্প মাত্রায় বর্ত্তিয়াছিল, দেখিতে পাওয়া যায়। গ্রন্থের যে যে স্থল হৃদয় দিয়া বুঝিতে হইবে, তাহা তিনি কেবল বুদ্ধি দিয়া বুঝিতে গিয়াছেন। অলঙ্কার শাস্ত্রের কার্য্য, কেবল ব্যাকরণ শাস্ত্র দ্বারা সাধিতে গিয়া পাঠকের বুদ্ধির উপর অযথা বোঝা চাপাইয়াছেন। এক কথায় শব্দের, ব্যঞ্জনা ও লক্ষণা শক্তির প্রতি প্রণিধান না করিয়া, কেবল অভিধাশক্তির বলেই বেদান্ত শাস্ত্রানুকূল অর্থ নির্ণয় করিতে গিয়াছেন, এবং সেই হেতু অনেক কষ্টকল্পনার আশ্রয় গ্রহণ করিতে বাধ্য হইয়াছেন। বঙ্গানুবাদে সেই সকল কষ্টকল্পনা অবশ্যই পরিত্যাগ করিয়াছি এবং কয়েক স্থলে টীকাকারকল্পিত অর্থ পর্য্যন্ত পরিত্যাগ করিতে বাধ্য হইয়াছি, কারণ সেই সকল স্থলে হৃদয়ের "অভ্যনুজ্ঞা" বা অনুমোদন পাই নাই। তদ্ভিন্ন প্রায় সর্ব্বত্র আমি টীকাকারের নিকট ঋণী; তবে স্থানে স্থানে শাস্ত্রান্তর

হইতেও অর্থ ও প্রমাণ সংগ্রহ করিয়াছি এবং পাতঞ্জলযোগশাস্ত্রের অনেক কথা, যোগসূত্রের যোগমণিপ্রভানাম্নী টীকা হইতেও সংগ্রহ করিয়া দিয়াছি।

পরিশেষে বক্তব্য এই "রত্নপিটক" গ্রন্থাবলীর প্রকাশনে আয়াস-স্বীকারে ত্রুটি করি নাই; তবে কাশীতে থাকিয়া কলিকাতায় প্রথম মুদ্রাঙ্কন কার্য্য সম্পাদন করাইতে, কতকগুলি অপরিহার্য্য স্খলন ঘটিয়াছে। শুদ্ধিপত্রে যথাসাধ্য সংশোধনেরও চেষ্টা করিয়াছি। সহৃদয় পাঠকবর্গের নিকট তজ্জন্য ক্ষমা প্রার্থনা করিতেছি। ইতি শিবমস্তু,

অনুবাদক—

গুরুপূর্ণিমা }
সন ১৩৩৬। }

দক্ষিণেশ্বরনিবাসী শ্রীদুর্গাচরণ চট্টোপাধ্যায়,
১৮ নং কামাখ্যা লেন, কাশীধাম।

অনুবাদকস্য মঙ্গলাচরণম্।

জনক-জননী-মাতৃবাণী-জন্মভূমিভ্যো নমঃ।

আত্মা বৈ পুত্রনামাস্যনুবচনমিতি শ্রোত্রমূলং যদাপৎ
ত্বৎস্তোত্রং স্যাৎ স্বকীয়ং স্তবনমিতি পিতঃ শঙ্কমানো ন্যবর্ত্তে।
আত্মত্বাত্ত্বং হি ভক্তে র্নিরুপমনিলয়স্ত্বৎ প্রিয়ার্থং মদীয়ো
মোক্ষৈকান্তপ্রয়াসো ভবতু জননহন্নৌ চ তে পূর্ব্বজানাম্॥

গর্ভে ধৃত্বা শরীরং দদিথ জননি মে সাধনং মুক্তিসিদ্ধৌ
পাশেনর্ণস্য বদ্ধং তব কৃতিকৃপয়া রক্ষিতং পোষিতং যৎ।
বক্ত্রে বাণীঞ্চ বদ্ধামৃষিঋণনিগড়ৈঃ সাধনং মৌনসিদ্ধে
র্জাড্যং শ্রিত্বা তু যস্যা ঋণমপি ভবতো হ্যশ্রুধন্মুক্তদেহী॥

(সত্যোজাত পুত্রকে সম্বোধন করিয়া পিতা বলেন) 'হে পুত্র তুমি আমার আত্মাই; পুত্র নাম ধরিয়াছ'—এই শ্রুতিবচন যখনই আমার কর্ণগোচর হইল, তখনই বুঝিলাম, হে পিতঃ, তোমাকে স্তব করিলে, তদ্দ্বারা নিজেরই স্তব করা হইবে; এই আশঙ্কায়, নিবৃত্ত হইলাম। কিন্তু তুমি আত্মা বলিয়াই, প্রীতির পরম আস্পদ। সেই হেতু, তোমার প্রীতির জন্য আমার এই মোক্ষের একান্ত চেষ্টা, তোমারও জন্ম-(মরণ) -নিবর্ত্তক হউক, এবং সেইরূপ তোমার পূর্ব্বপুরুষগণেরও হউক।

হে জননি, তুমি গর্ভে ধারণ করিয়া, আমাকে মুক্তিসিদ্ধির সাধন শরীর দিয়াছ বটে, কিন্তু তাহা তোমারই ঋণপাশে আবদ্ধ, কেননা তাহা তোমার সদয়চেষ্টায় রক্ষিত ও পালিত হইয়াছে। তুমি আমার মুখে মৌনসিদ্ধির সাধনস্বরূপ বাণী দিয়াছ বটে, কিন্তু

পুংযোনিং যাতি মাতা শ্রুতমিতি তনয়ে প্রাপ্তসন্ন্যস্তমার্গে
তস্যাদানং সুসাধ্যং দুষ্করমিব মে পালনং তৎস্থিতীনাম্।
দেহশ্চিত্তঞ্চ ভূয়াত্তদনুস্থিতিপরং যত্র কুত্রাপি তিষ্ঠেঃ
আশংসস্তে যথা স্যাত্তব মম চ গতিঃ পুংতনৌ শাশ্বতে চ ॥

লব্ধা বাণী তু যাস্যে কবিগুণরহিতা সা কৃতা মে বিধাত্রা
কুর্য্যামানৃণ্যমস্যা অনুবদনপরঃ শর্ম্মবাচাং মুনীনাম্।
গচ্ছ ত্বং মাতৃভাষে তদনু চ জলধিং মৌনরূপঞ্চ যত্রা
নষ্টা বাচো বিলীনা বহুজনিভণিতা নামরূপৈ র্বিমুক্তাঃ ॥

তাহা (অধ্যয়ন-অধ্যাপনারূপ) ঋষিঋণপাশে আবদ্ধ। জীবন্মুক্ত, (মহামতি) জড়ভরত (সঙ্কল্পনিরোধরূপ) জড়তা বা মৌন, (প্রথম হইতেই) অবলম্বন করিয়া, (এবং সেইহেতু জননীপ্রদত্ত বাণী ব্যবহার না করিয়া, কৌশলে,) সেই বাণীর ঋণও পরিশোধ করিয়াছিলেন।

শুনিয়াছি, পুত্র সন্ন্যাসাবলম্বন করিলে, মাতা পুরুষ হইয়া জন্মগ্রহণ করেন। সন্ন্যাস-গ্রহণ ত সহজ কথা ; সন্ন্যাসের নিয়মপালন, আমার নিকট দুঃসাধ্য বলিয়াই মনে হয়। তুমি এখন পরলোকে যে অবস্থাতেই থাক, আশীর্ব্বাদ করিও, যেন দেহ ও মন সেই সন্ন্যাসের নিয়মপালনে রত হয়, তাহা হইলে তোমার পুরুষ হইয়া জন্মলাভ হইবে এবং আমারও নিত্যপরমাত্মতালাভ হইবে।

কিন্তু বদনে যে ভাষা পাইয়াছি, বিধাতা তাহাকে কবিত্বহীন করিয়া দিয়াছেন। সেইহেতু পরমহিতবাদী মুনিগণের বচনের অনুবাদে রত হইয়া, এই ভাষার ঋণ পরিশোধ করিব। তদনন্তর হে মাতৃভাষে, তুমি মৌনরূপ সমুদ্রে বিলীন হও, যাহাতে বহুজন্মকথিত অসংখ্য ভাষা, নাম ও রূপ পরিত্যাগ করিয়া বিলীন হইয়া গিয়াছে।

ববন্দে দেবকীং শৌরির্যশোদাঙ্কমধিষ্ঠিতঃ।
জন্মভূমিস্ত্বাং তথা বন্দে কাশীরজসি শায়িতঃ॥
ক্রান্ত্বা দ্বাদশবর্ষাণি নাস্পৃশং তাবকং রজঃ।
দক্ষিণেশ্বরসর্ব্বস্বং বিশ্বেশ্বরে ন দুর্লভম্॥
তথাপি মম সর্ব্বস্বং ন স্তুত্বা দক্ষিণেশ্বরম্।
মানসং মে ক্লমং যাতমতস্তং স্তৌমি শক্তিতঃ॥—

শ্রীকৃষ্ণ যশোদার ক্রোড়ে উপবিষ্ট হইয়া দেবকীর বন্দনা করিয়াছিলেন। হে জন্মভূমি, আমিও সেইরূপ কাশীর ধূলায় গড়াগড়ি দিয়া তোমার বন্দনা করিতেছি। দ্বাদশ বৎসর অতিক্রম করিয়াও তোমার ধূলি স্পর্শ করি নাই। (তাহার কারণ এই) দক্ষিণেশ্বরের সর্ব্বস্বধন বিশ্বেশ্বরে দুর্লভ নহে। তথাপি আমার সর্ব্বস্বধন দক্ষিণেশ্বরের স্তব না করিয়া, আমার মন ক্লান্ত হইয়াছে, এই হেতু আমি যথাশক্তি সেই দক্ষিণেশ্বরের স্তব করিতেছি :—

অথ দক্ষিণেশ্বরস্তোত্রম্।

ওঁ নমঃ শিবায়।

১

পরেষাং ছন্দানাং সমনুসরণৈ "র্দক্ষিণ"-পরং
যশো লভ্যং তর্হীশ্বরপরপদা বৈ তদভিধা।
ভবেৎ সোপ্রাসোক্তিস্তপনতনয়ে জীবনহরে
ততঃ কাম্বর্থা সা শিব নিরবশেষং হি ভবিতা?

অপরের ইচ্ছা সম্যগ্রূপে পালন করিলে, যদি "দক্ষিণ" বলিয়া খ্যাতিলাভের যোগ্য হওয়া যায়, তাহা হইলে দক্ষিণেশ্বর এই নামটি, (দক্ষিণ-দিকপতি) যমসম্বন্ধে অবশ্যই পরিহাসোক্তি হয়, কেননা তিনি সকলের প্রাণ হরণ করিয়া থাকেন। তাহা হইলে হে শিব, কাহার প্রতি সেই নামটির প্রয়োগ হইলে তাহার সকল অর্থই অব্যর্থ হয়? ১।

২

অবাচীং কুর্ব্বাণোঽপরমিব কলত্রং ঘটভবিঃ
স্বমুক্তিং কাশীঞ্চ ত্রিদশহিতকামঃ সমজহাৎ।
স দায়াদস্তস্মিন্ যশসি মহতীতি প্রবদসে
যশস্তদ্‌গায়ন্তু ত্রিদিবনিলয়া ভোগরুচয়ঃ॥

৩

কিমায়াতং চেত্তে ধনসুতযশোজীবিতসুখ-
প্রদা দেবাস্তুষ্টা চরমসুখলিপ্সোর্মতিমতঃ।
ভরূপোঽসৌ কাশ্যাং স্তিমিতনয়না জোষমধুনা
বদেন্মুখ্যং পাশং গণয়ত বুধা এব হি দয়াম্॥

যদি বলেন, যে অগস্ত্য (দেবতাগণের প্রার্থনাক্রমে) তাঁহাদের কল্যাণকামনা করিয়া, কাশী ও তৎসঙ্গে নিজের মুক্তিসাধনা, পরিত্যাগ করিয়া দক্ষিণদিক্‌কে লোপামুদ্রার সপত্নীস্বরূপ করিয়া আশ্রয় করিয়া রহিয়াছেন, তিনিই সেই বিপুলযশের অধিকারী— তবে বলি, ভোগাসক্ত দেবতাগণই তাঁহার সেই যশোগান করুন। ২।

কারণ, দেবতাগণ তুষ্ট হইলে মুক্তিরূপ পরমসুখাভিলাষী বুদ্ধিমান্ অগস্ত্যের তাহাতে কি আসিয়া গেল, যেহেতু দেবতাগণ কেবল ধন, পুত্র, যশ ও আয়ুজনিত সুখই প্রদান করিতে পারেন, (মুক্তি দিতে পারেন না); তাই আজ অগস্ত্যকে নক্ষত্ররূপ ধরিয়া, কাশীর প্রতি নির্নিমেষদৃষ্টি হইয়া নীরবে বলিতে হইতেছে, "হে সুধীগণ, দয়াকেই অষ্টপাশের প্রথম পাশ বলিয়া গণনা করিও। ৩।

[অনিত্যে নিত্যবুদ্ধি, অসুখে সুখবুদ্ধি, অশুচিতে শুচিবুদ্ধি, অনাত্মে আত্মবুদ্ধি,— এই চারিটি অবিদ্যার মূর্ত্তি।] এই চারিপ্রকার অবিদ্যাই সকল বিপদের নিদান।

[আর অষ্টাবক্র,—"মুক্তিমিচ্ছসি চেত্তাত বিষয়ান্ বিষবত্ত্যজ।
ক্ষমার্জবদয়াতোষসত্যং পীযূষবদ্ভজ॥" এইরূপে মুমুক্ষুর প্রতি

৪

"চতুর্বেদাংবিদ্যা নিখিলবিপদাং বৈ প্রজননী
"মুমুক্ষূণাং কৃত্যা তদনুভূতি দয়া তন্নিরসনা।
"তদন্যা যা তস্যৈ ভিষগমৃতভুগ্জৈমিনিরলং
"মজেচ্চিত্তং তস্যাং যদি বিমৃশত স্বাত্মকপটম্ ॥'

৫

বিবৃত্যাসৌ দেহে যদি ঘটজনির্জীবশিবতাং
রুচিং তস্যা যচ্ছেজ্জড়জনগণে শোকমথিতে।
তদা নিত্যা তিষ্ঠেৎ স্বপরহিতদাসৌ ত্রিভুবনে
যশোধারারূপা সগরকুলজস্যেব করুণা ॥

দয়ানুশীলনের ব্যবস্থা করিয়াছেন] সেই 'জীবে দয়ার' অর্থ কেবল অবিদ্যার দূরীকরণ। তদ্ভিন্ন অপর সকল প্রকার দয়া করিতে, হয় বৈদ্য, না হয় দেবতা, না হয় যজ্ঞবিৎ জৈমিনি বা কর্ম্মকাণ্ডিগণ, সমর্থ। সেইরূপ দয়া করিতে যদি তোমাদের চিত্ত আসক্ত হয়, তবে বিচার করিয়া দেখিও, তাহা তোমাদের নিজ বুদ্ধিরই ছলনামাত্র, (কেননা, সেইরূপ দয়া করিয়া তুমি কেবল অহঙ্কারকেই পুষ্ট করিতে চাহিতেছ)। ৪।

যদি সেই অগস্ত্য নরদেহে অবস্থানকালেই তাহাতে জীবের শিবরূপতা প্রকটিত করিয়া অর্থাৎ জীবন্মুক্তি সম্পাদন করিয়া, শোকনির্জ্জিত, বিচারবিহীন মনুষ্যগণকে, তদ্বিষয়ে রুচি প্রদান করিতেন, তাহা হইলে, তাঁহার সেইরূপ নিজপর-হিতকারিণী দয়া সগরকুলসম্ভূত ভগীরথের নিজপর-হিতকারিণী যশোধারারূপিণী করুণার ন্যায়, অর্থাৎ গঙ্গার মতো ত্রিভুবনে অক্ষয় হইয়া থাকিত। ৫।

৬

বৃতস্ত্বং যৎ পার্থৈঃ শিবিরসরণিং রক্ষিতুমদাঃ
শিশুদ্রোহিদ্রৌণেরবিহতগতিং ক্রূরকৃতয়ে।
সপর্য্যাপ্রীতস্তৎ কৃতমনুগতং দক্ষিণতয়া
কথং বৈ বুধ্যেরন্ বৃত পরময়া যে জড়ধিয়ঃ ॥

নিশাশেষে চৌরঃ স্বজনভরণে চিত্তবিকলঃ
শিরোঘাতং হত্বাররমবিরতং দেবনিলয়ে।
শশংস ত্বাং রাত্রৌ কৃতিবিফলতাং বৃত্ত্যুপচয়ে
তদা তস্মৈ ঘণ্টাং করবিধুবনৈস্ত্রস্তজতুকা ॥

পাণ্ডবগণ তোমাকে নিজ শিবিরের পথ রক্ষা করিতে নিযুক্ত করিলে, তুমি যে শিশুদ্রোহী অশ্বত্থামাকে নির্দ্দয় হত্যাকাণ্ডের জন্য পথ ছাড়িয়া দিয়াছিলে, তাহাতে, তুমি তৎপূজায় প্রীত হইয়া যে পরম দাক্ষিণ্যবশতঃ তাহার ইচ্ছার অনুবর্ত্তন করিয়াছিলে, এ কথা জড়বুদ্ধিলোকে, হায়, কি প্রকারে বুঝিবে? (তুমি যেমন একপক্ষে পাণ্ডবগণের স্বার্থসংরক্ষণ করিতে স্বীকৃত হইয়াছিলে, তেমনি পক্ষান্তরে অশ্বত্থামার ও তদ্বিরোধী ইচ্ছা পূর্ণ করিতে বাধ্য হইয়াছিলে। যেই হেতু তুমি, যে-দাক্ষিণ্যবশতঃ অশ্বত্থামার ইচ্ছা পূর্ণ করিয়াছিলে, তাহা দাক্ষিণ্যের চরম সীমা বা সর্ব্বাত্মতা, তাহা ভেদবুদ্ধিবিশিষ্ট মূঢ় জনের বুদ্ধির অতীত।) ৬।

(শৈবপুরাণবিশেষে যে আখ্যায়িকা আছে—) পরিবারবর্গপ্রতিপালনে (অক্ষমতাবশতঃ) দুশ্চিন্তাগ্রস্ত হইয়া এক চোর রাত্রি অবসানপ্রায় হইলে, তোমার মন্দিরে যাইয়া কপাটে বিস্তর মাথা ঠুকিয়া তোমাকে জানাইল, সেই রাত্রিতে জীবিকার্জ্জনে তাঁহার সকল চেষ্টা বিফল হইয়াছে। তখন (সেই মন্দিরাভ্যন্তরনিবাসী) এক বাদুড় (সেই কপাট শব্দে) ভীত হইয়া পক্ষবিধূনন দ্বারা (দোদুল্যমান) ঘণ্টাটিকে বাজাইয়া তাহাকে জানাইয়া দিল (হরণ করিবার মতো একটি বস্তু রহিয়াছে)।

৮

ন হস্তপ্রাপ্যাসৌ ছলয়সি কথং মাং সুরগুরো
কথং নিঃশ্রেণী ত্বং ভবসি চ ন মে দেহততিতঃ।
ইতি স্তেনেনোক্তো মৃড় তদকৃথা দক্ষিণতয়া
পরোক্ষত্বপ্রীতিং জহতি হি সুরা বালিশকৃতে ॥

৯

শ্রুতিস্তে স্তেনানাং পতিরিতিগিরা প্রীতিমকরো
পিতুঃ সর্ব্বাত্মত্বং রহসি বিদিতা বেদিতবতী।
স্বকন্যায়ৈ স্মৃত্যৈ পরমিতরথা কল্মষভিয়া
স্মৃতে র্দাসাঃ শিষ্টা স্তদধিগমিতা দক্ষিণতয়া ॥

তখন সেই চোর তোমাকে বলিল, 'হে সুরগুরো, যেখানে আমার হাত পৌঁছে না, এত উচ্চে অবস্থিত ঘণ্টাটিকে দেখাইয়া কেন আমাকে ছলনা করিতেছ? (যদি আমাকে তোমার ঘণ্টাটি দিতেই হয়, তবে তোমার দেহটি দীর্ঘ করিয়া কেন আমার সোপানস্বরূপ হও না?' তদনন্তর হে মৃড়, তুমি দক্ষিণতাবশতঃ তাহাই করিলে। দেবতাগণ (আপন আপন নাম ও রূপ বিষয়ে) পরোক্ষতা ভালবাসেন বটে অর্থাৎ তদুভয় অপরিজ্ঞাত রাখিতে চাহেন, কিন্তু তাঁহারা যখন মূর্খ সাধকের হাতে পড়েন (অর্থাৎ যাহারা দৃশ্যমাত্রেই মিথ্যা, এই তত্ত্ব না জানিয়া দেবতার মূর্তি দর্শনে নির্ব্বন্ধপর হয়), তখন দেবতাদিগকে সেই পরোক্ষপ্রিয়তা পরিত্যাগ করিতে হয়। ৮।

শ্রুতি (যজুর্ব্বেদের অন্তর্গত রুদ্রাধ্যায়) তোমাকে 'চৌরগণের পালনকর্ত্তা' বলিয়া স্তব করিয়া, তোমার প্রীতি উৎপাদন করিলেন, তাহার কারণ এই, শ্রুতি আপন জনকের (তোমার) সর্ব্বাত্মতা অর্থাৎ তুমি চোরেরও আত্মা, ইহা গোপনে জানিতে পারিয়াছিলেন। কিন্তু শ্রুতি আপন কন্যা স্মৃতিকে সেই সর্ব্বাত্মতা যে অন্য প্রকারে বুঝাইলেন, তাহা পাপের ভয়ে, অর্থাৎ পাছে (সংসারে) পাপাচরণকে প্রশ্রয় দিতে হয়। (পরিশেষে) স্মৃতির দাস শিষ্টগণকে (সদাচারিগণকে), তোমার সেই সর্ব্বাত্মতা 'শিবের দাক্ষিণ্য' বলিয়া বুঝান হইল।

১॰

যতো দাক্ষিণ্যন্তন্নিজপরভিদায়া নিরসনং
ভবেজ্জীবে সেতুর্নিখিলনিজতাপ্তেঃ কৃতিমতি।
পরং বিশ্বাত্মন্ তন্ন হি নিজসুখাৎ সংস্থিতিবো
কিমপ্যন্যদৃষ্টা ত্বয়ি বিষমতা দ্বৈতবিবশৈঃ॥

১১

দিশাং সর্ব্বাসাং ত্বং কিল জনয়িতা চেশ্বরবিভুঃ
তথাপ্যাখ্যায়াং যত্ত্বমভিরমসে দক্ষিণপতৌ।
পৃথাপুত্রৈস্ত্যক্তং বিষয়মভি তে সান্ত্বনমিদং
'ন ভেতব্যং তাতাঃ পতিতশরণে তিষ্ঠতি ময়ি।'

যে হেতু, সেই দাক্ষিণ্যের অনুশীলন দ্বারা আপন ও পর এইরূপ ভেদ দূরীভূত হয়, সেই হেতু, উদ্যমশীল মুমুক্ষু জীবের পক্ষে সেই দাক্ষিণ্যের অনুশীলন সর্ব্বাত্মতা প্রাপ্তির সেতুস্বরূপ হইবে, কিন্তু হে বিশ্বাত্মন্, তোমার সেই দাক্ষিণ্য, তোমার সংসারবিধারক স্বরূপভূত সুখ ভিন্ন অন্য কিছুই নহে। যাহারা দ্বৈতপ্রতীতিদ্বারা অভিভূত, তাহারাই তোমাতে ভেদ দর্শন করিয়া থাকে এবং সেই হেতু, তোমার স্বরূপসুখকে দাক্ষিণ্য বলিয়া বুঝে। ১০।

দশদিক্ই তোমা হইতে জন্মলাভ করিয়াছে, ইহা সর্ব্বজনবিদিত। সেই হেতু, তুমি সকল দিকেরই ঈশ্বর হইয়া, সকল দিক্ ব্যাপিয়া রহিয়াছ। তথাপি তুমি যে (এ স্থলে) 'দক্ষিণেশ্বর' এই নামে প্রীতিলাভ কর, তাহার কারণ, ইহা, পাণ্ডববর্জ্জিত দেশের প্রতি তোমার সান্ত্বনা, 'হে বৎসগণ, তোমাদের ভয় নাই, পতিত-জন-তারণ এই যে আমি এখানে উপস্থিত'। ১১।

১২

শিরোদেশে স্থিত্বা শবশয়নমঙ্কে বিতনুষে
পদপ্রান্তে যস্যাঃ শমনশমনীং দক্ষিণগতাম্।
নিবেশ্য স্বাং শক্তিং সদনমনুগঙ্গং প্রকুরুষে
বিমুক্তেঃ সা পল্লী প্রতিফলিতকাশ্যেব বিদিতা॥

১৩

অসামান্যা প্রীতির্যদি তব ন চাত্র ত্রিপথগা
কথং নীতা মূর্দ্ধ্না চরণতলমস্যা অপচিতৌ।
ততঃ কালীক্ষেত্রে কৃতচরণসেবা কথমসৌ
অদূরে নির্ব্বাণা নকুলবর সীতেব বিবরে॥

তুমি যে এই ক্ষুদ্র গ্রামের শিয়রে উপবিষ্ট হইয়া আপন কোলে শ্মশান বিস্তৃত করিয়া রাখিয়াছ, এবং ইহার পাদদেশে আপন শক্তিকে, শমনভয়-নিবারিণী এবং সেই হেতু দাক্ষিণদিগ্বর্ত্তিনী করিয়া স্থাপন করিয়াছ, এবং এইরূপে গঙ্গা-দৈর্ঘ্যের সহিত সমদীর্ঘা এই পল্লীকে বিমুক্তিসদন করিয়া নির্ম্মাণ করিয়াছ, ইহাতে আমি ইহাকে (উত্তর-বাহিনী গঙ্গার পশ্চিমতটবর্ত্তিনী) কাশীর, (দক্ষিণবাহিনী গঙ্গার পূর্ব্বতটবর্ত্তিনী) প্রতিবিম্বিত ছবি বলিয়াই বুঝিয়াছি। (কেননা কাশীতেও তুমি এই ভাবেই অবস্থিত।) ১২।

এই গ্রামের প্রতি তোমার প্রীতি যদি অসামান্য না হইবে, তাহা হইলে তুমি কেন ইহার পূজার জন্য জাহ্নবীকে মাথায় বহিয়া, ইহার চরণতলে উপস্থাপিত করিয়াছ? এবং জাহ্নবীকর্ত্তৃক ইহার চরণসেবা সমাপ্ত হইলে পর, হে নকুলেশ্বর, তুমি কেন অদূরে কালীক্ষেত্রে, সীতার ন্যায়, সেই জহ্নুতনয়াকে, (সাধনার ফলরূপে) বিবরে (পাতালে) নির্ব্বাণ প্রদান করিয়াছ। ১৩।

১৪

সুগুপ্তং ত্বং যাবদ্বিপুলবিভবম্লেচ্ছনৃপতে
রধা অস্ত্রাগারং নয়নপুরতঃ শক্তিশরণে।
প্রতিষ্ঠা তস্যাসীদ্ভুবনবিদিতা তাবদমিতা
তয়া ত্যক্তে তস্মিন্ সপদি তু গতা সংশয়পদম্ ॥

১৫

পুরা যো নীলাদ্রিং পথি জিগমিষুঃ কৃষ্ণবিরহাৎ
সিষেচৈনাং পল্লীং নয়নসলিলৈঃ কল্মষহরৈঃ।
স গৌরাঙ্গঃ প্রীতিং তব রহসি লেভে স হি ন কিং
সদদ্বৈতে নিষ্ঠাং রসসরণিগম্যাং সমগমৎ ?

১৬

ততো বীজাদস্রাৎ সমজনি তব ভ্রূপ্রণিহিতঃ
ভুবি ব্যক্তোঽদ্বৈতস্থিতিসুগহনো ভক্তিরসিকঃ।

বিপুলবিভব ম্লেচ্ছ নৃপতির অস্ত্রাগার তুমি যতদিন আপন নয়নসমক্ষে আপন শক্তির গৃহে রাখিয়াছিলে, ততদিন তাঁহার সেই ভুবনবিদিতা প্রতিষ্ঠা যেন অপরিমিতা ছিল। তুমি সেই অস্ত্রাগার পরিত্যাগ করায়, হঠাৎ যেন তাহা সংশয়াপন্ন হইয়াছে। ১৪।

(কয়েক শতাব্দী) পূর্ব্বে, গৌরাঙ্গ নীলাচল যাইবার জন্ম যাত্রা করিয়া পথে কৃষ্ণবিরহজনিত অশ্রুজলে এই পল্লীকে অভিষিক্ত করিয়া ইহার পাপ হরণ করিয়াছিলেন। তিনি তখন অবশ্যই গোপনে তোমার প্রীতি বা অনুগ্রহ লাভ করিয়াছিলেন। কেন না তিনি কি সচ্চিদানন্দের আনন্দমার্গমাত্র অনুসরণ করিয়া, অদ্বৈতব্রহ্মনিষ্ঠা লাভ করেন নাই ? ১৫।

তদনন্তর সেই অশ্রুবীজ হইতে তোমার ভ্রূবিক্ষেপমাত্রদ্বারা সূচিত নিদেশক্রমে রামকৃষ্ণ আবির্ভূত হইলেন। ইনি (গৌরাঙ্গের ন্যায়) ভক্তিরসিক, কিন্তু ইঁহার অদ্বৈত

স রামাখ্যঃ কৃষ্ণো নিবসথমিমং পুণ্যযশসং
তব ক্ষেত্রং কাল্যা ইতি ভুবি পরোক্ষং প্রথিতবান্ ॥

১৭

যদাযামপ্রাক্ষীৎ স্বজনককথাং ভক্তিগলিতাং
তদাঙ্গুল্যাখ্যাতিং স্বহৃদয়পটে মাতুরগমৎ ।
ত্বমেবাসৌ স্রষ্টা জগত ইতি লীনা বিয়তি সা,
যথা দাকারোঽভূদৃষির্বচসি দাসোঽহমিতি যৎ ॥

১৮

তব জ্যোতিস্তম্ভো বিকরতি করান্ মর্ত্ত্যজলধৌ
সুদূরেঽপি ম্লেচ্ছে তরণিনিবহে বাতলুলিতে ।
জগৎ সর্ব্বং তস্মাৎ প্রণতিপরতান্ তেঽভিনয়দ্
ববন্ধৈকং সেতুং প্রণতমতিগঙ্গং চরণয়োঃ ॥

স্থিতি অতি গভীর এবং ভুবনবিদিত। (গৌরাঙ্গের ন্যায় ইঁহার অদ্বৈতনিষ্ঠা অব্যক্ত ছিলনা।) সেই রামকৃষ্ণ তোমার এই পুণ্যশ্লোক নিবাসপল্লীকে কালীর ক্ষেত্র বলিয়া পরোক্ষভাবে ভুবনে প্রচারিত করিলেন। ১৬।

তিনি যখন, তাঁহার ভক্তিদর্শনে দ্রবীভূতা প্রকৃতিজননীকে আপনার ও বিশ্বের জনক সেই পুরুষের কথা জিজ্ঞাসা করিলেন, তখন তিনি আপনার হৃদয়পটে জননীর অঙ্গুলি-নির্দ্দেশ প্রাপ্ত হইলেন, (তাহার অর্থ) তুমিই সেই বিশ্বের স্রষ্টা। এইমাত্র জানাইয়া তিনি আকাশে বিলীন হইয়া গেলেন। নারদ যখন 'দাসোঽহং' 'দাসোঽহং' বলিয়া হরির অন্বেষণে নির্গত হইয়াছিলেন, তখন সেই বাক্যে 'দা'কার যেরূপে বিলীন হইয়া গিয়াছিল, ঠিক সেইরূপেই তিনিও বিলীন হইলেন। ১৭।

তোমার সেই আলোকমঞ্চ মানবসমুদ্রে কিরণজাল বিস্তার করিতেছে। তাহা ঝঞ্ঝাবিতাড়িত সুদূরস্থিত ম্লেচ্ছতরণীসমূহেও পৌঁছিতেছে। এইহেতু সমগ্র জগৎ যে

১৯

সদয়সরলতায়াঃ সপ্রসাদক্ষমায়াঃ
পরমপরিণতিস্তে শাম্ভবং দক্ষিণত্বম্।
অসুলভমিতরত্র ত্বাত্মনি ব্যক্তসত্তং
কথমনুসমধাস্ত্বাং মদ্বহির্দক্ষিণেশম্ ?

২০

সর্ব্বত্রৈব স্বদেহে নিয়তনিবসতিং বিভ্রতং দক্ষিণেশং
গূঢ়ং পুণ্যঞ্চ দুর্গাচরণবিরচিতং শ্রাবয়েৎ স্তোত্রমেতৎ।
দধ্যাদ্ যোঽর্থঞ্চ চিত্তেসুবিমলবিশদে প্রাপ্নুয়াৎ স হ্যমৃত্বা
কাশীমৃত্যোঃ সুরম্যং ফলমবিচলিতং যত্র কুত্রাপি তিষ্ঠন্॥

ইতি শ্রীদুর্গাচরণবিরচিতং দক্ষিণেশ্বরস্তোত্রং সমাপ্তম্।

তোমার চরণে প্রণতিপরায়ণ হইয়াছে, তাহা দেখাইবার জন্য, গঙ্গা অতিক্রম করিয়া তোমার চরণযুগলে প্রণত এক সেতু বাঁধিয়াদিল। ১৮।

হে শম্ভো, দয়ার সহিত সরলতা এবং প্রসন্নতার সহিত ক্ষমা ("ক্ষমার্জ্জব দয়াতোষ") পরাকাষ্ঠা লাভ করিলেই, তোমার দাক্ষিণ্যের মূর্ত্তি ধারণ করে। সেই পরাকাষ্ঠা জগতে সর্ব্বত্র দুর্লভ হইলেও আত্মায় কিন্তু স্পষ্টই প্রতীত হয়। (কেননা সকলেরই আত্মা নিজের নিজের প্রতি সদয়, সরল, প্রসন্ন ও ক্ষমাবান্।) তাহা হইলে, দক্ষিণেশ্বর, তোমাকে কেন আমি আপনার বাহিরে অন্বেষণ করিতেছিলাম ? ১৯।

যিনি জগতের সর্ব্বত্র এবং প্রতি জীবের দেহে, অবিচ্ছিন্ন বসতিক্রমে বিদ্যমান, সেই দক্ষিণেশ্বরকে দুর্গাচরণ-বিরচিত এই গভীরার্থক ও পুণ্য স্তোত্র শুনাইতে হয়। আর যিনি রজস্তমোবিবর্জ্জিত শুদ্ধসত্ত্ব চিত্তে ইহার অর্থ ধারণ করিবেন, তিনি না মরিয়াই এবং যেখানে সেখানে থাকিয়াই কাশী-মরণের রমণীয় ও নিত্য ফল (মুক্তি) লাভ করিবেন। ২০।

ইতি শ্রীদুর্গাচরণবিরচিত দক্ষিণেশ্বরস্তোত্র সমাপ্ত।

ওঁম্ নমোঽন্তর্য্যামিণে।

বোধসারঃ।

শ্রীবিদ্বদ্বর্য্যনরহরিবিরচিতঃ।

মঙ্গলাচরণম্।

ওঁম্ কিঞ্চিৎকুতূহলেনৈব বিদুষাং প্রিয়কাম্যয়া।
মঙ্গলাচরণং কৃত্বা বোধসারো নিরূপ্যতে॥ ১॥

অন্বয়। কিঞ্চিৎ কুতূহলেন এব বিদুষাং প্রিয়কাম্যয়া মঙ্গলাচরণং কৃত্বা (ময়া) বোধসারঃ নিরূপ্যতে॥১॥

আত্মসাক্ষাৎকারসুখজনিত একপ্রকার অহেতুকক্রীড়াচ্ছলে, (১) এবং বিবেকিজনগণের প্রিয়কামনায় (তাঁহারাও যাহাতে আমার ন্যায়

---

(১) গ্রন্থরচনা একটি অবিদ্যাকার্য্য; কারণ গুরুশিষ্যরূপ দ্বৈতবুদ্ধিকে দৃঢ় করিয়া উপদেশপ্রদানকার্য্যে প্রবৃত্ত হইতে হয়। অদ্বৈতজ্ঞানীর পক্ষে তাহা অসম্ভব। পক্ষান্তরে অবিদ্যাগ্রস্ত উপদেষ্টার উপদেশও নিষ্ফল। সেই হেতু জ্ঞানীকেই অবিদ্যা-সংস্কারের বাধিতানুবৃত্তির বশে, উপদেশপ্রদান বা গ্রন্থরচনা করিতে হয়,—অর্থাৎ অবিদ্যাসংস্কারকে দগ্ধপটবৎ বিনষ্ট জানিয়াও, কার্য্যে প্রবৃত্ত হইতে হয়। সেইরূপ অবিদ্যাসংস্কার (ভৃষ্টবীজের ন্যায়) অনর্থ প্রসব করিতে পারে না। অনর্থ প্রসবের উপক্রম দেখিলেই, জ্ঞানী (কথিত স্থিতপ্রজ্ঞ) কূর্ম্মের অঙ্গসংহরণের ন্যায় দ্বৈতবুদ্ধির সংহার করিয়া স্বরূপস্থ হ'ন। উপদেশপ্রদানরূপ অবিদ্যার শুভ সংস্কারকে প্রশ্রয় দিলে, সংসারের উপকার হয়, অর্থাৎ অবিদ্যাগ্রস্ত জীব, তাহাকে উপকার বলিয়া মনে করে; এই হেতু সংসার-প্রতীতিকে এবং সংসারের উপকারকরণপ্রয়াসকে ভ্রম জানিয়াও, কল্পিত সংসার লইয়া তিনি খেলা করেন এবং সেই খেলাচ্ছলে উপদেশ দেন।

সেইরূপ আনন্দলাভ করেন, এইরূপ অভিপ্রায়ে) আমি মঙ্গলাচরণ করিয়া এই "বোধসার" সঙ্কলন করিতেছি ॥ ১ ॥

অনন্তশক্তিসন্দোহপূর্ণস্য পরমাত্মনঃ।
বিঘ্নবিধ্বংসিনীং শক্তিং গণরাজমুপাস্মহে ॥ ২ ॥

অন্বয়। অনন্তশক্তিসন্দোহপূর্ণস্য পরমাত্মনঃ বিঘ্নবিধ্বংসিনীং শক্তিং গণরাজং (বয়ং) উপাস্মহে। (সন্দোহয়তি পরস্পরানুকূল্যেন স্বস্বকার্য্য-জননক্ষমাং করোতীতি তথা সা মূলশক্তিঃ তয়া পূর্ণস্য পরমাত্মনঃ।) ॥২॥

এই সংসারে অসংখ্যপ্রকার শক্তি পরস্পর আনুকূল্য করিয়া পরস্পরকে সফলতা প্রদান করিতেছে। সেই সকল শক্তিপরিপূর্ণ পরমাত্মার যে শক্তি বিঘ্নবিনাশ করিয়া থাকে,—গণপতি নামে পরিচিত সেই শক্তির আমরা উপাসনা করিতেছি ॥ ২ ॥

যা প্রকাশবিমর্ষাভ্যাং স্বরূপাবস্থিতিং গতা।
স্মরামি তামহংভক্ত্যা জ্ঞানশক্তিং সরস্বতীম্ ॥ ৩ ॥

অন্বয়। যা প্রকাশবিমর্ষাভ্যাং (২) স্বরূপাবস্থিতিং গতা, তাং জ্ঞানশক্তিং সরস্বতীং অহং ভক্ত্যা স্মরামি ॥৩॥

যিনি সদসদ্বিচার দ্বারা এবং স্বরূপের আবিষ্কার দ্বারা আপনার নিজ (চিদানন্দঘন) রূপে অবস্থিতি লাভ করিয়াছেন, পরমাত্মার সেই সর্ব্বজ্ঞানপ্রকাশিকা এবং স্বয়ং জ্ঞানরূপা শক্তি সরস্বতী দেবীকে আমি ভক্তি সহকারে স্মরণ করিতেছি ॥ ৩ ॥

---

(২) প্রকাশ ও বিমর্ষ বা অহম্ এবং ইদম্ এতদুভয়ের অবিচ্ছেদ্য সম্মেলন পরা-সম্বিৎ বা বাণী। Sir John Woodroffe কৃত Garland of letters দ্রষ্টব্য। (ch. x. p. 90).

২। গুরুস্তবঃ।

শ্রীগুরূন্ পরমানন্দস্বরূপানভিবাদয়ে।
তাপত্রয়াপহা যেষাং কৃপা ব্রহ্মামৃতপ্রপা ॥ ১ ॥

অন্বয়। যেষাং কৃপা তাপত্রয়াপহা ব্রহ্মামৃতপ্রপা (ভবতি), অহং তান্ পরমানন্দস্বরূপান্ শ্রীগুরূন্ অভিবাদয়ে ॥১॥

সুগভীর কূপ হইতে জল তুলিয়া যাহাদের পিপাসা নিবৃত্তি করিবার সামর্থ্য নাই, সেই সকল জীবের জন্য কোন দয়ালু ব্যক্তি জল তুলিয়া যেমন কূপসন্নিহিত কৃত্রিম জলাধার পূর্ণ করিয়া রাখে, তদ্দ্বারা তাহাদের পিপাসাদিশান্তি হয়, সেইরূপ যে পরমানন্দস্বরূপ (পরমাত্মমূর্ত্তি), পরমারাধ্য গুরু, কৃপা করিয়া ব্রহ্মজ্ঞানরূপ অমৃতের আধার হইয়া থাকেন, এবং তদ্দ্বারা আধ্যাত্মিক, আধিদৈবিক ও আধিভৌতিক এই ত্রিতাপদগ্ধ জীবের তাপাপনোদন করেন, আমি সেই পরমারাধ্য গুরুকে অভিবাদন করি ॥ ১ ॥

মদমোহাভিধক্রূরমধুকৈটভজিষ্ণবে।
মোক্ষলক্ষ্মীনিবাসায় নমঃ শ্রীগুরু বিষ্ণবে ॥ ২ ॥

অন্বয়। মদমোহাভিধক্রূরমধুকৈটভজিষ্ণবে মোক্ষলক্ষ্মীনিবাসায় শ্রীগুরু-বিষ্ণবে নমঃ ॥২॥

যিনি মদ ও মোহ নামক নিষ্ঠুর মধুকৈটভাসুরদ্বয়কে জয় করিয়াছেন এবং মোক্ষলক্ষ্মী যাঁহার হৃদয়ে নিত্য বসতি করেন, আমি সেই গুরুমূর্ত্তি বিষ্ণুকে নমস্কার করি ॥ ২ ॥

গুণৈর্গৌরবমায়াতা হরিব্রহ্মহরাস্ত্রয়ঃ।
গুণাতীততয়াস্মাকং গুরবো গুরুতাং গতাঃ ॥ ৩ ॥

অন্বয়—হরিব্রহ্মহরাঃ ত্রয়ঃ গুণৈঃ গৌরবম্ আয়াতাঃ। অস্মাকং গুরবঃ গুণাতীততয়া গুরুতাং গতাঃ ॥৩॥

বিষ্ণু, ব্রহ্মা এবং শিব এই তিন দেবতা যথাক্রমে সত্ত্ব রজঃ ও তমঃ এই তিন গুণের সাহায্য লইয়াই, গুরুর ভাব (লোকপূজ্যতা) প্রাপ্ত হইয়াছেন। আমাদের (আরাধ্য) গুরুদেব এই ত্রিগুণ অতীত হইয়াছেন বলিয়াই তিনি গুরুভাব প্রাপ্ত হইয়াছেন। (ধ্বনি এই যে, বিষ্ণু ব্রহ্মা এবং শিব ইঁহারা দেবতা বলিয়া স্বভাবতঃ লঘু, কেবল গুণের সাহায্যেই গুরু (ভারী) হইয়াছেন। কিন্তু যিনি আমাদের গুরু, তিনি ত্রিগুণের অতীত, এবং স্বভাবতঃ গুরু বলিয়া, অন্য কিছুর সাহায্য না লইয়াই গুরু হইয়াছেন)॥ ৩॥

পুরান্তকহরো রুদ্রঃ কংসকেশিহরো হরিঃ।
চণ্ডমুণ্ডহরা চণ্ডী সর্ব্বদ্বন্দ্বহরো গুরুঃ॥ ৪॥

অন্বয়—রুদ্রঃ পুরান্তকহরঃ, হরিঃ কংসকেশিহরঃ, চণ্ডী চণ্ডমুণ্ডহরা, গুরুঃ সর্ব্বদ্বন্দ্বহরঃ॥ ৪॥

(ত্রিপুরারি মৃত্যুঞ্জয়) হর, (দ্বন্দ্বে লিপ্ত হইয়া) শূন্যে মায়ানির্ম্মিত স্বর্ণ, রৌপ্য ও লৌহনির্ম্মিত ত্রিপুর জয় করিয়াছেন। হরি (কৃষ্ণ) কংসরাজ ও অসুর কেশীকে (সেইরূপে দ্বন্দ্বে লিপ্ত হইয়া) বধ করিয়াছেন। চণ্ডীদেবী, চণ্ড ও মুণ্ড নামক অসুরদ্বয়কে যুদ্ধ করিয়া জয় করিয়াছেন। গুরু কিন্তু সর্ব্বদ্বন্দ্বাতীত থাকিয়া আমাদের সকল দ্বন্দ্ব বিনাশ করিয়া থাকেন; অর্থাৎ সুখে দুঃখে, মানে অপমানে, শীতে ও গ্রীষ্মে নির্ব্বিকার থাকিতে সামর্থ্য দেন॥ ৪॥

যচ্ছন্তি দেবতাস্তুষ্টা ধনমায়ুঃ সুতং যশঃ।
জ্ঞানং কে নাম দাস্যন্তি বিনা শ্রীগুরুপাদুকাম্॥ ৫॥

অন্বয়—দেবতাঃ তুষ্টাঃ সন্তঃ ধনম্ আয়ুঃ সুতং যশঃ দাস্যন্তি। শ্রীগুরুপাদুকাম্ বিনা কে নাম (সম্ভাবনায়াম) জ্ঞানং দাস্যন্তি? ॥৫॥

ব্রহ্মা, বিষ্ণু প্রভৃতি দেবতাগণ, তপস্যা ইত্যাদি দ্বারা তুষ্ট হইলে ধন, আয়ু, পুত্র, যশ ইত্যাদি ঐহিক বা পারত্রিক বিষয় দেন (ইহাদের সকল গুলি বন্ধনের কারণ বলিয়া মুমুক্ষুগণ ইহাদিগকে আদর করেন না)। কিন্তু শ্রীগুরুপাদুকা বিনা বল কে আর জ্ঞান দিতে পারেন? [গুরুতত্ত্ব সাধারণ লোকের নিকট দুর্ব্বোধ্য বলিয়া, সাধারণে গুরুসম্বন্ধে যাহা জানে অর্থাৎ গুরুপাদুকার পূজা করিতে হয়, সেই গুরুপাদুকা পূজাকেই লক্ষ্য করা হইয়াছে। গুরুতত্ত্ব না বুঝিলেও মুমুক্ষুজনের, প্রতিমার ন্যায় গুরুপাদুকার পূজা বিধেয়, ইহাই অভিপ্রায়।] ॥৫॥

জয়তি শ্রীগুরূনাং হি চরনাব্জরজোগুণঃ।
হতাস্ত্রয়ো যদেকেন রজঃসত্ত্বতমোগুণাঃ ॥ ৬ ॥

অন্বয়—শ্রীগুরূনাং চরনাব্জরজোগুণঃ জয়তি, যৎ (যস্মাৎ) একেন (তেন) রজঃসত্ত্বতমোগুণাঃ হতাঃ ॥ ৬ ॥

শ্রীগুরুদেবের শ্রীচরণকমলের রেণুর মাহাত্ম্য (কর্ম্ম, উপাসনা প্রভৃতি সকল সাধনকেই নিশ্চয়ই অতিক্রম করে,) যেহেতু সেই ধূলির মাহাত্ম্য (শিষ্যের প্রীতি বশতঃ গুরুদেবের শিষ্যের জন্য শুভ বাসনা) অন্য সাধনের সাহায্য বিনাই, শিষ্যের রজঃ, সত্ত্ব ও তমঃ এই তিন গুণকেই নিহত করিয়াছে অর্থাৎ শিষ্যের স্বরূপ জানাইয়া দিয়া শিষ্যকে গুণাতীত করিয়াছে ॥ ৬ ॥

তার্য্যা বয়ং তরির্বোধস্তরনীয়ো ভবার্ণবঃ।
তৎকর্ণধাররূপেণ তারকং শ্রীগুরুং ভজে ॥ ৭ ॥

অন্বয়—বয়ম্ তার্য্যাঃ, বোধঃ তরিঃ, ভবার্ণবঃ তরনীয়ঃ। (অহম্) তৎকর্ণধাররূপেণ তারকং শ্রীগুরুং ভজে ॥ ৭ ॥

আমি (এবং যাঁহারা আমার ন্যায় গুরুভক্ত, তাঁহারা) সংসারসমুদ্র উত্তীর্ণ হইবার অধিকারী। জীব ব্রহ্ম হইতে ভিন্ন নহে, গুরুমুখ হইতে এইরূপ মহাবাক্য শুনিয়া যে জ্ঞান জন্মে, সেই জ্ঞান সংসারসমুদ্র পার হইবার নৌকাস্বরূপ। আমাদিগকে (বিষয়রাশিপরিপূর্ণ রাগদ্বেষাদিনক্রসঙ্কুল) সংসার সমুদ্র পার হইতে হইবে। সমুদ্রে কর্ণধার যেমন তারক, জন্মমরণসমুদ্রে গুরুও সেইরূপ, বলিয়া, প্রসিদ্ধ তারকমন্ত্র প্রণব দ্বারা গুরুকে সূচনা করা হইয়া থাকে। সেই প্রণব মন্ত্রের বাচ্য এবং লক্ষ্য শ্রীগুরুদেবকে আমরা ভজনা করি ॥ ৭ ॥

তারকস্যোপদেশেন গুরুর্ভূত্বা বিমুক্তিদঃ।
কাশ্যামপীশ্বর স্তস্মাদীশ্বরাদধিকো গুরুঃ ॥৮॥

অন্বয়—কাশ্যাম্ ঈশ্বর. অপি তারকস্য উপদেশেন গুরুঃ ভূত্বা বিমুক্তিদঃ ভবতি। তস্মাৎ ঈশ্বরাৎ গুরুঃ অধিকঃ (ভবতি) ॥ ৮ ॥

ঈশ্বরও কাশীতে তারকমন্ত্র প্রণবের উপদেশ করিবার নিমিত্ত গুরুরূপ ধরিয়া বিমুক্তিদাতা হন। সেই হেতু গুরু ঈশ্বর অপেক্ষা শ্রেষ্ঠ ॥ ৮ ॥

গুরোরনুগ্রহাদীশ ঈশ্বরানুগ্রহাদ্ গুরুঃ।
শ্রীগুরোর্দর্শনং হেতুঃ পরন্ত্বীশ্বর দর্শনে ॥ ৯ ॥

অন্বয়—গুরোঃ অনুগ্রহাৎ ঈশঃ (প্রাপ্যতে), ঈশ্বরানুগ্রহাৎ গুরুঃ (প্রাপ্যতে), পরন্তু ঈশ্বরদর্শনে শ্রীগুরোঃ দর্শনং হেতুঃ (ভবতি) ॥৯॥

গুরুর অনুগ্রহ হইলে, ঈশ্বরলাভ হয়; ঈশ্বরের অনুগ্রহ হইলে গুরু লাভ হয়।* কিন্তু গুরুর দর্শনই ঈশ্বরদর্শনের হেতু বলিয়া, গুরু ঈশ্বর অপেক্ষা শ্রেষ্ঠ ॥ ৯ ॥

---

* "যাবন্নানুগ্রহঃ সাক্ষাজ্জায়তে পরমেশ্বরাৎ।
তাবন্ন সদ্গুরুং কশ্চিৎসচ্ছাস্ত্রমপি নো লভেৎ"

ঈশ্বরঃ সর্ব্বহেতুত্বাদ্ধেতুঃ সংসারমোক্ষয়োঃ।
মোক্ষস্যৈব গুরুস্তস্মান্নাস্তি তত্ত্বং গুরোঃ পরম্॥ ১০॥

অন্বয়—ঈশ্বরঃ সর্ব্বহেতুত্বাৎ সংসারমোক্ষয়োঃ হেতুঃ (ভবতি)। গুরুঃ মোক্ষস্য এব (হেতুঃ)। তস্মাৎ গুরোঃ পরম্ তত্ত্বং নাস্তি। ॥১০॥

ঈশ্বর যখন সকলেরই হেতু, তখন তিনি সংসার বা বন্ধনেরও হেতু এবং মোক্ষেরও হেতু। গুরু কিন্তু কেবল মোক্ষেরই হেতু। সেই কারণে গুরু অপেক্ষা শ্রেষ্ঠ তত্ত্ব আর নাই ॥১০॥

বিনাপি ক্ষেত্রমাহাত্ম্যং গুরুমাহাত্ম্যতঃ কিল।
বিমুক্তির্যত্র কুত্রাপি ন কাশ্যাং গুরুণা বিনা॥ ১১॥

অন্বয়—ক্ষেত্রমাহাত্ম্যং বিনা অপি গুরুমাহাত্ম্যতঃ কিল যত্র কুত্র অপি বিমুক্তিঃ (স্যাৎ); কাশ্যাম্ (অপি) গুরুণা বিনা (বিমুক্তিঃ) ন স্যাৎ ॥১১॥

কেহ যদি মোক্ষদায়ক ক্ষেত্রে বাস করিয়া সেই ক্ষেত্রের মাহাত্ম্য গুণে মুক্তিলাভের সুযোগ না পায়, তাহা হইলে সদ্‌গুরুলাভ করিয়া, তাঁহার মাহাত্ম্যগুণে যে কোন স্থানেই (মোক্ষদায়ক ক্ষেত্রের বাহিরে) মুক্তিলাভ করিতে পারে। অধিক কাশীতেও তারকমন্ত্রোপদেষ্টা বিশ্বনাথ-গুরু ব্যতীত মুক্তির উপায় নাই ॥ ১১ ॥

ক্ষম্যতামিতি কিং বাচ্যং প্রসীদেতি কিমুচ্যতাম্।
ক্ষমাপ্রসাদসম্পূর্ণঃ স্বভাবাদেব মে গুরুঃ॥ ১২॥

অন্বয়—(ত্বয়া) ক্ষম্যতাম্ ইতি কিং (ময়া শিষ্যেণ) বাচ্যম্। (ত্বম্) প্রসীদ ইতি কিং উচ্যতাম্? (যতঃ) মে গুরুঃ স্বভাবাৎ এব ক্ষমাপ্রসাদ সম্পূর্ণঃ (ভবতি) ॥ ১২ ॥

"হে গুরো! তুমি আমার সকল দোষ সহন করিয়া আমাকে

লও”—আমি গুরুর নিকট যাইয়া কেন একথা বলিব? “হে গুরো! তুমি আমার প্রতি প্রসন্ন হও”—একথা বলিবারই বা প্রয়োজন কি? যেহেতু আমার গুরু পরব্রহ্মরূপে সকলেরই (পরপ্রেমাস্পদীভূত) অন্তরাত্মা, সেই হেতু, ক্ষমা ও প্রসাদ তাঁহাতে পরাকাষ্ঠালাভ করিয়াছে। (যেহেতু সকলেই আপনার সকল অপরাধ ক্ষমা করে এবং আপনার প্রতি সর্ব্বদাই প্রসন্ন, সেই হেতু যিনি সকলেরই পরপ্রেমাস্পদীভূত অন্তরাত্মা, তাঁহাতে ক্ষমা ও প্রসাদ চরম সীমা লাভ করিয়াছে)॥

৩। শিষ্যবিবেকঃ।

বীজং গুরূপদেশোহি জিজ্ঞাসুঃ ক্ষেত্রমুচ্যতে।
বিবেকাঙ্কুরজো বোধদ্রুমো মোক্ষস্তু তৎ ফলম্॥ ১॥

অন্বয়—গুরূপদেশঃ বীজম্ উচ্যতে, জিজ্ঞাসুঃ ক্ষেত্রম্ উচ্যতে বোধদ্রুমঃ বিবেকাঙ্কুরজঃ (উচ্যতে), মোক্ষঃ তু তৎফলম্ (উচ্যতে)॥ ১॥

[পাছে কেহ কুতর্কদ্বারা গুরুশিষ্যের তুল্যতা বুঝাইয়া শিষ্যের গুরুভক্তিকে শিথিল করিয়া দেয়, এই হেতু এই প্রকরণে গুরু ও শিষ্যের পার্থক্য প্রদর্শিত হইতেছে।] গুরূপদেশ, ‘আমিই ব্রহ্ম’—এইরূপ নিশ্চয়বৃক্ষের বীজ বলিয়া কথিত হয়, এইরূপ প্রসিদ্ধি আছে। জিজ্ঞাসুকে পণ্ডিতগণ বীজবপনের ভূমি বলিয়া থাকেন। ‘আমিই ব্রহ্ম’ এইরূপ অপরোক্ষজ্ঞানরূপ বৃক্ষ, সদসদ্‌বিচাররূপ অঙ্কুর হইতে উৎপন্ন হয়। তাহা হইলে মোক্ষকে সেই জ্ঞানবৃক্ষের ফল বলিতে হয়, অর্থাৎ বস্তুতঃ মোক্ষ, ফলের মত কোন উৎপাদ্য বস্তু না হইলেও দৃষ্টান্তের অনুরোধে মোক্ষকে ফলরূপে বর্ণনা করিতে হইতেছে॥ ১॥

যদ্যপি ক্ষেত্রবীজাভ্যাং বিনা ন দ্রুমসম্ভবঃ।
কিন্তু বীজমুপাদানং নিমিত্তং ক্ষেত্রমুচ্যতে ॥ ২ ॥

অন্বয়—যদ্যপি ক্ষেত্রবীজাভ্যাং বিনা দ্রুমসম্ভবঃ ন (ভবতি) কিন্তু (তথাপি) বীজং উপাদানং, ক্ষেত্রং নিমিত্তম্ উচ্যতে ॥ ২ ॥

যদ্যপি, ক্ষেত্র ও বীজ এই উভয়ই না থাকিলে বৃক্ষের উৎপত্তির সম্ভাবনা নাই, তথাপি বীজকে বৃক্ষের উপাদানকারণ (যে কারণ যতদিন দ্রব্য থাকিবে ততদিন তাহার সহিত সমবেত থাকিবে) এবং ক্ষেত্রকে নিমিত্তকারণ (অর্থাৎ দ্রব্যের সহিত অসমবেত কারণ) বলিতে হইবে। এই হেতু গুরু শিষ্য অপেক্ষা শ্রেষ্ঠ ॥ ২ ॥

দ্রুমো বীজ পরীণামো ন ক্ষেত্রপরিণামকঃ।
বোধো গুরুপরীণামো ন শিষ্যপরিণামকঃ ॥ ৩ ॥

অন্বয়—দ্রুমঃ বীজপরীণামঃ, ক্ষেত্রপরিণামকঃ ন (ভবতি), বোধঃ গুরুপরীণামঃ শিষ্যপরিণামকঃ ন (ভবতি) ॥ ৩ ॥

বৃক্ষ, সজাতীয় উপাদান বীজের বিকার; তাহা ক্ষেত্রের বিকার নহে; সেইরূপ জীব ও ব্রহ্মের ঐক্যজ্ঞান সচ্চিদানন্দরূপ গুরুরই বিকার, যেহেতু তাহা চিৎস্বরূপ; জড়রূপ শিষ্যের বিকার নহে। ভাবার্থ এই, গুরু এবং বোধ একজাতীয় বলিয়া তাহা গুরুরই কার্য্য। বোধ ও শিষ্য পরস্পর বিজাতীয় বলিয়া, উহারা পরস্পর নিমিত্ত ও নৈমিত্তিক ॥ ৩ ॥

দ্রুমোহি বীজজাতীয়ঃ ক্ষেত্রজাতীয়কো নহি।
বোধোহি গুরুজাতীয়ঃ শিষ্যজাতীয়কো নহি ॥ ৪ ॥

অন্বয়—হি (যথা) দ্রুমঃ বীজজাতীয়ঃ, ক্ষেত্রজাতীয়কঃ নহি (ভবতি) তথাহি বোধঃ গুরুজাতীয়ঃ শিষ্যজাতীয়কঃ নহি (ভবতি) ॥ ৪ ॥

বৃক্ষ যেমন বীজজাতীয় হইয়া থাকে এবং কখনই ভূমিজাতীয় হয় না, সেইরূপ জ্ঞান সচ্চিদানন্দরূপ গুরুজাতীয় হইয়া থাকে, তাহা কখন চিজ্জড়াত্মক শিষ্যজাতীয় হয় না ॥ ৪ ॥

বীজেন বীজজাতীয় স্তরুঃক্ষেত্রে সমর্পিতঃ।
গুরুণা স্বাত্মজাতীয়ঃ বোধঃ শিষ্যে সমর্পিতঃ ॥ ৫ ॥

অন্বয়—(শ্লোকানুরূপ পদযোজনা)।

বট প্রভৃতি বৃক্ষের কারণরূপ বীজ ক্ষেত্রে যে বৃক্ষ উৎপাদন করিয়া থাকে, তাহা নিজজাতীয়ই হইয়া থাকে, অন্য জাতীয় হয় না; সেইরূপ ব্রহ্মভূত গুরু মহাবাক্যোপদেশ দ্বারা শিষ্যে যে জ্ঞান স্থাপন করিয়া থাকেন, তাহা অখণ্ডানন্দস্বরূপবোধক হইয়া থাকে। এই হেতু শিষ্য নিমিত্ত মাত্র, কিন্তু গুরু উপাদান বলিয়া শিষ্য অপেক্ষা অধিক ॥ ৫ ॥

বহ্নিপ্রভাহি বর্ত্তিস্থা তমো হন্তি প্রকাশতে।
তমোহন্ত্রী প্রকাশাত্মা প্রভৈব ন তু বর্ত্তিকা ॥ ৬ ॥

অন্বয়—বহ্নিপ্রভা হি বর্ত্তিস্থা (সতী) তমঃ হন্তি, প্রকাশতে (চ)। প্রভা এব তমোহন্ত্রী প্রকাশাত্মা (ভবতি,) তু বর্ত্তিকা (তমোহন্ত্রী), (প্রকাশাত্মা) ন (ভবতি) ॥ ৬ ॥

অগ্নির প্রভা বর্ত্তিতে আরূঢ় হইলেই অন্ধকার বিনাশ করিতে পারে, এবং নিজেও প্রকাশিত হয়। সেই অগ্নির প্রভাই অন্ধকার-বিনাশিনী ও প্রকাশস্বভাবা, কিন্তু সেই বর্ত্তি অন্ধকারবিনাশিনী ও প্রকাশস্বভাবা নহে ॥ ৬ ॥

গুরুপ্রভাহি শিষ্যস্থা তমো হন্তি প্রকাশতে।
তমোহন্ত্রী প্রকাশাত্মা গুরুরেব ন শিষ্যকঃ ॥ ৭ ॥

অন্বয়—গুরুপ্রভাহি শিষ্যস্থা (সতী) তমঃ হন্তি প্রকাশতে।

গুরুঃ এব তমোহন্তা প্রকাশাত্মা, শিষ্যকঃ ন (তমোহন্তা, প্রকাশাত্মা ভবতি) ॥৭॥

গুরূপদেশ শিষ্যে প্রতিষ্ঠিত হইলে, শিষ্যের অজ্ঞান নাশ করে এবং স্বয়ং প্রকাশরূপে অবশিষ্ট থাকিয়া যায়, এই হেতু গুরুই অজ্ঞান-নাশক এবং তিনি পরিশেষে জ্ঞানরূপে অবশিষ্ট থাকেন। বোধকালে এবং বোধের অবসানে গুরুই অবশিষ্ট থাকেন বলিয়া এবং শিষ্যস্বরূপ বিলীন হইয়া যায় বলিয়া, গুরুর শ্রেষ্ঠতা ও শিষ্যের গৌণতা ॥ ৭ ॥

যদগ্নিঃ কাষ্ঠমারুহ্য ভস্মসাৎ কুরুতে পুরীম্।
ভস্মসাৎকারণং তত্র গুণো বহ্নের্ন কাষ্ঠগঃ ॥ ৮ ॥

অন্বয়—যৎ অগ্নিঃ কাষ্ঠমারুহ্য পুরীং ভস্মসাৎ কুরুতে, তত্র বহ্নেঃ গুণঃ ভস্মসাৎকারণং (ভবতি), কাষ্ঠগঃ (গুণঃ) ন (ভস্মসাৎকারণং ভবতি) ॥ ৮ ॥

অগ্নি কাষ্ঠকে আশ্রয় করিয়া যে, নগরী ভস্মসাৎ করে, সে স্থলে অগ্নির দাহিকাশক্তি নগরীকে ভস্মসাৎ করিবার কারণ। কাষ্ঠাশ্রিত কোন শক্তি তাহার কারণ নহে ॥ ৮ ॥

বোধাত্মনা গুরুঃ শিষ্যমাবিশ্য দহতি ক্ষণাৎ।
যদ্দ্বৈতং সা গুরোঃ শক্তি র্ন শিষ্যস্যেতি নির্ণয়ঃ ॥ ৯ ॥

অন্বয়ঃ—গুরুঃ বোধাত্মনা শিষ্যম্ আবিশ্য ক্ষণাৎ দ্বৈতং দহতি (ইতি) যৎ, সা শক্তিঃ গুরোঃ (ভবতি), ন শিষ্যস্য ইতি নির্ণয়ঃ ॥ ৯ ॥

গুরু বোধরূপ ধরিয়া শিষ্যে প্রবেশপূর্ব্বক ক্ষণমধ্যে যে দ্বৈত প্রতীতির কারণ অজ্ঞানকে বিনাশ করেন, তাহা গুরুরই শক্তি, শিষ্যের নহে, শাস্ত্রে এইরূপ অবধারিত হইয়াছে ॥ ৯ ॥

যদ্যপ্যুদয়নে ভানোর্যথা পদ্মং প্রকাশতে।
ন কাশন্তে তথা পদ্মাঃ কাষ্ঠপাষাণমৃণ্ময়াঃ ॥ ১০ ॥

অন্বয়—যদ্যপি ভানোঃ উদয়নে পদ্মং প্রকাশতে (ইতি) যথা (তথাপি) কাষ্ঠ-পাষাণ-মৃণ্ময়াঃ পদ্মাঃ তথা ন কাশন্তে ॥ ১০ ॥

সূর্য্যের উদয় হইলে স্বাভাবিক পদ্ম প্রস্ফুটিত হয় বটে, কিন্তু কাষ্ঠ প্রস্তর অথবা মৃত্তিকা নির্ম্মিত পদ্ম সেইরূপ প্রস্ফুটিত হয় না ॥ ১০ ॥

প্রকাশকো রবির্যদ্বৎ পদ্মমেব বিকাশয়েৎ।
গুরুস্তথা বোধকঃ সচ্ছিষ্যমেব প্রবোধয়েৎ ॥ ১১ ॥

অন্বয়—যদ্বৎ প্রকাশকঃ রবিঃ পদ্মম্ এব বিকাশয়েৎ, তথা গুরুঃ বোধকঃ (সন্) সচ্ছিষ্যম্ এব প্রবোধয়েৎ ॥ ১১ ॥

যেমন সূর্য্য প্রকাশক হইয়া পদ্মকেই বিকশিত করিয়া থাকেন, সেইরূপ, গুরু উপদেষ্টা হইয়া প্রকৃতশিষ্যগুণসম্পন্ন শিষ্যকেই জ্ঞান দিতে পারেন ॥ ১১ ॥

প্রকাশকস্য মহিমা প্রকাশ্যাদধিকঃ কিল।
সূক্ষ্মং বিশেষং বক্ষ্যামি গুরুসূর্য্যস্য তং শৃণু ॥ ১২ ॥

অন্বয়—প্রকাশকস্য মহিমা প্রকাশ্যাৎ অধিকঃ কিল, গুরুসূর্য্যস্য সূক্ষ্মং বিশেষং বক্ষ্যামি তং শৃণু ॥ ১২ ॥

পদ্ম প্রভৃতি যে সকল বস্তুকে সূর্য্য প্রকাশ করিয়া থাকেন তাহাদের (পরিচ্ছিন্ন মহিমা অপেক্ষা) সূর্য্যের মহিমা শ্রেষ্ঠ, ইহা সর্ব্বজন-বিদিত। তথাপি গুরুরূপ সূর্য্যের (প্রকৃত সূর্য্য অপেক্ষা) শ্রেষ্ঠত্বের সূক্ষ্ম কারণ আছে (যাহা বিচার ব্যতিরেকে বুঝান অসম্ভব)। হে শিষ্য! আমি এখন তাহাই বলিতেছি, মনোযোগপূর্ব্বক শ্রবণ কর ॥ ১২ ॥

তত্ত্বদ্বিবেকবৈরাগ্যযুক্তবেদান্তযুক্তিভিঃ।
শিষ্যং নয়তি গুর্ব্বর্কঃ স্বৈক্যং স্বাদ্ভিন্নমপ্যহো॥ ১৩॥

অন্বয়—গুর্ব্বর্কঃ স্বাৎ ভিন্নম্ অপি শিষ্যম্ তত্ত্বদ্বিবেকবৈরাগ্যযুক্ত বেদান্তযুক্তিভিঃ স্বৈক্যং নয়তি, অহো (ইদং আশ্চর্য্যং গুরৌ)॥ ১৩॥

গুরুরূপ সূর্য্য, শিষ্যকে আপন স্বভাব হইতে ভিন্নস্বভাববিশিষ্ট হইলেও, বিবেক-বৈরাগ্যযুক্ত বেদান্তশাস্ত্রের প্রসিদ্ধ বিচারসমূহের দ্বারা আপনার সদৃশই করিয়া দেন। অহো, গুরুর কি অদ্ভুত প্রভাব! ১৩॥

বিকাসকোঽপি তপনো ন পদ্মং স্বৈকতাং নয়েৎ।
তস্মাৎ সর্ব্বাত্মভাবেন সেব্যা শ্রীগুরুপাদুকা॥ ১৪॥

অন্বয়—তপনঃ বিকাসকঃ অপি পদ্মং ন স্বৈকতাং নয়েৎ, তস্মাৎ সর্ব্বাত্মভাবেন শ্রীগুরুপাদুকা সেব্যা॥ ১৪॥

সূর্য্য, পদ্মাদির বিকাসক হইলেও, পদ্মকে আপনার মত করিয়া লইতে পারেন না। গুরু কিন্তু, শিষ্যকে আপনার মত করিয়া লইতে পারেন বলিয়া সর্ব্বান্তঃকরণে শ্রীগুরুর চরণপাদুকারই অর্চ্চনা করিবে। তাৎপর্য্য এই—দেব-সাক্ষাৎকারাভাবে যেরূপ দেবতার প্রতিমা পূজা করিলে দেবতা প্রসন্ন হইয়া দর্শন দেন, সেইরূপ শিষ্য, গুরুস্বরূপ বুঝিতে না পারিলেও গুরুপাদুকার্চ্চনা করিলে, গুরু প্রসন্ন হইয়া তাহাকে আপনার স্বরূপ বুঝাইয়া দিয়া আপনার সদৃশ করিয়া লন॥ ১৪॥

তৎসত্যং দাতৃপাত্রাভ্যাম্ বিনা দানং ন সিধ্যতি।
তথাপি পাত্রং পাত্রং স্যাদ্দাতা পরমকারণম্॥ ১৫॥

অন্বয়—দাতৃপাত্রাভ্যাং বিনা দানং ন সিধ্যতি (ইতি যৎ) তৎ সত্যং, তথাপি, পাত্রং পাত্রং স্যাৎ, দাতা পরমকারণং (ভবতি)॥ ১৫॥

দাতা ও পাত্র বিনা দান সিদ্ধ হয় না, একথা সত্য বটে, তথাপি পাত্র, পাত্রভিন্ন আর কিছুই নহে। যিনি দাতা তিনি দানক্রিয়ার মুখ্য কারণ, এই হেতু গুরুরই প্রাধান্য, শিষ্য গৌণ মাত্র ॥ ১৫ ॥

ভবেৎ স্পর্শমণিস্পর্শাল্লোহং স্বর্ণং ন তন্মণিঃ।
গুরুস্পর্শমণিস্পর্শাৎ স এব ভবতি ক্ষণাৎ ॥ ১৬ ॥

অন্বয়—স্পর্শমণিস্পর্শাৎ লোহং স্বর্ণং, (ভবতি) তৎ মণিঃ ন ভবেৎ। গুরুস্পর্শমণিস্পর্শাৎ (শিষ্যঃ) ক্ষণাৎ স এব ভবতি ॥ ১৬ ॥

লৌহ স্পর্শমণির স্পর্শলাভ করিলে সুবর্ণ হয়, কিন্তু স্পর্শমণি হইতে পারে না। কিন্তু শিষ্য, গুরুরূপ স্পর্শমণির স্পর্শ লাভ করিলে ক্ষণকাল মধ্যে গুরুসদৃশ হইয়া যান ॥ ১৬ ॥

এবং বিবেকতো ধীমন্নুপযোগো দ্বয়োরপি।
শিষ্যো নিমিত্তমাত্রং স্যাদ্গরিষ্ঠা গুরুপাদুকা ॥ ১৭ ॥

অন্বয়—হে ধীমন্! এবং বিবেকতঃ দ্বয়োঃ অপি উপযোগঃ (ভবতি), শিষ্যঃ নিমিত্তমাত্রং স্যাৎ গুরুপাদুকা তু গরিষ্ঠা। ১৭।

(মূর্খে গুরুশিষ্যের সাম্য দেখে, দেখুক) হে বুদ্ধিমন্! এইরূপ বিচার করিলে, জ্ঞানরূপ ফললাভে গুরু ও শিষ্য উভয়েরই উপযোগিতা আছে বটে, কিন্তু শিষ্য নিমিত্তমাত্র, গুরুপাদুকাই মুখ্য ॥ ১৭ ॥

"উপদেশক্রমো রামো ব্যবস্থামাত্র পালনম্।
(জ্ঞপ্তেস্তু কারণং শুদ্ধা শিষ্যপ্রজ্ঞৈব কেবলম্)"
ইত্যাদি বচনং তত্তু শিষ্যোৎসাহবিবৃদ্ধয়ে ॥ ১৮ ॥

অন্বয়—"হে রাম! উপদেশক্রমঃ ব্যবস্থামাত্রপালনম্ (জ্ঞপ্তেঃ কারণং তু কেবলম্ শুদ্ধা শিষ্যপ্রজ্ঞা এব)" ইত্যাদি বচনং তৎ তু শিষ্যোৎসাহবিবৃদ্ধয়ে।

"হে রাম! গুরু হইতে শিষ্যের উপদেশগ্রহণরূপ ব্যবহার কেবল ধর্ম্মশাস্ত্রে বিহিত নিয়মের পালন মাত্র। (শিষ্যের নির্ম্মল বুদ্ধিই তত্ত্বজ্ঞানের কেবল কারণ)" বাসিষ্ঠ রামায়ণে ও অন্যত্র যে এরূপ দেখা যায়, তাহার উদ্দেশ্য কেবল শিষ্যের উৎসাহবৃদ্ধি করা, (গুরুর অকিঞ্চিৎকরত্ব প্রতিপাদন করা, নহে) ॥ ১৮ ॥

সিদ্ধান্তঃ সর্ব্বতন্ত্রাণাং সদ্যঃ প্রত্যয়কারকঃ।
সর্ব্বদা ভাবনীয়োঽয়ং গুরুশিষ্যবিনির্ণয়ঃ ॥ ১৯ ॥

অন্বয়—অয়ং গুরুশিষ্যবিনির্ণয়ঃ সর্ব্বতন্ত্রাণাং সিদ্ধান্তঃ সদ্যঃপ্রত্যয়-কারকঃ (অতঃ) ত্বয়া সর্ব্বদা ভাবনীয়ঃ ॥ ১৯ ॥

এই প্রকরণ, যাহাতে শিষ্যাপেক্ষা গুরুর আধিক্য প্রতিপাদিত হইল —সকল শাস্ত্রের সিদ্ধান্তস্বরূপ। [এই হেতু ইহার প্রামাণিকতা বিষয়ে আশঙ্কা নাই।] ইহা অবিলম্বে অর্থাৎ পাঠকালেই শিষ্যাপেক্ষা গুরুর আধিক্য হৃদয়ঙ্গম করাইয়া দেয়। এই হেতু হে শিষ্য, তুমি এই প্রকরণ নিরন্তর বিচার কর ॥ ১৯ ॥

৪। ব্রহ্মজিজ্ঞাসা।

"অথাতো ব্রহ্মজিজ্ঞাসা" জিজ্ঞাস্যং ব্রহ্ম কেবলম্।
তটস্থলক্ষণেনাথ স্বরূপস্য চ লক্ষণাৎ ॥ ১ ॥

অন্বয়—অথ অতঃ ব্রহ্মজিজ্ঞাসা (কর্ত্তব্যা); অথ তটস্থলক্ষণেন স্বরূপস্য চ লক্ষণাৎ কেবলম্ ব্রহ্ম জিজ্ঞাস্যম্ ॥ ১ ॥

শাস্ত্রে আছে, "অনন্তর অর্থাৎ গুরুর শরণলাভ করিবার পর,

এই হেতু অর্থাৎ ব্রহ্মজ্ঞানই মুমুক্ষুদিগের একমাত্র অবলম্বন বলিয়া, ব্রহ্মকে জানিতে ইচ্ছা করিবে। সেই ব্রহ্ম, নিরুপাধিক হইলেও বৃক্ষশাখার সাহায্যে যেমন চন্দ্রকে খুঁজিয়া বাহির করা যায়, সেইরূপ তটস্থ লক্ষণের দ্বারা এবং 'সত্য', 'জ্ঞান', 'অনন্ত', প্রভৃতি বিশেষণ দ্বারা বেদে যে ব্রহ্মের স্বরূপ বর্ণিত হইয়াছে, সেই সকল স্বরূপপরিচায়ক বিশেষণ দ্বারা, ব্রহ্মকে জানিতে পারা যায় বলিয়া, সেইরূপে ব্রহ্মকে জানিতে ইচ্ছা করিবে ॥ ১ ॥

উৎপত্তিস্থিতিনাশানাং মূলকারণমীশ্বরঃ।
সর্ব্বজ্ঞঃ সত্যসঙ্কল্প ইত্যাদিষু তটস্থতা ॥ ২ ॥

অন্বয়—ঈশ্বরঃ উৎপত্তিস্থিতিনাশানাং মূলকারণম্। সর্ব্বজ্ঞঃ সত্যসঙ্কল্পঃ ইত্যাদিষু তটস্থতা ॥ ২ ॥

(ব্রহ্মের তটস্থ লক্ষণ নিরূপণ করিবার নিমিত্ত বলিতেছেন)—

ঈশ্বর জগতের সৃষ্টি, স্থিতি ও বিনাশের মূল কারণ, 'সর্ব্বজ্ঞ', 'অব্যর্থসঙ্কল্প' ইত্যাদি বিশেষণ দ্বারা তাঁহার তটস্থ লক্ষণ প্রদত্ত হইয়া থাকে ॥ ২ ॥

সচ্চিদানন্দরূপং তৎ স্বপ্রকাশং পরাৎপরম্।
অনণ্বিত্যাদি বেদোক্তং স্বরূপস্য তু লক্ষণম্ ॥ ৩ ॥

অন্বয়—তৎ সচ্চিদানন্দরূপং স্বপ্রকাশং পরাৎপরম্ অনণু ইত্যাদি বেদোক্তং (বিশেষণং) তু স্বরূপস্য লক্ষণম্ ॥ ৩ ॥

(ব্রহ্মের স্বরূপলক্ষণ নির্ণয় করিবার নিমিত্ত বলিতেছেন)—

সেই ব্রহ্ম সচ্চিদানন্দস্বরূপ, স্বপ্রকাশ, জগতের কারণ, মায়া-অপেক্ষাও শ্রেষ্ঠ, তিনি অণু নহেন (হ্রস্ব নহেন, দীর্ঘ নহেন,) ইত্যাদি বেদে যে সকল বিশেষণ আছে তাহাই ব্রহ্মের স্বরূপলক্ষণ ॥ ৩ ॥

গুণপ্রধানভাবেন যদ্ যৎ কিঞ্চিদপেক্ষিতম্।
নানাপ্রকরণব্যাজৈস্তৎ সর্ব্বমভিধীয়তে ॥ ৪ ॥

অন্বয়—গুণপ্রধানভাবেন যৎ যৎ কিঞ্চিৎ অপেক্ষিতম্, তৎ সর্ব্বম্ নানাপ্রকরণব্যাজৈঃ অভিধীয়তে ॥ ৪ ॥

(মোক্ষের প্রধান সাধন জ্ঞান, সেই জ্ঞানের জন্য অন্যান্য যে সকল সাধনের প্রয়োজন, তাহাই নিরূপণ করিবেন বলিয়া প্রতিজ্ঞা করিতেছেন।) গৌণ ও মুখ্য ভাবে যে যে সাধন জ্ঞানলাভের জন্য প্রয়োজনীয়, সেই সাধনগুলি, এই গ্রন্থে বিবিধপ্রকার প্রকরণের ছলে কথিত হইতেছে ॥ ৪ ॥

বহিরঙ্গান্তরঙ্গানাং সাধনানামনুক্রমঃ।
যদন্তরঙ্গং যস্মাত্তু তৎপশ্চাত্তু নিরূপ্যতে ॥ ৫ ॥

অন্বয়—বহিরঙ্গান্তরঙ্গানাং সাধনানাম্ অনুক্রমঃ (অস্তি); যৎ তু যস্মাৎ অন্তরঙ্গং তৎ পশ্চাৎ নিরূপ্যতে ॥ ৫ ॥

মুক্তির প্রধান সাধন জ্ঞান; সেই জ্ঞানের যে সকল সাধন আছে, তাহাদের মধ্যে কোনটি অন্তরঙ্গ সাধন, কোনটি বহিরঙ্গ সাধন; এই হেতু তাহাদের বহিরঙ্গতা ও অন্তরঙ্গতা অনুসারে অগ্রপশ্চাৎ করিয়া বর্ণনা করা প্রয়োজন। এই হেতু এই গ্রন্থে যেটি যাহা অপেক্ষা অন্তরঙ্গ সাধন, সেটি তাহার পশ্চাতে নিরূপিত হইতেছে ॥ ৫ ॥

———

৫। বৈরাগ্যপীঠিকাবন্ধঃ।

বৈরাগ্যবিবেচনা।

বৈরাগ্যপীঠিকাবন্ধং প্রথমং শৃণু সন্মতে।
ন নেমিরেব যত্রাস্তি স্থিতিশ্চক্রস্য কীদৃশী॥ ১॥

অন্বয়—হে সন্মতে! ত্বং প্রথমং বৈরাগ্যপীঠিকাবন্ধং শৃণু। যত্র (চক্রে) নেমিঃ ন অস্তি এব তস্য চক্রস্য স্থিতিঃ কীদৃশী (স্যাৎ)॥ ১॥

হে সুবুদ্ধে! অগ্রে এই প্রকরণে বৈরাগ্যের ক্রম বুঝাইতেছি, শ্রবণ কর; কেননা যে চক্রে নেমি বা 'হাল' নাই, সেই চক্র কি প্রকারে টিকিতে পারে? অর্থাৎ বৈরাগ্য বিনা জ্ঞান অজ্ঞাননাশে সমর্থ হয় না॥১॥

ন শূদ্রে বেদসংস্কারস্তৈলঞ্চ সিকতাসু ন।
ন স্যাৎ করতলে রোম তথা মুক্তির্ন রাগিণি॥ ২॥

অন্বয়—শূদ্রে বেদসংস্কারঃ ন (অস্তি), সিকতাসু তৈলং ন স্যাৎ, করতলে রোম ন স্যাৎ, তথা রাগিণি মুক্তিঃ ন (স্যাৎ)॥ ২॥

শূদ্রে যে প্রকার বেদোক্ত ব্রতবন্ধাদি সংস্কার নাই, বালুকাতে যেমন তৈল নাই এবং করতলে যেমন রোম জন্মে না, তেমনই ভোগাসক্ত পুরুষের মুক্তির সম্ভাবনা নাই॥ ২॥

বৈরাগ্যং দ্বিবিধং সূক্ষ্মং তদ্ভেদমবধারয়।
জিজ্ঞাসামুখ্যমেকং স্যাজ্জিহাসামুখ্যমেব চ॥ ৩॥

অন্বয়—বৈরাগ্যং দ্বিবিধং (ভবতি), সূক্ষ্মং তদ্ভেদং (ত্বং) অবধারয় একং (বৈরাগ্যং) জিজ্ঞাসামুখ্যং স্যাৎ, (অন্যৎ) চ জিহাসামুখ্যম্ এব স্যাৎ॥ ৩॥

বৈরাগ্য দুই প্রকারের হইয়া থাকে; সেই দুই প্রকারের প্রভেদ অতি সূক্ষ্ম অর্থাৎ উভয়ের লক্ষণ শুনিয়া বিচার না করিলে সেই ভেদ ধরা যায় না। অতএব মনোযোগ পূর্ব্বক আমার নিকট হইতে শ্রবণ করিয়া তাহার নিশ্চয় কর। এক প্রকার বৈরাগ্যে জিজ্ঞাসা অর্থাৎ ব্রহ্মজ্ঞানেচ্ছাই প্রধান কারণ; অপর প্রকার বৈরাগ্যে ত্যাগেচ্ছাই প্রধান কারণ ॥ ৩ ॥

জিহাসা সংস্কৃতে ব্রহ্মজিজ্ঞাসেতি দ্বয়ং মুনে।
একমেব তথাপ্যস্তি বিশেষঃ কশ্চিদত্র হি ॥ ৪ ॥

অন্বয়—হে মুনে সংস্কৃতেঃ জিহাসা, ব্রহ্মজিজ্ঞাসা ইতি দ্বয়ং একং এব; তথাপি অত্র কশ্চিৎ বিশেষঃ অস্তি হি ॥ ৪ ॥

জিহাসাবৈরাগ্যে, জিহাসা বা ত্যাগের ইচ্ছা, সংসারবিষয়িনী এবং জিজ্ঞাসাবৈরাগ্যে, জিজ্ঞাসা বা জানিবার ইচ্ছা, ব্রহ্মবিষয়িনী। এই দুইটি আপাতদৃষ্টিতে একটি বলিয়া প্রতীত হইলেও, উভয়ের প্রত্যেকটিতে (মন্দ, মধ্যম ও উত্তম ভেদে) কিছু বিশেষ আছে, অর্থাৎ উভয়ের প্রত্যেকটি তিন তিন প্রকার ॥ ৪ ॥

রাজ্যভ্রষ্টা দীর্ঘরোগাঃ পরাধীনাঃ হতশ্রিয়ঃ।
যে বিরক্তা স্তপস্যন্তি জিহাসামুখ্যমেবতৎ ॥ ৫ ॥

রাজ্যভ্রষ্টাঃ দীর্ঘরোগাঃ পরাধীনাঃ হতশ্রিয়ঃ যে বিরক্তাঃ (সন্তঃ) তপস্যন্তি তৎ জিহাসামুখ্যম্ এব বৈরাগ্যম্ ॥ ৫

(প্রথমে মন্দ জিহাসামুখ্যবৈরাগ্য উদাহরণ দিয়া বুঝাইতেছেন)

রাজ্যভ্রষ্ট হইয়া, দীর্ঘকালব্যাপী রোগভোগ করিয়া কিম্বা পরাধীনতা বশতঃ, কিম্বা সম্পত্তি হারাইয়া, বৈরাগ্যযুক্ত হয় এবং

সেই বৈরাগ্যবশতঃ তপস্যা করে, তাহাদের সেই বৈরাগ্যকে জিহাসা-মুখ্য বৈরাগ্যই বলিতে হইবে ॥ ৫ ॥

আধিব্যাধিভয়োদ্বেগপারতন্ত্র্যাদিবর্জ্জিতাঃ।
যে ধীরা মুক্তিমিচ্ছন্তি শৃণু তেষাময়ং ক্রমঃ ॥ ৬ ॥

অন্বয়—আধিব্যাধিভয়োদ্বেগপারতন্ত্র্যাদিবর্জিতাঃ যে ধীরাঃ মুক্তিম্ ইচ্ছন্তি তেষাম্ অয়ং ক্রমঃ, (তং) শৃণু ॥ ৬ ॥

মানসিক বা শারীরিক ক্লেশ, ভয়, উদ্বেগ, পরাধীনতা প্রভৃতি না থাকিলেও, যে বিবেকী ব্যক্তিগণ মুক্তির ইচ্ছা করিয়া থাকেন, তাঁহাদের মধ্যে যেরূপ তারতম্য হইয়া থাকে তাহা শ্রবণ কর ॥ ৬ ॥

কামধেনুর্গৃহে যেষাং নিবাসো নন্দনে বনে।
কশ্যপাদ্যাস্তপস্যন্তি জিজ্ঞাসামুখ্যমেব তৎ ॥ ৭ ॥

অন্বয়—যেষাং গৃহে কামধেনুঃ (ভবতি), যেষাং নিবাসঃ নন্দনে বনে (ভবতি), তে কশ্যপাদ্যাঃ তপস্যন্তি, তৎ বৈরাগ্যং জিজ্ঞাসামুখ্যম্‌এব ॥ ৭ ॥

যাঁহাদের গৃহে সর্ব্বকামপ্রদা কামধেনু রহিয়াছে, যাঁহাদের নিবাস স্বর্গের নন্দনকাননে, সেই কশ্যপাদি, যে তপস্যায় প্রবৃত্ত হন, তাঁহাদের সেই বৈরাগ্য অবশ্যই জিজ্ঞাসামুখ্য বৈরাগ্য ॥ ৭ ॥

আধিব্যাধিভয়োদ্বেগপারতন্ত্র্যাদিপীড়িতাঃ।
যে জীবা মোক্ষমিচ্ছন্তি জিহাসামুখ্যতা তু সা ॥ ৮ ॥

অন্বয়—যে জীবাঃ আধিব্যাধিভয়োদ্বেগপারতন্ত্র্যাদিপীড়িতাঃ (সন্তঃ) মোক্ষম্ ইচ্ছন্তি, সা তু জিহাসামুখ্যতা ॥ ৮ ॥

(মধ্যম জিহাসামুখ্য বৈরাগ্যের লক্ষণ করিতেছেন) যাঁহারা শারীরিক ও মানসিক ক্লেশ, ভয়, উদ্বেগ, পরাধীনতা প্রভৃতি দ্বারা

নিপীড়িত হইয়া মোক্ষের ইচ্ছা করেন তাঁহাদের সেই বৈরাগ্যকে জিহাসামুখ্য বৈরাগ্য বলিয়া থাকে ॥ ৮ ॥

মানুষ্যং দুর্লভং প্রাপ্য সচ্ছাস্ত্রৈঃ সংস্কৃতা মতিঃ।
যদি ন ব্রহ্মবিশ্রান্তিস্তদস্মাভিঃ কিমর্জিতম্ ॥ ৯ ॥

অন্বয়—দুর্লভং মানুষ্যং প্রাপ্য সচ্ছাস্ত্রৈঃ মতিঃ সংস্কৃতা যদি ব্রহ্ম-বিশ্রান্তিঃ ন (স্যাৎ), তৎ (তর্হি) অস্মাভিঃ কিম্ অর্জ্জিতম্? ৯ ॥

(মধ্যম জিজ্ঞাসামুখ্য বৈরাগ্যের লক্ষণ, দুইটী শ্লোক দ্বারা কহিতেছেন) দুর্লভ মনুষ্যজন্ম পাইয়াছি, বেদান্তের অনুকূল শাস্ত্রসমূহ দ্বারা বুদ্ধিকে সংশোধিত করিয়াছি; এখন যদি ব্রহ্মে বিশ্রান্তি লাভ করিতে না পারি, তবে আমরা কি লাভ করিলাম? ৯ ॥

ইত্যেবং ব্যবসায়েন হ্যাকাশফলপাতবৎ।
জিজ্ঞাসয়ন্তি যে ধীরা জিজ্ঞাসামুখ্যতা তু সা ॥১০ ॥

অন্বয়—ইতি এবং ব্যবসায়েন হি আকাশফলপাতবৎ যে ধীরাঃ জিজ্ঞাসয়ন্তি সা তু জিজ্ঞাসামুখ্যতা ॥ ১০ ॥

এইরূপ নিশ্চয় করিয়া যে বিবেকাদিসাধনসম্পন্ন ব্যক্তিগণ আকাশ হইতে ফলপাতের ন্যায়, অকস্মাৎ তত্ত্বজিজ্ঞাসায় প্রবৃত্ত হন, তাঁহাদের সেই বৈরাগ্যকে জিজ্ঞাসামুখ্য বৈরাগ্য বলিতে হইবে ॥ ১০ ॥

বিরোচনঃ কার্ত্তবীর্য্যো বলিঃ শ্রীরাঘবাদয়ঃ।
বিরক্তা রাজলীলায়াং তেহি তত্র নিদর্শনম্ ॥ ১১ ॥

অন্বয়—বিরোচনঃ কার্ত্তবীর্য্যঃ বলিঃ শ্রীরাঘবাদয়ঃ, (যে) রাজলীলায়াং বিরক্তাঃ তে হি তত্র নিদর্শনম্ ॥ ১১ ॥

বলির পিতা বিরোচন, সহস্রার্জুন কার্ত্তবীর্য্য, বলি, রামচন্দ্র প্রভৃতি পুরাণে প্রসিদ্ধ মহাত্মগণ প্রজাপালনাদি কর্ম্ম দুঃখশূন্য হইলেও তৎপ্রতি ঔদাসীন হইয়া অবস্থান করিয়াছিলেন। তাঁহারাই সেই মধ্যম জিজ্ঞাসা-মুখ্য বৈরাগ্যের উদাহরণ ॥ ১১ ॥

তীব্রাৎ সংসারবৈরাগ্যাৎ ব্রহ্মজিজ্ঞাসনং যদি।
বৈরাগ্যং পুণ্যজীবানাং জিহাসামুখ্যমেব তৎ ॥ ১২ ॥

অন্বয়—যদি তীব্রাৎ সংসারবৈরাগ্যাৎ ব্রহ্মজিজ্ঞাসনং (ভবেৎ), (তৎ) বৈরাগ্যং পুণ্যজীবানাং (ভবতি), (পরন্তু) তৎ জিহাসামুখ্যম্ এব (ভবতি) ॥ ১২ ॥

(মধ্যম জিজ্ঞাসামুখ্য ও জিহাসামুখ্য বৈরাগ্য বুঝাইয়া, এখন উত্তম প্রকারের দুই বৈরাগ্য বর্ণনা করিতেছেন) তীব্র সংসারবৈরাগ্য হেতু যদি ব্রহ্মজিজ্ঞাসা জন্মে, তবে সেই বৈরাগ্য পুণ্যবান্ জীবের হয় বলিয়া বুঝিতে হইবে কিন্তু সেই বৈরাগ্য জিহাসামুখ্য বৈরাগ্য, অন্য কিছুই নহে ॥ ১২ ॥

ব্রহ্মজিজ্ঞাসয়া তাত তীব্রয়া যো বিধীয়তে।
বিরাগো দৃশ্যভাবেষু জিজ্ঞাসামুখ্যমেব তৎ ॥ ১৩॥

অন্বয়—হে তাত ! তীব্রয়া ব্রহ্মজিজ্ঞাসয়া দৃশ্যভাবেষু যঃ বিরাগঃ বিধীয়তে (তৎ বৈরাগ্যং) জিজ্ঞাসামুখ্যম্ এব ॥ ১৩ ॥

(উত্তম জিজ্ঞাসামুখ্য বৈরাগ্যের লক্ষণ করিতেছেন) হে পুত্র, তীব্র ব্রহ্মজ্ঞানেচ্ছা বশতঃ যাবতীয় দ্রষ্টব্য পদার্থে যে বৈরাগ্য হয়, সেই বৈরাগ্যকে জিজ্ঞাসামুখ্য বৈরাগ্যই বলিতে হইবে ॥ ১৩ ॥

সহজং যস্য বৈরাগ্যং কা বাচ্যা তস্য মুখ্যতা।
অথ দোষাঃ প্রদর্শ্যন্তে বৈরাগ্যং দোষদর্শনাৎ॥ ১৪॥

অন্বয়—যস্য বৈরাগ্যং সহজং (অস্তি), তস্য কা মুখ্যতা বাচ্যা? দোষদর্শনাৎ বৈরাগ্যং (জায়তে)। অথঃ দোষাঃ প্রদর্শ্যন্তে॥ ১৪॥

(পূর্ব্বোক্ত ছয়প্রকার বৈরাগ্য হইতে ভিন্ন সপ্তম প্রকারের বৈরাগ্য বর্ণনা করিতেছেন) যে উত্তম অধিকারীর বৈরাগ্য স্বাভাবিক অর্থাৎ সর্ব্বত্র আত্মদর্শনহেতু গুণদোষদৃষ্টিরহিত, তাহার শ্রেষ্ঠতা সম্বন্ধে আর সন্দেহ কি? অর্থাৎ তাহা পূর্ব্বোক্ত ছয় প্রকার বৈরাগ্য হইতে শ্রেষ্ঠ ও বিলক্ষণ। দোষদর্শন হইতে বৈরাগ্য জন্মে বলিয়া, অনন্তর দোষ সমূহের বর্ণনা করা হইতেছে॥ ১৪॥

কথয়ামি সমাসেন সাবধানমনাঃ শৃণু।
অসমঞ্জসতাং সাধো সমারভ্য শরীরতঃ॥ ১৫॥

অন্বয়—হে সাধো! শরীরতঃ সমারভ্য অসমঞ্জসতাং সমাসেন কথয়ামি ত্বং সাবধানমনাঃ শৃণু॥ ১৫॥

হে কল্যাণকৃৎ শিষ্য, আমি শরীর হইতে আরম্ভ করিয়া সর্ব্ব বিষয়ের দোষরূপতা সংক্ষেপে বর্ণনা করিতেছি; তুমি স্থিরচিত্ত হইয়া শ্রবণ কর॥ ১৫॥

৬। কায়বিড়ম্বনা।

যং ভূষয়ন্তি কনকৈর্বসনৈশ্চন্দনৈরপি।
অবিচারত এবায়ং কায়ো রম্যত্বমাগতঃ ॥ ১ ॥

অন্বয়—যং (কায়ং) (জনাঃ) কনকৈঃ বসনৈঃ চন্দনৈঃ অপি ভূষয়ন্তি সঃ অয়ং কায়ঃ অবিচারতঃ এব রম্যত্বম্ আগতঃ ॥ ১ ॥

বস্তুতঃ শ্রীহীন, কদাকার এবং দুর্গন্ধযুক্ত হইলেও, শরীরকে লোকে স্বর্ণালঙ্কার, বসন এবং চন্দন প্রভৃতি দ্বারা সজ্জিত করে। সেই শরীর লোকে বিচার পূর্ব্বক দেখেনা বলিয়াই তাহাদের দৃষ্টিতে (এত) সৌন্দর্য্য লাভ করিয়াছে ॥ ১ ॥

অস্য ক্রব্যাদভক্ষ্যস্য কৃশানো রিন্ধনস্য চ।
পরিণামকৃশস্যৈব কৈব কায়স্য রম্যতা ॥ ২ ॥

অন্বয়—ক্রব্যাদভক্ষ্যস্য কৃশানোঃ ইন্ধনস্য পরিণামকৃশস্য এব চ অস্য কায়স্য রম্যতা কা এব ? ২ ॥

যে শরীর মাংসাশী জীবের খাদ্য এবং অগ্নির ইন্ধনস্বরূপ এবং যাহা পরিণতাবস্থায় কৃশ হইয়া যায়, সেই শরীরের আবার রম্যতা কি প্রকার ? ২ ॥

কলের্বরমিদং স্থানং বিগ্রহো মূর্ত্তিমানসৌ।
পঞ্চভূতনিবাসোঽয়ং কথং তত্র সুখীভবেৎ ॥ ৩ ॥

অন্বয়—ইদং কলেঃ বরং স্থানং, অসৌ মূর্ত্তিমান্ বিগ্রহঃ, অসৌ পঞ্চভূতনিবাসঃ, (জনঃ) তত্র কথং সুখী ভবেৎ ? ৩ ॥

(আচ্ছা যদি কেহ বলেন এই শরীর সুখভোগের আশ্রয় বলিয়াই

ইহার রম্যতা, তদুত্তরে বলিতেছেন) এই শরীর কলহের অথবা অধর্ম্মবহুল কলিকালের, শ্রেষ্ঠ দুর্গ, অর্থাৎ কলিকালে শরীররক্ষণ ও শরীরের সুখ-সাধনাই মনুষ্যের মুখ্য কর্ত্তব্য বলিয়া পরিগণিত। এই দেহ মূর্ত্তিমান্ কলহস্বরূপ অর্থাৎ ইহাতে বায়ু, পিত্ত, কফ, এই ত্রিধাতুর নিরন্তর যুদ্ধ চলিতেছে। এই দেহ পাঁচটা ভূতের আবাস ভূমি, অর্থাৎ একটা ভূতের আবাস ভূমিতে যেমন সুখের সম্ভাবনা নাই, পাঁচটা ভূতের বাসস্থানে যে সুখের আশাও নাই, তাহাও কি বলিতে হইবে ? তাহা হইলে লোকে কি প্রকারে ইহাতে থাকিয়া সুখের আশা করিতে পারে ? ৩ ॥

কারাগৃহং গর্ভবাসো বাল্যং কেবলমূঢ়তা।
তত্রাপি দুঃসহাত্যন্তং পরাধীনতয়া স্থিতিঃ ॥ ৪ ॥

অন্বয়—গর্ভবাসঃ কারাগৃহং, বাল্যং কেবলমূঢ়তা, তত্র অপি পরাধীনতয়া স্থিতিঃ অত্যন্তং দুঃসহা ॥ ৪ ॥

মাতৃগর্ভে বাস কারাগারনিবাসের তুল্য ; শৈশবকাল মূর্খতা ভিন্ন আর কিছুই নহে ; সেই শৈশবেও আহারবিহারাদি সম্বন্ধে পরাধীন হইয়া থাকা একান্ত অসহ্য ॥ ৪ ॥

কামবাণৈর্যত্র পীড়া কামিনীবিরহজ্বরঃ।
পুষ্কলা পাপসম্পত্তির্যৌবনং বিপদাং বনম্ ॥ ৫ ॥

অন্বয়—যত্র কামবাণৈঃ পীড়া (ভবতি), কামিনীবিরহজ্বরঃ (ভবতি), পুষ্কলা পাপসম্পত্তিঃ (ভবতি), তৎ যৌবনং বিপদাং বনম্ (ভবতি) ॥ ৫ ॥

যে যৌবনে মদনের সম্মোহন* প্রভৃতি বাণ দ্বারা আহত হইয়া

---

* সম্মোহনোন্মাদনৌ চ শোষণস্তাপনস্তথা।
স্তম্ভনশ্চেতি কামস্য পঞ্চবাণাঃ প্রকীর্ত্তিতাঃ ॥

পীড়িত হইতে হয়, যে যৌবনে নারীর অপ্রাপ্তিহেতু সন্তাপ উপস্থিত হয়, এবং যে যৌবনে সর্ব্বদুঃখকারণভূত বিবিধপ্রকার পাপাসক্ত হইয়া থাকে, সেই যৌবন বিপদেরই বন (তাহাতে সুখের সম্ভাবনা কোথায়?) ॥ ৫ ॥

উন্নতানততাং যাতো জরাক্ষারবিধূসরঃ।
পুরাণকুষ্মাণ্ডসমঃ কায়ো বৃদ্ধস্য গর্হিতঃ ॥ ৬ ॥

অন্বয়—বৃদ্ধস্য কায়ঃ উন্নতানততাং যাতঃ, জরাক্ষারবিধূসরঃ পুরাণ-কুষ্মাণ্ডসমঃ গর্হিতঃ (ভবতি) ॥ ৬ ॥

বৃদ্ধের শরীর (লাঠি ধরিয়া গমন কালে) কখন উন্নত, কখন বা অবনত ভাব প্রাপ্ত হয়, এবং সারাজীবন সংসারজ্বালায় দগ্ধ হওয়াতে এখন জরা আসিয়া সেই সংসারজ্বলনের নিদর্শনভূত ভস্মের ন্যায় ধূসরবর্ণ কেশরাশি দ্বারা মস্তক ও সর্ব্বাঙ্গ আবৃত করিয়াছে এবং সেই দেহ শুষ্ক কুষ্মাণ্ডের ন্যায় অন্তঃসারশূন্য হইয়াছে, সেই হেতু তাহাকে আর কেহই আদর করে না ॥ ৬ ॥

মরণস্যতু কিং বাচ্যং মৃত্যুদূতভয়ং ততঃ।
নরকে তু মহদ্দুঃখং স্বর্গে পতনজং ভয়ম্ ॥ ৭ ॥

অন্বয়—তু (পক্ষান্তরে) মরণস্য দুঃখং কিং বাচ্যং ততঃ মৃত্যুদূতভয়ং (অস্তি) অনন্তরং নরকে তু মহদ্দুঃখং, স্বর্গে পতনজং ভয়ং (অস্তি) ॥ ৭ ॥

পক্ষান্তরে মরণে যে দুঃখ তাহার কথা আর কি বলিব? তাহা সর্ব্বজনবিদিত ও বর্ণনাতীত। মরণের পর যমদূতের ভয়; আর যদি নরকে যাইতে হয়, তাহা হইলে নরকের প্রচণ্ড দুঃখের ত কথাই নাই। আর যদি স্বর্গে যাইতে হয়, তাহা হইলে সেস্থান হইতেও পতনের ভয় আছে ॥ ৭ ॥

উত্তমাধম ভাবেন তত্রাপ্যস্তি বিড়ম্বনা।
যদি পশ্বাদিযোনিঃ স্যাত্তদা দুঃখস্য কা কথা ॥ ৮ ॥

অন্বয়—তত্র অপি উত্তমাধমভাবেন বিড়ম্বনা অস্তি ; যদি পশ্বাদি-যোনিঃ স্যাৎ, তদা দুঃখস্য কা কথা ? ৮ ॥

সেই স্বর্গেও, কেহ উচ্চপদস্থ কেহ নীচপদস্থ এইরূপ তারতম্য থাকাতে, সেখানেও তিরস্কারাদি জনিত দুঃখ আছে, আর যদি পশ্বাদি-যোনিতে জন্মলাভ হয়, তাহা হইলে আর দুঃখের কথা কি ? ৮ ॥

পুনর্জন্ম পুনর্মৃত্যুঃ পুনর্দুঃখং পুনর্ভয়ম্
ন জানাতি গতিং জন্তুর্নিমগ্নো মোহসাগরে ॥ ৯ ॥

অন্বয়—পুনর্জন্ম, পুনর্মৃত্যুঃ, পুনর্দুঃখং, পুনর্ভয়ম্, জন্তুঃ মোহসাগরে নিমগ্নঃ (সন্) গতিং ন জানাতি ॥ ৯ ॥

আবার জন্ম, আবার মৃত্যু, আবার দুঃখ, আবার ভয় ; জীব এইরূপে অজ্ঞানরূপ সাগরে নিমগ্ন হইয়া, সর্ব্বপ্রপঞ্চের অতীত মোক্ষরূপ অবস্থা বুঝিতে পারে না ॥ ৯ ॥

৭। বৃত্তিবিড়ম্বনা।

ক্ষত্রধর্ম্মে পরাহিংসা যাচ্ঞায়াং লাঘবং মহৎ।
অসত্যমেব বাণিজ্যে নানৃতাৎ পাতকং পরম্ ॥১॥

অন্বয়—ক্ষত্রধর্ম্মে পরাহিংসা (ভবতি), যাচ্ঞায়াং মহৎ লাঘবং (ভবতি), বাণিজ্যে অসত্যম্ এব (ভবতি), অনৃতাৎ পরং পাতকং ন (অস্তি) ॥ ১ ॥

ক্ষত্রিয়ের ধর্ম্মে হত্যারূপ অত্যুৎকট হিংসা করিতে হয়। ব্রাহ্মণের ধর্ম্মে যে যাচ্ঞা বা ভিক্ষাবৃত্তি বিহিত আছে, তাহাতে লোককে সাতিশয় লঘু হইতে হয়। বৈশ্য ধর্ম্মে বা বাণিজ্যে কেবল মিথ্যাকে আশ্রয় করিতে হয়। মিথ্যা অপেক্ষা বড় পাতক আর নাই ॥ ১ ॥

সেবায়াং পরমং কষ্টং মৃৎকীটস্তু কৃষীবলঃ।
দ্যূতে সর্ব্বস্বনাশঃ স্যাচ্চৌর্য্যে রাজভয়ং মহৎ ॥ ২ ॥

অন্বয়—সেবায়াং পরমং কষ্টং (ভবতি) কৃষীবলঃ তু মৃৎকীটঃ (ভবতি) দ্যূতে সর্ব্বস্বনাশঃ স্যাৎ, চৌর্য্যে মহৎ রাজভয়ং (অস্তি) ॥ ২ ॥

শূদ্রবৃত্তি সেবাতে অত্যন্ত কষ্ট; যে ভূমি কর্ষণ করে তাহাকে মাটীর পোকা হইয়া থাকিতে হয়; আর যদি ধনলাভের জন্য দ্যূত ক্রীড়ায় আসক্ত হয়, তবে তাহার সর্ব্বস্বনাশের সম্ভাবনা। আর যদি ধনের জন্য চৌর্য্যবৃত্তি অবলম্বন করে, তবে তাহার রাজশাসন হইতে অত্যন্ত ভয়ের আশঙ্কা আছে ॥ ২ ॥

নাকাশাৎ পততি দ্রব্যং জীবিকা সুখদা কথম্ ॥ ৩ ॥

অন্বয়—আকাশাৎ দ্রব্যং ন পততি, জীবিকা কথম্ সুখদা (ভবেৎ) ? ৩ ॥

আকাশ হইতে ধন পড়ে না, কাজেই জীবনোপায় কি প্রকারে সুখদায়ক হইতে পারে ? ৩ ॥

৮। কামবিড়ম্বনা।

চর্ব্বয়ন্তি মহামাংসং গতে প্রাণে পিশাচকাঃ।
জীবৎপরস্পরং মাংসং স্ত্রীপুংসাশ্চতুরাননাঃ ॥ ১ ॥

অন্বয়—প্রাণে গতে (সতি) পিশাচকাঃ মহামাংসং চর্ব্বয়ন্তি চতুরাননাঃ স্ত্রীপুংসাঃ জীবৎপরস্পরং মাংসং চর্ব্বয়ন্তি ॥ ১ ॥

প্রাণ গত হইলে, পিশাচেরা মনুষ্য মাংস চর্ব্বণ করে, পক্ষান্তরে স্ত্রী-পুরুষেরা জীবিতাবস্থায় পরস্পরের মাংস চর্ব্বণ করে, কিন্তু তাহা কাহারও দুঃখদায়ক হয় না (ইহাই আননের বা পরস্পরের মুখের চাতুর্য্য) ॥ ১ ॥

নৃদেহৈর্নিশি নৃত্যন্তি শ্মশানেষু পিশাচকাঃ।
বিচিত্রৈরঙ্গবিন্যাসৈ গৃহেষু গৃহমেধিনঃ ॥ ২ ॥

অন্বয়—পিশাচকাঃ নৃদেহৈঃ শ্মশানেষু নিশি নৃত্যন্তি গৃহমেধিনঃ গৃহেষু বিচিত্রৈঃ অঙ্গবিন্যাসৈঃ (নৃদেহৈঃ নিশি নৃত্যন্তি) ॥ ২ ॥

পিশাচগণ রাত্রিকালে শ্মশানে মনুষ্যদেহ লইয়া নৃত্য করে, কিন্তু গৃহবাসিগণ গৃহেতেই বিচিত্র অঙ্গবিন্যাসসহকারে নরদেহ লইয়া নৃত্য করে ॥ ২ ॥

লিহতি স্পৃশতি ভ্রান্তো মুহুর্জিঘ্রতি খাদতি।
গ্রামসিংহানুরূপেয়ং গ্রাম্যধর্ম্মব্যবস্থিতিঃ ॥ ৩ ॥

অন্বয়—ভ্রান্তঃ (নরঃ) মুহুঃ লিহতি; স্পৃশতি, জিঘ্রতি, খাদতি; ইয়ং গ্রাম্যধর্ম্মব্যবস্থিতিঃ গ্রামসিংহানুরূপা (ভবতি) ॥ ৩ ॥

এই সংসারে স্ত্রীপুরুষের ধর্ম্ম কুকুরের মত দৃষ্ট হয়, যেহেতু ভ্রান্ত মনুষ্য বার বার লেহন করে, স্পর্শ করে, আঘ্রাণ করে ও উপভোগ করে ॥ ৩ ॥

কণ্ডূয়নেন যৎ কণ্ডূসুখম্ তৎ কিং ভবেৎ সুখম্।
পশ্চাদ্যত্র মহাপীড়া তথা বৈষয়িকং সুখম্॥ ৪॥

অন্বয়—কণ্ডূয়নেন যৎ কণ্ডূসুখম্, পশ্চাৎ যত্র মহাপীড়া ভবতি তৎ কিং সুখম্ ভবেৎ ? বৈষয়িকং সুখং তথা (ভবতি)॥ ৪॥

গাত্র কণ্ডূয়ন করিয়া (চুলকাইয়া) যে কণ্ডূয়নসুখ হয় এবং পরে যাহা কষ্টদায়ক হয়, তাহা কি প্রকারে সুখ হইতে পারে ? বিষয়ভোগ-জনিত সুখও তদ্রূপই হইয়া থাকে॥ ৪॥

নাদাসক্তং মৃগং ব্যাধশ্ছিনত্তি নিশিতৈঃ শরৈঃ।
রূপাসক্তং নরং নারী রতিচ্ছুরিকয়াঽসকৃৎ॥ ৫॥

অন্বয়—ব্যাধঃ নাদাসক্তং মৃগং নিশিতৈঃ শরৈঃ ছিনত্তি, নারী রূপাসক্তং নরং রতিচ্ছুরিকয়া অসকৃৎ ছিনত্তি॥ ৫॥

ব্যাধ বংশীনাদ-মুগ্ধ মৃগকে তীক্ষ্ণবাণ দ্বারা বধ করে, নারী রূপে আসক্ত নরকে কিন্তু রতিচ্ছুরিকা দ্বারা পুনঃ পুনঃ আঘাত করিয়া তবে বধ করে (অর্থাৎ অনেক কষ্ট প্রদান করিয়া বধ করে)॥ ৫॥

৯। ক্রোধবিড়ম্বনা।

রুধিরং পিবতি স্বীয়ং দিবা তমসি নৃত্যতি।
ভীষয়ত্যাত্মনাত্মানং ক্রূরঃ ক্রোধী ন রাক্ষসঃ॥ ১॥

অন্বয়—ক্রোধী স্বীয়ং রুধিরং পিবতি, দিবা তমসি নৃত্যতি, আত্মনা আত্মানং ভীষয়তি ('ভায়য়তি' ব্যাকরণকৌমুদী ২য় ভাগ ২৩৬ সূত্র ও পাণিনিঃ ১।৩।৬৮ এবং ৭।৩।৪০।)॥ ১॥

যে ব্যক্তি ক্রোধের অধীন হইয়া পড়ে, সে আপনি আপনার রক্তপান করে; সে দিবাভাগেই ক্রোধান্ধ হইয়া, অন্ধকার সৃষ্টি করিয়া তাহাতে নৃত্য করে; সে আপনি আপনার ভয়ের কারণ হয়, অতএব ক্রোধী লোকই প্রকৃত নিষ্ঠুর। লোকে যে রাক্ষসকে নিষ্ঠুর বলে, রাক্ষস বস্তুতঃ ততদূর নিষ্ঠুর নহে, কেননা সে অপরের রক্তই পান করে এবং রাত্রিকালেই নৃত্য করে ও নিজের শরীরকে ক্ষতবিক্ষত করিয়া আপনি আপনার ভয়ের কারণ হয় না ॥ ১ ॥

১০। লোভবিড়ম্বনা।

ন পিশাচাঃ ন ডাকিন্যো ন ভুজঙ্গা ন বৃশ্চিকাঃ।
সম্ভ্রান্তয়ন্তি মনুজং যথা লোভো ধিয়ং রিপুঃ ॥ ১ ॥

অন্বয়—ন পিশাচাঃ ন ডাকিন্যঃ ন ভুজঙ্গাঃ ন বৃশ্চিকাঃ মনুজং (তথা) সম্ভ্রান্তয়ন্তি যথা রিপুঃ লোভঃ ধিয়ং (সম্ভ্রান্তয়তি) ॥ ১ ॥

লোভরূপ শত্রু বুদ্ধিকে যেরূপ ভীত করিয়া বিচলিত করে, পিশাচ, ডাকিনী, সর্প ও বৃশ্চিক, মানুষকে সেইরূপ ভীত করিতে পারে না ॥ ১ ॥

মেরবো ঘৃতবিন্দ্বাভা দুরাশাদাবপাবকে।
কথং সহস্রলক্ষাদ্যৈস্তর্হি তৃপ্যতু লোভবান্ ॥ ২ ॥

অন্বয়—দুরাশাদাবপাবকে মেরবঃ ঘৃতবিন্দ্বাভাঃ (ভবন্তি), তর্হি লোভবান্ সহস্রলক্ষাদ্যৈঃ কথং তৃপ্যতু? ২ ॥

দুরাকাঙ্ক্ষারূপ দাবাগ্নিতে একাধিক সুবর্ণময় সুমেরু পর্ব্বতও ঘৃতবিন্দুসদৃশ, অর্থাৎ সেই অগ্নিকে নির্ব্বাপিত না করিয়া, প্রত্যুত অধিকতর প্রজ্বলিতই করে। তাহা হইলে, যাহার লোভ জাগিয়াছে

সহস্র, লক্ষ প্রভৃতিসংখ্যক মুদ্রা দ্বারা সেই ব্যক্তি কি প্রকারে তৃপ্ত হইতে পারে? ২॥

আনিদ্রং প্রাতরারভ্য জাগ্রতি স্বপ্নপুর্য্যপি।
ভ্রমন্নো লভতে শান্তিং স লোভস্য পরাক্রমঃ॥ ৩॥

অন্বয়—প্রাতঃ আরভ্য আনিদ্রং জাগ্রতি, স্বপ্নপুর্য্যু অপি ভ্রমন্ শান্তিং নো লভতে, সঃ লোভস্য পরাক্রমঃ (ভবতি)॥ ৩॥

প্রাতঃকাল হইতে আরম্ভ করিয়া যতক্ষণ পর্য্যন্ত না নিদ্রা হয় ততক্ষণ জাগ্রদবস্থায়, এবং স্বপ্নে স্বপ্নদৃষ্ট নগর সমূহেও, ভ্রমণ করিয়া স্বপ্নে লোক যে শান্তি পায় না, তাহা লোভের প্রভাব বলিয়াই বুঝিতে হইবে॥ ৩॥

নিধানং যক্ষসর্পাদ্যা যদা ক্রামন্তি যত্নতঃ।
ন পিবন্তি ন খাদন্তি তেষাংি হ গুরবঃ শঠাঃ॥ ৪॥

অন্বয়—যক্ষসর্পাদ্যাঃ যৎ যত্নতঃ নিধানম্ আক্রামন্তি, ন খাদন্তি, ন পিবন্তি, তেষাং শঠাঃ (নরাঃ) গুরবঃ (ভবন্তি)॥ ৪॥

যক্ষ সর্পাদি যে ভূগর্ভাদি স্থানে রক্ষিত ধনকে যত্নপূর্ব্বক আগুলিয়া থাকে, এবং তাহারা নিজ নিজ পানভোজনের জন্য, সেই ধন ব্যয় করে না, (তাহাতে আমাদের স্মরণ করা উচিত যে) ধূর্ত্ত স্বার্থপর মনুষ্যগণই তাহাদিগকে সেই ধনরক্ষাব্রতে দীক্ষিত করিয়াছে। সুতরাং লোকে যে যক্ষ ও সর্পকে কৃপণ ও লোভীর চরমাদর্শ বলিয়া প্রতিপাদন করিতে চায়, তাহা তাহাদিগের ভুল; কেননা চরমলোভী মনুষ্যই নিজ নিজ ধন রক্ষার নিমিত্ত অভিচারাদি কর্ম্মের সাহায্যে তাহাদিগকে যক্ষ ও সর্পরূপে পরিণত করিয়াছে॥ ৪॥

দানভোগবিহীনঞ্চ যদেব ধনিনো ধনম্।
ন তু তস্য মুখে ধূলির্দীয়তে ভূমিগোপনৈঃ ॥ ৫ ॥

অন্বয়—ধনিনঃ যৎ দানভোগবিহীনং ধনম্, (তৎ) তু (নাস্তি) এব, (যতঃ) ভূমিগোপনৈঃ তস্য মুখে ধূলিঃ (অপি) ন দীয়তে ॥ ৫ ॥

যে ধনী নিজে ভোগ না করিয়া অথবা দান না করিয়া ধন রক্ষা করে (তাহার মৃত্যুর পর তাহার উত্তরাধিকারিগণ কিম্বা দেশের রাজা তাহার মুখে সাত খণ্ড স্বর্ণের পরিবর্ত্তে, ধূলি পর্য্যন্তও দেয় না, পাছে তাহার ভূগর্ভে প্রোথিত স্বর্ণখণ্ড তাহার মুখে যায় ॥ ৫ ॥

মূঢ়স্তাম্রময়ে পাত্রে সংস্থাপয়তি কিং ধনম্।
পাত্রে স্থিতং ধনং ভদ্রং কিন্তু পাত্রং পরীক্ষয় ॥ ৬ ॥

অন্বয়—মূঢ়ঃ তাম্রময়ে পাত্রে (যৎ) ধনং সংস্থাপয়তি (তৎ) কিম্? পাত্রেস্থিতং ধনং ভদ্রং (ভবতি) কিন্তু পাত্রং পরীক্ষয় ॥ ৬ ॥

(সৎপাত্রে ন্যস্ত ধন সুখাবহ হয়, এই কথা শুনিয়া) মূর্খ মনে করে যে তাম্রপাত্রই সৎপাত্র এবং তাহাতেই ধন স্থাপন করে (এবং হয়ত তাহা মাটিতে প্রোথিত করে)। তাহাতে তাহার কি উপকার হয়? কিছুই নহে। সত্য বটে, ধন সৎপাত্রে ন্যস্ত হইলে সুখের কারণ হয়। কিন্তু সেই পাত্রটী যে কি, তাহা বুঝিয়া দেখিতে হয়। সেই পাত্রটী ধাতু প্রভৃতি দ্বারা নির্ম্মিত আধার নহে। তাহা বিদ্যা-বিনয়াদিসম্পন্ন ব্রাহ্মণ প্রভৃতি ॥ ৬ ॥

কাকবিষ্ঠাধনস্যার্থে কায়ক্লেশেন ভূয়সা।
মদান্ধা ধনিনঃ সেব্যা মহতীয়ং বিড়ম্বনা ॥ ৭ ॥

অন্বয়—কাকবিষ্ঠাধনস্য অর্থে ভূয়সা কায়ক্লেশেন মদান্ধাঃ ধনিনঃ সেব্যাঃ, ইয়ং মহতী বিড়ম্বনা ॥ ৭ ॥

কাকবিষ্ঠাতুল্য ধনের জন্য, প্রভূত কায়ক্লেশ দ্বারা, ধনমদে হিতাহিত-জ্ঞানশূন্য ধনবানদিগের সেবা করিতে হয়, ইহা লাঞ্ছনার পরাকাষ্ঠা ॥৭॥

ন লোভস্যোপচারায় মণিমন্ত্রৌষধাদয়ঃ।
মণিমন্ত্রৌষধশ্লাঘী সোঽপি লোভপরায়ণঃ ॥ ৮ ॥

অন্বয়—মণিমন্ত্রৌষধাদয়ঃ লোভস্য উপচারায় ন (ভবন্তি) (যতঃ যঃ) মণিমন্ত্রৌষধশ্লাঘী, সঃ অপি লোভপরায়ণঃ (ভবতি) ॥ ৮ ॥

মণি, মন্ত্র, ঔষধ প্রভৃতি, লোভরূপ রোগের শান্তি করিতে সমর্থ হয় না, যেহেতু, যিনি 'মণি, মন্ত্র, ঔষধ পাইয়াছি' বলিয়া গর্ব্ব করেন, তিনিও লোভের বশীভূত হন। (কেননা ধন, অথবা যশঃ ইত্যাদি না পাইলে তিনি তাহা দিতে প্রস্তুত হন না) ॥ ৮ ॥

কিঞ্চিদ্ধনকণং ধ্যাত্বা মুখমাঢ্যস্য পশ্যসি।
করোষি শ্বেব চাটূনি লোভেনাপকৃতং স্মর ॥ ৯ ॥

অন্বয়—(ত্বম্) কিঞ্চিৎ ধনকণং ধ্যাত্বা, আঢ্যস্য মুখম্ পশ্যসি, শ্বা ইব চাটূনি করোষি, লোভেন (যৎ) অপকৃতং (তৎ) স্মর ॥ ৯ ॥

অন্নবস্ত্রাদি কোনপ্রকার ধনের স্বল্পাংশমাত্র পাইবে এই আশায় ধনবানের মুখের দিকে চাহিয়া আছ এবং কুকুরের ন্যায় তাহার মনোরঞ্জনার্থ চাটুবাক্য সকল প্রয়োগ করিতেছ। লোভ তোমার কতদূর অপকার করিয়াছে, স্মরণ করিয়া দেখ ॥ ৯ ॥

লোহার্গলো ভদ্রহরো লোলতাঙ্কো ভয়প্রদঃ।
লুনাত্যুভৌ চ যল্লোকৌ তেন লোভঃ প্রকীর্ত্তিতঃ ॥ ১০ ॥

অন্বয়—লোহার্গলঃ ভদ্রহরঃ, লোলতাঙ্কঃ, (লোলতা চাঞ্চল্যং তৎ

অঙ্কং চিহ্নং যস্য সঃ) ভয়প্রদঃ যৎ উভৌ লোকৌ লুনাতি চ, তেন লোভঃ প্রকীর্ত্তিতঃ ॥ ১০ ॥

"ল" এই অংশের অর্থ লোহার হুড়কা, "ভ" এই অংশের অর্থ ভদ্রনাশক, অথবা "লো"র অর্থ চাঞ্চল্যযুক্ত এবং "ভ"র অর্থ ভয়দায়ক অথবা "লোভ" শব্দের ব্যুৎপত্তি 'লুনাতি উভৌ, লোকৌ'; যাহা ইহলোক ও পরলোক এই উভয় লোককে বিনষ্ট করে; এই কারণে উহার নাম লোভ ॥ ১০ ॥

সকামাঃ কামিনীলুব্ধা নিষ্কামাঃ মোক্ষলোভিনঃ।
ভাবলুব্ধোহি ভগবান্নির্লোভোহত্যন্ত দুর্ল্লভঃ ॥ ১১ ॥

অন্বয়—সকামাঃ কামিনীলুব্ধাঃ (ভবন্তি), নিষ্কামা মোক্ষলোভিনঃ (ভবন্তি), ভগবান্ হি ভাবলুব্ধঃ (ভবতি); নির্লোভঃ অত্যন্তদুর্ল্লভঃ (ভবতি) ॥ ১১ ॥

কামী ব্যক্তিগণ কামিনীর লোভ রাখে; যাঁহারা নিষ্কাম, তাঁহারা মুক্তির লোভ রাখেন; ভগবান্ ষড়ৈশ্বর্য্যশালী হইলেও, ভক্তের হৃদয়স্থিত ভক্তির লোভ রাখেন; সুতরাং পৃথিবীতে নির্লোভ ব্যক্তি অত্যন্ত দুর্ল্লভ ॥ ১১ ॥

দুগ্ধফেনোজ্জ্বলা শয্যা বালা চরণসেবিনী।
নিদ্রাং ন লভতে ভূপঃ পররাষ্ট্রজিগীষয়া ॥ ১২ ॥

অন্বয়—দুগ্ধফেনোজ্জ্বলা শয্যা বালা চরণসেবিনী (তথাপি) ভূপঃ পররাষ্ট্র-জিগীষয়া নিদ্রাং ন লভতে ॥ ১২ ॥

দুগ্ধফেনের ন্যায় শয্যা শুভ্র হইলেও, এবং যুবতী চরণসেবিনী থাকিলেও রাজার নিদ্রা হয় না; তাহার কারণ এই যে তিনি কি প্রকারে অপরের রাজ্য হরণ করিবেন এইরূপ লোভের বশীভূত হইয়াছেন ॥ ১২ ॥

মার্গেষু মিলিতাশ্চৌরা সখ্যং তৈঃ সহ বর্দ্ধিতম্।
তে গতা ধনমাদায় পশ্চাচ্ছোচতি মন্দধীঃ ॥ ১৩ ॥

অন্বয়—মার্গেষু চৌরাঃ মিলিতাঃ, তৈঃ সহ সখ্যং বর্দ্ধিতম্, তে ধনম্আদায় গতাঃ, মন্দধীঃ পশ্চাৎ শোচতি ॥ ১৩ ॥

[অপ্রাপ্তবস্তুর প্রাপ্তির নাম যোগ ; প্রাপ্তবস্তুর রক্ষণের নাম ক্ষেমা। সেই যোগ এবং ক্ষেমে সাতিশয় আগ্রহকেই লোভ বলা হইতেছে।]

(যদি, মনে কর, কোন নির্লোভ ব্যক্তির সঙ্গলাভ হইলে, তাঁহার উপদেশক্রমে তুমি লোভমুক্ত হইবে, তবে বুঝিয়া দেখ, তাহা অসম্ভব ; কেননা, তুমি লোভবশতঃ—স্বধনরক্ষণে অত্যাগ্রহবশতঃ—মনে করিবে) চৌরগণ পথে আসিয়া পথিকগণের সহিত মিলিত হয়, ক্রমে তাহাদের সহিত মিত্রতা বৃদ্ধি পায়, পরিশেষে, তাহারা পথিকদিগের ধনাদি লইয়া প্রস্থান করে ; এবং দুর্ব্বুদ্ধি পথিকগণ যেমন শোক করিতে থাকে, সেইরূপ এই ব্যক্তির সহিত মিলিত হইলে আমারও সেই দশা ঘটিবে ॥ ১৩ ॥

স্বামী তু চৌরবদ্দ্রব্যং গোপায়তি যতস্ততঃ।
ভার্য্যাপুত্রাদয় শ্চৌরাঃ ভুঞ্জতে স্বামিনো যথা ॥ ১৪ ॥

অন্বয়—স্বামী চৌরবৎ যতঃতত দ্রব্যং গোপায়তি, ভার্য্যাপুত্রাদয়ঃ চৌরাঃ তু যথা স্বামিনঃ তথা, (দ্রব্যং) ভুঞ্জতে ॥

যিনি, ধন উপার্জ্জন করিয়াছেন বলিয়া ধনের প্রকৃত অধিকারী, তিনি, আপনার অর্জ্জিত ধনকে যেখানে সেখানে চোরের ন্যায় গোপন করিয়া রাখেন, (পাছে পত্নী, পুত্র প্রভৃতি তাহা লইয়া অপব্যবহার করে)। পক্ষান্তরে, পত্নী, পুত্র প্রভৃতি, যাহারা সেই ধন উপার্জ্জন করে নাই বলিয়া, তাহা ভোগ করিতে চৌরের ন্যায়, সমান অধিকারী, তাহারা কিন্তু, সেই ধনের অর্জ্জনকারীর ন্যায়, তাহা ভোগ করে ॥ ১৪ ॥

পুত্রমিত্রকলত্রেভ্যো গোপ্যতে যদ্ধনং জনৈঃ।
তেন মন্যেঽধনং পাপং সুকৃত্যা গোপ্যতে নহি ॥ ১৫ ॥

অন্বয়—যৎ (যস্মাৎ) জনৈঃ পুত্রমিত্রকলত্রেভ্যঃ ধনং গোপ্যতে, তেন (অহং) অধনং পাপং মন্যে; সুকৃত্যা (পুণ্যেন, পুণ্যবতা জনেন) নহি (ধনং) গোপ্যতে ॥ ১৫ ॥

যে হেতু লোকে পুত্র, মিত্র ও পত্নী হইতে ধন গোপন করিয়া রাখে, সেই হেতু আমার মনে হয়, ধনের রক্ষণেই পাপ; যেখানে পুণ্যের নিবাস, সেখানে কখনই ধন রক্ষিত হয় না ॥ ১৫ ॥

রাগিণী গণিকা বিত্তং যদ্বাঞ্ছতি বরা হি সা।
ধিক্ তং বৈরাগ্যবক্তারং বাচালং বিত্তলম্পটম্ ॥ ১৬ ॥

অন্বয়—রাগিণী গণিকা যৎ বিত্তং বাঞ্ছতি, সা হি বরা; বৈরাগ্যবক্তারং বিত্তলম্পটম্ বাচালং তং ধিক্ ॥ ১৬ ॥

ভোগাসক্তা বেশ্যা যে ধনের আকাঙ্ক্ষা করে, সেও পূজার যোগ্যা কেননা, তাহার ভোগাসক্তি সকলেরই বিদিত, কিন্তু, যে ব্যক্তি অপরকে বৈরাগ্যের উপদেশ দেয়, কিন্তু নিজে ধনের জন্য লালায়িত, সেই বাক্‌সর্ব্বস্ব কপটাচারীকে ধিক্ ॥ ১৬ ॥

ধনিভ্যো ধনমাদায় শ্লাঘতে শাস্ত্রপাঠকঃ।
বহুভ্যো মিথুনীভূয় ধনিভ্যো গণিকা যথা ॥ ১৭ ॥

অন্বয়—বহুভ্যঃ ধনিভ্যঃ মিথুনীভূয়, ধনম্ আদায় গণিকা যথা (শ্লাঘতে), এবং ধনিভ্যঃ ধনমাদায় শাস্ত্রপাঠকঃ শ্লাঘতে ॥১৭॥

বহুসংখ্যক ধনিজনের সহিত মিলিত হইয়া এবং তাহাদের নিকট হইতে ধনলাভ করিয়া বেশ্যা যেমন গর্ব্ব করিয়া থাকে, সেইরূপ

শাস্ত্রব্যাখ্যাতা বহু ধনিজনের সহিত মিলিত হইয়া, ও তাহাদের নিকট হইতে ধন লাভ করিয়া, গর্ব্ব অনুভব করিয়া থাকে ॥১৭॥

ন শোভতে তথৈবায়ং লোভী বেদান্তবাচকঃ।
চৌর্য্যেণ নিগড়ে দত্তো জটাভস্মধরো যথা ॥ ১৮ ॥

অন্বয়—চৌর্য্যেণ নিগড়ে দত্তঃ জটাভস্মধরঃ যথা ন শোভতে, তথা এব অয়ং লোভী বেদান্তবাচকঃ ন শোভতে ॥ ১৮ ॥

চৌর্য্যাপরাধহেতু নিগড়কাষ্ঠে আবদ্ধ জটাভস্মধারী সন্ন্যাসী যেমন শোভা পায় না, সেইরূপ বেদান্তব্যাখ্যাতা কেহ যদি লোভী হয় সেও সেইরূপ শোভা পায় না ॥১৮॥

যদি বিত্তার্জ্জনেনৈব বিদ্বাংসো যান্তি গৌরবম্।
কস্তর্হি বেশ্যাবিদুষো বিশেষ ইতি বর্ণয় ॥১৯॥

অন্বয়—যদি বিদ্বাংসঃ বিত্তার্জ্জনেন এব গৌরবম্ যান্তি, তর্হি, বেশ্যা বিদুষোঃ কঃ বিশেষঃ (অস্তি), ইতি বর্ণয় ॥১৯॥

যদি বিদ্বান্ ব্যক্তিগণ, ধনোপার্জ্জন করিয়া আপনাদিগকে গৌরবান্বিত মনে করেন, তাহা হইলে বেশ্যা ও বিদ্বান্ এই দুয়ের মধ্যে কি প্রভেদ আছে, তাহা নির্দ্দেশ করিয়া বল ॥ ১৯ ॥

অনিত্যমিতি যো বক্তি সেবতে নিত্যমেব তৎ।
বহির্মুখস্য তস্যাস্যং মা দর্শয় মহেশ্বর ॥ ২ ॥

অন্বয়—যঃ অনিত্যম্ ইতি বক্তি (কিন্তু) নিত্যমেব তৎ সেবতে, (হে) মহেশ্বর, বহির্মুখস্য তস্য আস্যং মা দর্শয় ॥ ২০ ॥

যে ব্যক্তি বলে এই সংসার সবই অনিত্য, কিন্তু প্রতিক্ষণই সেই

সকল বস্তু তৃপ্তিপূর্ব্বক ভোগ করে, হে মহেশ্বর, সেই বহির্মুখ বা বিষয়াসক্ত লোকের মুখ, আমাকে যেন দেখিতে না হয়॥ ২০॥

কামকিঙ্করতাং প্রাপ্য সকামা সর্ব্বকিঙ্করাঃ।
কামেনৈব পরিত্যক্তো নিষ্কামঃ কস্য কিঙ্করঃ॥ ২১॥

অন্বয়—সকামাঃ কামকিঙ্করতাং প্রাপ্য সর্ব্বকিঙ্করাঃ (ভবন্তি), নিষ্কামঃ কামেন পরিত্যক্তঃ এব কস্য কিঙ্করঃ ভবতি?॥ ২১॥

একমাত্র লোভের দাসত্ব স্বীকার করিয়া, লোভী ব্যক্তিকে প্রায় সকলপ্রকার লোকেরই দাস হইতে হয়; কিন্তু যিনি নির্লোভ, তিনি লোভবর্জ্জিত হওয়াতে, কাহার দাস হইবেন? অর্থাৎ এই সংসারে তিনি কাহারও দাস নহেন॥ ২১॥

১১। কর্ম্মবিড়ম্বনা।

বংশপাত্রমিবাপূর্ণং পূর্ণং ঘটশতৈরপি।
ক্রিয়াজালং কথং সাধো বিরাগায় ন জায়তে॥ ১॥

অন্বয়—হে সাধো ঘটশতৈঃ পূর্ণম্ অপি অপূর্ণং বংশপাত্রম্ ইব ক্রিয়াজালং কথং বিরাগায় ন জায়তে?॥ ১॥

হে সুবুদ্ধিমন্, বা হে সাধক, বাঁশের চেঁচাড়ি দ্বারা নির্ম্মিত চেঙ্গারী চালনী প্রভৃতি, শত শত ঘট দ্বারা জলপূর্ণ করিলেও, পরিশেষে যেমন শূন্যই থাকিয়া যায়, কাম্যকর্ম্মসমূহও, সেইরূপ বহু পরিশ্রম ব্যয়েও, কর্ম্মে তৃপ্তিসম্পাদন করিতে সমর্থ হয় না; (পরন্তু উত্তরোত্তর কর্ম্মপ্রবৃত্তিকে বর্দ্ধিত করিয়া, অশেষ ক্লেশের কারণ হয়) সুতরাং কাম্য কর্ম্মানুষ্ঠান কাহার না বৈরাগ্যের কারণ হয়? তদ্দ্বারা বহুপরিশ্রমে

ভববন্ধনকেই দৃঢ় করিয়া দেওয়া হইতেছে, বুঝিয়া কোন্ মুমুক্ষু না কর্ম্মানুষ্ঠান হইতে নিবৃত্ত হয়? ১॥

ব্রহ্মনো দিনমারভ্য যাবদগু কৃতাঃ ক্রিয়াঃ।
মুহূর্ত্তং হন্ত সংসারী নৈব নিশ্চিন্ততাঙ্গতঃ॥ ২॥

অন্বয়—ব্রহ্মণঃ দিনম্ (দিনাৎ) আরভ্য যাবৎ অদ্য ক্রিয়াঃ কৃতাঃ, (তথাপি) হন্ত, সংসারী ন এব মুহূর্ত্তং নিশ্চিন্ততাং গতঃ॥ ২॥

ব্রহ্মার দিন হইতে আরম্ভ করিয়া অর্থাৎ কল্পের আদি হইতে আজ পর্য্যন্ত কত ক্রিয়ারই অনুষ্ঠান হইল, কিন্তু হায়, জন্মমরণ-ধর্ম্মা জীব, এ পর্য্যন্ত মুহূর্ত্তকালের জন্যও চিত্তের শান্তি লাভ করিতে পারিল না॥ ২॥

অভাগ্যং পরমং পুংসাং পরপিণ্ডোপজীবনম্।
তৎ কথং নাম সৌভাগ্যং পুত্রপিণ্ডোপজীবনম্॥ ৩॥

অন্বয়—পরপিণ্ডোপজীবনম্ পুংসাং পরমং অভাগ্যং (ভবতি) তৎ (অতএব) পুত্রপিণ্ডোপজীবনম্ কথং সৌভাগ্যং নাম (সম্ভাবনায়াম্)॥ ৩॥

অপরের অর্জ্জিত অন্ন ভোজন করা পুরুষের পরম অভাগ্য বলিয়া পরিগণিত হয়। অতএব পুত্রার্জ্জিত অন্নের ভোজন কি প্রকারে সৌভাগ্য বলিয়া পরিগণিত হইতে পারে? ৩॥

মৃতশব্দেন সম্বোধ্য মৃতপিণ্ডং মৃতাহনি।
মৃতায় দাস্যতে পুত্রস্তদ্বরং কিমুতামৃতম্॥ ৪॥

অন্বয়—পুত্রঃ মৃতাহনি 'মৃত' শব্দেন সম্বোধ্য মৃতায় (তুভ্যম্) মৃতপিণ্ডং দাস্যতে, তৎ বরং কিম্ উত অমৃতম্ বরং? ৪॥

যে তোমাকে পালন করে, সে যদি তোমাকে একটা রূঢ়কথা বলে, তাহা তোমার একান্ত অসহ্য বোধ হয়; তুমি যাহাকে পালন করিয়াছ সেই পুত্রই, তুমি মরিয়া যাইবার পর তোমাকে 'প্রেত' বলিয়া সম্বোধন করিয়া, তোমার মরণের তিথিতে (ও অন্যদিনে) তোমার প্রেতশরীরের পূরণের ও পুষ্টির জন্য পূরকাদি পিণ্ড দিবে; তাহাই তোমার ভাল, না মোক্ষ তোমার ভাল ? ৪ ॥

অশনায়াং পিপাসাঞ্চ শোকং মোহং জরাং মৃতিম্।
প্রাপ্নুবন্তি শাস্ত্রেভ্যো মা ভব শ্রাদ্ধভক্ষকঃ ॥ ৫ ॥

অন্বয়—(ত্বং) শ্রুতিশাস্ত্রেভ্যঃ, অশনায়াং, পিপাসাং, শোকং, মোহং, জরাং, মৃতিং প্রাপ্নুবন্ (বিজানন্) শ্রাদ্ধভক্ষকঃ মা ভব ॥ ৫ ॥

(বেদে ও অন্য শাস্ত্রে যে শ্রাদ্ধীয় অন্নের নিন্দা আছে,* তাহা জানিয়া পুত্রোৎপাদন পূর্ব্বক শ্রাদ্ধীয় অন্নের ভক্ষক হইলে তোমাকে পুনঃ পুনঃ ক্ষুধার যন্ত্রণা, পিপাসার ক্লেশ, মানসিক দুঃখ, মোহ (কর্ত্তব্য নির্ণয়ে অক্ষমতা) জরা ও অকাল মরণ ভোগ করিতে হইবে। অতএব পুত্রাকাঙ্ক্ষা করিয়া নিজেকে তদ্রূপ বিপদগ্রস্ত করিও না ॥ ৫ ॥

দীর্ঘমায়ুর্জরাভুক্ত্যৈ ধনং ভূরি দুরাধয়ে।
পুত্রাঃ কলহদুঃখায় সংসারে দুঃখমদ্ভুতম্ ॥ ৬ ॥

অন্বয়—দীর্ঘম্ আয়ুঃ জরাভুক্ত্যৈ (ভবতি) ভূরি ধনম্ দুরাধয়ে (ভবতি), পুত্রাঃ কলহদুঃখায় (ভবতি), সংসারে দুঃখম্ অদ্ভুতম্ ॥ ৬ ॥

দীর্ঘজীবন কেবল জরাভোগেরই কারণ হয়। প্রভূত ধন কেবল দুশ্চিন্তারই কারণ হয়। বহু পুত্র পরস্পর কলহ করিয়া

---

* যথা—"শ্রাদ্ধীয়মন্নং ভুঞ্জানপ্রেতোঽশনায়া তৃট্‌শোক জরামূর্চ্ছাকালমৃত্যুভ্যঃ শঙ্কমানো জীবন্নেব মৃতো ন তদ্দমীশ্বরাৎ"—দিবাকরোদ্ধৃত শ্রুতি বচন।

পিতার দুঃখই উৎপাদন করিয়া থাকে। অতএব যাহাকে সংসার বা 'সম্যক্‌সারবিশিষ্ট বস্তু' বলা হয়, তাহা একটী অদ্ভুত দুঃখ; কেননা ইহা দুঃখস্বরূপ হইলেও ইহাতে সুখপ্রতীতি হয়॥ ৬॥

ছায়াং পশ্যতি কায়স্য রায়ো গর্ব্বেণ মুহ্যতি।
জায়াং ভজতি ভাবেন মায়াং নো বেদ বৈষ্ণবীম্॥ ৭॥

অন্বয়—কায়স্য ছায়াং পশ্যতি, রায়ঃ (ধনস্য) গর্ব্বেণ মুহ্যতি, জায়াং ভাবেন ভজতি, বৈষ্ণবীম্ মায়াং ন বেদ॥ ৭॥

লোকে দর্পণাদিতে নিজের প্রতিবিম্ব দর্শন করে এবং তদ্দ্বারা প্রীতিলাভ করে, সঞ্চিত ধনের গর্ব্বে মুগ্ধ হয়, মোহমুগ্ধ হইয়া পত্নীকে সন্দর্শন করে; কিন্তু বৈষ্ণবী মায়ার প্রভাবেই যে এরূপ করে, তাহা বুঝে না॥ ৭॥

যাত্রা সমাগমসমে নতর্কিতগতাগতে।
পশুপুত্রকলত্রাদৌ মমতা ন মতা সমা॥ ৮॥

অন্বয়—যাত্রাসমাগমসমে নতর্কিতগতাগতে, [নতর্কিতে—"ন লোপঃ নঞঃ" (পাণিনিঃ ৬।৩।৭৩) ইতি সূত্রেণ, নৈকধা, নাতিশীতোষ্ণঃ ইত্যাদিবৎ] পশুপুত্রকলত্রাদৌ মমতা (পণ্ডিতানাং) ন সমা মতা॥ ৮॥

পথযাত্রাকালে যেমন (অচিন্তিত-পূর্ব্ব) সহযাত্রিগণ আসিয়া মিলিত হয় এবং ছাড়িয়া চলিয়া যায়, সেইরূপ জীবনযাত্রায় পুত্র, কলত্র, পশু, (ভৃত্য, বন্ধু) প্রভৃতি আসিয়া যুটিয়া যায়, আবার চলিয়া যায়। সেই সহযাত্রিগণের সহিত সংযোগ-বিয়োগ যেমন অচিন্তিতপূর্ব্ব, পুত্র-কলত্রাদির সহিতও তদ্রূপ। সেই হেতু বিচারশীল ব্যক্তিগণ সেই পুত্রাদিতে আসক্তিকে সুখপ্রদ বা শুভ বলিয়া মনে করেন না॥ ৮॥

(আভাস) গুরুসেবা ব্যতিরেকে সেই আসক্তির পরিহার দুর্ঘট।

সুতরাং গুরবোঽস্মাকং বৈয়াকরণসত্তমাঃ।
আদিশ্য মমতাস্থানে সমতাং সাধয়ন্তি যে॥ ৯॥

অন্বয়—যে গুরবঃ মমতাস্থানে সমতাং আদিশ্য সাধয়ন্তি, তে অস্মাকং সুতরাং বৈয়াকরণসত্তমাঃ (ভবন্তি)॥ ৯॥

যে গুরুগণ 'মমতা' স্থানে 'সমতা'র আদেশ করিয়া পদসিদ্ধ করেন তাঁহারা আমাদিগের মতে বৈয়াকরণদিগের মধ্যে অতি শ্রেষ্ঠ। যাঁহারা সুযুক্তির দ্বারা বিষয়াসক্তিরূপ মমতা তিরোহিত করিয়া, তৎপরিবর্ত্তে লাভালাভে ও জয়াজয়ে সমতার প্রতিষ্ঠা করিয়া দেন, তাঁহারাই উপদেষ্টৃগণের মধ্যে সর্ব্বশ্রেষ্ঠ, যে হেতু তাঁহারাই পরমার্থের পথপ্রদর্শন করেন॥ ৯॥

(আভাস) তাঁহাদের সুযুক্তি কি প্রকার? তদুত্তরে বলিতেছেন যে:—

যে ত্যক্ষ্যন্ত্যবশ্যং ত্বাস্ত্বং তু ত্যক্ষ্যসি যানপি।
যেষাং ত্যাগে মহৎসৌখ্যং তেষাং ত্যাগেঽপি কঃ শ্রমঃ॥১০॥

অন্বয়—যে ত্বাং অবশ্যং ত্যক্ষ্যন্তি ত্বম্ অপি যান্ চ (অবশ্যং) ত্যক্ষ্যসি, যেষাং ত্যাগে মহৎসৌখ্যং তেষাং ত্যাগে অপি কঃ শ্রমঃ (ভবতি)?॥ ১০॥

যে স্ত্রী, পুত্র, ধন, পশু প্রভৃতি তোমাকে কোন না কোন সময়ে অবশ্যই পরিত্যাগ করিবে এবং "ত্যাগাচ্ছান্তিরনন্তরম্" এই ভগবদ্বাক্যানুসারে যাহাদিগকে ত্যাগ করিবামাত্রই ভারাপনোদন-জনিত সুখের ন্যায় তৎকালেই সুখানুভব হয়, সেই বিষয়সমূহের পরিত্যাগে 'দুঃসাধ্য' বলিবার কি আছে?॥ ১০॥

ব্যবহারবিমূঢ়ানাং স্তুতিনিন্দাময়ঃ ক্রমঃ।
সোঽপি তৎকার্য্যপর্য্যন্তঃ কার্য্যঃ কতিদিনান্বয়ী॥ ১১॥

অন্বয়—স্তুতিনিন্দাময়ঃ ক্রমঃ ব্যবহারবিমূঢ়ানাং (অস্তি), সঃ অপি কায়পর্য্যন্তঃ (ভবতি), কায়ঃ (তব) কতিদিনাবধিঃ (ভবতি) ? ১১ ॥

যাহারা লৌকিক ব্যবহারে বিমুগ্ধ (এবং, সেইহেতু পরমার্থ বলিয়া কোন বস্তু আছে, তাহা বুঝিতে পারে না), তাহাদের এই স্তুতি-নিন্দাবহুল ব্যবহার দেখিতে পাওয়া যায়, অর্থাৎ তাহারাই বিষয়পটুগণের স্তুতি এবং বৈরাগ্যবানের নিন্দা করিয়া থাকে। যতদিন তোমার শরীরের স্থিতি, ততদিন পর্য্যন্ত তাহাদের স্তুতি, নিন্দা, তোমাকে স্পর্শ করিতে পারে (অথবা ঐইরূপ স্তুতি নিন্দা তোমার পক্ষে আমৃত্যু অপরিহার্য্য) আর তজ্জন্যই বা চিন্তা কি ? শরীরের সঙ্গে তোমার সম্বন্ধই বা কত দিনের জন্য ? ॥ ১১ ॥

(আভাস) আর বিষয়াসক্তিতে ভয়ের সম্ভাবনাও আছে।

একতঃ সকলা লোকা বিকর্ষন্তি যথাবলম্ ।
পদার্থমালাং বলবানেকঃ কালোঃ গিলত্যসৌ ॥ ১২ ॥

অন্বয়—একতঃ সকলাঃ লোকাঃ পদার্থমালাং যথাবলং বিকর্ষন্তি (অন্যত্র) অসৌ বলবান্ কালঃ একঃ (সন্) তান্ গিলতি ॥ ১২ ॥

একদিকে পৃথিবীর সকল লোকে জগতের ভোগ্য বস্তুসমূহকে স্ব স্ব শক্ত্যনুসারে নিজের নিজের দিকে আকর্ষণ করিতেছে। অপর-দিকে বলবান্ কাল (কালরূপী ঈশ্বর) একলাই তাহাদের সকলকে গ্রাস করিতেছেন, (অতএব বিষয়াসক্ত হইয়া কালমুখে প্রবেশ করিও না) ॥ ১২ ॥

বিষয়ভোগ করিলেই যখন সুখ পাওয়া যায় তখন বিষয়সমূহকে কি প্রকারে ত্যাগ করা যাইতে পারে ? ইহার উত্তরে বলিতেছেন :—

লোলা লক্ষ্মীর্বয়ং লোলা লোলা বিষয়বৃত্তয়ঃ।
কিং সুখং তত্র যত্রাঙ্গ জীবনস্যৈব সংশয়ঃ॥ ১৩॥

অন্বয়—লক্ষ্মীঃ লোলা (ভবতি) বয়ং লোলাঃ (ভবামঃ), বিষয়বৃত্তয়ঃ লোলাঃ (ভবন্তি); হে অঙ্গ যত্র জীবনস্য এব সংশয়ঃ, তত্র কিং সুখং স্যাৎ? ১৩॥

বিষয়ভোগসম্পত্তি ক্ষণিক, ভোক্তৃগণ আমরাও ক্ষণস্থায়ী; ভোগের সাধনভূত বিষয়াকার অন্তঃকরণবৃত্তিসমূহও (অর্থাৎ ভোগের ইচ্ছাদিও) ক্ষণিক। [ভোগ্যবস্তু, ভোক্তা, এবং ভোগ এই তিনের মধ্যে ভোক্তারই প্রাধান্য, কেননা অপর দুইটীর তিরোভাব ঘটিলেও ভোক্তাই জীবরূপে অবশিষ্ট থাকেন, সেই] ভোক্তার অস্তিত্বই যখন সংশয়াস্পদ, তখন হে প্রিয়, বিষয়ভোগে আবার সুখ কি? ১৩॥

যদি বল, ক্ষণিক সুখ ত আছে, তদুত্তরে বলিতেছেন তাহাও অনেক দুঃখমিশ্রিত।

শোকমোহৌ ভয়ং দৈন্যমাধির্ব্যাধিঃ ক্ষুধা তৃষা।
ইত্যাদি বিবিধং দুঃখমিতি সংক্ষেপকীর্ত্তনম্॥ ১৪॥

অন্বয়—(তত্র) শোকমোহৌ ভয়ং দৈন্যং আধিঃ ব্যাধিঃ ক্ষুধা তৃষা ইত্যাদি বিবিধং দুঃখম্ অস্তি ইতি সংক্ষেপকীর্ত্তনম্॥ ১৪॥

সেই ক্ষণিক সুখেও, (তিরোহিত ভোগ্যবস্তুর গুণচিন্তা জনিত) শোক, (কর্ত্তব্যাকর্ত্তব্য বিস্মৃতিরূপ) মোহ, ভয়; (ভোগ্য বস্তুর অলাভ জনিত) দুঃখ, (সংকল্প জনিত) ক্লেশ, (জ্বরাদি রোগ জনিত) পীড়া, ক্ষুধা ও পিপাসা জনিত দুঃখ, ইত্যাদি বিবিধ দুঃখ আছে। এই হেতু

সেই সুখ, বিষমিশ্রিত অন্নের ন্যায় বিষই বটে। বিষয়ের দোষসমূহ এইরূপে সংক্ষেপে নিরূপিত হইল ॥ ১৪ ॥

১২। ধর্ম্মজিজ্ঞাসা।

পূর্ব্বোক্ত কর্ম্মবিড়ম্বনা বিচার করিলেই সকল প্রকার কর্ম্মে অপ্রবৃত্তি জন্মিতে পারে। তাহা হইলে, যে সকল কর্ম্ম চিত্তের শুদ্ধি সম্পাদক তাহাদেরও পরিত্যাগ সম্ভাবিত হইয়া পড়ে। সেইহেতু ধর্ম্মজিজ্ঞাসা বিচার করিতেছেন :—

অথাতো ধর্ম্মজিজ্ঞাসা ধর্ম্মঃ প্রোক্তশ্চতুর্ব্বিধঃ।
নিত্যো নৈমিত্তিকঃ কাম্যঃ প্রায়শ্চিত্তমিতিক্রমাৎ ॥ ১ ॥

অন্বয়—অথ অতঃ ধর্ম্মজিজ্ঞাসা, ধর্ম্ম নিত্যঃ, নৈমিত্তিকঃ, কাম্যঃ, প্রায়শ্চিত্তঃ ইতি ক্রমাৎ চতুর্ব্বিধঃ প্রোক্তঃ ॥১॥

বৈরাগ্যোৎপাদনের পর, যেহেতু গ্রাহ্য ও ত্যাজ্য ধর্ম্মের জ্ঞান ব্যতীত, গ্রাহ্য ধর্ম্মের সদনুষ্ঠান মুমুক্ষুর পক্ষে অসম্ভব, সেই হেতু ধর্ম্ম কি ও কয় প্রকার ইত্যাদিরূপে ধর্ম্ম জানিবার ইচ্ছা করা উচিত। (১) নিত্য, (২) নৈমিত্তিক (চন্দ্র সূর্য্যগ্রহণ প্রভৃতি কোনও কারণজনিত) (৩) কাম্য, (বাসনানিমিত্ত) ও (৪) প্রায়শ্চিত্ত, ভেদে মনু প্রভৃতি ধর্ম্মশাস্ত্রপ্রয়োজকগণ ধর্ম্মকে চারিপ্রকার বলিয়া নির্দ্দেশ করিয়াছেন ॥১॥

নিত্য ধর্ম্ম কাহাকে বলে তদুত্তরে বলিতেছেন :—

বর্ণাশ্রমসমাচারাঃ শৌচস্নানাদয়শ্চ যে।
আবশ্যকাস্তে নিত্যাঃ স্যুরকৃত্বা প্রত্যবৈতি যান ॥ ২ ॥

অন্বয়—যে (ধর্ম্মাঃ) বর্ণাশ্রমসমাচারাঃ, যে চ আবশ্যকাঃ শৌচস্নানাদয়ঃ, যান্ অকৃত্বা প্রত্যবৈতি, তে নিত্যাঃ স্যুঃ।

যে সকল অনুষ্ঠান ব্রাহ্মণাদি বর্ণের এবং ব্রহ্মচর্য্যাদি আশ্রমের পক্ষে (শাস্ত্রে) বিহিত হইয়াছে, এবং শৌচ, স্নান প্রভৃতি যে সকল অনুষ্ঠান (বর্ণাশ্রম নির্ব্বিশেষে ব্যক্তিমাত্রেরই) আবশ্যক এবং যাহা না করিলে দোষ প্রাপ্ত হয়, তাহাদিগকে নিত্য ধর্ম্ম বলে ॥ ২ ॥

নৈমিত্তিক ধর্ম্ম কাহাকে বলে? তদুত্তরে বলিতেছেন :—

দেশকালনিমিত্তা যে তে তু নৈমিত্তিকাঃ স্মৃতাঃ।
সংক্রান্তিগ্রহণস্নানদানশ্রাদ্ধজপাদয়ঃ ॥ ৩ ॥

অন্বয়—সংক্রান্তিগ্রহণস্নানশ্রাদ্ধজপাদয়ঃ (যে ধর্ম্মাঃ দেশকালনিমিত্তাঃ, তে তু নৈমিত্তিকাঃ স্মৃতাঃ ॥ ৩ ॥

কুরুক্ষেত্রাদি তীর্থে, সংক্রান্তি প্রভৃতি দিনে এবং গ্রহণাদি কালে উক্ত দেশ অথবা কালকে উপলক্ষ করিয়া যে স্নান, দান, শ্রাদ্ধ, জপ প্রভৃতি ধর্ম্ম বিহিত হইয়াছে, তাহাদিগকেই নৈমিত্তিক ধর্ম্ম বলে ॥ ৩ ॥

কাম্যধর্ম্ম পরিত্যাজ্য কিন্তু প্রায়শ্চিত্তধর্ম্ম গ্রাহ্য, সেই হেতু প্রায়শ্চিত্ত ধর্ম্ম কাহাকে বলে জানিতে হইবে।

প্রায়শ্চিত্তাত্মকা ধর্ম্মাঃ কৃচ্ছ্রচান্দ্রায়নাদয়ঃ।
কামনাপূর্ব্বকং কাম্যং মুমুক্ষোর্ন বিধীয়তে ॥ ৪ ॥

অন্বয়—কৃচ্ছ্র চান্দ্রায়নাদয়ঃ প্রায়শ্চিত্তাত্মকা ধর্ম্মাঃ (ভবন্তি), কামনা পূর্ব্বকং কাম্যং কর্ম্ম (ভবতি), তৎ মুমুক্ষোঃ ন বিধীয়তে ॥ ৪ ॥

শরীর শোষণ দ্বারা পাপনিবর্ত্তক তপ্তকৃচ্ছ্র, চান্দ্রায়ণ প্রভৃতিকে প্রায়শ্চিত্তাত্মক ধর্ম্ম বলে; (এই সকল ধর্ম্ম দোষনিবর্ত্তক মাত্র)।

কামনা পূর্ব্বক যে সকল কর্ম্ম অনুষ্ঠিত হয়, তাহাদিকে কাম্যকর্ম্ম বলে। যিনি মোক্ষাভিলাষী, তাঁহার কাম্য কর্ম্মের অনুষ্ঠান করিতে নাই ॥ ৪ ॥

হরিপ্রসাদকাম্যা চ চিত্তশুদ্ধেশ্চ কামনা।
মোক্ষস্য কামনা চেতি কামনেয়ং ন কামনা ॥ ৫ ॥

আভাস—উদ্দেশ্য না থাকিলে যখন কোন কর্ম্মেরই অনুষ্ঠান হয় না, তখন সকল কর্ম্মকেই কাম্যকর্ম্ম বলা যাইতে পারে; এমন কি নিষ্কামকর্ম্ম দ্বারা চিত্তশুদ্ধির কামনা সিদ্ধ হয়, এইরূপ আশঙ্কা হইতে পারে; তদুত্তরে বলিতেছেন :—

অন্বয়—হরিপ্রসাদকাম্যা, চিত্তশুদ্ধেঃ কামনা, মোক্ষস্য কামনা চ, ইয়ং কামনা অপি কামনা ন (ভবতি) ॥ ৫ ॥

'এই কর্ম্ম দ্বারা ভগবান আমার প্রতি প্রসন্ন হউন' এই কামনায় কর্ম্মের অনুষ্ঠান করিলে, সেই কামনা, অথবা 'চিত্তশুদ্ধি হইবে' এই উদ্দেশ্যে যে কর্ম্মের অনুষ্ঠান করা হয়, তদ্বিষয়ে কামনা, এবং মোক্ষের কামনা, ইহারা প্রকৃত পক্ষে কামনা হইলেও, বন্ধ নিবৃত্তির উপায় বলিয়া, কামনার মধ্যে গণ্য নহে ॥ ৫ ॥

তস্মাত্তয়া কামনয়া স্নানদানজপাদিকম্।
তীর্থব্রততপোনিষ্ঠা মোক্ষকামৈর্বিধীয়তাম্ ॥ ৬ ॥

অন্বয়—তস্মাৎ তয়া কামনয়া মোক্ষকামৈঃ স্নানদানজপাদিকম্ তীর্থব্রততপোনিষ্ঠা বিধীয়তাম্ ॥ ৬ ॥

সেই হেতু, পূর্ব্বোক্ত কামনা লইয়া, মুমুক্ষু ব্যক্তি, স্নান, দান, জপ, তীর্থদর্শন, ব্রত ও তপোনুষ্ঠানে সহজ প্রীতি করিবেন ॥ ৬ ॥

তদ্বিষয়ে প্রমাণ কি? তদুত্তরে বলিতেছেন :—

কর্ম্মণাং নির্ণয়ং ত্বেবং গীতায়ামাহ মাধবঃ।
সর্ব্বথা ন পরিত্যাজ্যং নিত্যং কর্ম্ম মুমুক্ষুণা ॥ ৭ ॥

অন্বয়—মাধবঃ গীতায়াং কর্ম্মণাম্ এবং নির্ণয়ম্ আহ, মুমুক্ষুণা নিত্যং কর্ম্ম সর্ব্বথা ন পরিত্যাজ্যম্ ॥ ৭ ॥

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতায় ভগবান্ শ্রীকৃষ্ণ কর্ম্মসম্বন্ধে এইরূপ সিদ্ধান্ত প্রকটিত করিয়াছেন—যিনি মুক্ত হইবেন বলিয়া ইচ্ছা রাখেন, তিনি যেন আবশ্যক সন্ধ্যাবন্দনাদি নিত্যকর্ম্ম পরিত্যাগ না করেন ॥ ৭ ॥

"যজ্ঞো দানং তপশ্চৈব পাবনানি মনীষিণাম্" (১৮।৫)
"এতান্যপি তু কর্ম্মাণি সঙ্গং ত্যক্ত্বা ফলানি চ।
কর্ত্তব্যানীতি মে পার্থ নিশ্চিতং মতমুত্তমম্ ॥ (ঐ ৬)
"লিপ্যতে ন স পাপেন পদ্মপত্রমিবাম্ভসা ॥" (৫।১০) ইত্যাদি।

আভাস—কর্ম্ম মুমুক্ষুদিগের পরিত্যাজ্য না হইলেও, জ্ঞানীদিগের কি তাহা পরিত্যাজ্য? তদুত্তরে বলিতেছেন :—

জ্ঞানে জাতেঽপি ন ত্যাজ্যং লোকানুগ্রহহেতুনা।
যো বাসনাপরিত্যাগঃ কর্ম্মত্যাগঃ স এব হি ॥ ৮ ॥

অন্বয়—জ্ঞানে জাতে অপি লোকানুগ্রহহেতুনা (কর্ম্ম) ন ত্যাজ্যম্, যঃ বাসনাপরিত্যাগঃ সঃ এব হি কর্ম্মত্যাগঃ ॥ ৮ ॥

দেহাদির অতীত আত্মবিষয়ক জ্ঞান জন্মিলেও, লোকের প্রতি অনুগ্রহপূর্ব্বক তাহাদিগকে স্বধর্ম্মে প্রবৃত্ত করিবার নিমিত্ত, জ্ঞানীর কর্ম্ম করা উচিত, কর্ম্ম পরিত্যাগ করা উচিত নহে। কর্ম্মবাসনাপরিত্যাগ করিয়া অর্থাৎ ফলকামনাবর্জ্জনপূর্ব্বক কর্ম্মানুষ্ঠানকেই কর্ম্মত্যাগ বলে। অথবা চিত্তে আহিত কর্ম্মসংস্কারের বশবর্ত্তী না হইয়া, কর্ম্ম করাকে অর্থাৎ বাসনাক্ষয় করিয়া যথাপ্রাপ্ত কর্ম্মানুষ্ঠানকেও কর্ম্মত্যাগ বলে ॥ ৮ ॥

ন কর্ম্মণাং পরিত্যাগঃ কর্ম্মত্যাগো মনোময়ঃ।
যজ্ঞো দানং তপশ্চেতি পাবনানি মনীষিণাম্॥ ৯॥

অন্বয়—কর্ম্মনাং পরিত্যাগঃ কর্ম্মত্যাগঃ ন ভবতি। (পরন্তু সঃ কর্ম্মত্যাগঃ) মনোময়ঃ (ভবতি)। যতঃ যজ্ঞঃ, দানং, তপঃ চ ইতি মনীষিণাম্ পাবনানি ভবন্তি॥ ৯॥

কর্ম্মের বাহ্ পরিত্যাগকে কর্ম্মত্যাগ বলা হয় না। কর্ম্মত্যাগ একটী মানসিক ব্যাপার, অর্থাৎ কর্ম্ম করিয়াও আমি কর্ত্তা নহি—এইরূপ অবধারণ করাকেই কর্ম্মত্যাগ বলে। (যজ্ঞদানাদি কর্ম্মত্যাগ ভগবানের অভিপ্রেত নহে) যে হেতু তিনি বলিয়াছেন—যজ্ঞ, দান ও তপঃ, নিষ্কাম ও দম্ভাদিবিহীন হইয়া অনুষ্ঠান করিলে, চিত্তশুদ্ধির কারণ হয়॥ ৯॥

কর্ম্মণা চিত্তশুদ্ধিঃ স্যাত্তয়া তীব্রা মুমুক্ষুতা।
ততো বিবেকান্মুক্তিঃ স্যাৎ কর্ম্ম ত্যাজ্যং কথং তু তৎ॥ ১০॥

অন্বয়—কর্ম্মনা চিত্তশুদ্ধিঃ স্যাৎ, তয়া তীব্রা মুমুক্ষুতা স্যাৎ, ততঃ বিবেকাৎ মুক্তিঃ স্যাৎ, (অতঃ) তৎ কর্ম্ম কথং তু ত্যাজ্যম্? ১০॥

বিহিত কর্ম্মানুষ্ঠান দ্বারা চিত্তের রাগদ্বেষাদি মল অপনীত হয়। চিত্ত বিশুদ্ধ হইলে তীব্রা মোক্ষেচ্ছা জন্মে; সেই মোক্ষেচ্ছা স্থৈর্য্যলাভ করিলে, নিত্যানিত্য বিচার জন্মে এবং তাহা হইতে মুক্তিলাভ হয়; অতএব (হে শিষ্য) কর্ম্ম কি প্রকারে পরিত্যাজ্য হইতে পারে? অর্থাৎ কর্ম্মত্যাগে অনিষ্টসম্ভাবনা॥ ১০॥

আভাস—আচ্ছা, শুকদেব প্রভৃতি কর্ম্মত্যাগ করিয়াছিলেন শুনিতে পাওয়া যায়, তাহা কি প্রকারে হইতে পারে? তদুত্তরে বলিতেছেন—

যে তু বোধেন সম্প্রাপ্তাঃ স্তাত কর্ম্মাতিগাং দশাম্।
ন বিধেঃ কিঙ্করাস্তস্মাৎ স্বচ্ছন্দং বিচরন্তু তু তে॥ ১১॥

অন্বয়—হে তাত, যে তু বোধেন কর্ম্মাতিগাং দশাং সম্প্রাপ্তাঃ তে, বিধেঃ কিঙ্করাঃ ন ভবন্তি, তস্মাৎ তে স্বচ্ছন্দং বিচরন্তু ॥ ১১ ॥

হে পুত্র! শুকদেব দত্তাত্রেয় প্রভৃতি যাঁহারা আত্মজ্ঞানলাভ করিয়া কর্ম্মের অতীতাবস্থা—জীবন্মুক্তিদশা—প্রাপ্ত হইয়াছেন, তাঁহারা বিধিনিষেধের দাস নহেন অর্থাৎ বেদোক্ত বিধিনিষেধ পালন করিতে বাধ্য নহেন। সেইহেতু (তাঁহারা কর্ম্মাধিকার অতিক্রম করিয়া কৃতকৃত্য হইয়াছেন বলিয়া) তাঁহারা স্বেচ্ছাক্রমে কর্ম্মানুষ্ঠানে প্রবৃত্ত, অথবা তাহা হইতে নিবৃত্ত হইতে পারেন ॥ ১১॥

বৃদ্ধেরা বলিয়াছেন—

বর্ণাশ্রমাভিমানেন শ্রুতের্দাসোভবেন্নরঃ।
বর্ণাশ্রমবিহীনশ্চ বর্ত্ততে শ্রুতিমূর্দ্ধনি ॥
যাবদ্দেহাত্মবিজ্ঞানং বাধ্যতে ন প্রমাণতঃ।
প্রামাণ্যং কর্ম্মশাস্ত্রাণাং তাবদ্দেহ্যুপপদ্যতে ॥

বর্ণাশ্রমের অভিমান থাকিলেই, লোকে শ্রুতির দাস হইয়া পড়ে। যাঁহার বর্ণাশ্রম ত্যাগ হইয়া গিয়াছে, তিনি শ্রুতির মাথায় চড়িয়া থাকেন। যে পর্য্যন্ত 'আমি দেহ' এইরূপ অনুভব, মহাবাক্যাদির প্রমাণ দ্বারা বাধিত না হয়, সেই পর্য্যন্ত দেহী জীব, কর্ম্মশাস্ত্রের প্রমাণ স্বীকার করিতে বাধ্য হয়। আর ভগবানও বলিয়াছেন—

যস্ত্বাত্মরতিরেব স্যাদাত্মতৃপ্তশ্চ মানবঃ।
আত্মন্যেব চ সন্তুষ্ট স্তস্য কার্য্যং ন বিদ্যতে ॥ গীতা ৩।১৭।

কিন্তু যাঁহার আত্মাতেই রতি, আত্মাতেই তৃপ্তি, এবং আত্মাতেই সন্তোষ, তাঁহার কিছুই কর্ত্তব্য নাই ॥১২॥

১৩। তপস্যাতাৎপর্য্যম্।

কর্ম্মত্যাগাত্যাগ প্রসঙ্গে তপস্যাত্যাগাত্যাগ নির্ণয় করিতেছেন—

কৃত্বা কপটভাবেন দম্ভলোভপরায়ণৈঃ
হট্টে নগরমধ্যে বা সা তপস্যাধমা স্মৃতা ॥ ১ ॥

অন্বয়—দম্ভলোভপরায়ণৈঃ হট্টে বা নগরমধ্যে কপটভাবেন কৃতা তপস্যা অধমা স্মৃতা ॥ ১ ॥

আপনার তপস্বিত্বখ্যাপন দ্বারা লোকের স্তুতি অথবা তাহাদের নিকট হইতে ধনাদি পাইবার ইচ্ছার বশবর্ত্তী হইয়া, যাঁহারা হাটে কিম্বা নগর, গ্রাম প্রভৃতি লোকালয়ে তপস্যার অনুষ্ঠান করেন, তাঁহাদের সেই তপস্যা অধম তপস্যা বলিয়া পরিগণিত ॥ ১ ॥

বেদশাস্ত্রোক্ত বিধিনা শীতোষ্ণাদিসহিষ্ণুনা।
যা কৃতা কামনাপূর্ব্বং সা তপস্যা তু মধ্যমা ॥ ২ ॥

অন্বয়—যা তু তপস্যা বেদশাস্ত্রোক্তবিধিনা শীতোষ্ণাদিসহিষ্ণুণা (জনেন) কামনাপূর্ব্বং কৃতা, সা তপস্যা মধ্যমা স্মৃতা ॥ ২ ॥

অপর এক প্রকার তপস্যা আছে, তাহা কেহ কেহ শীতোষ্ণাদিসহন অভ্যাস করিয়া, বেদ ও শাস্ত্রবিধিঅনুসারে কোন বিশেষ কামনা সিদ্ধির উদ্দেশ্যে, করিয়া থাকেন; তাঁহাদের সেই তপস্যা, মধ্যম তপস্যা বলিয়া পরিগণিত ॥ ২ ॥

মনসো নিগ্রহার্থায় পরমার্থপরায়ণা।
অকামা তত্ত্বজিজ্ঞাসোঃ সা তপস্যোত্তমা মতা ॥ ৩ ॥

অন্বয়—তত্ত্বজিজ্ঞাসোঃ মনসঃ নিগ্রহার্থায় পরমার্থপরায়ণা অকামা (যা তপস্যা) সা উত্তমা তপস্যা মতা (স্মৃতা) ॥ ৩ ॥

আর তত্ত্বজিজ্ঞাসু ব্যক্তি মনকে বশে আনিবার নিমিত্ত যে মোক্ষসাধক ও নিষ্কাম তপস্যার অনুষ্ঠান করিয়া থাকেন, তাহাই উত্তম তপস্যা বলিয়া পরিগণিত ॥ ৩ ॥

আগতে স্বাগতং কুর্য্যাৎ গচ্ছন্তং ন নিবারয়েৎ।
যথাপ্রাপ্তং সহেৎ সর্ব্বং সা তপস্যোত্তমোত্তমা ॥ ৪ ॥

অন্বয়—আগতে স্বাগতং কুর্য্যাৎ, গচ্ছন্তং ন নিবারয়েৎ, যথাপ্রাপ্তং সর্ব্বং সহেৎ, সা উত্তমোত্তমা তপস্যা ॥ ৪ ॥

প্রিয় বা অপ্রিয় কিছু আসিয়া উপস্থিত হইলে, তাহাকে আদরে গ্রহণ করিতে হয়; তাহা চলিয়া যাইবার উপক্রম করিলে, নিবারণ করিতে নাই। সুখরূপে বা দুঃখরূপে যাহা কিছু উপস্থিত হউক না কেন, তাহা সহন করিতে হয়। তাহাই অতীব শ্রেষ্ঠ তপস্যা; কেননা তাহা জীবন্মুক্তিলক্ষণস্থিতিরূপ তপস্যা ॥ ৪ ॥
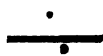
১৪। ব্রতব্যবস্থা।

মুমুক্ষুগ্রাহ্য ব্রতনির্ণয় করিতেছেন—

পরদার-পরদ্রব্য-পরদ্রোহ-বিবর্জ্জনম্।
রাগদ্বেষপরিত্যাগো ব্রতানামুত্তমং ব্রতম্ ॥ ১ ॥

অন্বয়—পরদার-পরদ্রব্য-পরদ্রোহ-বিবর্জ্জনম্, রাগদ্বেষপরিত্যাগঃ ব্রতানাম্ উত্তমং ব্রতম্ ॥ ১ ॥

পরস্ত্রী ও পরদ্রব্যগ্রহণ হইতে এবং পরানিষ্টচিন্তা হইতে বিরতি এবং দ্বেষাসক্তিপরিত্যাগই, (একাদশ্যুপবাসাদি) সকল ব্রত অপেক্ষা উৎকৃষ্ট ॥ ১ ॥

কাশীখণ্ডে উক্ত হইয়াছে—

পরদার-পরদ্রব্য-পরদ্রোহ-পরাঙ্মুখঃ।
গঙ্গাপ্যাহ কদাগত্য মাময়ং পাবয়িষ্যতি ॥২॥

অন্বয়—গঙ্গা অপি আহ (যঃ) পরদার-পরদ্রব্য-পরদ্রোহ-পরাঙ্মুখঃ (সঃ) অয়ং কদা আগত্য মাং পাবয়িষ্যতি।২॥

(যিনি পাতকীকেও সদ্যঃ পবিত্র করিতে সমর্থা) সেই গঙ্গাও বলেন, '(সকল প্রকার লোকের অবগাহনজনিত পাপ দ্বারা আমি মলিনা হইয়া যাই,) সেই হেতু যিনি পরদার, পরদ্রব্য ও পরদ্রোহ হইতে নিবৃত্ত, সেই প্রকার পবিত্র লোক কবে আসিয়া আমাকে পবিত্র করিবে?' অর্থাৎ তাহার অবগাহন দ্বারা গঙ্গাও পবিত্রীকৃতা হন। অতএব উক্ত ব্রতব্যবস্থা শ্রদ্ধাযোগ্যা ॥ ২॥

১৫। বেষবিচার।

সন্ন্যাসিপ্রভৃতির পরিচ্ছদ মুক্তির হেতু নহে।

মুক্তির্নাস্তি জটাজূটে ন কাষায়ে ন মুণ্ডনে।
ন ভস্মনি ন কন্থায়াং তিলকে বা কমণ্ডলৌ ॥১॥

অন্বয়—মুক্তিঃ জটাজুটে নাস্তি, কাষায়ে ন (অস্তি), মুণ্ডনে ন (অস্তি), ভস্মনি ন (অস্তি), কন্থায়াং ন (অস্তি), তিলকে বা কমণ্ডলৌ, (নাস্তি) ॥১॥

জটার মুকুটরচনা করিয়া পরিলেই, মুক্তিলাভ হয় না; গৈরিকাদি রঞ্জিত বস্ত্র পরিলেই, বা মস্তক মুণ্ডন করিলেই, বা ভস্ম মাখিলেই, বা শীত নিবারণার্থ কন্থাধারণ করিলেই, অথবা তিলক কিম্বা কমণ্ডলু ধারণ করিলেই মুক্তি লাভ হয় না ॥১॥

শঙ্কা—আচ্ছা, শাস্ত্রে ত উক্তরূপ বেষধারণের ব্যবস্থা আছে।

সমাধান—সত্য, মনের ব্যাপারসঙ্কোচের জন্যই এই প্রকার ব্যবস্থা, সেই হেতু পরম্পরাক্রমে এই প্রকার বেষ মুক্তির কারণ হয়; সেই উদ্দেশ্য ভুলিয়া, যদি কেহ উক্ত বেষ লইয়াই সবিশেষ বিক্ষিপ্ত হয়, তবে উঁহা বিড়ম্বনা মাত্র, এই হেতু বলিতেছেন—

দ্বেষেণ তাড্যতে সর্পো বৃথা বাল্মীকতাড়নম্।
মনসো নিগ্রহো নাস্তি বৃথা কায়স্য মুণ্ডনম্ ॥২॥

অন্বয়—দ্বেষেণ সর্পঃ তাড্যতে, বল্মীকতাড়নম্ বৃথা (ভবতি); (যত্র) মনসঃ নিগ্রহঃ নাস্তি, (তত্র) কায়স্য মুণ্ডনম্ বৃথা (ভবতি) ॥২॥

বিদ্বেষ বশতঃ লোকে সর্পকেই তাড়না করিয়া থাকে কিন্তু সর্পকে ধরিতে না পারিয়া, কেবল সর্পনিবাস বল্মীকের স্তূপকে (যষ্টী প্রভৃতি দ্বারা) তাড়না করা নিষ্ফল (ও হাস্যজনক)। সেইরূপ যে স্থানে মনকে শাসন করিয়া আয়ত্তাধীন করিবার প্রয়াস নাই, সে স্থানে কেবল শরীরকে মুণ্ডন করা অর্থাৎ (মস্তকাদি মুণ্ডন করিয়া সন্ন্যাসিপ্রভৃতির বেষ ধারণ করা) নিষ্ফল ও হাস্যজনক ॥২॥

চিত্তবিক্ষেপ শান্ত্যর্থং জটাকন্থাদি ধারণম্।
কুরুতে বীতরাগশ্চেদুত্তমোত্তমমেব তৎ॥৩॥

অন্বয়—বীতরাগঃ (পুরুষঃ) চিত্তবিক্ষেপশান্ত্যর্থং জটাকন্থাদি ধারণং কুরুতে চেৎ, তৎ উত্তমোত্তমম্ এব ॥৩॥

যদি কোনও লোক, ধন মান প্রভৃতি সকল বিষয়ে নিবৃত্তস্নেহ হইয়া কেবল চিত্তবিক্ষেপ শান্তির নিমিত্ত জটা, কন্থা প্রভৃতি ধারণ করেন, (এবং তাহা যদি অন্য লোককে দেখাইয়া তাহার নিকট হইতে সম্মানাদি লাভের নিমিত্ত না হয়) তাহাই সর্ব্বোৎকৃষ্ট বেষধারণ ॥৩॥

১৬। মৌনমীমাংসা

কোন্ প্রকার মৌন হেয় এবং কোন্ প্রকারই বা উপাদেয়, তাহা নির্ণয় করিবার উদ্দেশ্যে মৌনের প্রকারভেদ করিতেছেন—

মৌনং চতুর্ব্বিধং প্রোক্তং বাঙ্মৌনং বাগ্বিনিগ্রহঃ।
জ্ঞানেন্দ্রিয়ানাং সংরোধ স্বক্ষমৌনমুদাহৃতম্॥১॥

অন্বয়—মৌনং চতুর্ব্বিধং প্রোক্তং, (১) বাগ্বিনিগ্রহঃ বাঙ্মৌনং (ভবতি), (২) জ্ঞানেন্দ্রিয়ানাং সংরোধঃ তু অক্ষমৌনম্ উদাহৃতম্॥১॥

শাস্ত্রে চারিপ্রকার মৌনের বিধান আছে। কেবলমাত্র বাক্যের সংযমকে বাঙ্মৌন বলে (তাহাই প্রথম প্রকারের মৌন), কিন্তু রূপাদি জ্ঞানের কারণ স্বরূপ যে চক্ষুরাদি ইন্দ্রিয়, তাহাদের বিনাশ অর্থাৎ স্ব স্ব বিষয় হইতে নিবর্ত্তিত করাকে অক্ষমৌন বলে। তাহাই দ্বিতীয় প্রকারের মৌন এবং প্রথমোক্ত মৌনাপেক্ষা আন্তর॥১॥

কর্ম্মেন্দ্রিয়ানাং সংরোধঃ কাষ্ঠমৌনং তু কাষ্ঠবৎ।
গৌণং তু ত্রিবিধং মৌনমুত্তমং তু মনোলয়ঃ॥২॥

অন্বয়—কর্ম্মেন্দ্রিয়াণাং সংরোধঃ তু কাষ্ঠবৎ (৩) (ইতি) কাষ্ঠ মৌনং (ভবতি), (এতৎ) ত্রিবিধং মৌনং তু গৌণং (জ্ঞেয়ম্), উত্তমং মৌনং তু মনোলয়ঃ (ভবতি)॥২॥

বাগিন্দ্রিয় ব্যতীত অপর কর্ম্মেন্দ্রিয়চতুষ্টয়ের সম্যক্ নিরোধকে কাষ্ঠমৌন বলে, কেননা তদ্দারা জীব কাষ্ঠপুত্তলিকা সদৃশ জড় হইয়া থাকে; ইহা দ্বিতীয় প্রকারের মৌনাপেক্ষা ন্যূন। এই তিন প্রকার মৌন কিন্তু মুমুক্ষুদিগের অগ্রাহ্য, এই হেতু অমুখ্য। এই তিন প্রকারের মৌন হইতে বিলক্ষণ, এক চতুর্থ প্রকারের মৌন আছে;

তাহা জগৎ প্রতীতির কারণ যে মন, সেই মনের বিলোপসাধন বা তাহার মিথ্যাত্বনিশ্চয়। তাহা অজ্ঞানের নিবর্ত্তক বলিয়া অতি শ্রেষ্ঠ ॥২॥

ন মৌনী মূকতাং যাতো ন মৌনী দুগ্ধবালকঃ।
ন মৌনী ব্রতনিষ্ঠোঽপি মৌনী সংলীনমানসঃ ॥৩॥

অন্বয়—মূকতাং যাতঃ ন মৌনী (ভবতি), দুগ্ধবালকঃ ন মৌনী ভবতি, ব্রতনিষ্ঠঃ অপি ন মৌনী (ভবতি), কিন্তু সংলীনমানসঃ মৌনী (ভবতি) ॥৩॥

বাগিন্দ্রিয়ের ব্যাপার বন্ধ করিলেই যদি মৌনী হওয়া যাইত তাহা হইলে, যাহারা জন্মাবধি মূক তাহারাও মৌনের ফললাভ করিতে পারিত। কোনও বিশেষ কর্ম্ম না থাকা হেতু কর্ম্মেন্দ্রিয়ব্যাপার বন্ধ করাকেই যদি মৌনী হওয়া বলা যায়, তাহা হইলে স্তন্যপায়ী শিশু মাত্রেই মৌনফললাভ করিত। লোকে যেমন নিষ্ঠাপূর্ব্বক চান্দ্রায়ণাদি ব্রত ধারণ করিয়া, তদনুরোধে জ্ঞানেন্দ্রিয়ব্যাপার বন্ধ করিয়া রাখে, সেইরূপ জ্ঞানেন্দ্রিয়ব্যাপার বন্ধ করাকেই যদি মৌনী হওয়া বলা যায়, তবে সেই ব্রতনিষ্ঠগণও, মৌনফললাভ করিত। বস্তুতঃ যিনি সঙ্কল্পবর্জ্জন-পূর্ব্বক মনোনাশ সম্পাদন করিয়াছেন তিনিই মৌনী ॥৩॥

শঙ্কা—মৌনের এরূপ লক্ষণ ত অপ্রসিদ্ধ।

সমাধান—ব্যাকরণশাস্ত্র ও যুক্তি দ্বারা ঐরূপ লক্ষণ সিদ্ধ হয়।

মুনের্ভাবস্তু মৌনং স্যাচ্ছব্দশাস্ত্রব্যবস্থয়া।
মুনিভাবো যদি নাস্তি তর্হি মৌনং নিরর্থকং ॥৪॥

অন্বয়—শব্দশাস্ত্র ব্যবস্থয়া মুনেঃ ভাবঃ তু মৌনং স্যাৎ, যদি মুনিভাবঃ নাস্তি, তর্হি মৌনং নিরর্থকং (ভবতি) ॥৪॥

ব্যাকরণ শাস্ত্রে "মুনির ভাব" এই অর্থে মুনি শব্দের উত্তর অন্ প্রত্যয় (তদ্ধিত) করিয়া মৌন শব্দ সিদ্ধ করা হয়। মুনি শব্দের অর্থ যিনি

মননশীল, ("মনেরুচ্চ" উনাদি-প্রত্যয়-সূত্র ৫৬৫, √মন্+ইন্, ধাতুর অকার স্থানে উকার।) অর্থাৎ যিনি মননের (নিদিধ্যাসন দ্বারা) ফলীভূত মনোনাশ করিতে তৎপর। যদি সেই মনোনাশে তৎপরতা না থাকে, তবে লোকপ্রসিদ্ধ মৌন নিষ্ফল ॥৪॥

১৭। দানজ্ঞানম্।

মুমুক্ষুর পক্ষে কোন্ প্রকার দান গ্রাহ্য ও কোন্ প্রকার দান ত্যাজ্য ইহা নির্ণয় করিবার জন্য কহিতেছেন—

কীর্ত্তিদানং কামদানং দয়াদানমিতি ত্রিধা।
উত্তরাদুত্তরং শ্রেষ্ঠং তেভ্যঃ কৃষ্ণার্পণং পরম্ ॥ ১॥

অন্বয়—কীর্ত্তিদানং, কামদানং, দয়াদানং ইতি দানং ত্রিধা (ভবতি) তেষু উত্তরাৎ উত্তরং দানং শ্রেষ্ঠং ভবতি, তেভ্যঃ কৃষ্ণার্পণং পরং (ভবতি) ॥ ১ ॥

যশোলাভের জন্য দান, ইহলোকে বা পরলোকে কামিত ফললাভের জন্য দান এবং পরদুঃখমোচনেচ্ছায় দান, এইরূপে দান তিন প্রকার হইয়া থাকে। তাহাদের মধ্যে উত্তরোত্তরের শ্রেষ্ঠতা বুঝিতে হইবে, অর্থাৎ অদান অপেক্ষা কীর্ত্তিদান ভাল, কীর্ত্তিদান অপেক্ষা কামদান ভাল এবং কামদান অপেক্ষা দয়াদান ভাল। এই দয়াদান মুমুক্ষুদিগেরও উপকারক, সেইহেতু নিবৃত্তিমার্গেও ইহার শ্রেষ্ঠতা। কিন্তু কৃষ্ণার্পণ রূপদান ইহাদের সকলগুলির অপেক্ষা শ্রেষ্ঠ। কেননা কৃষ্ণ শব্দে পরম ব্রহ্মকে বুঝায়। যথা—

"কৃষির্ভূবাচকঃ শব্দো ণশ্চ নির্বৃতিবাচকঃ।
তয়োরৈক্যং পরং ব্রহ্ম কৃষ্ণইত্যভিধীয়তে ॥" ২।
"কৃষ্ণো ব্রহ্মৈব শাশ্বতম্"—কৃষ্ণোপনিষৎ ॥১২॥

সেইহেতু 'কৃষ্ণার্পণ' শব্দে ব্রহ্মার্পণই বুঝায় এবং সেই ব্রহ্মার্পণ যে মুমুক্ষুর উপাদেয়, তাহা গীতায় (৪।২৪) স্বয়ং ভগবানই বলিয়াছেন। "ব্রহ্মার্পণং ব্রহ্মহবিঃ" ইত্যাদি। এই ব্রহ্মার্পণ জীবন্মুক্তপুরুষে সিদ্ধ এবং মুমুক্ষুর পক্ষে সাধ্য ॥১২॥

১৮। তীর্থনির্ণয়ঃ।

ইদং তীর্থমিদং তীর্থমিতস্তীর্থ মতঃ পরম্।
ইতো দূরতরং তীর্থং ময়াদৃষ্টং ন তু ত্বয়া ॥১॥
তব তীর্থফলং স্বল্প মমতীর্থফলং মহৎ।
ইতি ভ্রমন্তি যে তীর্থং তে ভ্রান্তা নতু তৈর্থিকাঃ ॥২॥

অন্বয়—ইদং তীর্থং, ইদং তীর্থং, ইতঃ (অন্যৎ) তীর্থম্ অস্তি, অতঃ পরং তীর্থং অস্তি। ইতঃ দূরতরং তীর্থং ময়া দৃষ্টং, ন তু ত্বয়া (দৃষ্টম্)। তব তীর্থফলং স্বল্পং, মম তীর্থফলং মহৎ ইতি যে তীর্থং ভ্রমন্তি, তে ভ্রান্তাঃ, ন তু তৈর্থিকাঃ (সন্তি) ॥১।২॥

"সম্মুখে এই যে দেখা যাইতেছে, উহাই তীর্থ", এই বলিয়া সেখানে কিছুদিন অবস্থান করিয়া, এবং অন্য তীর্থের কথা শ্রবণ করিয়া সেখানে গিয়া, কেহ শুনিলেন, "ইহাই প্রকৃত তীর্থ"। আবার সেখানে কিছুদিন থাকিয়া শুনিলেন, "ইহা ব্যতীত অন্য তীর্থও আছে"। আবার সেখানে গিয়া শুনিলেন "ইহা অপেক্ষা আরও শ্রেষ্ঠ একটী তীর্থ আছে"। সেখানে গিয়া আবার শুনিলেন "ইহা হইতে আরও দূরবর্ত্তী এক তীর্থ আছে, তাহা আমি দেখিয়াছি তুমি দেখ নাই, সেই হেতু তোমার তীর্থদর্শনফল অতি অল্প, আমার তীর্থ দর্শনের ফল অধিক,"—এইরূপে যাঁহারা তীর্থ দর্শন করিয়া বেড়ান তাঁহারা ভ্রান্ত; তাঁহারা ভ্রমণ করিয়াছেন বা

ভ্রমণ করেন, সত্য, কিন্তু তাঁহাদের সেইরূপ তীর্থযাত্রা মনের ভ্রম, পরিশ্রমমাত্র। তাঁহারা কিন্তু তৈর্থিক নহেন অর্থাৎ তীর্থদর্শনকারী নহেন অথবা তীর্থের তত্ত্ব অবগত নহেন ॥ ১২ ॥

তীর্থে পাপক্ষয়ঃ স্নানৈ স্তীর্থং সাধুসমাগমঃ।
তীর্থে বৈরাগ্যচর্চ্চা স্যাত্তীর্থমীশ্বরপূজনম্ ॥৩॥

অন্বয়—তীর্থে স্নানৈঃ পাপক্ষয়ঃ স্যাৎ, সাধুসমাগমঃ এব তীর্থং, তীর্থে বৈরাগ্যচর্চ্চা স্যাৎ, ঈশ্বরপূজনম্ (এব) তীর্থম্ ॥৩॥

তীর্থে স্নান, দান, শ্রাদ্ধ প্রভৃতি কর্ম্মের দ্বারা পাপক্ষয় হয়। (এই বিশ্বাস লইয়া তীর্থ যাত্রা করিতে হয়)। তীর্থে বিবেকী পুরুষের সঙ্গলাভ হয় (এই জন্য তীর্থ ভ্রমণ করিবে)। সেই সৎসঙ্গরূপ তীর্থে বৈরাগ্য প্রতিপাদক শাস্ত্রের চর্চ্চা হইবে (এই উদ্দেশ্যে তীর্থে গমন করিতে হয়)। তীর্থে অন্তর্যামীর (পরমাত্মার) জ্ঞানচর্চ্চারূপ পূজা হয় (এইজন্য তীর্থযাত্রা কর্ত্তব্য) ॥ ৩ ॥

তীর্থং শীতোষ্ণসহনং তীর্থং নিঃসঙ্গচারিতা।
ইতি জানন্তি যে তীর্থং তীর্থতত্ত্ববিদো হি তে ॥৪॥

অন্বয়—তীর্থং শীতোষ্ণসহনং তীর্থং, নিঃসঙ্গচারিতা ইতি তীর্থং যে জানন্তি তে হি তীর্থতত্ত্ববিদঃ ॥ ৪ ॥

শীতোষ্ণাদিদ্বন্দ্বসহিষ্ণুতা তদপেক্ষা শ্রেষ্ঠ তীর্থ। আপনাকে অসঙ্গ বলিয়া উপলব্ধি করা তদপেক্ষাও শ্রেষ্ঠ তীর্থ। এই প্রকার তীর্থসমূহের উত্তরোত্তর শ্রেষ্ঠতা যাঁহারা অবগত আছেন, তাঁহারাই চিত্তশুদ্ধির উপায় স্বরূপ তীর্থের তত্ত্ব বুঝিয়াছেন ॥ ৪ ॥

১৯। আচারচাতুরী।

অনাচারস্তু মালিন্যমত্যাচারস্তু মূর্খতা।
বিচারাচারসংযোগঃ সদাচারস্য লক্ষণম্ ॥১॥

অন্বয়—অনাচারঃ (চিত্তশোধকঃ ন ভবতি), তু (প্রত্যুত) মালিন্যম্। তু (পক্ষান্তরে) অত্যাচারঃ মূর্খতা। বিচারাচারসংযোগঃ সদাচারস্য লক্ষণম্ ভবতি ॥১॥

কেবল আচারপরিত্যাগ করিলেই শুদ্ধচিত্ত হওয়া যায় না, প্রত্যুত তদ্দ্বারা চিত্তের মলিনতা ঘটে। (অথবা নিষিদ্ধ আচার গ্রহণ করিলে তদ্দ্বারা শরীর ও মন উভয়েই মলিন হইয়া যায়।) পক্ষান্তরে আচার পালনের আতিশয্য অর্থাৎ আচারপালন উপায়মাত্র, ইহা ভুলিয়া গিয়া—তাহাকে উপেয় মনে করা বা আচারপালনই পরমপুরুষার্থ, এইরূপ মনে করা, মূর্খতা, অথবা স্বকীয় বর্ণাশ্রমোচিত আচার পরিত্যাগ করিয়া উচ্চতর বর্ণাশ্রমের আচারমাত্র অবলম্বন করা মূর্খতা। ইহা আমার গ্রহণীয় বা গ্রহণীয় নহে এইরূপ বিচারপূর্ব্বক যে আপনার যোগ্য কর্ম্মাচরণ তাহাই সদাচারের লক্ষণ।

রাগত্যাগাত্যাগ-নির্ণয়ঃ।

বৈরাগ্যই মুক্তির হেতু, কিন্তু বাহ্যত্যাগমাত্রেই কৃতকৃত্যতা লাভ করা যায় না—ইহাই এই প্রকরণে বুঝাইতেছেন—

ন বিরক্তা ধনৈস্ত্যক্তা ন বিরক্তা দিগম্বরাঃ।
বিশেষরক্তাঃ স্বপদে তে বিরক্তা মতা মম ॥১॥

অন্বয়—ধনৈঃ ত্যক্তাঃ (জনাঃ) বিরক্তাঃ ন (ভবন্তি), দিগম্বরাঃ বিরক্তাঃ ন (ভবন্তি); যে স্বপদে (স্ব=নিজ, পদ=লক্ষ্য) বিশেষরক্তাঃ তে বিরক্তাঃ মম মতাঃ ॥১॥

ধনরহিত হইলেই বৈরাগ্যবান্ হওয়া যায় না, তাহা হইলে নির্ধনমাত্রেই বৈরাগ্যবান্ হইত। দিগম্বর হইলেই বৈরাগ্যবান্ হওয়া যায় না (তাহা হইলে শিশুগণ বৈরাগ্যবান্ হইত)। (বিরক্ত শব্দের অর্থ—বি = বিশেষরূপে, রক্ত = আসক্ত।) যাঁহারা আত্মস্বরূপলক্ষ্যে একান্ত আসক্ত, তাঁহারই আমার মতে বিরক্ত। আত্মস্বরূপ না ভুলিয়া যাঁহারা ব্যবহার পরায়ণ হন, তাঁহারা লোকদৃষ্টিতে আসক্ত বলিয়া প্রতীত হইলেও, তাঁহাদিগকে আমি বৈরাগ্যবান্ বলিব ॥ ১ ॥

চৌরাস্ত্যজন্তি গেহং স্বং ভয়েনৈব ন বোধতঃ।
জারাস্ত্যজন্তি গেহং স্বং কামেনৈব ন বোধতঃ ॥২॥

অন্বয়—চৌরাঃ ভয়েন এব স্বং গেহং ত্যজন্তি বোধতঃ ন (ত্যজন্তি)। জারাঃ কামেন এব স্বং গেহং ত্যজন্তি, বোধতঃ ন ত্যজন্তি ॥২॥

চোরেরা যে নিজ গৃহ, ক্ষেত্র, বিত্ত, কুটুম্বাদি পরিত্যাগ করে, তাহা রাজদণ্ডভয়ে; জ্ঞানবশতঃ (উক্ত গৃহাদির তুচ্ছত্ব নিশ্চয়পূর্ব্বক) নহে। জ্ঞান বিনা গৃহাদিত্যাগ মাত্রেই যদি কেহ বিরক্ত (বৈরাগ্যবান্) হইত, তাহা হইলে ত চোরেরা 'বৈরাগ্যবান্' হইয়া পড়ে। যাহারা পরনারীতে আসক্ত, তাহারা যে গৃহাদি ত্যাগ করে, তাহা কামবশতঃ, অথবা অবৈধ কাম চরিতার্থতার ফলে, (পরনারী গ্রহণ করিয়া অথবা পরনারীঘটিত অপরাধে লিপ্ত হইয়া), জ্ঞান বশতঃ নহে। জ্ঞানব্যতীত গৃহাদি ত্যাগ করিলেই যদি 'বিরক্ত' হইত, তাহা হইলে পরদারাসক্ত ব্যক্তিগণ 'বিরক্ত' ॥২॥

ক্রুদ্ধস্ত্যজতি গেহং স্বং প্রতিবাদিবিরোধতঃ।
রুদ্ধস্ত্যজতি গেহং স্বং রোধেনৈব ন বোধতঃ ॥৩॥

অন্বয়—ক্রুদ্ধঃ (জনঃ) প্রতিবাদিবিরোধতঃ স্বং গেহং ত্যজতি, রুদ্ধঃ (জনঃ) রোধেন এব স্বং গেহং ত্যজতি, বোধতঃ ন (ত্যজতি) ॥ ৩ ॥

যাহারা ক্রুদ্ধ হইয়া গৃহ ত্যাগ করে, তাহারা হয় জ্ঞাতি কুটুম্ব প্রভৃতির সহিত বিরোধ বশতঃ, না হয় বৈরনির্য্যাতনজন্য। কারারুদ্ধ ব্যক্তি যে গৃহত্যাগ করিয়া দেশান্তরে গমন করে—তাহা, ধৃত হইলে পুনর্ব্বার অবরুদ্ধ হইবে সেই ভয়ে; বিবেকজনিত বৈরাগ্যহেতু নহে ॥ ৩ ॥

নিঃসঙ্গতাসুখং প্রাপ্তাঃ কয়াচিদ্বোধলীলয়া।
গৃহং ত্যজন্তি মুনয়ঃ গৃহস্থাঃ বা বনেস্থিতাঃ ॥ ৪ ॥

অন্বয়—নিঃসঙ্গতাসুখং প্রাপ্তাঃ মুনয়ঃ, কদাচিৎ বোধলীলয়া গৃহং ত্যজন্তি, (কদাচিৎ বা) গৃহস্থাঃ, (কদাচিৎ বা) বনেস্থিতাঃ (ভবন্তি) ॥ ৪ ॥

যাঁহারা আত্মার অসঙ্গতাসুখ অনুভব করিয়াছেন, সেই মুনিগণ সংসারমিথ্যাত্ব নিশ্চয়ের অনির্ব্বচনীয় বিচিত্রতা বশতঃ কেহ বা গৃহত্যাগ করেন, কেহ বা, কথন গৃহে, কথন বা বনে, অবস্থান করেন ॥ ৪ ॥

এই সকল শ্লোকের সমর্থক এক প্রাচীন শ্লোক আছে—

মূঢ়ঃ কিং ত্যজতু প্রমত্তমনসস্ত্যাগেন বা কিং ফলং।
বিজ্ঞঃ কর্ম্ম করোতু বা ন কুরুতাং ত্যাগৈঽবলিপ্তো ন যৎ ॥
ইত্যেবং কৃতনিশ্চয়ঃ প্রবচনৈরদ্বৈতবিদ্যাবতাং।
রাগত্যাগনিরাদরো মুনিজনঃ পারে গিরাং খেলতি ॥৫॥

অন্বয়—মূঢ়ঃ কিং ত্যজতু? প্রমত্তমনসঃ ত্যাগেন বা কিং ফলং (স্যাৎ), বিজ্ঞঃ কর্ম্ম করোতু ন বা কুরুতাম্ (তৎ উভয়ং সমং), যৎ (যস্মাৎ সঃ) ত্যাগে (কর্ম্মকরণে বা) ন অবলিপ্তঃ (ভবতি); অদ্বৈত বিদ্যাবতাং ইত্যেবং প্রবচনৈঃ কৃতনিশ্চয়ঃ মুনিজনঃ রাগত্যাগনিরাদরঃ (সন্) গিরাং পারে খেলতি ॥৫॥

যে ব্যক্তি জ্ঞানহীন সে কোন্ বস্তু ত্যাগ করিতে পারে? অর্থাৎ তাহার ত্যাগ করিবার প্রবৃত্তিই হইবে না; যে ব্যক্তি প্রমত্তমনাঃ—

যাহার মন লক্ষ্যভ্রষ্ট হইয়াছে, সে ত্যাগ করিলেও তাহাতে কি আসে যায়? তাহার কৃত ত্যাগ তুষকণ্ডণের ন্যায় নিষ্ফল। যিনি বিজ্ঞ—আমি কর্ত্তা নহি এইরূপ উপলব্ধি করিয়াছেন, তিনি কর্ম্ম করুন বা নাই করুন, তাঁহার পক্ষে তদুভয়ই সমান। কেবল না, তিনি কর্ম্মানুষ্ঠান না করিলেও, "আমি ত্যাগী" বলিয়া অভিমান করেন না, অথবা কর্ম্মানুষ্ঠান করিলেও 'আমি কর্ত্তা' বলিয়া অভিমান করেন না। অদ্বৈত জ্ঞানিদিগের এই প্রকার উপদেশ বাক্যে দৃঢ় আস্থা স্থাপন করিয়া বিচারশীল ব্যক্তি—আমি 'রাগী' রহিলাম বা ত্যাগী হইলাম—তদ্বিষয়ে উৎকণ্ঠা পরিত্যাগ করিয়া, বাক্যের অতীত হইয়া, শাস্ত্রীয় বিধিনিষেধ পালন হইল কি না তদ্বিষয়ে মনোযোগ না দিয়া, অথবা অনির্ব্বচনীয় ব্রহ্মানন্দে মত্ত হইয়া, ক্রীড়া করিতে থাকেন ॥ ৫ ॥

ইত্যয়ং যোগ যুক্তানাং রাগত্যাগবিনির্ণয়ঃ।
ত্যক্তৈব হি ত্যজ্জ্ঞেয়মিতি বেদান্ত নির্ণয়াৎ ॥ ৬ ॥

অন্বয়ঃ—ইতি অয়ং যোগযুক্তানাং রাগত্যাগবিনির্ণয়ঃ (সমাপ্তঃ); তৎ (ব্রহ্ম) ত্যক্তা এব হি জ্ঞেয়ম্—ইতি বেদান্তনির্ণয়াৎ ত্যাগবিনির্ণয়ঃ কৃতঃ ॥ ৬ ॥

এইরূপে, জীব ও ব্রহ্মের অভেদজ্ঞ ব্যক্তিদিগের আসক্তি পরিত্যাগ বর্ণিত হইল। এই আসক্তিত্যাগ বর্ণনা করিবার কারণ এই যে—উপনিষদাদি বেদান্ত গ্রন্থে এই সিদ্ধান্ত নিরূপিত হইয়াছে যে—যিনি সংসারাসক্তি পরিত্যাগ করিয়াছেন, তিনিই কেবল ব্রহ্মস্বরূপ অবগত হইতে পারেন, অন্যে নহে ॥ ৬ ॥

২০। অধিকারপরীক্ষা।

সন্ন্যাসে কাহার অধিকার—এই প্রশ্নের নিরূপণার্থ বলিতেছেন—

ধর্ম্মাঃ বহুবিধাঃ প্রোক্তাঃ শাস্ত্রে ধর্ম্মাধিকারিণাম্।
তত্র তীব্রা মুমুক্ষৈব মোক্ষে মুখ্যাধিকারিতা ॥ ১ ॥

অন্বয়—শাস্ত্রে ধর্ম্মাধিকারিণাম্ বহুবিধাঃ ধর্ম্মাঃ প্রোক্তাঃ, তত্র তীব্রা মুমুক্ষা এব মোক্ষে মুখ্যাধিকারিতা ॥ ১ ॥

কোন্ কোন্ লক্ষণ বিশিষ্ট হইলে, কিরূপ ধর্ম্মানুষ্ঠানে অধিকার জন্মে তাহা শাস্ত্রে বিবিধ প্রকারে বর্ণিত হইয়াছে। তন্মধ্যে যিনি তীব্রমুমুক্ষা-বিশিষ্ট অর্থাৎ মোক্ষলাভ না হওয়া পর্য্যন্ত যিনি শান্ত হইতে পারিতেছেন না, তিনিই মোক্ষধর্ম্মে—সন্ন্যাসাদিতে—প্রধান অধিকারী ॥ ১ ॥

জ্যোতিষ্টোমে স্বর্গকামো বিবাহে পুত্রকামবান্।
বাণিজ্যে লোভবান্ মোক্ষে মুমুক্ষুরধিকারবান্ ॥ ২॥

অন্বয়—স্বর্গকামঃ জ্যোতিষ্টোমে (অধিকারবান্), পুত্রকামবান্ বিবাহে (অধিকারবান্), লোভবান্ বাণিজ্যে (অধিকারবান্), মুমুক্ষুঃ মোক্ষে অধিকারবান্ (ভবতি) ॥ ২ ॥

যাহার স্বর্গসুখভোগে ইচ্ছা, হইয়াছে, তিনিই জ্যোতিষ্টোমযজ্ঞে অধিকারী; যাহার পুত্রলাভে ইচ্ছা হইয়াছে, তিনিই বিবাহকার্য্যে অধি-কারী। যাহার অর্থোপার্জ্জনস্পৃহা জন্মিয়াছে, তিনিই বাণিজ্যে অধি-কারী, এবং যাহার মুক্তির ইচ্ছা হইয়াছে, তিনিই শ্রবণমননাদি মোক্ষের সাধনভূত কর্ম্মে অধিকারী ॥ ২ ॥

তীব্রা মুমুক্ষা যদ্যস্তি প্রজ্ঞামান্দ্যং চ বর্ত্ততে।
সচ্ছাস্ত্রবিদ্বচ্চর্চ্চাভিঃ প্রথমং তন্নিবারয়েৎ ॥ ৩ ॥

অন্বয়—যদি তীব্রা মুমুক্ষা অস্তি (কিন্তু) প্রজ্ঞামান্দ্যং চ বর্ত্ততে (তর্হি), সচ্ছাস্ত্রবিদ্বচ্চর্চ্চাভিঃ প্রথমং তৎ নিবারয়েৎ ॥ ৩ ॥

যে অধিকারী পুরুষের তীব্র বৈরাগ্যের সহিত মোক্ষের ইচ্ছা আছে কিন্তু বুদ্ধির মান্দ্যবশতঃ শাস্ত্রার্থধারণা করিবার সামর্থ্য নাই, তিনি প্রথমে বেদান্তশাস্ত্রে আত্মজ্ঞ ব্যক্তির সাহায্যে, অর্থাৎ তাঁহাকে প্রশ্ন পূর্ব্বক তাহার উত্তর বিচার করিয়া, বুদ্ধির মূঢ়তা নিবারণ করিবেন অর্থাৎ বুদ্ধিকে সর্ব্বপদার্থধারণাসমর্থ করিবেন ॥ ৩ ॥

বেদে নাস্ত্যধিকারোঽস্য মুমুক্ষা যদি বর্ত্ততে।
বিচারস্তেন কর্ত্তব্যঃ পুরাণশ্রবণাদিনা ॥ ৪ ॥

অন্বয়—যদি অস্য বেদে অধিকারঃ নাস্তি, (কিন্তু) মুমুক্ষা বর্ত্ততে, (তর্হি) তেন পুরাণশ্রবণাদিনা বিচারঃ কর্ত্তব্যঃ ॥ ৪ ॥

যদি এইরূপ অধিকারী, ত্রৈবর্ণিক না হওয়ায় বেদপাঠে অধিকারী না হয়েন, অথচ যদি তাঁহার মোক্ষের ইচ্ছা হইয়া থাকে, তবে তিনি ভাগবতাদি পুরাণ শ্রবণ করিয়া ও মননাদি করিয়া তাহার অর্থবিচার করিবেন ॥ ৪ ॥

যদেব বেদে কথিতং পুরাণেঽপি তদেবহি।
ন তু বেদাক্ষরং শ্রাব্যমিতি ভাষ্যে বিনির্ণয়ঃ ॥ ৫ ॥

অন্বয়—বেদে যৎ এব কথিতং, পুরাণে অপি তৎ এব কথিতং, বেদাক্ষরং তু ন শ্রাব্যম্ ইতি ভাষ্যে বিনির্ণয়ঃ (অস্তি) ॥ ৫ ॥

বেদের উপনিষদাদিরূপ জ্ঞানপ্রতিপাদক ভাগে, যাহা কথিত হইয়াছে ভাগবতাদি পুরাণে এবং বাসিষ্ঠরামায়ণ প্রভৃতি আর্ষ গ্রন্থে তাহাই কথিত হইয়াছে। তবে শূদ্রাদির যে উপনিষদাদি বেদশ্রবণে নিষেধ করিতেছি, তাহার কারণ এই যে ভাষ্যকার শ্রীমচ্ছঙ্করাচার্য্য, ব্রহ্মসূত্রভাষ্যে এইরূপ সিদ্ধান্ত করিয়াছেন যে শূদ্রের বেদাক্ষর শুনিতে নাই ॥ ৫ ॥

যদি কেহ আশঙ্কা করেন শূদ্রাদির বেদশ্রবণে অধিকার থাকুক

বা না থাকুক, শুনিলে ত জ্ঞান জন্মিবে এবং জ্ঞান জন্মিলে তত্ত্বজ্ঞ বিধি-নিষেধের অতীত বলিয়া প্রত্যবায় ভাগী হইবেন না, তদুত্তরে বলিতেছেন—

যথাধিকারবিহিতং কর্ম্ম সিধ্যতি চান্যথা।
কার্য্যসিদ্ধির্ন জায়েত প্রত্যবায়ো মহান্ ভবেৎ ॥৬॥

অন্বয়—যথাধিকারবিহিতং কর্ম্ম সিধ্যতি অন্যথা চ কার্য্যসিদ্ধিঃ ন জায়েত, পরন্তু মহান্ প্রত্যবায়ঃ ভবেৎ ॥ ৬ ॥

কেহ স্বকীয় অধিকারানুসারে কর্ম্মের অনুষ্ঠান করিলে, কর্ম্ম ফলদায়ক হয়, এবং তাহা না করিলে কর্ম্ম যে কেবল ফলদায়ক হয় না তাহা নহে, প্রত্যুত অনুষ্ঠাতাকে প্রত্যবায়ভাগী হইতে হয় ॥ ৬ ॥

২১। সৎসঙ্গসুধা।

সৎসঙ্গই জ্ঞানের মুখ্য সাধন। সৎসঙ্গে যদি মনে সুখের আবির্ভাব হয়, তাহা হইলে সংসারমোহ হইতে মুক্তি হইবেই—এরূপ জানিবে।

সৎসঙ্গসুধয়া তাত মন আনন্দিতং যদি।
নিশ্চেতব্যং তদা মোহান্মম মুক্তির্ভবিষ্যতি ॥১॥

অন্বয়—হে তাত, যদি সৎসঙ্গসুধয়া মনঃ আনন্দিতং (ভবতি), তদা মোহাৎ মম মুক্তিঃ ভবিষ্যতি ইতি নিশ্চেতব্যং (ত্বয়া) ॥১॥

বিবেকিপুরুষের সঙ্গ সুখপ্রদ ও জন্মমৃত্যুনিবারক বলিয়া সুধা-স্বরূপ। হে বৎস, তদ্দ্বারা যখন তুমি মনে আনন্দানুভব করিতে পারিবে, তখনই নিশ্চয় বুঝিবে যে সংসারমোহ হইতে তোমার মুক্তি হইবেই ॥ ১ ॥

সাধনানাং হি সর্ব্বেষাং বরিষ্ঠা সাধুসঙ্গতিঃ।
এতয়া সিদ্ধয়া সিদ্ধং সর্ব্বমেব হি সাধনম্ ॥২॥

অন্বয়—সর্ব্বেষাং সাধনানাং (মধ্যে) সাধুসঙ্গতিঃ হি বরিষ্ঠা। এতয়া সিদ্ধয়া (জাতয়া), সর্ব্বং সাধনম্ এব হি সিদ্ধম্ (ভবতি) ॥ ২ ॥

তত্ত্বজ্ঞান লাভের যে সকল সাধন শাস্ত্রে উক্ত হইয়াছে, তন্মধ্যে সাধুসঙ্গই সর্ব্বোৎকৃষ্ট—সকল সাধনের মূলভূত। এই সৎসঙ্গসাধনে সিদ্ধিলাভ হইলে—অর্থাৎ কোনও তত্ত্বজ্ঞ পুরুষকে ভক্তিশ্রদ্ধা দ্বারা পরমাত্মীয় জ্ঞান করিতে পারিলেই মুক্তির জন্য সাধনান্তরের প্রয়োজন নাই, পিতৃসম্পত্তিতে পুত্রের উত্তরাধিকারের ন্যায়, বিনা সাধনেই মোক্ষলাভ হইতে পারিবে (বিষ্ণুভাগবত ১০।১৪।৩ দ্রষ্টব্য) ॥ ২ ॥

সাধুসঙ্গ করিতে হইলে, অগ্রে সাধুকে ত চিনিতে হইবে। কি কি লক্ষণ দ্বারা সাধুকে চিনা যাইবে? তদুত্তরে বলিতেছেন—

শশ্বদীশ্বরভক্তাঃ যে বিরক্তাঃ সমদর্শনাঃ।
সাধবঃ সেবিতব্যাস্তে মোক্ষশাস্ত্রবিশারদাঃ ॥৩॥

অন্বয়—যে শশ্বদীশ্বরভক্তাঃ, বিরক্তাঃ সমদর্শনাঃ মোক্ষ-শাস্ত্র-বিশারদাঃ তে সাধবঃ (ভবন্তি), (তে) সেবিতব্যাঃ (ত্বয়া) ॥৩॥

যাঁহাদের চিত্ত নিরন্তর ভগবৎপ্রবণ হইয়া রহিয়াছে এবং যাঁহারা বৈরাগ্যবান্, সমদর্শন এবং বেদান্তরূপ মোক্ষশাস্ত্রের পদপদার্থজ্ঞ, তাঁহাদিগকেই সাধু অর্থাৎ পরকার্য্যসাধনদক্ষ (সংশয়নিবর্ত্তক ও সংসারমোহচ্ছেদক) বলিয়া বুঝিবে। তুমি তাঁহাদিগের সেবা করিবে ॥৩॥

সাধুর বাহ্যলক্ষণ উক্ত হইল। সাধুর যে যে লক্ষণ জিজ্ঞাসুর অন্তঃকরণে প্রকটিত হয়, তাহাই বলিতেছেন—

যেষাং দর্শনমাত্রেণ মোক্ষে শ্রদ্ধা বিবর্দ্ধতে।
যেষাং চ বাগ্বিলাসেন সংশয়ো বিনিবর্ত্ততে ॥ ৪ ॥

অন্বয়—যেষাং দর্শনমাত্রেণ মোক্ষে শ্রদ্ধা বিবর্দ্ধতে, যেষাং বাগ্বি-

লাসেন চ সংশয়ঃ বিনিবর্ত্ততে (তে হি সাধবঃ সেবিতব্যাঃ ইতি সপ্তম শ্লোকেন অন্বয়ঃ) ॥ ৪ ॥

যে সকল পুরুষের দর্শনমাত্রেই মোক্ষে বিশ্বাস বৃদ্ধি পায় এবং যাঁহাদের সহজবোধ্য হৃদয়গ্রাহী কথোপকথন হইতে সকল প্রকার সংশয় (আপনা আপনিই) নিবৃত্ত হইয়া যায়, তুমি তাঁহাদেরই সেবা করিবে ॥ ৪ ॥

উপক্রমাদিতাৎপর্য্যলিঙ্গৈস্তাৎপর্য্যনির্ণয়ঃ।
বিশেষসামান্যতয়া শাস্ত্রার্থানাং ব্যবস্থিতিঃ ॥ ৫ ॥

অন্বয়—উপক্রমাদিতাৎপর্য্যলিঙ্গৈঃ তাৎপর্য্যনির্ণয়ঃ; বিশেষ সামান্য-তয়া শাস্ত্রার্থানাং ব্যবস্থিতিঃ, যেষাং বাক্যাৎ অবাপ্যতে ॥ ৫ ॥

কোনও প্রকরণের তাৎপর্য্যাবধারণ করিতে হইলে দেখিতে হয় (১) উপক্রম উপসংহারের একতা—যাহা প্রতিপাদন করিবার প্রতিজ্ঞা লইয়া প্রকরণের আরম্ভ হইয়াছিল, তাহাতেই প্রকরণের পর্য্যবসান হইয়াছে কি না।

(২) অভ্যাস—প্রকরণমধ্যে প্রতিপাদ্য বস্তুর আবৃত্তি আছে কি না। (ইহা দ্বারা প্রকরণ লক্ষ্যচ্যুত হইল কিনা বুঝা যায়।)

(৩) অপূর্ব্বতা—আলোচ্য প্রকরণপ্রতিপাদ্য বস্তু প্রমাণান্তর দ্বারা সিদ্ধ হইয়াছে কি না।

(৪) ফল—প্রকরণের ফলশ্রুতিতে, সেই ফলের কারণরূপে কোন্ বস্তু উল্লিখিত হইয়াছে।

(৫) অর্থবাদ—প্রতিপাদ্য বস্তুর প্রশংসা, বা তদ্বিপরীত বস্তুর নিন্দা বা উভয়ই আছে কি না।

(৬) উপপত্তি—যুক্তির লক্ষ্য কোন্‌দিকে এবং সেই যুক্তি সকল ন্যায়ানুগত এবং শ্রুতির অনুকূল কি না।

যাঁহাদের বাক্যে, এই সকল তাৎপর্য্যনির্ণায়ক চিহ্নদ্বারা ঋষিবাক্য সমূহের তাৎপর্য্যনির্ণয় দেখা যায় এবং যাঁহাদের বাক্যে, আপাততঃ বিরুদ্ধ প্রমাণবচন সমূহের সাধারণ ও বিশেষ ভাব প্রদর্শন পূর্ব্বক বিরোধ পরিহার ও একার্থপরিনিষ্ঠতা দেখিতে পাওয়া যায়॥ ৫॥

বেদশাস্ত্রাবিরোধেন মোক্ষমার্গপ্রবেশনম্।
সম্প্রদায়পরিজ্ঞানং মতভেদবিনির্ণয়ঃ॥ ৬॥

অন্বয়—বেদশাস্ত্রাবিরোধেন মোক্ষমার্গপ্রবেশনম্ সম্প্রদায়পরিজ্ঞানম্ মতভেদবিনির্ণয়ঃ (যেষাং বাক্যাৎ অবাপ্যতে)॥ ৬॥

(যাঁহাদের বাক্যে) বেদ এবং মীমাংসাদি শাস্ত্রের সহিত বিরোধ পরিহার পূর্ব্বক, মুক্তিমার্গবিষয়ক জ্ঞান, গুরুপরম্পরাপ্রাপ্ত অধ্যাত্মজ্ঞান, এবং পূর্ব্বাচার্য্যদিগের মধ্যে মতভেদ থাকিলে, সেই সেই মতভেদের আকারনির্ণয় পূর্ব্বক সামঞ্জস্য দেখিতে পাওয়া যায়॥ ৬॥

পূর্ব্বোত্তরাভ্যাং পক্ষাভ্যাং যেষাং বাক্যাদবাপ্যতে।
জ্ঞানিনঃ কর্ণধারাস্তে সেবিতব্যা হি সাধবঃ॥ ৭॥

অন্বয়—পূর্ব্বোত্তরাভ্যাং পক্ষাভ্যাং (পূর্ব্বোক্তং সর্ব্বং) যেষাং বাক্যাৎ অবাপ্যতে, জ্ঞানিনঃ কর্ণধারাঃ সাধবঃ তে হি সেবিতব্যাঃ॥ ৭॥

যাঁহারা (স্বয়ং আপত্তি উত্থাপন পূর্ব্বক) পূর্ব্বপক্ষ করিয়া এবং (নিজেই সমাধান করিবার জন্য) উত্তর পক্ষ করিয়া, যে সকল বাক্য প্রয়োগ করেন, তাহা হইতে পূর্ব্বোক্ত সকল বিষয় লাভ করা যায়, তাঁহারাই জীব ও ব্রহ্মের একতাজ্ঞান লাভ করিয়াছেন; তাঁহারাই সংসারসমুদ্রের কর্ণধার স্বরূপ; তাঁহারা পরকার্য্যসাধন দক্ষ; তাঁহাদেরই সেবা করিতে হইবে। তথা চ গীতা (৪।৩৪)

তদ্বিদ্ধি প্রণিপাতেন পরিপ্রশ্নেন সেবয়া।
উপদেক্ষ্যন্তি তে জ্ঞানং জ্ঞানিনস্তত্ত্বদর্শিনঃ॥

জ্ঞানিগণকে নমস্কার ও জিজ্ঞাসা করিয়া এবং তাঁহাদের শুশ্রূষা দ্বারা, সেই তত্ত্বজ্ঞান লাভ কর। শাস্ত্রজ্ঞ তত্ত্বদর্শিগণ তোমাকে উপদেশ দিবেন।

২২। সমন্বয়সরস্বতী।

ব্যাকরণ, সাংখ্য, যোগ, মীমাংসাদি সকল শাস্ত্রই বেদান্তের অনুকূল, বেদান্তবিরোধী নহে, ইহাই বুঝাইবার জন্য এই প্রকরণের আরম্ভ। প্রথমেই প্রকরণের ফলশ্রুতি—

অবগাহ্যা বিশেষেণ সমন্বয়সরস্বতী।
জায়েত মতভেদাখ্যপঙ্কপ্রক্ষালনং যয়া ॥ ১ ॥

অন্বয়—(হে শিষ্য ত্বয়া) সমন্বয়সরস্বতী বিশেষেণ অবগাহ্যা, যয়া মতভেদাখ্যপঙ্কপ্রক্ষালনং জায়েত ॥ ১ ॥

হে শিষ্য, তুমি সমন্বয়সরস্বতী নামক এই প্রকরণ পরমাদরে বিচার করিবে, কেননা সেইরূপ বিচার করিলে, ব্যাকরণ প্রভৃতি শাস্ত্রপ্রতিপাদ্য বিষয়ের সহিত, বেদান্ত প্রতিপাদ্য বিষয়ের যে বিরোধ প্রতীত হয়, সেই বিরোধপঙ্ক প্রক্ষালিত হইয়া যাইবে। সমন্বয় শব্দের অর্থ সম্যক্‌রূপে (একই অর্থে) অন্বয় বা তাৎপর্য্যবোধক সম্বন্ধপ্রকটন, তদ্বিষয়িণী সরস্বতী বা বাক্যমালা ॥ ১ ॥

ব্রহ্মপ্রতিপাদনই সকল শাস্ত্রের মুখ্য উদ্দেশ্য; ইহাই বুঝাইবার নিমিত্ত অগ্রে মোক্ষের সাধনসমূহের উল্লেখ করিতেছেন—

পদং পদার্থো বাক্যার্থস্তত্ত্বানি মনসো যমঃ।
মহাবাক্যার্থবিজ্ঞানং সাধনানি ক্রমেণ হি ॥ ২ ॥

অন্বয়—পদং, পদার্থঃ, বাক্যার্থঃ, তত্ত্বানি, মনসঃ যমঃ, মহাবাক্যার্থবিজ্ঞানং—এতানি হি ক্রমেণ সাধনানি (ভবন্তি) ॥ ২ ॥

(১) পদ—বিভক্তি যুক্ত শব্দ ও ধাতু, (২) পদার্থ—পদসমূহের বাচ্য বা লক্ষ্য অর্থ, (৩) বাক্যার্থ—ক্রিয়াপদ সহিত শব্দ সমূহের তাৎপর্য্য, (৪) তত্ত্বসমূহ—পুরুষ, প্রকৃতি, মহৎ প্রভৃতি পঞ্চবিংশতি তত্ত্ব, (৫) মনের সংযম—চিত্তবৃত্তিনিরোধ নামক যোগ, (৬) মহাবাক্যার্থ বিজ্ঞান—মহাবাক্যের অর্থ-বোধক অর্থাৎ জীব ও ব্রহ্মের একত্ববোধক বা প্রতিপাদক 'তত্ত্বমসি' প্রভৃতি মহাবাক্যচতুষ্টয়ের অর্থের অনুভব,—এই ছয়টীই ক্রমান্বয়ে মোক্ষের সাধন বলিয়া প্রসিদ্ধ ॥ ২ ॥

সর্ব্বেষাং তত্র তন্ত্রাণামুপযোগো যথাযথম্।
বদামি তৎ সমাসেন সর্ব্বমেব যথাযথম্ ॥ ৩ ॥

অন্বয়—তত্র সর্ব্বেষাং তন্ত্রাণাং যথাযথম্ (যঃ) উপযোগঃ (অস্তি) তৎ সর্ব্বং এব যথাযথম্ সমাসেন বদামি ॥ ৩ ॥

সেই সকল সাধনলাভে, সকল শাস্ত্রের যথাযথ যেরূপ উপযোগিতা আছে, সেই উপযোগিতা আমি অল্পাক্ষরে অপক্ষপাতিতার সহিত, সমস্তই যথাযথ বর্ণনা করিতেছি। তাহার বর্ণনা বিস্তারসাপেক্ষ হইলেও, আমি সংক্ষেপ করিয়া বলিতেছি ॥ ৩ ॥

এক্ষণে ব্যাকরণের ও ন্যায় এবং বৈশেষিক দর্শনের উপযোগিতা দেখাইতেছেন।

জায়তে শব্দশাস্ত্রেণ পদব্যুৎপত্তিরুত্তমা।
ব্যুৎপত্তিশ্চ পদার্থানাং ন্যায়বৈশেষিকোক্তিভিঃ ॥ ৪ ॥

অন্বয়—শব্দশাস্ত্রেণ উত্তমা পদব্যুৎপত্তিঃ জায়তে, ন্যায়বৈশেষিকোক্তিভিঃ পদার্থানাং ব্যুৎপত্তিঃ চ (জায়তে) ॥ ৪ ॥

ব্যাকরণশাস্ত্রের সাহায্যে বাক্যের অন্তর্গত পদসমূহের ব্যুৎপত্তি অর্থাৎ সম্যক্ জ্ঞান জন্মে। ন্যায়দর্শন ও বৈশেষিকদর্শনের সূত্রাদি

বাক্যের বিচার করিলে পদার্থের (৭ ও ১৬ পদার্থের) এবং পদসমূহের বাচ্যার্থ ও লক্ষ্যার্থের জ্ঞান হয় ॥ ৪ ॥

মীমাংসয়া চ বাক্যার্থব্যুৎপত্তিঃ পরিনিষ্ঠিতা।
ব্যক্তিঃ সাংখ্যেন তত্ত্বানাং যোগেন মনসো যমঃ ॥ ৫ ॥

অন্বয়—মীমাংসয়া চ বাক্যার্থব্যুৎপত্তিঃ পরিনিষ্ঠিতা (ভবতি) সাংখ্যেন তত্ত্বানাং ব্যক্তিঃ (ভবতি), যোগেন মনসঃ যমঃ (ভবতি) ॥ ৫ ॥

মীমাংসাশাস্ত্রের আলোচনা করিলে বেদবাক্যসমূহের তাৎপর্য্যাবধারণ করিবার সামর্থ্য জন্মে। সাংখ্যদর্শনের আলোচনা করিলে পুরুষ, প্রকৃতি প্রভৃতি তত্ত্বের পরিস্ফুট জ্ঞান জন্মে ; পাতঞ্জল, শৈব প্রভৃতি যোগ দর্শনের আলোচনা করিলে, চিত্তের বৃত্তিনিরোধসামর্থ্য জন্মে ॥ ৫ ॥

মহাবাক্যার্থবিজ্ঞানং বেদান্তৈর্ব্রহ্মনিষ্ঠয়া।
ইত্যেবং সর্ব্বতন্ত্রাণাং ব্রহ্মণ্যেব সমন্বয়ঃ ॥ ৬ ॥

অন্বয়—বেদান্তৈঃ ব্রহ্মনিষ্ঠয়া মহাবাক্যার্থবিজ্ঞানং (ভবতি), ইতি এবং সর্ব্বতন্ত্রাণাং ব্রহ্মণি এব সমন্বয়ঃ (ভবতি) ॥ ৬ ॥

ব্রহ্মে সহজ প্রেম থাকিলে, বেদান্তশাস্ত্রচর্চ্চা দ্বারা "তত্ত্বমসি" প্রভৃতি মহাবাক্যের অর্থের, এবং জীব ও ব্রহ্মের একতার, উপলব্ধি হয়। এইরূপে ব্রহ্মেই সকল শাস্ত্রের সমন্বয় হয় অর্থাৎ গৌণমুখ্যভাবে ষড়দর্শনই ব্রহ্ম প্রতিপাদন করিতেছে। ("সাংখ্য প্রবচনসূত্রে"র প্রারম্ভে বিজ্ঞানভিক্ষুকৃত সমন্বয় দ্রষ্টব্য) ॥ ৬ ॥

২৩। অবিরোধবোধঃ।

পূর্ব্বে যে বলা হইল, জীব ব্রহ্মের একত্বজ্ঞান, মহাবাক্যদ্বারা জন্মে, তদ্বিষয়ে এক সন্দেহ উঠিতে পারে যে রামানুজাদি উক্ত মহাবাক্যসমূহ

দ্বারাই জীব ব্রহ্মের ভেদ প্রতিপাদন করেন। সুতরাং এইরূপ বিরোধ, একত্বপ্রতীতির বাধক হইতে পারে; সেই কারণে এই প্রকরণে দ্বৈত-বাদীর ও অদ্বৈতবাদীর অবিরোধ প্রতিপাদিত হইতেছে।

প্রসঙ্গাদবিরোধস্য বোধোপ্যত্র নিরূপ্যতে।
ব্যবহারে দ্বৈতসত্বং দ্বৈতাদ্বৈতমতে সমম্॥ ১॥

অন্বয়—প্রসঙ্গাৎ অবিরোধস্য বোধঃ অপি অত্র নিরূপ্যতে দ্বৈতাদ্বৈত মতে ব্যবহারে দ্বৈতসত্বম্ সমম্ (ভবতি)॥ ১॥

সর্ব্বদর্শনশাস্ত্রের তাৎপর্য্যনির্ণয়প্রসঙ্গে, দ্বৈত, অদ্বৈত প্রভৃতি সকল মতের অবিরোধ কি প্রকারে বুঝা যাইবে, তাহার নিরূপণ করা যাইতেছে। অদ্বৈতবাদী ও দ্বৈতবাদী উভয়েই তুল্যভাবে স্বীকার করেন যে ব্যবহার কালে দ্বৈত সত্য॥ ১॥

অদ্বৈতকল্পিতত্বং চাবিরোধোতো মতদ্বয়ে।
বিবদন্তি মুহুর্ব্বাদরসৈ স্তদ্বিবদন্তু তে॥ ২॥

অন্বয়—(দ্বৈতাদ্বৈত মতদ্বয়ে) অদ্বৈতকল্পিতত্বং চ (সমম্ ইতি পূর্ব্বেন অন্বয়ঃ), (অতঃ) মতদ্বয়ে অবিরোধতঃ (যে বাদরসিকাঃ) বাদরসৈঃ মুহুঃ বিবদন্তি তে তৎ (তস্মাৎ) বিবদন্তু॥ ২॥

অদ্বৈতবাদিগণের মতে অদ্বৈত কল্পিত (আরোপিত); দ্বৈত বাদীগণও অদ্বৈতকে কল্পিত বলিয়া প্রতিপাদন করেন সুতরাং অদ্বৈতের কল্পিতত্ব, উভয় মতেই তুল্য; এই হেতু উভয়মতে বিরোধ নাই। যাঁহারা কলহ করিয়া স্ব স্ব প্রাধান্য স্থাপনে প্রীতি অনুভব করেন, তাঁহারাই পুনঃ পুনঃ, কলহ করিয়া থাকেন। তাঁহারা কলহ করিতে থাকুন, তাহাতে ক্ষতি নাই॥ ২॥

টিপ্পনী—অদ্বৈতবাদিগণের মতে দ্বৈত প্রাতীতিক মাত্র; তাঁহারা অগ্রে দ্বৈতের অধ্যারোপ করিয়া, পরে তাহার অপবাদ দ্বারা আত্মতত্ত্ব

বুঝাইয়া থাকেন। সেই অপবাদ করিবার উদ্দেশ্যেই তাঁহারা প্রাতীতিক দ্বৈতের কল্পনা করিয়া থাকেন। সুতরাং দ্বৈত কল্পিত হইলে অদ্বৈতও কল্পিত হইয়া পড়ে, কেননা দ্বৈতের অপেক্ষায়ই অদ্বৈত টিকিতে পারে, অর্থাৎ দ্বৈতকে উপলক্ষ্য করিয়া অদ্বৈতের প্রসঙ্গ উঠিতে পারে॥

এইরূপে দ্বৈতবাদিগণের ও অদ্বৈতবাদিগণের বিরোধের পরিহার হইতে পারে। কিন্তু অদ্বৈতবাদিগণের সহিত বিশিষ্টাদ্বৈতবাদিগণের যে বিরোধ, তাহার পরিহার হইল না। বিশিষ্টাদ্বৈতবাদিগণ বলেন—জীব ও জগৎ অদ্বৈতব্রহ্মেরই পরিণাম। অদ্বৈতবাদী বলেন—জীব ব্রহ্মই এবং জগৎ অদ্বৈতব্রহ্মের বিবর্ত্ত। এইরূপে উভয় সম্প্রদায়ে বিরোধ পরিলক্ষিত হয় বটে, কিন্তু অদ্বৈত বাদিগণ স্বীকার করিয়া থাকেন যে জীবের উপাধি এবং জগৎ উভয়ই মায়ার পরিণাম; তাঁহারা সাধন সম্পত্তির উপযোগিতা স্বীকার করিয়া থাকেন। আর বিশিষ্টাদ্বৈত-বাদিগণ জীবকে যে ব্রহ্মের পরিণাম বলিয়া থাকেন, তাহারও উদ্দেশ্য এই যে তদ্দ্বারা জীবের সাধনে আদর বৃদ্ধি পাইবে, কেননা জীব বুঝিবে সাধন দ্বারা আমার জীবত্ব বিনষ্ট হইলেই আমার অদ্বৈতঈশ্বরপ্রাপ্তি ঘটিবে। এই হেতু উভয়ের মধ্যে, সেই অবিরোধ বুঝাইবার জন্য যমাদি সাধন যে উভয়সম্প্রদায়সম্মত তাহাই বুঝাইতেছেন।—

যমাস্ত্বহিংসাসত্যাদ্যা নিয়মাঃ শুচিতাদয়ঃ।
সুখাসনে চ সংস্থানং প্রত্যাহারস্তু সর্ব্বতঃ॥ ৩॥
ধারণা চ তথা ধ্যানং সমাধানং চ চেতসঃ।
যোগাঙ্গসপ্তকং ত্বেতৎ সর্ব্বেষামপি সম্মতম্॥৪॥

অন্বয়—অহিংসাসত্যাদ্যাঃ যমাঃ (১), শুচিতাদয়ঃ নিয়মাঃ (২), সুখাসনে সংস্থানং (৩), সর্ব্বতঃ প্রত্যাহারঃ (৪), ধারণা (৫), তথা ধ্যানং (৬), চেতসঃ সমাধানং চ, এতৎ যোগাঙ্গসপ্তকং তু সর্ব্বেষাম্ অপি সম্মতম্॥৩॥৪॥

অহিংসা, সত্য, অস্তেয়, ব্রহ্মচর্য্য, অপরিগ্রহ—এই পাঁচটী যম (১), শৌচ, সন্তোষ, তপঃ, স্বাধ্যায়, ঈশ্বরপ্রণিধান—এই পাঁচটী নিয়ম (২), সুখে ও নিশ্চলভাবে উপবেশনরূপ আসন (৩), নিজনিজ বিষয় সকল হইতে ইন্দ্রিয়গণের প্রত্যাহার (ইন্দ্রিয়গণ যখন স্ব স্ব বিষয়ের উপলব্ধি না করিয়া চিত্তস্বরূপের অনুকরণ করে, তখন তাহাদের প্রত্যাহার হইয়াছে বলা যায়) (৪), বাহ্য বা আধ্যাত্মিক কোন দেশে চিত্তের বন্ধনরূপ ধারণা (৫), ধারণাতে জ্ঞানবৃত্তির অবিচ্ছিন্ন ধারারূপ ধ্যান (৬), চিত্তের সমাধান অর্থাৎ ধ্যেয়মাত্রনির্ভাস ও স্বরূপশূন্যের ন্যায় অবস্থা (৭), এই সাতটী যোগাঙ্গের উপযোগিতা সম্বন্ধে সকলেই একমত ॥ ৩ ॥ ৪ ॥

লয়ে মন্ত্রে হঠে রাজ্ঞি ভক্তৌ সাংখ্যে হরের্মতে।
মতৈক্যমস্তি সর্ব্বেষাং যে বুধা মোক্ষমার্গগাঃ ॥৫॥

অন্বয়—লয়ে, মন্ত্রে, হঠে, রাজ্ঞি, ভক্তৌ, সাংখ্যে, হরেঃ মতে, সর্ব্বেষাং মতৈক্যম্ অস্তি। যে বুধাঃ তে মোক্ষমার্গগাঃ ॥ ৫ ॥

লয়যোগ—নিদ্রাদৌ জাগরস্যান্তে নিদ্রান্তে জাগরোদয়ে।
লয়ো ভবতি চিত্তস্য কার্য্যং তত্রাত্মচিন্তনম্ ॥
(৩০ সংখ্যক প্রবন্ধ 'লয়যোগ' দ্রষ্টব্য)।

লয়যোগে আত্মচিন্তনের ব্যবস্থা থাকায়, বেদান্তের সহিত বিরোধ নাই।

মন্ত্রযোগ—মন্ত্রসমূহ দেবতাপ্রসাদপ্রাপ্তির হেতু এবং সেই প্রসাদ অগ্রে জ্ঞান ও পরে মুক্তি প্রাপ্তির হেতু। অতএব বেদান্তের সহিত মন্ত্রযোগের বিরোধ নাই।

হঠযোগ—হঠযোগের ফল শিবশক্তিসমাযোগ (পরে ব্যাখ্যাত হইবে)। তাহা সমতাস্বরূপ বলিয়া, তাহা দ্বারা অন্তঃকরণ শুদ্ধ হয় এবং সেই অন্তঃকরণশুদ্ধি জ্ঞানোৎপত্তির কারণ। সুতরাং তাহার সহিত বেদান্তের বিরোধ নাই।

রাজযোগ—রাজযোগের ফল স্বরূপস্থিতি। সুতরাং তাহার সহিত বেদান্তের বিরোধ হইতে পারে না।

ভক্তিযোগ—ভক্তিযোগের ফল অন্তঃকরণশুদ্ধিদ্বারা জ্ঞানপ্রাপ্তি, এবং তদ্দ্বারা মুক্তি। সুতরাং বেদান্তের সহিত অবিরোধ।

সাংখ্যযোগ—চতুর্বিংশতি তত্ত্বের বিবেক দ্বারা পুরুষকে অসঙ্গ বলিয়া জানিলে, 'তৎ'পদার্থের শুদ্ধি হয়। সুতরাং তাহা বেদান্তের অনুপযোগী নহে।

গীতায় (৯।২৭) শ্রীকৃষ্ণোক্ত যোগ—

যৎকরোষি যদশ্নাসি যজ্জুহোসি দদাসি যৎ
যত্তপস্যসি কৌন্তেয় তৎ কুরুষ্ব মদর্পণম্॥

তুমি যে কোন কর্ম্ম করিয়া থাক; যে কোন দ্রব্য আহার কর, যে কোন বস্তু আহুতি দাও (যে কোন যজ্ঞ কর) ও যাহা দান কর, এবং যে কোন তপস্যা কর—তৎসমস্ত আমাতেই সমর্পণ কর।

এই রূপ ভাগবতধর্ম্মের অভ্যাসদ্বারা কর্ত্তৃত্ববুদ্ধির লোপ হয়। সুতরাং বেদান্তের সহিত তাহার বিরোধ নাই।

এইরূপে উক্ত সকল শাস্ত্রের মধ্যেই মতৈক্য আছে। যাঁহারা এইরূপ বুঝিয়াছেন তাঁহারাই জ্ঞানী, কেননা তাঁহারা বুঝিয়াছেন মোক্ষই উক্ত সকলশাস্ত্রের তাৎপর্য্য॥ ৫॥

হঠিনামধিকস্ত্বেকঃ প্রাণায়ামপরিশ্রমঃ।
প্রাণায়ামে মনঃ স্থৈর্য্যং স তু কস্য ন সম্মতঃ॥ ৬॥

অন্বয়—হঠিনাম্ একঃ প্রাণায়ামপরিশ্রমঃ তু অধিকঃ, প্রাণায়ামে মনঃস্থৈর্য্যং (স্যাৎ) স তু কস্য ন সম্মতঃ॥৬॥

হঠযোগীদিগের মুখ্যসাধন আয়াসসাধ্য প্রাণায়াম—অন্যান্য যোগী-

দিগের সাধন হইতে বিলক্ষণ। সেই প্রাণায়াম সিদ্ধ হইলে চিত্তের স্থিরতা হয়, ইহা কে না স্বীকার করে? ॥৬॥

বিমুক্তির্বাদিনাং তস্মান্মতভেদো ন কশ্চন।
কশ্চিৎ কশ্চিন্মতে ভেদস্ত্বস্তি বেদান্তিনামপি ॥৭॥

অন্বয়—বাদিনাং (সর্ব্বেষাং) বিমুক্তিঃ (স্যাৎ) তস্মাৎ কশ্চন মতভেদঃ (নাস্তি), বেদান্তিনাম্ অপি তু মতে কশ্চিৎ কশ্চিৎ ভেদঃ অস্তি ॥ ৭ ॥

পূর্ব্বোক্ত মতাবলম্বীদিগের সকলেরই মোক্ষ হইবে, সেই কারণে ফলৈক্যহেতু তাহাদের মধ্যে কোন প্রকার মতভেদ নাই। পক্ষান্তরে বেদান্তীদিগের মতেও একজীববাদ, অনেকজীববাদ, ইত্যাদি ভেদ আছে ॥ ৭ ॥

২৪। সাংখ্যাঞ্জনশলাকা।

সাংখ্যমত পুরুষের অসঙ্গতা বুঝিবার পক্ষে সাধনস্বরূপ; তদ্দ্বারা 'ত্বম্' পদার্থের শোধন করিয়া, 'ত্বম্' পদার্থের লক্ষ্য কূটস্থচৈতন্যের উপলব্ধি করা যাইতে পারে, সেইজন্য সাংখ্যশাস্ত্রের প্রয়োজন। সেই হেতু এই প্রকরণের নামের অর্থ নিরূপণ করিতেছেন।

নেত্রয়োরঞ্জনং কার্য্যং সাংখ্যাঞ্জনশলাকয়া।
ততস্তিমিরনাশেন সূক্ষ্মবস্তু বিলোক্যতে ॥ ১ ॥

অন্বয়—সাংখ্যাঞ্জনশলাকয়া নেত্রয়োঃ অঞ্জনং কার্য্যম্, ততঃ তিমিরনাশেন সূক্ষ্মবস্তু বিলোক্যতে ॥ ১ ॥

"সুর্মা" লাগাইবার শলাকা দ্বারা সুর্মা (অঞ্জনাদি) লাগাইলে যেমন চক্ষুর তিমিররোগ বিনষ্ট হয় এবং চক্ষুর সূক্ষ্মবস্তুদর্শনে যোগ্যতা জন্মে, সেইরূপ সাংখ্যশাস্ত্রের আলোচনা দ্বারা তত্ত্ববিষয়ক অজ্ঞান বিনষ্ট হইলে, পুরুষপ্রকৃতি প্রভৃতি সূক্ষ্মবস্তুর জ্ঞান জন্মে ॥১॥

কপিলেন মুকুন্দেন দেবহূতী প্রবোধিতা।
সর্ব্বতত্ত্ববিবেকেন তৎসাংখ্যমভিধীয়তে ॥ ২ ॥

অন্বয়—কপিলেন মুকুন্দেন (যেন শাস্ত্রেণ) সর্ব্বতত্ত্ববিবেকেন দেবহূতী প্রবোধিতা (বভূব) তৎ সাংখ্যং শাস্ত্রং ময়া অভিধীয়তে ॥ ২ ॥

ভগবান বিষ্ণুর অবতার কপিল, যে শাস্ত্রদ্বারা পুরুষ, প্রকৃতি প্রভৃতি তত্ত্বসমূহের বিচারপূর্ব্বক, জননী দেবহূতীকে বুঝাইয়াছিলেন, আমি সেই সাংখ্যশাস্ত্রের ব্যাখ্যান করিতেছি। অতএব ইহাতে শ্রদ্ধা-স্থাপন কর্ত্তব্য। (বিষ্ণুভাগবত ৩য় স্কন্ধ, ২৬ অধ্যায় দ্রষ্টব্য)। ॥২॥

সর্ব্বা বিকৃতয়ো যস্যাঃ স্থূলসূক্ষ্মাশ্চরাচরাঃ।
অস্তি কাচিদনির্দ্দেশ্যা প্রকৃতিস্ত্রিগুণাত্মিকা ॥ ৩ ॥

অন্বয়—স্থূলসূক্ষ্মাঃ চরাচরাঃ যস্যাঃ সর্ব্বাঃ বিকৃতয়ঃ (ভবন্তি), (ঈদৃশী) ত্রিগুণাত্মিকা অনির্দ্দেশ্যা কাচিৎ প্রকৃতিঃ অস্তি ॥ ৩ ॥

স্থূল—পঞ্চীকৃত ভূতভৌতিক পদার্থ ; সূক্ষ্ম—অপঞ্চীকৃতভূতভৌতিক পদার্থ। স্থূল, সূক্ষ্ম, স্থাবর, জঙ্গম যাবতীয় পদার্থ যাহার বিকৃতির অন্তর্ভূত বিকারস্বরূপ, সেই সত্ত্ব রজঃ তমোগুণের সাম্যাবস্থারূপ প্রকৃতি নামে এক পদার্থ আছে। সেই প্রকৃতিকে ভাব বা অভাব এই দুয়ের কোন-রূপেই নির্দ্দেশ করা যায় না ॥ ৩ ॥

এই প্রকৃতিই সকল তত্ত্বের মূল কারণ।

মহত্তত্ত্বমহঙ্কারঃ পঞ্চতন্মাত্রকানি চ।
প্রকৃতি বিকৃতি শ্চেতি সপ্তৈতানি ভবন্তি হি ॥ ৪ ॥

অন্বয়—মহত্তত্ত্বম্, অহঙ্কারঃ, পঞ্চতন্মাত্রকানি, এতানি সপ্ত হি প্রকৃতিঃ বিকৃতিঃ চ ভবন্তি ॥ ৪ ॥

মহত্তত্ত্ব, অহঙ্কার পঞ্চতন্মাত্র (শব্দ, স্পর্শ, রূপ, রস, গন্ধ) এই সাতটী অপরের কারণরূপে প্রকৃতি এবং স্বয়ং কার্য্যরূপে বিকৃতি ॥ ৪ ॥

স্বকারণানাং বিকৃতিঃ প্রকৃতিঃ স্বোদ্ভবস্য যৎ।

এবমষ্টৌ প্রকৃতয় স্ততো বিকৃতয়োঽভবন্॥ ৫॥

অন্বয়—যৎ (যস্মাৎ) এতানি (মহদাদীনি) স্বকারণানাং বিকৃতিঃ, স্বোদ্ভবস্য প্রকৃতিঃ ভবন্তি, এবম্ (মূলপ্রকৃত্যা সহ) অষ্টৌ প্রকৃতয়ঃ (জ্ঞেয়াঃ) ততঃ বিকৃতয়ঃ অভবন্॥ ৫॥

যেহেতু মহদাদি সাতটী, নিজ নিজ কারণের বিকৃতি এবং নিজ নিজ কার্য্যের প্রকৃতি, এইরূপে মূলপ্রকৃতির সহিত গণনা করিয়া সর্ব্বশুদ্ধ আটটী প্রকৃতি। এই আটটি প্রকৃতি হইতে, নিম্নলিখিত ষোলটী বিকৃতি বা বিকার উৎপন্ন হইয়াছে॥ ৫॥

ব্যোমাদি পঞ্চ ভূতানি পঞ্চজ্ঞানেন্দ্রিয়ানি চ।

কর্ম্মেন্দ্রিয়াণি পঞ্চৈব মনসা সহ ষোড়শ॥ ৬॥

অন্বয়—ব্যোমাদি পঞ্চভূতানি, পঞ্চ জ্ঞানেন্দ্রিয়াণি চ পঞ্চ কর্ম্মেন্দ্রিয়াণি এব মনসা সহ ষোড়শ ভবন্তি॥ ৬॥

আকাশাদি পঞ্চভূত, চক্ষুরাদি পঞ্চ জ্ঞানেন্দ্রিয় এবং বাগাদি পাঁচটী কর্ম্মেন্দ্রিয় ও মন—এই ষোলটি বিকার পদার্থ॥ ৬॥

খং বায়ু রগ্নিস্তোয়ং ভূর্ভূতপঞ্চকমুচ্যতে।

শব্দস্পর্শৌ রূপরসৌ গন্ধাস্তেষাং গুণাঃ ক্রমাৎ॥ ৭॥

অন্বয়—খং, বায়ুঃ, অগ্নিঃ, তোয়ং, ভূঃ, ভূতপঞ্চকম্ উচ্যতে, শব্দস্পর্শৌ রূপরসৌ গন্ধঃ ক্রমাৎ তেষাং গুণাঃ ভবন্তি॥ ৭॥

আকাশ, বায়ু, অগ্নি, জল ও পৃথিবী এই পাঁচটীকে ভূতপঞ্চক বলে; এবং শব্দ, স্পর্শ, রূপ, রস ও গন্ধ যথাক্রমে সেই পাঁচটী ভূতের গুণ॥ ৭॥

শ্রোত্রং ত্বক্‌চক্ষূ রসনং ঘ্রাণং জ্ঞানেন্দ্রিয়াণি চ।

বাক্‌পাণিপাদপায়্বাদি পঞ্চকর্ম্মেন্দ্রিয়াণি চ॥ ৮॥

অন্বয়—শ্রোত্রং, ত্বক্, চক্ষুঃ, রসনং, ঘ্রাণং জ্ঞানেন্দ্রিয়াণি ; বাক্পাণিপাদপায়্বাদি পঞ্চ কর্ম্মেন্দ্রিয়াণি চ ॥ ৮॥

শব্দজ্ঞানের কারণ শ্রোত্র, স্পর্শজ্ঞানের কারণ ত্বক্, রূপজ্ঞানের কারণ চক্ষু, রসজ্ঞানের কারণ রসনা, গন্ধজ্ঞানের কারণ নাসিকা—এই পাঁচটী জ্ঞানেন্দ্রিয়। বচনের উৎপাদক বাগিন্দ্রিয়, গ্রহণত্যাগের উৎপাদক পাণি, গতিক্রিয়ার উৎপাদক চরণ, মলত্যাগক্রিয়াসম্পাদক পায়ু, রতিসুখসম্পাদক উপস্থ—এই পাঁচটী কর্ম্মেন্দ্রিয় ॥ ৮ ॥

উভয়াত্মা মনস্তেন চতুর্বিংশতি রীরিতা।
তত্ত্বানাং তদ্বিকারস্তু সর্ব্বং চৈব জগৎত্রয়ম্ ॥ ৯ ॥

অন্বয়—মনঃ উভয়াত্মা, তেন তত্ত্বানাং চতুর্বিংশতিঃ ঈরিতা, সর্ব্বং জগৎত্রয়ম্ তু এব তদ্বিকারঃ ॥ ৯ ॥

সঙ্কল্পবিকল্পরূপ সংশয়াত্মিকা অন্তঃকরণবৃত্তি মন উভয়াত্মা অর্থাৎ ইহা জ্ঞানেন্দ্রিয় ও কর্ম্মেন্দ্রিয় উভয়েরই কারণ বা সাধনস্বরূপ। এইরূপে পুরুষকে বাদ দিয়া, তত্ত্বগুলি সর্ব্বশুদ্ধ ২৪টী বলিয়া কথিত। এই ত্রিভুবনে সমস্তই উক্ত চতুর্ব্বিংশতি তত্ত্বের বিকার ॥ ৯ ॥

প্রকৃতেস্ত্রিগুণাত্মত্বাৎ সর্ব্বং হি ত্রিগুণাত্মকম্।
রক্তশ্বেতশ্যামরূপা রজঃসত্ত্বতমো গুণাঃ ॥ ১০ ॥

অন্বয়—প্রকৃতেঃ ত্রিগুণাত্মত্বাৎ সর্ব্বং হি ত্রিগুণাত্মকং, রজঃসত্ত্বতমো গুণাঃ রক্তশ্বেতশ্যামরূপাঃ (ভবন্তি) ॥ ১০ ॥

রজঃসত্ত্বতমো গুণের সাম্যাবস্থারূপ প্রকৃতি ত্রিগুণাত্মক বলিয়া প্রকৃতিসমুৎপন্ন সংসারের সকল বস্তুই ত্রিগুণাত্মক। এই ত্রিগুণের রূপ, বেদে যথাক্রমে লোহিত, শুক্ল ও কৃষ্ণ বলিয়া বর্ণিত হইয়াছে, যথা—অজামেকাং লোহিতশুক্লকৃষ্ণাং বহ্বীঃপ্রজাঃসৃজমানাং সরূপাঃ (শ্বেতাশ্বতরো উপনিষৎ ৪।৫০) ॥ ১০ ॥

রজশ্চলং তমঃস্তব্ধং প্রকাশঃ সাত্ত্বিকো মতঃ।
তমোধমং রজো মধ্যং সত্ত্বমুত্তমমেব হি ॥ ১১ ॥

অন্বয়—রজঃ চলং, তমঃ স্তব্ধং, প্রকাশঃ সাত্ত্বিকঃ মতঃ, তমঃ অধমং, রজঃ মধ্যং, সত্ত্বম্ উত্তমম্ এব হি ॥ ১১ ॥

রজোগুণ চঞ্চলস্বভাব, তমোগুণ নিশ্চলস্বভাব, জ্ঞান সত্ত্বগুণের ধর্ম্ম, মুনিগণ এইরূপ নির্ণয় করিয়াছেন ; তমোগুণ নীচস্বভাব, রজো গুণ মধ্যস্বভাব, সত্ত্বগুণ উত্তমস্বভাব বলিয়া পণ্ডিতগণমধ্যে প্রসিদ্ধ। ইহা হইতে বুঝা যায়, বিবিধস্বভাববিশিষ্ট এই জগৎ, উক্ত ত্রিগুণেরই কার্য্য ॥ ১১ ॥

লোভাদয়ো রজোভাবা স্তমসো জড়তাদয়ঃ।
সুখপ্রসাদবোধাদ্যা ভাবাঃসত্ত্বস্য কীর্ত্তিতাঃ ॥ ১২ ॥

অন্বয়—লোভাদয়ঃ রজোভাবাঃ, জড়তাদয়ঃ তমসঃ (ভাবাঃ), সুখ প্রসাদবোধাদ্যাঃ ভাবাঃ সত্ত্বস্য কীর্ত্তিতাঃ ॥ ১২ ॥

লোভ ইত্যাদি (বিবিধপ্রকার ইন্দ্রিয়চাঞ্চল্য) রজোগুণের কার্য্য ; মোহ, ক্রোধ ইত্যাদি তমোগুণের কার্য্য। প্রিয়, মোদ, প্রমোদ নামক সুখত্রয়, অন্তঃকরণের নির্ম্মলতা, জ্ঞান (শম, দম) ইত্যাদি সত্ত্ব গুণেরই কার্য্য বলিয়া মুনিগণ বর্ণনা করিয়াছেন ॥ ১২ ॥

এইরূপ বিচার করিয়া দেখিলে বুঝা যায়, জগৎ প্রকৃতির গুণত্রয়ের, কার্য্য ভিন্ন আর কিছুই নহে।

দেবাদয়ঃ সাত্ত্বিকাঃ স্যু র্নরাদ্যা রাজসাঃ স্মৃতাঃ।
তামসাঃ পশুভূতাদ্যা এবং সর্ব্বং বিচিন্ত্যতাম্ ॥ ১৩ ॥

অন্বয়—দেবাদয়ঃ সাত্ত্বিকাঃ স্যুঃ, নরাদ্যাঃ রাজসাঃ স্মৃতাঃ, পশু ভূতাদ্যাঃ তামসা (স্মৃতাঃ), এবং সর্ব্বং বিচিন্ত্যতাম্ ॥ ১৩ ॥

ইন্দ্রাদি দেবতা বিদ্যাধর, কিন্নর, গন্ধর্ব্ব প্রভৃতি দেবযোনিগণ (তারতম্য ক্রমে) সাত্ত্বিক অর্থাৎ সত্ত্বগুণোদ্ভব। মনুষ্য প্রভৃতি (অর্থাৎ জনসাধারণ, মুনি, ঋষি প্রভৃতি পুরাণেতিহাসে রজোগুণোদ্ভব বলিয়া কথিত হইয়াছেন। পশু (গবাশ্বাদি) প্রেত, কীট, পতঙ্গ, বৃক্ষ ইত্যাদি তমোগুণোদ্ভূত। (প্রেতের অন্তর্ধানাদিশক্তি আছে বলিয়া অমরসিংহ ইহাদিগকে দেবযোনি বলিয়া ধরিয়াছেন। কিন্তু ইহারা অতিশয় ক্রূর বলিয়া তামস।) এইরূপে সাত্ত্বিকাদি ভেদ অন্যান্য বস্তুরও বিভাগ করিতে হইবে। (জগতের সকল বস্তুই গুণের কার্য্য, এইরূপে বুঝা যায়)॥ ১৩॥

বিরোধিনঃ সহায়াশ্চ মিথঃ কার্য্যং কারণম্।
মিলিত্বা কার্য্যকর্ত্তারো গুণাঃ বিষমচেষ্টিতাঃ॥ ১৪॥

অন্বয়—গুণাঃ মিথঃ বিরোধিনঃ সহায়াঃ চ (মিথঃ) কার্য্যং কারণং চ, বিষমচেষ্টিতাঃ (কিন্তু) মিলিত্বা কার্য্যকর্ত্তারঃ॥

এই গুণত্রয় পরস্পর বিনাশকস্বভাব, আবার পরস্পরের কার্য্যোৎপত্তির পক্ষে অনুকূল; তাহারা পরস্পরের কার্য্য, আবার পরস্পরের কারণ। প্রকাশক সত্ত্ব, চাঞ্চল্যাদিযুক্ত রজঃ, এবং লয়রূপ তমঃ, এইরূপ ধর্ম্মবৈষম্য বশতঃ পরস্পর প্রতিকূল ব্যাপারে রত; আবার পরস্পর মিলিত হইয়া জগতের সৃষ্টিস্থিতিনাশরূপ ব্যাপারে রত। (এইরূপে গুণত্রয় অঘটনঘটনসমর্থ, তাহাদের কার্য্য সংসারও অঘটন ঘটনা। উভয় স্থলেই মায়ার লক্ষণ পরিস্ফুট সুতরাং গুণত্রয়ের কারণে—প্রকৃতিতেও, মায়ালক্ষণ সিদ্ধ হয়, অর্থাৎ প্রকৃতিরই অন্য নাম মায়া)॥ ১৪॥

বিশ্বং গুণাত্মকং সর্ব্বমাত্মা নির্গুণ এবহি।
প্রকাশকতয়া তত্র প্রবিষ্ট ইব ভাসতে॥ ১৫॥

অন্বয়—সর্ব্বং বিশ্বং গুণাত্মকং, আত্মা নির্গুণঃ এবহি, (কিন্তু) প্রকাশকতয়া তত্র প্রবিষ্টঃ ইব ভাসতে ॥ ১৫ ॥

সমগ্র বিশ্ব ত্রিগুণাত্মক, (চিন্ময়) আত্মা (বিবেকী পুরুষের নিকট) নির্গুণ বলিয়া প্রসিদ্ধ। আত্মা চিদাভাস রূপে বিশ্বের প্রকাশক বলিয়া অর্থাৎ আভাসাত্মার সহিত বিশ্বের প্রকাশকপ্রকাশ্য সম্বন্ধের প্রতীতি হয় বলিয়া, আত্মা যেন বিশ্বমধ্যে প্রবিষ্ট হইয়া আছেন বলিয়া বোধ হয়। কিন্তু বস্তুতঃ প্রবিষ্ট নহেন। অতএব আত্মার সহিত কাহারও সম্বন্ধ সম্ভবপর হয় না, আত্মা সদাই অসঙ্গ ॥ ১৫ ॥

যথা দ্বাত্রিংশদ্দন্তস্থা রসজ্ঞা রসবেদিনী।
চতুর্ব্বিংশতিতত্ত্বান্তঃস্থাত্মজ্ঞস্তত্ত্ববিত্তথা ॥ ১৬ ॥

অন্বয়—যথা দ্বাত্রিংশদ্দন্তস্থা রসজ্ঞা রসবেদিনী (ভবতি), তথা চতুর্বিংশতিতত্ত্বান্তঃ পুরুষঃ স্বাত্মজ্ঞঃ তত্ত্ববিৎ (ভবতি) ॥ ১৬ ॥

যেমন বত্রিশটি দন্তদ্বারা পরিবেষ্টিতা থাকিয়া, জিহ্বা নিজেই রসানুভব করে, (দন্তগুলি রসানুভব করে না), সেইরূপ পুরুষ চতুর্বিংশতি তত্ত্ব পরিবেষ্টিত থাকিয়া, আপনিই স্বাত্মতত্ত্বজ্ঞ এবং সেই চতুর্বিংশতি তত্ত্বের প্রকাশক ও জ্ঞস্থান। পুরুষ স্বপ্রকাশ ও চেতন স্বভাব, তত্ত্বগুলি পুরুষ-প্রকাশ্য ও জড়স্বভাব। ইহা হইতে পুরুষ অসঙ্গ বলিয়া সিদ্ধ হয় ॥ ১৬ ॥

একমেব নিজং নাথং মায়া বিষয়লম্পটা।
বহুরূপধরং কৃত্বা বেশ্যেব খলু খেলতি ॥ ১৭ ॥

অন্বয়—বিষয়লম্পটা মায়া একম্ এব নিজং নাথং বহুরূপধরং কৃত্বা বেশ্যা ইব খেলতি খলু ॥ ১৭ ॥

বিষয়ভোগলোলুপা প্রকৃতি, পুরুষ বস্তুতঃ একমাত্র ও ভেদরহিত হইলেও, তাহাকে বহু আকারে আকারিত করিয়া, তাহার সহিত বেশ্যার

ন্যায় ক্রীড়া করে। (সাংখ্যবাদিগণ যে পুরুষের বহুত্ব স্বীকার করেন, তাহা মায়িক, পারমার্থিক নহে) ॥ ১৭ ॥

অপৃথগ্‌ভাবরূপেণ মিলিত্বা পুরুষেণ হি।
বিচিত্রাকাররূপৈস্তং সন্নর্ত্তয়তি নর্ত্তকী ॥ ১৮ ॥

অন্বয়—নর্ত্তকী অপৃথগ্‌ভাবরূপেন পুরুষেণ (সহ) মিলিত্বা হি বিচিত্রাকাররূপৈঃ তং সন্নর্ত্তয়তি ॥ ১৮ ॥

নর্ত্তকী মায়া বা প্রকৃতি, সেই (আরোপিত) পুরুষের সহিত অভিন্ন-ভাব প্রাপ্ত হইয়া (অর্থাৎ সাধিষ্ঠানবুদ্ধিস্থ চিদাভাসের সহিত একীভাবাপন্ন হইয়া) স্বকৃত বিবিধ রূপ, সেই শুদ্ধপুরুষে আরোপ করিয়া, তাহাকে (যেন) নৃত্য করায় অর্থাৎ আপনার নৃত্য সেই পুরুষে আরোপ করিয়া পুরুষ যেন নৃত্য করিতেছে, এইরূপ দেখায়। ইহা বিবেকী পুরুষ মাত্রেই জানেন। মায়ার কার্য্য বিচিত্র ও অনেক; পুরুষ পারমার্থিক ভাবে এক ও অসঙ্গ। মায়া আপনার বিরচিত অনেকত্ব মায়িক পুরুষে আরোপ করিয়া এবং সেই অনেকতাসহিত সেই মায়িক পুরুষকে, একমাত্র অসঙ্গ পুরুষে আরোপিত করিয়া, তাঁহাকে অনেক করিয়া দেখায়, বস্তুতঃ তিনি এক। পুরুষের বহুত্ব ভ্রান্তিমাত্র ॥ ১৮ ॥

এই মায়িক পুরুষ ও অসঙ্গপুরুষের অভিন্নতাজ্ঞান কি প্রকারে হইবে, তাহাই বলিতেছেন—

নির্দ্দোষো নিশ্চলো নাথঃ সদোষা চঞ্চলা বধূঃ।
দম্পত্যোরনয়োর্নূনং রসভঙ্গো ভবিষ্যতি ॥ ১৯ ॥

অন্বয়—নাথঃ নির্দ্দোষঃ নিশ্চলঃ (ভবতি)। বধূঃ সদোষা চঞ্চলা (ভবতি)। অনয়োঃ দম্পত্যোঃ নূনং রসভঙ্গঃ ভবিষ্যতি।

পুরুষ, নাথ বা মায়াকল্পিত মায়ানিয়ন্তা জীব, বস্তুতঃ নিরুপাধিক ও

চাঞ্চল্যরহিত অর্থাৎ সদাই একরূপ। প্রকৃতি কিন্তু সোপাধিকা ও অস্থিরা অর্থাৎ অনেকরূপা। এইরূপ বিভিন্নপ্রকৃতিক দম্পতীর প্রণয়বন্ধন কখনই টিকিতে পারে না, অর্থাৎ পুরুষে বৈরাগ্যোৎপত্তি অনিবার্য্য ॥ ২০ ॥

পৃথক্ত্বেন পরিজ্ঞাতা দুষ্টরূপতয়াপি চ।
ন মুখং দর্শয়ত্যেষা সলজ্জা ম্রিয়তেঽপি চ ॥ ২০ ॥

অন্বয়—এষা পৃথক্ত্বেন অপি চ দুষ্টরূপতয়া পরিজ্ঞাতা (সতী) মুখং ন দর্শয়তি, অপি চ সলজ্জা (সতী) ম্রিয়তে ॥ ২০ ॥

এই প্রকৃতিরূপা বধূকে, পুরুষ যখন আপনা হইতে সম্পূর্ণ বিপরীত-স্বভাব ও সর্ব্বদোষনিদান বলিয়া জানিতে পারেন, তখন প্রকৃতি আর মুখ দেখান না, প্রত্যুত লজ্জা সহ্য করিতে না পারিয়া বিনাশ প্রাপ্ত হয়েন ॥ ২০ ॥

প্রকৃতি বিকৃতির্নাপি পুরুষো নিশ্চলাত্মকঃ।
শুদ্ধবুদ্ধস্বরূপো সাবিতি সাংখ্যবিনির্ণয়ঃ ॥ ২১ ॥

অন্বয়—প্রকৃতিঃ ন (অস্তি) অপি বিকৃতিঃ ন (অস্তি); পুরুষঃ নিশ্চলাত্মকঃ। অতঃ অসৌ শুদ্ধবুদ্ধস্বরূপঃ ইতি সাংখ্যবিনির্ণয়ঃ (ভবতি) ॥ ২১ ॥

বিকৃতি অর্থাৎ মহতত্ত্ব হইতে আরম্ভ করিয়া ব্রহ্মাণ্ড পর্য্যন্ত, প্রকৃতির কার্য্যরূপ পদার্থগুলি, নাই, অর্থাৎ তাহারা প্রকৃতি ভিন্ন আর কিছুই নহে। প্রকৃতিও নিজে নাই, কারণ, পুরুষ হইতে প্রকৃতির পৃথক্ সত্ত্বা নাই। পুরুষ চাঞ্চল্যরহিত অর্থাৎ প্রকৃতিকৃত একত্বানেকত্বাদি দ্বারা ক্ষোভিত হন না। এই হেতু পুরুষ মায়া ও মায়াকার্য্যদ্বারা অসম্বদ্ধ, ও স্বয়ং প্রকাশস্বভাব; ইহাই প্রকৃত সাংখ্য সিদ্ধান্ত। এতদ্ভিন্ন যাহা সাংখ্য শাস্ত্র বলিয়া প্রতিপাদিত হয়, তাঁহার প্রামাণ্য গ্রাহ্য নহে ॥ ২১ ॥

২৬। যোগদীক্ষা চিন্তামণিঃ।

সাংখ্য শাস্ত্রও জীবব্রহ্মের একাত্মতা প্রতিপাদন করিয়াছেন। ব্রহ্ম, সাংখ্যপ্রতিপাদিত পুরুষ। সেই পুরুষের অসঙ্গত্ব উপলব্ধি করিবার জন্য চিত্তের মল বিদূরিত করা আবশ্যক। বৃত্তিনিরোধ নামক যোগ দ্বারা চিত্তশুদ্ধি হইলে, চিত্তে বিবেকের উদয় হয় এবং চিত্ত স্থির হয়, এবং জীব আপনাকে অসঙ্গ পুরুষ বলিয়া জানিতে পারে; সেই জন্য যোগ নিরূপণ করিতেছেন। যোগ দুই প্রকার, যথা পাতঞ্জল যোগ ও শৈব যোগ। শৈব যোগ চারি প্রকার, যথা—হঠযোগ, মন্ত্রযোগ, শিবশক্তিপরাক্রম ও লয়যোগ। তন্মধ্যে পাতঞ্জলযোগ অগ্রে নিরূপিত হইতেছে।

অথাতো যোগদীক্ষায়া শ্চিন্তামণি রুদীর্য্যতে।
তৎপ্রাপ্ত্যাবোধদারিদ্র্যং সর্ব্বমেব বিনশ্যতি ॥ ১ ॥

অন্বয়—অথ অতঃ যোগদীক্ষা, চিন্তামণিঃ উদীর্য্যতে, তৎ প্রাপ্ত্যা সর্ব্বম্ এব অবোধদারিদ্র্যং বিনশ্যতি ॥ ১ ॥

অনন্তর যোগদীক্ষা চিন্তামণির বর্ণনা হইতেছে। তাহার কারণ এই যে মলিনান্তঃকরণ মুমুক্ষুদিগের চিত্তস্থৈর্য্য না হইলে, পুরুষের অসঙ্গতার উপলব্ধি ঘটে না। চিত্তে নিরোধসংস্কার উৎপাদন দ্বারা চিত্তকে স্থির করা যায়। যোগদীক্ষা শব্দের অর্থ নিরোধসংস্কার। তাহা চিন্তামণির ন্যায় কল্পিতসর্ব্বফলপ্রদ এবং অজ্ঞানদারিদ্র্যবিনাশক; অতএব তাহা উৎপাদন করিতে পারিলেই, সকল অজ্ঞান বিনষ্ট হইবে।

এই যোগ সম্প্রদায়পরম্পরাগত, সুতরাং প্রামাণ্যহীন নহে; ইহা বুঝাইবার জন্য বলিতেছেন,—

মহাযোগেশ্বরো শম্ভুঃ মহাযোগেশ্বরো হরিঃ।
মহাযোগেশ্বরো ব্রহ্মা ভবানী সিদ্ধযোগিনী ॥ ২ ॥

অন্বয়—শম্ভুঃ মহাযোগেশ্বরঃ, হরিঃ মহাযোগেশ্বরঃ, ব্রহ্মা মহাযোগেশ্বরঃ, ভবানী সিদ্ধযোগিনী।

শঙ্কর মন্ত্রযোগাদি যোগচতুষ্টয়ের প্রবর্ত্তক। বিষ্ণু, ভক্তিযোগ প্রবর্ত্তক। ব্রহ্মা (হিরণ্যগর্ভ) পাতঞ্জল যোগ প্রবর্ত্তক। চিৎশক্তি ভবানী স্বতঃসিদ্ধযোগবতী। ইঁহারা যোগ দ্বারাই সর্ব্বশ্রেষ্ঠতা লাভ করিয়াছেন ॥ ২ ॥

সনকাদ্যাঃ বসিষ্ঠাদ্যাঃ কচদত্তশুকাদয়ঃ।
অরুন্ধতীপ্রভৃতয়ঃ যোগাৎ সিদ্ধিমুপাগতাঃ ॥ ৩ ॥

অন্বয়—সনকাদ্যাঃ বসিষ্ঠাদ্যাঃ কচদত্তশুকাদয়ঃ অরুন্ধতীপ্রভৃতয়ঃ যোগাৎ সিদ্ধিম্ উপাগতাঃ (বভূবুঃ) ॥ ৩ ॥

ব্রহ্মার পুত্রচতুষ্টয় সনক, সনন্দ, সনন্দন, সনৎকুমার ; ইঁহারা নৈষ্ঠিক ব্রহ্মচারী। বসিষ্ঠ, পুলস্ত প্রভৃতি গৃহী ; কচ বৃহস্পতির পুত্র ; শুক ব্যাসপুত্র ; অরুন্ধতী বসিষ্ঠপত্নী ; (দেবহুতী কপিলের মাতা)। পূর্ব্বোক্ত যোগিগণ এবং অরুন্ধতী প্রভৃতি স্ত্রীগণও নিরোধসংস্কার উৎপাদন করিয়া অণিমাদি সিদ্ধি এবং মুক্তিও লাভ করিয়াছিলেন ॥ ৩ ॥

আত্মজ্ঞানেন যো যোগো জীবাত্মপরমাত্মনোঃ।
স যোগস্তস্য হেতুত্বাদ্যোগা বহুবিধা মতাঃ ॥ ৪ ॥

অন্বয়—আত্মজ্ঞানেন যঃ জীবাত্মপরমাত্মনোঃ যোগঃ, স যোগঃ (ভবতি) ; তস্য হেতুত্বাৎ যোগাঃ বহুবিধাঃ মতাঃ ॥ ৪ ॥

"তত্ত্বমসি" প্রভৃতি মহাবাক্য বিচার দ্বারা যে জীবাত্মা-পরমাত্মার পারমার্থিক একত্বের উপলব্ধি, তাহাই যোগ। অন্যত্র যে 'যোগ' শব্দের ব্যবহার দেখিতে পাওয়া যায়, তাহা গৌণ। তাহা সাধনরূপে মুখ্য যোগের হেতু। সেই সাধন বিবিধপ্রকার হইয়া

থাকে। সেই হেতু মুনিগণ যোগকে চারি প্রকার বলিয়া বর্ণনা করিয়াছেন ॥ ৪ ॥

বিরোধিলক্ষণান্যায়াদভদ্রা ভদ্রিকা যথা।
সর্ব্বদুঃখবিয়োগস্তু যোগ ইত্যাহ কেশবঃ ॥ ৫ ॥

অন্বয়—যথা, বিরোধিলক্ষণান্যায়াৎ অভদ্রা ভদ্রিকা (উচ্যতে), তথা কেশবঃ সর্ব্বদুঃখবিয়োগঃ তু যোগঃ ইতি আহ ॥ ৫ ॥

গীতায় (৬।২৩) ভগবান বলিয়াছেন—"তং বিদ্যাদ্ দুঃখসংযোগ-বিয়োগং যোগসংজ্ঞিতং"—সেই দুঃখসংযোগের অভাবকে যোগ বলিয়া বুঝিবে। যাহাতে যে বস্তুর অভাব, তাহাতে সেই বস্তুর সদ্ভাব বলিলে বিরোধিলক্ষণা হয়। তাহার দৃষ্টান্ত যেমন—যে অভদ্রা—অকল্যাণরূপা, তাহাকে 'ভদ্রিকা'—কল্যাণরূপা বলা, অথবা দুর্য্যোধনকে সুযোধন বলা। সেই বিরোধি লক্ষণার নিয়মানুসারে ভগবান বলিয়াছেন—আত্মার সর্ব্বদুঃখের বিয়োগ বা অপ্রতীতিই, যোগ ॥ ৫ ॥

অত্যন্তচপলস্যাপি মনসো যোগশক্তিতঃ।
নিশ্চলত্বং প্রজায়েত বিন্ধ্যস্যেব মহাগিরেঃ ॥ ৬ ॥

অন্বয়—মহাগিরেঃ বিন্ধস্য নিশ্চলত্বম্ ইব যোগশক্তিতঃ অত্যন্তচপলস্য অপি মনসঃ নিশ্চলত্বং প্রজায়েত ॥ ৫ ॥

বিন্ধ্যপর্ব্বত পূর্ব্বে স্থির ছিলেন, পরে চঞ্চল হইয়া বৃদ্ধি পাইতে পাইতে সূর্য্যের গতিরোধ করিতে প্রবৃত্ত হইয়াছিলেন। কাশীখণ্ডে এইরূপ আখ্যায়িকা আছে। তদনন্তর দেবতাগণের অনুরোধে বিন্ধ্যগুরু অগস্ত্য কৌশলপূর্ব্বক তাঁহাকে প্রণতাবস্থায় রাখিয়া, দক্ষিণে প্রস্থান করিলেন, অদ্যাবধি প্রত্যাগত হন নাই। বিন্ধ্যপর্ব্বত চিরদিনের মত স্থির হইয়া রহিলেন। মনও আত্ম-স্বরূপ বলিয়া স্বভাবতঃ সমাহিত বা অচঞ্চল,

কিন্তু সংসারাবস্থা প্রাপ্ত হইয়া চঞ্চল হইয়া থাকিলেও, যোগশক্তি প্রভাবে তাহাকে অচঞ্চল করা যায় ॥ ৬ ॥

তথা চ ভুশুণ্ডঃ।

"নাভসীং ধারণাং বদ্ধা তিষ্ঠামি বিগতজ্বরঃ।
যাবৎ পুনঃ কমলজঃ সৃষ্টিকর্ম্মনি তিষ্ঠতি" ॥ ৭ ॥*

অন্বয়—ভুশুণ্ডঃ চ তথা আহ—'অহং নাভসীং ধারণাং বদ্ধা বিগতজ্বরঃ (সন্), যাবৎ পুনঃ কমলজঃ সৃষ্টিকর্ম্মনি তিষ্ঠতি (তাবৎ তিষ্ঠামি)। বাসিষ্ঠ রামায়ণ, নির্ব্বাণপ্রকরণ'(পূর্ব্ব, ২১ অধ্যায়।) ॥ ৭ ॥

ভুশুণ্ডনামা কাক বলিতেছেন, "প্রলয়কালে যখন বায়ুও বিনষ্ট-প্রায় হয় তখন আমি, "আমিই বায়ু প্রভৃতি সর্ব্বভূতভৌতিকপরিশূন্য আকাশ,—এই ভাবনা দৃঢ়ভাবে ধরিয়া, যে পর্য্যন্ত না ব্রহ্মা পুনঃ সৃষ্টি-কার্য্যে প্রবৃত্ত হন, সেই পর্য্যন্ত, নির্ভয় হইয়া অবস্থান করি।" অতএব যোগ প্রভাবে মনশ্চাঞ্চল্য নিবারণ করিয়া, অবস্থান করা যায় ॥ ৭ ॥

চিত্তবৃত্তি নিরোধস্তু মুখ্যঃ পাতঞ্জলো মতঃ।
প্রাণবৃত্তিনিরোধস্তু গৌণস্তৎসাধনত্বতঃ ॥ ৮ ॥

অন্বয়—চিত্তবৃত্তিনিরোধঃ মুখ্যঃ পাতঞ্জলঃ যোগঃ মতঃ। প্রাণবৃত্তি নিরোধঃ তু তৎসাধনত্বতঃ গৌণঃ যোগঃ মতঃ ॥ ৮ ॥

পতঞ্জলি চিত্তের বৃত্তিনিরোধকেই মুখ্যযোগ বলিয়া মনে করেন। প্রাণের বৃত্তিনিরোধ (প্রাণায়াম) চিত্তের বৃত্তি নিরোধের অন্যতম সাধন

---

* গ্রন্থকার বোধ হয় নিজের স্মৃতি হইতে উক্ত শ্লোক উদ্ধৃত করিয়াছেন। একবিংশ অধ্যায়ের ১৬শ শ্লোকের অর্দ্ধাংশ

"আকাশ ইব তিষ্ঠামি বিগতাখিলকল্পনঃ।"
শুদ্ধপ্রকৃতিসর্ব্বাঙ্গো মনো নির্ব্বাসনং যথা ॥

ইহার ভাবার্থ, এবং ২১শ শ্লোকের পূর্ব্বার্দ্ধ যথাশব্দ, উদ্ধৃত শ্লোকে শেষার্দ্ধরূপে আসিয়া গিয়াছে।

বলিয়া তাহাকে গৌণ বলিয়া মনে করেন। হঠযোগিগণ কিন্তু শেষোক্ত যোগকেই মুখ্য বলিয়া মনে করেন ॥ ৮ ॥

তত্র সূত্রং—"যমনিয়মাসনপ্রাণায়ামপ্রত্যাহারধারণাধ্যান-সমাধয়োঽষ্টা বঙ্গানি" (পাতঞ্জল সূত্র ২।২৯)।

যম, নিয়ম, আসন, প্রাণায়াম, প্রত্যাহার, ধারণা, ধ্যান ও সমাধি, এই আটটী যোগের অঙ্গ।

যমোঽস্তেয় ঋতাহিংসাব্রহ্মচর্য্যাপরিগ্রহাঃ।
নিয়মঃ শৌচসন্তোষতপঃ পাঠেশ্বরার্পণম্ ॥ ৯ ॥

অন্বয়—অস্তেয়, ঋতাহিংসাব্রহ্মচর্য্যাপরিগ্রহাঃ যমাঃ (ভবন্তি), শৌচ-সন্তোষতপঃ পাঠেশ্বরার্পণং নিয়মঃ (ভবতি) ॥ ৯ ॥

অস্তেয়—চৌর্য্যাভাব, ঋত,—বুদ্ধিতে যথাবস্তু অনুচিন্তনপূর্ব্বক তদনু-সারে ভাষণ; অহিংসা—কায়মনবাক্যদ্বারা সর্ব্বভূতের পীড়ন হইতে বিরতি। ব্রহ্মচর্য্য—

স্মরণং কীর্ত্তনং কেলিঃ প্রেক্ষণং গুহ্যভাষণম্।
একান্তবাসো রমণং স্পর্শোঽষ্টবিধ মৈথুনম্ ॥

এই অষ্টবিধ মৈথুন হইতে নিবৃত্তি। অপরিগ্রহ—দেহ যাত্রার অতিরিক্ত ভোগসাধন গ্রহণ না করা। যম—এই পাঁচ প্রকার।

শৌচ—মৃজ্জলাদি দ্বারা বাহ্য শৌচ, মৈত্রীকরুণাদিভাবনা-দ্বারা আভ্যন্তর শৌচ। সন্তোষ—আসন্নকালে (অদূরবর্ত্তীকালে) প্রাণধারণোপযোগী দ্রব্যেই তুষ্ট থাকা। তপঃ—স্বকীয় বর্ণাশ্রমধর্ম্মে নিষ্ঠাজনিত ক্লেশাদিসহন অথবা কৃচ্ছ্র চান্দ্রয়ণাদি। পাঠ—স্বাধ্যায় অর্থাৎ প্রণবাদির অভ্যাস। ঈশ্বরার্পণ—পরম গুরু ঈশ্বরে সর্ব্ব পুণ্যকর্ম্ম-সমর্পণ। এই কয়েকটি নিয়ম।

আসনং সুখরূপেণ শরীরস্থিরতামতা।
প্রাণায়ামঃ প্রাণদণ্ডঃ কুম্ভপূরকরেচকৈঃ ॥ ১০ ॥

অন্বয়—সুখরূপেন শরীরস্থিরতা আসনং মতা, কুম্ভপূরক রেচকৈঃ প্রাণদণ্ডঃ প্রাণায়ামঃ (মতঃ)।

সূত্রং। স্থির সুখমাসনম্। (পাতঞ্জল যোগ সূত্র। ৪৬॥)

স্থির ও সুখাবহ অবস্থিতির নাম আসন। ৪৬॥

যেরূপ অবস্থিতি নিশ্চল ও সুখাবহ তাহাই যোগের অঙ্গ, ইহাই সূত্রের অর্থ। যাহার দ্বারা উপবেশন করা যায়, তাহাই আসন (√আস্+কর্ম্ম বাচ্যে, অনট্)। তাহা দুই প্রকার, বাহ্য ও শরীরগত; তন্মধ্যে কুশের উপরিভাগে অজিন ও বস্ত্র স্থাপন করিলে বাহ্য আসন হয় এবং পদ্ম,স্বস্তিক,প্রভৃতি বিশেষ বিশেষ প্রকারের শরীরাবস্থানিকে শারীর আসন বলে। তন্মধ্যে পদ্মাসন সর্ব্বজনবিদিত। আর বাম চরণকে আকুঞ্চিত করিয়া, দক্ষিণ পদের দুই জঙ্ঘার মধ্যে স্থাপন করিলে এবং সেইরূপে দক্ষিণচরণকে আকুঞ্চিত করিয়া বাম পদের দুই জঙ্ঘার মধ্যে স্থাপন করিলে, তাহাকে স্বস্তিকাসন বলে এবং, দুইটি পদতলকে অণ্ড-কোশের সমীপে (বাম গুল্‌ফতল অণ্ডকোষের নিম্নে, এবং দক্ষিণ গুল্‌ফ তাহার উপরে রাখিয়া) মিলিত করিলে এবং পাণিদ্বয় মিলিত করিয়া পূর্ব্বোক্ত মিলিত পদতলদ্বয়ের উপর স্থাপন করিলে, তাহাকে ভদ্রাসন বলে॥ ৪৬॥

এক্ষণে কোন্ উপায়ে আসনকে স্থির করা যাইতে পারে, তাহাই বলিতেছেন ঃ—

সূত্রং। প্রযত্নশৈথিল্যানন্তসমাপত্তিভ্যাম্॥ (ঐ ২।৪৭॥)

প্রযত্নের শিথিলতা হইতে এবং নাগরাজ অনন্তে চিত্তের সমাপত্তি হইতে, আসন সিদ্ধ হয়॥ ৪৭॥

লোকের স্বাভাবিক প্রযত্ন অর্থাৎ বিবিধ প্রকার লৌকিক ব্যবহার আসনের বিঘাতক বলিয়া, তাহা হইতে বিরত হইলে আসন সিদ্ধ হয়,

কেননা, তদ্দ্বারা অঙ্গের স্পন্দন বন্ধ হয় ; আর অনন্ত নামক যে নাগরাজ অসংখ্য স্থির ফণাদ্বারা বিশ্বমণ্ডল ধারণ করিয়া আছেন, তাঁহাতে চিত্তের সমাপত্তি করিলে, অর্থাৎ আমিই সেই নাগরাজ, এইরূপ ভাবনা করিলে দেহাভিমান বিগলিত হইয়া যায় এবং সেই হেতু আসনের ক্লেশ অনুভূত হয় না বলিয়া, আসন সিদ্ধ হয়।

যে চিহ্ন দ্বারা, আসন সিদ্ধ হইল বুঝা যাইতে পারে তাহাই বর্ণনা করিতেছেন :—

সূত্রং। ততোদ্বন্দ্বাহনভিঘাতঃ ॥ (ঐ ২।৪৮ ॥)

তাহা হইলে দ্বন্দ্বের দ্বারা অভিহত হইতে হয় না ॥ ৪৮ ॥

আসন জয় হইলে, শীতোষ্ণাদিদ্বন্দ্ব আর বিঘ্ন ঘটাইতে সমর্থ হয় না।

এক্ষণে আসনের সাহায্যে যে প্রাণায়ামের সাধনা করিতে হয়, সেই প্রাণায়ামের বর্ণনা করিতেছেন :—

সূত্রং। তস্মিন্ সতি শ্বাসপ্রশ্বাসয়োর্গতিবিচ্ছেদঃ প্রাণায়ামঃ ॥ ২।৪৯ ॥

সেই আসন সিদ্ধ হইলে পর, শ্বাস ও প্রশ্বাসের গতিবিচ্ছেদ করাকে প্রাণায়াম বলে ॥ ৪৯ ॥

আসনের স্থিরতা সম্পাদিত হইলে, বাহ্য বায়ুর শরীরাভ্যন্তরে গমন এবং শরীরাভ্যন্তরস্থ বায়ুর বহির্দ্দেশে আগমন, বন্ধ করিলেই প্রাণায়াম হয়।

প্রাণায়ামের সাধারণ লক্ষণ বলিয়া, এক্ষণে উক্ত লক্ষণ দ্বারা যে

---

* ইহা উক্তরূপ উপাসনার অলৌকিক ফল। উপাসনীয় আলম্বন কল্পিত হইলেও, স্বপ্নে যোষিৎসংসর্গের ন্যায়, তাহার ফল সত্য। "তত্ত্বপিটক গ্রন্থাবলীর" জীবন্মুক্তি বিবেক, ২১৪ পৃষ্ঠা দ্রষ্টব্য।

প্রাণায়ামের পরিচয় প্রদত্ত হইল, তাহারই বিভাগ করিতেছেন—

সূত্রং। **বাহ্যাভ্যন্তরস্তম্ভবৃত্তির্দেশকালসংখ্যাভিঃ পরিদৃষ্টো দীর্ঘসূক্ষ্মঃ** (ঐ। ২।৫০॥)

প্রাণায়াম ত্রিবিধ,—বাহ্যবৃত্তি, আভ্যন্তর বৃত্তি ও স্তম্ভবৃত্তি। তাহারা দেশ, কাল এবং সংখ্যাদ্বারা পরিদৃষ্ট হইয়া, অভ্যস্ত হয় এবং অভ্যস্ত হইলে দীর্ঘ ও সূক্ষ্ম হয়॥ ৫০॥

পূর্ব্বোক্ত ত্রিবিধ প্রাণায়াম ও তুরীয় নামক অপর এক প্রকার প্রাণায়াম, ধরিলে, সর্ব্বশুদ্ধ প্রাণায়াম চারি প্রকারের হয়।

শরীরাভ্যন্তরস্থ বায়ু রেচন দ্বারা বহির্গত হইলে, তাহাকে বহির্দ্দেশে ধারণ করার নাম বাহ্যবৃত্তি ; তাহা রেচক।

বাহ্য বায়ু পূরণ দ্বারা অন্তর্গত হইলে, তাহাকে শরীরাভ্যন্তরে ধারণ করার নাম আভ্যন্তর বৃত্তি ; তাহা পূরক।

যখন রেচন ও পূরণের প্রযত্ন বন্ধ হইয়া, কেবল বিধারণপ্রযত্নের সাহায্যে প্রাণের গতি বিচ্ছেদ করা হয়, তখন সেই স্তম্ভবৃত্তিকে কুম্ভক বলে। ইহাকে রেচক বলা যায় না, কেননা ইহা শরীরাভ্যন্তরে অবস্থিত ; ইহাকে পূরকও বলা যায় না, কেননা তপ্ত শিলার উপর জলবিন্দু পতিত হইলে, তাহা যেমন সূক্ষ্মভাবাপন্ন হইয়া যায়, কুম্ভকাবস্থায় প্রাণ শরীরে সঙ্কুচিত হইয়া থাকাতে, সেইরূপ সূক্ষ্মভাব প্রাপ্ত হয়। যে স্থলে, বায়ু শরীরাভ্যন্তরে নিরুদ্ধ থাকিয়া শরীরকে পূর্ণ করে তাহাকে পূরক বলে। সেই হেতু, যখন রেচক ও পূরকের অভ্যাসে প্রযত্ন না করিয়াই একটি মাত্র প্রযত্ন দ্বারা কুম্ভক নামক সূক্ষ্ম প্রাণ ঘটস্থিত জলের ন্যায় দেহে অবস্থান করে, তখনই তাহাকে কুম্ভক বলে। এই হেতু তাহা রেচক ও পূরক হইতে ভিন্ন এবং উহাদের সহিত গণিত হইলে তৃতীয় হয়। এই তিন প্রকারের প্রাণায়ামের দেশ, কাল এবং

সংখ্যার প্রতি লক্ষ্য রাখিয়া ইহাদিগকে অভ্যাস করিতে থাকিলে, ইহারা দীর্ঘ ও সূক্ষ্ম হইয়াছে, বলিয়া বুঝা যায়। তন্মধ্যে রেচকের দেশ নাসিকার বহির্দেশ। প্রাদেশ (বৃদ্ধাঙ্গুষ্ঠ ও তর্জ্জনীকে প্রসারিত করিলে তাহাদের দুই অগ্রভাগের দূরত্ব), বিতস্তি (বিঘৎ), হস্ত প্রভৃতির দ্বারা তাহার পরিমাণ নির্ণীত হইয়া থাকে। নিবাত স্থানে নাসিকার অগ্রে কাশপুষ্পাদির তূলা ধরিলে, তাহার চাঞ্চল্য দেখিয়া এই দেশের পরিমাণ অনুমিত হইয়া থাকে। শরীরের অভ্যন্তরভাগ পূরকাদির দেশ। পাদতল হইতে মস্তক পর্য্যন্ত পিপীলিকা-স্পর্শের সদৃশ এক প্রকার স্পর্শের দ্বারা পূরকাদির দেশ অনুমিত হইয়া থাকে। ক্ষণের গণনা দ্বারা ইহার কাল বুঝা যায়। মাত্রার গণনার দ্বারা ইহার সংখ্যা বুঝা যায়। হস্তের দ্বারা আপনার জানুমণ্ডল তিনবার চাপড়াইলে, সেই চাপড়ের দ্বারা যে কাল নির্ণীত হয়, তাহাকে মাত্রা বলে। সুস্থকায় পুরুষের একটি শ্বাস ও একটি প্রশ্বাসের দ্বারা সেই মাত্রার কাল নির্ণীত হইয়া থাকে। তন্মধ্যে ২৬টি মাত্রার দ্বারা অভ্যাস করিতে থাকিলে, প্রাণায়াম দীর্ঘ বলিয়া দৃষ্ট হয়। প্রাণায়ামের দীর্ঘতা বলিলে অধিক দেশকালব্যাপিতা বুঝায়। প্রাণায়ামে নিপুণ ব্যক্তি যে পরিমাণে প্রাণের দীর্ঘতা বুঝিতে পারেন, সেই পরিমাণে প্রাণের সূক্ষ্মতা দেখিতে থাকেন, এইরূপে প্রাণায়াম (একই কালে) দীর্ঘ ও সূক্ষ্ম বলিয়া পরিদৃষ্ট হয়।

প্রত্যাহারস্ত্বিন্দ্রিয়াণাং চলানাং প্রতিরোধনম্।
ক্বচিৎ প্রদেশে চিত্তস্য স্থাপনং ধারণা মতা ॥ ১১ ॥

অন্বয়—চলানাং ইন্দ্রিয়াণাং প্রতিরোধনম্ তু প্রত্যাহারঃ (ভবতি)। কচিৎ প্রদেশে চিত্তস্য স্থাপনং ধারণা মতা।

চঞ্চল শ্রোত্রাদি ইন্দ্রিয়সমূহকে স্ব স্ব শব্দাদি বিষয় হইতে নিবৃত্ত

করার নাম প্রত্যাহার। কোনও (অভীষ্ট) প্রদেশে চিত্তকে ধরিয়া রাখাকে ধারণা বলে।

সূত্রঃ। স্ববিষয়াঽসম্প্রযোগে চিত্তস্য স্বরূপানুকার ইব ইন্দ্রিয়াণাং প্রত্যাহারঃ ॥ ২।৫৪ ॥

ইন্দ্রিয়গণ নিজ নিজ বিষয়ের উপলব্ধি করিতে বিরত হইয়া যখন চিত্তস্বরূপের অনুকরণের মত করে, তখন তাহাদের প্রত্যাহার হইয়াছে বলা যায়। চিত্ত বিশুদ্ধ হইয়া যখন আপনার গ্রহণযোগ্য শব্দ প্রভৃতি বিষয়ের সহিত আর মিলিত হয় না, অর্থাৎ বৈরাগ্যবশতঃ বিষয়সমূহ হইতে বিযুক্ত হইয়া, চিত্ত যখন তত্ত্বাভিমুখ হয়, তখন চক্ষুরাদি ইন্দ্রিয় যে চিত্তের স্বরূপানুকরণ করে, অর্থাৎ নিজ নিজ বিষয়ের প্রতি ধাবমান না হইয়া যেন তত্ত্বাভিমুখ হয়,তাহাই প্রত্যাহার। ইন্দ্রিয় সকল,'প্রতি' অর্থাৎ প্রতিলোম ভাবে (বিপরীত দিকে), বিষয়সমূহ হইতে, ইহাতে আহৃত হয়—এই ব্যুৎপত্তি অনুসারে 'প্রত্যাহার' শব্দ সিদ্ধ হইয়াছে। বিষয়-ভোগনিপুণ ইন্দ্রিয়গণ কখনই চিত্তের ন্যায় তত্ত্বাভিমুখ হইতে পারে না, ইহাই সূচনা করিবার নিমিত্ত সূত্রে 'ইব' শব্দ (অনুবাদের 'মত' শব্দ) প্রযুক্ত হইয়াছে। যেমন কোন মধুচক্র হইতে মৌমাছিদিগের রাজা উন্নীত হইলে, মক্ষিকাগণ তাহারই অনুসরণ করিয়া থাকে, এবং সেই রাজা উপবিষ্ট হইলে, তাহারা উপবিষ্ট হয়, সেইরূপ ইন্দ্রিয়সকল চিত্তের অনুসরণ করে বলিয়া, চিত্তনিরোধ দ্বারাই তাহাদের নিরোধ হইয়া থাকে; তাহাদিগের নিরোধ করিতে অন্য কোন প্রকার যত্নের প্রয়োজন হয় না, ইহাই সূত্রের তাৎপর্য্য ॥ ৫৪ ॥

পাতঞ্জল সূত্রের বিভূতিপাদের প্রথম সূত্র—

সূঃ। দেশবন্ধশ্চিত্তস্য ধারণা ॥ ১ ॥

বাহ্য কিম্বা আধ্যাত্মিক কোন দেশে চিত্তকে বাঁধিয়া রাখার নাম ধারণা ॥ ১ ॥

নাভিচক্র, হৃদয়, নাসাগ্র, প্রভৃতি দেশে সম্প্রজ্ঞাত যোগ সিদ্ধির নিমিত্ত, চিত্তকে বাঁধিয়া রাখা অর্থাৎ স্থির করিয়া রাখাকে, ধারণা বলে। বিষ্ণুপুরাণে (৬ষ্ঠ খণ্ডে, ৭ম অধ্যায়ে) তাহা এইরূপে বর্ণিত হইয়াছে :—

প্রাণায়ামেণ পবনং প্রত্যাহারেণ চেন্দ্রিয়ম্।
বশীকৃত্য ততঃ কুর্য্যাচ্চিত্তস্থানং শুভাশ্রয়ে॥

প্রাণায়াম দ্বারা শরীরস্থ বায়ুকে এবং প্রত্যাহার দ্বারা ইন্দ্রিয়সমূহকে, বশে আনিয়া, তদনন্তর কোন শুভ আলম্বনে চিত্তকে অবস্থাপন করিতে হইবে।

মূর্ত্তং ভগবতো রূপং সর্ব্বোপাশ্রয়নিস্পৃহম্।
এষা বৈ ধারণা জ্ঞেয়া যচ্চিত্তং তত্র ধার্য্যতে। ৬।৭।৭৭।

ভগবানের যে মূর্ত্ত রূপ, তাহাকে আলম্বনরূপে গ্রহণ করিলে, অপর কোন বস্তুকে উপাশ্রয় বা আলম্বন করিবার ইচ্ছা হয় না। চিত্তকে সেই আলম্বনে ধরিয়া রাখাকেই, ধারণা বলিয়া বুঝিতে হইবে।

তচ্চ মূর্ত্তং হরে রূপং যাদৃক্ চিন্ত্যং নরাধিপ।
তচ্ছ্রূয়তামনাধারে ধারণানোপপদ্যতে॥ ৭৮॥

হে রাজন্! ভগবান্ হরির সেই ধ্যানযোগ্য মূর্ত্ত রূপ কি প্রকার, তাহা শ্রবণ কর ; কেননা কোন আলম্বন ব্যতীত ধারণা সিদ্ধ হয় না॥

প্রসন্নবদনং চারুপদ্মপত্রনিভেক্ষণম্।
সুকপোলং সুবিস্তীর্ণললাটফলকোজ্জ্বলম্॥ ৭৯॥
সমকর্ণান্তবিন্যস্তচারুকুণ্ডলভূষণম্।
কম্বুগ্রীবং সুবিস্তীর্ণ শ্রীবৎসাঙ্কিতবক্ষসম্॥ ৮০॥
বলীত্রিভঙ্গিনা মগ্ননাভিনা চোদরেণ বৈ।
প্রলম্বাষ্টভুজং বিষ্ণুমথবাহপি চতুর্ভুজম্॥ ৮১॥

সমস্থিতোরুজঙ্ঘং চ সুস্থিরাঙ্ঘ্রিকরাম্বুজম্।
চিন্তয়েদ্ব্রহ্মভূতং তং পীতনির্ম্মলবাসসম্" ॥ ৮২ ॥ ইতি ॥

তাঁহার বদন প্রসন্ন, নয়নদ্বয় সুন্দর পদ্মদলসদৃশ, কপোলযুগল মনোহর, ললাটপ্রদেশ সুবিস্তীর্ণ ও উজ্জ্বল, সুন্দর কর্ণযুগলের প্রান্ত-ভাগে মনোহর কুণ্ডল অলঙ্কার বিন্যস্ত রহিয়াছে; তাঁহার গ্রীবা শঙ্খসদৃশ (ত্রিবলিযুক্ত), তাঁহার বক্ষঃ প্রদেশ সুবিস্তীর্ণ শ্রীবৎসচিহ্নে শোভিত; তাঁহার উদরে ত্রিবলী রেখা ও সুগভীর নাভি শোভা পাইতেছে; তিনি সুদীর্ঘ অষ্টভুজবিশিষ্ট অথবা চতুর্ভুজ, তাঁহার উরু ও জঙ্ঘা সুসম এবং তাঁহার চরণ এবং কর-কমল সুস্থির; তাঁহার পরিধানে নির্ম্মল পীত-বসন—এইরূপ ব্রহ্মস্বরূপ বিষ্ণুর মূর্ত্তি চিন্তা করিতে হইবে ॥ ১ ॥

নিরন্তরশ্চিৎপ্রবাহো ধ্যেয়স্য ধ্যানমীরিতম্।
সমাধিরষ্টমো জ্ঞেয় স্তদাত্মকতয়া স্থিতিঃ ॥ ১২ ॥

অন্বয়—ধ্যেয়স্য নিরন্তরঃ চিৎপ্রবাহঃ ধ্যানম্ ঈরিতম্ (পতঞ্জলিনা) তদাত্মকতয়া স্থিতিঃ সমাধিঃ অষ্টমঃ (যোগাঙ্গঃ) জ্ঞেয়ঃ (ত্বয়া শিষ্যেণ)।

ধ্যেয়বস্তুবিষয়ে চিত্তবৃত্তিপ্রবাহ অবিচ্ছিন্ন হইলে, তাহাকে পতঞ্জলি ধ্যান বলেন। চিত্ত যখন কেবল মাত্র ধ্যেয় বস্তুর আকারে পরিণত হইয়া অবস্থান করে, তখন তাহাকে সমাধি বলিয়া বুঝিবে।

সূত্রম্। তত্র প্রত্যয়ৈকতানতা ধ্যানম্ ॥ ৩২ ॥

তাহাতে জ্ঞানবৃত্তির যে একতানতা বা অবিচ্ছিন্ন ধারা, তাহাকেই ধ্যান বলে ॥ ২ ॥

যে স্থলে ধারণার বিজাতীয় বৃত্তিসমূহকে পরিত্যাগ করিবার জন্য যত্নের আবশ্যকতা থাকে, সেই স্থলেই যে প্রত্যয়সমূহের অর্থাৎ জ্ঞান-বৃত্তির একতানতা, অর্থাৎ বিনা প্রযত্নে এক বিষয়ে নিবদ্ধ থাকা, তাহাই

ধ্যান। পূর্ব্বোক্ত বিষ্ণুপুরাণেই কেশিধ্বজ খাণ্ডিক জনকের প্রতি এই প্রকারে ধ্যানের উপদেশ করিতেছেন—

তদ্রূপপ্রত্যয়ৈকাগ্রসন্ততি শ্চান্যনিস্পৃহা।
তদ্ধ্যানং প্রথমৈরঙ্গৈঃ ষড়্ভির্নিষ্পাদ্যতে নৃপ ॥ ৮৯ ॥

হে রাজন্! যখন সেই বিষ্ণুমূর্ত্তিবিষয়ক জ্ঞানের একটি ধারা অবিচ্ছিন্ন ভাবে চলিতে থাকে এবং মন অন্য কোন বস্তু গ্রহণে স্পৃহা করে না, তখন তাহাকেই ধ্যান বলে, তাহা প্রথমোক্ত ছয়টী যোগাঙ্গের দ্বারা নিষ্পন্ন হয় ॥ ২ ॥

এক্ষণে সমাধির লক্ষণ করিতেছেন :—

সূত্রম্। তদেবার্থমাত্রনির্ভাসং স্বরূপশূন্যমিব সমাধিঃ ॥৩৩॥

যখন সেই ধ্যানই ধ্যেয় বস্তু মাত্রেরই প্রকাশক হয় এবং স্বরূপ-শূন্যের ন্যায় হয়, তখন সেই ধ্যানকেই সমাধি বলে ॥

অতি স্বচ্ছ চিত্তবৃত্তির প্রবাহরূপ যে ধ্যান, তাহাই যখন কেবলমাত্র ধ্যেয় বস্তুর স্বরূপে প্রকাশমান হয়, তখন তাহাকেই সমাধি বলে। সূত্রস্থিত 'স্বরূপশূন্যম্ ইব' এই দুই পদ দ্বারা সূত্রস্থিত 'মাত্রচ্' প্রত্যয়ের অর্থই প্রকটিত করিলেন, অর্থাৎ ধ্যানে যখন ধ্যানের স্বরূপজ্ঞান না থাকে, বা ধ্যানকে ধ্যান বলিয়া বুঝা যায় না, তখনই তাহা সমাধি। 'ইব' বা 'যেন' শব্দের স্বার্থকতা এই, যে ধ্যান তখন সত্যই স্বরূপশূন্য হইয়া যায় না। তখন তাহার সত্তা থাকে, যেমন স্বচ্ছ স্ফটিকমণির সন্নিধানে জবাকুসুম থাকিলে, সেই মণি উক্ত 'জবার' রূপেই প্রকাশমান হয়, নিজের স্বরূপে নহে; ইহাও সেইরূপ। 'ধারণা' বিজাতীয় বৃত্তি দ্বারা বিচ্ছিন্ন হইয়া থাকে; সেইরূপ বিচ্ছিন্ন না হইলে তাহাই ধ্যান। আর যখন ধ্যেয়, ধ্যান ও ধ্যাতা এই তিনটির প্রকাশের মধ্যে কেবলমাত্র ধ্যেয় বস্তু প্রকাশ অবশিষ্ট থাকে, তখন তাহাকেই

সমাধি বলে। সেই সমাধি দীর্ঘকালব্যাপী হইলে, তাহাকে সম্প্রজ্ঞাত যোগ বলে। আর যখন তাহাতে ধ্যেয় বস্তুর স্ফূর্ত্তি বা প্রকাশ থাকে না, তখন তাহাকে অসম্প্রজ্ঞাত যোগ বলে, এইমাত্র বিশেষ ॥ ৩ ॥

সম্প্রজ্ঞাতস্তদন্যশ্চ সমাধির্দ্বিবিধোহি সঃ।
আদ্যাঃ পঞ্চবহিরঙ্গমন্তরঙ্গমথাপরম্ ॥ ১৬ ॥

অন্বয়। সঃ সমাধিঃ হি দ্বিবিধঃ, সম্প্রজ্ঞাতঃ তদন্যঃ চ। আদ্যাঃ পঞ্চ বহিরঙ্গম্, অথ অপরম্ অন্তরঙ্গম্।

পূর্ব্বোক্ত সমাধি বা ধ্যেয়াকারে চিত্তের পরিণাম, দুই প্রকারের হইয়া থাকে, যথা সম্প্রজ্ঞাত ও অসম্প্রজ্ঞাত। পূর্ব্বোক্ত অষ্টাঙ্গের মধ্যে প্রথম পাঁচটি বহিরঙ্গ, অপর তিনটি অর্থাৎ ধারণা, ধ্যান ও সমাধি এই তিনটি অন্তরঙ্গ সাধন।

সূত্রম্। সর্ব্বার্থতৈকাগ্রতয়োঃ ক্ষয়োদয়ৌ-চিত্তস্য সমাধি-পরিণামঃ ॥ ৩।১১ ॥

চিত্তের সর্ব্ববিষয়তারূপ ধর্ম্মের ক্ষয় এবং একাগ্রতারূপ ধর্ম্মের উদয়কেই, চিত্তের সমাধি পরিণাম বলে ॥ ১১ ॥

চিত্তের সর্ব্ব-বিষয়তা বলিলে চিত্ত যে বিবিধ বিষয়ের আকার ধারণ করে, সেই বিক্ষিপ্তরূপতা ধর্ম্মকেই বুঝায়। চিত্তের একাগ্রতা বলিলে যাহা বুঝায়, তাহা পরে ব্যাখ্যাত হইবে। সেই দুই ধর্ম্মের যথাক্রমে ক্ষয় ও উদয় অর্থাৎ তিরোভাব ও প্রাদুর্ভাবকেই সমাধি পরিণাম বলে; কারণ যাহা সৎ, তাহার বিনাশ নাই এবং যাহা অসৎ, তাহার কখনই উৎপত্তি হয় না। অভ্যাস দ্বারা বিক্ষেপ দূরীভূত হইলে, একাগ্রতারূপ স্থিরতাকেই সমাধি বলে, ইহাই সূত্রের ভাবার্থ।

সূত্রম্। শান্তোদিতৌ তুল্যপ্রত্যয়ৌ চিত্তস্যৈকাগ্রতা-পরিণামঃ ॥ ৩।১২ ॥

অতীত প্রত্যয় ও বর্ত্তমান প্রত্যয় ঠিক একাকার হইলে, তাহাকে একাগ্রতা পরিণাম বলে ॥ ১২ ॥

'শান্ত' শব্দের অর্থ অতীত এবং উদিত শব্দের অর্থ বর্ত্তমান। অতীত প্রত্যয় ও বর্ত্তমান প্রত্যয় যখন উভয়েই তুল্য হয়, অর্থাৎ এক বিষয়ক হয়, তখন তাহাদিগকে তুল্যপ্রত্যয় বলে। যখন চিত্তের দুইটি বৃত্তি নিরন্তর একবিষয়ক হইতে থাকে, তখন তাহাকেই চিত্তের একাগ্রতা নামক পরিণাম বলে। একাগ্রতা দ্বাদশ গুণ হইলে, তাহার নাম ধারণা। ধারণা দ্বাদশ গুণ হইলে, তাহার নাম ধ্যান। ধ্যান দ্বাদশ গুণ হইলে, তাহার নাম সমাধি এবং সমাধি দ্বাদশগুণ হইলে তাহাকে সম্প্রজ্ঞাত যোগ বলে। এইরূপ প্রভেদ।

বিতর্কেণ বিচারেণানন্দেনাস্মিতয়া তথা।
অনুস্যূতঃ সমাধিস্তু সম্প্রজ্ঞাতশ্চতুর্বিধঃ ॥ ১৪ ॥

অন্বয়। বিতর্কেণ, বিচারেণ, আনন্দেন তথা অস্মিতয়া অনুস্যূতঃ সন্, সম্প্রজ্ঞাতঃ সমাধিঃ চতুর্ব্বিধঃ ভবতি।

বিতর্ক, বিচার, আনন্দ ও অস্মিতা এই চারি প্রকার অবলম্বনের সহিত অনুস্যূত বা সম্বন্ধ থাকে বলিয়া, সম্প্রজ্ঞাত সমাধি চারি প্রকারের হইয়া থাকে।

সূত্রম্। বিতর্কবিচারানন্দাঽস্মিতারূপানুগমাৎ সম্প্রজ্ঞাতঃ ॥ ১।১৭ ॥

বিতর্ক, বিচার, আনন্দ ও অস্মিতা এই কয়েক প্রকার পদার্থানুসারে সম্প্রজ্ঞাতযোগ চারি প্রকার। সংসারে দেখিতে পাওয়া যায় যে, যে ব্যক্তি ধনুর্ব্বিদ্যা শিখিতে আরম্ভ করে, সে প্রথমে স্থূল লক্ষ্য বিঁধিতে চেষ্টা করে। পরে সূক্ষ্ম লক্ষ্য ধরে। সেইরূপ প্রথমাভ্যাসী যোগী, ধ্যানের দ্বারা স্থূলবস্তু শালগ্রাম প্রভৃতিরই সাক্ষাৎ করিতে চেষ্টা করে। সেই স্থূল

সাক্ষাৎকারকে 'বিতর্ক' বলে। সেই স্থূল পদার্থের কারণ যে সূক্ষ্ম পঞ্চতন্মাত্রাদি, ধ্যানের দ্বারা তাহাদিগের সাক্ষাৎকারকে 'বিচার' বলে। স্থূল ইন্দ্রিয় সকল পদার্থসমূহকে প্রকাশ করে বলিয়া, তাহারা সাত্ত্বিক। ধ্যানের দ্বারা, সেই ইন্দ্রিয় সমূহের কারণ যে বুদ্ধি, তাহা যখন বিজ্ঞাতা পুরুষের সহিত একীভূত হয়, তখন তাহাকে অস্মিতা বলে। ধ্যানের দ্বারা তাহার সাক্ষাৎকার লাভ করিলে, তাহাকে 'অস্মিতা' বলে। তন্মধ্যে স্থূল বস্তুগুলি গ্রাহ্য, ইন্দ্রিয় সকল গ্রহণের করণ, এবং যাহাকে অস্মিতা বলে, তাহাই গ্রহীতা। যখন উক্ত তিনটি বস্তুতে যথাক্রমে গ্রাহ্য, গ্রহণ ও গ্রহীতৃরূপে ধ্যান পরিপাক লাভ করে, তখন তাহাকে সম্প্রজ্ঞাত যোগ বলে। বিতর্ক, বিচার, আনন্দ ও অস্মিতা ('বুদ্ধিই আমি' এইরূপ মনে করা) এই চারিটির স্বভাব অনুসরণ করে বলিয়া, সম্প্রজ্ঞাত যোগও চারি প্রকার, যথা, সবিতর্ক, সবিচার, সানন্দ ও সাস্মিত। ইহার মধ্যে যেরূপ ঘটের জ্ঞানে, ঘটের উপাদান মৃত্তিকার জ্ঞানও অন্তর্গত থাকে, কেননা ঘট মৃত্তিকাত্মক, সেইরূপ, স্থূলযোগেও, স্থূল, সূক্ষ্ম, ইন্দ্রিয় ও অস্মিতা বিষয়ক যোগও অন্তর্গত থাকে, এবং সূক্ষ্ম যোগেও সূক্ষ্ম, ইন্দ্রিয় ও অস্মিতা বিষয়ক যোগ ও অন্তর্গত থাকে। অপর দুইটি যোগের বিষয় (যথাক্রমে) দুইটিও একটি; ভাষ্যকার, (ব্যাস) এই বিশেষ কথা বলিয়া দিয়াছেন। ইহার দ্বারা বুঝিতে হইবে যে মৃত্তিকার জ্ঞানের মধ্যে যেমন ঘটের জ্ঞান অন্তর্গত নাই, সেইরূপ সূক্ষ্ম প্রভৃতি তিনটি যোগের মধ্যে, পূর্ব্ব পূর্ব্ব যোগটি বা যোগগুলি অন্তর্গত নাই। ভোজ বৃত্তিতে কথিত হইয়াছে যে ইন্দ্রিয়গুলি সবিতর্ক যোগের বিষয়, তন্মাত্রগুলি সবিচার যোগের বিষয়, অহঙ্কার সানন্দযোগের বিষয় এবং মহত্তত্ত্ব সাস্মিত যোগের বিষয়। তন্মধ্যে অন্তঃকরণ 'অহং'কে বিষয়রূপে গ্রহণ করিলে, তাহাকে অহঙ্কার বলে। অন্তঃকরণ যখন অন্তর্মুখ হয়

এবং সত্ত্বামাত্রে—মহত্তত্ত্বে লীন হইয়া, সত্ত্বামাত্রের অবভাসক হয়, তখন তাহাকে অস্মিতা বলে। উভয়ের মধ্যে এই মাত্র ভেদ। পুরুষই গ্রহীতা ॥ ১৭ ॥

যত্র ন জ্ঞায়তে কিঞ্চিৎ সোঽসম্প্রজ্ঞাত উচ্যতে।
দ্বিধা ভব প্রত্যয়বানুপায়প্রত্যয়শ্চ সঃ ॥ ১৫ ॥

অন্বয়। যত্র কিঞ্চিৎ ন জ্ঞায়তে সঃ অসম্প্রজ্ঞাতঃ উচ্যতে। সঃ ভবপ্রত্যয়বান্, উপায়প্রত্যয়ঃ চ (ইতি) দ্বিধা (ভবতি)।

যে সমাধিতে ধ্যাতৃ, ধ্যান, ধ্যেয়, কিছুই প্রতীত হয় না, তাহাকে অসম্প্রজ্ঞাত সমাধি বলে। তাহা দুই প্রকারের যথা, ভবপ্রত্যয়যুক্ত ও উপায় প্রত্যয়যুক্ত।

এক্ষণে অসম্প্রজ্ঞাত যোগ ও তাহার উপায় বলিতেছেন—

সূত্রম্। বিরামপ্রত্যয়াভ্যাসপূর্ব্বঃসংস্কারশেষোঽন্যঃ ॥১।১৮॥

বিরাম বা বৃত্তিশূন্যতার কারণ যে পরবৈরাগ্য, তাহার অভ্যাস হইতে যে সংস্কারমাত্রাবশিষ্ট সমাধি হয়, তাহার নাম অসম্প্রজ্ঞাত।

বিরাম—সকল বৃত্তির অভাব। তাহার প্রত্যয় বা করণ যে পরবৈরাগ্য তাহার অভ্যাস হইয়াছে "পূর্ব্ব" বা উপায় যাহার (বহুব্রীহি)। ইহার দ্বারা অসম্প্রজ্ঞাত সমাধির উপায় কথিত হইল। অন্য অর্থাৎ অসম্প্রজ্ঞাত "সংস্কার শেষঃ"। পরবৈরাগ্য সম্প্রজ্ঞাত সমাধির সংস্কার সকলকে অভিভূত করিয়া, নিজের সংস্কারকেই অবশিষ্ট রাখে। সেই অসম্প্রজ্ঞাত সমাধিকেই নির্বীজ সমাধি বলে, কেননা, তাহাতে আলম্বন ও কর্ম্মবীজ থাকে না।

এই অসম্প্রজ্ঞাত সমাধি দুই প্রকারের, যথা, ভবপ্রত্যয় ও উপায় প্রত্যয়। তন্মধ্যে ভবপ্রত্যয় নামক অসম্প্রজ্ঞাত সমাধি মোক্ষকামীদিগের নিকট হেয়। এই কথাই পরবর্ত্তী সূত্রে (১।১৯) বলিতেছেন।

মূঢ়ানামপি জায়েত তপোদার্ঢ্যান্মনোলয়ঃ।
প্রকৃতৌ বা মহত্তত্ত্বে ভবপ্রত্যয় এব সঃ॥ ১৬॥

অন্বয়। তপোদার্ঢ্যাৎ মূঢ়ানাম্ অপি প্রকৃতৌ বা মহত্তত্ত্বে মনোলয়ঃ জায়েত, স এব ভবপ্রত্যয়ঃ।

তপস্যার, (নিরন্তরাভ্যাস বশতঃ) দৃঢ়তা জন্মিলে, তাহা হইতে জ্ঞানহীন ব্যক্তিদিগেরও গুণসাম্যাবস্থারূপ প্রকৃতিতে অথবা প্রকৃতির সত্ত্বগুণবিকার মহত্তত্ত্বে অন্তঃকরণের নাশ ঘটিয়া থাকে। তাহাকেই ভবপ্রত্যয়নামক অসম্প্রজ্ঞাত সমাধি বলে।

সূত্রম্। ভবপ্রত্যয়ো বিদেহপ্রকৃতিলয়াণাম্॥ ১।১৯॥

বিদেহ ও প্রকৃতিলীনদিগের ভবপ্রত্যয় নামক নির্বীজ অসম্প্রজ্ঞাত সমাধি হয়।

যাঁহারা ভূত কিম্বা ইন্দ্রিয়সমূহের মধ্যে কোন একটি বিকাররূপ অনাত্মবস্তুতে আত্মত্বভাবনা করেন, তাঁহারা দেহনাশের পর সেই ভূতে অথবা ইন্দ্রিয়ে লীন থাকিয়া ষাট্‌কৌশিকদেহ শূন্য হইয়া থাকেন বলিয়া, তাঁহাদিগকে "বিদেহ" বলে। অব্যক্ত, মহৎ, অহঙ্কার ও পঞ্চতন্মাত্র এই কয়েকটী অনাত্মস্বরূপ 'প্রকৃতি' পদার্থের মধ্যে, যে কোনটিতে আত্মত্ব ভাবনা করিলে যোগী তাহাতেই লীন হন। তখন তাঁহাকে প্রকৃতিলীন বলে। এই প্রকার যোগীদিগের চিত্তে কেবল সংস্কার ভিন্ন, অন্য কিছুই অবশিষ্ট থাকে না। এই নিমিত্ত তাঁহাদের সেই সমাধি অসম্প্রজ্ঞাত সমাধি, কিন্তু তাহা ভবপ্রত্যয় নামক শ্রেণীর অন্তর্গত। 'ভব'শব্দে অবিদ্যাকে বুঝায়। ভবন্তি জায়ন্তে জন্তবঃ অস্যাং এই ব্যুৎপত্তি করিয়া 'ভব'শব্দ সিদ্ধ হইয়াছে। ইহার অর্থ অনাত্ম বস্তুতে আত্মবুদ্ধি, তাহাই যাহার প্রত্যয় বা কারণ, তাহাকেই ভবপ্রত্যয় সমাধি বলে। অবিদ্যাই এই সমাধির মূল, এবং এই যোগের দ্বারা যে ফল লাভ হয় তাহা সাবসান

বা অনিত্য। বায়ুপুরাণে এইরূপ আছে—যাহারা ইন্দ্রিয়ে আত্মভাবনা করে, তাহারা শতমন্বন্তর ধরিয়া এখানে অবস্থান করে। যাহারা ভূতে আত্মভাবনা করে, তাহারা পূর্ণ সহস্র মন্বন্তর, যাহারা অহঙ্কারে আত্মভাবনা করে, তাহারা সহস্র মন্বন্তর, যাহারা মহত্তত্ত্বে বা বুদ্ধিতে আত্মভাবনা করে, তাহারা দশসহস্র মন্বন্তর সর্ব্বদুঃখশূন্য হইয়া এই অবস্থায় বাস করে। যাহারা অব্যক্ত বা প্রকৃতিতে আত্মভাবনা করে, তাহারা পূর্ণ শত সহস্র মন্বন্তর এইভাবে থাকে। কিন্তু নিগুর্ণ পুরুষকে লাভ করিতে পারিলে তাহার পক্ষে আর কালের সংখ্যা নাই।

এইরূপে যাহাদের বিবেক খ্যাতি হয় নাই, তাহাদের চিত্ত লীন হইয়া গেলেও, উত্থিত হইয়া সুপ্ত ব্যক্তির চিত্তের ন্যায় আবার সংসারে পতিত হয়॥ ১৯॥

ত্রৈলোক্যরাজ্যকামস্য হিরণ্যকশিপোর্যথা।
শরীরং ক্রিমিভির্ভুক্তং বল্মীকেনাপি সংবৃতম্॥ ১৭॥

অন্বয়। যথা ত্রৈলোক্যরাজ্যকামস্য হিরণ্যকশিপোঃ শরীরং ক্রিমিভিঃ ভুক্তং, অপি বল্মীকেন সংবৃতম্।

ভবপ্রত্যয়বিশিষ্ট অসম্প্রজ্ঞাত সমাধির দৃষ্টান্ত, হিরণ্যকশিপু। তিনি ত্রৈলোক্যের অধিপত্য কামনা করিয়া, এইরূপ সমাধিতে লীন হইলেন, যে ক্রিমিকুল তাঁহার শরীরকে ভক্ষণ করিল এবং তাহা বল্মীকের দ্বারা আবৃত হইয়া গেল।

শ্রদ্ধাবীর্য্যস্মৃতিপ্রজ্ঞাকামবর্জ্জনপূর্ব্বকম্।
মনোলয়ো মুনীন্দ্রাণামুপায়প্রত্যয়স্তু সঃ॥ ১৮॥

অন্বয়। মুনীন্দ্রানাম্ (যঃ) মনোলয়ঃ, শ্রদ্ধাবীর্য্যস্মৃতিপ্রজ্ঞাকাম-বর্জ্জনপূর্ব্বকম্ (ভবতি), সঃ (সমাধিঃ) তু উপায়প্রত্যয়ঃ (কথ্যতে)।

যোগিশ্রেষ্ঠগণ, শ্রদ্ধা, বীর্য্য, স্মৃতি, প্রজ্ঞা ও কামনাবর্জ্জনপূর্ব্বক, যে

মনোনাশ সম্পাদন করিয়া থাকেন, তাহাকে উপায়প্রত্যয় সমাধি বলে।

সূত্রম্। শ্রদ্ধাবীর্য্যস্মৃতিসমাধিপ্রজ্ঞাপূর্ব্বক ইতরেষাম্ ॥১।২০॥

শ্রদ্ধা, বীর্য্য, স্মৃতি, সমাধি ও প্রজ্ঞা এই সকল উপায়াবলম্বনপূর্ব্বক অপর যোগীদিগের অর্থাৎ মুমুক্ষুদিগের কৈবল্যসিদ্ধি হয়। শ্রদ্ধা—পুরুষবিষয়ক সাত্ত্বিক বৃত্তিবিশেষ, তাহা হইতে বীর্য্য বা প্রযত্ন জন্মে। তদ্দ্বারা যম নিয়মাদির অভ্যাস হইতে, ক্রমে, স্মৃতি বা ধ্যান জন্মে। তাহা হইতে সমাধি হয়। সেই সমাধি হইতে প্রজ্ঞা অর্থাৎ পুরুষবিষয়ক খ্যাতির বা জ্ঞানের অভ্যাস অর্থাৎ সম্প্রজ্ঞাত যোগ হয়। তাহা হইতে, পর-বৈরাগ্যের দ্বারা, অসম্প্রজ্ঞাত সমাধি, অপর প্রকার যোগীর অর্থাৎ মুমুক্ষুদিগের জন্মে। শ্রদ্ধা, বীর্য্য, স্মৃতি, সমাধি ও প্রজ্ঞা এই কয়টি উপায়। সেই সকল উপায় অবলম্বন করিয়াই এই উপায়-প্রত্যয় সমাধি জন্মে ॥ ২০ ॥

উক্তং ব্যুত্থিতচিত্তানাং সমাধানমভীপ্সতাম্।
তপশ্চ বেদপাঠশ্চ সর্ব্বকর্ম্মার্পণং হরৌ ॥ ১৯ ॥

অন্বয়। ব্যুত্থিতচিত্তানাম্ সমাধানম্ অভীপ্সতাম্ জনানাং তপঃ চ বেদপাঠঃ চ হরৌ সর্ব্বকর্ম্মার্পণঃ চ উক্তম্।

যাঁহারা ব্যুত্থিতচিত্ত অর্থাৎ বাসনার সম্বেগবশতঃ যাঁহারা সমাধিতে প্রবৃত্ত হইতে পারে না, কিন্তু যাঁহারা সমাধি লাভের ইচ্ছা করেন তাঁহাদের জন্য পাতঞ্জল শাস্ত্রে ক্রিয়াযোগের ব্যবস্থা আছে যথা—

সূত্রম্। তপঃ স্বাধ্যায়েশ্বর প্রণিধানানি ক্রিয়াযোগঃ ॥২।১॥

তপঃ শব্দে ব্রহ্মচর্য্য, গুরুসেবা, সত্যবচন, কাষ্ঠমৌন (ইঙ্গিতের দ্বারাও নিজের অভিপ্রায় প্রকাশ না করা) আকারমৌন (কেবল মাত্র কথাবন্ধ করা) নিজ নিজ আশ্রমধর্ম্ম পালন, শীত, গ্রীষ্ম

ক্ষুধা, পিপাসা, মানাপমান ইত্যাদি দ্বন্দ্বসহন ও মিতাহার প্রভৃতিকে বুঝায়। 'তপঃ' শব্দে শরীরশোষণ বুঝায় না, কেননা, (বায়ু, পিত্ত, কফ) এই ত্রিধাতুর বৈষম্য ঘটিলে যোগের ব্যাঘাত হয়। 'স্বাধ্যায়'—প্রণব, শ্রীসূক্ত, রুদ্রাধ্যায়, পুরুষসূক্ত প্রভৃতি পবিত্র মন্ত্রের জপ এবং মোক্ষ শাস্ত্রের অধ্যয়ন। 'ঈশ্বর প্রণিধান'—ফলাভিসন্ধি পরিত্যাগ করিয়া যে সকল কর্ম্মের অনুষ্ঠান করা যায়, পরম গুরু ঈশ্বরে তাহার সমর্পণ। এই সকল ক্রিয়াকেই যোগ বলে, কেননা তাহারা যোগের সাধন স্বরূপ ॥১॥

ক্লেশকর্ম্ম-বিপাকৈশ্চ চিত্ররূপৈস্তদাশয়ৈঃ।
অপরামৃষ্ট এবৈকঃ কশ্চিৎ পুরুষ ঈশ্বরঃ ॥ ২০ ॥

অন্বয়। ক্লেশকর্ম্মবিপাকৈঃ চিত্ররূপৈঃ তদাশয়ৈঃ চ অপরামৃষ্টঃ এব একঃ কশ্চিৎ পুরুষঃ ঈশ্বরঃ (ভবতি)।

ক্লেশ, কর্ম্ম, বিপাক এবং এই তিনটির বিচিত্র সংস্কারসমূহের একেবারেই অস্পৃষ্ট, কোন এক পুরুষকে ঈশ্বর বলে।

সূত্রম্। ক্লেশকর্ম্মবিপাকাশয়ৈরপরামৃষ্টঃ পুরুষবিশেষ ঈশ্বরঃ ॥ ১।২৪ ॥

ক্লেশ, কর্ম্ম, বিপাক এবং আশয়ের সহিত কোনরূপে সম্বন্ধ নহেন, এইরূপ এক বিশিষ্ট পুরুষই ঈশ্বর। 'ক্লেশ,'—অবিদ্যা, অস্মিতা, রাগ দ্বেষ ও অভিনিবেশ এই পাঁচটিকে ক্লেশ বলে। 'কর্ম্ম'—ধর্ম্মাধর্ম্ম। 'বিপাক'—উক্ত ধর্ম্মাধর্ম্মের ফল (দেহ, আয়ুঃ সুখদুঃখভোগ)। 'আশয়' —উক্ত ফল যাহাদের অনুকূল (উৎপাদক) এইরূপ (বাসনা নামক) সংস্কারকে আশয় বলে (আ + √শী + অচ্)। মনে ইহারা 'শয়ন' করে এই হেতু ইহাদিগকে আশয় বলে। যেরূপ মনুষ্য যদি হস্তিজন্ম লাভ করে, তাহা হইলে সেই মনুষ্যের কাষ্ঠভোজনের সংস্কার হয়; কেন না, তাহা না হইলে, তাহার বাঁচিয়া থাকিবার সম্ভাবনা নাই। সেই

ক্লেশাদি যে জীবের চিত্তে অবস্থান করিয়া, সেই জীবের সহিত সম্বন্ধ হয়, সেই জীবকে 'সাংসারিক' জীব বলে; কেন না সেই জীব, আপনাকে চিত্ত হইতে পৃথক্ না জানিয়া, ভোক্তা হইয়া পড়ে। উক্ত ক্লেশ, কর্ম্ম, বিপাক ও আশয়ের সহিত ভূত, ভবিষ্যৎ ও বর্ত্তমান এই তিন কালে যে পুরুষের সম্বন্ধ ঘটে না, তিনিই ঈশ্বর। সূত্রে "বিশেষ" এই শব্দটী থাকাতে, তিন কালে ক্লেশাদির সহিত সম্বন্ধ না থাকা সূচিত হইতেছে। যে জীবগণ মুক্ত হইয়াছেন, তাঁহাদের সহিত অতীত কালে উক্ত ক্লেশাদির সম্বন্ধ ছিল। সেইজন্য মুক্ত জীবগণ ঈশ্বর নহেন। (বন্ধন তিন প্রকার, যথা—প্রাকৃত বন্ধ, বৈকারিক বন্ধ, এবং দক্ষিণাবন্ধ)। যাঁহারা এখন মুক্ত হইয়াছেন, পূর্ব্বে তাঁহাদের উক্ত তিনটি বন্ধন ছিল বলিয়া, তাঁহারা ঈশ্বরপদবাচ্য নহেন। যাঁহারা প্রকৃতিতে লীন হইয়াছেন তাঁহাদের বন্ধনকে প্রাকৃত বন্ধ বলে। যাঁহারা পঞ্চভূত, ইন্দ্রিয় প্রভৃতি বিকারপদার্থে লীন হইয়া বিদেহ হইয়াছেন, তাঁহাদের বন্ধনকে বৈকারিক বন্ধ বলে। দেবনর প্রভৃতি অপর সকল জীবের বন্ধনের নাম দক্ষিণাবন্ধ, কেননা তাঁহাদিগকে চিত্ত নামক অপরের ছন্দানুবর্ত্তী হইয়া কর্ম্মফল ভোগ করিবার জন্য আবদ্ধ হইতে হয়। (শঙ্কা) আচ্ছা, ঈশ্বরনামক পুরুষ যদি পরিণাম-রহিত হইলেন তাহা হইলে, জ্ঞানশক্তিসম্পন্নতা, ক্রিয়াশক্তিসম্পন্নতা প্রভৃতি পরম ঐশ্বর্য্য তাঁহাতে কি প্রকারে সম্ভবপর হইতে পারে? (সমাধান) বলিতেছি। ঈশ্বরের যে শুদ্ধসত্ত্বগুণস্বরূপ নিরতিশয় জ্ঞানক্রিয়াশক্তিবিশিষ্ট চিত্ত আছে, তাহা অনাদিসিদ্ধ এবং প্রকৃতি হইতে উৎপন্ন। ভগবান সংসার সমুদ্রে নিমগ্ন প্রাণীদিগকে উদ্ধার করিবার ইচ্ছায়, সেই চিত্ত গ্রহণ করেন, কেন না সেইরূপ চিত্ত না থাকিলে জ্ঞানোপদেশ, ধর্ম্মোপদেশ ও ভক্তের প্রতি অনুগ্রহ করা সম্ভবপর হয় না। যদি এইরূপ আশঙ্কা

কর, যে চিত্তগ্রহণের পূর্ব্বে ভগবানের কি প্রকারে ইচ্ছাদি জন্মিতে পারে? তদুত্তরে বলি এইরূপ আশঙ্কা করিতে পার না—কেননা সৃষ্টি প্রলয়ের প্রবাহ বীজাঙ্কুরের ন্যায় অনাদি। যখন সমস্ত সৃষ্টির প্রলয় হইয়া যায়, তখন ভগবান এইরূপ সংকল্প করেন যে ভবিষ্যৎকল্পে লোকদিগকে অনুগ্রহ করিবার নিমিত্ত এই চিত্ত গ্রহণ করিতে হইবে। তখন সেই চিত্ত, সেই সঙ্কল্পের সংস্কার লইয়া প্রকৃতিতে লীন হইয়া থাকে। পরে পুনর্ব্বার সৃষ্টির প্রারম্ভে, সেই চিত্ত জন্মে। তদ্দ্বারা ঈশ্বর অনুগ্রহ করিয়া থাকেন; সুতরাং এইরূপ ব্যাখ্যান নির্দ্দোষ। (শঙ্কা) আচ্ছা (ঈশ্বরের) যে সেইরূপ চিত্ত আছে তাদ্বিষয়ে প্রমাণ কি? (সমাধান) বেদবাক্য তাহার প্রমাণ, যথা শ্বেতাশ্বতর উপনিষদের

"পরাঽস্যশক্তি র্বিবিধৈব শ্রূয়তে স্বাভাবিকী জ্ঞান-বলক্রিয়া চ।" (৬।৮)।

সেই পরমেশ্বরের পরাশক্তি সম্বন্ধে বেদে নানা কথা শুনা যায়। জ্ঞান ক্রিয়া অর্থাৎ সর্ব্ব-বিষয়-জ্ঞান-প্রবৃত্তি, এবং বলক্রিয়া অর্থাৎ নিজের সন্নিধি মাত্রেই সকলকে স্ববশে আনিয়া নিয়মিত করা, তাঁহার স্বাভাবিক ধর্ম্ম। (মাণ্ডূক্যোপনিষদেও "এষ সর্ব্বেশ্বর, এষ সর্ব্বজ্ঞ" ইত্যাদি। "ইনি সকলের ঈশ্বর, ইনি সর্ব্বজ্ঞ"।) এইরূপ আরও অনেক বাক্য আছে। নিরতিশয় জ্ঞানশক্তি-বিশিষ্ট ঈশ্বরই বেদ প্রণয়ন করিয়াছেন। এই হেতু বেদের প্রামাণ্য। ইহাই সূত্রের সংক্ষিপ্ত ব্যাখ্যা ॥ ২৪ ॥

স সর্ব্বজ্ঞঃ স্বভাবেন প্রণবস্তস্য বাচকঃ।
তদয়ং ভাবনাপূর্ব্বং তজ্জপো মোক্ষসাধনম্ ॥২১॥

অন্বয়। সঃ স্বভাবেন সর্ব্বজ্ঞঃ (ভবতি)। তদয়ং প্রণবঃ তস্য বাচকঃ (ভবতি)। ভাবনাপূর্ব্বং তজ্জপঃ মোক্ষসাধনং (ভবতি)।

সেই ঈশ্বর স্বভাবতঃই সর্ব্বজ্ঞ। (অন্য পুরুষের সর্ব্বজ্ঞতা সাধন-সাধ্য)। এই সর্ব্বজনপ্রসিদ্ধ ওঁকার সেই ধ্যেয় পুরুষবিশেষ ঈশ্বরের বাচক বা নাম। সেই প্রণবের অর্থচিন্তাপূর্ব্বক প্রীতির সহিত জপ করিলে, তাহাই প্রপঞ্চনিবৃত্তিরূপ মোক্ষের সাধন হয়।

সূত্রম্। তত্র নিরতিশয়ং সর্ব্বজ্ঞবীজম্॥ ১।২৫॥

সেই ঈশ্বরে সর্ব্বজ্ঞতার বীজ নিরতিশয়তা অর্থাৎ পরাকাষ্ঠা প্রাপ্ত হইয়াছে।

আমাদিগের ন্যায় জীবের জ্ঞান, নিরতিশয় জ্ঞান বিনা থাকিতে পারে না। তাহার হেতু এই যে, আমাদিগের ন্যায় জীবের জ্ঞান সাতিশয়, অর্থাৎ তাহাতে তারতম্য আছে। যে বস্তুতে তারতম্য আছে, তাহা তারতম্যের অতীত তৎসমানজাতীয় বস্তু ভিন্ন থাকিতে পারে না। যেমন কুম্ভের পরিচ্ছিন্ন পরিমাণ বিভু অর্থাৎ সর্ব্ব পরিচ্ছেদের অতীত পরিমাণ ভিন্ন থাকিতে পারে না। এইরূপে সিদ্ধ, নিরতিশয় (অর্থাৎ তারতম্যের অতীত) জ্ঞান, সর্ব্বজ্ঞের বীজ অর্থাৎ জ্ঞাপক বা প্রমাণ। যে স্থানে জ্ঞান নিরতিশয় হইয়াছে অর্থাৎ পরাকাষ্ঠা প্রাপ্ত হইয়াছে সেই স্থানেই সর্ব্বজ্ঞতা আছে, ইহা বুঝা যায়, ইহাই সূত্রের অর্থ। এইরূপে সাধারণভাবে যে সর্ব্বজ্ঞের অস্তিত্ব প্রমাণিত হয়, তাঁহারই শিব, বিষ্ণু, নারায়ণ, মহেশ্বর প্রভৃতি বেদপুরাণাদিপ্রমাণসিদ্ধ নাম সমূহ শুনা গিয়া থাকে। যথা বায়ুপুরাণে আছে—

"সর্ব্বজ্ঞতা তৃপ্তিরনাদি বোধঃ স্বতন্ত্রতা নিত্যমলুপ্তশক্তিঃ।
অনন্তশক্তিশ্চ বিভোর্বিধিজ্ঞাঃ ষড়াহুরঙ্গানি মহেশ্বরস্য॥
জ্ঞানবৈরাগ্যমৈশ্বর্য্যং তপঃ সত্যং ক্ষমা ধৃতিঃ।
স্রষ্টৃত্বমাত্মসম্বোধো হ্যধিষ্ঠাতৃত্বমেবচ॥
অব্যয়ানি দশৈতানি নিত্যং তিষ্ঠন্তি শঙ্করে।" ইতি।

তথা মহাভারতে (বিষ্ণুসহস্রনাম)—

অনাদি নিধনং বিষ্ণুং সর্ব্বলোকমহেশ্বরম্।

লোকাধ্যক্ষংস্তবন্নিত্যং সর্ব্বদুঃখাতিগো ভবেৎ ॥২৫॥ ইত্যাদি

শাস্ত্রবিদ্‌গণ বলেন যে বিভু মহেশ্বরের ছয়টি অঙ্গ, যথা, সর্ব্বজ্ঞতা, তৃপ্তি অনাদিবোধি, স্বতন্ত্রতা, নিত্য-অলুপ্ত-শক্তি (যে শক্তির কোনও কালে হ্রাস হয় না, সেই শক্তি) ও অনন্তশক্তি (যে শক্তির কোনও কালে লোপ হয় না, সেই শক্তি)। (অপরে বলেন) যে, শঙ্করে এই দশটি গুণ অব্যয় ও নিত্যরূপে বিরাজমান আছে, যথা—জ্ঞান, বৈরাগ্য, ঐশ্বর্য্য, তপঃ, সত্য, ক্ষমা, ধৃতি, সৃজনশক্তি, আত্মবিষয়ক সম্যগ্‌জ্ঞান এবং (সৃষ্টির) অধিষ্ঠাতৃত্ব। আর মহাভারতেও আছে:—অনাদিনিধন সর্ব্বলোকের মহেশ্বর, লোকাধ্যক্ষ বিষ্ণুর গুণ কীর্ত্তন করিয়া লোকে চিরদিনই সর্ব্ব দুঃখ অতিক্রম করিতে সমর্থ হইবে। এইরূপ অন্যান্য বাক্যে ব্রহ্মাদি হইতে ঈশ্বরের শ্রেষ্ঠতা বর্ণিত আছে।

সূত্রম্। তস্য বাচকঃ প্রণবঃ ॥ ১।২৭ ॥

প্রণব বা ওঙ্কার সেই ঈশ্বরের বাচক।

এস্থলে এক আশঙ্কা উঠিতেছে, তাহা এই। (পূর্ব্ব পক্ষ) শব্দের বাচকতা বলিতে শব্দের অর্থের সহিত যে সম্বন্ধ তাহাই ত বুঝায়? তাহার নামান্তর "অভিধাশক্তি"। আচ্ছা, সেই সম্বন্ধ, সঙ্কেত দ্বারা নূতন সৃষ্ট হইয়া থাকে অথবা সেই সম্বন্ধ পূর্ব্ব হইতে থাকে এবং সঙ্কেত দ্বারা অভিব্যক্ত হয় মাত্র? যদি বল, সঙ্কেতের দ্বারা সেই সম্বন্ধের নূতন সৃষ্টি হয়, তাহা হইলে বলি, এইরূপ ত' বলা চলে না, কেননা, প্রতিকল্পে সৃষ্টির প্রারম্ভে ঈশ্বর যদি অপর সকল পদার্থসৃজনের ন্যায়, উক্ত সম্বন্ধেরও সৃজন করেন, তাহা হইলে সেই ঈশ্বর স্বতন্ত্র (স্বাধীন) বলিয়া, প্রতি কল্পে তাঁহার পক্ষে ভিন্ন ভিন্ন সঙ্কেত নিরূপণ করা অসম্ভব নহে। তাহা

হইলে কোন একটী নির্দ্দিষ্ট শব্দের নির্দ্দিষ্ট অর্থ পরবর্ত্তী কল্পে না থাকাই সম্ভব। সুতরাং শব্দের সহিত অর্থের যে নিত্য সম্বন্ধ আছে, তাহা অস্বীকৃত হইলে বেদও প্রতিকল্পে নূতন এবং সেই হেতু অনিত্য বলিয়া প্রতিপাদিত হয়। আর যদি বল, উক্ত সম্বন্ধ, পূর্ব্ব হইতে থাকিয়া সংকেতের দ্বারা অভিব্যক্ত হয় মাত্র, তবে বলি, তাহাও বলিতে পার না, কেন না, মনে কর, কেহ 'সূর্য্য' এই শব্দের দ্বারা পুত্রের নামকরণ করিল। এক্ষণে যদি 'সূর্য্য' এই শব্দের দ্বারা উহার অর্থ দিনকর এই মাত্র অভিব্যক্ত হয়, তাহা হইলে 'পুত্র' বুঝাইবার জন্য পিতার ঐ সঙ্কেতটি বিফল হইয়া পড়ে, অর্থাৎ 'সূর্য্য' এই শব্দের দ্বারা তাহার পুত্রকে কোনরূপে বুঝান যায় না। কেননা 'পুত্র' বুঝাইবার জন্য 'সূর্য্য' এই শব্দে, উক্ত সঙ্কেত, যাহাকে অভিব্যক্ত করিবে, এইরূপ শক্তি (বা অর্থের সহিত সম্বন্ধ) নাই। আর যদি অভিব্যক্ত করিবার উপযোগী কোন সম্বন্ধ না থাকিল, তাহা হইলে ঐ অভিব্যঞ্জক শব্দটি ব্যর্থ হইয়া পড়ে। সেই হেতু এই সঙ্কেত সূত্র ব্যর্থ। (উত্তর পক্ষ) এইরূপ আশঙ্কা উঠিতে পারে না। কেন তাহা বলিতেছি। শব্দের শক্তি যাহা পূর্ব্ব হইতেই আছে, তাহা সঙ্কেত দ্বারা অভিব্যক্ত হয় মাত্র। যেরূপ পিতা-পুত্রের সম্বন্ধ পূর্ব্ব হইতে থাকিয়াই "এইটী আমার পুত্র" এই বাক্যের দ্বারা অভিব্যক্ত হয় মাত্র, সেইরূপ "গো" প্রভৃতি শব্দ প্রলয়কালে প্রকৃতিতে লীন হইয়া, তৎস্বরূপাবস্থা প্রাপ্ত হইয়া থাকে। সৃষ্টির প্রারম্ভে শক্তি লইয়া সেই সকল শব্দ উৎপন্ন হইলে উক্ত শব্দ সমূহে বিশেষ বিশেষ অর্থব্যঞ্জিকা বিশেষ বিশেষ শক্তি, ঈশ্বর, সঙ্কেতের দ্বারা জীবকে জানাইয়া দেন, কেননা জীবের সংস্কার প্রলয়কালে বিলুপ্ত হইয়া থাকে। (আর 'সূর্য্য' এই শব্দের দ্বারা যে পুত্রের নাম করণের কথা বলিলে তদুত্তরে বলি) ইদানিন্তনকালেও পিতা প্রভৃতির সঙ্কেত, শব্দের শক্তি বা অর্থের সহিত সম্বন্ধ উৎপাদন

করিতে পারে। কেহ কেহ বলেন সকল শব্দেরই সকল অর্থ বুঝাইবার শক্তি আছে ; সেই হেতু পিতা প্রভৃতির সঙ্কেত, শক্তির উৎপাদক না হইয়া, শক্তির অভিব্যঞ্জক মাত্র। কিন্তু বেদের অর্থ স্থির রাখিবার নিমিত্ত, ঈশ্বর, "গো" প্রভৃতি শব্দের শক্তি, সঙ্কেত দ্বারা বিশেষ বিশেষ অর্থে নিয়মিত করিয়া রাখিয়াছেন। ইহাই তাঁহাদিগের মত। ফলতঃ সকল মত হইতেই ইহা নির্ণীত হয়, যে বৈদিক শব্দ সমূহের বেদ প্রসিদ্ধ অর্থের সহিত সম্বন্ধ, নির্দ্দিষ্ট (ঈশ্বরের সঙ্কেতিত) ব্যবহার দ্বারা সিদ্ধ হইয়া রহিয়াছে। ॥ ২৭ ॥

এইরূপে ঈশ্বরের বাচক বর্ণনা করিয়া ঈশ্বরপ্রণিধান বর্ণনা করিতেছেন :—

সূত্রম্। তজ্জপস্তদর্থভাবনম্ ॥ ২৮ ॥

প্রণবের জপ ও প্রণবের অর্থ বুদ্ধিতে পুনঃ পুনঃ সন্নিবিষ্ট করিয়া ঈশ্বরপ্রণিধান করিতে হয়। এই স্থলে এই সূত্রের ভগবান্ ব্যাসকৃত ভাষ্য উদ্ধৃত হইতেছে :—"প্রণবের জপ এবং প্রণবের অভিধেয় ঈশ্বরের ভাবনা। যোগী প্রণবজপ ও প্রণবের অর্থ ভাবনা করিলে তাঁহার চিত্ত কেবল মাত্র ভগবানে একাগ্র হইয়া শান্ত হয়"।

(বিষ্ণুপুরাণে) এই কথা এইরূপে উক্ত হইয়াছে :—

"স্বাধ্যায়াদ্যোগমাসীত যোগাৎ স্বাধ্যায় মামনেৎ।
স্বাধ্যায়যোগসম্পত্ত্যা পরমাত্মা প্রকাশতে ॥"

স্বাধ্যায়ের অর্থাৎ প্রণবজপের পরেই যোগাভ্যাস করিবে এবং যোগাভ্যাসের পরেই পুনর্ব্বার প্রণবাবৃত্তি অর্থাৎ প্রণবজপ করিবে। প্রণবজপ ও সমাধির অভ্যাস—এই দুই উপায়ের দ্বারা পরমাত্মার সাক্ষাৎকারলাভ হয় ॥ ২৮ ॥

যথা রোগ স্তন্নিদানং ভৈষজং চাপ্যরোগতা।
বিবেচনীয়ভেদেন চিকিৎসাস্তি চতুর্ব্বিধা ॥ ২২ ॥
জন্ম দুঃখং তথা মোহো বিজ্ঞানঞ্চ বিমুক্ততা।
বিবেচনীয়ভেদেন যোগশাস্ত্রং চতুর্ব্বিধম্ ॥ ২৩ ॥

অন্বয়—যথা রোগঃ, তন্নিদানং, ভেষজং, অপিচ আরোগ্যতা ইতি বিবেচনীয়ভেদেন চিকিৎসা চতুর্ব্বিধা অস্তি, তথা জন্ম, দুঃখং মোহঃ বিজ্ঞানং বিমুক্ততা চ ইতি বিবেচনীয়ভেদেন যোগশাস্ত্রং চতুর্ব্বিধং ভবতি ॥ ২২।২৩ ॥

যেমন রোগের স্বরূপনির্ণয় প্রকরণ, রোগের মূলকারণনির্ণয় প্রকরণ, ঔষধনির্ণয় প্রকরণ ও আরোগ্যনির্ণয় প্রকরণ—এই রূপ চারিটি বিবেচনীয় বিষয়ানুসারে চিকিৎসাশাস্ত্র পৃথক্ পৃথক্ চারিটি বিভাগে বিভক্ত হইয়া থাকে, সেইরূপ জন্মমরণদুঃখপ্রতিপাদক প্রকরণ, অজ্ঞানস্বরূপপ্রতিপাদন প্রকরণ, যদ্দ্বারা সেই অজ্ঞান নিবারিত হইবে, সেই বিজ্ঞানের প্রতিপাদক প্রকরণ, এবং বিমুক্তির স্বরূপ প্রতিপাদন প্রকরণ—এইরূপ চারিটি বিবেচনীয় বিষয়ানুসারে, যোগশাস্ত্রও পৃথক্ পৃথক্ চারিটি বিভাগে বিভক্ত হইয়া থাকে ॥ ২২। ২৩ ॥

অবিবেকঃ পুংপ্রকৃত্যোঃ স মোহো দুঃখকারণম্।
সমত্বপুরুষান্যত্বখ্যাতিবোধেন নশ্যতি ॥ ২৪ ॥

অন্বয়—পুংপ্রকৃত্যোঃ (যঃ) অবিবেকঃ সঃ মোহঃ দুঃখকারণং (ভবতি)। সঃ চ সমত্বপুরুষান্যত্বখ্যাতিবোধেন নশ্যতি ॥ ২৪ ॥

পুরুষ ও প্রকৃতিকে পরস্পর পৃথক্ বলিয়া না জানা—এই অজ্ঞানই জন্মমরণস্বরূপ দুঃখের কারণ। 'গুণত্রয়ের সাম্যাবস্থাই প্রকৃতি, এবং

অদ্বয়, অসঙ্গ, নিত্য, আনন্দস্বরূপ পুরুষ, সেই প্রকৃতি হইতে পৃথক্, যে জ্ঞান উভয়ের এই পার্থক্য বুঝাইয়া দেয়, তদ্দ্বারাই সেই দুঃখকারণ, অজ্ঞান বিনষ্ট হইয়া থাকে ॥ ২৪ ॥

যোগাভ্যাসপ্রসক্তস্য সিদ্ধয়ো ভোগদায়িকাঃ।
আয়ান্তি নাদরঃ কার্য্যোহন্তরায়াঃ মতা যতঃ ॥ ২৫ ॥

অন্বয়—যোগাভ্যাসপ্রসক্তস্য ভোগদায়িকাঃ সিদ্ধয়ঃ আয়ান্তি, (অত্র) ন আদরঃ কার্য্যঃ, যতঃ (তাঃ) হি অন্তরায়াঃ মতাঃ ॥ ২৫ ॥

যিনি মুক্তিলাভের কামনায় যোগাভ্যাসে অসক্ত হন, তাঁহার জন্য উত্তমোত্তম ভোগপ্রদ (দূরশ্রবণ, দূরদর্শন, আকাশগমন প্রভৃতি) সিদ্ধি সকল আসিয়া উপস্থিত হয়। মুমুক্ষু যোগীর তাহাদিগকে আদর করা কর্ত্তব্য নহে, কারণ, যোগিগণ তাহাদিগকে যোগবিঘ্ন বলিয়া মনে করিয়া থাকেন। এই মর্ম্মে পতঞ্জলি এই সূত্র রচনা করিয়াছেন—

সূত্রম্। "তে সমাধাবুপসর্গা ব্যুত্থানে সিদ্ধয়ঃ"। ৩।৩৭।

পূর্ব্ব সূত্রে প্রাতিভাদি জ্ঞান ও শ্রাবণাদি সিদ্ধি বর্ণিত আছে। "তে" সেই প্রাতিভজ্ঞান প্রভৃতি, সমাধি বিষয়ে, নিঃশ্রেয়স বা মুক্তিরূপফলাকাঙ্ক্ষী যোগীর পক্ষে উপসর্গ অর্থাৎ বিঘ্নস্বরূপ হয়। এই হেতু যিনি মুক্তির প্রার্থী, তিনি তাহাদিগকে উপেক্ষা করিয়া থাকেন। যতদিন না আত্মবিষয়ক জ্ঞান হয়, ততদিন কোটি সিদ্ধিলাভ হইলেও, যোগী কৃতকৃত্য হন না। পরম গুরু শ্রীকৃষ্ণ গীতায় এইরূপ বলিয়াছেন—"এতদ্বুদ্ধা বুদ্ধিমান্ স্যাৎ কৃতকৃত্যশ্চ ভারত" (গীতা ১৫।২০) [জ্ঞানী এই রহস্য অর্থাৎ পরমাত্মজ্ঞানই সকল পুরুষার্থের পরিসমাপ্তি, জানিয়া কৃতকৃত্য হয়েন] কিন্তু যিনি ব্যুত্থানে রত, তাঁহারই পক্ষে পূর্ব্বোক্ত প্রাতিভজ্ঞানাদি সিদ্ধির স্বরূপ হয় ॥ ২৫ ॥

ধারণাধ্যানবৈচিত্র্যাৎ সিদ্ধিভেদো য ঈরিতঃ।
অত্যন্তানুপযোগিত্বাৎ স তু নাত্র নিরূপিতঃ ॥ ২৬ ॥

অন্বয়—ধারণাধ্যানবৈচিত্র্যাৎ 'যঃ সিদ্ধিভেদঃ (তত্র দর্শনে) ঈরিতঃ, সঃ তু অত্র ন নিরূপিতঃ, অত্যন্তানুপযোগিত্বাৎ' ॥ ২৬ ॥

বিশেষ বিশেষ প্রকার ধারণা ও ধ্যান হইতে যে সকল বিশেষ বিশেষ সিদ্ধি উপস্থিত হইয়া থাকে, তাহা সেই পাতঞ্জলদর্শনে বর্ণিত হইয়াছে। আমরা কিন্তু এ স্থলে তাহা বর্ণনা করিলাম না। তাহার কারণ এই যে, সেই সিদ্ধি মোক্ষের অন্তরায় বলিয়া মুমুক্ষুর পক্ষে আদরণীয় নহে এবং এই শাস্ত্র কেবল মোক্ষপ্রতিপাদক বলিয়া, এই শাস্ত্রে উক্ত সিদ্ধি সমূহের উল্লেখ অনুপযুক্ত ॥ ২৬ ॥

২৭। শৈবযোগঃ।

যোগঃ শৈবো নিরূপ্যতে—
মন্ত্রো লয়ো হঠো রাজযোগো যোগশ্চতুর্ব্বিধঃ ॥ ১ ॥

অনন্তর শৈব যোগ বর্ণনা করিতেছি। শৈব যোগ চারি প্রকার; যথা (১) মন্ত্রযোগ, (২) লয়যোগ, (৩) হঠযোগ, (৪) রাজযোগ।

অনন্তর মন্ত্রের উদাহরণ দ্বারা মন্ত্রযোগ বর্ণনা করিতেছেন :—

২৮। মন্ত্রযোগঃ।

নারায়ণাষ্টাক্ষরবাসুদেবদ্বাদশাক্ষরৌ।
নৃসিংহরামগোপালমন্ত্রাস্তে তাপিনীস্তুতাঃ ॥ ২ ॥

অন্বয়—নারায়ণাষ্টাক্ষরবাসুদেবদ্বাদশাক্ষরৌ (মন্ত্রৌ) (ভবতঃ)। (যে চ) নৃসিংহরামগোপালমন্ত্রাঃ তে তাপিনীস্তুতাঃ (ভবন্তি)।

"ওঁম্ নমো নারায়ণায়" এই অষ্টাক্ষর নারায়ণমন্ত্র, "ওঁম্ নমো ভগবতে বাসুদেবায়" এই দ্বাদশাক্ষর বাসুদেবমন্ত্র। নৃসিংহমন্ত্র, রামমন্ত্র ও গোপালমন্ত্র এইগুলি নারায়ণোপনিষৎ, নৃসিংহপূর্ব্বতাপিন্যুপনিষৎ, নৃসিংহোত্তরতাপিন্যুপনিষৎ, রামপূর্ব্বতাপিন্যুপনিষৎ, রামোত্তরতাপিন্যুপনিষৎ ইত্যাদি উপনিষদে সাদরে ব্যাখ্যাত হইয়াছে।

শিবপঞ্চাক্ষরী শ্রেষ্ঠা দক্ষিণামূর্ত্তিরুত্তমা।
যতীনাং তু মহাবাক্যং কেবলঃ প্রণবস্তথা ॥ ৩ ॥

অন্বয়—শিবপঞ্চাক্ষরী শ্রেষ্ঠা দক্ষিণামূর্ত্তিঃ উত্তমা ; যতীনাং তু মহাবাক্যং তথা কেবলঃ প্রণবঃ (জপ্যঃ) ॥ ৩ ॥

"(ওঁম্) নমঃ শিবায়" এই পঞ্চাক্ষরী শিবমন্ত্র, শৈব মন্ত্রসমূহের মধ্যে শ্রেষ্ঠ। শিবের দক্ষিণা মূর্ত্তি উপাসনার পক্ষে সবিশেষ উপযুক্ত ; কিন্তু যাঁহারা সন্ন্যাসী, তাঁহারা কেবল "তত্ত্বমসি" প্রভৃতি চারিটি মহাবাক্য জপ করিবেন, কিম্বা কেবল প্রণব বা ওঁঙ্কার জপ করিবেন ॥ ৩ ॥

ইত্যাদয়ো মহামন্ত্রাঃ পুরশ্চর্য্যাদিভিক্রমৈঃ ॥
সিদ্ধা দেবপ্রসাদেন সদ্যো মুক্তিপ্রদা মতাঃ ॥ ৪ ॥

অন্বয়—ইত্যাদয়ো মহামন্ত্রাঃ পুরশ্চর্য্যাদিভিক্রমৈঃ সিদ্ধাঃ দেবপ্রসাদেন সদ্যঃমুক্তিপ্রদাঃ মতাঃ ॥ ৪ ॥

এই সকল মহামন্ত্র পুরশ্চরণ, ধ্যান প্রভৃতি অনুষ্ঠান দ্বারা আয়ত্ত হইলে, ইষ্টদেবতার কৃপায় অচিরে মোক্ষপ্রদ হইয়া থাকে, এইরূপ মুনিগণ বিবেচনা করেন ॥ ৪ ॥

২৯। হঠযোগঃ।

গঙ্গাযমুনয়োর্মধ্যে বালরণ্ডাং তপস্বিনীম্।
বলাৎকারেণ গৃহ্নীয়াত্তদ্বিষ্ণোঃ পরমং পদম্॥ ১ ॥

অন্বয়—গঙ্গাযমুনয়োঃ মধ্যে বালরণ্ডাং তপস্বিনীং বলাৎকারেণ গৃহ্নীয়াৎ,তৎবিষ্ণোঃ পরমং পদং (ভবতি)॥ ১ ॥

বামনাসাপুটবর্ত্তিনী ঈড়ানাম্নী নাড়ীকে গঙ্গা বলে; দক্ষিণনাসাপুট-বর্ত্তিনী পিঙ্গলানাম্নী নাড়ীকে যমুনা বলে; তদুভয়ের মধ্যবর্ত্তিনী সুষুম্না নাম্নী নাড়ীকে তপস্বিনী বালরণ্ডা বলা হইতেছে; কেননা তাহা প্রকাশ বহুলা এবং কেশের ন্যায় সূক্ষ্মা। প্রাণায়ামাদির অভ্যাসের দ্বারা সেই নাড়ীকে বশে আনিতে হইবে। তাহাই ব্যাপক পরমাত্মার পরম স্বরূপ। সুষুম্না নাড়ীবশীকরণই হঠযোগের ফল॥ ১ ॥

তত্র গোরক্ষঃ।

তদ্বিষয়ে হঠযোগী গোরক্ষ বলিয়াছেন:—

এতদ্বিমুক্তিসোপানমেতৎ কালস্য বঞ্চনম্
যদ্ব্যাবৃত্তং মনোভোগাদাসক্তং পরমাত্মনি।

অন্বয়—মনঃ ভোগাৎ ব্যাবৃত্তং (সৎ) যৎ পরমাত্মনি আসক্তং (ভবতি) এতৎ বিমুক্তিসোপানং, এতৎ কালস্য বঞ্চনং (ভবতি)॥ ২ ॥

মন বিষয়জনিত সুখভোগ হইতে নিবৃত্ত হইয়া যে পরমাত্মায় আসক্ত হয়, তাহাই জীবন্মুক্তির আরোহণ মার্গ, তাহাই মৃত্যুকে জয় করিবার উপায়॥ ২ ॥

এক্ষণে হঠযোগের সাধন বলিতেছেন:—

পরমং যদি বৈরাগ্যমাহারস্তু যথোদিতঃ।
নিত্যমেকান্তবাসশ্চেদ্ধঠযোগো ন দুর্লভঃ॥ ৩ ॥

অন্বয়—যদি পরমং বৈরাগ্যং (স্যাৎ) আহারঃ তু যথোদিতঃ (স্যাৎ), নিত্যং একান্তবাসঃ চ স্যাৎ (তর্হি) হঠযোগঃ ন দুর্লভঃ (ভবতি) ॥ ৩॥

যদি পরবৈরাগ্য থাকে অর্থাৎ হিরণ্যগর্ভপদ পর্য্যন্ত সর্ব্বপ্রকার বৈষয়িক সুখে কাকবিষ্ঠার ন্যায় বিতৃষ্ণা থাকে, এবং আহার যদি শাস্ত্রোক্ত বিধানানুযায়ী হয় অর্থাৎ যদি উদরের অর্দ্ধভাগ অন্নদ্বারা পূর্ণ করিয়া চতুর্থাংশ জলদ্বারা এবং চতুর্থাংশ বায়ুদ্বারা পূর্ণ করা হয়, (অথবা প্রাণায়ামাদির অভ্যাসে শাস্ত্রবিহিত পথ্য গ্রহণ করা হয়) এবং যদি নিরন্তর জনসমাগমরহিত স্থানে বাস করা হয়, তাহা হইলে হঠযোগ দুর্লভ হয় না ॥ ৩ ॥

এক্ষণে হঠযোগের মুখ্য সাধন বলিতেছেন :—

পরন্তু গুরুদীক্ষাভির্লভ্যতে নান্যথা ত্বয়ম্।
ব্যতিক্রমে মহান্‌দোষঃ ক্রমলাভে মহান্‌গুণঃ ॥ ৪ ॥

অন্বয়—পরন্তু অয়ম্ গুরুদীক্ষাভিঃ লভ্যতে নতু অন্যথা। ব্যতিক্রমে মহান্ দোষঃ (ভবতি) ক্রমলাভে মহান্ গুণঃ (ভবতি) ॥ ৪ ॥

কিন্তু পূর্ব্বশ্লোকোক্ত সাধনত্রয় থাকিলেও, গুরুদীক্ষা ব্যতীত হঠযোগ কোন ক্রমেই সিদ্ধ হয় না, আর পূর্ব্বোক্তরূপ আহারাদির ব্যতিক্রম ঘটিলে মরণ পর্য্যন্ত মহান্ অনর্থ ঘটিয়া থাকে, এবং পূর্ব্বোক্ত সাধন ক্রমে হঠযোগের অভ্যাস হইলে সর্ব্বদুঃখনিবৃত্তিরূপ মহাফললাভ হইয়া থাকে ॥ ৪ ॥

অনন্তবিস্তারময়ো হঠঃ প্রোক্তঃ পুরারিণা।
সারং তু বন্ধত্রিতয়ং তাবতা সিদ্ধিরাপ্যতে ॥ ৫ ॥

অন্বয়—পুরারিণা অনন্তবিস্তারময়ঃ হঠঃ প্রোক্তঃ, বন্ধত্রিতয়ং (তস্য) সারং (ভবতি) (যতঃ) তাবতা সিদ্ধিঃ আপ্যতে ॥ ৫ ॥

ত্রিপুরনাশক (অথবা ত্রিপুটী নাশক) শম্ভু অতি বিস্তৃত হঠযোগ উপদেশ করিয়াছেন। তাঁহাকে একপ্রকার অনন্ত বলিলেই চলে; কিন্তু তাহার মধ্যে তিনটি বন্ধই সারস্বরূপ; যেহেতু তদ্দ্বারাই মুক্তিরূপা সিদ্ধি অথবা সাধকের ইচ্ছানুসারে বিবিধ প্রকার বিভূতি লব্ধ হইয়া থাকে ॥৫॥

মূলেতু মূলবন্ধঃ স্যান্মধ্যে স্যাদুড়িয়ানকঃ।
কণ্ঠে জালন্ধরস্তেন সিদ্ধো ভবতি মারুতঃ ॥ ৬ ॥

অন্বয়—মূলবন্ধঃ তু মূলে স্যাৎ, মধ্যে উড়িয়ানকঃ স্যাৎ, কণ্ঠে জালন্ধরঃ স্যাৎ), তেন মারুতঃ সিদ্ধঃ ভবতি ॥

তন্মধ্যে মূলবন্ধ নামক বন্ধ মূলাধারে অনুষ্ঠিত হইয়া থাকে; মূল অর্থাৎ মূলাধারকে এতদ্দ্বারা বন্ধ করা যায় বলিয়াই, ইহাকে মূলবন্ধ বলে। উড়িয়ানক নামক দ্বিতীয় প্রকার বন্ধ, মধ্যে অর্থাৎ স্বাধিষ্ঠানাদি চক্রে অনুষ্ঠিত হইয়া থাকে। জালন্ধর নামক তৃতীয় প্রকার বন্ধ, কণ্ঠে অর্থাৎ বিশুদ্ধি চক্রাদি স্থানে অনুষ্ঠিত হয়। মস্তকে, মুখ, নাসিকা, নেত্র কর্ণরূপ সপ্তছিদ্রময় জালকে ইহাদ্বারা অবরোধ করা যায়, বলিয়া ইহার নাম জালন্ধর। এই তিনটি বন্ধের অভ্যাস করিলে শরীরস্থ বায়ু সাধকের অধীন হয় ॥ ৬॥

কুণ্ডলিন্যাঃ সুষুম্নায়াং প্রবিষ্টো ব্রহ্মরন্ধ্রতঃ।
মূলস্থানে স্থিতাশক্তি র্ব্রহ্মস্থানে সদাশিবঃ ॥ ৭ ॥

অন্বয়—(স এব মারুতঃ) কুণ্ডলিন্যাঃ সুষুম্নায়াং (প্রবিষ্টঃ সন্) ব্রহ্মরন্ধ্রতঃ (৭মী) প্রবিষ্টঃ (ভবতি)। শক্তিঃ মূলস্থানে স্থিতা, সদাশিবঃ ব্রহ্মস্থানে স্থিতঃ ॥ ৭ ॥

সেই বায়ু কুণ্ডলিনীতে প্রবেশ করিয়া তদনন্তর তথা হইতে সুষুম্না নাড়ীতে প্রবেশ করে। তদনন্তর ব্রহ্মরন্ধ্র নামক সপ্তম চক্রে স্থিত হয়।

কুণ্ডলিনী শক্তি মূলাধারে অবস্থান করেন। ব্রহ্মরন্ধ্র নামক স্থানে সদাশিব অর্থাৎ নিরন্তর সুখস্বরূপ কূটস্থ পরমাত্মা অবস্থান করেন। তদুভয়ের সমাযোগই ব্রহ্মরন্ধ্রে বায়ুকে স্থির করিবার ফল ॥ ৭ ॥

শিবশক্তি সমাযোগের সাধন অজপাজপ; তাহাই বর্ণনা করিতেছেন :—

অজপা নাম গায়ত্রী যোগিনাং মোক্ষদায়িনী।
তস্যাঃ সঙ্কল্পমাত্রেণ সর্ব্বপাপৈঃ প্রমুচ্যতে ॥ ৮ ॥

অন্বয়—অজপা নাম গায়ত্রী যোগিনাং মোক্ষদায়িনী (ভবতি)। তস্যাঃ সঙ্কল্পমাত্রেণ (জনঃ) সর্ব্বপাপৈঃ প্রমুচ্যতে ॥ ৮ ॥

"হংসঃ সোঽহম্" এই মন্ত্রটি বিনা প্রযত্নে উচ্ছ্বাস-নিশ্বাসরূপে আপনিই উচ্চারিত হইতেছে। ইহারই নাম অজপামন্ত্র। সকার শক্তিবাচক, হকার শিববাচক তদুভয়ের অভিন্নতানুসন্ধানই শিবশক্তি সমাযোগ। এই মন্ত্রটি গাতা বা গানকর্ত্তাকে ত্রাণ (রক্ষা) করে বলিয়া ইহার নাম গায়ত্রী। এই মন্ত্রজপের সম্যক্ অনুষ্ঠান দ্বারা যোগিগণ মুক্তি লাভ করিয়া থাকেন। অন্য লোকে কেবল মাত্র এই মন্ত্রের সঙ্কল্প দ্বারাই রাগদ্বেষাদিরূপ সকল প্রকার পাপ হইতে নির্ম্মুক্ত হন। সুতরাং এই মন্ত্রের তাৎপর্য্য অবধারণ পূর্ব্বক জপ করিলে যে মুক্তি হয়, তদ্বিষয়ে আর সন্দেহ কি? ॥ ৮ ॥

আধারং প্রথমং চক্রং স্বাধিষ্ঠানং তথৈবচ।
মণিপুরং তৃতীয়ং স্যাচ্ চতুর্থকমনাহতম্ ॥ ৯ ॥
বিশুদ্ধিঃ পঞ্চমং চক্রমাজ্ঞাচক্রং তু ষষ্ঠকম্।
সপ্তমং ব্রহ্মরন্ধ্রং স্যাদ্ রম্যস্য গুহা হি সা ॥ ১০ ॥

অন্বয়—প্রথমং আধারং চক্রং, স্বাধিষ্ঠানং তথা এবচ দ্বিতীয়ং চক্রং, মণিপুরং তৃতীয়ং চক্রং স্যাৎ, অনাহতম্ চতুর্থকং (চক্রং), বিশুদ্ধিঃ পঞ্চমং চক্রং, আজ্ঞাচক্রং তু ষষ্ঠকং, ব্রহ্মরন্ধ্রং সপ্তমং (চক্রং) স্যাৎ, সা হি ভ্রমরস্য গুহা (ভবতি) ॥ ৯।১০ ॥

প্রথম আধার চক্র, দ্বিতীয় স্বাধিষ্ঠান চক্র, তৃতীয় মণিপুর চক্র, চতুর্থ অনাহত চক্র, পঞ্চম বিশুদ্ধি চক্র, ষষ্ঠ আজ্ঞাচক্র, সপ্তম ব্রহ্মরন্ধ্র; তাহাকে গ্রন্থান্তরে ভ্রমরের গুহা বলে, কেননা, তাহা "ভ্রমং রাতি"—ভ্রম প্রদান করে অর্থাৎ পরমাত্মা জীবভাবে মোহপ্রাপ্ত হন এবং পরমাত্মা এই স্থানে"গূহতে"অর্থাৎ আবৃত হন,এই নিমিত্ত ইহার নাম গুহা ॥৯।১০॥

যোনিস্থানকমঙ্ঘ্রিমূলঘটিতং কৃত্বা দৃঢ়ং বিন্যসে
ন্মেঢ্রে পাদমথৈকমেব নিয়তং কৃত্বা সমং বিগ্রহম্।
স্থাণুঃ সংযমিতেন্দ্রিয়োঽচলদৃশা পশ্যন্ ভ্রুবোরন্তরম্
হ্যেতন্মোক্ষকপাটভেদনকরং সিদ্ধাসনং প্রোচ্যতে ॥ ১১ ॥

অন্বয়—যোনিস্থানকম্ দৃঢ়ং অঙ্ঘ্রিমূলঘটিতং কৃত্বা একং (দ্বিতীয়ং) পাদং মেঢ্রে এব নিয়তং বিন্যসেৎ অথ বিগ্রহং সমং কৃত্বা সংযমিতেন্দ্রিয়ঃ সন্ অচলদৃশা ভ্রুবোঃঅন্তরং পশ্যন্ স্থাণুঃ ভবেৎ—এতৎ, হি মোক্ষকপাটভেদনকরং সিদ্ধাসনং প্রোচ্যতে ॥ ১১ ॥

অণ্ডকোষের নিম্নদেশে মলদ্বার পর্য্যন্ত যে সিবনী আছে, তাহার নিম্নে একটী গুল্ফ স্থাপন করিয়া, অপর গুল্ফের পার্শ্বদেশ (বহির্গ্রন্থি) স্থিরভাবে মেঢ্রের (লিঙ্গের) উপর স্থাপন করিবে। তদনন্তর শরীরকে ঋজুভাবে রাখিয়া বাহ্যেন্দ্রিয় সকল সংযত করিয়া স্থিরদৃষ্টিতে ভ্রূমধ্য দর্শন করিতে করিতে নিশ্চলভাবে অবস্থান করিবে। ইহাকেই সিদ্ধাসন বলে। ইহা দ্বারা মোক্ষের অবরোধক অজ্ঞানকে বিনাশ করা যায়

অথবা শিবশক্তিসমাযোগরূপ সাম্যস্থিতিই মোক্ষ। মূলাধার হইতে ব্রহ্মরন্ধ্র পর্য্যন্ত যে সকল চক্র আছে, তাহারাই সেই মোক্ষের কপাট স্বরূপ; পূর্ব্ববর্ণিত সিদ্ধাসনের সাহায্যে সেই সকল কপাট উদ্‌ঘাটন করা যায়॥ ১১॥

কৃত্বা সম্পুটিতৌ করৌ দৃঢ়তরং বধ্বা তু সিদ্ধাসনং
গাঢ়ং বক্ষসি সন্নিধায় চুবুকং ধ্যানং ততশ্চেতসি।
বারংবারমপানমূর্দ্ধমনিলং প্রোৎসার্য্য সন্ধারয়ন্
প্রাণং মুঞ্চতি বোধয়ংশ্চ শনকৈঃ শক্তিপ্রবোধো ভবেৎ॥১২॥

অন্বয়—সিদ্ধাসনং তু দৃঢতরং বধ্বা, করৌ সম্পুটিতৌ কৃত্বা চুবুকং বক্ষসি গাঢ়ং সন্নিধায়, ততঃ চেতসি ধ্যানং (সন্নিধায়) অপানং অনিলং বারংবারং ঊর্দ্ধং প্রোৎসার্য্য প্রাণং সন্ধারয়ন্ (শক্তিং) শনকৈঃ বোধয়ন্ চ শক্তিপ্রবোধঃ ভবেৎ (এবং কৃতে সা শক্তিঃ মূলাধারং) মুঞ্চতি॥১২॥

প্রথমে দৃঢ়ভাবে সিদ্ধাসন বাঁধিয়া উপবেশন করিতে হইবে, তদনন্তর করদ্বয় সম্পুটাকারে স্থাপন করিতে হইবে, তদনন্তর দৃঢ়ভাবে চিবুক বক্ষের উপর স্থাপন করিতে হইবে এবং চিত্তে ধ্যেয় বিষয়ের অনুসন্ধান করিতে হইবে এবং অপান নামক বায়ুকে পুনঃপুনঃ উর্দ্ধদেশে সঞ্চালিত করিয়া প্রাণবায়ুকে অবরুদ্ধ করিয়া রাখিতে হইবে। এইরূপে ধীরে ধীরে দীর্ঘকাল ধরিয়া কুণ্ডলিনী শক্তিকে জাগাইতে থাকিলে কুণ্ডলিনী শক্তির ব্যুত্থান হয় এবং এইরূপ অনুষ্ঠান দ্বারাই কুণ্ডলিনী শক্তি মূলাধার নামক স্থান পরিত্যাগ করে॥ ১২॥

পুচ্ছে প্রগৃহ্য ভুজঙ্গীং সুপ্তাং প্রবোধয়েৎ সুধীঃ।
নিদ্রাং বিহায় সা শক্তিরূর্দ্ধমুত্তিষ্ঠতে বলাৎ॥ ১৩॥

অন্বয়—সুধীঃ সুপ্তাং ভুজগীং পুচ্ছে প্রগৃহ্য প্রবোধয়েৎ, সা শক্তিঃ নিদ্রাং বিহায় বলাৎ ঊর্দ্ধং উত্তিষ্ঠতে ॥ ১৩ ॥

যিনি গুরূপদেশ লাভ করিয়া কুশলবুদ্ধি হইয়াছেন, তিনি সংসার-স্বপ্নবতী অথবা অবিদ্যানিদ্রারূঢ়া এই কুণ্ডলিনী শক্তিকে মূলাধারস্থিত পুচ্ছে ধারণ করিয়া জাগরিত করিবেন-অর্থাৎ তাহাকে সংসার-বিমুখী করিয়া শিবসম্মুখী করিবেন। তদনন্তর সেই কুণ্ডলিনী শক্তি প্রপঞ্চসম্মুখতা বা স্বরূপাজ্ঞানতা পরিত্যাগ করিয়া বেগে ব্রহ্মরন্ধ্র প্রদেশাভিমুখে ঊর্দ্ধমুখী হইয়া উঠিতে থাকে ॥ ১৩ ॥

ঊর্দ্ধং নিলীনপ্রাণস্য ত্যক্ত নিঃশেষকর্ম্মণঃ।
যোগেন সহজাবস্থা স্বয়মেব প্রজায়তে ॥ ১৪ ॥

অন্বয়—ঊর্দ্ধং নিলীনপ্রাণস্য ত্যক্তনিঃশেষকর্ম্মণঃ (যোগিনঃ) সহজাবস্থা যোগেন স্বয়মেব প্রজায়তে ॥ ১৪ ॥

যিনি ঊর্দ্ধে অর্থাৎ ব্রহ্মরন্ধ্রে প্রাণকে বিলীন করিয়াছেন এবং তদ্দ্বারা সকল প্রকার কর্ম্ম নিঃশেষরূপে পরিত্যাগ করিয়াছেন, সেই প্রকার যোগীর সহজাবস্থা বা জীবন্মুক্তি, শিবশক্তিসমাযোগ নামক যোগদ্বারা আপনা হইতেই উৎপন্ন হয় ॥ ১৪॥

জ্ঞানং কুতো মনসি জীবতি দেবি যাবৎ
প্রাণো ন নশ্যতি মনো ম্রিয়তে ন তাবৎ।
প্রাণো মনো দ্বয়মিদং প্রলয়ং প্রযাতি
মোক্ষং স গচ্ছতি নরো ন কদাচিদন্যঃ ॥১৫॥

অন্বয়—হে দেবি! মনসি জীবতি (সতি) জ্ঞানং কুতঃ (ভবেৎ)? যাবৎ প্রাণঃ ন নশ্যতি, তাবৎ মনঃ ন ম্রিয়তে, প্রাণঃ মনঃ ইদং দ্বয়ং

যস্য প্রলয়ং প্রযাতি, সঃ নরঃ মোক্ষং গচ্ছতি ; অন্যঃ কদাচিৎ (মোক্ষং) ন (গচ্ছতি) ॥১৫॥

[শ্রুতি বলেন "জ্ঞানাদেব তু কৈবল্যং প্রাপ্যতে যেন মুচ্যতে" —জ্ঞানের দ্বারাই কৈবল্য লাভ হয় এবং তদ্দ্বারাই জীব মুক্ত হয়। হঠযোগী কিন্তু বলেন যে এই শিবশক্তিসমাযোগ নামক যোগদ্বারাই জীব মুক্ত হয়। এই বিরোধ পরিহার করিবার নিমিত্ত শিবপার্ব্বতীসংবাদ হইতে এই শ্লোকটি উদ্ধৃত হইয়াছে। ইহার তাৎপর্য্য এই যে জ্ঞানদ্বারা বিদেহমুক্তি লাভ হয় বটে, কিন্তু যোগদ্বারা মনোনাশসম্পাদন না করিলে জীবন্মুক্তি লাভ হয় না, কেননা, বিচারদ্বারা তত্ত্বজ্ঞান লাভ হইলেও প্রবলপ্রারব্ধ বিবিধপ্রকার ভোগ উপস্থাপিত করিয়া তত্ত্বজ্ঞানকে পরিদুর্ব্বল করিয়া ফেলে ; সেই হেতু, সেই জ্ঞানকে জ্ঞান বলিয়া পরিগণিত করা উচিত নহে'। এই হেতু শিব পার্ব্বতীকে বলিতেছেন]—হে দেবি ! অন্তঃকরণ বিদ্যমান থাকিতে জীবব্রহ্মের একতাজ্ঞান কি প্রকারে থাকিতে পারে ? এবং, যে পর্য্যন্ত না প্রাণ (ব্রহ্মরন্ধ্রে) বিলীন হয় সেই পর্য্যন্ত মনের মৃত্যু নাই। যে যোগীর প্রাণ এবং মন এই উভয়ই বিলীন হইয়া যায়, তিনি মোক্ষ লাভ করিতে পারেন। সেইরূপ যোগিমনুষ্য ভিন্ন অন্য কেহ কখনই মোক্ষ লাভ করিতে পারে না ॥১৫॥

অন্তর্লক্ষ্যবিলীনচিত্তপবনো যোগী যদা বর্ত্ততে
দৃষ্ট্যা নিশ্চলতারয়া বহিরিদং পশ্যন্ন পশ্যন্নপি।
মুদ্রেয়ং কিল শাম্ভবী ভগবতী যা স্যাৎ প্রসাদাদ্গুরোঃ
শূন্যাশূন্যবিলক্ষণং মৃগয়তে তত্ত্বং পদং শাম্ভবম্ ॥১৬॥

অন্বয়—যদা যোগী নিশ্চলতারয়া দৃষ্ট্যা ইদং বহিঃ পশ্যন্ অপি ন পশ্যন্, অন্তর্লক্ষ্যবিলীনচিত্তপবনঃ (সন্) বর্ত্ততে, তদা ইয়ং ভগবতী

শাম্ভবী মুদ্রা কিল, যা গুরোঃ প্রসাদাৎ স্যাৎ, (যয়া চ যোগী) শূন্যাশূন্যবিলক্ষণম্ তত্ত্বং শাম্ভবং পদং মৃগয়তে ॥ ১৬ ॥

যোগীর নেত্র যখন মৎস্যের ন্যায় স্পন্দহীন ও নিশ্চলতারক হয় এবং সেই নেত্রের দৃষ্টির দ্বারা যোগী যখন এই বাহ্য জগৎ দেখিতেছেন বলিয়া প্রতীয়মান হইলেও, বাস্তবিক দেখেন না, কিন্তু অভ্যন্তরে শিবশক্তি-সমাযোগ নামক লক্ষ্যে মন ও প্রাণ উভয়কে বিলীন করিয়া অবস্থান করেন, তখন তাঁহার এই মুদ্রা প্রসিদ্ধ শাম্ভবীমুদ্রানামে কথিত হয়। এই মুদ্রাদ্বারা যোগীর নানাপ্রকার অণিমাদি ঐশ্বর্য্য লাভ হয়। গুরুর কৃপাবশে এইরূপ মুদ্রা সিদ্ধ হইয়া থাকে। তখন যোগী এই মুদ্রার সাহায্যে শিবস্বরূপভূত স্বস্বরূপ পরমাবস্থা লাভ করেন। সেই অবস্থা অনির্ব্বচনীয়, কেননা সেই অবস্থায়, বাহ্য জগৎকে শূন্য বা অশূন্য কিছুই বলা যায় না ॥১৬॥

প্রাণবৃত্তৌ বিলীনায়াং মনোবৃত্তি বিলীয়তে।
শিবশক্তি সমাযোগো হঠযোগেন জায়তে ॥ ১৭ ॥

অন্বয়—প্রাণবৃত্তৌ বিলীনায়াং (সত্যাং) মনোবৃত্তিঃ বিলীয়তে, শিবশক্তিসমাযোগঃ হঠযোগেন জায়তে ॥ ১৭ ॥

হঠযোগ দ্বারা শ্বাস-উচ্ছ্বাস-রূপ প্রাণবৃত্তি বিলীন হইলে সঙ্কল্প বিকল্পরূপ মনোবৃত্তি বিলীন হইয়া যায়। তদনন্তর ব্রহ্মরন্ধ্র স্থিত শিবের সহিত মূলাধারস্থিত শক্তির সংযোগ সম্পাদিত হয় ॥ ১৭ ॥

গোরক্ষ চর্পটিপ্রায়া হঠযোগ-প্রসাদতঃ।
বঞ্চয়িত্বা কালদণ্ডং ব্রহ্মাণ্ডং বিচরন্তি হি ॥ ১৮ ॥

অন্বয়—গোরক্ষচর্পটিপ্রায়াঃ হঠযোগপ্রসাদতঃ কালদণ্ডং বঞ্চয়িত্বা ব্রহ্মাণ্ডং বিচরন্তি হি ॥ ১৮ ॥

গোরক্ষ চর্পটি প্রভৃতি যোগিগণ হঠযোগের অনুষ্ঠান দ্বারায় সিদ্ধি লাভ করিয়া, মৃত্যুকে উপেক্ষা করিয়া ব্রহ্মাণ্ডে বিচরণ করিতেছেন অর্থাৎ প্রারব্ধ ভোগ করিতেছেন বলিয়া প্রসিদ্ধি আছে ॥ ১৮ ॥

শক্তিমধ্যে মনঃ কৃত্বা শক্তিং মানসমধ্যগাম্।
শিবশক্তিসমাযোগং কুর্ব্বন্তি হঠযোগিনঃ ॥ ১৯ ॥

অন্বয়—মনঃ শক্তিমধ্যে কৃত্বা শক্তিং মানসমধ্যগাং কৃত্বা যোগিনঃ শিবশক্তিসমাযোগং কুর্ব্বন্তি ॥ ১৯ ॥

হঠযোগিগণ মনকে অর্থাৎ গুণত্রয়ের সাম্যের স্ফুরণবিষয়িণী সঙ্কল্প-বিকল্পরূপী বৃত্তিকে, শক্তিমধ্যে অর্থাৎ সাম্যের কারণভূত চিচ্ছক্তির সহিত অভিন্ন বলিয়া, অনুভব করিয়া এবং সেই চিচ্ছক্তিকে অর্থাৎ সাম্য-স্ফুরণের কারণরূপ শক্তিকে, মনোমধ্যে বিদ্যমান অর্থাৎ সেই সাম্য, মনেরই সঙ্কল্পবিকল্পের বিষয় ভিন্ন আর কিছুই নহে,—এইরূপ চিন্তা করিয়া, শিবস্বরূপ আত্মার সহিত শক্তির বা গুণসাম্যরূপা প্রকৃতির সমাযোগ বা ঐক্যানুভব, করিয়া থাকেন সুতরাং বেদান্তের সহিত এইরূপ হঠযোগের বিরোধ নাই ॥ ১৯ ॥

৩০। শিবশক্তিপরাক্রমঃ।

অথ বক্ষ্যে স্তুতিব্যাজাচ্ছিবশক্তি পরাক্রমম্।
শোধিতে সূক্ষ্ময়া দৃষ্ট্যা যস্মিন্নির্বিস্ময়ো ভবেৎ ॥ ১ ॥

অন্বয়—অথ স্তুতিব্যাজাৎ শিবশক্তিপরাক্রমং বক্ষ্যে, যস্মিন্ সূক্ষ্ময়া দৃষ্ট্যা শোধিতে (সতি) (জনঃ) নির্বিস্ময়ঃ ভবেৎ ॥ ১ ॥

অনন্তর স্তব করিবার ছলে শিবশক্তির প্রভাব বর্ণনা করিব। বিচারশীল পাঠক সূক্ষ্মবুদ্ধির সাহায্যে তাহা বিচার করিলে শিবশক্তির

অঘটনঘটনপটুতা হৃদয়ঙ্গম করিয়া, তাহাতে আর আশ্চর্য্যান্বিত হইবেন না ॥ ১ ॥

তাং দ্বৈতরূপিণীমেব দ্বৈতাদ্বৈতস্বরূপিণীম্।
অদ্বৈতরূপিণীং শক্তিং স্মরামি পরমাত্মনঃ ॥ ২ ॥

অন্বয়—পরমাত্মনঃ তাং দ্বৈতরূপিণীং দ্বৈতাদ্বৈতস্বরূপিণীং অদ্বৈত রূপিণীং শক্তিং এব স্মরামি ॥ ২ ॥

আমি পরমাত্মার সেই শক্তিকেই বহুমানবুদ্ধিতে স্মরণ করিতেছি। সেই শক্তি দ্বৈতরূপিণী, অর্থাৎ জগদ্রূপ কার্য্যে অনেকরূপে অভিব্যক্তা। তিনি দ্বৈতাদ্বৈতস্বরূপিণী অর্থাৎ সাধনকালে মহাবাক্যার্থ জ্ঞানের সাধনস্বরূপে গুরু, শিষ্য, শাস্ত্র, শ্রবণ, মনন ইত্যাদিরূপে দ্বৈতরূপা এবং মহা-বাক্যের লক্ষ্যার্থরূপে অদ্বৈতরূপা অর্থাৎ কার্য্য ও ফল এই উভয়রূপা। সেইশক্তি আবার অদ্বৈতরূপিণী অর্থাৎ মুক্তিদশায় ঐক্যরূপা। যে শিবশক্তি লৌকিক ব্যবহারে সত্যরূপা প্রতীয়মানা হন, বৈদিকব্যবহারে সাধ্য ও সাধন এই উভয়রূপে এবং মোক্ষদশায় অখণ্ডৈক্যরূপে প্রতিভাতা হন, আমি সেই শক্তিকেই পরমাত্মা হইতে অভিন্ন বলিয়া চিন্তা করি ॥ ২ ॥

কেয়ং কস্য কুতঃ কেন কস্মৈ কং প্রতি কুত্র বা।
কথং কদেত্যনির্ণীতা তাং বন্দে শক্তিমদ্ভুতাম্ ॥ ৩ ॥

অন্বয়—ইয়ং কা কস্য কুতঃ কেন কস্মৈ কং প্রতি কুত্র বা কথং কদা ইতি অনির্ণীতা, তাং অদ্ভুতাং শক্তিং বন্দে ॥ ৩ ॥

এই শক্তিরূপা মায়া কি অর্থাৎ কারণরূপা বা কার্য্যরূপা, অথবা দ্বিবিধা, সৎ বা অসৎ, বা সদসৎ, ইহার কিছুই নির্ণয় হয় না। ইহার

সহিত কাহার সম্বন্ধ, কোন্ কারণ হইতে ইহার উৎপত্তি, কি নিমিত্তে, কোন্ প্রয়োজনে, কোন্ বিষয়কে প্রাপ্ত হইবার জন্য ইহার ক্রিয়া, কোন্ আধারে এই শক্তি আহিতা, ইহার প্রকার কিরূপ, কোন্ কালেই বা এই শক্তির অস্তিতা—ইহার কিছুই নির্ণয় করা যায় না। অতএব সেই আশ্চর্য্যরূপা শিবশক্তিকে প্রণাম করি ॥ ৩ ॥

শিবঃ কর্ত্তা শিবো ভোক্তা শিবো বেত্তা শিবঃ প্রভুঃ।
উপসর্জ্জনমাত্রং যা তাং বন্দে শক্তিমদ্ভুতাম্ ॥ ৪ ॥

অন্বয়—শিবঃ কর্ত্তা, শিবঃ ভোক্তা, শিবঃ বেত্তা, শিবঃ প্রভুঃ, যা উপসর্জ্জনমাত্রং, তাং অদ্ভুতাং শক্তিং বন্দে ॥ ৪ ॥

(একদিকে পরম শিব অসঙ্গ বলিয়া, তাঁহার কর্ত্রাদি হওয়া অসম্ভব, অপরদিকে শক্তি জড়রূপা বলিয়া, তাঁহারও সেইরূপ কর্ত্রাদি হওয়া অসম্ভব, সুতরাং পরমশিব চৈতন্যস্বরূপ বলিয়া তাঁহাতে কর্ত্তৃত্ব আরোপিত হইয়া থাকে) শিবই জগতের উৎপত্তিস্থিতিলয়াদি সকল ক্রিয়ার কর্ত্তা, তিনিই ভোক্তা, তিনিই জ্ঞাতা, তিনিই নিয়ন্তা, কেননা তিনি চেতন। আর জড়রূপা শিবশক্তি সৃষ্ট্যাদি কার্য্যে নিমিত্তমাত্র। সেই অদ্ভুত শিবশক্তিকে প্রণাম করি।

স্বয়ং কর্ত্রী স্বয়ং ভোক্ত্রী স্বয়ং বেত্রী স্বয়ং প্রভুঃ।
সাক্ষিমাত্রং শিবো যস্যা স্তাং বন্দে শক্তিমদ্ভুতাম্ ॥ ৫ ॥

অন্বয়—স্বয়ং কর্ত্রী, স্বয়ং ভোক্ত্রী, স্বয়ং বেত্রী, স্বয়ং প্রভুঃ, শিবঃ যস্যাঃ সাক্ষিমাত্রং তাং অদ্ভুতাং শক্তিং বন্দে ॥ ৫ ॥

(আবার শিব চিন্মাত্রস্বরূপ হইলেও, তিনি সাক্ষিমাত্র ; কর্ত্তৃত্বাদি তাঁহাতে অসম্ভব ; এই হেতু) শক্তি সচ্চিদ্রূপ অধিষ্ঠানের আশ্রিতারূপে

সচ্চিদ্রূপা হইয়া কর্ত্তৃত্বধর্ম্মবতী, ভোক্তৃত্বধর্ম্মবতী, জ্ঞাত্রী ও নিয়ন্ত্রী হন। শিব সেই শক্তির সাক্ষিমাত্র অর্থাৎ অব্যবহিতভাবে প্রকাশক। আমি সেই অদ্ভুত শক্তিকে প্রণাম করি ॥ ৫ ॥

স্বলক্ষণে মহাদেবে স্বলক্ষণতয়া স্থিতাম্।
বিত্তাং স্বলক্ষণৈরেব তাং বন্দে শক্তিমদ্ভুতাম্ ॥ ৬ ॥

অন্বয়—স্বলক্ষণে মহাদেবে স্বলক্ষণতয়া স্থিতাম্ স্বলক্ষণৈঃ এব (মুমুক্ষুভিঃ) বিত্তাং তাং অদ্ভুতাম্ শক্তিং বন্দে।

মহাদেব বা অপরিচ্ছিন্ন চৈতন্যকে (সাধক, তটস্থ লক্ষণ পরিত্যাগ করিয়া,) স্বরূপ লক্ষণ দ্বারা নির্দ্দেশ করিতে চাহিলে, যিনি সেই স্বরূপলক্ষণরূপে অবস্থান করেন, এবং যাঁহাকে মুমুক্ষুগণ স্বরূপভূত লক্ষণসমূহ দ্বারা অবগত হইয়া থাকেন, আমি সেই অদ্ভুত শিবশক্তিকে প্রণাম করি ॥ ৬ ॥

সলক্ষণে মহাদেবে সলক্ষণতয়া স্থিতাম্।
বিত্তাং সলক্ষণৈরেব তাং বন্দে শক্তিমদ্ভুতাম্ ॥ ৭ ॥

অন্বয়—সলক্ষণে মহাদেবে সলক্ষণতয়া স্থিতাম্ সলক্ষণৈঃ (রূপৈঃ) এব মুমুক্ষুভিঃ বিত্তাং, তাং অদ্ভুতাং শক্তিং বন্দে।

বস্তুতঃ সর্ব্বপরিচ্ছেদশূন্য, সেই মহাদেবকে সাকাররূপে (সাধক সাক্ষাৎ করিতে চাহিলে) যিনি মহাদেবের আকার ধারণ করিয়া অবস্থিত হন, এবং সাধক যাঁহাকে সেই সাকার রূপেই লাভ করেন, সেই অদ্ভুত শিবশক্তিকে আমি প্রণাম করি।

বিলক্ষণে মহাদেবে বিলক্ষণতয়া স্থিতাম্।
বিত্তাং বিলক্ষণৈরেব তাং বন্দে শক্তিমদ্ভুতাম্ ॥ ৮ ॥

অন্বয়—বিলক্ষণে মহাদেবে বিলক্ষণতয়া স্থিতাং বিলক্ষণৈঃ এব বিত্তাং তাং অদ্ভুতাং শক্তিং বন্দে ॥ ৮ ॥

যিনি নির্গুণ, অপরিচ্ছিন্ন, চৈতন্যরূপ মহাদেবে নির্গুণরূপে অবস্থিতা এবং মুমুক্ষুগণ যাঁহাকে সকল প্রকার লক্ষণের পরিবর্জ্জন দ্বারা অবগত হইয়া থাকেন, আমি সেই অদ্ভুত শিবশক্তিকে প্রণাম করি ॥ ৮ ॥

অচেত্যচিৎস্বরূপত্বাদচেতন ইব স্থিতে।
চৈতন্যে চেতনাহেতু স্তাং বন্দে শক্তিমদ্ভুতাম্ ॥ ৯ ॥

অন্বয়—(যা) অচেত্যচিৎস্বরূপত্বাৎ অচেতনঃ ইব স্থিতে চৈতন্যে চেতনাহেতুঃ তাং অদ্ভুতাং শক্তিং বন্দে ॥ ৯ ॥

চেতনাগ্রাহ্য সর্ব্বপ্রকার বিষয়পরিশূন্য চিৎস্বরূপ মাত্র হওয়াতে, যাঁহাকে অচেতন জড় বলিয়া প্রতীতি হয়, সেই চৈতন্যে যিনি বিষয়প্রকাশনরূপ চেতনার হেতু, আমি সেই অদ্ভুত শিবশক্তিকে প্রণাম করি ॥ ৯ ॥

চেতিতা চেতনেনেতি সবিকল্পস্বরূপতঃ।
চৈতন্যে চেতনাহেতু স্তাং বন্দে শক্তিমদ্ভুতাম্ ॥ ১০ ॥

অন্বয়—(সা) সবিকল্পস্বরূপতঃ (তৃতীয়া) চেতনেন চেতিতা ইতি চৈতন্যে চেতনাহেতুঃ তাং অদ্ভুতাং শক্তিং বন্দে ॥ ১০ ॥

সবিকল্পরূপধারী আত্মার দ্বারা প্রকাশিতা হন বলিয়া, যিনি চেত্যরহিত চৈতন্যে ব্যবহারিকবিষয়প্রকাশনের হেতু, আমি সেই অদ্ভুত শিবশক্তিকে প্রণাম করি ॥ ১০ ॥

শক্তিরেব ন যস্যাস্তি সোঽশক্তঃ কিং করিষ্যতি।
শক্ত্যা যয়া শিবঃ শক্তস্তাং বন্দে শক্তিমদ্ভুতাম্ ॥ ১১ ॥

অন্বয়—যস্য শক্তিঃ এব ন অস্তি অশক্তঃ সঃ কিং করিষ্যতি? যয়া শক্ত্যা শিবঃ শক্তঃ (ভবতি) তাং অদ্ভুতাং শক্তিং বন্দে॥ ১১॥

যাঁহার শক্তি বা সামর্থ্য নাই, সেই শিব সামর্থ্যহীন হইয়া কি করিতে পারেন? এই হেতু, যে শক্তিবিশিষ্ট হইয়া, শিব জগজ্জননে সমর্থ হন, আমি সেই অদ্ভুত শিবশক্তিকে প্রণাম করি॥

আনন্দলহরী স্তোত্রে শঙ্করাচার্য্য (?) বলিতেছেন :—

"শিবঃ শক্ত্যা যুক্তো যদি ভবতি শক্তঃ প্রভবিতুম্" ইত্যাদি॥ ১১॥

শক্তা নূনং হি কার্য্যেষু শক্তিঃ শক্তিমতি স্থিতা।
শিবাশ্রয়াদৃতেঽশক্তা তাং বন্দে শক্তিমদ্ভুতাম্॥ ১২॥

অন্বয়—(যা) শক্তিঃ শক্তিমতি স্থিতা (সতী) নূনং কার্য্যেষু শক্তা (ভবতি) হি, (যা) শিবাশ্রয়াৎ ঋতে অশক্তা (ভবতি), তাং অদ্ভুতাং শক্তিং বন্দে॥ ১২॥

যে শক্তি, (শক্তির আধারভূত) পদার্থে বা পুরুষে বিদ্যমান থাকেন বলিয়া স্বকীয় কার্য্যে সমর্থা হয়েন এবং যিনি সেই শিবরূপ পুরুষের আশ্রয় না পাইলে, কোন কার্য্যই করিতে সমর্থা হয়েন না—ইহা সর্ব্বজনবিদিত, আমি সেই অদ্ভুত শিবশক্তিকে প্রণাম করি॥ ১২॥

শক্তিশক্তিমতোর্যস্মান্নির্ব্বিকল্পে ন বস্তুতা।
সামরস্যং শিবে যাতা তাং বন্দে শক্তিমদ্ভুতাম্॥ ১৩॥

অন্বয়—যস্মাৎ নির্ব্বিকল্পে শক্তিশক্তিমতোঃ বস্তুতা ন (অস্তি), (কিন্তু) (নির্ব্বিকল্পে) শিবে সামরস্যং যাতা, তাং অদ্ভুতাং শক্তিং বন্দে॥ ১৩॥

জ্ঞাতাদিসর্ব্ববিকল্পপরিশূন্য শিবচৈতন্যে, পরমাত্মনিষ্ঠা জগজ্জননসমর্থা শক্তির এবং মায়াশবল আত্মা বা অব্যাকৃতের বাস্তবিক সত্তা নাই;

সেই হেতু, যে শক্তি, শক্তিমান্‌কে লইয়া ভূমানন্দরূপ পরমাত্মার সহিত সামরস্য বা একতা লাভ করিয়াছেন, আমি সেই অদ্ভুত শিবশক্তিকে প্রণাম করি ॥ ১৩ ॥

ভাবিতে ভাবুকৈরেবং শিবশক্তিপরাক্রমে।
স্বয়মুল্লসতি স্বান্তে সামরস্যরসার্ণবঃ ॥ ১৪ ॥

অন্বয়—ভাবুকৈঃ শিবশক্তিপরাক্রমে এবং ভাবিতে (সতি) স্বান্তে সামরস্যরসার্ণবঃ স্বয়ং উল্লসতি ॥ ১৪ ॥

এই প্রকরণে পরমার্থস্বরূপ শিবের জগজ্জননীরূপা শক্তি বা মায়ার পরাক্রম নিরূপিত হইল। যে সকল আত্ম-প্রেমিক পূর্ব্বোক্ত প্রকারে মায়ার পরাক্রম ধ্যান করেন, তাঁহাদের হৃদয়ে অদ্বৈত সুখস্বরূপ পরমার্থভাব, (স্বয়ং উদ্বেলিত) সমুদ্রের ন্যায় আপনা হইতে উল্লসিত হয় ॥ ১৪ ॥

ভক্তে ভক্তিময়ীং পশৌ পশুময়ীং বিদ্বৎসু বিদ্যাময়ীং
সৃষ্টৌ ব্রহ্মময়ীং স্থিতৌ হরিময়ীং কল্পাৎপুরশ্চিন্ময়ীম্।
জীবে বৃত্তিময়ীং জড়ে জড়ময়ীং শক্তিং শিবস্যাদ্ভুতাম্
তাং ধ্যায়ামি পদে পরাৎপরতরে স্বানন্দলীলাময়ীম্ ॥ ১৫ ॥

অন্বয়—ভক্তে ভক্তিময়ীং, পশৌ পশুময়ীং, বিদ্বৎসু বিদ্যাময়ীং, সৃষ্টৌ ব্রহ্মময়ীং, স্থিতৌ হরিময়ীং, কল্পাৎ পুরঃ চিন্ময়ীং, জীবে বৃত্তিময়ীং, জড়ে জড়ময়ীং, (ইতি) অদ্ভুতাং শিবশক্তিং (ধ্যাত্বা) অহং পরাৎপরতরে পদে তাং স্বানন্দলীলাময়ীং ধ্যায়ামি ॥ ১৫ ॥

শিবশক্তি অতীব অদ্ভুতা, যেহেতু সেই শক্তি, ভক্তজনহৃদয়ে ভক্তি অর্থাৎ ভজনবিষয়ে স্নেহরূপা অন্তঃকরণবৃত্তিরূপে আবির্ভূতা

হন। তিনি মূঢ়জনের হৃদয়ে অজ্ঞানরূপা। তিনি জ্ঞানিজনে বিদ্যারূপা অর্থাৎ যিনি জীব ও ব্রহ্মের একতা উপলব্ধি করিয়াছেন তাঁহার হৃদয়ে, আত্মভিন্ন যাবতীয় বস্তু মিথ্যা, এইরূপ নিশ্চয়রূপা অন্তঃকরণবৃত্তি। (পূর্ব্বে, তাঁহার দেহে 'আমি'বুদ্ধি ছিল, এক্ষণে গুরূপদিষ্ট বিশুদ্ধ আত্মচৈতন্যে আমিবুদ্ধি স্থিরতরা হওয়াতে, যাবতীয় অনাত্মবস্তুতে পূর্ব্বোক্ত মিথ্যাত্বনিশ্চয়রূপা অন্তঃকরণ-বৃত্তি দৃঢ়তরা হইয়া গিয়াছে, তাহাকেই 'বিদ্যা' বলা হইতেছে)। সেই শক্তি জগৎসৃজনক্রিয়ায় বিরিঞ্চিরূপা। জগৎপালনেচ্ছারূপ চিত্তবৃত্তি সমূহে, সেই শক্তি হরিরূপা। সেই শক্তি ঈশ্বরের সৃজনসঙ্কল্প হইবার পূর্ব্বে, স্বয়ংপ্রকাশ চিন্মাত্ররূপা ছিলেন। সেই শক্তি জীবের অর্থাৎ প্রাণোপাধিক চৈতন্যে অন্তঃকরণবৃত্তিরূপা, এবং কাষ্ঠ লোষ্ট্রাদি জড়সমূহে জাড্যরূপা। আমি সেই শিবশক্তিকে ধ্যান করিয়া, তাঁহাকেই পরম শুদ্ধচৈতন্য নিরাময় স্বাত্মভূত আনন্দ বলিয়া উপলব্ধি করিতেছি। সেই পরমবিশুদ্ধ চৈতন্য, পরাৎপরতর অর্থাৎ কারণস্বরূপ অব্যাকৃত হইতে যে অধিষ্ঠানচৈতন্য পর বা শ্রেষ্ঠ, তাহা অপেক্ষাও, যিনি পর, অর্থাৎ অধ্যস্তের মিথ্যাত্বহেতু যাঁহার অধিষ্ঠানতাও মিথ্যা—সেই চৈতন্যই পরম বিশুদ্ধ ॥ ১৫ ॥

আনন্দানপি সংবিহায় বিষয়ানন্দানমন্দাদরা
দাদানার্থিভি রর্থিতানপি জড়ৈরানন্দলেশানমূন্।
আনন্দোপনিষৎপ্রমাণ পঠিতামানন্দসীমাশিখা
মানন্দামৃতবাহিনীং ভগবতীমানন্দরূপাং ভজে ॥ ২৬ ॥

অন্বয়—আদানার্থিভিঃ জড়ৈঃ অমন্দাদরাৎ অর্থিতান্ অপি বিষয়ানন্দান্, আনন্দান্ অপি, অমূন্ আনন্দলেশান্ সংবিহায়, (অহং) আনন্দোপনিষৎ

প্রমাণপঠিতাম্ আনন্দসীমাশিখাম্ আনন্দামৃতবাহিনীম্ আনন্দরূপাম্ ভগবতীং ভজে।

আনন্দলিপ্সু অজ্ঞ লোকে, যে বিষয়ানন্দসকল তীব্র আদরের সহিত প্রার্থনা করিয়া থাকে, সেই বিষয়ানন্দসকল (স্বরূপতঃ) ব্রহ্মানন্দ হইলেও, সেই ব্রহ্মানন্দের কণামাত্র। আমি সেই বিষয়ানন্দকে, সম্পূর্ণরূপে পরিত্যাগ করিয়া, সেই আনন্দরূপিণী আনন্দামৃতবাহিনী ভগবতীকে ভজনা করি, যাঁহাকে আনন্দরহস্য প্রতিপাদক বেদবচন আনন্দের চরমসীমা বলিয়া প্রতিপাদন করিতেছে।

৩১। লয়যোগঃ।

চঞ্চলং হি ন জানাতি মনো নিশ্চলতাসুখম্।
তদ্বিচিন্তয়িতুং তস্মৈ মুনিভির্দর্শিতো লয়ঃ॥ ১॥

অন্বয়—চঞ্চলং মনঃ নিশ্চলতাসুখং ন জানাতি হি, (অতঃ) মুনিভিঃ তৎ বিচিন্তয়িতুং তস্মৈ (মনঃস্থৈর্য্যসম্পাদনায়) লয়ঃ দর্শিতঃ॥ ১॥

ইহা প্রসিদ্ধই আছে, যে চঞ্চলমন নিশ্চলতার সুখ কি প্রকার, তাহা জানে না অর্থাৎ বুঝিতে পারে না। সেই সুখ অনুভব করাইবার উদ্দেশ্যে, মনের স্থৈর্য্যসম্পাদনজন্য মুনিগণ লয়যোগ প্রতিপাদন করিয়াছেন। ১।

আখ্যাতাঃ শম্ভুনা গৌর্য্যৈ হ্যসংখ্যাতা লয়ক্রমাঃ।
কেন জ্ঞেয়া কেন বর্ণ্যাঃ কিঞ্চিত্তু কথয়াম্যহম্॥ ২॥

অন্বয়—শম্ভুনা হি গৌর্য্যৈ আখ্যাতাঃ লয়ক্রমাঃ কেন জ্ঞেয়া, কেন বর্ণ্যাঃ (ভবন্তি), অহং তু কিঞ্চিৎ কথয়ামি। ২।

প্রসিদ্ধি আছে, ভগবান্ শম্ভু গৌরীকে অসংখ্য প্রকার লয়যোগের ভেদ উপদেশ করিয়াছিলেন। কিন্তু আধুনিক স্বল্পায়ুঃ, স্বল্পবুদ্ধি ও স্বল্পবল লোকের পক্ষে সকলগুলিই জানা কি প্রকারে সম্ভবপর হইতে পারে? সুতরাং আমি তাহার কিঞ্চিদংশই বলিতেছি। ২।

লয়স্থান নিদর্শন পূর্ব্বক বলিতেছেন—

নিদ্রাদৌ জাগরস্যান্তে নিদ্রান্তেজাগরোদয়ে।
লয়ো ভবতি চিত্তস্য কার্য্যং তত্রাত্মচিন্তনম্॥ ৩॥

অন্বয়—নিদ্রাদ্রৌ জাগরস্য অন্তে, নিদ্রান্তে জাগরোদয়ে চিত্তস্য লয়ো ভবতি, তত্র আত্মচিন্তনম্ কার্য্যম্। ৩।

নিদ্রার প্রথম ক্ষণ, যাহা জাগরণের শেষক্ষণ এবং যাহা নিদ্রার শেষক্ষণ তাহা জাগরণের উদয়ক্ষণ; সেই সেই সময়ে, চিত্তের লয় হইয়া থাকে (ইহা সকলেই অনুভব করিয়া থাকেন)। সেই সময়েই আত্মচিন্তন করিতে হয় অর্থাৎ সেই নিস্তরঙ্গ ভাবকে বজায় রাখিবার চেষ্টা করিতে হয়। ৩।

যদা শিথিলতাং যাতি ভারং ত্যক্ত্বেব ভারিকঃ।
আত্মাদরেণ কর্ত্তব্যং তদৈব শিবপূজনম্॥ ৪॥

অন্বয়—ভারং ত্যক্ত্বা ভারিকঃ ইব আত্মা যদা (ভারং ত্যক্ত্বা) শিথিলতাং যাতি, তদা এব আদরেণ শিবপূজনম্ কর্ত্তব্যম্। ৪।

ভারবাহী যেরূপ বোঝা নামাইয়া, শিথিল হইয়া পড়ে, সেইরূপ (অন্তঃকরণোপাধিক) জীব যখন সকল ব্যবহার পরিত্যাগ করিয়া ঔদাসীন্যরূপ শিথিলতা লাভ করেন; সেই সময়েই শিবপূজা করিতে হয় অর্থাৎ প্রত্যগানন্দরূপ আত্মার ধ্যান করিতে হয়। ৪।

যদা যদা শিথিলতাং যাতি চিত্তং তদা তদা।
চিন্তনীয়ো মহেশান স্তদেব শিবপূজনম্ ॥ ৫ ॥

অন্বয়—যদা যদা চিত্তং শিথিলতাং যাতি তদা তদা মহেশানঃ চিন্তনীয়ঃ, তদেব শিবপূজনং (ভবতি)। ৫।

পূর্ব্বোক্ত দুই সুযোগ ব্যতীত, অন্য যে সময়েই হউক না কেন, মন যখনই ব্যবহারে ঔদাসীন্য লাভ করে, তখনই মহেশের চিন্তা করিতে হয় অর্থাৎ আত্মধ্যানে সাদরে প্রবৃত্ত হইতে হয়; ইহাই শিবপূজা। ৫।

সর্ব্বেষ্টানিষ্টভাবানামিষ্টত্বেনৈব ভাবনাৎ।
নীরাগদ্বেষতা চিত্তে যা সৈব শিবপূজনম্ ॥ ৬ ॥

অন্বয়—সর্ব্বেষ্টানিষ্টভাবানাং ইষ্টত্বেন এব ভাবনাৎ চিত্তে যা নীরাগ দ্বেষতা (জায়তে), সা এব শিবপূজনং (ভবতি)। ৬।

যাবতীয় ইষ্ট এবং অনিষ্ট ঘটনাকে, ইষ্টরূপে ভাবিতে পারিলে চিত্তের যে দ্বেষাসক্তিশূন্যভাব জন্মে, তাহাই শিবপূজা। ৬।

পীড়ৈব পরমা পূজা যথা চরণপীড়নম্।
দুঃখমেব পরা পূজা রুক্ষমুদ্বর্ত্তনং যথা ॥ ৭ ॥

অন্বয়—পীড়া এব পরমা পূজা যথা চরণপীড়নম্ (পরমা পূজা ভবতি)। দুঃখমেব পরা পূজা যথা রুক্ষং উদ্বর্ত্তনং (পরা পূজা ভবতি)।৭।

পাদসংবাহন করিতে কেহ মুষ্টিদ্বারা প্রহার করিলে, তাহার সেই প্রহার যেমন পরম প্রসন্নতার কারণ বা পূজা বলিয়া গৃহীত হয়, দেহের পীড়াকেও সেইরূপ পূজা বলিয়া গ্রহণ করা যাইতে পারে। শরীরের মল বা বেদনা দূর করিবার জন্য শুষ্ক আমলকচূর্ণ, চণকাদিচূর্ণ কিম্বা ধূলির দ্বারা কেহ বলপূর্ব্বক মার্জ্জনা করিয়া দিলে, যেমন

সেই মার্জ্জন প্রসন্নতার কারণ বা পূজা বলিয়া গৃহীত হয়, সেইরূপ দুঃখকেও উত্তম পূজা বলিয়া গ্রহণ করা যাইতে পারে। ৭।

খেদ এব পরা পূজা খেদে চিতি মনোলয়ঃ।
ভয়ং হি পরমা পূজা "ভীষাস্মাদি"তি চ শ্রুতেঃ" ॥ ৮ ॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

চিত্ত, তীব্রবিষাদগ্রস্ত হইলে চৈতন্যেই লয় প্রাপ্ত হয়, কেননা চৈতন্য সকলেরই অধিষ্ঠান। যাহা সর্ব্বাধিষ্ঠান, তাহার প্রাপ্তির কারণ বলিয়া, এবং তদ্দ্বারা চিত্ত অধিষ্ঠানমাত্রে পর্য্যবসন্ন হইয়া যায় বলিয়া, খেদ উৎকৃষ্ট পূজা। ভয় পুণ্যকর্ম্মে প্রবৃত্ত করে বলিয়া এবং অভয়প্রাপ্তির জন্য আত্মানুসন্ধানে নিয়োজিত করে বলিয়া, পরমপূজাস্বরূপ, যেহেতু শ্রুতিবচন রহিয়াছে—

"ভীষাস্মাদ্বাতঃপবতে। ভীষোদেতি সূর্য্যঃ।
ভীষাস্মাদগ্নিশ্চেন্দ্রশ্চ। মৃত্যুর্ধাবতি পঞ্চম ইতি ॥

[তৈত্তিরীয় উপনিষদে, (২।৮।১) ঋঙ্মন্ত্র বলিয়া উদ্ধৃত।
নৃসিংহ পুঃ, তা, ২, ৪।]

এই ব্রহ্মের ভয়ে বায়ু প্রবাহিত হন, ইঁহারই ভয়ে সূর্য্য উদিত হন, ইঁহারই ভয়ে অগ্নি প্রজ্জ্বলিত হন, ইন্দ্র বর্ষণাদিস্বকার্য্যে প্রবৃত্ত হন, এবং মৃত্যু ক্ষীণায়ু জীবের প্রতি ধাবিত হন। (পূর্ব্বোক্ত বায়ু প্রভৃতির সহিত গণিত হইলে এই) মৃত্যু পঞ্চমস্থানীয়।

দানং তু পরমা পূজা দীয়তে পরমাত্মনে।
অদানং পরমা পূজা যদি চিত্তং প্রসীদতি ॥ ৯ ॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

দান অন্তঃকরণের শোধক বলিয়া এবং চিত্তপ্রসাদের কারণ হয় বলিয়া, পূজাস্বরূপ। পরমাত্মার প্রতিই দানের প্রয়োগ হয়। প্রদত্ত বস্তুর উপর নিজের কর্ত্তৃত্ববিলোপ করিয়া, চিত্তপ্রসন্ন হয় বলিয়া এবং প্রতিগ্রহীতাকে আপনা হইতে অভিন্ন বলিয়া গ্রহণ করা হয়, বলিয়া দান পূজাস্বরূপ, তাহা পরমাত্মার উদ্দেশেই সম্পাদিত হয়। আদান—প্রতিগ্রহ *, অথবা অদান নিষ্কিঞ্চিনতাবশতঃ দানের অভাব, যদি চিত্তপ্রসাদের কারণ হয়, তবে তাহা পূজাস্বরূপ। ৯।

রোগা এব পরা পূজ্য রোগৈঃ পাপক্ষয়ো যতঃ।
আরোগ্যং পরমা পূজা নৈরোগ্যং মুক্তিসাধনম্॥ ১০॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

রোগই উৎকৃষ্ট পূজা, কেননা রোগদ্বারা পাপক্ষয় হয়। আরোগ্যই উৎকৃষ্ট পূজা, কেননা শরীর নীরোগ থাকিলে, মুক্তিসাধনের সহায়তা করে।

ক্রিয়া তু পরমা পূজা শিবার্থং ক্রিয়তেঽখিলম্।
অক্রিয়ৈব পরা পূজা নিশ্চলা ধ্যানরূপিণী॥ ১১॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

ক্রিয়া উৎকৃষ্ট পূজা, কেননা সকল কর্ম্মই পরমাত্মমহাদেবের প্রীতির জন্য সম্পাদিত হয়। অক্রিয়াই উৎকৃষ্ট পূজা, কেননা তাহা শরীর ও মনকে নিশ্চল রাখে এবং কর্ত্তার বা কর্ত্তৃত্ববুদ্ধির, কর্ম্মের ও ক্রিয়ার—এই ত্রিপুটীর বিলোপ সাধন করিয়া ধ্যানস্বরূপ হয়।

---

* 'আদান' পাঠ করিলেই 'প্রতিগ্রহ' অর্থ পরিস্ফুট হয়।

সৎসঙ্গঃ পরমা পূজা সৎসঙ্গো মোক্ষসাধনম্।
অসৎসঙ্গঃ পরা পূজা যত্র মোহঃ পরীক্ষ্যতে। ১২।

অন্বয়—স্পষ্ট।

সৎসঙ্গ উৎকৃষ্ট পূজা, কারণ সৎসঙ্গে মোক্ষলাভ হয়: অসৎসঙ্গ উৎকৃষ্ট পূজা, কারণ দুঃসঙ্গরূপ কষ্টিপাথর বিনা মোহসুবর্ণের শেষ পরীক্ষা হয় না। (টীকাকারকৃত এই অর্থ ভাল বুঝা গেল না। দুঃসঙ্গের ফলে, বিপরীত বুদ্ধি (উল্টাবুঝা) অথবা বিচারবিহীন প্রীতি ধরা পড়ে, এইরূপ অর্থ করিলে কতকটা বুঝা যায়।)

ধৈর্য্যন্তু পরমা পূজা ধীরো হ্যমৃতমশ্নুতে।
অধৈর্য্যং পরমা পূজা শীঘ্রং কার্য্যবিমোক্ষতঃ॥ ১৩॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

ধৈর্য্যই উৎকৃষ্ট পূজা, কারণ ধীর ব্যক্তি অমৃতত্ব বা মুক্তিলাভ করে। অধৈর্য্যই উৎকৃষ্ট পূজা, কেননা তদ্দ্বারা কর্ত্তব্যকর্ম্মের শীঘ্রই অবসান হয়। ১৩।

স্তুতিরেব পরাপূজা স্তুতৌ দেবঃ প্রসীদতি।
নিন্দৈব পরমা পূজা সুহৃদাং গালয়ো যথা॥ ১৪॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

স্তুতিই উৎকৃষ্ট পূজা, কারণ কেহ স্তুতি করিলে আত্মদেব প্রসন্ন হন। নিন্দাই উৎকৃষ্ট পূজা, তাহা যেন সুহৃজ্জনের গালি। ১৪।

তৃষ্ণৈব পরমা পূজা দেবার্থং বহু কাঙ্ক্ষতে।
সন্তোষঃ পরমা পূজা দেবঃ সন্তোষলক্ষণঃ॥ ১৫॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

তৃষ্ণা বা বহুপ্রাপ্তির আকাঙ্ক্ষা, উৎকৃষ্ট পূজা, কারণ আত্মদেবের প্রীতির উদ্দেশ্যেই বহুপ্রাপ্তির আকাঙ্ক্ষা হয়। সন্তোষই উৎকৃষ্ট পূজা, কারণ সন্তোষ বা আপ্তকামতা পরমাত্মদেবের লক্ষণ।১৫।

যাত্রাহি পরমা পূজা দেবস্যৈতৎ প্রদক্ষিণম্।
আসনং পরমা পূজা স্বাসনং যোগ উত্তমঃ॥ ১৬॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

যাত্রা বা ভ্রমণ উৎকৃষ্ট পূজা, কারণ তাহা পরমেশ্বরকে প্রদক্ষিণ করা। উপবেশন উৎকৃষ্ট পূজা, কারণ উত্তমরূপে উপবেশন বা শরীরের স্থৈর্য্য, উৎকৃষ্ট যোগ বলিয়া পরিগণিত হয়। ১৬।

ভোজনং পরমা পূজা দেবনৈবেদ্যরূপতঃ।
অভোজনং পরা পূজা হ্যুপবাস প্রিয়ো হরিঃ॥ ১৭॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

ভোজন উৎকৃষ্ট পূজা কারণ তাহা আত্মদেবের নৈবেদ্য। অভোজন উৎকৃষ্ট পূজা, কারণ উপবাস হরির প্রীতিলাভের কারণ। ১৭।

স্থিতত্বং পরমা পূজা তদুপস্থানমাত্মনঃ।
পতনং পরমা পূজা নমস্কারস্বরূপিণী॥ ১৮॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

দণ্ডায়মান হইয়া থাকা উৎকৃষ্ট পূজা, তাহা আত্মদেবের উপস্থান। (সূর্য্যোপস্থানে ঊর্দ্ধবাহু হইয়া দণ্ডায়মান হইবার ব্যবস্থা আছে।) পতন উৎকৃষ্ট পূজা, তাহা নমস্কারস্বরূপ। ১৮।

ভাষণং পরমা পূজা সর্ব্বং স্তুতিময়ং হরেঃ।
মৌনন্তু পরমা পূজা মৌনং ব্যাখ্যানমস্তুতৎ॥ ১৯॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

ভাষণ উৎকৃষ্ট পূজা, কারণ সকল প্রকারের শব্দোচ্চারণই হরির স্তুতিভিন্ন অন্য কিছুই নহে। মৌনই উৎকৃষ্ট পূজা, কারণ মৌনই আত্মদেবের প্রতিপাদন। শ্রুতি বলিতেছেন "যতো বাচো নিবর্ত্তন্তে অপ্রাপ্য মনসা সহ"—বাক্য ও মন যাঁহাকে না পাইয়া ফিরিয়া আইসে।

"কিং সদ্বিতীদমিদং নেত্যনুভূতিরিতি কৈষেত্যীদমিয়ং নেত্যবচনেনৈবানুভবন্ বাচৈবমেব চিদানন্দাবপ্যবচনেনৈবানুভবন্ বাচ। (নৃসিংহোত্তরতাপিন্যুপনিষৎ—৭)

প্রজাপতি দেবগণকে জিজ্ঞাসা করিলেন "সেই সদ্বস্তুর স্বরূপ তোমরা কিরূপ বুঝিয়াছ, বল।" দেবতারা, সত্তাসামান্যকেই সেই সদ্বস্তু বলিয়া নিরূপণ করিলে, প্রজাপতি কহিলেন—"ইহা নহে। সেই সদ্বস্তু অনুভব মাত্র। "সেই অনুভূতি কি?" দেবগণ ঘটজ্ঞানাদিকে অনুভূতি বলিলে, প্রজাপতি কহিলেন "ইহা নহে"। এই বলিয়া তিনি স্বয়ং অনুভূতি করিয়া, মৌনী হইয়া বুঝাইলেন। চিৎ এবং আনন্দও, এইরূপেই অনুভব করিয়া মৌনাবলম্বন পূর্ব্বক বুঝাইলেন। ১৯।

চেষ্টৈব পরমা পূজা চেষ্টতে তৎপ্রকাশতঃ
অচেষ্টা হি পরা পূজা জোষমাস্বেতি বেদবাক্ ॥ ২০ ॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

চেষ্টা বা স্পন্দনই উৎকৃষ্ট পূজা, চৈতন্যের প্রকাশবশতঃই জীবের স্পন্দন হয়। নিস্পন্দই উৎকৃষ্ট পূজা, যেহেতু শ্রুতি, নিস্পন্দ হইয়া মৌনাবলম্বন করিয়া (যথাসুখে) উপবেশন করিবার উপদেশ দিতেছেন (ছান্দোগ্য, উ, ১।১০।১১; অগ্রে "জ্ঞানিগজগর্জ্জিতম্" প্রবন্ধে ২০শ শ্লোক দ্রষ্টব্য)। ২০।

জন্মৈব পরমা পূজা সোঽবতারো হরেঃ সতঃ।

জীবনং পরমা পূজা জীবন্ কার্য্যানি সাধয়েৎ॥ ২১॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

জন্মগ্রহণই উৎকৃষ্ট পূজা; তাহা সৎস্বরূপ হরির দেহগ্রহণ বা অবতরণ। জীবনধারণই উৎকৃষ্ট পূজা, কেননা বাঁচিয়া থাকিলেই লোকে কর্ত্তব্য পালনে সমর্থ হয়। ২১।

দীর্ঘায়ুঃ পরমা পূজা যোগীনো দীর্ঘজীবিনঃ।

স্বল্পায়ুঃ পরমা পূজা সত্বোঽস্মাদ্বিমুচ্যতে॥ ২২॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

দীর্ঘায়ুঃই উৎকৃষ্ট পূজা, কারণ যোগিগণ দীর্ঘজীবী হয়। স্বল্পায়ুঃই উৎকৃষ্ট পূজা, কেননা স্বল্পায়ুঃ হইলেই জীব এই দেহ হইতে শীঘ্র বিমুক্ত হইতে পারে।

মরণং পরমা পূজা নির্ম্মাল্যত্যাগরূপিণী।

শোকো হি পরমা পূজা শোকো বৈরাগ্যসাধনম্॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

মরণই উৎকৃষ্ট পূজা, কারণ মরণ পরমাত্মার জীবনব্যাপিনী পূজার নির্ম্মাল্যত্যাগ। শোকই উৎকৃষ্ট পূজা, কেননা শোক বৈরাগ্যের সাধন।

হর্ষ এব পরা পূজা হৃষ্টরূপঃ সদা হরিঃ॥ ২৩॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

হর্ষই উৎকৃষ্টপূজা, কারণ হরি সর্ব্বদাই হৃষ্টরূপ (সুখস্বরূপ)॥ ২৪॥

পুষ্টিস্তু পরমা পূজা স্বস্থচিত্তো হি পুষ্টিমান্।

কৃশত্বং পরমা পূজা কৃশগাত্রা হি যোগিনঃ॥ ২৪॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

পুষ্টিই পরম পূজা, যেহেতু পুষ্টিমান্ পুরুষ স্বস্থচিত্ত থাকেন। কৃশতাই উৎকৃষ্ট পূজা, যে হেতু যোগিগণ কৃশদেহ।

লাভ এব পরা পূজা লাভঃ সন্তোষকারণম্।
হানিরেব পরা পূজা তস্মাদেব বিমুচ্যতে ॥ ২৬ ॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

লাভই উৎকৃষ্ট পূজা, কারণ লাভ সন্তোষের কারণ হয়। হানিই উৎকৃষ্ট পূজা, কেননা, যে বস্তু হারান যায়, তাহা তদ্রক্ষণাদিজনিত দুশ্চিন্তা হইতে নিষ্কৃতি দেয়।

গুণ এব পরা পূজা সাধুনাং সম্মতো গুণী।
দোষা এব পরা পূজা নিরহঙ্কারতা যতঃ ॥ ২৭ ॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

গুণই উৎকৃষ্ট পূজা, কেননা গুণী ব্যক্তি সাধুগণের নিকট পূজিত হন। দোষই উৎকৃষ্ট পূজা, যেহেতু দোষ নিরহঙ্কারতা আনে।

মান এব পরা পূজা মান্যতে পরমেশ্বরঃ।
অপমানঃ পরা পূজা যোগী সিধ্যেদমানতঃ ॥ ২৮ ॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

সম্মানই উৎকৃষ্ট পূজা, কেননা সম্মান পরমেশ্বরেরই প্রাপ্য। অপমানই উৎকৃষ্ট পূজা, যেহেতু অপমান পাইলে, যোগী সিদ্ধিলাভ করিয়া থাকেন। কথিত আছে, "অসম্মানাৎ তপোবৃদ্ধিঃ সম্মানাত্তু তপঃক্ষয়ঃ।" অসম্মান হইতে তপোবৃদ্ধি হয় এবং সম্মান তপঃক্ষয়ের কারণ হয়।

ধনং হি পরমা পূজা ধনং ধর্ম্মস্য সাধনম্।
নির্ধনত্বং পরা পূজা ব্রহ্ম প্রাপ্তুমকিঞ্চনৈঃ ॥ ২৯ ॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

ধনবান হওয়াই উৎকৃষ্ট পূজা, কারণ ধন ধর্ম্মের সাধন। নির্ধনতাই উৎকৃষ্ট পূজা, কেননা নিষ্কিঞ্চন যোগীই ব্রহ্মলাভ করেন।

অপ্রমাদঃ পরা পূজা হ্যপ্রমত্তোহি সিধ্যতি।
প্রমাদঃ পরমা পূজা কর্ত্তব্যং বিস্মরেদ্যতঃ॥ ৩০॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

সর্ব্বদা অবহিতচিত্ত হইয়া থাকাই উৎকৃষ্ট পূজা, যেহেতু যিনি সর্ব্বদাই অবহিতচিত্ত হইয়া থাকিতে পারেন, তিনি সিদ্ধি লাভ করেন। অন্যমনস্কতাই উৎকৃষ্ট পূজা, কেননা বিস্মৃতি দ্বারাই কর্ত্তব্যকর্ম্মের বন্ধন হইতে নিষ্কৃতিলাভ করা যায়। যাঁহারা সমাধিলিপ্সু, তাঁহারা কর্ত্তব্য-বিস্মৃতি বাঞ্ছা করিয়া থাকেন।

সুষুপ্তিঃ পরমা পূজা, সমাধির্যোগিনাং হি সঃ॥ ৩১॥

অন্বয়—নিষ্প্রয়োজন।

সুষুপ্তি উৎকৃষ্ট পূজা, কারণ নিদ্রা ও সমাধিতে প্রপঞ্চবিস্মৃতি তুল্যরূপ বলিয়া জ্ঞানিগণের নিকট তদুভয় একই বস্তু। সেই হেতু সুষুপ্তি এক প্রকার সমাধি বলিয়া পূজারূপে গণ্য হইতে পারে। "মুগ্ধে অর্দ্ধ-সম্পত্তিঃ।" (ব্রহ্মসূত্র, ৩।২।১০)।

কর্ম্মযোগঃ পরাপূজা, কর্ম্মব্রহ্মার্পণং হরৌ॥ ৩২॥
ভক্তিযোগঃ পরা পূজা যো মদ্ভক্তঃ সমে প্রিয়ঃ।
জ্ঞানযোগঃ পরা পূজা জ্ঞানাৎ কৈবল্যমশ্নুতে॥ ৩৩॥

অন্বয়—নিষ্প্রয়োজন।

কর্ম্মযোগ উৎকৃষ্ট পূজা, কেননা তদ্দ্বারা হরিতে কর্ম্মফলের

"ব্রহ্মার্পণ" হইয়া থাকে। (গীতা ৪।২৪)। ভক্তিযোগই উৎকৃষ্ট পূজা, কেননা ভগবান্ শ্রীকৃষ্ণ, গীতায় (১২।১৪) বলিতেছেন "যিনি আমার ভক্ত, আমাতে মনবুদ্ধি অর্পণ করিয়াছেন, তিনিই আমার প্রিয়। জ্ঞানযোগই উৎকৃষ্ট পূজা, কারণ, জ্ঞানদ্বারাই কৈবল্যপ্রাপ্তি হয় (কেননা শ্রুতি বলিতেছেন "এবং বিদিত্বৈনং কৈবল্যং ফলমশ্নুতে। (কৈবল্যোপনিষৎ ২৪।) তাঁহাকে এইরূপে জানিলেই কৈবল্যরূপ ফল প্রাপ্ত হওয়া যায়।

তুরীয়ং পরমা পূজা সাক্ষাৎকার স্বরূপিণী ॥ ৩৪ ॥

অন্বয়—স্পষ্ট।

তুরীয়াবস্থা উৎকৃষ্ট পূজা, যেহেতু তাহা পরমাত্ম-সাক্ষাৎকার স্বরূপ।

শ্রবণং পরমা পূজা শ্রূয়তে পরমেশ্বরঃ
মননং পরমা পূজা মননং ধ্যানসাধনম্ ॥৩৫॥

অন্বয়—স্পষ্ট

'শ্রবণ' বা গুরু সন্নিধানে মোক্ষশাস্ত্রের শ্রবণ উৎকৃষ্ট পূজা; কারণ, তাহাতে পরমেশ্বরের কথাই শুনা যায়। মননই উৎকৃষ্ট পূজা যেহেতু মনন, ধ্যানের সাধন ॥৩৩॥

মদ্গুরোঃ সদৃশঃ কশ্চিদ্গুরুঃ কর্ণে লগেদ্যদি।
সর্ব্বমেব তদা পূজা দেবস্য লয়রূপিণী ॥৩৬॥

অন্বয়—মদ্গুরোঃ সদৃশঃ কশ্চিৎ গুরুঃ যদি কর্ণে লগেৎ, তদা সর্ব্বম্ এব দেবস্য লয়রূপিণী পূজা ভবেৎ।

আমার গুরুর ন্যায় যদি কোন গুরু, কাহারও কর্ণমূলে লাগেন (উপদেশ করেন), তাহা হইলে সকল কার্য্যই আত্মদেবের লয়রূপিণী পূজারূপে পরিণত হয়।

লয়ানামপি সর্ব্বেষাং বিশ্ববিস্মৃতি হেতুতঃ।
শ্রেষ্ঠং নাদানুসন্ধানং নাদো হি পরমো লয়ঃ ॥৩৭॥

অন্বয়—সর্ব্বেষাং লয়ানাম্ অপি নাদানুসন্ধানং বিশ্ববিস্মৃতিহেতুতঃ শ্রেষ্ঠম্, হি (যতঃ) নাদঃ পরমঃ লয়ঃ।

যত প্রকার লয়োপায় আছে, তন্মধ্যে, দক্ষিণ কর্ণেস্থিত অনাহত নাদের শ্রবণই শ্রেষ্ঠ লয়োপায়; কেননা তদ্দ্বারা সাধক সমস্ত জগৎ প্রপঞ্চ ও দেহ ভুলিতে পারে। (সাধারণতঃ ও দেখিতে পাওয়া যায় যাহারা গীত বাদ্যাদির নাদশ্রবণে আসক্ত হইয়া যায়, তাহারা সকল কার্য্যই ভুলিয়া যায়।)

মকরন্দম্পিবন্ ভৃঙ্গো যথা গন্ধং ন কাঙ্ক্ষতি।
নাদাসক্তং তথা চিত্তং বিষয়ান্নাভিকাঙ্ক্ষতি ॥৩৮॥

যেমন ভ্রমর মধুপান করিতে আরম্ভ করিলে, আর গন্ধ চায় না, সেইরূপ মন অনাহতনাদে অথবা বাহ্য নাদে আসক্ত হইলে আর রূপরসাদিভোগের আকাঙ্ক্ষা করে না। [রাজযোগী এই 'নাদা অনুসন্ধান' এইরূপে গ্রহণ করিবেন—শব্দ আকাশের গুণ বলিয়া জড়ের ধর্ম্ম। সুতরাং নাদানুসন্ধান এক প্রকার জড়োপাসনা, সেই হেতু হেয়। জগৎপ্রপঞ্চের বিস্মৃতির জন্য বিচার করিতে হইবে, যে এই জগৎ-প্রপঞ্চ নামরূপাত্মক, সচ্চিদানন্দরূপ অধিষ্ঠানে অধ্যস্ত। নাম

রূপের মধ্যে, রূপের লয় প্রতিক্ষণ দৃষ্টিগোচর হইতেছে। সুতরাং রূপের প্রতি চিত্তের আস্থা সহজেই হটিয়া যায়। রূপের লয় হইলে নামই থাকিয়া যায়। সেই নাম শব্দভিন্ন আর কিছুই নহে। সেই শব্দের লয়ে সচ্চিদানন্দস্বরূপ অধিষ্ঠান—আত্মাই অবশিষ্ট থাকিয়া যায়। ইহাই নাদানুসন্ধান।]

৩২। ভক্তিরসায়নম্।

ভজনসুখলাভের মার্গস্বরূপ বলিয়া এই প্রবন্ধের নাম ভক্তি-রসায়ন হইয়াছে।

অথ সিদ্ধান্তসর্ব্বস্বং শৃণু ভক্তিরসায়নম্।
জন্মমৃত্যুজরাব্যাধিভেষজং তদ্রসায়নম্॥ ১॥

অন্বয়—অথ সিদ্ধান্তসর্ব্বস্বং ভক্তিরসায়নম্ শৃণু। তৎ রসায়নম্ জন্মমৃত্যুজরাব্যাধিভেষজং (ভবতি)।

অনন্তর, জ্ঞান ও ভক্তির মধ্যে যে আপাততঃ বিরোধ দৃষ্ট হয়, তাহার মীমাংসারূপ চরমসিদ্ধান্ত এই ভক্তিরসায়ন প্রবন্ধ শ্রবণ কর। তাহা বৈদ্যকদিগের রসায়নের ন্যায় জন্মমৃত্যুজরাব্যাধির ঔষধস্বরূপ। 'জন্ম'শব্দে দেহে অহম্ভাব বুঝিতে হইবে; 'মৃত্যু'শব্দে দেহের অত্যন্ত বিস্মৃতি। জরা—বৃদ্ধত্ব, কিন্তু তদ্দ্বারা 'বিপরিণাম' 'অপক্ষয়' প্রভৃতি অন্যান্য বিকারও বুঝিতে হইবে ॥২॥

ধর্ম্মার্থকামমোক্ষানাং জ্ঞানবৈরাগ্যয়োরপি।
অন্তঃকরণশুদ্ধেশ্চ ভক্তিঃ পরমসাধনম্॥ ২॥

অন্বয়—ধর্ম্মার্থকামমোক্ষাণাং জ্ঞানবৈরাগ্যয়োঃ অপি অন্তঃকরণশুদ্ধেঃ চ ভক্তিঃ পরমসাধনম্ (ভবতি)॥ ২॥

ধর্ম্ম, অর্থ, কাম, মোক্ষ, এই চতুর্ব্বর্গের, জ্ঞান ও বৈরাগ্যের, এবং অন্তঃকরণ শুদ্ধির, ভক্তিই উৎকৃষ্ট সাধন॥ ২॥

যয়াত্ররক্ত্যা জীবোঽয়ং দধাতি ব্রহ্মরূপতাম্।
সাধিতা সনকাদ্যৈঃ সা ভক্তিরিত্যভিধীয়তে॥ ৩॥

অন্বয়—অত্র (চিদাত্মনি) যয়া রক্ত্যা অয়ং জীবঃ ব্রহ্মরূপতাম্ দধাতি, যা সনকাদ্যৈঃ সাধিতা সা ভক্তিঃ ইতি অভিধীয়তে॥ ৩॥

ভক্তির লক্ষণ:—

প্রত্যক্‌পরোক্ষাদিরহিত (শুদ্ধ) চিদাত্মায় যে আসক্তি (রাগরূপ চিত্তবৃত্তি বা প্রেম) জন্মিলে, (তোমার, আমার মত) এই জীব ব্রহ্মরূপ ধারণ করে, এবং যে আসক্তি সনকাদি সাধনা করিয়া, লাভ করিয়াছিলেন, তাহাকেই আমরা ভক্তি বলিতেছি। ("বিবেকচূড়ামণি"তে আচার্য্যপাদ ভক্তির লক্ষণ দিয়াছেন)—'স্বস্বরূপানুসন্ধানং ভক্তিরিত্যভিধীয়তে" আত্মস্বরূপের অনুসন্ধানকে ভক্তি বলে। "মোক্ষকারণসামগ্র্যাং ভক্তিরেব গরীয়সী"-মোক্ষসাধনসমষ্টির মধ্যে ভক্তিই সর্ব্বশ্রেষ্ঠ সাধন। (৩২ সংখ্যক শ্লোক)।

সর্ব্বা সাধনসম্পত্তিরস্তিভক্তিস্তু নাস্তি চেৎ।
তর্হি সাধনসম্পত্তিস্তুষকণ্ডনবদ্বৃথা॥ ৪॥

অন্বয়—সর্ব্বা সাধনসম্পত্তিঃ অস্তি তু ভক্তিঃ চেৎ ন অস্তি, তর্হি সাধনসম্পত্তিঃ তুষকণ্ডনবৎ বৃথা (ভবতি)॥ ৪॥

যদি বিবেক, বৈরাগ্য, শমদমাদিসাধনসম্পদ থাকে, কিন্তু ভক্তি না থাকে, তবে সেই সাধনসমষ্টি তুষকণ্ডনের ন্যায় নিষ্ফল। (এই শ্লোক ভাগবতের দশম স্কন্ধে ১৪শ অধ্যায়ে, ব্রহ্মকৃত স্তবের ৪র্থ শ্লোকের ধ্বনিমাত্র। যোগমার্গেও পতঞ্জলি—"সমাধিসিদ্ধিরীশ্বরপ্রণিধানাৎ" সাধনপাদ, ৪৫—এই সূত্রে ভক্তির প্রাধান্য স্বীকার করিয়াছেন। ইহার অর্থ, ঈশ্বরপ্রণিধান বা ভক্তির দ্বারাও সমাধিসিদ্ধি হইয়া থাকে)॥ ৪ ॥

যদ্যন্যৎ সাধনং নাস্তি ভক্তিরস্তি মহেশ্বরে।
তদাক্রমেণ সিধ্যন্তি বিরক্তিজ্ঞানমুক্তয়ঃ ॥ ৫ ॥

অন্বয়—যদি অন্যৎ সাধনং নাস্তি, মহেশ্বরে ভক্তিঃ অস্তি, তদা ক্রমেণ বিরক্তিজ্ঞানমুক্তয়ঃ সিধ্যন্তি ॥ ৫ ॥

যদি নিত্যানিত্যবস্তুবিবেকাদি অন্য কোনও সাধন না থাকে, কেবল মহেশ্বরে (আত্মাতে) ভক্তি থাকে, তাহা হইলে, বৈরাগ্য, জ্ঞান ও মুক্তি ক্রমে ক্রমে সিদ্ধ হইয়া থাকে ॥ ৫ ॥

ন হি কশ্চিদ্ভবেন্মুক্ত ঈশ্বরানুগ্রহং বিনা।
ঈশ্বরানুগ্রহাদেব মুক্তিরিত্যেষ নিশ্চয়ঃ ॥ ৬ ॥

অন্বয়—ঈশ্বরানুগ্রহং বিনা কশ্চিৎ নহি মুক্তঃ ভবেৎ। ঈশ্বরানুগ্রহাদেব মুক্তিঃ ইতি এষঃ নিশ্চয়ঃ ॥ ৬ ॥

ঈশ্বরের অনুগ্রহ বিনা কেহই মুক্ত হইতে পারেন না। ঈশ্বরের অনুগ্রহ হেতুই মুক্তিলাভ হয়, ইহাই সিদ্ধান্ত; অর্থাৎ ঈশ্বরানুগ্রহে সদ্গুরুলাভ, এবং তদ্দ্বারা মুক্তি, ইহাই ভাবার্থ ॥ ৬ ॥

ঈশ্বরঃ পরিপূর্ণত্বান্নতু কিঞ্চিদপেক্ষতে।
প্রীত্যৈবাশু প্রসন্নঃ সন্ পরং কুর্য্যাদনুগ্রহম্॥ ৭ ॥

অন্বয়—ঈশ্বরঃ তু পরিপূর্ণত্বাৎ কিঞ্চিৎ ন অপেক্ষতে, প্রীত্যা এব আশু প্রসন্নঃ সন্ পরং অনুগ্রহং কুর্য্যাৎ।

ঈশ্বর পরিপূর্ণ বা আপ্তকাম বলিয়া যজ্ঞদানাদির কিম্বা স্বভোগোপযোগী দ্রব্যাদির অপেক্ষা রাখেন না। (যজ্ঞ, দান, সধর্ম্মানুষ্ঠান, জপাদি দ্বারা ঈশ্বর প্রীত হন বটে, কিন্তু তাহা দীর্ঘকালে, এবং তাহাতেও ভক্তির অপেক্ষা আছে। কিন্তু কেবল ভক্তি দ্বারা তিনি শীঘ্র প্রসন্ন হইয়া চরম অনুগ্রহ করিয়া থাকেন। "কেবল ভক্তি" অর্থাৎ যে ভক্তিতে যজ্ঞদানাদির অনুষ্ঠানের অপেক্ষা নাই, সেইরূপ ভক্তিদ্বারা ঈশ্বরের অনুগ্রহ বা প্রসাদ অবিলম্বেই লাভ করা যায়। সেই প্রসাদ চরম অর্থাৎ তাহা জ্ঞানপ্রদ ও সদ্‌গুরুপ্রাপক। 'সেই কেবল ভক্তি'র কথা প্রহ্লাদ শুনাইয়াছিলেন—(বিষ্ণুপুরাণ ১।২০।১৭)

যা প্রীতিরবিবেকানাং বিষয়েষ্বনপায়িনী।
ত্বামনুস্মরতঃ সা মে হৃদয়ান্মাপসর্পতু॥

অন্বয়—বিষয়েষু অবিবেকানাং যা প্রীতিঃ অনপায়িনী, ত্বাম্ অনুস্মরতঃ মে হৃদয়াৎ সা (তদনুরূপা প্রীতিঃ) মা অপসর্পতু।

বিচারবিহীন লোকের ইন্দ্রিয়ভোগ্য বিষয়ে আসক্তি যেরূপ ক্ষয়হীন, (হে ভগবন্) তোমার মহিমাদি জানিবার পর, তোমার স্মরণে আমার যে আসক্তি জন্মিয়াছে, তাহা আমার হৃদয় হইতে যেন তিরোহিত না হয়, অর্থাৎ সেইরূপ ক্ষয়হীন হইয়া থাকে।

[এই শ্লোকের পূর্ব্ব শ্লোকে প্রহ্লাদ, কর্ম্মবশে যে যোনিতেই জন্ম হউক না কেন, তাহার প্রতিজন্মেই, ভক্তি প্রার্থনা করিয়াছিলেন; এই শ্লোকে বিষয়াসক্তির দৃষ্টান্তে, সেই ভক্তি যাহাতে সর্ব্বপ্রকারেই অপরিহার্য্য হয়, তাহারই প্রার্থনা করিলেন।]

আর "শাণ্ডিল্য সূত্রও" রহিয়াছে—

"সা পরানুরক্তিরীশ্বরে।" ১।২ *

ঈশ্বরে রাগ বা আসক্তিকে পরাভক্তি বলে।

---

* এইরূপে পরাভক্তির লক্ষণ করা হইল। পূর্ব্বসূত্রে "ভক্তি" শব্দের উল্লেখ থাকাতে "সা পরা" শব্দে পরাভক্তিকেই বুঝিতে হইবে। "পরা" শব্দদ্বারা গৌণী ভক্তিকে বাদ দেওয়া হইল। আরাধ্যবিষয়ক রাগ বা আসক্তির নাম ভক্তি বটে, তাহা ঈশ্বরবিষয়ক না হইলেই গৌণীভক্তি। পরমেশ্বরবিষয়ে সেইরূপ অন্তঃকরণবৃত্তিবিশেষ হইলেই পরাভক্তি। লৌকিক অনুরাগের তুলনায় পরাভক্তির বিশিষ্টতা সহজেই বুঝিতে পারা যাইবে বলিয়া প্রহ্লাদ পূর্ব্বোক্ত শ্লোকে সাধারণ লোকের বিষয়ানুরাগের দৃষ্টান্ত দিলেন।

উক্ত সূত্রে 'সা পরা' এই অংশটুকু লক্ষ্য। ঈশ্বরে অনুরক্তি এই অংশটুকু লক্ষণ। এই লক্ষণে 'অনু' এই উপসর্গটি অপেক্ষাতিরিক্ত নহে অর্থাৎ অত্যাবশ্যকীয়। কংসাদির ন্যায় ভগবানে যাহাদের দ্বেষবুদ্ধি, তাহাদের সেই দ্বেষ্যবিষয়ে চিত্ত প্রবণতারূপ আসক্তি যাহাতে পরাভক্তি মধ্যে পরিগণিত না হয়, সেইজন্য আরাধ্যবিষয়ক আসক্তিকেই বা অনুরক্তিকেই পরাভক্তি বলা হইল। ভগবানের মহিমাদিজ্ঞানের অনু অর্থাৎ পশ্চাৎ সেই আসক্তি জন্মে বলিয়াও তাহার নাম অনুরক্তি। সূত্রান্তর্গত 'ঈশ্বরে' এই শব্দদ্বারা জীবোপাধিদ্বারা অনবচ্ছিন্ন চেতনকেই বুঝিতে হইবে। তাহা না বুঝিলে, সমস্ত জগৎই যখন পরমেশ্বরাত্মক, তখন পিত্রাদিও পরমেশ্বর মূর্ত্তি বলিয়া, পিত্রাদিবিষয়ক অনুরাগও পরাভক্তি মধ্যে পরিগণিত হইতে পারে। কিন্তু ঈশ্বরে শব্দের অর্থ পূর্ব্বোক্তরূপ বুঝিলে অর্থাৎ সেই আসক্তিকে পিত্রাদি সৃষ্টিবিকার দ্বারা অবিশিষ্ট বুঝিলে, সেই দোষ আর ঘটিতে পারে না, অধিকন্ত অবতারাবচ্ছিন্ন

পরমাত্মনি বিশ্বেশে ভক্তিশ্চেৎ প্রেমলক্ষণা।
সর্ব্বমেব তদা সিদ্ধং কর্ত্তব্যং নাবশিষ্যতে ॥ ৯ ॥

অন্বয়—পরমাত্মনি বিশ্বেশে চেৎ প্রেমলক্ষণা ভক্তি (ভবেৎ), তদা সর্ব্বম্ এব সিদ্ধং ভবতি, কর্ত্তব্যং ন অবশিষ্যতে ॥ ৯ ॥

যদি পরমাত্মরূপ ঈশ্বরে প্রেম নামক ভক্তি জন্মে, তাহা হইলে সকলই সিদ্ধ হইল, কিছুই কর্ত্তব্য বাকী রহিল না ॥ ৯ ॥

অপরোক্ষানুভূতি র্যা বেদান্তেষু নিরূপিতা।
প্রেমলক্ষণভক্তেস্তু পরিণামঃ স এব হি ॥ ১০ ॥

অন্বয়—বেদান্তেষু যা অপরোক্ষানুভূতিঃ নিরূপিতা, স প্রেমলক্ষণভক্তেঃ তু পরিণামঃ এব হি ॥ ১০ ॥

বেদান্তশাস্ত্রে যাহাকে অপরোক্ষানুভূতি বলে, তাহা প্রেম নামক ভক্তিরই পরিণাম ॥ ১০ ॥

শাস্ত্রার্থঃ সম্পরিজ্ঞাতো জাতং প্রেম মহেশ্বরে
প্রেমানন্দপ্রকারেণ দ্বৈতং বিস্মরণং গতম্ ॥ ১১ ॥

অন্বয়—শাস্ত্রার্থঃ সম্পরিজ্ঞাতঃ, মহেশ্বরে প্রেম জাতং (যদা), (তদা), প্রেমানন্দপ্রকারেণ দ্বৈতং বিস্মরণং গতম্।

ঈশ্বরের পূর্ণাবির্ভাবে আসক্তিও উক্ত লক্ষণের অন্তর্ভূক্ত হয়। পূর্ব্বোক্ত শ্লোকে প্রহ্লাদ যে 'প্রীতি' শব্দ ব্যবহার করিয়াছেন তাহার অর্থ, সুখসংস্কারের সহিত অব্যভিচারিভাবে সমুদ্ধ যে রাগ বা আসক্তি; তাহা অনুরক্তিরই নামান্তর; কারণ, চেদিরাজ প্রভৃতির ন্যায় যাহাদের ঈশ্বরবিগ্রহে দ্বেষবুদ্ধি, তাহাদিগের আসক্তি অনুরক্তি নহে।

যখন বেদান্ত শাস্ত্রের অর্থজ্ঞান জন্মিয়াছে এবং পরমেশ্বরে প্রেম জন্মিয়াছে, তখন প্রেম নামক আনন্দাত্মিকা চিত্তবৃত্তি যে প্রকারে দ্বৈতের বিস্মৃতি ঘটায়, সেই প্রকারেই (জ্ঞানদ্বারা) দ্বৈতভ্রম তিরোহিত হয় অর্থাৎ প্রেমভক্তি দ্বৈতের বিস্মারক এবং জ্ঞানও অদ্বৈতবিষয়ক; সুতরাং জ্ঞান ও ভক্তির বৈলক্ষণ্য না থাকাতে, পরিণাম একই।

বাসুদেবময়ং সর্ব্বং বাসুদেবাত্মকং জগৎ।
ইত্থং দ্বৈতরসাঢ্যস্য জ্ঞানং কিমবশিষ্যতে ॥ ১২ ॥

অন্বয়—সর্ব্বং বাসুদেবময়ং, জগৎ বাসুদেবাত্মকং—ইত্থং দ্বৈতরসাঢ্যস্য (জনস্য) জ্ঞানং অবশিষ্যতে কিম্?

সকলেই বাসুদেবময় এবং জগৎ বাসুদেবাত্মক—এই প্রকারে যিনি দ্বৈতে বা জগতে আনন্দানুভব করেন, তাঁহার কি জ্ঞান হইতে বাকী থাকে? কখনই না। রসাঢ্য—আনন্দসম্পন্ন। জ্ঞান—অদ্বৈতাত্ম-স্বরূপজ্ঞান। সেইরূপ ভক্ত অদ্বৈতজ্ঞানসম্পন্ন হন বলিয়া, ভক্তি ও জ্ঞানের ভেদ প্রতিপাদন করা চলে না। বিষ্ণুভক্ত ভাবেন—

বাসুদেবঃ পরং ব্রহ্ম পরমাত্মা পরাৎপরঃ।
অন্তর্বহিশ্চতৎ সর্ব্বং ব্যাপ্য নারায়ণঃ স্থিতঃ ॥ ১৩ ॥

অন্বয়—বাসুদেবঃ পরং ব্রহ্ম, সঃ পরমাত্মা, সঃ পরাৎপর। তৎসর্ব্বং অন্তঃ বহিঃ চ ব্যাপ্য নারায়ণঃ স্থিতঃ।

বাসুদেব পরমব্রহ্ম, (তিনিই জীবসমূহের) পরমাত্মা; তিনিই ব্রহ্মাদি দেবগণ হইতে শ্রেষ্ঠ। অন্তরে ও বাহিরে, সেই জীব, জগৎ, দেবগণ, সমস্তকেই ব্যাপিয়া, নারায়ণ অবস্থান করিতেছেন।

অণুর্বৃহৎ কৃশঃ স্থূলো গুণভৃন্নির্গুণো মহান্।
ইত্যাদিবচনৈর্ভক্তো বৈষ্ণবঃ স্তৌতি কেশবম্॥ ১৪॥

অন্বয়—ত্বং অণুঃ, ত্বং বৃহৎ, ত্বং কৃশঃ, ত্বং স্থূলঃ, ত্বং গুণভৃৎ, ত্বং নির্গুণঃ, ত্বং মহান্ ইত্যাদি বচনৈঃ ভক্তঃ বৈষ্ণবঃ কেশবং স্তৌতি।

ভক্ত বৈষ্ণব—'তুমি (পরিমাণে) অণু, তুমি বৃহৎ, তুমি কৃশ, তুমি স্থূল, তুমি সগুণ, তুমি নির্গুণ, তুমি (গুণে) মহান্, (তুমি ক্ষুদ্র)' এইরূপ বাক্যে কেশবের স্তব করিয়া থাকেন।

শিবঃ কর্ত্তা শিবো ভোক্তা শিবঃ সর্ব্বেশ্বরেশ্বরঃ।
শিব আত্মা শিবো জীবঃ শিবাদন্যন্নবিদ্যতে॥ ১৫।
খং বায়ুতেজোজলভূক্ষেত্রজ্ঞার্কেন্দুমূর্ত্তিভিঃ।
অষ্টাভিরষ্টমূর্ত্তিঞ্চ শাম্ভবঃ স্তৌতি শঙ্করম্॥ ১৬।

অন্বয়—(শিবভক্তঃ বদতি) শিবঃ কর্ত্তা, শিবঃ ভোক্তা, শিবঃ সর্ব্বেশ্বরেশ্বরঃ, শিবঃ আত্মা; শিবঃ জীবঃ, শিবাৎ অন্যৎ ন বিদ্যতে। খং বায়ুতেজোজলভূক্ষেত্রজ্ঞার্কেন্দুমূর্ত্তিভিঃ অষ্টাভিঃ শাম্ভবঃ অষ্টমূর্ত্তিং শঙ্করং স্তৌতি চ।

শিবভক্ত শঙ্করের স্তব করিয়া বলেন—শিবই কর্ত্তা, শিবই ভোক্তা, শিব দেবাদিদেব, তিনিই আত্মা, তিনিই জীব, সেই শিব ভিন্ন অন্য কিছুই নাই। শিবভক্ত—"শর্ব্বায় ক্ষিতিমূর্ত্তয়ে নমঃ, ভবায় জলমূর্ত্তয়ে নমঃ, রুদ্রায় অগ্নিমূর্ত্তয়ে নমঃ, উগ্রায় বায়ুমূর্ত্তয়ে নমঃ, ভীমায় আকাশমূর্ত্তয়ে নমঃ, পশুপতয়ে যজমান (ক্ষেত্রজ্ঞ)-মূর্ত্তয়ে নমঃ, মহাদেবায় সোমমূর্ত্তয়ে নমঃ, ঈশানায় সূর্য্যমূর্ত্তয়ে নমঃ"—বলিয়া অষ্টমূর্ত্তি শঙ্করের পূজা করিয়া থাকেন।

ইদং যদা পরিণতং প্রেমতজ্জ্ঞানমেব হি।
অথ যুক্ত্যন্তরম্ ঃ—

অন্বয়—যদা ইদং প্রেম পরিণতং তৎ জ্ঞানম্ এব হি। অথ যুক্ত্যন্তরম্ (অস্তি)।

যখন এই প্রকার ভজন নিরতিশয় সুখরূপে পর্য্যবসিত হয়, তখন সেই প্রেম যে জ্ঞান, ইহা তত্ত্বজ্ঞ ব্যক্তিমাত্রেই জানেন। আর অন্য যুক্তিও আছে—

বালক স্তাততাতেতি জনকং প্রতি ভাষতে।
ন পুনস্তাতশব্দার্থং স তু জানাতি কিঞ্চন ॥১৭।

অন্বয়—বালকঃ জনকং প্রতি "তাত তাত" ইতি ভাষতে, সঃ পুনঃ তাতশব্দার্থং তু কিঞ্চন ন জানাতি।

বালক পিতাকে 'তাত তাত' বলিয়া ডাকে বটে, কিন্তু (পক্ষান্তরে) সে 'তাত' শব্দের অর্থ কিছুমাত্র বুঝে না।

যদাতাতপদার্থস্য ব্যুৎপত্তিং যাত্যসৌ ক্রমাৎ।
তদাতু সত্যমেবায়ং তাত ইত্যেতি নিশ্চয়ম্ ॥১৮।

অন্বয়—যদা অসৌ ক্রমাৎ তাতপদার্থস্য ব্যুৎপত্তিং যাতি, তদা তু অয়ং সত্যং এব তাতঃ ইতি নিশ্চয়ম্ এতি।

কিন্তু ক্রমে যখন সে তাতশব্দের অর্থের জ্ঞান লাভ করে, তখন ইনি সত্যই সেই তাত, এইরূপ নিশ্চয় লাভ করে।

তথা ভক্তঃ ভজন্ দেবং বেদশাস্ত্রাদিভিঃ ক্রমৈঃ।
ব্যুৎপত্তিং পরমাং প্রাপ্য মুক্তো ভবতি হি ক্রমাৎ ॥ ১৯।

অন্বয়—তথা ভক্তঃ বেদশাস্ত্রাদিভিঃ ক্রমৈঃ দেবং ভজন্, ক্রমাৎ পরমাং ব্যুৎপত্তিং প্রাপ্য হি মুক্তঃ ভবতি।

সেইরূপ, বেদে ও পুরাণাদি শাস্ত্রে যে পদ্ধতি উপদিষ্ট হইয়াছে, সেই পদ্ধতি অনুসারে; ভক্ত, ভগবানের ভজনা করিয়া, কালক্রমে (বাচ্যার্থ ও লক্ষ্যার্থ বিচার দ্বারা) যথার্থ শব্দার্থজ্ঞান লাভ করিয়া, মুক্ত হইয়া যান।

জ্ঞান ও ভক্তি যে অভিন্ন, তাহার কারণান্তর প্রদর্শন করিতেছে :—

কিঞ্চ, লক্ষণভেদোহি বস্তুভেদস্য কারণম্।
ন ভক্তজ্ঞানিনো দৃষ্টা শাস্ত্রে লক্ষণভিন্নতা ॥ ২০।

অন্বয়—কিঞ্চ লক্ষণভেদঃ হি বস্তুভেদস্য কারণং (ভবতি), শাস্ত্রে ভক্তজ্ঞানিনোঃ লক্ষণভিন্নতা ন দৃষ্টা।

আর দুই বস্তুর লক্ষণ (definition) পরস্পর ভিন্ন হইলেই, তাহারাও ভিন্ন বলিয়া বুঝিবার কারণ হয়। কিন্তু শাস্ত্রে ভক্তের ও জ্ঞানীর লক্ষণে ভেদ দৃষ্ট হয় না।

বিরাগশ্চ বিচারশ্চ শৌচমিন্দ্রিয়নিগ্রহঃ।
দেবে চ পরমা প্রীতি স্তদেকং লক্ষণং দ্বয়োঃ ॥ ২১।

অন্বয়—বিরাগঃ চ বিচারঃ চ শৌচম্ ইন্দ্রিয়নিগ্রহঃ, দেবে চ পরমা প্রীতিঃ, তৎ দ্বয়োঃ একং লক্ষণম্।

কারণ, বৈরাগ্য, বিচার, শৌচ, ইন্দ্রিয়নিগ্রহ, এবং দেবে (ঈশ্বরে বা পরমাত্মায়) পরমাপ্রীতি, ইহাই ভক্তি ও জ্ঞানের অভিন্ন লক্ষণ।

অধ্যায়ে ভক্তিযোগাখ্যে গীতায়াং ভক্তিলক্ষণম্।
যদুক্তমষ্টভিঃ শ্লোকৈর্দৃষ্টং জ্ঞানিষু তন্ময়া ॥২২।

অন্বয়—গীতায়াং ভক্তিযোগাখ্যে অধ্যায়ে অষ্টভিঃ শ্লোকৈঃ যৎ ভক্তি-লক্ষণং উক্তং, তৎ ময়া জ্ঞানিষু দৃষ্টম্।

গীতায় ভক্তিযোগনামক দ্বাদশাধ্যায়ে, ভগবান শ্রীকৃষ্ণ, "অদ্বেষ্টা সর্ব্বভূতানাম্ ইত্যাদি আরম্ভ করিয়া "ভক্তাস্তেঽতীব মে প্রিয়াঃ" এই পর্য্যন্ত ৮টি শ্লোকে যে ভক্তির লক্ষণ করিয়াছেন, সেই লক্ষণ আমি জ্ঞানীতেও দেখিয়াছি।

তবাস্মীতি ভজত্যেকস্ত্বমেবাস্মীতি চাপরঃ।
ইতি কিঞ্চিদ্বিশেষেঽপি পরিণামঃ সমো দ্বয়োঃ ॥২৩।

অন্বয়—একঃ তব অস্মি ইতি ভজতি, অপর 'ত্বম্' এব অস্মি' ইতি (ভজতি) ইতি কিঞ্চিৎ বিশেষে অপি, দ্বয়োঃ পরিণামঃ সমঃ।

আমি তোমারই হইতেছি, এই বলিয়া ভক্ত ভজনা করিয়া থাকেন। জ্ঞানী ভজনা করেন—'আমিই হইতেছি তুমি' এই বলিয়া। এইরূপ কিঞ্চিৎ বিশেষ থাকিলেও উভয়ের পরিণাম একই।

অন্তর্বহির্যদা দেবং দেবভক্তঃ প্রপশ্যতি।
দাসোঽহং ভাবয়ন্নেব দাকারং বিস্মরত্যসৌ ॥২৪।

অন্বয়—দেবভক্তঃ যদা অন্তঃ বহিঃ দেবং প্রপশ্যতি, (তদা) অসৌ অহং দাসঃ (ইতি) ভাবয়ন্ দাকারং বিস্মরতি এব।

দেবভক্ত যখন 'আমি হইতেছি তোমার দাস' এইরূপ ভাবনা করিতে করিতে, শুদ্ধান্তঃকরণ হইয়া দেবতাকে অন্তরে ও বাহিরে দর্শন করেন,

অর্থাৎ অন্তরে, বুদ্ধি, অহঙ্কার প্রভৃতি সকল বৃত্তির সাক্ষী রূপে, একবৃত্তির অবসানের ও দ্বিতীয় বৃত্তির উত্থানের মধ্যে যে ব্যবধান, তাহারও প্রকাশক রূপে, এবং বাহিরে, বহির্জগতের প্রকাশকরূপে ও বাহ্য জগদ্গত ঘটপটাদি পদার্থের মধ্যে দুই দুই পদার্থের উপলব্ধির ব্যবধানেরও প্রকাশকরূপে,—চিন্মাত্রৈকস্বভাব দেবকে, বা আত্মাকে, দর্শন করেন, তখন সেই ভক্ত 'দাসোঽহং' এই বাক্যের 'দা'কারটি ভুলিয়া যান— 'দাসোঽহম্' ও 'সোঽহম্' এই দুই প্রকার অনুভূতির ভেদ অনুভব করেন না।

দৃষ্ট্যৈকান্তভক্তেষু নারদপ্রমুখেষু তৎ।
কিঞ্চিদ্বিশেষং বক্ষ্যামি ত্বমেকাগ্রমনাঃ শৃণু॥২৫।

অন্বয়—নারদপ্রমুখেষু একান্তভক্তেষু তৎ দৃষ্টম্। (জ্ঞানাৎ ভক্তেঃ) কিঞ্চিৎ বিশেষং বক্ষ্যামি, ত্বম্ একাগ্রমনাঃ (সন্) শৃণু।

নারদ প্রভৃতি একান্তভক্তে তাহা দেখা গিয়াছে। (বিষ্ণুভাগবত ১।৬।১৬—১৭ ইত্যাদি দ্রষ্টব্য)। জ্ঞান হইতে ভক্তির যে কিছু উৎকর্ষ আছে, তাহা আমি বলিব, একাগ্রমনা হইয়া শুন।

যদীশ্বররসী ভক্ত স্তদীশ্বররসী বুধঃ।
উভৌ যদ্যপ্যেকরসৌ তথাপীষদ্বিলক্ষণৌ॥২৬।

অন্বয়—ভক্তঃ যদীশ্বররসী, বুধঃ তদীশ্বররসী। যদ্যপি উভৌ এক-রসৌ তথাপি ঈষদ্বিলক্ষণৌ।

ভক্ত যে 'ঈশ্বর-রসে' আপ্লুত, জ্ঞানীও সেই 'ঈশ্বর-রসে' আপ্লুত। সেই একই রস, যদিও উভয়েরই উপজীব্য, তথাপি তাঁহারা উভয়ে কিছু পরস্পর বিভিন্ন।

বুদ্ধা বোধরসাদন্যরসনীরসতাং গতাঃ।
তথাধিকপ্রেমরসান্ন তু ভক্তাঃ কদাচন ॥ ২৭ ॥

অন্বয়—বুদ্ধাঃ বোধরসাৎ অন্যরসনীরসতাং গতাঃ। তথা অধিক-প্রেমরসাৎ ভক্তাঃ তু ন কদাচন (অন্যরসনীরসতাং গতাঃ)।

জ্ঞানীর নিকট জ্ঞানরস (চিৎসুখ) ভিন্ন অন্য সকল রসই নীরস। ভক্তের অর্থাৎ উপাসকের নিকট কিন্তু অন্য রস সেইরূপ নীরস নহে; কারণ তাঁহার মূলরসবিষয়ক বা স্বরূপ-সুখ-বিষয়ক প্রেমরূপা বৃত্তি, সেই রসের বা স্বরূপসুখের সহিত 'অধিক', অর্থাৎ বিম্বসহিত প্রতিবিম্বরূপে দ্বিগুণ, বলিয়া প্রতীয়মান হয়। ভাবার্থ এই, জ্ঞানীর সুখ স্বরূপসুখ মাত্র; ভক্তের সুখ কিন্তু সেই স্বরূপসুখ এবং তাহার সহিত সেই স্বরূপসুখের বৃত্তির সুখ; এই হেতু, ভক্তের সুখের আধিক্য, এবং জ্ঞানী হইতে ভক্তের উৎকর্ষ।*

অথ প্রশ্নঃ।

অনন্তর এই প্রশ্ন উঠে:—

নন্বু জ্ঞানং বিনা মুক্তির্নাস্তিযুক্তিশতৈরপি।
তথা ভক্তিং বিনা জ্ঞানং নাস্ত্যুপায়শতৈরপি ॥ ২৮ ॥

অন্বয়—নন্বু যুক্তিশতৈঃ অপি জ্ঞানং বিনা মুক্তিঃ নাস্তি, তথা উপায়শতৈঃ অপি ভক্তিং বিনা জ্ঞানং নাস্তি।

---

* টীকানুসারে প্রদত্ত এই ব্যাখ্যা দার্শনিকজনোচিত ব্যাখ্যা। কিন্তু কথাটা এইরূপে বুঝিলে, আরও সোজা হইবে। জ্ঞানীর নিকট জগৎ মিথ্যা বলিয়া জগদ্বিষয়ক বৃত্তিও নীরস। ভক্তের নিকট জগৎ বাসুদেবাত্মক বলিয়া জগদ্বিষয়ক বৃত্তিও সরস। এই কারণে ভক্তের উৎকর্ষ।

ভাল, (তদ্বিরুদ্ধে) শত যুক্তির প্রয়োগ দৃষ্ট হইলেও, * জ্ঞান বিনা মুক্তি নাই, ইহাই সিদ্ধান্ত। (অথবা মুক্তিলাভের জন্য চিত্তে শত শত যোগধারণা অর্থাৎ নিরোধ সংস্কার আহিত হইলেও জ্ঞান বিনা মুক্তি হইবে না)। সেইরূপ শত উপায় প্রয়োগ করিলেও, ভক্তি বিনা জ্ঞানলাভও হইবে না।

ভক্তের্জ্ঞানং ততো মুক্তিরিতি সাধারণঃ ক্রমঃ।
জ্ঞানিনস্তু বশিষ্ঠাদ্যা ভক্তা বৈ নারদাদয়ঃ ॥২৯॥
এবমাদিব্যবস্থায়াঃ কারণং কিং নিরূপ্যতাম্।

অন্বয়—ভক্তেঃ জ্ঞানং ততঃ মুক্তিঃ ইতি (এবং) ক্রমঃ সাধারণঃ (অস্তি), (এবং সতি) অপি বশিষ্ঠাদ্যাঃ তু জ্ঞানিনঃ, নারদাদয়ঃ বৈ ভক্তাঃ, এবমাদি ব্যবস্থায়াং কিং কারণং (অস্তি), তৎ নিরূপ্যতাম্।

ভক্তি হইতেই জ্ঞান এবং জ্ঞান হইতেই মুক্তি, এইটী সাধারণ ক্রম। কিন্তু বশিষ্ঠাদিকে জ্ঞানী এবং নারদাদি ভক্ত বলা হয়। এইরূপ যে ব্যবস্থা (নির্ণয়) আছে, তাহার কারণ কি, নিরূপণ করুন।

অত্রোচ্যতে বিচিত্রং যৎ কারণং তন্নিশাময় ॥ ৩০ ॥

অন্বয়—অত্র যৎ বিচিত্রং কারণং (অস্তি), (তৎ ময়া) উচ্যতে, (ত্বং) নিশাময়।

এ বিষয়ে যে বিচিত্র কারণ আছে, তাহা বলিতেছি, শ্রবণ কর।

কথয়ামি সদৃষ্টান্তং যেনার্থঃ স্ফুটতাং ব্রজেৎ।

অন্বয়—সদৃষ্টান্তং কথয়ামি যেন (কথনেন) অর্থঃ স্ফুটতাং ব্রজেৎ।

---

* "দশভিঃ সহ পুত্রৈশ্চ ভারং বহতি গর্দ্দভী"। দশ পুত্র থাকিতেও গর্দ্দভীকে ভার বহন করিতে হয়—"যুক্তিশতৈঃ" এস্থলে তৃতীয়ার এইরূপ প্রয়োগ ধরিলে উক্তরূপ অর্থ পাওয়া যায়।

আমি তাহা দৃষ্টান্ত দিয়া বাখ্যা করিতেছি। তদ্দ্বারা কথাটি সুস্পষ্ট হইবে।

স্যাত্তাপস্য চ পাপস্য গঙ্গাস্নানেন হি ক্ষয়ঃ ॥ ৩১ ॥
যস্তুস্যাত্তাপশান্ত্যর্থী তস্যাপি স্যাদঘক্ষয়ঃ।
যস্তুস্যাদঘশান্ত্যর্থী তাপস্তস্যাপি নশ্যতি ॥ ৩২ ॥

অন্বয়—তাপস্য পাপস্য চ গঙ্গাস্নানেন ক্ষয়ঃ স্যাৎ হি (ইতি প্রসিদ্ধম্), তু যঃ তাপশান্ত্যর্থী স্যাৎ, তস্য অপি অঘক্ষয়ঃ স্যাৎ। তু যঃ অঘশান্ত্যর্থী তস্য তাপঃ অপি নশ্যতি।

গঙ্গাস্নানের দ্বারা পাপ ও (শরীরের) তাপ উভয়েরই ক্ষয় হয়। কিন্তু যে (গঙ্গাস্নান দ্বারা) তাপের শান্তি চায়, তাহার পাপেরও ক্ষয়ও হইয়া থাকে। আর যে পাপের শান্তি চায়, তাহার তাপও বিনষ্ট হয়।

তাপপাপক্ষয়ৌ স্নানং ত্রয়মেতৎ সমং দ্বয়োঃ।
তথাপ্যেকস্তু শৈত্যার্থী শুদ্ধ্যর্থী তু দ্বিতীয়কঃ ॥ ৩৩ ॥

অন্বয়—তাপপাপক্ষয়ৌ, স্নানং এতৎ ত্রয়ং দ্বয়োঃ সমং (ভবতি)। তথাপি একঃ তু শৈত্যার্থী, দ্বিতীয়কঃ তু শুদ্ধ্যর্থী।

তাপক্ষয়, পাপক্ষয় ও স্নান এই তিনটি উভয়েরই সমান; তাহা হইলেও তন্মধ্যে একজন, শরীরের তাপশান্তির প্রার্থী, অপর পাপশান্তির প্রার্থী।

যথৈবং ভাবভেদেন নামভেদস্তয়োরভূৎ।
এবমেব বুধৈর্যৈস্তু দেবো মুক্ত্যর্থমাশ্রিতঃ ॥ ৩৪ ॥
ভক্ত্যা জ্ঞানমবাপ্যেব তে মুক্তা জ্ঞানিনো হি তে।

অন্বয়—এবং যথা ভাবভেদেন তয়োঃ নামভেদঃ অভূৎ, এবং এব যৈঃ

বুধৈঃ তু মুক্ত্যর্থং দেবঃ আশ্রিতঃ, তে ভক্ত্যা জ্ঞানম্ অবাপ্য এব মুক্তাঃ, তে জ্ঞানিনঃ হি।

এস্থলে যেরূপ উভয়ের ভাবভেদে নামভেদ হইল, সেইরূপ যে সকল জ্ঞানী মুক্তির জন্য চৈতন্যস্বরূপ পরমাত্মাকে আশ্রয় করিয়াছিলেন, তাঁহারা ভক্তিদ্বারা জ্ঞানলাভ করিয়া মুক্তি লাভ করিয়াছিলেন ; তাঁহারা জ্ঞানী বলিয়া প্রসিদ্ধ।

যৈস্তু সংসারবিরসৈর্ভক্ত্যর্থং হরিরাশ্রিতঃ ॥ ৩৫ ॥
ততো ভক্তিপ্রভাবেন স্বভাবাজ্জ্ঞানমুদ্গতম্।
তজ্জ্ঞানং প্রাপ্য মুক্তা যে তে ভক্তা ইতি বর্ণিতাঃ ।৩৬।

অন্বয়—যৈঃ তু সংসারবিরসৈঃ ভক্ত্যর্থং হরিঃ আশ্রিতঃ, ততঃ ভক্তি-প্রভাবেন স্বভাবাৎ জ্ঞানম্ উদ্গতম্, তৎ জ্ঞানং প্রাপ্য যে মুক্তাঃ, তে ভক্তাঃ ইতি বর্ণিতাঃ।

কিন্তু যাঁহারা ঐহিক ও পারলৌকিক প্রপঞ্চে দোষদৃষ্টিবশতঃ বৈরাগ্যযুক্ত হইয়া, ভক্তিলাভের উদ্দেশ্যে হরিকে আশ্রয় করিয়াছিলেন, এবং তদনন্তর সেই ভক্তির প্রভাবে আপনা হইতেই (রাগ-দ্বেষাদি মল নিবৃত্ত হইলে) যাঁহাদের জ্ঞান উৎপন্ন হইয়াছিল, তাঁহারা সেই জ্ঞানলাভ করিয়া মুক্ত হইয়াছিলেন। তাঁহারাই ভক্ত বলিয়া কথিত হইয়া থাকেন।

বিরক্তিভক্তিবিজ্ঞানমুক্তয়স্তু সমা দ্বয়োঃ।
তথাপি ভাবভেদেন নামভেদস্তয়োরভূৎ ॥ ৩৭ ॥

অন্বয়—বিরক্তিভক্তিবিজ্ঞানমুক্তয়ঃ তু দ্বয়োঃ সমাঃ (ভবন্তি)। তথাপি ভাবভেদেন তয়োঃ নামভেদঃ অভূৎ।

বৈরাগ্য, ভক্তি, জ্ঞান এবং মুক্তি উভয়েরই সমান। তথাপি ভাবভেদে উভয়ের নাম ভেদ হইয়াছে।

মুক্তির্মুখ্যফলং জ্ঞস্য ভক্তিস্তৎ সাধনত্বতঃ।
ভক্তস্য ভক্তির্মুখ্যৈব মুক্তিঃ স্যাদানুষঙ্গিকী ॥ ৩৮ ॥

অন্বয়—জ্ঞস্য মুক্তিঃ মুখ্য ফলং, ভক্তিঃ তৎসাধনত্বতঃ (হেতোঃ) (ন মুখ্যফলম্)। তক্তস্য ভক্তিঃ এব মুখ্যা, মুক্তিঃ আনুষঙ্গিকী স্যাৎ।

মুক্তিই জ্ঞানীর মুখ্য ফল, ভক্তি সেই মুক্তির সাধনরূপে গৌণ; ভক্তের কিন্তু ভক্তিই মুখ্য ফল, মুক্তি সেই ভক্তির আনুষঙ্গিক ফল।

রীত্যানয়াপি সুমতে বরিষ্ঠা ভক্তিরীশ্বরে।
অথান্যোঽপি মহিমা।

অন্বয়—হে সুমতে অনয়া রীত্যা অপি ঈশ্বরে ভক্তিঃ বরিষ্ঠা। অথ (ভক্তেঃ) অন্যঃ অপি মহিমা (অস্তি)।

হে বুদ্ধিমন্, আরও এই বক্ষ্যমান্ প্রকারে, ঈশ্বরে ভক্তি, জ্ঞান অপেক্ষা শ্রেষ্ঠ। আর ভক্তির অপর মহিমা এই—

পরমানন্দরূপোঽসৌ পরমাত্মা স্বয়ং হরিঃ।
শিবভক্তিং পুরস্কৃত্য ভুঙ্‌ক্তে ভক্তিরসায়নম্ ॥ ৩৯ ॥

অন্বয়—অসৌ পরমানন্দরূপঃ পরমাত্মা হরিঃ স্বয়ং শিবভক্তিং পুরস্কৃত্য ভক্তিরসায়নম্ ভুঙ্‌ক্তে।

পরমানন্দস্বরূপ পরমাত্মা সেই হরি স্বয়ং শিবভক্তিকে অর্থাৎ কূটস্থ আত্মার প্রতি প্রেমলক্ষণাবৃত্তিকে, সম্মুখে রাখিয়া ভক্তিরসায়ন উপভোগ করেন।

জীবন্মুক্তি সুখের, অপেক্ষা ভক্তির সুখ অধিক। ইহা সনকাদির প্রবৃত্তির নিদর্শন দ্বারা সমর্থন করিতেছেন—

সনকাদ্যা বসিষ্ঠাদ্যা নন্দিস্কন্দশুকাদয়ঃ।
ভুঞ্জতে তৎপদং প্রাপ্তা অপি ভক্তিরসায়নম্॥ ৪০॥

অন্বয়—সনকাদ্যাঃ বসিষ্ঠাদ্যাঃ নন্দিস্কন্দ শুকাদয়ঃ তৎপদং প্রাপ্তাঃ অপি ভক্তিরসায়নম্ ভুঞ্জতে।

সনকাদি, বসিষ্ঠাদি, নন্দী, স্কন্দ, শুক প্রভৃতি সেই পরমাত্মপদ লাভ করিয়াও, ভক্তিরসায়ন উপভোগ করেন।

দ্বৈতং বিনা কথং ভক্তিরিতি তত্রোত্তরং শৃণু॥ ৪১॥

অন্বয়—(শঙ্কা) দ্বৈতং বিনা কথং ভক্তিঃ (স্যাৎ)? (সমাধান)। তত্র উত্তরং শৃণুঃ-

যদি প্রশ্ন কর, দ্বৈত বিনা কি প্রকারে ভক্তি সম্ভব হইতে পারে? তাহার উত্তর শুন।

দ্বৈতং মোহায় বোধাৎ প্রাক্ প্রাপ্তে বোধে মনীষয়া।
ভক্ত্যর্থং কল্পিতং দ্বৈতমদ্বৈতাদপি সুন্দরম্॥ ৪২॥

অন্বয়—বোধাৎ প্রাক্ দ্বৈতং মোহায় (ভবতি), বোধে প্রাপ্তে (সতি) ভক্ত্যর্থং মনীষয়া কল্পিতং দ্বৈতং অদ্বৈতাৎ অপি সুন্দরং (ভবতি)।

জ্ঞান জন্মিবার পূর্ব্বে দ্বৈত, মোহের কারণ হয়; কিন্তু জ্ঞান জন্মিয়া গেলে, ভক্তির উদ্দেশ্যে বুদ্ধির দ্বারা যে দ্বৈত কল্পিত হয়, তাহা অদ্বৈত অপেক্ষাও সুন্দর।

তথা চোক্তং ভাগবতে—

সেই কথা ভাগবতে এইরূপে কথিত হইয়াছে।—

"আত্মারামাশ্চমুনয়ো নির্গ্রন্থা অপ্যুরুক্রমে।
কুর্ব্বন্ত্যহেতুকীং ভক্তিমিত্থংভূতগুণো হরিঃ॥

বিষ্ণু ভাগবত ১।৭।১০

অন্বয়—আত্মারামাঃ মুনয়ঃ চ নিগ্রন্থাঃ অপি উরুক্রমে অহেতুকীং ভক্তিং কুর্ব্বন্তি ; হরিঃ ইত্থংভূতগুণঃ।

যাঁহারা (সমস্ত বিষয়ানন্দবর্জ্জন পূর্ব্বক) সচ্চিদানন্দস্বরূপ আত্মাতেই ক্রীড়া করেন, সেই মননশীল বা বিবেকী মুক্তপুরুষগণ, নিগ্রন্থ হইয়াও—শ্রোতব্য ও শ্রুত শাস্ত্রবচনের প্রতি নির্ব্বেদ প্রাপ্ত হইয়াও (গীতা ২।৫২), (অথবা ক্রোধাহঙ্কাররূপ হৃদয়গ্রন্থি হইতে বিমুক্ত হইয়াও) ভগবান হরির প্রতি অহেতুকী ভক্তি করিয়া থাকেন, হরির গুণই এই প্রকার।

জাতে সমরসানন্দে দ্বৈতমপ্যমৃতোপমম্।
মিত্রয়োরিব দম্পত্যো জীবাত্মপরমাত্মনোঃ ॥ ৪৪ ॥

অন্বয়। সমরসানন্দে জাতে (সতি) জীবাত্মপরমাত্মনোঃ (ভক্ত্যর্থং কল্পিতং) দ্বৈতমপি মিত্রয়োঃ দম্পত্যোঃ দ্বৈতং (পার্থক্যং) ইব অমৃতোপমম্ (ভবতি)।

জীব ও ব্রহ্মের ঐক্যরূপ 'একরস'-সুখ আবির্ভূত হইলেও, ভক্তির উদ্দেশ্যে জীবাত্মা ও পরমাত্মার মধ্যে যে ভেদ বা পৃথকৃতা কল্পিত হয়, তাহা মুক্তিসুখের ন্যায় সুখপ্রদ ; পরস্পরের প্রতি প্রেমাকৃষ্ট দম্পতীর পৃথকৃতা যেমন সুখের কারণ, সেইরূপ।

---

* শ্রীধর বলেন "নিগ্রন্থাঃ" শব্দের অর্থ গ্রন্থ সমূহ হইতে নির্গত ; এবং গীতার ২।৫২ শ্লোক, উদ্ধৃত করিয়া তাহা সমর্থন করেন। অথবা 'গ্রন্থি'ই গ্রন্থ শব্দের অর্থ। নিবৃত্ত হইয়াছে ক্রোধাহঙ্কাররূপ গ্রন্থি যাঁহাদের, তাঁহারা নিগ্রন্থ বা, নিবৃত্তহৃদয়গ্রন্থি। (শঙ্কা) ভাল, যাঁহারা মুক্ত হইয়া গিয়াছেন, তাঁহাদের ভক্তিতে প্রয়োজন কি? এইরূপ সকলপ্রকার আশঙ্কা পরিহারের নিমিত্ত বলিতেছেন—হরির গুণই এই প্রকার। দিবাকর বলেন (নিরন্তর ঈশ্বরধ্যানবশতঃ) ঈশ্বরগুণের সংস্কার মুক্তপুরুষগণের চিত্তাদিকরণসমূহকে ঈশ্বরগুণে প্রবৃত্ত করিয়া রাখে।

হৃদয়ে বসতি প্রীত্যা লোকরীত্যা চ লজ্জতে।
যথা চমৎকারময়ী নিত্যমানন্দিনী বধূঃ ॥ ৪৫ ॥

অন্বয়—যথা বধূঃ প্রীত্যা হৃদয়ে বসতি, লোকরীত্যা চ লজ্জতে, (সা যথা) চমৎকারময়ী নিত্যম্ আনন্দিনী (ভবতি, তদ্বৎ)।

পত্নী প্রীতি বশতঃ স্বামীর হৃদয়ে অবস্থান করেন এবং লোকাচার বশতঃ স্বামীর প্রতি লজ্জা প্রদর্শন করেন। এইরূপে নিত্য স্বামীর চমৎকার ও আনন্দবর্দ্ধন করিয়া থাকেন, ইহা সকলেই জানেন। ইহাও সেইরূপ।

যদি বল, পরমানন্দরূপ মুক্তিসুখ পরিত্যাগ করিয়া দুঃখরূপ দ্বৈতমূলক ভক্তিতে কেন প্রবৃত্তি হয়? তবে বলি—

পারমার্থিকমদ্বৈতং দ্বৈতং ভজনহেতবে।
তাদৃশী যদি ভক্তিঃ স্যাৎ সা তু মুক্তিশতাধিকা ॥ ৪৬ ॥

অন্বয়—অদ্বৈতং পারমার্থিকং (ভবতি), ভজনহেতবে দ্বৈতম্ (অঙ্গীকর্ত্তব্যম্), তাদৃশী ভক্তিঃ যদি (অঙ্গীকৃতা) স্যাৎ, সা তু মুক্তিশতাধিকা।

জীবব্রহ্মের ঐক্যই পারমার্থিক সত্য; ভক্তির নিমিত্তই তদুভয়ের পৃথক্ত্ব স্বীকার করিতে হয়। ভক্তি যদি সেইরূপ হয়, তবে তাহা শতমুক্তির অপেক্ষাও অধিক।

প্রিয়তমহৃদয়ে বা খেলতু প্রেমরীত্যা
পদযুগপরিচর্য্যাং প্রেয়সী বা বিধত্তাম্।
বিহরতু বিদিতার্থো নির্ব্বিকল্পে সমাধৌ
নমু ভজনবিধৌ বা তদ্দ্বয়ং তুল্যমেব ॥ ৪৭ ॥

অন্বয়—প্রেয়সী প্রেমরীত্যা প্রিয়তমহৃদয়ে খেলতু বা পদযুগপরিচর্য্যাং বা বিধত্তাম (যথা তদ্দ্বয়ং তুল্যম্ এব, তথা) বিদিতার্থঃ নির্ব্বিকল্পে সমাধৌ বিহরতু বা ভজনবিধৌ (বিহরতু) তদ্দ্বয়ং নমু তুল্যম্ এব।

প্রেয়সী প্রিয়তমের হৃদয়ে প্রেমের রীতি অনুসারে ক্রীড়া করুন, অথবা প্রিয়তমের পদসেবা করুন, যেমন উভয়ত্রই সুখ তুল্যরূপ, সেইরূপ তত্ত্বজ্ঞ, নাম, রূপ, জাতি ইত্যাদির বর্জ্জনপূর্ব্বক সমাধিতেই ক্রীড়া করুন অথবা ভক্তির প্রকারেই ক্রীড়া করুন, উভয়ত্রই আনন্দ তুল্যরূপ; ইহা নিশ্চিত।

বিশ্বেশ্বরস্তু সুধিয়া গলিতেপি ভেদে
ভাবেন ভক্তিসহিতেন সমর্চ্চনীয়ঃ।
প্রাণেশ্বরশ্চতুরয়া মিলিতোপি চিত্তে
চৈলাঞ্চলব্যবহিতেন নিরীক্ষণীয়ঃ ॥৪৮॥

অন্বয়—ভেদে গলিতে অপি সুধিয়া তু বিশ্বেশ্বরঃ ভক্তিসহিতেন ভাবেন সমর্চ্চনীয়ঃ। চিত্তে মিলিতে অপি চতুরয়া প্রাণেশ্বরঃ চৈলাঞ্চল ব্যবহিতেন নিরীক্ষণীয়ঃ।

বিশ্বেশ্বরের প্রতি, শুদ্ধান্তঃকরণ সাধকের সেব্যসেবকাদিরূপ দ্বৈতভাব (অদ্বৈতজ্ঞান দ্বারা) তিরোহিত হইলেও, ভক্তিপূর্ব্বক বিশ্বেশ্বরের ভজনা করা উচিত। যে পত্নী বুদ্ধিমতী হইবেন, তিনি আপনার প্রাণেশ্বরকে অন্তঃকরণে আপনা হইতে অভিন্ন জানিলেও অবগুণ্ঠনব্যবহিত নয়নদ্বারা নিরীক্ষণ করিবেন; (অন্যথা সুখলাভ হইবে না)।

অথ ভক্তিরসাশ্রিতঃ শ্লোকঃ :—

ভক্তির শ্রেষ্ঠতাবিষয়ে, এই দুইটি বৃদ্ধবচন প্রমাণ :—

যোগে নাস্তিগতি র্ন নির্গুণ বিধৌসম্ভাবনাদুর্গমে
নিত্যং নীরসয়া ধিয়া পরিহৃতে দ্বে ঐহিকামুষ্মিকে।

গোপঃ কোঽপি সখাকৃতঃ স তু পুনর্নানাঙ্গনাসঙ্গবান্
অস্মাকং পদমর্থয়ন্তি মুনয়শ্চিত্রং কিমস্মাৎ পরম্ ॥৪৯।

অন্বয়—যোগে (মে) গতিঃ নাস্তি, সম্ভাবনাদুর্গমে নির্গুণবিধৌ ন (গতিঃ অস্তি); ঐহিকামুষ্মিকে দ্বে, নিত্যং নীরসয়া ধিয়া (ময়া) পরিহৃতে। (ময়া) কঃ অপি গোপঃ সখাকৃতঃ, সঃ তু পুনঃ নানাঙ্গনা-সঙ্গবান্। মুনয়ঃ অস্মাকং পদম্ অর্থয়ন্তি, অস্মাৎ পরং কিং চিত্রম্?

চিত্তনিরোধ নামক অষ্টাঙ্গযোগে আমার গতি নাই। নিশ্চয় বুদ্ধির অগম্য নির্গুণ ব্রহ্মপ্রতিপাদক বেদান্তে আমার প্রবেশ নাই। (এ দিকে বৈষয়িক সুখেও আমার গতি নাই, কেন না,) ইহলোকের—চন্দনবনিতাদি ভোগ এবং পরলোকের অমৃতভোজনাদি ভোগ, এই উভয়কেই আমি নীরস বুদ্ধিতে পরিত্যাগ করিয়াছি। কার্য্যের মধ্যে, এক অদ্ভুত গোপের সহিত সখ্যস্থাপন করিয়াছি; সে কিন্তু নানা নারীর প্রতি আসক্ত। (তদ্দ্বারা আমার অধঃপাতের আশঙ্কা করিও না, কেননা) মুনিগণ আমার সেই প্রেমানন্দস্থিতিরূপ পদ প্রার্থনা করিতে-ছেন। ইহা অপেক্ষা আশ্চর্য্যতর আর কি আছে?

রোমাঞ্চেন চমৎকৃতা তনুরিয়ং ভক্ত্যা মনো নন্দিতম্
প্রেমাশ্রূণি বিভূষয়ন্তি বদনং কণ্ঠং গিরো গদ্গদাঃ।
নাস্মাকং ক্ষণমাত্রমপ্যবসরঃ কৃষ্ণার্চ্চনং কুর্ব্বতাং
মুক্তির্দ্বারি চতুর্ব্বিধাপি কিমিয়ং দাস্যায় লোলায়তে ॥৫০।

অন্বয়—কৃষ্ণার্চ্চনং কুর্ব্বতাং অস্মাকং ইয়ং তনুঃ রোমাঞ্চেন চমৎকৃতা, মনঃ ভক্ত্যা নন্দিতম্ প্রেমাশ্রূণি বদনং, বিভূষয়ন্তি, গদ্গদাঃ গিরঃ কণ্ঠং

(অবরোধয়ন্তি); (অস্মাকং) ক্ষণমাত্রম্ অপি অবসরঃ ন (অস্তি)। চতুর্বিধা অপি মুক্তিঃ দ্বারি দাস্যায় লোলায়তে, ইয়ং কিম্?

" আমি নিরন্তর কৃষ্ণার্চ্চন করিতেছি। আমার শরীর পুলক ধারণ করিয়া অন্তরের বিচিত্রানুভব প্রকটিত করিতেছে; মনও প্রেমভক্তির আনন্দে পরিপূর্ণ। প্রেমাশ্রু আমার বদনকে মণ্ডিত করিতেছে। অস্ফুট বচন আমার কণ্ঠরোধ করিতেছে। এই অবস্থায় আমার অন্য কার্য্যের বিন্দুমাত্রও অবসর নাই। তথাপি—সাযুজ্য, সার্ষ্টি, সামীপ্য ও সারূপ্য নামে চারি প্রকার মুক্তি, (জীবব্রহ্মৈক্য নামক মুক্তির) সাধনদ্বারে, আমার দাসীরূপে সেবা করিবার জন্য চঞ্চল হইয়া উঠিয়াছে। এটা কী? (ভাবার্থ এই—সেই চারি প্রকার মুক্তি প্রপঞ্চনিবৃত্তি নয় বলিয়া, আমার নিকট অতি তুচ্ছ)। [এই শ্লোকদ্বয় মধুসূদনসরস্বতীবিরচিত।]

ঘনঃ কামোঽস্মাকং তব তু ভজনে ঽন্যত্র ন রুচি
স্তবৈবাঙ্ঘ্রিদ্বন্দ্বে নতিষু রতিরস্মাকমতুলা।
সকামে নিষ্কামা সপদি তু সকামা পদগতা
সকামানাস্মান্মুক্তি র্ভজতি মহিমায়ং তব হরে॥ ৫১।

ইতি ভক্তিরসায়নম্।

অন্বয়—তব ভজনে অস্মাকং ঘনঃ কামঃ, অন্যত্র তু রুচিঃ ন অস্তি, তব এব অঙ্ঘ্রিদ্বন্দ্বে নতিষু অস্মাকম্ অতুলা রতিঃ। সকামে নিষ্কামা মুক্তিঃ তু সকামা (সতী) সপদি পদগতা (সতী) সকামান্ অস্মান্ ভজতি। (হে) হরে [illegible] তব মহিমা।

(আমি তোমারই ভক্ত); তোমারই ভজনে আমার প্রগাঢ় অভিলাষ; অন্য কাহারও ভজনে আমার রুচি হয় না। (কর্ম্মে, জ্ঞানে বা অন্য কাহারও উপাসনায় আমার স্পৃহা নাই)। তোমরাই চরণ যুগলে প্রণি-

পাত করিতে আমার যে আসক্তি, তাহার তুলনা দিতে পারি না। (শাস্ত্রে বলে) মুক্তিদেবী কামনাকলুষিত পুরুষকে ইচ্ছা করেন না; (কিন্তু একী দেখিতেছি) সেই মুক্তিদেবী কামবতী হইয়া সসম্ভ্রমে আমার পায়ে পড়িয়া, আমি সকাম হইলেও, আমাকে ভজনা করিতেছেন। হে সর্ব্বদুঃখনিবারক হরি, ইহা তোমারই মহিমা! (এই শ্লোকটি নরহরিবিরচিত)।

৩৩। রাজযোগে ভূমিকাভেদভাস্করঃ।

ভূমিকাভেদ মারভ্য যাবদ্ গ্রন্থসমাপনম্।
অগাধবোধসারেঽস্মিন্‌রাজযোগো নিরূপ্যতে ॥ ১।

অন্বয়—ভূমিকাভেদমারভ্য যাবদ্‌গ্রন্থসমাপনম্ অস্মিন্ অগাধ-বোধসারে, রাজযোগঃ নিরূপ্যতে।

এই বোধসার গ্রন্থ 'অগাধ', অর্থাৎ অনুভব বিনা ইহার অর্থ দুরবগাহ। এই গ্রন্থের এই "ভূমিকাভেদ" প্রবন্ধ হইতে আরম্ভ করিয়া গ্রন্থের সমাপ্তি পর্য্যন্ত রাজযোগ নিরূপিত হইয়াছে। ইহার 'রাজযোগ' নাম হইবার কারণ এই যে, নৃপগণ স্বস্থানে অবস্থিত থাকিয়াও এই যোগের সাধনা করিতে পারে, এবং ইহা 'যোগ', যেহেতু জীবব্রহ্মের ঐক্যই ইহার লক্ষ্য।

অথায়ং হৃদি কর্ত্তব্যো ভূমিকাভেদভাস্করঃ।
যস্য প্রসাদমাত্রেণ তমো হার্দ্দং বিলীয়তে ॥ ২।

অন্বয়— অথ অয়ং ভূমিকাভেদভাস্করঃ হৃদি কর্ত্তব্যঃ, যস্য প্রসাদ মাত্রেণ হার্দ্দং তমঃ বিলীয়তে।

এই অংশে, চতুর্দ্দশটি ভূমিকার পরস্পরপার্থক্য, বিশেষরূপে প্রকাশিত হইয়াছে, এইজন্য ইহার নাম ভূমিকাভেদভাস্কর। (পূর্ব্বপ্রকরণ

পর্য্যন্ত বর্ণিত), রাজ-যোগের সাধন শুনিবার পর, এই সকল প্রবন্ধ, বিচারপূর্ব্বক হৃদয়ে অবধারণ করা কর্ত্তব্য। ইহার অর্থ হৃদয়ে প্রতিভাত হইলেই, হৃদয়ের অজ্ঞানান্ধকার বিলীন হইয়া যায়।

অজ্ঞানভূমিকাঃ।

অজ্ঞানভূমিকা সপ্ত সপ্তৈব জ্ঞানভূমিকাঃ।
বীজজাগ্রত্তথা জাগ্রন্মহাজাগ্রত্তথৈব চ ॥ ৩।
জাগ্রৎস্বপ্ন স্তথা স্বপ্নঃ স্বপ্নজাগ্রৎসুষুপ্তকম্।
ইতি সপ্তবিধো মোহস্তেষাং বিবরণং শৃণু ॥ ৪।

অজ্ঞানভূমিকা সাতটি, জ্ঞান ভূমিকাও সাতটি।

(১) বীজজাগ্রৎ, (২) জাগ্রৎ, (৩) মহাজাগ্রৎ, (৪) জাগ্রৎস্বপ্ন (৫) স্বপ্নঃ, (৬) স্বপ্নজাগ্রৎ, (৭) সুষুপ্তক—এই সাতপ্রকার মোহ; তাহাদের বিবরণ শ্রবণ কর।

কুসূলে সংস্থিতং বীজং তত্র সর্ব্বো যথা দ্রুমঃ।
তথা যত্র স্থিতং বিশ্বং নতু ব্যক্তিমুপাগতম্ ॥ ৫।
বীজরূপং স্থিতং জাগ্রদ্বীজজাগ্রত্তদুচ্যতে।
সংসারপ্রথমাবস্থা মহামোহঃ স এব হি ॥ ৬।
তদেবাজ্ঞান মিত্যুক্তং যৎ স্ববোধেন লীয়তে।

অন্বয়—কুসূলে বীজং সংস্থিতম্; যথা তত্র (বীজে) সর্ব্বঃ দ্রুমঃ অস্তি, তথা যত্র (মায়াশবলে ব্রহ্মণি) বিশ্বং স্থিতং (অস্তি), ব্যক্তিং (প্রকটতাং) নতু উপাগতম্, (তৎ) জাগ্রৎ বীজরূপং স্থিতং (তিষ্ঠতি), তৎ বীজজাগ্রৎ উচ্যতে। সা সংসারপ্রথমাবস্থা, স এব হি মহামোহঃ, তৎ এব অজ্ঞানম্ ইতি উক্তম্, তৎ স্ববোধেন লীয়তে।

কুসূলে (ধান্যাগারে বা মরাই নামক স্থানে) বীজ সংরক্ষিত

আছে। যেমন সেই বীজে শাখাপুষ্পাদিসমন্বিত সমগ্র বৃক্ষ বিদ্যমান, সেইরূপ মায়া দ্বারা বিচিত্রীকৃত ব্রহ্মে, (তোমার আমার জাগ্রৎ কালে অনুভূয়মান) এই জগৎ প্রকটতা প্রাপ্ত না হইয়া, অবস্থিত থাকে; সেই মায়াশবল ব্রহ্মই জাগ্রৎ নামক (অবস্থার) বীজস্বরূপ। তাহাকেই মুনিগণ বীজজাগ্রৎ বলেন। গ্রন্থান্তরে তাহার নাম 'সংসারপ্রথমাবস্থা', কোথাও বা 'মহামোহ'। তাহাকেই 'অজ্ঞান' বলে। (তাহা জ্ঞান-বিরোধী ভাবপদার্থ; জ্ঞানের অভাব মাত্র নহে, কেন না অভাব হইতে বস্তুর উৎপত্তি হয় না)। জ্ঞানের বিরোধী বলিয়া তাহাকে অজ্ঞান বলে। নঞ্ বা অ, বিরোধবাচী, যেহেতু অজ্ঞানকে অজ্ঞান বলিয়া বুঝিতে পারিলেই বিনষ্ট হয় অথবা অজ্ঞান আত্মজ্ঞান দ্বারা বিনাশপ্রাপ্ত হয়।

কুসূলে সংস্থিতং বীজং ক্ষেত্রে নিক্ষিপ্যতে যদা।
অঙ্কুরোন্মুখতাং যাতি সাবস্থা জাগ্রদুচ্যতে ॥*।
ইদমেব মহত্তত্ত্বমিতি সাংখ্যৈ নিরূপ্যতে।

অন্বয়—কুসূলে সংস্থিতং বীজং যদা ক্ষেত্রে নিক্ষিপ্যতে (তদা) অঙ্কু-রোন্মুখতাং যাতি (বৃক্ষজননে সন্মুখতাং প্রাপ্নোতি), সা অবস্থা জাগ্রৎ উচ্যতে। ইদং এব সাংখ্যৈঃ (সাংখ্যশাস্ত্রবিদ্ভিঃ) মহত্তত্ত্বং ইতি (নাম্না) নিরূপ্যতে।

কুসূলে সংরক্ষিত বীজকে যখন ক্ষেত্রে বপন করা হয়, তখন, তাহা অঙ্কুরোৎপাদনে উন্মুখ হয়। সেই অবস্থাকে জাগ্রৎ কহে। সাংখ্য শাস্ত্রকারগণ ইহাকেই মহত্তত্ত্ব বলিয়া প্রতিপাদন করেন।

* এই মহত্তত্ত্বকে কি প্রকারে অনুভব করিতে হয়, তাহা বিদ্যারণ্যমুনি জীবন্মুক্তিবিবেক নামক গ্রন্থে, স্পষ্টভাবে বর্ণনা করিয়াছেন। [সংস্কৃত অনুবাদের ২৬১ পৃষ্ঠা দ্রষ্টব্য]।

ঈক্ষণং চেতি বেদান্তৈঃ সামান্যাহঙ্কৃতি স্তথা।
আনন্দময়কোশশ্চ তৎসাক্ষী ত্বীশ্বরঃ স্মৃতঃ ॥ ৯।

বেদান্তৈঃ (তৎ) ঈক্ষণং ইতি চ, তথা সামান্যাহঙ্কৃতিঃ, আনন্দময় কোশঃ চ (নিরূপ্যতে)। ঈশ্বরঃ তু তৎসাক্ষী স্মৃতঃ।

উপনিষদ্বচনসমূহে তাহা 'ঈক্ষণ' নামে, 'সামান্যাহঙ্কার' নামে ও আনন্দময় কোশ নামে নিরূপিত হইয়াছে, কিন্তু ঈশ্বরই সেই অবস্থার সাক্ষী—সাক্ষাৎ (অব্যবধানে) প্রকাশক—বলিয়া কথিত হইয়াছেন।

বিশেষাহঙ্কৃতিঃ সূক্ষ্মাঙ্কুরবদ্ব্যাবহারিকী।
মহাজাগ্রদ্বুধৈঃ প্রোক্তা ব্যষ্ট্যবস্থা ত্রয়ে তু সা।
জাগ্রৎস্বপ্নসুষুপ্ত্যাখ্যেঽবস্থা জাগ্রদিতিস্মৃতা ॥ ১০।

অন্বয়—বিশেষাহঙ্কৃতিঃ সূক্ষ্মাঙ্কুরবৎ ব্যাবহারিকী (ভবতি)। সা বুধৈঃ মহাজাগ্রৎ ইতি প্রোক্তা, সা তু জাগ্রৎস্বপ্নসুষুপ্ত্যাখ্যে ব্যষ্ট্যবস্থাত্রয়ে 'জাগ্রৎ' অবস্থা ইতি স্মৃতা।

সূক্ষ্ম অঙ্কুর যেমন যবাদি বীজের পরিচয়ের কারণ হয় (অর্থাৎ তদ্বারা যেমন ইহা যব, ইহা গম, ইত্যাদি প্রকারভেদ জানা যায়) সেই রূপ বিশেষাহঙ্কার, জীবকে, আমি সুখী, আমি দুঃখী, আমি ব্রাহ্মণ, আমি ক্ষত্রিয় ইত্যাদি রূপে পরিচিত করে, এবং সেইরূপে ব্যবহার-নির্ব্বাহক হয়। বিবেকিগণ তাহাকে মহাজাগ্রৎ বলিয়া থাকেন। তাহাই কিন্তু আবার ব্যষ্টিজীবের জাগ্রৎ, স্বপ্ন, সুষুপ্তি, এই অবস্থাত্রয়ে 'জাগ্রৎ অবস্থা' এই ব্যাবহারিক নামে মুনিগণের নিকট পরিচিত। (জীবের এই তিন অবস্থাতেই অজ্ঞানের সহিত ব্যবহার তুল্যরূপ বলিয়া

* "ঈক্ষণ"=যথা ঐতরেয় উ, ১।১,৩।৩।১১, ছান্দোগ্য উ৬।২।৩, ৪, বৃহদা উ, ১।৪।২ ৪, ইত্যাদি। 'আনন্দময় কোশ' যথা তৈত্তিরীয় উ ২।৫।১, ২।৮।১।

তাঁহারা এই তিন অবস্থার একই নামান্তর 'জাগ্রৎঅবস্থা' কল্পনা করিয়া থাকেন)।

জাগ্রদেব যদা জীবো মনোরাজ্যং করোতি হি।
জাগ্রতঃ স্বপ্ন ইব যৎ স জাগ্রৎস্বপ্ন উচ্যতে॥১১।

অন্বয়—যদা জীবঃ জাগ্রৎ এব মনোরাজ্যং করোতি হি, যৎ জাগ্রতঃ স্বপ্নঃ ইব, স জাগ্রৎস্বপ্নঃ উচ্যতে।

যখন জীব জাগ্রৎ থাকিয়াই মানসসংসার রচনা করে, যাহা সর্ব্বজন প্রসিদ্ধ, এবং যাহা জাগ্রৎজীবের স্বপ্নদর্শন সদৃশ, তাহাকে জাগ্রৎস্বপ্ন বলে। ইহাই চতুর্থাবস্থা।

লোক প্রসিদ্ধো যঃ স্বপ্নঃ স স্বপ্ন ইতি কথ্যতে॥ ১২।

অন্বয়—যঃ লোকপ্রসিদ্ধঃ স্বপ্নঃ স স্বপ্নঃ ইতি কথ্যতে।

সকলেই যে স্বপ্ন অনুভব করিয়া থাকে, তাহাই এস্থলেও স্বপ্ন নামে নিরূপিত হয়। ইহা পঞ্চম অবস্থা।

জাতেঽপি জাগরে জন্তোঃ স্বপ্নদৃষ্টার্থ ভাসনম্।
প্রত্যক্ষমিব সংস্কারাৎ স্বপ্নজাগ্রত্তদুচ্যতে॥ ১৩।

অন্বয়—জন্তোঃ জাগরে জাতে অপি সংস্কারাৎ প্রত্যক্ষম্ ইব (যৎ) স্বপ্নদৃষ্টার্থভাসনম্ তৎ স্বপ্নজাগ্রৎ উচ্যতে।

জীবের জাগ্রদবস্থা উপস্থিত হইলেও, স্বপ্নদৃষ্ট পদার্থের অনুভবজনিত সংস্কার বশতঃ, সেই স্বপ্নদৃষ্ট পদার্থের যে প্রত্যক্ষের ন্যায় উপলব্ধি, তাহাকে স্বপ্নজাগ্রৎ বলে।

ষড়বস্থাপরিত্যাগে সুষুপ্তিঃ সপ্তমী মতা।
অজ্ঞানভূমিকাস্ত্বেতাঃ শৃণু বিজ্ঞানভূমিকাঃ॥১৪।

অন্বয়—ষড়বস্থাপরিত্যাগে (যা) সুষুপ্তিঃ (সা) সপ্তমী মতা। এতাঃ তু অজ্ঞানভূমিকাঃ, বিজ্ঞানভূমিকাঃ শৃণু।

পূর্ব্বোক্ত ছয় অবস্থা না থাকিলে, অবশিষ্ট যে একপ্রকার অবস্থা হয়, তাহার নাম সুষুপ্তি। এইগুলি মহামোহের অবস্থা। এক্ষণে বিজ্ঞানের অর্থাৎ বিবেকের যে সাত অবস্থা আছে, তাহা শ্রবণ কর।

জ্ঞানভূমিকাঃ।

জিজ্ঞাসাথ বিচারাখ্যা ততস্তু তনুমানসা।
সত্ত্বাপত্তিরসংসক্তিঃ পদার্থাভাবিনী তথা॥
সপ্তমী তুর্য্যমিত্যুক্তা তুর্য্যাতীতমতঃ পরম্॥১॥

(১) জিজ্ঞাসা, (২) বিচার, (৩) তনুমানসা, (৪) সত্ত্বাপত্তি, (৫) অসংসক্তি, (৬) পদার্থাভাবিনী, (৭) তুর্য্য, এই সাতটি জ্ঞানভূমিকা। ইহার পর তুর্য্যাতীতাবস্থা।

আমি কেন মূঢ়ই হইয়া থাকি; আমি শাস্ত্রের ও সজ্জনের সাহায্যে বিচার করি—বৈরাগ্যপূর্ব্বক এইরূপ ইচ্ছা হইলে, সেই অবস্থার নাম জিজ্ঞাসা। যে অবস্থায় শাস্ত্র ও সজ্জনের সাহায্যে বৈরাগ্যাভ্যাস পূর্ব্বক সদ্বস্তুর বিচারে প্রবৃত্তি জন্মে, তাহার নাম বিচার। যে অবস্থায়, জিজ্ঞাসা ও বিচারবশতঃ নিদিধ্যাসনের অভ্যাস দ্বারা রূপ-রসাদি ইন্দ্রিয়ভোগ্য বিষয়ে অনাসক্তি জন্মে, সেই অবস্থার নাম তনুমানসা। উক্ত ভূমিকাত্রয়ের অভ্যাসবশতঃ, চিত্তে বাহ্যবিষয়ের নিবৃত্তি হওয়ায়, (মায়া ও মায়ার কার্য্যসমূহ হইতে) পরিশোধিত (সর্ব্বাধিষ্ঠান) সন্মাত্রস্বরূপ আত্মায় অবস্থিতি হইলে, সেই অবস্থার নাম সত্ত্বাপত্তি। সত্ত্বাপত্তির অভ্যাস বশতঃ, চিত্তে যখন বাহ্য ও আভ্যন্তর

আকারের স্পর্শাভাব হয়, এবং সেই সকল বাহ্য ও আভ্যন্তর বিষয়ের সংস্কারসমূহ বিলুপ্ত হয় এবং তাহার ফলে পরমানন্দময় নিত্য অপরোক্ষ পরব্রহ্মের সাক্ষাৎকাররূপ চমৎকারিত্বার অনুভব হয়, তখন সেই অবস্থার নাম অসংসক্তি। পূর্ব্বোক্ত ভূমিকাপঞ্চকের অভ্যাস বশতঃ আত্মায় দৃঢ়রতি জন্মিলে, বাহ্য ও আভ্যন্তর কোন পদার্থেরই প্রতীতি হয় না; তখন অন্য ব্যক্তি অনেকক্ষণ ধরিয়া চেষ্টা করিলে, যোগী বাহ্যবৃত্তিক হন; তাঁহার সেই অবস্থার নাম পদার্থাভাবিনী। পূর্ব্বোক্ত ছয়টি ভূমি দীর্ঘকাল ধরিয়া অভ্যাস করিলে, যখন কোনক্রমে অর্থাৎ পরপ্রযত্নেও, ভেদবুদ্ধির উপলব্ধি হয় না, তখন যোগী কেবল স্বস্বরূপেই অবস্থান করেন; তখন তাঁহার সেই অবস্থাকে তুর্য্যাবস্থা বলে। (যোগবাসিষ্ঠ রামায়ণ, উৎপত্তিপ্রকরণ ১১৮ সর্গ, ৮—১৫ শ্লোক)।

আসামেব নামান্তরাণি।

মুমুক্ষা চ সমক্ষা চ পরীক্ষা চ পরোক্ষকা।
অপরোক্ষা মহাদীক্ষা পরাকক্ষেতি সপ্ত তাঃ। ২॥

পূর্ব্বোক্ত সাতভূমিকার নামান্তর যথা—

(১) মুমুক্ষা—সংসার বন্ধন হইতে মোক্ষের ইচ্ছা।

(২) সমক্ষা—সম্যক্ অক্ষ বা বিচাররূপ নেত্র যে অবস্থায় খুলিয়া যায়।

(৩) পরীক্ষা—যে অবস্থায় পরীক্ষা বা মনন উপস্থিত হয়।

(৪) পরোক্ষকা—যে অবস্থায় 'ক' অর্থাৎ ব্রহ্ম পরোক্ষরূপে জ্ঞাত হন।

(৫) অপরোক্ষা—যে অবস্থায় ব্রহ্ম অপরোক্ষ হন।

(৬) মহাদীক্ষা—যে অবস্থায় 'আমিই ব্রহ্ম' এইরূপ মহতী দীক্ষা, দীক্ষণ বা সংস্কারবিশেষ জন্মে।

(৭) পরাকক্ষা—যে অবস্থা, উৎকৃষ্ট কক্ষা বা ব্রহ্মপ্রাপ্তির দ্বারস্বরূপ।

অন্য গ্রন্থে এই সাত ভূমিকার নাম :—

প্রথমা ত্বধিকারাখ্যা দ্বিতীয়া শ্রবণাত্মিকা।
তৃতীয়া মননপ্রায়া নিদিধ্যাসশ্চতুর্থিকা ॥ ৩ ॥
সাক্ষাৎকারঃ পঞ্চমী স্যাৎ ষষ্ঠী পরিণতিঃ স্মৃতা।
সপ্তমীতু পরাকাষ্ঠা সৈব তুর্য্যমিতীরিতা ॥ ৪ ॥

অধিকার, শ্রবণাত্মিকা, মননপ্রায়া, নিদিধ্যাস, সাক্ষাৎকার, পরিণতি ও পরাকাষ্ঠা, এই সাতটি যথাক্রমে পূর্ব্বোক্ত সাতটি ভূমিকার নামান্তর। এই পরাকাষ্ঠা নামক অবস্থাই পূর্ব্বোক্ত তুর্য্যাবস্থা। জীব ও ব্রহ্মের ঐক্যার্থপরিণতিরূপবৃত্তি চরমসুখ বলিয়া তাহার নাম পরাকাষ্ঠা।

প্রথমায়াং তু বিদ্যার্থী দ্বিতীয়ায়াং পদার্থবিৎ।
নিঃসংশয় স্তৃতীয়ায়াং চতুর্থ্যাং পণ্ডিতো ভবেৎ ॥ ৫ ॥
প্রাপ্তানুভূতিঃ পঞ্চম্যাং ষষ্ঠ্যামানন্দঘূর্ণিতঃ।
সপ্তমী সহজা তুর্য্যা, তুর্য্যাতীতমতঃপরম্ ॥ ৬ ॥

যিনি প্রথম ভূমিকায় আরোহণ করিয়াছেন, তাঁহার নাম বিদ্যার্থী অর্থাৎ জীব ও ব্রহ্মের অভেদ বিষয়ে অপরোক্ষ জ্ঞানের প্রার্থী। যিনি দ্বিতীয় ভূমিকায় আরোহণ করিয়াছেন তাঁহার নাম পদার্থবিৎ কেন না তিনি 'তৎ', 'ত্বং' প্রভৃতি পদের বাচ্যার্থ ও লক্ষ্যার্থ এবং 'অসি' প্রভৃতি পদের অর্থ, উক্ত দুই দুই পদার্থের ঐক্য—ইহা অবগত হইয়াছেন। যিনি

তৃতীয় ভূমিকায় আরোহণ করিয়াছেন, তাঁহার নাম নিঃসংশয়। যিনি চতুর্থ ভূমিকায় আরোহণ করিয়াছেন, তাঁহার নাম পণ্ডিত; কেননা তিনি সমস্ত পদপদার্থে সমদর্শী হইয়াছেন। যিনি পঞ্চম ভূমিকায় আরোহণ করিয়াছেন, তাঁহার নাম প্রাপ্তানুভূতি। যিনি ষষ্ঠ ভূমিকায় আরোহণ করিয়াছেন, তাঁহার নাম আনন্দঘূর্ণিত; কেননা তিনি আনন্দ দ্বারা ঘূর্ণিত অর্থাৎ ব্যাপ্ত হন, আনন্দ ভিন্ন অন্য কিছু আস্বাদন করেন না। তুর্য্যানাম্নী সপ্তমী ভূমিকা সহজানন্দস্বভাবা। সেই ভূমিকারূঢ়ের নাম 'সহজানন্দ'। তাহার পর যে অবস্থা, তাহার নাম তুর্য্যাতীত অর্থাৎ সপ্তমভূমিকাদ্বারা অস্পৃষ্ট।

ভূমিকাত্রিতয়ং পূর্ব্বং ত্বত্র জাগ্রদিতি স্মৃতম্।
জিজ্ঞাসোরত্র সংসারো যথাপূর্ব্বং যতঃ স্থিতঃ ॥ ৭ ॥

অন্বয়—অত্র তু পূর্ব্বং ভূমিকাত্রিতয়ং জাগ্রৎ ইতি স্মৃতম্ যতঃ অত্র জিজ্ঞাসোঃ সংসারঃ যথাপূর্ব্বং স্থিতঃ :

সপ্তম ভূমিকার নাম তুর্য্য বা চতুর্থ কেন হইল, ইহা বুঝাইবার জন্য উক্ত সাত ভূমিকাতে জাগ্রতাদি চারিটি অবস্থা দেখাইতেছেন :— এই সাতটি ভূমিকার মধ্যে প্রথম তিনটি, জাগ্রৎ নামে প্রসিদ্ধ; কেননা, জিজ্ঞাসুর অজ্ঞানাবস্থায় সংসার যেরূপ দৃশ্যদর্শনদ্রষ্টৃরূপ ছিল, উক্ত প্রথম তিন অবস্থায়, তাঁহার সংসার সেইরূপই থাকে।

চতুর্থী স্বপ্ন ইত্যুক্তা স্বপ্নাভং যত্র বৈ জগৎ ॥ ৮ ॥

অন্বয়—চতুর্থী (ভূমিকা) স্বপ্নঃ ইত্যুক্তা, যত্র জগৎ বৈ স্বপ্নাভং (ভবতি)।

সত্ত্বাপত্তি নামে চতুর্থ ভূমিকাকে 'স্বপ্ন' বলা হয়, কেননা সেই অবস্থাতে জগৎ, স্বপ্নোত্থিত পুরুষের স্বপ্নপদার্থপ্রতীতি, যেরূপ মিথ্যা বলিয়া প্রতিপন্ন হয়, সেইরূপ মিথ্যা বলিয়া অনুভূত হয়।

সুষুপ্তিঃ শিথিলা গাঢ়া দ্বিবিধাস্তা তু পঞ্চমী।
ষষ্ঠী গাঢ়সুষুপ্তিঃ স্যাৎসপ্তমী তুর্য্যমুচ্যতে ॥ ৯ ॥

অন্বয়—সুষুপ্তিঃ দ্বিবিধা, শিথিলা, গাঢ়া; পঞ্চমী ভূমিকা (অসংসক্তি নাম্নী) তু আস্তা (সুষুপ্তিঃ); ষষ্ঠী ভূমিকা গাঢ়সুষুপ্তিঃ স্যাৎ; সপ্তমী তুর্য্যম্ উচ্যতে।

সুষুপ্তি দুই প্রকারের হইয়া থাকে, শিথিলা এবং গাঢ়া; তন্মধ্যে অসংসক্তি নামক পঞ্চম ভূমিকা "শিথিলা" সুষুপ্তি এবং পদার্থাভাবিনী নামে ষষ্ঠ ভূমিকা গাঢ়সুষুপ্তি। (এইরূপ জাগ্রৎ, স্বপ্ন, সুষুপ্তির ক্রম ধরিয়া) সপ্তম ভূমিকাকে তুর্য্য বলা হয়।

অত্র প্রশ্নঃ।

সংসারমেব যো বেত্তি মোক্ষমার্গং ন বেত্তি যঃ।
তস্য সংসারিণঃ পূর্ব্বং মুমুক্ষা জায়তে কথম্ ॥ ১০ ॥

অন্বয়—যঃ সংসারম্ এব বেত্তি, যঃ মোক্ষমার্গং ন বেত্তি, তস্য সংসারিণঃ পূর্ব্বং কথং মুমুক্ষা জায়তে?

যে অজ্ঞানী কেবলমাত্র সংসার অর্থাৎ বর্ত্তমান দৃশ্যপ্রপঞ্চকেই জানে, (এই সংসারের পারমার্থিক ও পারলৌকিক এই উভয়বিধ রূপ জানে না); এবং যে অজ্ঞানী মোক্ষমার্গ অর্থাৎ ব্রহ্মাত্মভাবে অবস্থিতির উপায়ভূত শাস্ত্র জানে না, অর্থাৎ কেবলমাত্র ঐহিক ও পারলৌকিক সংসার জানে, সেই উভয়বিধ সংসারীর প্রথমে মোক্ষেচ্ছা কি প্রকারে জন্মে?

যাদৃশো যস্য সংস্কার স্তাদৃশী তস্য বাসনা।
সংসারসংস্কারবতো মুমুক্ষা জায়তে কথম্ ॥ ১১ ॥

অন্বয়—যস্য যাদৃশঃ সংস্কারঃ তস্য তাদৃশী বাসনা (ভবতি)। সংসার-সংস্কারবতঃ (পুরুষস্য) কথম্ মুমুক্ষা জায়তে ?

পূর্ব্ব জন্মের কর্ম্মজনিত সংস্কার যাহার যেরূপ, তাহার সেইরূপই ইচ্ছা উৎপন্ন হয়। সংসারপ্রবৃত্ত জীবের সংসারসংস্কার ভিন্ন অন্য সংস্কার নাই। তাহার মোক্ষের ইচ্ছা কি প্রকারে জন্মিতে পারে ?

মোক্ষে তু বিষয়ো নাস্তি সুখংন বিষয়ৈর্বিনা।
ইতি মূঢ়ধিয়াং পূর্ব্বং মুমুক্ষৈব কথং ভবেৎ ॥ ১২ ॥

অন্বয়—মোক্ষে তু বিষয়ঃ নাস্তি, বিষয়ৈঃ বিনা সুখং ন ভবেৎ, ইতি মূঢ়ধিয়াং মুমুক্ষা এব পূর্ব্বং কথং ভবেৎ ?

আর ব্রহ্মনামক বেদান্তপ্রতিপাদ্য মোক্ষে, সুখের সাধনভূত বিষয়ও নাই, এবং বিষয় বিনা সুখও হয় না। এই হেতু মূঢ়বুদ্ধি লোকের মোক্ষেচ্ছা প্রথমে কি প্রকারে উৎপন্ন হইতে পারে ?

অত্রোত্তরম্।

অজ্ঞানভূমিকা হইতে জ্ঞানভূমিকায় অবতরণের কারণ কি ? এই প্রশ্নের উত্তর এইরূপ :—

নিষ্কামা বা সকামা বা ভক্তি বিষ্ণোঃ শিবস্য বা।
সপ্রেম হৃদয়ে জাতা মুমুক্ষাকারণং হি তৎ ॥ ১৩ ॥

অন্বয়—বিষ্ণোঃ শিবস্য বা সকামা বা নিষ্কামা বা ভক্তিঃ (যদি) হৃদয়ে সপ্রেম (যথা স্যাৎ তথা) জাতা ভবেৎ, তৎ হি মুমুক্ষাকারণম্।

বিষ্ণুর প্রতি অথবা শিবের প্রতি ভক্তি সকাম হউক অথবা নিষ্কাম হউক, যদি প্রেমপূর্ব্বক অন্তঃকরণে উৎপন্ন হয়, তবে তাহাই মোক্ষের ইচ্ছা উৎপাদন করে।

কদাচিচ্ছুদ্ধভাবেন গঙ্গাতীরে তপঃ কৃতম্।
তৎপুণ্যপরিপাকেন মুমুক্ষা জায়তে সতাম্॥ ১৪॥

অন্বয়—শুদ্ধভাবেন গঙ্গাতীরে কদাচিৎ তপঃ কৃতম্। তৎপুণ্য পরিপাকেন সতাং কদাচিৎ মুমুক্ষা জায়তে।

কোনও সময়ে, ইহজন্মে বা জন্মান্তরে নিষ্কামভাবে, গঙ্গাতীরে অথবা কোনও পুণ্যস্থানে, শীতোষ্ণাদিসহনপূর্ব্বক নিজ নিজ অধিকারোচিত পুণ্যকর্ম্মের অনুষ্ঠান করিলে, অথবা করা থাকিলে, সেই সকল শুভকর্ম্মের ফলদানপ্রবণতাবশতঃ শুদ্ধান্তঃকরণ সাধকের মোক্ষেচ্ছা জন্মিয়া থাকে।

যদি সেরূপ সুযোগ না ঘটে, তবে—

বিদুষাং বীতরাগানামন্নপানাদি সেবয়া।
সঙ্গত্যা প্রণয়েনাপি মুমুক্ষাকস্মিকী ভবেৎ॥ ১৫॥

অন্বয়—বীতরাগানাম্ বিদুষাম্ অন্নপানাদিসেবয়া, প্রণয়েন সঙ্গত্যা, অপি আকস্মিকী মুমুক্ষা ভবেৎ।

অন্নপানাদি দ্বারা, বিষয়াসক্তিবর্জ্জিত বিচারশীল জ্ঞানিগণের সেবা করিলে, অথবা প্রীতিপূর্ব্বক তাঁহাদের সঙ্গ করিলে, অকস্মাৎ মোক্ষেচ্ছা জন্মিতে পারে।

তদুক্তম্।

ভগবান্ শ্রীকৃষ্ণকর্তৃক গীতায় (৭।৩) কথিত হইয়াছে :—

মনুষ্যানাং সহস্রেষু কশ্চিদ্যততি সিদ্ধয়ে।
যততামপি সিদ্ধানাং কশ্চিন্মাং বেত্তি তত্ত্বতঃ॥ ১৬॥

অন্বয়—মনুষ্যানাং সহস্রেষু কশ্চিৎ সিদ্ধয়ে যততি ; যততাম্ অপি সিদ্ধানাং কশ্চিৎ মাং তত্ত্বতঃ বেত্তি।

সহস্র সহস্র মনুষ্যের মধ্যে কোনও লোক জ্ঞানলাভের জন্য যত্ন করিয়া থাকেন এবং যত্নপর সিদ্ধগণের মধ্যে, কোনও ব্যক্তি আমাকে, স্বরূপতঃ জানিতে পারেন।

আর বাসিষ্ঠ রামায়ণেও আছে—

চলার্ণবযুগচ্ছিদ্রকূর্ম্মগ্রীবাপ্রবেশবৎ।
অনেক জন্মনামন্তে বিবেকী জায়তে পুমান্ ॥ ১৭ ॥

অন্বয়—চলঃ চঞ্চলঃ অর্ণবঃ তরঙ্গঃ তস্য যুগং যুগ্মং তস্য ছিদ্রং মধ্যবর্ত্ত্যবকাশঃ তত্রস্থিতঃ যঃ কূর্ম্মঃ কচ্ছপঃ উভয়পার্শ্বে নিরন্তরং তরঙ্গকৃত তাড়নেন বিহ্বলং, তস্য গ্রীবায়াঃ কণ্ঠচরণাদ্যঙ্গানাং কঞ্চুকমধ্যে প্রবেশঃ ইব, অনেক জন্মনাম্ অন্তে পুমান্ বিবেকী জায়তে।

উভয়পার্শ্বে নিরন্তর তরঙ্গতাড়ন দ্বারা বিহ্বল হইয়া কচ্ছপ যেরূপ গ্রীবাদি অঙ্গপ্রত্যঙ্গ আপনার কঞ্চুক মধ্যে টানিয়া লয়—অন্তরে প্রবেশ করে, সেইরূপ অনেক জন্মের পর সংসারের ঘাতপ্রতিঘাতে বিহ্বল হইয়া মনুষ্য, ইন্দ্রিয়, মনপ্রভৃতিকে বিষয়ভোগ হইতে নিবৃত্ত করিয়া, আত্মানাত্ম বিচারে প্রবৃত্ত হয়।

সোপাস্তীনাং কর্ম্মণাং তু চিত্তশুদ্ধিঃ ফলং মতম্।
বেদনেচ্ছা বেদনং বা চিত্রা সৎকর্ম্মনাং গতিঃ ॥ ১৮ ॥

অন্বয়—সোপাস্তীনাং কর্ম্মনাং তু চিত্তশুদ্ধিঃ, বেদনেচ্ছা, বেদনং বা ফলং মতম্, সৎকর্ম্মণাং গতিঃ চিত্রা।

উপাসনার সহিত নিজনিজ অধিকারনির্দ্দিষ্ট কর্ম্মের অনুষ্ঠানদ্বারা চিত্তশুদ্ধি, আত্মজ্ঞান লাভের ইচ্ছা বা আত্মজ্ঞানরূপফলাভ হয়, পণ্ডিতগণ

স্বীকার করিয়া থাকেন। বন্ধনফলক কর্ম্মের জ্ঞানরূপফল অসম্ভব নহে, কেন না শাস্ত্রবিধিনির্দ্দিষ্ট কর্ম্মের ফল বিচিত্র। কর্কটীর কাম্য তপস্যাদ্বারা জ্ঞানলাভ, দাশূরের কদম্ব বৃক্ষোপরি কর্ম্মানুষ্ঠান দ্বারা চিত্ত শুদ্ধিক্রমে জ্ঞানোৎপত্তি, বাসিষ্ঠ রামায়ণে বর্ণিত আছে।

বেদান্তৈরপি জিজ্ঞাসোস্তস্মাৎ কর্ম্মোররীকৃতম্।
শ্রদ্ধা চিত্তস্য শান্তিশ্চ দান্তিশ্চোপরমস্তথা।
মুমুক্ষাসাধনানাং তু সম্পৎ প্রথম ভূমিকা॥ ১৯॥

অন্বয়—তস্মাৎ বেদান্তৈঃ অপি জিজ্ঞাসোঃ কর্ম্ম উররীকৃতম্। শ্রদ্ধা, চিত্তস্যশান্তিঃ, দান্তিঃ তথা উপরমঃ (ইতি) মুমুক্ষাসাধনানাং সম্পৎ তু প্রথমভূমিকা ভবতি।

সেই কারণে উপনিষদাদি জ্ঞানপ্রতিপাদক শাস্ত্রেও জিজ্ঞাসুর জন্য অর্থাৎ তাহার জ্ঞানেচ্ছা দৃঢ় করিবার জন্য, নিজ নিজ অধিকারোচিত নিত্য, নৈমিত্তিক ও প্রায়শ্চিত্ত নামক কর্ম্মের অনুষ্ঠান স্বীকৃত হইয়াছে। (এই হেতু জ্ঞানমার্গে প্রবৃত্তির জন্য কর্ম্মের উপযোগিতা আছে), কিন্তু মুমুক্ষা উৎপাদনের জন্য শ্রদ্ধা—গুরুবেদান্তবাক্যে বিশ্বাস, অন্তঃকরণে শান্তি—বাসনাশূন্যতা, দান্তি—বাহ্যেন্দ্রিয়নিগ্রহ, উপরম—বিষয়ভোগ উপস্থিত হইলেও তাহাতে নিস্পৃহতা, এইগুলির আবশ্যকতা আছে। তাহারা মুমুক্ষার সাধন। সুতরাং সেই সকল মুমুক্ষাসাধনের সম্পৎ প্রাপ্তিই প্রথম ভূমিকা। তাহা অপেক্ষাও অত্যাবশ্যক এক অন্তরঙ্গ সাধন আছে—

গুরূপসদনং পূর্ব্বং কর্ত্তব্যং হি মুমুক্ষুণা।
গুরুমেবাভিগচ্ছেচ্চ বিজ্ঞানার্থমিতি শ্রুতিঃ॥ ২০॥

অন্বয়—মুমুক্ষুণা পূর্ব্বং গুরূপসদনং হি কর্ত্তব্যম্, যতঃ বিজ্ঞানার্থং গুরুম্ এব অভিগচ্ছেৎ চ ইতি শ্রুতিঃ (অস্তি)।

মুমুক্ষুর প্রথমে বেদান্তবক্তা গুরুর সন্নিধানে সেবকরূপে উপস্থিত হওয়া উচিত। একথা বেদে প্রসিদ্ধ। বেদ বলিতেছেন (মুণ্ডক,উ ১।২।১২) "তদ্বিজ্ঞানার্থং স গুরুমেবাভিগচ্ছেৎ সমিৎপাণিঃ শ্রোত্রিয়ং ব্রহ্মনিষ্ঠম্"—যাঁহার বৈরাগ্য জন্মিয়াছে তিনি সমিধ্ কাষ্ঠ প্রভৃতি কোনও উপহার হস্তে লইয়া, উপদেষ্টা আচার্য্যের নিকট গমন করিবেন, (নিজের বুদ্ধিমত্তার অভিমান লইয়া বসিয়া থাকিবেন না।); কারণ কথিত আছে—

"বেদান্তানামনেকত্বাৎ সংশয়ানাং বহুত্বতঃ। বেদস্যাপ্যতিসূক্ষ্মত্বান্ন জানাতি গুরুং বিনা॥" উপনিষৎগ্রন্থ বহু, সংশয়ও অনেক, এবং জ্ঞেয় বস্তুও অতি সূক্ষ্ম; সেইহেতু, সাধক গুরুর উপদেশ বিনা জ্ঞানলাভ করিতে পারে না। সেইগুরু শ্রোত্রিয়—অধীতবেদার্থ ও ব্রহ্মনিষ্ঠ হইবেন।

মোক্ষএব মমাস্ত্বীশ মাস্তু সংসারদর্শনম্।
ইতি যঃ সুদৃঢ়ো ভাবো মুমুক্ষালক্ষণং হি তৎ॥ ২১॥

অন্বয়—হে ঈশ মম মোক্ষ এব অস্তু, সংসারদর্শনং মা অস্তু ইতি যঃ সুদৃঢ়ঃ ভাবঃ, তৎ হি মুমুক্ষালক্ষণম্।

হে অন্তর্যামিন্, আমার যেন মোক্ষই হয়; অজ্ঞান এবং অজ্ঞানজনিত বিক্ষেপ, যাহার নাম সংসার, তাহার ভোগ যেন আমার না ঘটে। এইরূপ যে সুদৃঢ় ভাবনা, তাহাই মুমুক্ষা বা জিজ্ঞাসাভূমির লক্ষণ।

পুণ্যক্ষেত্রেষু যা বুদ্ধিঃ পুণ্যতীর্থেষু যা রুচিঃ।
মোক্ষধর্ম্মেষু যা শ্রদ্ধা মুমুক্ষালক্ষণং হি তৎ॥ ২২॥

কুরুক্ষেত্রাদিপুণ্যক্ষেত্রের মাহাত্ম্যে বিশ্বাসজনিত যে প্রীতি, পুষ্করাদি তীর্থে যে রুচি, এবং মোক্ষের সাধনভূত নিষ্কামধর্ম্মে অথবা গুরুসেবা হইতে আরম্ভ করিয়া বিচার পর্য্যন্ত যে সকল মোক্ষধর্ম্ম, তাহাতে যে বিশ্বাস—তাহাও মুমুক্ষার লক্ষণ।

যতঃ কুতশ্চিদানীয় জ্ঞানশাস্ত্রাণ্যবেক্ষতে।
চিন্তয়ংস্তস্য তাৎপর্য্যং মুমুক্ষালক্ষণং হি তৎ॥ ২৩॥

অন্বয়—যতঃ কুতশ্চিৎ জ্ঞানশাস্ত্রাণি আনীয় অবেক্ষেতে, তস্য (গ্রন্থস্য) তাৎপর্য্যং চিন্তয়ন্ তিষ্ঠতি, তৎ হি মুমুক্ষালক্ষণম্।

যে কোন স্থান হইতে জ্ঞানশাস্ত্রসকল সংগ্রহ করিয়া, তাহার পাঠে রত হয়। সেই সেই গ্রন্থের তাৎপর্য্য স্থির হইয়া চিন্তা করে, তাহাও মুমুক্ষালক্ষণ।

মহতাপি প্রযত্নেন কুর্য্যাৎ পণ্ডিতসংগতিম্।
সংস্থাপয়তি মূর্দ্ধানং তেষাং চরণপঙ্কজে॥ ২৪॥

অন্বয়—মহতা প্রযত্নেন অপি পণ্ডিতসঙ্গতিং কুর্য্যাৎ, তেষাং চরণপঙ্কজে মূর্দ্ধানং সংস্থাপয়তি।

অত্যন্ত আয়াস স্বীকার করিয়া, (সকল প্রকার বিঘ্ন অতিক্রম করিয়া) বিবেকী সমদর্শী পুরুষের সঙ্গ লাভ করে, এবং তাঁহাদের চরণকমলে মস্তক অর্পণ করে—প্রীতি পূর্ব্বক তাঁহাদের সেবায় নিরত হয়।

প্রশ্নান্ মনোগতান্ পৃচ্ছেৎস্বাজ্ঞানং চ প্রকাশয়েৎ।
তেষামুত্তরবাক্যানাং তাৎপর্য্যং হৃদি ধারয়েৎ॥২৫॥

অন্বয়—মনোগতান্ প্রশ্নান্ পৃচ্ছেৎ, স্বাজ্ঞানং প্রকাশয়েৎ চ, তেষাম্ উত্তরবাক্যানাং তাৎপর্য্যং হৃদি ধারয়েৎ।

মুমুক্ষু, মনোগত প্রশ্ন বিবেকী পুরুষগণকে জিজ্ঞাসা করেন; আপনার অজ্ঞান তাঁহাদের নিকট প্রকাশ করেন; এবং তাঁহাদের উত্তরবাক্যের তাৎপর্য্য মনে মনে চিন্তা করেন। ইহাও মুমুক্ষুর লক্ষণ।

নাধর্ম্মো রোচতে যস্য যস্য ধর্ম্মে সদা রুচিঃ।
কাম্যধর্ম্মে ন চ শ্রদ্ধা, মুমুক্ষালক্ষণং হি তৎ ॥২৬॥

অন্বয়—যস্য অধর্ম্মঃ ন রোচতে; যস্য ধর্ম্মে সদা রুচিঃ (ভবতি), কাম্য ধর্ম্মে চ শ্রদ্ধা ন (অস্তি তস্য) তৎ হি মুমুক্ষালক্ষণম্।

অধর্ম্ম বা অবিহিত আচরণ যাঁহার ভাল লাগে না; বিপদে সম্পদে, শ্রুতিস্মৃতিবিহিত আচারে যাঁহার প্রীতি অবিচলিত থাকে, এবং ঐহিক ও পারলৌকিক ভোগের সাধনরূপ, শ্রুতিস্মৃতিবিহিত কাম্যকর্ম্মে যাঁহার শ্রদ্ধা নাই,—ইহার দ্বারা আমি অক্ষয় সুখ ও কৃতার্থতা লাভ করিব এইরূপ বিশ্বাস নাই, তিনি মুমুক্ষু, অর্থাৎ এগুলিও মুমুক্ষুতার লক্ষণ।

রাগদ্বেষমদক্রোধলোভমৎসরবৃত্তিষু।
স্বভাবাদ্ গ্লানিমাপ্নোতি মুমুক্ষালক্ষণং হি তৎ ॥২৭॥

স্ত্রী পুত্রাদিতে আসক্তি, প্রতিকূল জনের প্রতি অপ্রীতি, দেহ, বুদ্ধি প্রভৃতিতে 'আমি' 'আমার' বুদ্ধিবশতঃ আপনাকে উৎকৃষ্ট বলিয়া মনে করা, অপ্রাপ্ত বস্তুর প্রাপ্তির আকাঙ্ক্ষা ও প্রাপ্তবস্তুর রক্ষণে সাতিশয় চেষ্টা, অপরের উৎকর্ষ সহন করিতে না পারা;—এই প্রকার চিত্তবৃত্তিসমূহে স্বভাবতঃই (অর্থাৎ দোষদৃষ্টি না করিলেও) যাঁহার গ্লানি উৎপন্ন হয়, তিনি মুমুক্ষু—ইহাও এক মুমুক্ষার লক্ষণ।

তত্র শ্লোকঃ :—

এ বিষয়ে দুইটি শ্লোক মনে পড়িল :—

প্রেক্ষিতুং ন বিজানাতি প্রেক্ষণে কুরুতে মনঃ।
লজ্জাং জহাতি নৈবেয়ং বয়ঃসন্ধিরয়ং কিল ॥২৮॥

অন্বয়—ইয়ং (বধূঃ) (ভর্ত্তারং) প্রেক্ষিতুং ন বিজানাতি, প্রেক্ষণে মনঃ কুরুতে, লজ্জাং ন এব জহাতি, অয়ং বয়ঃসন্ধিঃ কিল।

এই নব বধূটী কি প্রকারে আপনার পতিকে কৌশলে দেখিয়া লইতে হয়, তাহা শিখে নাই ; কিন্তু মনটা করিতেছে 'দেখি দেখি' ; এ দিকে লজ্জাও ত্যাগ করিতে পারিতেছে না—ইহাকেই বলে সেই বয়ঃসন্ধি।

সেইরূপ নূতন জিজ্ঞাসু, জীবব্রহ্মের জ্ঞান কি প্রকারে লাভ করিতে হয়, জানে না ; মূঢ় বলিয়া অথবা লজ্জালু বলিয়া অথবা বন্ধুপরিহাসের ভয়ে, সেই জ্ঞান লাভে প্রবৃত্ত হয় না। কিন্তু তাহার মন গুরুশাস্ত্রদর্শনে তাহাকে ভিতরে প্রেরণা করিতেছে ; এদিকে সে লজ্জাও পরিত্যাগ করিতে পারিতেছে না। জিজ্ঞাসু জীবনে অজ্ঞান ও জ্ঞানের সন্ধিও বালার বয়ঃসন্ধির ন্যায়।

চলিতা স্বামিগেহায় বধূঃ খিদ্যতি রোদিতি।
ইদমত্র সমাধানং পদমগ্রে দধাতি যৎ ॥২৯॥

অন্বয়—বধূঃ স্বামীগেহায় চলিতা খিদ্যতি রোদিতি। (কিম্ ইয়ং জনকগৃহে স্থাস্যতি, উত পতিগৃহে যাস্যতি ইতি সন্দেহে) যৎ (সা) অগ্রে পদং দধাতি, ইদং অত্র সমাধানম্ (সন্দেহনিবর্ত্তকম্ ভবতি)।

পতিগৃহে যাইবার জন্য পিতৃগৃহ হইতে বাহির হইলে, নববধূ দুঃখিতা হয় এবং রোদন করে। (সেইরূপ অবস্থায় সন্দেহ উপস্থিত হইতে পারে,—সে পিতৃগৃহের আকর্ষণ প্রবল হইবে অথবা পতিগৃহের আকর্ষণ প্রবল হইবে,—যাইবে কি থাকিয়া যাইবে) তখন তাহার চরণের দিকে দৃষ্টিপাত করিলেই সন্দেহ মিটিয়া যায়—যখন সে চরণ উঠাইয়া অগ্রে স্থাপন করে।

সেইরূপ মহামোহের সংস্কার প্রথম ভূমিকায় সাধককে সংশয়াকুল করে, কিন্তু পরবর্ত্তী ভূমিকায় অর্থাৎ বিচারে প্রবৃত্তি দেখিলেই বুঝা যায় যে পরমাত্মসঙ্গের আশা, পূর্ব্বস্নেহসংস্কারকে পরাভূত করিল। বিচারে প্রবৃত্ত হইলেই পূর্ব্বস্নেহসংস্কার জীবের অপনীত হইয়া যায়।

দ্বিতীয়জ্ঞানভূমিকানির্ণয়ঃ।

প্রকৃতের্লক্ষণং হ্যেতদিদং বিকৃতিলক্ষণম্।
স্বরূপং পুরুষস্যেদং তদ্বিচারস্য লক্ষণম্॥ ১॥

অন্বয়—ইদং প্রকৃতেঃ লক্ষণম্, ইদং তু বিকৃতিলক্ষণম্, ইদং পুরুষস্য স্বরূপম্, তৎ বিচারস্য লক্ষণম্।

যাবতীয় পদার্থ, এই তিন বিভাগে বিভক্ত হয়, (১) প্রকৃতি, (২) বিকৃতি ও (৩) পুরুষ। পুরুষব্যতীত যাবতীয় পদার্থের কারণভূত, গুণত্রয়ের সাম্যাবস্থারূপ প্রকৃতির লক্ষণ এইরূপ, অর্থাৎ অপর দুই প্রকার পদার্থের লক্ষণ হইতে প্রকৃতির লক্ষণকে পৃথক্ করিয়া প্রত্যক্ষরূপে অনুভব করা; সেইরূপ বিকৃতির অর্থাৎ যাবতীয় কার্য্যবর্গের লক্ষণ এইরূপ, অর্থাৎ অপর দুই প্রকার পদার্থের লক্ষণ হইতে বিকৃতির লক্ষণকে পৃথক্ করিয়া প্রত্যক্ষরূপে অনুভব করা; এবং পুরুষের অর্থাৎ অসঙ্গ, উদাসীন আত্মার লক্ষণ এই, অর্থাৎ অপর দুইপ্রকার পদার্থের লক্ষণ হইতে পুরুষের লক্ষণকে পৃথক্ করিয়া প্রত্যক্ষরূপে অনুভব করা—ইহারই নাম বিচার। "[প্রকৃতি-বিকৃতি নামক চতুর্থ প্রকারের পদার্থ সাংখ্যাচার্য্যগণের অনুমোদিত; তাহা প্রকৃতিবিকৃতির মধ্যাবস্থা বলিয়া 'বিকৃতির' মধ্যেই পরিগণিত]।

ইদং সত্যং ইদং মিথ্যা ত্বিদং চেত্যমিয়ং হি চিৎ।
ইদং ব্রহ্মত্বিয়ং মায়া তদ্বিচারস্য লক্ষণম্॥ ২॥

ভূত, ভবিষ্যৎ ও বর্ত্তমান এই তিন কালেই যাহার বাধা—বিপরিলোপ—হয় না, সেই আত্মস্বরূপই সত্য; তাহা হইতে পৃথক্ করিয়া প্রকৃতিবিকৃতিজাত, যাবতীয় বস্তুকে মিথ্যা বলিয়া সাক্ষাৎ অনুভব করা,; অসঙ্গ, কূটস্থরূপ চেতনা হইতে, চেত্যকে—প্রকৃতিবিকৃতিরূপ চেতনার বিষয়সমূহকে—পৃথক করিয়া, কেবলমাত্র চেতনার অনুসন্ধান করা; দেশ, কাল, বস্তুর দ্বারা অপরিচ্ছিন্ন স্বচ্চিদানন্দস্বরূপ ব্রহ্ম হইতে অঘটনঘটনসমর্থা শক্তিরূপা মায়াকে পৃথক্ করিয়া কেবল ব্রহ্মের অনুভব করা—ইহারই নাম বিচার।

কস্মিন্নিদং কুতশ্চেদং কিমিদং কেন বা কৃতম্।
কথমেতদ্বিলীয়তে তদ্বিচারস্য লক্ষণম্॥ ৩॥

অন্বয়—ইদং কস্মিন্ (তিষ্ঠতি) কুতশ্চ ইদং (জাতম্), ইদং কিম্ (ভবতি), কেন বা ইদং কৃতম্, এতৎ কথং বিলীয়তে,—তৎ বিচারস্য লক্ষণম্।

এই দৃশ্য কার্য্যকারণপ্রপঞ্চ কোন্ আধারে অবস্থিত? ইহা কোন্ কারণ হইতে সমুৎপন্ন? ইহা কি? (সৎ অথবা অসৎ), কেই বা ইহা করিল? কি প্রকারেই বা ইহার তিরোভাব ঘটান যাইতে পারে? (কর্ম্ম দ্বারা, যোগদ্বারা, অথবা জ্ঞানদ্বারা)—ইহাই বিচারের লক্ষণ।

---

* টীকাকার এই বিচারপ্রণালী এইরূপে পরিস্ফুট করিয়াছেন—এই দৃশ্যপ্রপঞ্চের আধার সৎ অথবা অসৎ? ইহা সৎ হইতে পারে না, কেন না এই প্রপঞ্চ অসৎ; সৎ ও অসৎ বস্তুর পরস্পর আধারাধেয় ভাব ঘটিতে পারে না। আকাশ, যাহা ব্যবহারিকরূপে সৎ, তাহা একান্তঅসৎ আকাশকুসুমের আধার হইল, ইহা দেখা, বা শুনা যায় না।

ক ঈশ্বরশ্চ কো জীবঃ কা মুক্তিঃ কিন্তু বন্ধনম্।
কিং দ্বৈতং কথমদ্বৈতং তদ্বিচারস্য লক্ষণম্॥ ৪॥

অন্বয়—ঈশ্বরঃ কঃ, চ জীবঃ কঃ, মুক্তিঃ কা, বন্ধনম্ তু কিম্, দ্বৈতং কিম্, অদ্বৈতম্ কথম্ অস্তি।

ঈশ্বর কে? এইরূপ সন্দেহ? তাহার সিদ্ধান্ত ঈশনাদিশক্তিমান্ (প্রভুত্বাদিশক্তিসম্পন্ন) সকল ইন্দ্রিয়ের অন্তর্যামী, বিদ্যোপাধিক, জগতের নিমিত্তকারণ ইত্যাদিলক্ষণ পুরুষবিশেষ। জীব কে এইরূপ সন্দেহ। তাহার সমাধান—কূটস্থসাক্ষিচিদাত্মসহিত বুদ্ধিস্থ চিদাভাস; তাহার উপাধি অবিদ্যা; অল্পজ্ঞত্ব প্রভৃতি তাহার লক্ষণ।

এই আধার অসৎ হইতে পারে না, কারণ যদি ইহা অসৎই হইল, তাহা হইলে ইহা কি প্রকারে ব্যবহারিকরূপে সৎ বস্তুর আধার হইবে? অতএব এই জগৎ দৃশ্যমান্ হইলেও নিরাধার বলিয়া মিথ্যা।

জগৎকারণ সৎ অথবা অসৎ? ইহা সৎ হইতে পারে না, অসৎ দৃশ্যপ্রপঞ্চের, কোনও সৎবস্তুর কার্য্যস্বরূপ হওয়া অসম্ভব। তাহা অসৎ হইতে পারে না, কারণ অসৎ বা শূন্যাত্মক বস্তুর,—ব্যবহারিকসত্যরূপে প্রতীয়মান দৃশ্যপ্রপঞ্চের কারণস্বরূপ হওয়া অসম্ভব। আর জগৎ যদি অসৎকারণের কার্য্যস্বরূপ হইত, তাহা হইলে ইহা অসৎ এইরূপ প্রতীতি হইত; তাহা হয় না। এতএব জগৎ অসৎ কারণের কার্য্যস্বরূপ নহে।

এই দৃশ্যপ্রপঞ্চ সৎ অথবা অসৎ? ইহা সৎ হইতে পারে না, যে হেতু ইহার উৎপত্তি লয় রহিয়াছে। ইহা সৎ হইলে, উৎপত্তিলয় থাকিত না। শ্রুতিও বলিতেছেন (বৃহদা, উ ৩।৪।২, ৩।৫।১ ৩।৭।২৩)—অতোঽন্যদার্ত্তম্—তদ্ভিন্ন (সর্ব্বান্তর আত্মা ব্যতীত) আর যা কিছু সমস্তই আর্ত্ত—বিনাশশীল। ইহা অসৎও নহে, ইহা অসৎ হইলে শশশৃঙ্গাদির উৎপত্তি দেখা যাইত। যখন তাহা দেখা যায় না, আর জগৎপ্রপঞ্চের উৎপত্তি স্থিতি ও লয় দেখা যাইতেছে, এবং এই সকল প্রপঞ্চ 'সৎ', 'সৎ' এইরূপে প্রতীতির বিষয় হইতেছে, তখন ইহা অসৎ নহে। আর ইহাকে 'সৎ-অসৎ' উভয়াত্মক বলাও যায় না, তাহা যুক্তিবিরুদ্ধ।

মুক্তি কাহাকে বলে? এইরূপ সন্দেহ। তাহার সমাধান কূটস্থরূপে ব্রহ্ম হইতে অভিন্ন হইয়া অবস্থানের নাম মুক্তি।

বন্ধন কিরূপ? এইরূপ সন্দেহ। তাহার নিরাকরণ কথিতপ্রকার আত্মরূপের বিপর্য্যয়ে অবস্থানের নাম বন্ধন।

দ্বৈত কিরূপ? এইরূপ সন্দেহ। তাহার সিদ্ধান্ত—পৃথকসত্ত্বা না থাকা হেতু অসদ্রূপ।

এই দৃশ্যপ্রপঞ্চের কর্ত্তা সৎ অথবা অসৎ? সেই কর্ত্তা সৎ হইতে পারেন না, কেননা অসৎকার্য্যের সৎকর্ত্তৃকতা অসম্ভব। শশশৃঙ্গনির্ম্মিত ধনুর সৎ ধনুষ্কার দেখা যায় না। সেই কর্ত্তাকে অসৎ বলা যায় না, কেননা জগৎপ্রপঞ্চ প্রতীতির বিষয় বলিয়া ব্যবহারিকরূপে সত্য। তাহার কর্ত্তা যদি অসৎ হইত, তাহা হইলে, জগৎপ্রপঞ্চ 'অসৎ' 'অসৎ' বলিয়া প্রতীত হইত; তাহাত' সেরূপে প্রতীত হয় না; এইহেতু ইহার কর্ত্তা অসৎ নহে।

কোন্ উপায়ে এই দৃশ্যপ্রপঞ্চের বিলয় হইতে পারে, কর্ম্মদ্বারা, যোগদ্বারা অথবা জ্ঞান দ্বারা? মিথ্যাস্বরূপ জগতের কর্ম্মদ্বারা বিনাশসাধন সম্ভবপর হয় না। রজ্জুতে ভ্রম বশতঃ যে সর্প দেখা যায়, তাহা দণ্ডাদি তাড়নরূপ কর্ম্মদ্বারা বিনষ্ট হইল, দেখা যায় নাই। এই হেতু ইহা কর্ম্মনাশ্য নহে। যোগদ্বারাও ইহার বিনাশ সম্ভবপর নহে, কারণ কর্ম্মই যোগের সহায়। সেইহেতু যোগদ্বারা দ্বৈতবিনাশ সম্ভবপর হয় না। কোনও সময়ে যোগ দ্বারা দ্বৈতবিনাশ প্রতীত হইলেও, তাহা বীজরূপে থাকিয়া যায়। সুতরাং অবশিষ্ট উপায়—জ্ঞান দ্বারাই ইহার বিনাশ সাধন করা যাইতে পারে।

তাহা হইলে সিদ্ধান্ত এই—

রজ্জুসর্প মিথ্যা হইলেও তাহার আধার রজ্জু যেরূপ সত্য,—সেইরূপ এই দৃশ্যপ্রপঞ্চ মিথ্যা হইলেও, ইহার আধার সত্য। রজ্জুসর্প যেরূপ সত্য রজ্জু হইতে উৎপন্ন, সেইরূপ দৃশ্য প্রপঞ্চও সৎকারণ হইতে উৎপন্ন। ইহা সৎ কি অসৎ এইরূপ সংশয় উপস্থিত হইলে ইহার উৎপত্তিবিনাশ দেখিয়া, ইহা অসৎ বলিয়া নিশ্চিত হয়। ইহার কর্ত্তা অসৎ হইলে, ইহাও একান্ত অসৎ হইয়া পড়ে। সেইহেতু ইন্দ্রজালকর্ত্তা ঐন্দ্রজালিকের ন্যায়, ইহার কর্ত্তা সৎ। জ্ঞান দ্বারাই ইহার বিলয় সম্ভবপর।

অদ্বৈত অর্থাৎ দ্বৈতরহিত আত্মস্বরূপ কি প্রকারে হইতে পারে? এইরূপ সন্দেহ। তাহার নিরাকরণ,—আত্মস্বরূপে কোনও কালে দ্বৈতের উৎপত্তি হয় না বলিয়া, এবং তাহা অসঙ্গ বলিয়া, আত্মস্বরূপ সেই দ্বৈতদ্বারা অস্পৃষ্ট।

ইহাই বিচারের লক্ষণ।

নিত্যানিত্যবিবেকেন নিত্যবস্তুনি বস্তুতা।
অনিত্যে তুচ্ছতাবুদ্ধিস্তদ্বিচারস্য লক্ষণম্॥ ৫

অন্বয়—নিত্যানিত্যবিবেকেন নিত্যবস্তুনি বস্তুতা-(বুদ্ধিঃ,) অনিত্যে তুচ্ছতাবুদ্ধিঃ, তৎ বিচারস্য লক্ষণম্।

আত্মাই একমাত্র নিত্যবস্তু; প্রকৃতি, বিকৃতি, প্রভৃতি যাবতীয় অনাত্ম বস্তু অনিত্য; এইরূপ বিচার বা অবধারণ দ্বারা আত্মরূপ নিত্যবস্তুতে সত্যতা বুদ্ধি, এবং মায়া ও মায়ার কার্য্য জগতে তুচ্ছতাবুদ্ধি—উদাসীনতা, ইহাই বিচারের লক্ষণ।

এবমভ্যাসযোগেন বিদুষাং মনসা সহ।
জায়তে ব্রহ্মবাদো যঃ সা তু প্রৌঢ়বিচারণা॥ ৬

অন্বয়—বিদুষাং এবং অভ্যাসযোগেন মনসা সহ যঃ ব্রহ্মবাদঃ, সা তু (চ) প্রৌঢ়বিচারণা।

বিচারশীল পুরুষগণের যখন পূর্ব্বোক্তরূপে পুনঃপুনঃ বিচার করিতে করিতে, অভ্যাসবশতঃ আপনার মনের সহিত (পশ্যন্তী নাম্নী বাণী দ্বারা) * ব্রহ্মবিষয়ে সম্ভাষণ আরম্ভ হয়, তখন, সেইরূপ দৃঢ় বিচারকে প্রৌঢ় বিচারণা কহে।

---

* রত্নপিটক গ্রন্থবালীর দ্বিতীয় গ্রন্থ "দৃগ্‌দৃশ্য বিবেকের", "গ" পরিশিষ্টে ১৩৪ পৃষ্ঠায় "(৪) বাণী" নামক টিপ্পনী—দ্রষ্টব্য।

স্বয়ংপ্রকাশরূপোঽয়ং পৃষ্ট কোসীতিসংবদেৎ
অহমজ্ঞো ন জানামি,' মামহং কোঽহমিত্যুত ॥ ৭

অন্বয়—অয়ম্ (জীবঃ) স্বয়ংপ্রকাশরূপঃ 'কঃ অসি' ইতি পৃষ্টঃ সন্, 'কঃ অহম্' মাম্ অহম্ ন জানামি, (অতঃ) অহম্ অজ্ঞঃ ইত্যুত সংবদেৎ।

এই জীব স্বয়ং প্রকাশস্বরূপ, (একদীপের প্রকাশের জন্য যেরূপ দীপান্তরের অপেক্ষা নাই, সেইরূপ জীব, আপনাকে জানিতে অন্য কোনও বস্তুর অপেক্ষা রাখে না।) তথাপি কোনও জ্ঞানী যদি তাহাকে জিজ্ঞাসা করেন 'তুমি কে?' তখন সে বলে, আমি কিরূপ (দেহরূপ অথবা ইন্দ্রিয়রূপ অথবা প্রাণরূপ, বা মনোরূপ বা বুদ্ধিরূপ বা অহঙ্কাররূপ, বা অজ্ঞানরূপ) আমি আমাকে ঠিক জানিনা, এই কারণে আমি অজ্ঞ—এইরূপ প্রত্যুত্তর দিয়া থাকে।

আত্মভানাদৃতে নাহমজ্ঞ ইত্যুক্তিসম্ভবঃ।
আত্মানমেব নো বেত্তি তর্হ্যয়ং জড় এব হি ॥ ৮

অন্বয়—আত্মভানাৎ ঋতে "অহম্ অজ্ঞঃ" ইতি উক্তিসম্ভবঃ ন (ভবতি)। (অয়ং) আত্মানম্ এব নো বেত্তি তর্হি অয়ম্ জড়ঃ এব হি।

(তখন যদি তাহাকে বুঝান যায়, তুমি দেহ, ইন্দ্রিয় প্রভৃতি হইতে বুদ্ধি পর্য্যন্ত সকলেরই দ্রষ্টা বা সাক্ষী, অতএব তুমি দেহপ্রভৃতিস্বরূপ হইতে পার না, তখনও সে বলিবে,'আমি অজ্ঞ, আমি আমাকে জানিনা'। তখন তাহাকে বুঝান যাইতে পারে, "তুমি, 'আমি' 'আমি' এইরূপে যে অহঙ্কারের আরোপ করিতেছ, তাহা কিসের উপর আরোপ করিতেছ? সেই আধারকে না পাইলে, তুমি 'আমি অজ্ঞ' এই রূপে অজ্ঞানাচ্ছাদিত আপনাকে কোথায় অনুভব করিতেছ?") (সেই আধার রূপ) আত্মার প্রকাশ ভিন্ন (অর্থাৎ, সেই আধারের অনুভব ব্যতিরেকে) 'আমি অজ্ঞ'

তোমার এইরূপ উক্তি সম্ভবপর হয় না। (যদি বল, 'কে বলিল আমি কোনও ঐরূপ আধার অনুভব করিতেছি, আমি কেবল অজ্ঞানাচ্ছাদিত আত্মাকে বা আপনাকেই অনুভব করিতেছি', তাহা হইলে বলি 'তোমার সেই অজ্ঞানাচ্ছাদিত আত্মা, ঘটাদির ন্যায় অন্য প্রকাশকের অপেক্ষা করিতেছে, অর্থাৎ তোমার অনুভূত সেই অজ্ঞান ও অহংকার, ঘটাদির ন্যায় জড় বলিয়া প্রমাণিত হইতেছে।') তুমি সেই প্রকাশক আত্মাকে যদি না জান—না স্বীকার কর—তাহা হইলে, তুমি বা এই সকল জীব জড়ই হইয়া পড় বা পড়ে।

তাহা হইলে জগতের প্রকাশ অসম্ভব; এই কথাই এই শ্লোকে বলিতেছেন :—

জড়ত্বাচ্চ ঘটাদীনি কথমেব প্রকাশয়েৎ।
তস্মাদয়ং স্বমাত্মানং জানাত্যেবেতি নির্ণয়ঃ॥ ৯

অন্বয়—(আত্মনঃ) জড়ত্বাৎ, ঘটাদীনি কথম্ এব প্রকাশয়েৎ? তস্মাৎ অয়ম্ স্বম্ আত্মানম্ জানাতি এব ইতি নির্ণয়ঃ।

আত্মা জড়স্বভাব হইলে, তাহা ঘটাদিকে কি প্রকারে প্রকাশ করিতে পারে? (জড় বলিয়া প্রসিদ্ধ ঘট নামক বস্তু, যেমন পটাদিকে প্রকাশ করিতে সমর্থ হয় না, সেইরূপ। ঘটাদি বস্তু যখন প্রকাশিত হইতেছে, তখন আত্মার প্রকাশ অবশ্যই স্বীকার করিতে হইবে)। তাহা হইলে, এই জীব আপনার স্বরূপকে জানিতে পারে, ইহাই সিদ্ধান্ত।

আচ্ছা তাহা হইলে 'আমি অজ্ঞ' এইরূপ প্রতীতি হয় কেন? তদুত্তরে বলিতেছেন—

অথাত্মানমসৌ বেত্তি পরন্তু নহি বেত্তি যৎ।
বিশেষং স্বগতং তস্মাৎ স্বরূপাজ্ঞানবানয়ম্ ॥১০

অন্বয়—অথ অসৌ (জীবঃ) আত্মানম্ বেত্তি পরন্তু যৎ ন বেত্তি হি, (তৎ) স্বগতং বিশেষম্। তস্মাৎ অয়ম্ স্বরূপাজ্ঞানবান্ (ভবতি)।

এই হেতু জীব আত্মস্বরূপ জানে। তথাপি 'জানে না' বলিয়া যে প্রসিদ্ধি আছে, তাহার কারণ আপনাতে অবস্থিত অজ্ঞান। (সেই অজ্ঞানের স্বরূপ, জীবস্বরূপ হইতে বিভিন্ন, কেন না জীব স্বয়ংপ্রকাশ চিদ্রূপ, ইহা পরপ্রকাশ্য অচিদ্রূপ। এই হেতু সেই অজ্ঞানকে 'বিশেষ' বলা হইয়াছে)। এইকারণেই, জীব আপনার স্বরূপ জানে না বলিয়া থাকে (অর্থাৎ আপনি যে স্বভাবতঃ অসঙ্গ, অদ্বিতীয়, স্বপ্রকাশ, চিন্মাত্র তদ্বিষয়ক অজ্ঞান, আপনাতে আরোপ করিয়া অজ্ঞানযুক্ত বলিয়া প্রতীত হয়)।

অত্র ভ্রমো বিশেষোঽত্র নাস্ত্যবাচ্যেতু চিদ্ঘনে।
নির্ব্বিশেষ স্বরূপেঽত্র বিশেষং যদি বেত্তি সঃ। ১১
বেদ্যত্বাৎ কল্পিতঃ স্বস্মিংস্তেন কিং তদ্বিচারণৈঃ।

অন্বয়—অত্র ভ্রমঃ চিদ্ঘনে অবাচ্যে অত্র (আত্মনি) বিশেষঃ নাস্তি। অত্র নির্ব্বিশেষস্বরূপে, যদি জীবঃ বিশেষং বেত্তি, (সঃ বিশেষঃ) বেদ্যত্বাৎ স্বস্মিন্ কল্পিতঃ, তেন তদ্বিচারণৈঃ কিম্?

আত্মাতে যে অজ্ঞান অনুভূত হয়, তদ্বিষয়ে আমরা বলি, চিন্মাত্রস্বরূপ বাক্যের অগোচর এই আত্মায় বস্তুতঃ আদৌ কোনও বিশেষ নাই, (কেন না সেই অজ্ঞানস্বরূপ-'বিশেষ' কল্পিত মাত্র।" যে বস্তু যাহা নহে তাহাকে তাহা বলিয়া গ্রহণ করার নাম কল্পনা। কল্পিত বস্তু, বস্তুই

নহে, আর তাহার কল্পয়িতাকেও বিচারে খুঁজিয়া পাওয়া যায় না। যদি বল, সেই বিশেষ বা অজ্ঞান যে কল্পিত, তাহা কি প্রকারে বুঝিলেন? (তদুত্তরে বলি) যদি জীব, নির্ব্বিশেষস্বরূপ (অর্থাৎ সম্পূর্ণরূপে অজ্ঞান-বিবর্জ্জিত) এই আত্মার 'বিশেষ' জানিতে পারে, তবে সেই 'বিশেষ', জীব আপনাতে কল্পনা করিয়া থাকে; তাহা কল্পিত মাত্র, তাহার কারণ সেই বিশেষ 'বেদ্য' অর্থাৎ 'জ্ঞেয়' বা জ্ঞানের বিষয়। তাহা বাস্তব হইতে পারে না। যুক্তিটি আরও পরিস্ফুট করা যাইতে পারে। সিদ্ধান্ত—এই বিশেষ আরোপিত। হেতু—ইহার আধারের সত্ত্বা পারমার্থিক এবং ইহার সত্ত্বা তদ্রূপ নহে। একে, আধার হইতে পৃথক্ সত্ত্বাবিশিষ্ট, তাহার উপর আবার, ইহা জ্ঞানের বিষয়, যেমন মানস রচিতনগর। সিদ্ধান্ত—আত্মা অনারোপিত। হেতু—ইহা বিদ্যমান বটে, কিন্তু বেদ্য নহে, যেমন মানসরচিত নগরের রচয়িতা। সেই হেতু অজ্ঞানকল্পিত বলিয়া তদ্বিষয়ে বিচারের প্রয়োজন কি? অথাৎ 'ইহার কারণ কি?' 'ইহার স্বরূপ কি?' 'ইহার কার্য্য কি প্রকার' ইত্যাদিরূপ বিচার নিষ্ফল। সেই 'বিশেষের' বর্জ্জনই কর্ত্তব্য।

নির্ব্বিশেষতয়া জ্ঞাতো নির্ব্বিশেষস্বরূপবান্।
পূর্ণবোধস্তর্হি জাতো জিজ্ঞাসৈব নিরর্থিকা॥ ১২

অন্বয়—(যদি) নির্ব্বিশেষস্বরূপবান্ নির্ব্বিশেষতয়া জ্ঞাতঃ তর্হি পূর্ণবোধঃ জাতঃ, জিজ্ঞাসা নিরর্থিকা এব।

যদি নির্ব্বিশেষ আত্মস্বরূপকে, নির্ব্বিশেষ বলিয়া জানা গেল, তাহা হইলেই পরিপূর্ণ আত্মজ্ঞান উৎপন্ন হইল। তাহার পরেও যদি নির্ব্বি-শেষাত্মবিষয়িণী জিজ্ঞাসা থাকে, তবে তাহার অর্থ বিশেষের বিচার; তাহাত' নিরর্থক বটেই।

নির্ব্বিশেষ আত্মজ্ঞান আমার হইয়াছে কিনা, এইরূপ আশঙ্কা জন্মিলে, সেই আত্মপ্রকাশকে স্পষ্ট করিয়া বুঝিবার জন্য, যে যেরূপ প্রশ্ন সঙ্গত হইতে পারে তাহাই বলিতেছেন :—

কিঞ্জাতীয়ঃ কিংগুণোসৌ কিঞ্চেষ্টো নাম তস্য কিম্।
কিম্প্রকারঃ কিমাকারঃ কিম্বিকারশ্চ পৃচ্ছসি ? ॥ ১৩

অন্বয়—অসৌ (আত্মা) কিঞ্জাতীয়ঃ, কিংগুণঃ, কিঞ্চেষ্টঃ তস্য কিং নাম, সঃ কিম্প্রকারঃ, কিমাকারঃ, কিম্বিকারঃ চ (ইতি) পৃচ্ছসি ?

সেই আত্মার জাতি কি ? (১), তাহার কি কি গুণ ? (২), তাহার চেষ্টা কি প্রকার ? (৩), তাহার নাম কি ? (৪), সেই আত্মার প্রকার বা প্রকৃতি কিরূপ ? (৫), তাহার আকৃতি কিরূপ ? (৬), সেই আত্মার কার্য্য কিরূপ ? (৭),—তুমি যদি এইরূপ প্রশ্ন কর, (তবে শুন)।

ন জাতি নির্গুণস্যাস্য নিশ্চেষ্টো নাম তস্য ন।
নিষ্প্রকারো নিরাকারো নির্ব্বিকারঃ স নিশ্চিতঃ॥ ১৪

অন্বয়—নির্গুণস্য অস্য জাতিঃ ন (বিদ্যতে), (অসৌ) নিশ্চেষ্টঃ ; তস্য নাম ন (অস্তি) ; সঃ নিষ্প্রকারঃ, নিরাকারঃ, নির্ব্বিকারঃ (ইতি এব) নিশ্চিতঃ।

যাহা এক, কিন্তু অনেক বস্তুতে সামান্য ভাবে (তুল্যরূপে) থাকে, তাহার নাম জাতি। সেই জাতি আত্মাতে নাই, কেননা সেই জাতি সগুণ বস্তুতেই থাকে, আত্মাতে গুণ নাই বলিয়া, জাতিও নাই। আর আত্মার গুণ ও জাতি না থাকাতে, আত্মা নিশ্চেষ্ট, অর্থাৎ কোনও প্রকার-চেষ্টা বা ব্যাপার আত্মাতে নাই। এই হেতু সেই আত্মার নামও নাই, কারণ যে বস্তুর ক্রিয়া আছে, নাম তাহারই হইয়া থাকে ; আত্মার ক্রিয়া নাই বলিয়া নামও নাই। আত্মার গুণ, জাতি, ক্রিয়া, নাম না

থাকাতে, আত্মার প্রকার বা প্রকৃতি (বিশিষ্টস্বভাব) নাই। অতএব আত্মা নিরাকার। সেই হেতু বিকাররহিত। আত্মা এইরূপে উৎ-নিষৎ সমূহে নির্ণীত হইয়াছেন।

অতএব জাতি প্রভৃতি আত্মাতে না থাকাতে, আত্মার জাত্যাদি বিশিষ্টতা নাই। সেইহেতু জাত্যাদিবিশিষ্ট আত্মজ্ঞান অসম্ভব। আর, কেবল (নির্ব্বিশেষ) আত্মার জ্ঞান ত পূর্ব্ব হইতেই রহিয়াছে। এই কারণে জিজ্ঞাসা নিরর্থক বলিয়া সিদ্ধ হইল।

ভাল, আত্মাকে যেন নির্ব্বিশেষ ভাবে জানা গেল; তাঁহাকে ত' সচ্চিদানন্দস্বরূপ বলিয়া জানা গেল না; সেই হেতু জিজ্ঞাসার সার্থকতা আছে। তদুত্তরে বলিতেছেন;—

সচ্চিদানন্দরূপেণ জিজ্ঞাস্য ইতি চেদ্বদেৎ।
সচ্চিদানন্দরূপেণ জ্ঞাত এবায়মেব হি॥ ১৫

অন্বয়—কশ্চিৎ চেৎ বদেৎ "সচ্চিদানন্দরূপেণ (আত্মা) জিজ্ঞাস্যঃ ইতি", তর্হি অয়ং সচ্চিদানন্দরূপেণ জ্ঞাত এব হি।

কেহ যদি বলেন সচ্চিদানন্দস্বরূপে আত্মবিষয়ে জিজ্ঞাসা চলিতে পারে অর্থাৎ আত্মা নির্ব্বিশেষ হইলেও কি প্রকারে সৎ (কাল-ত্রয় দ্বারা অপরিচ্ছেদ্য); চিৎ (জ্ঞানস্বরূপ) ও আনন্দ (সুখস্বরূপ) হইলেন, তাহা জানিতে ইচ্ছা হইতেই পারে—তবে তদুত্তরে বলি, 'যে সময়ে আত্মা নির্ব্বিশেষ বলিয়া অনুভূত হন, সেই সঙ্গেই সচ্চিদানন্দস্বরূপ বলিয়া অনুভূত হইয়া থাকেন।'

তাহা কি প্রকারে হয়, বলিতেছি—

তস্য বিবরণম্।

অয়মাত্মা স্বমাত্মানং সদ্রূপেণ ন বেত্তি কিম্?
অহমস্মীতি জানাতি নাহমস্মীতি তদ্বদ॥ ১৬

অহমস্মীতি জানাতি পশ্চাদ্বিজ্ঞেয় আত্মনঃ ॥১৭

ধর্ম্মে চার্থে চ কামে চ মোক্ষে চ যততে স্বয়ম্।

তস্মাৎ সদ্রূপতায়াস্তু নাস্ত্যেবাজ্ঞানমাত্মনঃ ॥১৮

অন্বয়—অয়ম্ আত্মা স্বম্ আত্মানং সদ্রূপেণ কিম্ ন বেত্তি? (সঃ) অহম্ অস্মি ইতি জানাতি, বা (অহম্) ন অস্মি ইতি (জানাতি) তৎবদ। (পূর্ব্বং) অহম্ অস্মি ইতি জানাতি পশ্চাৎ আত্মনঃ বিজ্ঞেয়ে ধর্ম্মে, চ অর্থে চ কামে চ মোক্ষে চ স্বয়ম্ যততে। তস্মাৎ (আত্মনঃ) সদ্রূপতায়াং আত্মনঃ অজ্ঞানম্ ন তু অস্তি এব।

এই জীব আপনার আত্মাকে কি সৎ বলিয়া জানে না? (যদি বল 'জানে না' তবে জিজ্ঞাসা করি), সে 'আমি আছি' এইরূপ জানে, অথবা 'আমি নাই' এইরূপ জানে? তাহা বল। সে প্রথমে জানে আমি আছি, (বা আত্মা আছে) পরে সে, 'ইহা' বলিয়া যাহা যাহা আত্মার নিকট প্রতিভাত হয়, এইরূপ, ধর্ম্ম, অর্থ, কাম ও মোক্ষ এই সকল বিষয়ে যত্ন করে। ('আমি আছি' এইরূপ জ্ঞান যদি তাহার না থাকিত, তাহা হইলে সে কোন কর্ম্মেই প্রবৃত্ত হইত না)। সেই হেতু 'আমি যে সদ্রূপ'—কালত্রয়দ্বারা অবাধিত স্বভাব—তদ্বিষয়ে, জীবের কখনই অজ্ঞান নাই।

চেতনোঽহং বিজানামি ঘটাদীনীতি যো বদেৎ।

স্বস্য চিদ্রূপতায়াং তু তস্যাজ্ঞানং ন বিদ্যতে ॥ ১৯

অন্বয়—অহং ঘটাদীনি বিজানামি (অতঃ অহং চেতনঃ) ইতি যঃ বদেৎ তস্য স্বস্য চিদ্রূপতায়াং অজ্ঞানং ন তু বিদ্যতে।

'আমি ঘটাদিবস্তুকে, (কূটস্থরূপে, সামান্য ভাবে এবং কূটস্থের সহিত চিদাভাস রূপে বিশেষ ভাবে) জানি, এই হেতু আমি চেতন,'

যে এইরূপ বলিয়া থাকে, তাহার নিজের চিদ্রূপতাবিষয়ে অজ্ঞান নাই অর্থাৎ নিজের চৈতন্যরূপতার স্ফূর্ত্তি ব্যতিরেকে 'আমি জানি' এইরূপ বাগুচ্চারণ সম্ভবপর হয় না।

সর্ব্বং প্রিয়ং স্বকামায় তস্মাৎ প্রিয়তমঃ স্বয়ম্।
তেনাত্মনস্তু সা ব্যক্তা স্পষ্টৈবানন্দরূপতা ॥২০

অন্বয়—সর্ব্বং স্বকামায় প্রিয়ং ভবতি তস্মাৎ স্বয়ং (আত্মা) প্রিয়তমঃ (অস্তি); তেন আত্মনঃ আনন্দরূপতা স্পষ্টা এব ব্যক্তা।

(স্ত্রী, পুত্রাদি) সকল বস্তুই (ভোক্তৃরূপে কল্পিত) আত্মার ভোগের জন্য প্রিয় হয়; সেই হেতু আত্মা সর্ব্বাপেক্ষা প্রিয়। সেই হেতু (শ্রুতি, যুক্তি ও অনুভবসিদ্ধ বলিয়া) আত্মা যে আনন্দস্বরূপ, তাহা স্পষ্টই অনুভূত হয়। (সেই হেতু তাহার, আত্মার আনন্দরূপতার জ্ঞান আছে)।

তেনাত্মনস্তু সা ব্যক্তা সচ্চিদানন্দরূপতা।

অন্বয়—তেন আত্মনঃ সা সচ্চিদানন্দরূপতা তু ব্যক্তা।

সেই হেতু আত্মা যে সচ্চিদানন্দস্বরূপ, তাহা স্পষ্টই অনুভূত হয়। (সেই কারণে তদ্বিষয়ে জিজ্ঞাসা নিরর্থক)।

তস্মাৎ স্বয়ংপ্রকাশেঽস্মিন্ সচ্চিদানন্দরূপিণি।
আকাশে নীলিমা যদ্বত্তোয়ং মরুমরীচিষু ॥২১
জলে চ নৈলমন্যেন চেতনেন প্রকল্পিতম্।
অজ্ঞানং চিৎস্বরূপেণ স্বয়ং স্বস্মিন্ প্রকল্পিতম্ ॥২২

অন্বয়—তস্মাৎ, যদ্বৎ আকাশে নীলিমা, মরুমরীচিষু তোয়ং, জলে চ নৈল্যম্, অন্যেন চেতনেন প্রকল্পিতম্, (তদ্বৎ) অস্মিন্ স্বয়ংপ্রকাশে সচ্চিদানন্দরূপিণি স্বস্মিন্ স্বয়ং চিৎস্বরূপেণ অজ্ঞানং প্রকল্পিতম্।

সেই হেতু, যেমন অজ্ঞ চেতন পুরুষ (যিনি আকাশাদিরূপ ,আধার হইতে ভিন্ন,) আকাশে নীলিমার, মরুমরীচিকায় জলের এবং (সমুদ্রের) জলে নীলতার আরোপ করেন, সেইরূপ জ্ঞানস্বরূপ আত্মা নিজেই স্বপ্রকাশ সচ্চিদানন্দস্বরূপ আপনাতে অজ্ঞান আরোপ করিয়াছেন। (যাহা জ্ঞেয় না হইয়াও অপরোক্ষ, তাহাকে স্বপ্রকাশ বলে)।

মোহস্যাপি স্বভাবোঽয়ং বিশ্বরূপেণ ভাসনম্।
বিদ্যয়া নাশিতে মোহে তৎস্বভাবো ন ভাসতে ॥২৩

অন্বয়—(যৎ) বিশ্বরূপেণ ভাসনং (তৎ) অয়ং মোহস্য অপি স্বভাবঃ; বিদ্যয়া মোহে নাশিতে তৎস্বভাবঃ ন ভাসতে।

এই যে বিশ্বের আকারে প্রকাশ হওয়া, তাহা এই অজ্ঞানেরই স্বভাব। জ্ঞান দ্বারা এই অজ্ঞান বিনষ্ট হইলে, অজ্ঞানের সেই জগদ্রূপে প্রকাশও তিরোহিত হয়।

জীবচৈতন্যভাস্যানাং বৃত্তীনাং প্রলয়ে লয়ঃ।
বৃত্তীনাং প্রলয়াদেব ন ভাসন্তে হ্যত্র বৃত্তয়ঃ ॥২৪

অন্বয়—(যথা) জীবচৈতন্যভাস্যানাং বৃত্তীনাং প্রলয়ে, লয়ঃ (ভবতি) (অত্র) বৃত্তীনাং প্রলয়াৎ বৃত্তয়ঃ এব ন ভাসন্তে।

(আধারভূত কূটস্থ চৈতন্যের সহিত বুদ্ধিপ্রতিবিম্বিত আভাসচৈতন্যকে জীব-চৈতন্য বলে)। সেই জীব-চৈতন্য দ্বারা যে কামাদি বৃত্তি সকল প্রকাশিত হয়, তাহারা অন্তঃকরণের কারণে অর্থাৎ অজ্ঞানে, বিলীন হইলে—কেবল অজ্ঞানের আকারে অবস্থিত হইলে, অদৃশ্য হয়; এস্থলে সেই কামাদি বৃত্তিসমূহের বিলয়হেতুই, সেই সকল বৃত্তি প্রকাশিত হয় না,

তৎপুনর্জীবচৈতন্যং যথাপূর্ব্বং হি বর্ত্তন্তে।
ন পুনর্বৃত্তিভাসাত্মা জীবস্তত্র বিনশ্যতি ॥ ২৫

অন্বয়—তৎ (তত্র) পুনঃ জীবচৈতন্যং যথাপূর্ব্বং বর্ত্ততে হি (এতৎ প্রসিদ্ধং), পুনঃ বৃত্তিভাসাত্মা জীবঃ তত্র ন বিনশ্যতি।

সেইস্থলে কিন্তু জীবচৈতন্য পূর্ব্বে (অর্থাৎ বৃত্তিব্যবহার কালে) যেরূপ ছিলেন, সেইরূপই থাকেন, (ইহা সকল জ্ঞানীই জানেন)। পরে, এপক্ষে যেমন, সেই বৃত্তিপ্রকাশক জীবাত্মা, বৃত্তিসমূহ বিনষ্ট হইলে, বিনষ্ট হন না, সেইরূপ :—

আত্মচৈতন্যভাস্যস্য মোহস্য প্রলয়ে তথা।
মোহ এব নিবর্ত্তেত যথা পূর্ব্বং লসত্যসৌ॥ ২৬

অন্বয়—তথা আত্মচৈতন্যভাস্যস্য মোহস্য প্রলয়ে সতি, মোহ এব নিবর্ত্তেত, অসৌ (আত্মা) যথাপূর্ব্বং লসতি।

সেইরূপ আত্মচৈতন্যদ্বারা প্রকাশ্য মোহের বিনাশ হইলে, সেই মোহই নিবৃত্ত হয়, আর সেই আত্মা পূর্ব্বের ন্যায়ই প্রকাশমান থাকেন।

(শঙ্কা) আচ্ছা, যে জ্ঞান দ্বারা মোহ বিনষ্ট হইল, সেই জ্ঞান ত' থাকিয়া গেল, তাহা হইলে, আত্মা ও জ্ঞান এই দুইটি অবশিষ্ট থাকিলে, অদ্বৈতসিদ্ধান্তের ত' হানি হইবে।

(সমাধান)—

দীপপ্রভায়ামায়াতৌ শ্বেতকৃষ্ণপটৌ যথা,
তৌ তয়া কাশিতৌ পশ্চাত্তন্নাশে সা যথা স্থিতা॥২৭

অন্বয়—যথা শ্বেতকৃষ্ণপটৌ দীপপ্রভায়াম্ আয়াতৌ, তৌ তয়া (দীপপ্রভয়া) কাশিতৌ, তন্নাশে (শ্বেতকৃষ্ণপটয়োঃ নাশে) পশ্চাৎ সা (দীপপ্রভা) যথা (পূর্ব্বং তথা) স্থিতা।

যেমন একখানি শ্বেত বস্ত্র ও একখানি কৃষ্ণ বস্ত্র (পর্য্যায়ক্রমে

অথবা যুগপৎ) দীপালোকে আনীত হইল; তাহারা উভয়েই দীপালোক দ্বারা প্রকাশিত হইল। আবার বস্ত্র দুইখানির তিরোভাব হইলেও সেই দীপালোক যেমন পূর্ব্বের ন্যায়ই অবস্থিত থাকে, সেইরূপ—

আত্মভায়াং সমায়াতৌ মোহবোধৌ যথাক্রমাৎ।
তয়া প্রকাশিতৌ পশ্চাত্তন্নাশে সা যথা স্থিতা॥ ২৮

অন্বয়—মোহবোধৌ যথাক্রমাৎ আত্মভায়াং সমায়াতৌ (সন্তৌ) তয়া প্রকাশিতৌ (ভবতঃ), তন্নাশে পশ্চাৎ সা (আত্মভা) যথা (পূর্ব্বং তথা) স্থিতা।

অজ্ঞান ও জ্ঞান যথাক্রমে আত্মার আলোকে উপস্থিত হইয়া, আত্মালোক দ্বারা প্রকাশিত হইল। আবার তদুভয়ের তিরোভাব হইলে, সেই আত্মালোক পূর্ব্বের ন্যায়ই অবস্থিত রহিল। (অভিপ্রায় এই যে, যেমন অগ্নি স্বদাহ্য কাষ্ঠাদি দগ্ধ করিয়া নিজেও বিনষ্ট হয়, সেইরূপ, জ্ঞান, স্ববিরুদ্ধ অজ্ঞানকে বিনাশ করিয়া কতকরেণুর ন্যায় আপনিও বিনষ্ট হয়। তাহার পর আত্মা সর্ব্বসম্বন্ধ-বিরহিত হইয়া প্রকাশমান থাকেন)।

বেদান্ত সম্প্রদায়েন কৃত ইত্যাদিচিন্তনে।
অসম্ভাবনয়া যুক্তা বিপরীতত্বভাবনা॥ ২৯
সা নশ্যতি দ্বিতীয়ায়াং প্রজ্ঞাতৈক্ষ্ণ্যং চ বর্দ্ধতে।
দৃশ্যতে ত্বগ্র্যয়া বুদ্ধ্যা সা বুদ্ধিস্তস্য জায়তে॥ ৩০

অন্বয়—বেদান্তসম্প্রদায়েন ইত্যাদিচিন্তনে কৃতে অসম্ভাবনয়া যুক্তা (যা) বিপরীতত্বভাবনা, সা দ্বিতীয়ায়াং (ভূমিকায়াং) নশ্যতি, প্রজ্ঞাতৈক্ষ্ণ্যং চ বর্দ্ধতে। (যয়া) অগ্র্যয়া বুদ্ধ্যা (আত্মা) দৃশ্যতে (ইতি কঠোপনিষদি ৩।১২, উক্তং) সা বুদ্ধিঃ তস্য (দ্বিতীয়াভূমিকারূঢ়স্য) জায়তে।

এইরূপে উপনিষদাদির অর্থবিচার করিলে, এবং গুরুপরম্পরাগত পদ্ধতিক্রমে তাহা পুনঃ পুনঃ অভ্যাস করিলে, অসম্ভাবনা (বেদান্ত সিদ্ধান্তে অবিশ্বাস, চিত্তের অগ্রহণ) এবং তাহার সহিত যে বিপরীত ভাবনা (অসঙ্গ, অদ্বিতীয়, কূটস্থ আত্মাকে, সসঙ্গ, সদ্বিতীয়, সবিকার জীবরূপে প্রতীতি) আছে, তাহা এই দ্বিতীয় ভূমিকায় বিনষ্ট হয়, এবং বুদ্ধির অজ্ঞান ভেদ করিবার সামর্থ্য বাড়ে অর্থাৎ কঠোপনিষদে (৩।১২) যে উক্ত হইয়াছে,—গুরূপদিষ্ট মহাবাক্যজনিতা, ও সূক্ষ্মপদার্থগ্রহণ সমর্থা বুদ্ধি অর্থাৎ নিশ্চয়াত্মিকা বৃত্তির দ্বারা আত্মার সাক্ষাৎকার লাভ করা যায়—সেই বুদ্ধি এই দ্বিতীয় ভূমিকায় জন্মিয়া থাকে।

সক্ষারৈরগ্নিসংস্কারৈর্বিহিতে হেমশোধনে।
শ্যামিকা ক্ষয়মায়াতি কেবলং হেম তিষ্ঠতি ॥ ৩১

অন্বয়—সক্ষারৈঃ অগ্নিসংস্কারৈঃ হেমশোধনে বিহিতে, শ্যামিকা ক্ষয়ম্ আয়াতি, কেবলং হেম তিষ্ঠতি।

সোহাগা প্রভৃতি ক্ষারসংযোগে সুবর্ণের অগ্নিসংস্কার করিলে, সুবর্ণের সহিত মিশ্রিত খাদ বিনষ্ট হয় এবং বিশুদ্ধ সুবর্ণই অবশিষ্ট থাকে।

সতর্কৈর্বোধসংস্কারৈর্বিহিতে ব্রহ্মশোধনে।
অবিদ্যা ক্ষয়মায়াতি কেবলং ব্রহ্মতিষ্ঠতি ॥ ৩২

অন্বয়—সতর্কৈঃ বোধসংস্কারৈঃ ব্রহ্মশোধনে বিহিতে সতি অবিদ্যা ক্ষয়ম্ আয়াতি, কেবলং ব্রহ্ম তিষ্ঠতি ॥ ৩২

সেইরূপ তর্কের সহিত বিবেকের নিরন্তর অভ্যাস দ্বারা, অসঙ্গ, সচ্চিদানন্দ ও অপরিচ্ছিন্নরূপ আত্মার বিবেচনরূপ শোধন করিলে,

কার্য্যকারণরূপ অজ্ঞান বিনাশ প্রাপ্ত হয়, তদনন্তর কেবল, অসঙ্গ অদ্বিতীয় কূটস্থ আত্মস্বরূপ ব্রহ্মই অবশিষ্ট থাকেন।

ইহাই দ্বিতীয়ভূমিকাভ্যাসের ফল।

তৃতীয়জ্ঞানভূমিকানির্ণয়ঃ।

ভূমিকাদ্বিতয়াভ্যাসা তৃতীয়া তনুমানসা।
মননাপরপর্য্যায়া ভবেত্তল্লক্ষণং শৃণু॥ ১

অন্বয়—ভূমিকাদ্বিতয়াভ্যাসাৎ মননাপরপর্য্যায়া তনুমানসা তৃতীয়া (ভূমিকা) ভবেৎ, তল্লক্ষণং শৃণু।

প্রথম দুই ভূমিকাভ্যাসের পর, তনুমানসা নামে তৃতীয়া ভূমিকা হয়। তাহার অপর নাম মনন। তাহার লক্ষণ শুন।

সান্ধকারগৃহস্থস্য পর্য্যালোচনয়া চিরম্।
সূক্ষ্মোঽর্থো ভাসতে যদ্বত্তৃতীয়ায়াং তথা মুনেঃ॥ ২

অন্বয়—যদ্বৎ সান্ধকারগৃহস্থস্য (পুরুষস্য) চিরং পর্য্যালোচনয়া সূক্ষ্মঃ অর্থঃ ভাসতে, তথা তৃতীয়ায়াং (প্রবিষ্টস্য) মুনেঃ (সূক্ষ্মঃ অর্থঃ ভাসতে)।

যেমন (বাহিরে, রৌদ্রে ভ্রমণ করিয়া) অন্ধকার ঘরে প্রবেশ করিলে পর, কিছুক্ষণ ধরিয়া চারিদিকে দেখিতে থাকিলে, পরিশেষে ঘরের ভিতরের বস্তুগুলি ধীরে ধীরে প্রকাশ পায়, সেইরূপ, তৃতীয় ভূমিকায় সমারূঢ় সাধকের কিছুকাল ধরিয়া মনন করিতে করিতে, তৎ ও ত্বং পদার্থের বাচ্য ও লক্ষ্য অর্থ, ভাগত্যাগলক্ষণা দ্বারা বিচার করিতে করিতে জীবব্রহ্মের একতারূপ সূক্ষ্ম তত্ত্ব, (যাহা পূর্ব্বে বুদ্ধির

স্থূলতা বশতঃ অনুভূত হইতেছিল না, তাহা) এখন অনুভূত হইতে থাকে।

তৃতীয়ভূমিকারূঢ় সাধকের একপ্রকার জাত্যন্তর হইয়া যায় :—

বালস্য শূদ্রকল্পস্য গায়ত্র্যা উপদেশতঃ।
যথা দ্বিজত্বমায়াতি তথা জাত্যন্তরং মুনেঃ॥ ৩

অন্বয়—শূদ্রকল্পস্য বালস্য গায়ত্র্যাঃ উপদেশতঃ যথা দ্বিজত্বম্ আয়াতি, তথা মুনেঃ জাত্যন্তরম্ আয়াতি।

ব্রাহ্মণাদি ত্রৈবর্ণিকের পুত্র উপনয়নের পূর্ব্বে শূদ্রতুল্য। পরে উপনয়নকালে গায়ত্রীমন্ত্রের উপদেশদ্বারা যেমন তাহার দ্বিজত্ব সম্পাদিত হয়, সেইরূপ তৃতীয় ভূমিকারূঢ় সাধকের মুনিত্বরূপ জাত্যন্তর উৎপন্ন হয়। ইহা এক চিহ্ন, অপর চিহ্ন এই :—

দৃষ্ট্বা লোকস্থিতিং লোলাং সবিস্ময় ইব স্থিতঃ।
অন্তরেব বিষীদেত তৃতীয়ালক্ষণং হিতৎ॥ ৪

অন্বয়—লোকস্থিতিং লোলাং দৃষ্ট্বা সবিস্ময়ঃ ইব স্থিতঃ (সন্) অন্তঃ এব বিষীদেত, তৎ হি তৃতীয়ালক্ষণম্।

দৃশ্য পদার্থসমূহের গতি ক্ষণপরিণামিনী, দেখিয়া, সাধক বিস্মিতের ন্যায় অবস্থান করে (এবং যতদিন না শ্রবণমননাদির ফললাভ হয়, ততদিন পর্য্যন্ত ক্ষণস্থায়ী শরীরাদিতে বিশ্বাস নাই, ভাবিয়া) অন্তঃকরণে বিষণ্ণ হইয়া থাকে।

অপর এক চিহ্ন এই :—

দিনং গতং গতা রাত্রি র্গতমায়ুর্গতং বয়ঃ।
কদা স্থাস্যামি নিষ্ঠায়াং যত্র মোহো ন বাধতে॥ ৫

অন্বয়—দিনং গতং, রাত্রিঃ গতা, আয়ুঃ গতং, বয়ঃ গতং, যত্র মোহঃ ন বাধতে (ব্যথয়তি) (তস্যাং) নিষ্ঠায়াং কদা স্থাস্যামি।

দিন গেল, রাত্রি গেল, জীবন কাটিয়া যাইতেছে, (গুরুসেবাদি সাধনের উপযোগী) যৌবনও কাটিয়া গেল। যে অবস্থায় উপস্থিত হইলে, অজ্ঞান আর দুঃখ দিতে পারে না, সেই অবস্থায় আমি কবে স্থিতিলাভ করিব ?

অপর এক চিহ্ন এই :—

গতেঽহ্নি শোচতি মুহুর্গতেনাহ্না কিমর্জ্জিতম্।
গতায়াং চ তথা রাত্রৌ কিংমে রাত্র্যানয়ার্জ্জিতম্ ॥ ৬

অন্বয়—অহ্নি গতে সতি, গতেন অহ্না (ময়া) কিম্ অর্জ্জিতম্ (ইতি) মুহুঃ শোচতি। তথা চ রাত্রৌ গতায়াং, অনয়া রাত্র্যা মে কিম্ অর্জ্জিতম্ (ইতি শোচতি)

দিনের অবসান হইলে, সাধক প্রতিদিনই ভাবেন, 'দিনত কাটিয়া গেল, এই দিনে আমি লাভ করিলাম কি ?' সেইরূপ রাত্রিও কাটিয়া গেলে, ভাবেন, 'এই রাত্রিও ত নিদ্রাদিতে কাটিয়া গেল, কি লাভ হইল ?'

অপর লক্ষণ :—

অনিষিদ্ধেষু ভোগেষু প্রাপ্তেষ্বপি যদৃচ্ছয়া।
নিষিদ্ধানিব তান্ পশ্যেৎসা স্থিতিস্তনুমানসা ॥ ৭

অন্বয়—অনিষিদ্ধেষু ভোগেষু যদৃচ্ছয়া প্রাপ্তেষু অপি (সাধকঃ) তান্ নিষিদ্ধান্ ইব পশ্যেৎ ; সা স্থিতিঃ তনুমানসা (ইতি কথ্যতে)।

শাস্ত্র এবং লোকাচারের অবিরুদ্ধ ভোগ্যবস্তু, পূর্ব্বকর্ম্মানুসারে (প্রারব্ধ বশে) উপস্থিত হইলে, সাধক তাহাদিগকে নিষিদ্ধ ভোগের ন্যায় মনে করেন ; এই অবস্থার নাম তনুমানসা।

অপর লক্ষণ :—

বহির্মুখজনস্তুত্যা লজ্জতে নিন্দিতো যথা।
পরমার্থিজনস্তুত্যা প্রসাদমধিগচ্ছতি ॥ ৮

অন্বয়—(সঃ সাধকঃ) বহির্মুখজনস্তুত্যা যথা নিন্দিতঃ (তথা) লজ্জিত, পরমার্থিজনস্তুত্যা প্রসাদম্ অধিগচ্ছতি।

যাহারা বাহ্য বিষয়ের ভোগে আসক্ত, তাদৃশ লোকে, সেই সাধকের স্তুতি করিলে, তিনি নিন্দিত হইলে যেরূপ লজ্জিত হন, সেইরূপ লজ্জিত হ'ন; কিন্তু পরমার্থপ্রিয় (প্রকৃত আত্মানুসন্ধিৎসু) কোন লোকে তাঁহার প্রশংসা করিলে, তিনি প্রসন্নতা লাভ করেন।

এই সকল লক্ষণ, এক্ষণে শৃঙ্গাররসাত্মক শ্লোকদ্বারা বর্ণনা করিতেছেন :—

তত্র শ্লোকঃ।

এ বিষয়ে এই কয়েকটি শ্লোক আছে :—

অস্যৈ তু পতিরাত্মানং দাতুমুৎকণ্ঠিতঃ সদা।
আদাতুং ন বিজানাতি নিত্যমুৎকণ্ঠিতাপি সা॥ ৯

অন্বয়—পতিঃ তু অস্যৈ আত্মানং দাতুং সদা উৎকণ্ঠিতঃ, (তথাপি) (সা) নিত্যম্ উৎকণ্ঠিতা অপি আদাতুং ন বিজানাতি।

ভর্ত্তা নায়িকাকে আপনার দেহের ভোগ দিতে সর্ব্বদাই প্রস্তুত; নায়িকাও ভোগগ্রহণে সর্ব্বদা উৎকণ্ঠিতা, কিন্তু (লজ্জা প্রভৃতি অন্তরায় বশতঃ) সে ভোগ গ্রহণ করিতে শিখে নাই। সেইরূপ পরমাত্মা, মুমুক্ষু তৃতীয়ভূমিকারূঢ় সাধককে, সচ্চিদানন্দ, অসঙ্গ, কূটস্থস্বরূপ আত্মভাব দিতে সর্ব্বাদাই প্রস্তুত, কিন্তু সাধকের মননশীলা বুদ্ধি লোকৈষণাদিদ্বারা প্রতিরুদ্ধা হইয়া, সেই আত্মভাব গ্রহণ করিতে পারিতেছে না।

ভাল, উভয় পক্ষেই যে উৎকণ্ঠা আছে, তাহা কি প্রকারে বুঝা যাইবে? তাই বলিতেছেন—

সৌভাগ্যকামিনী নারী নায়কো রতিদায়কঃ।
পরন্তু মুগ্ধভাবেন কিঞ্চিৎকালবিলম্বনম্॥ ১০

অন্বয়—নারী সৌভাগ্যকামিনী (ভবতি); নায়কঃ রতিদায়কঃ (ভবতি); পরন্তু, মুগ্ধভাবেন কিঞ্চিৎকালবিলম্বনং (ভবতি)।

নারী স্বভাবতঃ পতিসৌভাগ্যসুখ কামনা করিয়া থাকে ; নায়কও স্বভাবতঃ ভোগসুখদাতা, (উভয়ে যখন পরস্পরের প্রতি এরূপ আকৃষ্ট, তখন রতিসুখলাভে বিলম্ব হয় কেন ? উত্তর—) কিন্তু, মূঢ়তা বশতঃ কিছু কালবিলম্ব হয়। সেইরূপ প্রপঞ্চবিরক্তা বুদ্ধি, অসঙ্গাদ্বিতীয় ব্রহ্ম সুখলাভে আসক্তা, এবং ব্রহ্মভাবপ্রাপক বিবেকও সেই পরমানন্দের দাতা ; কিন্তু মূঢ়তাবশতঃ কিছুকালবিলম্ব অর্থাৎ প্রতিবন্ধক্ষয় পর্য্যন্ত বিলম্ব ঘটিতেছে। প্রতিবন্ধক্ষয়ে জীবব্রহ্মৈক্যানুভব জনিত সুখাবির্ভাব ঘটিবে।

(শঙ্কা)। ভাল, উভয়পক্ষেই মূঢ়তা, যে সুখের প্রতিবন্ধক, তাহা কি প্রকারে বুঝা যাইবে ? এই হেতু বলিতেছেন :—

ইদমেব কথংনু স্যাদিতি ক্লিশ্যতি চাত্মনা।
ভূয়ঃ কটাক্ষকলহং করোতি স্বামিনা সহ ॥ ১১

অন্বয়—(ইয়ং নায়িকা) ইদং (পত্যা সহ ভোগসুখম্) কথং নু স্যাৎ (ইতি বিতর্কয়তি), চ (পুনঃ) আত্মনা (অন্তঃকরণেন) ক্লিশ্যতি। (ইয়ং) স্বামিনা সহ ভূয়ঃ কটাক্ষ কলহং করোতি।

এই নায়িকা, পতির সহিত ভোগসুখ কি প্রকার, তাহা মনে মনে বিতর্ক করিতে থাকে ; এবং তাহা না পাইয়া অন্তঃকরণে ক্লেশ অনুভব করিতে থাকে। (ভাবার্থ এই, উভয়ের মধ্যে ঐকমত্য হইলেই সুখ-প্রাপ্তির সম্ভাবনা। সুখেচ্ছা যখন উভয়েই বিদ্যমান, তখন বিরুদ্ধমতি হইয়া দুঃখানুভব, মূঢ়তা ভিন্ন আর কিছুই নয়। (শঙ্কা)। ভাল, কি প্রকারে নায়িকার বিরুদ্ধমতি রহিয়াছে, বুঝা যাইবে ? তদুত্তরে বলিতেছেন)।

তখন নায়িকা কটাক্ষকলহ করিতে থাকে, প্রীতিপূর্ব্বক নেত্রপ্রান্তে অবলোকন করে, আবার বিরুদ্ধবচনপ্রয়োগও করিয়া থাকে।

সেইরূপ সাধক, 'কেবল আত্মসুখ কি প্রকার?' মনে মনে বিতর্ক করিতে থাকেন। আবার সেই সুখের জন্য সাধনপ্রযত্ন করিতে থাকেন। তাঁহার বিশুদ্ধাত্মসুখ লাভের ইচ্ছা প্রবল। এদিকে বুঝেন, বৈষয়িক সুখ, এই আছে, এই নাই; তাহাতে পরাধীনতা স্বীকার করিতে হয়; তাহাতে আরও অনেক দোষ আছে। অপরদিকে জানেন, বিশুদ্ধ আত্মসুখই সত্য; তাহাতে পরাধীনতা নাই; তাহা সর্ব্বদোষবিবর্জ্জিত; সেইহেতু বৈষয়িকসুখ বর্জ্জন করিয়া, বিশুদ্ধাত্মসুখ গ্রহণ না করাই মূঢ়তা। সেই সুখের দিকে তিনি সপ্রেম সূক্ষ্মদৃষ্টিতে অবলোকন করেন, আবার বর্ত্তমান প্রতিবন্ধহেতু কুতর্কবশতঃ বিরুদ্ধবচনোচ্চারণ করেন। ইহাই তাঁহার কটাক্ষকলহ।

চতুর্থজ্ঞানভূমিকানির্ণয়ঃ।

তৃতীয়ভূমিকাভ্যাসান্নাশমেতি রজস্তমঃ।
সত্ত্বাপত্তি শ্চতুর্থী স্যান্নিদিধ্যাসনরূপিণী॥ ১

অন্বয়—তৃতীয়ভূমিকাভ্যাসাৎ (যদা) রজঃ তমঃ নাশম্ এতি (তদা) নিদিধ্যাসনরূপিণী সত্ত্বাপত্তিনাম্নী চতুর্থী (ভূমিকা) স্যাৎ।

তৃতীয় ভূমিকায় অভ্যাস বশতঃ, যখন রজোগুণ এবং তাহার কার্য্য আসক্তি, এবং তমোগুণ এবং তাহার কার্য্য মূঢ়তা, বিনষ্ট হয়, তখন নিদিধ্যাসনরূপ চতুর্থী ভূমিকা আরম্ভ হয়; তাহার নাম সত্ত্বাপত্তি।

(শঙ্কা)। ভাল, দেবগণ ত' সত্ত্বাপন্ন (সাত্ত্বিকদেহবিশিষ্ট)। তাঁহাদের মুক্তি হয় না কেন?

অত্রাক্ষেপ পরীহারঃ।

এই শঙ্কার সমাধান—

ভোগার্থমেব দেবত্বং প্রাপ্তা দেবা ন মুক্তয়ে।
মুমুক্ষাবিরহাৎ তেষাং সত্ত্বাপত্তি র্ন মুক্তিকৃৎ ॥ ২

অন্বয়—দেবাঃ ভোগার্থম্ এব দেবত্বং প্রাপ্তাঃ, ন মুক্তয়ে; তেষাং মুমুক্ষাবিরহাৎ সত্ত্বাপত্তিঃ ন মুক্তিকৃৎ (ভবতি)।

দেবগণ কেবল বিষয়ভোগকামনায় সত্ত্বগুণপ্রধান দেবত্ব লাভ করিয়াছেন, মুক্তির জন্য নহে। মোক্ষের ইচ্ছা না থাকাতে, তাঁহাদের সত্ত্বগুণপ্রাপ্তি মোক্ষের কারণ হয় না।

মুক্তির ইচ্ছা থাকিলে, সেই সত্ত্বাপত্তি মুক্তির কারণ হয়—

দেবেষ্বপি তথা শক্রকুবেরবরুণাদয়ঃ
যে মুমুক্ষাং গতাস্তেষাং মুক্তিপ্রাপ্তিঃ কিমদ্ভুতম্। ৩

অন্বয়—তথা দেবেষু অপি শক্রকুবেরবরুণাদয়ঃ যে মুমুক্ষাং গতাঃ তেষাং মুক্তিপ্রাপ্তিঃ কিম্ অদ্ভুতম্ ?

আর, দেবগণের মধ্যেও, ইন্দ্র, কুবের, বরুণ প্রভৃতি যাঁহারা মোক্ষ-বাসনা প্রাপ্ত হইয়াছিলেন, তাঁহারা মুক্তিলাভ করিয়াছিলেন; তাহাতে আর বিচিত্র কি ?

কেবল সত্ত্বাপত্তি মোক্ষের কারণ নহে; মুমুক্ষার সহিত সত্ত্বাপত্তিই মোক্ষের কারণ।

অথ লক্ষণানি।

চতুর্থ ভূমিকার লক্ষণ সমূহ বর্ণনা করিতেছেন :—

একান্তে মুক্তগাথানাং গানং রোদনমেব চ।
রোমাঞ্চো গদগদঃ কণ্ঠে সত্ত্বাপত্তেস্তু লক্ষণম্ ॥ ৪

অন্বয়—একান্তে (স্থিত্বা) মুক্তিগাথানাং গানং, রোদনম্ এব চ, রোমাঞ্চঃ, কণ্ঠে গদ্গদঃ—ইদং সর্ব্বম্ তু সত্ত্বাপত্তেঃ লক্ষণম্।

নির্জ্জন স্থানে বসিয়া (মোক্ষপ্রতিপাদক এবং মোক্ষের সাধনভূত বৈরাগ্যাদিপ্রতিপাদক গীত গান করা বা শাস্ত্রাদিপাঠ এবং মধ্যে মধ্যে আপনার বদ্ধাবস্থা স্মরণ করিয়া রোদন, রোমাঞ্চ, অস্পষ্ট শব্দের উচ্চারণ—এই গুলি সত্ত্বাপত্তির লক্ষণ।

•এই সকল লক্ষণ বৈষ্ণবাদিসম্মত।

স্বমতমাহ।

আপনার অভিপ্রেত সত্ত্বাপত্তিচিহ্ন বর্ণনা করিতেছেন :—

বেদান্তাঃ সম্যগভ্যস্তা অথ ধ্যেয়ো মহেশ্বরঃ।
প্রাপ্তাতিসৌরভে ভৃঙ্গে রসপানং গুণাধিকম্॥ ৫

অন্বয়—ময়া বেদান্তাঃ সম্যক্ অভ্যস্তাঃ, অথ মহেশ্বরঃ ধ্যেয়ঃ। প্রাপ্তাতিসৌরভে ভৃঙ্গে রসপানং গুণাধিকং (ভবতি)।

মুমুক্ষু মনে মনে এই রূপ বিচার করেন—আমি উপনিষৎ, সূত্র, ভাষ্যাদি, পূর্ব্বাপর বিরোধ পরিহারপূর্ব্বক, উত্তমরূপে বিচার করিয়াছি। এক্ষণে গ্রন্থাভ্যাস পরিত্যাগ করিয়া, সর্ব্ববেদান্তনির্ণীত, ঈশ্বর ও আত্মার অধিষ্ঠানভূত পরমাত্মার ধ্যান করা কর্ত্তব্য। যে ভ্রমর পুষ্পের সৌরভ, প্রচুর পরিমাণে উপভোগ করিয়াছে, তাহার নিকট মধুপান সৌরভাঘ্রাণ অপেক্ষা অধিকতর উৎকৃষ্ট।

অন্য লক্ষণ।

তিনি এইরূপ চিন্তা করেন :—

নিত্যোঽস্মি শুদ্ধ এবাস্মি ক্বাজ্ঞানং ক্ব চ বন্ধনম্।
এবমাদি চমৎকারঃ সত্ত্বাপত্তেস্তু লক্ষণম্॥ ৬

অন্বয়—অহং নিত্যঃ এব অস্মি, শুদ্ধঃ এব অস্মি, অজ্ঞানং ক, বন্ধনং চ ক? এবমাদিচমৎকারঃ তু সত্বাপত্তেঃ লক্ষণম্।

আমি, অহঙ্কারাদি শরীরান্ত যাবতীয় অনিত্য বস্তুর দ্রষ্টা; সেই হেতু নিত্য। আমি মায়া, অবিদ্যা প্রভৃতি মলরহিত; (তদুভয় জড় ও অসত্য, আমি স্বপ্রকাশ ও অসঙ্গ, সেই হেতু শুদ্ধ।) অজ্ঞান বা মোহ কোথায়? কোথাও নাই। কারণ, তাহা, হয় আত্মাতে থাকিবে, না হয়, অজ্ঞানেই থাকিবে, না হয় জগতে থাকিবে, আর কোথাও থাকিতে পারে না। প্রথমতঃ, অজ্ঞান, আত্মাতে থাকিতে পারে না, কারণ, আত্মা সচ্চিদানন্দ-ঘন নির্ব্বিকার ও নিরংশ, তাহা অজ্ঞানের অধিষ্ঠানস্বরূপ হইতেই পারে না। উভয়ে পরস্পর বিরুদ্ধস্বভাব; আলোক ও অন্ধকারের ন্যায় উভয়ের আধারাধেয় ভাব অসম্ভব; প্রত্যুত এক অপরের নাশক। দ্বিতীয়তঃ, অজ্ঞান অজ্ঞানে থাকিতে পারে না, কারণ, কোন বস্তু আপনিই আপনার আধার হইতে পারে না। আবার অজ্ঞানের নাশ আছে, সেই হেতু অসত্য। দুই অসত্য বস্তুর আধারাধেয় ভাব হইতে পারে না। তৃতীয়তঃ, জগৎ অজ্ঞানের কার্য্য বলিয়া অজ্ঞানের আধার হইতে পারে না। মৃত্তিকার কার্য্য ঘটকে, আপনার কারণভূত মৃত্তিকার আধার হইতে দেখা যায় না)। বন্ধন কোথায়? (কোথাও নহে। কারণ বন্ধনের সাধন দ্বৈত, ও তাহার কারণ অজ্ঞানই যখন নাই, তখন বন্ধন কি প্রকারে থাকিতে পারে?) এই প্রকার বিস্ময় অর্থাৎ স্বরূপের স্ফূর্ত্তি, সত্বাপত্তির লক্ষণ।

অন্য লক্ষণ।

যথা নিজকথাস্তদ্বচ্ছৃণোত্যুপনিষৎ কথাঃ।
যথান্যস্য কথাস্তদ্বচ্ছৃণোতি জনসংকথাঃ॥ ৪

অন্বয়—অসৌ যথা নিজকথাঃ (শৃণোতি), তদ্বৎ উপনিষৎকথাঃ, শৃণোতি; যথা অন্যস্য কথাঃ শৃণোতি, তদ্বৎ জনসংকথাঃ শৃণোতি।

লোকে যেমন আপনার স্তুতি প্রীতিপূর্ব্বক শ্রবণ করে, সেইরূপ তিনি উপনিষৎকথা—আত্মতত্ত্বপ্রকাশিকা বার্ত্তা—শ্রবণ করেন। লোকে যেরূপ শত্রুর গুণবর্ণনা ঔদাসীন্য কিম্বা অপ্রীতিপূর্ব্বক শ্রবণ করে, তিনি লৌকিক বার্ত্তা—সংসারোৎকর্ষবোধিনী কথাও, সেইরূপ অপ্রীতি-পূর্ব্বক শ্রবণ করেন।

অপর লক্ষণ।

দেহেন্দ্রিয় মনঃ প্রাণ বুদ্ধ্যহঙ্কারচেতসাম্।
নিরীক্ষ্য বিবিধাশ্চেষ্টা আস্তে বিস্মিতবন্মুনিঃ॥ ৮

অন্বয়—মুনিঃ দেহেন্দ্রিয়মনঃপ্রাণবুদ্ধ্যহঙ্কারচেতসাম্ বিবিধাঃ চেষ্টাঃ নিরীক্ষ্য বিস্মিতবৎ আস্তে।

সেই মুনি, স্থূল শরীর, ইন্দ্রিয়, মন, প্রাণ, বুদ্ধি, অহঙ্কার ও চিত্তের বিচিত্র অবস্থা ও ব্যবহার (জন্মমরণাদি, বিকলতাদি) দেখিয়া বিস্মিতের ন্যায় অবস্থান করেন।

জ্ঞতৃকর্ত্তৃত্বভোক্তৃত্বজন্মমৃত্যুজরাদিকান্।
ভাবানন্যস্য জানাতি তদন্যং ভাবমাত্মনঃ॥ ৯

অন্বয়—সঃ জ্ঞতৃকর্ত্তৃত্বভোক্তৃত্বজন্মমৃত্যুজরাদিকান্ ভাবান্ অন্যস্য জানাতি, আত্মনঃ ভাবং তদন্যং (জানাতি)।

তিনি বুঝিতে পারেন (অনুভব করেন), জ্ঞাতৃত্ব আমার ধর্ম্ম নহে; ইহা জ্ঞানেন্দ্রিয়সহিত বুদ্ধিস্থ চিদাভাসের; কর্ত্তৃত্ব আমার ধর্ম্ম নহে; ইহা কর্ম্মেন্দ্রিয়সহিত বুদ্ধিস্থ চিদাভাসের; ভোক্তৃত্ব, আনন্দময় কোষোপহিত চিদাভাসের, জন্মমৃত্যুজরাদি স্থূলদেহের, অথবা দেহের সহিত তাদাত্ম্যপ্রাপ্ত চিদাভাসের। আত্মার স্বভাব এই সকল বিকার হইতে বিলক্ষণ।

মোহজালাদ্বিনির্গত্য জালাদিব বিহঙ্গমঃ।
খেচরত্বমনুপ্রাপ্তো ধন্যতামনুবিন্দতি ॥ ১০

অন্বয়—জালাৎ বিনির্গত্য খেচরত্বম্ অনুপ্রাপ্তঃ বিহঙ্গমঃ ইব, মোহ জালাৎ বিনির্গত্য (খেচরত্বম্ অনুপ্রাপ্তঃ) ধন্যতাম্ অনুবিন্দতি।

পক্ষী, যেরূপ ব্যাধের জাল হইতে নিষ্কৃতি লাভ করিলে, 'উধাও' হইয়া আকাশে উড়িয়া যায় এবং আপনাকে ধন্য মনে করে, সেইরূপ সেই মুনি মোহজাল হইতে নিষ্কৃতি লাভ করিয়া, সর্ব্বদ্বৈতবিনির্ম্মুক্ত ব্রহ্মাভিন্ন আত্মস্বরূপ অনুভব করিয়া, কৃতকৃতাতা বা নিরঙ্কুশা তৃপ্তিলাভ করেন।

দরিদ্র ইব সম্প্রাপ্য নিধানং বিস্ময়ং গতঃ।
ঈশ্বরানুগ্রহো জাতঃ ইতি নৃত্যতি, হৃষ্যতি ॥ ১১

অন্বয়—নিধানং সম্প্রাপ্য বিস্ময়ং গতঃ দরিদ্রঃ ইব সঃ 'ঈশ্বরানুগ্রহঃ জাতঃ' ইতি নৃত্যতি, হৃষ্যতি।

ধনপূর্ণ গুপ্ত কলস পাইলে, দরিদ্র যেরূপ বিস্মিত হয়, সেইরূপ, তিনিও (গুরুমূর্ত্তিতে আবির্ভূত তমোবিনাশক) ঈশ্বরের অনুগ্রহলাভ করিয়াছি—ভাবিয়া বিস্ময়াপন্নচিত্তে নৃত্য করেন, হর্ষপ্রকাশ করেন।

বিষয়ৈঃ শব্দসংস্পর্শগন্ধরূপরসৈর্ন যঃ।
প্রিয়ৈরপি ভবেত্তাদৃক্ সাত্ত্বিকানন্দমাগতঃ ॥ ১২

অন্বয়—সাত্ত্বিকানন্দম্ আগতঃ যঃ প্রিয়ৈঃ অপি শব্দসংস্পর্শগন্ধরূপ রসৈঃ ন তাদৃক্ ভবেৎ।

অবিদ্যাবস্থায় যে সকল শব্দ, স্পর্শ, গন্ধ, রূপ, রস, তাঁহার প্রিয় ছিল, এখন সত্ত্বগুণোপাধিক আনন্দ লাভ করিবার পর, সেই সকল শব্দস্পর্শাদি বিষয় পাইলেও তিনি সেইরূপ হৃষ্ট হন না; কারণ তিনি

বুঝিয়াছেন, শব্দ আকাশের গুণ, স্পর্শ বায়ুর গুণ, রূপ তেজের গুণ, গন্ধ পৃথিবীর গুণ, রস জলের গুণ।

ব্যতিরিক্তমিবাত্মানং পশ্যন্‌ভাবেষু সন্নপি।

চাণ্ডালীমিব যো মায়াং ন স্পৃশন্‌দূরবৎস্থিতঃ॥ ১৩

অন্বয়—যঃ ভাবেষু (পদার্থেষু) সন্ অপি, আত্মানং ব্যতিরিক্তম্ ইব পশ্যন্, মায়াং চাণ্ডালীম্ ইব ন স্পৃশন্ দূরবৎ স্থিতঃ।

যিনি নামরূপাত্মক সমস্ত জাগতিক পদার্থে অস্তিভাতিপ্রিয়রূপে অবস্থান করিয়াও, সেই সকল বস্তুকে আপনা হইতে পৃথক্ বলিয়া দেখেন, এবং মায়া, কৃত্রিমব্রাহ্মণীরূপ ধরিয়া, সম্মুখে থাকিলেও তাহাকে নটরজ্জুগত চাণ্ডালীর ন্যায়, স্পর্শ না করিয়া, দূরে অবস্থান করেন।

নামরূপ একান্ত মিথ্যা হইলেও, তাহারা যে জাগতিক পদার্থরূপে ব্যবহারের যোগ্য হয়, তাহার কারণ এই যে, আত্মাই তাহাদিগকে, অস্তি-ভাতি-প্রিয়রূপ আপন সত্তা প্রদান করে। নামরূপকে মিথ্যা বলিয়া জানিয়া পদার্থের সহিত ব্যবহার করিলে, সকল বস্তুকে আপনা হইতে পৃথগ্‌রূপে দেখা হয়।

এক্ষণে সত্ত্বাপত্তির পরিপাকের লক্ষণ বলিতেছেন—

ঔদাসীন্যেন যঃ পশ্যেৎ স্বপ্নাভং জাগরে জগৎ।

সত্ত্বাপত্তিপরিপাকলক্ষণং তদুদাহৃতম্॥ ১৪

অন্বয়—যঃ ঔদাসীন্যেন (হেতুনা), জাগরে জগৎ স্বপ্নাভং পশ্যেৎ, তৎ সত্ত্বাপত্তিপরিপাকলক্ষণম্ উদাহৃতম্।

যিনি অত্যন্ত অনাসক্তিবশতঃ, এই বিশ্বকে জাগ্রদবস্থাতেই, স্বপ্নোত্থিত পুরুষ, স্বপ্নদৃষ্ট জগৎপ্রপঞ্চকে যেরূপ মিথ্যা বলিয়া স্মরণ করেন, সেইরূপে দেখেন, তাঁহার সত্ত্বাপত্তি পরিপাক লাভ করিয়াছে। ইহাকেই সত্ত্বাপত্তি পরিপাকের চিহ্ন বলে।

অত্র শ্লোকঃ।

এই বিষয়ে কয়েকটি শৃঙ্গার শ্লোক আছে :—

ভাবঃ সম্যক্ পরিজ্ঞাতো গ্রহণেঽপি মনঃ কৃতম্।
আদানমবশিষ্টং হি কৃত্বা ভূষণমাত্মনঃ ॥ ১৫

অন্বয়—(উভাভ্যাম্ উভয়োঃ) ভাবঃ সম্যক্ পরিজ্ঞাতঃ, গ্রহণে অপি মনঃ কৃতম্। (পরন্তু কয়াচিৎ শঙ্কয়া) আত্মনঃ ভূষণং কৃত্বা আদানং হি অবশিষ্টম্।

নায়কনায়িকা উভয়েই উভয়ের আশয় বুঝিয়াছে, উভয়েই উভয়কে গ্রহণে আগ্রহান্বিত হইয়াছে। (কিন্তু কোনও আশঙ্কা বশতঃ) পরস্পরকে পরস্পরের অঙ্গভূষণ করিয়া লওয়াই বাকী।

মুমুক্ষুবুদ্ধি নিদিধ্যাসনদ্বারা সংশয়বিপর্য্যয়রহিত হইয়া, পরমাত্মার সত্ত্বা উপলব্ধি করিয়াছে; কেবল প্রারব্ধজনিত কোনও প্রতিবন্ধক বশতঃ, জীবাত্মা ও পরমাত্মার অভেদের উপলব্ধি ঘটিতেছে না।

অহন্ত্বনূঢ়া তরুণী ন কস্যাপি পরিগ্রহঃ।
এনমেব বরিষ্যামি পতিং কো বা হসিষ্যতি ॥ ১৬

অন্বয়—অহং তরুণী তু (অপি) অনূঢ়া (অস্মি), কস্য অপি ন পরিগ্রহঃ (অস্মি)। এনম্ এব (মম) পতিং বরিষ্যামি, কঃ বা (পুরুষঃ) হসিষ্যতি ?

আমি যৌবনস্থা হইলেও অনূঢ়া রহিয়াছি, কেহই আমাকে (পত্নী বলিয়া) গ্রহণ করে নাই। আমি এই মনঃপ্রিয় পুরুষকে পতিরূপে বরণ করি, তাহা হইলে কেহই হাসিবে না। (পরিণয় কার্য্য বিধিপূর্ব্বক সম্পাদিত হইলে, নিঃশঙ্কভাবে পতিসুখভোগ চলিবে)।

আমি (মুমুক্ষুবুদ্ধি) মোক্ষসুখানুভবযোগ্য হইয়াছি। মোহাহঙ্কারাদি দ্বারা অস্পৃষ্ট হইয়া রহিয়াছি, কিন্তু এরূপভাবে থাকা চলে না। পরমাত্মাকেই অভিন্নরূপে গ্রহণ করিব। "অহং ব্রহ্মাস্মি" এই বেদমন্ত্রে অভেদ প্রতিষ্ঠিত হইলে, আর স্বরূপচ্যুত হইয়া সংসার ক্ষোভ ভোগ করিতে হইবে না।

পরবর্ত্তী শ্লোকদ্বয়ে, মুমুক্ষু নায়ক, মুক্তি নায়িকা।

হতঃ কামী কটাক্ষেণ কয়াচিন্মৃগচক্ষুষা।
ব্যসনিত্বমবাপ্নোতি তথায়ং মুক্তিকান্তয়া ॥ ১৭

অন্বয়—(যথা) কামী কয়াচিৎ মৃগচক্ষুষা, কটাক্ষেণ হতঃ (সন্) ব্যসনিত্বম্ অবাপ্নোতি, তথা অয়ং মুক্তিকান্তয়া (কটাক্ষেণ হতঃ সন্ ব্যসনিত্বম্ অবাপ্নোতি)।

যেমন কোনও কামী পুরুষ কোনও মৃগনয়নার কটাক্ষবানে আহত হইয়া, বিরহ ব্যথায় বিহ্বল হইয়া পড়ে, সেইরূপ মুমুক্ষু, মুক্তিকামিনীর কটাক্ষ ব্রহ্মাকারাবৃত্তির দ্বারা আবৃত হইয়া, মুক্তি-সুখানুভবের জন্য সকল কর্ত্তব্য বিস্মৃত হইয়া যান।

গুঞ্জদ্ভৃঙ্গিধ্বনিং শ্রুত্বা গুঞ্জন্কীটো যথা বিলে।
ব্রহ্মাস্মীতি তথৈবায়ং ভবিতুং ব্রহ্ম গুঞ্জতি ॥ ১৮

অন্বয়—যথা কীটঃ বিলে স্থিতঃ গুঞ্জদ্ভৃঙ্গিধ্বনিং শ্রুত্বা (স্বয়ং) গুঞ্জন্ (তিষ্ঠতি), তথা এব অয়ং 'ব্রহ্মাস্মি' ইতি শ্রুত্বা, ব্রহ্ম ভবিতুং গুঞ্জতি।

(কাচপোকার ন্যায় এক প্রকার পতঙ্গ মৃত্তিকাদির দ্বারা বাসা নির্ম্মাণ করিয়া, তন্মধ্যে অন্য এক কীটকে মূর্চ্ছিতাবস্থায় স্থাপন করে। পরে, সেই মূর্চ্ছিত কীট সেই পতঙ্গের আকার ধারণ করে, এইরূপ এক প্রসিদ্ধি আছে।)

যেমন কীট গর্ত্তে অবস্থিত থাকিয়া, আপনার পালক ভৃঙ্গিকীটকে গুঞ্জন করিতে শুনিয়া আপনিও গুঞ্জন করিতে থাকে, সেইরূপ এই (চতুর্থ ভূমিকাস্থ) মুমুক্ষু, স্বদেহরূপ গর্ত্তে অবস্থিত থাকিয়া, গুরু ভ্রমরের "অহং ব্রহ্মাস্মি" এই জীবব্রহ্মৈক্যলক্ষক মহাবাক্য শুনিয়া, ব্রহ্মরূপ গুরুর সহিত অভিন্নভাব পাইবার জন্য, সর্ব্বদাই "অহং ব্রহ্মাস্মি" এইরূপ গুঞ্জন করিতে থাকেন।

পঞ্চমজ্ঞানভূমিকানির্ণয়ঃ।

দশাচতুষ্টয়াভ্যাসাদসংসক্তিস্তু পঞ্চমী।
সুষুপ্তিপ্রথমাবস্থা সাক্ষাৎকারনবাঙ্কুরা ॥ ১

অন্বয়—তু (পক্ষান্তরে) দশাচতুষ্টয়াভ্যাসাৎ, সুষুপ্তিপ্রথমাবস্থা, সাক্ষাৎকারনবাঙ্কুরা অসংসক্তিঃ পঞ্চমী (ভূমিকা লভ্যতে)।

আবার পূর্ব্বোক্ত চারিটি ভূমিকার অভ্যাসদ্বারা তাহাতে মনের স্থৈর্য্যলাভ হইলে, অসংসক্তি নাম্নী পঞ্চমী ভূমিকা লাভ করা যায়। জ্ঞানীর সংসারানুভবশূন্যতারূপ যে সুযুপ্তি আইসে, এই, পঞ্চম ভূমিকাই সেই সুযুপ্তির প্রথম বা 'শিথিলা' নাম্নী অবস্থা; সেই হেতু সেই অবস্থা প্রত্যক্ষানুভবের নব অঙ্কুর স্বরূপ। (তাহার লক্ষণ বলিতেছেন)।

সা হপরোক্ষা নৈব নিশা শৃণু তস্যাস্তু লক্ষণম্।
প্রথমঃ স্বচমৎকারঃ স্বরূপানন্দলক্ষণঃ ॥ ২

অন্বয়—সা (পঞ্চম ভূমিকা) অপরোক্ষা, ন এব নিশা। তস্যাঃ তু লক্ষণম্ শৃণু। প্রথমঃ স্বচমৎকারঃ স্বরূপানন্দলক্ষণম্।

সেই পঞ্চম ভূমিকা 'অপরোক্ষ' অবস্থা, কেননা তাহাতে ব্রহ্ম আর পরোক্ষ থাকেন না। সেই অবস্থায় রূপরসাদি বিষয়রূপ দ্বৈতের প্রকাশ না থাকিলেও, তাহা রাত্রি নহে। অপরোক্ষভাবে প্রথম

আত্মানুভবে যে বিস্ময় জন্মে, তাহাই স্বরূপভূত আনন্দের (অনুভূতির) চিহ্ন। (সেই বিস্ময় "জ্ঞানিগজগর্জ্জনম্" নামক প্রবন্ধে ৩৪ সংখ্যক শ্লোকে বর্ণিত হইয়াছে)।

ব্রহ্মত্বসংস্মৃতিঃ সৈব সৈব জীবত্ববিস্মৃতিঃ।
তদেবাজ্ঞানমরণমমৃতত্বং তদেব হি॥ ৩

অন্বয়—সা এব ব্রহ্মত্বসংস্মৃতিঃ, সা এব জীবত্ববিস্মৃতিঃ, তৎ এব অজ্ঞানমরণম্, তৎ এব হি অমৃতত্বম্।

সেই পঞ্চমভূমিকাই আপনার পারমার্থিক ব্রহ্মরূপতার দৃঢ়া বা ধ্রুবা স্মৃতি। সেই ভূমিকাই আপনার জীবত্বের বিস্মৃতি। তাহাই মহামোহের মরণ; তাহাই বিবেকিজনপ্রসিদ্ধ অমৃতত্ব।

আবির্ভূতা তু সা নৈব নাবির্ভূতত্বভাক্ পুনঃ।
কথং ভূয়ো ভ্রমত্যেষ ভ্রান্তিরেব গতা যদি॥ ৪

অন্বয়—সা তু আবির্ভূতা (সতী) ন পুনঃ এব নাবির্ভূতত্বভাক্ (অনাবির্ভূতত্বভাক্) (ভবতি)। যদি ভ্রান্তিঃ গতা এব (তর্হি) কথং এযঃ ভূয়ঃ ভ্রমতি?

সেই পঞ্চমী অবস্থা একবার আবির্ভূত হইলে, পুনর্ব্বার তিরোধানশীলা হয় না। (পূর্ব্বাবস্থাসকল হইতে ইহার এই বিলক্ষণতা)। সেই জাতসাক্ষাৎকার পুরুষের ভ্রম যদি নিবৃত্তই হইল, তবে তিনি আবার কি প্রকারে ভ্রমে পতিত হইতে পারেন?

যথা বর্ত্তুলপাষাণা গিরেঃ শিখরতশ্চ্যুতাঃ।
ধ্বংসন্ত্যেব ন তিষ্ঠন্তি বিকারাস্তদ্বদত্র হি॥ ৫

অন্বয়—যথা বর্ত্তুলপাষাণাঃ গিরেঃ শিখরতঃ চ্যুতাঃ (সন্তঃ) ন তিষ্ঠন্তি (পরন্তু) ধ্বংসন্তি এব, তদ্বৎ অত্র হি বিকারাঃ (ন তিষ্ঠন্তি, পরন্তু ধ্বংসন্তি এব)।

যেমন গোলাকার (অতীক্ষ্ণাগ্র) পাষাণ পর্ব্বতের শৃঙ্গ হইতে বিশ্লিষ্ট হইলে, আর সেখানে থাকিতে পায় না, পরন্তু নীচেই পড়িতে থাকে, সেইরূপ রাগদ্বেষাদি চিত্তবিকার সকল (হৃদয়গ্রন্থির ভেদ বা শিথিলতা হওয়াতে, আত্মা হইতে ভিন্ন বলিয়া পরিজ্ঞাত হইয়া) ক্রমশঃ দুর্ব্বল হইয়া বিনষ্টই হইয়া যায়।

মুনিরর্দ্ধ কটাক্ষেণ যং বিকারমবেক্ষতে।
সদ্যঃ পতত্যসৌ পৃথ্ব্যাং নোত্তিষ্ঠতি যথা পুনঃ॥ ৬

অন্বয়—মুনিঃ অর্দ্ধকটাক্ষেণ যং বিকারম্ অবেক্ষতে, অসৌ যথা পুনঃ ন উত্তিষ্ঠতি, তথা পুনঃ পৃথ্ব্যাং পততি।

সেই জাত সাক্ষাৎকার পুরুষ, হৃদয়ে উত্থিত কামাদি যে কোন বিকারের প্রতি, অর্দ্ধকটাক্ষে (ঈষন্মাত্র বিচার বৃত্তি দ্বারা) দৃষ্টিপাত করেন, তাহা তৎক্ষণাৎ ভূমিতে (বুদ্ধি নামক "ক্ষেত্রে") পতিত হয়, (এবং পূর্ব্বপূর্ব্বাবস্থায় এইরূপে পতিত হইলেও যেমন আবার মাথা তুলিত, এখন) আর মাথা তুলিতে পারে না। (প্রারব্ধক্ষয় পর্য্যন্ত সেই সেই বিকার আবির্ভূত হইতে থাকিলেও তাহারা বুদ্ধিতেই প্রতীত হয়, আত্মায় সংশ্লিষ্ট হইতে পারে না)। গীতায় যে উক্ত হইয়াছে :—

"পশ্যন্ শৃণ্বন্ স্পৃশন্ জিঘ্রন্নশ্নন্ গচ্ছন্স্বপঞ্শ্বসন্"। ৫।৮
এবং "গুণা গুণেষু বর্ত্তন্ত ইতি মত্বা ন সজ্জতে"। ৩।২৮
তাহা এই অবস্থারই কথা।

অবিগীতে ন তুষ্যেত্তু বিগীতে ন বিষীদতি।
বিস্মরত্যখিলং কার্য্যং রমতে স্বাত্মনাত্মনি॥ ৭

অন্বয়—(অয়ং) অবিগীতে (অবিরুদ্ধবচনে উচ্চারিতে, সতি) ন

তুষ্যেৎ, তু (পুনঃ) বিগীতে (বিরুদ্ধবচনে উচ্চারিতে, সতি) ন বিষীদতি। অখিলং কার্য্যং বিস্মরতি, স্বাত্মনা আত্মনি রমতে।

এই পঞ্চমভূমিকারূঢ় সিদ্ধ, কেহ লৌকিক বা শাস্ত্রীয় অবিরুদ্ধ কথা (লোকাচারসম্মত বা শাস্ত্রসম্মত কথা) বলিলে তাহাতে সন্তোষ প্রকাশ করেন না, * এবং লোকশাস্ত্রবিরুদ্ধ কথা বলিলেও বিষাদপ্রাপ্ত হন না। তিনি সমস্ত কর্ত্তব্যই ভুলিয়া যান, অর্থাৎ আর কর্ত্তব্যের অনুসন্ধান করেন না, কেবল চৈতন্যপ্রতিবিম্ব সমন্বিত বুদ্ধি লইয়া (ব্রহ্ম হইতে অভিন্ন কূটস্থে ক্রীড়া করেন।)

সকলকর্ত্তব্যবিস্মৃত হইলে, তাঁহার দেহযাত্রা কি প্রকারে চলে? এই হেতু বলিতেছেন—

ভূতাবিষ্ট ইবাকস্মাদ্বর্ণাশ্রমবিধিক্রমম্।
প্রেরিতঃ পূর্ব্বসংস্কারৈঃ করোতি ন করোত্যপি॥ ৮

অন্বয়—সঃ ভূতাবিষ্টঃ ইব পূর্ব্বসংস্কারৈঃ অকস্মাৎ প্রেরিতঃ সন্ বর্ণাশ্রমবিধিক্রমম্ করোতি অপি ন করোতি।

কাহারও শরীরে ভূতের আবেশ হইলে, তদ্দ্বারা চালিত হইয়া সেই ব্যক্তি, যেরূপ বিবিধ কর্ম্মের অনুষ্ঠান করিয়া থাকে, সেইরূপ এই সিদ্ধ, পূর্ব্বে যে সকল কর্ম্মানুষ্ঠান করিয়া আসিয়াছেন, সেই সকল কর্ম্মের সংস্কার দ্বারা চালিত হইয়া, অকস্মাৎ (অনুসন্ধান বিনাই) ব্রাহ্মণাদি বর্ণ এবং ব্রহ্মচর্য্যাদি আশ্রমের বিহিত অনুষ্ঠান সকল করিতে থাকেন। কিন্তু তিনি আপনাকে অকর্ত্তা বলিয়া জানিয়াছেন বলিয়া, সেইরূপ আচরণ করিলেও, বস্তুতঃ কিছুই করেন না।

---

* মৎকৃত "জীবন্মুক্তিবিবেকে"র অনুবাদে ৩৪১ পৃষ্ঠায় ইহা, "বিরোধাভাব" প্রসঙ্গে বর্ণিত আছে। তাহা দেখিলে বিষয়টী সুস্পষ্ট হইবে।

যথৈব লৌকিক জ্ঞানে প্রমাণং চক্ষুরাদয়ঃ।
ব্রহ্মজ্ঞানস্য বিষয়ে তথৈবোপনিষন্মতা॥
যৎসাক্ষিত্বাৎ প্রমাণানি তানি কস্তত্র সংশয়ঃ॥ ৯

অন্বয়—যথা চক্ষুরাদয়ঃ, লৌকিকজ্ঞানে প্রমাণম্ এব, ব্রহ্মজ্ঞানস্য বিষয়ে উপনিষৎ তথা এব মতা। যৎসাক্ষিত্বাৎ তানি প্রমাণানি ভবন্তি, তত্র কঃ সংশয়ঃ?

যেমন ঘটাদি লৌকিক বস্তুর জ্ঞানে, চক্ষুঃ, ত্বক্ প্রভৃতি, প্রমাণ, সেইরূপ ব্রহ্মজ্ঞান বিষয়ে (জ্ঞানস্বরূপব্রহ্মতত্ত্বনিশ্চয়ে) তত্ত্বমস্যাদি উপনিষৎবাক্যই প্রমাণ। (কিন্তু এই সকল প্রমাণ স্বরূপতঃ জড় বলিয়া, ইহাদের প্রামাণ্য নাই)। যে আত্মচৈতন্য ইহাদের প্রকাশক হওয়াতে, ইহারা প্রমাণরূপ ধরিয়া, নিজ নিজ প্রমেয়প্রকাশে সমর্থ হইতেছে, সেই আত্মচৈতন্যবিষয়ে আবার সন্দেহ কিরূপে উঠিতে পারে? (এই নিঃসংশয়তাই পঞ্চমভূমিকার লক্ষণ)।

বিধিকিঙ্করতাং ত্যক্ত্বা হ্যকিঞ্চিৎকরতাং গতঃ।
অকিঞ্চনত্বমাপন্নো ন চিন্তয়তি কিঞ্চন॥ ১০

অন্বয়—সঃ হি বিধিকিঙ্করতাং ত্যক্ত্বা অকিঞ্চিৎকরতাং (করোতীতিকরঃ ন কস্যচিৎকরঃ ইতি অকিঞ্চিৎকরঃ,—যিনি কিছুই করেন না,—তস্য ভাবঃ তাম্ অকিঞ্চিৎকরতাম্) গতঃ অকিঞ্চনত্বম্ আপন্নঃ, কিঞ্চন ন চিন্তয়তি।

তিনি বিধি নিষেধের দাসত্ব পরিত্যাগ করিয়া নৈষ্কর্ম্যসিদ্ধিলাভ, করিয়াছেন এবং অকিঞ্চনত্ব অর্থাৎ সর্ব্বদ্বৈতবিবর্জ্জিত ব্রহ্মস্বরূপতা লাভ করিয়া দ্বৈতের স্মরণ পর্য্যন্ত পরিত্যাগ করিয়াছেন। "নেহ নানাস্তি

কিঞ্চন". (বৃহদা, উ ৪।৪।১৯) এই শ্রুতি বচন দ্বারা যাহার নিষেধ করা হইয়াছে সেই দ্বৈতই 'কিঞ্চন' শব্দের অর্থ।

সংলগ্নেঽপ্যাতপে ভানো র্হিমাচলশিলেব যঃ।
বহিরন্তশ্চ সম্পূর্ণঃ শীতলত্বং ন মুঞ্চতি॥ ১১

অন্বয়—ভানোঃ আতপে সংলগ্নে অপি, হিমাচলশিলা ইব যঃ বহিঃ অন্তঃ চ সম্পূর্ণঃ সন্ শীতলত্বং ন মুঞ্চতি।

হিমালয়ের শিখরদেশস্থিত তুষারসঙ্ঘাতে সূর্য্যকিরণ পতিত হইলেও তাহা যেমন অন্তরে ও বাহিরে সম্পূর্ণ শীতলই থাকে, শীতলতা পরিত্যাগ করেনা, সেইরূপ এই সিদ্ধ, বিপৎপাতেও অন্তরের ও বাহিরের শান্তি পরিত্যাগ করেন না, কারণ, তিনি (অন্তরে ও বাহিরে) অনাবৃতানন্দ-স্বভাবহেতু পূর্ণ।

স্ফটিকঃ স্ফটিকত্বজ্ঞঃ সলিলং সলিলত্ববিৎ।
গগনং গগনত্বজ্ঞং যদি স্যাৎ সা দশা চিতঃ॥ ১২

অন্বয়—যদি স্ফটিকঃ স্ফটিকত্বজ্ঞঃ স্যাৎ, সলিলং সলিলত্ববিৎ (স্যাৎ), গগনং গগনত্বজ্ঞং (স্যাৎ) তর্হি সা দশা (পঞ্চম্যারূঢ়স্য পুরুষস্য) চিতঃ জ্ঞেয়া।

স্ফটিক যদি আপনার স্ফটিকতা ("শিলাধেনুষট্ক" অগ্রে দ্রষ্টব্য)—রাগাদি দ্বারা অস্পৃষ্টতা—জানিতে পারিত, জল যদি আপনার জলত্ব—সমুদ্রে আরোপিত নীলতাদি দ্বারা অস্পৃষ্টত্ব, এবং তরঙ্গাদি বিকার সত্ত্বেও আপনার নির্ব্বিকারতা—বুঝিতে পারিত এবং আকাশ যদি আপনার আকাশতা ("জ্ঞানিগজ গর্জ্জনম্" চতুর্দ্দশ শ্লোক দ্রষ্টব্য।) আরোপিত নীলতা এবং কটাহাকারাদি দ্বারা অস্পৃষ্টত্ব—জানিতে পারিত, তাহা হইলে, তাহাদের অবস্থা পঞ্চমভূমিকারূঢ় সিদ্ধের চেতনার অনুরূপ হইত। (তাহার উপমা পাওয়া যায় না, এই মাত্রই ইহাদ্বারা সূচিত হইতেছে।)

বুধো যথা ন মুহ্যেত নানারঙ্গগৃহেষ্বপি।
তথা মুহ্যতি নাত্মায়ং নানারঙ্গগৃহেষ্বপি॥ ১৩

অন্বয়—যথা বুধঃ নানারঙ্গগৃহেষু অপি ন মুহ্যেত, তথা অয়ম্ আত্মা নানারঙ্গগৃহেষু অপি ন মুহ্যতি।

যে ভবনে নিঃসরণমার্গবিস্মারক দর্পণ প্রভৃতি নানাবিধ চিত্তবিমোহক দ্রব্য আছে, সেই ভবনে প্রবেশ করিয়া, যেমন চতুর ব্যক্তি মোহপ্রাপ্ত হন না, সেইরূপ এই পঞ্চম্যারূঢ় পুরুষ, যিনি পরিপূর্ণ আত্মস্বরূপ উপলব্ধি করিয়াছেন, তিনি, লোকদৃষ্টিতে ইন্দ্রিয়দ্বারা মোহকর বিষয়ব্যবহারে প্রবৃত্ত হইলেও, তাহাদিগকে সত্য মনে করিয়া, আত্মাকে বিস্মৃত হন না।

নানাবিধ সুখদুঃখের মধ্যে মোহাভাব পঞ্চম ভূমিকার লক্ষণ।

যোগী ক্রীড়তি নিদ্রাতি হসত্যপি বদত্যপি।
বহির্মুখৈরপি জনৈঃ পিশাচৈরিব শঙ্করঃ॥ ১৪

অন্বয়—শঙ্করঃ পিশাচৈঃ ইব, যোগী বহির্মুখৈঃ জনৈঃ অপি ক্রীড়তি, নিদ্রাতি, অপি হসতি অপি বদতি।

ইনি, বহির্মুখ বা মূঢ় লোকদিগের সঙ্গেও ক্রীড়া করেন, তাহাদের মত নিদ্রা যান, তাহাদের সহিত হাস্যালাপ করেন, ও সম্ভাষণাদি করেন। এরূপ ব্যবহারে তাঁহার যোগিত্বের হানি হয় না। শঙ্কর যেমন পিশাচ-গণের সহিত ক্রীড়াদি করিলেও, তাঁহার শিবত্বের হানি হয় না, সেইরূপ।

সেইহেতু তত্ত্ববিদ্‌গণের সহিত, অথবা গুহাদিতে বাস, এবং মূঢ়জনের সহিত বাস, তাঁহার পক্ষে তুল্যরূপ।

ন প্রাপ্তপরমার্থস্য তুল্যামর্হতি বাসবঃ।
বাসবস্তৎপদাকাঙ্ক্ষী ন স বাসবতাপ্রিয়ঃ। ১৫

অন্বয়—বাসবঃ প্রাপ্তপরমার্থস্য তুলাং ন অর্হতি। বাসবঃ তৎপদাকাঙ্ক্ষী (ভবতি)। সঃ (পঞ্চস্থারূঢ়ঃ) ন বাসবতাপ্রিয়ঃ (অস্তি)।

যিনি সেই পরমশ্রেয়োলাভ করিয়াছেন, সেই জাতসাক্ষাৎকার পুরুষের সহিত ইন্দ্রের ও (ব্রহ্মাদিরও) তুলনা হয় না। ইন্দ্রও (ব্রহ্মাদিও) সেই পদ পাইবার আকাঙ্ক্ষা করিয়া থাকেন*। ইন্দ্রাদিপদের সুখ সেই আত্মানন্দের কণামাত্র বলিয়া এবং মিথ্যা বলিয়া, পঞ্চম্যারূঢ় পুরুষের ইন্দ্রত্বও ভাল লাগে না।

এই কারণে ব্রহ্মেন্দ্রাদিপদপ্রাপক কর্ম্মে তাঁহার রুচি নাই।

বহ্নিপক্বং যথা মাংসং পূর্ব্ববৎস্থিতমস্থিষু।
সংসক্তমপ্যসংসক্তং স্বশরীরে তথা মুনিঃ ॥ ১৬

অন্বয়—যথা বহ্নিপকং মাংসম্ অস্থিষু পূর্ব্ববৎ সংসক্তম্ অপি অসংসক্তং স্থিতং, তথা, মুনিঃ স্বশরীরে (সংসক্তঃ অপি অসংসক্তঃ)।

যেমন মাংস অগ্নিতে সিদ্ধ হইলে, পূর্ব্বের ন্যায় হাড়ের সহিত জড়িত হইয়া রহিয়াছে বলিয়া দৃষ্ট হয়, কিন্তু বিশ্লিষ্ট হইয়া গিয়াছে, সেইরূপ এই মুনি দেহের সহিত সংশ্লিষ্ট বলিয়া দৃষ্ট হইলেও বিশ্লিষ্ট হইয়া রহিয়াছেন। দেহাভিমান না থাকিলে, কাহারও দেহের চলনাদি সম্ভবপর হয় না। সেইহেতু চলনভোজনাদির দ্বারা দেহাসক্ত বলিয়া প্রতীয়মান হইলেও, তিনি দেহে অনাসক্ত, কারণ, তাঁহার অহঙ্কারাদি, বিচার দ্বারা বাধিত—মিথ্যা বলিয়া নিশ্চিত—হইয়া গিয়াছে।

এইহেতু, তিনি দেহ থাকিতেও বিদেহ, এবং তাঁহার কর্ম্মফলেচ্ছা না থাকিলেও দেহযাত্রা নির্ব্বাহ হয়।

---

* ছান্দোগ্য উপনিষদে বর্ণিত আছে, ইন্দ্র আত্মজ্ঞানলাভ করিবার জন্য ব্রহ্মার নিকট যাইয়া ব্রহ্মচর্য্য অবলম্বন করিয়াছিলেন।

তত্র শ্লোকঃ।

শৃঙ্গারশ্লোক দ্বারা পঞ্চম ভূমিকার স্বরূপ নির্ণয় করিতেছেন :—

ইয়ং পরাঙ্মুখীভূয় পতিং প্রত্যগবেক্ষতে।
প্রেমপ্রসন্নয়া দৃষ্ট্যা হ্যস্যা যৌবনমাগতম্॥ ১৭

অন্বয়—ইয়ং পরাঙ্মুখীভূয় প্রেমপ্রসন্নয়া দৃষ্ট্যা পতিং প্রত্যক্ (পৃষ্ঠতঃ) অবেক্ষতে হি (যতঃ) অস্যাঃ যৌবনম্ আগতম্।

এই নায়িকা পতির দিকে পিছন করিয়া প্রেমপ্রসন্ন নেত্রে পশ্চাৎ-দিক দিয়া পতিকে দেখিতেছে। ইহাতে বুঝিতে হইবে, তাহার যৌবন আসিয়াছে।

সিদ্ধ, ব্যবহার কালে, অহঙ্কারাদি শরীরের প্রতি সম্মুখ হইয়া,—আত্মাকে পশ্চাতে রাখিয়া, সস্নেহ বৃত্তিতে আত্মদর্শন করেন। তদ্দ্বারা বুঝিতে হইবে ব্রহ্মাকারা প্রমাবৃত্তিদ্বারা স্বাত্মসুখানুভবসামর্থ্য জন্মিয়াছে।

ন খেলতি বয়স্যাভিঃ শিথিলা গৃহকর্ম্মণি।
রহঃ পশ্যতি চিহ্নানি প্রাপ্তা প্রাণপতেঃ সুখম্॥ ১৮

অন্বয়—প্রাণপতেঃ সুখং প্রাপ্তা (সতী), বয়স্যাভিঃ (সহ) ন খেলতি, গৃহকর্ম্মণি শিথিলা ভবতি, রহঃ চিহ্নানি পশ্যতি।

প্রাণপতির সুখ পাইয়া নায়িকা আর বয়স্যাদিগের সহিত খেলা করেন না ; গৃহকর্ম্মে শিথিলা হইয়া পড়িয়াছেন, এবং গোপনে যৌবনচিহ্ন ও ভোগচিহ্ন অবলোকন করেন।

সেইরূপ পঞ্চম্যারূঢ় সিদ্ধ, আত্মানন্দ লাভ করিয়া শমদমাদির সাধনে আর প্রযত্নশীল হন না, শরীররক্ষণসাধন ভোজনাদি কর্ম্মে শিথিল হইয়া পড়েন, এবং ব্রহ্মাকারাবৃত্তির স্থিরতা, অস্থিরতা, ন্যূনতা বা আধিক্য একান্তে অবস্থান করিয়া পরীক্ষা করেন।

ন বেষো বিহিতঃ কশ্চিন্ন বা বচনচাতুরী।
কিন্তু প্রেমাতিসাতত্যাদ্বালয়া লালিতো হরিঃ॥ ১৯

অন্বয়—বালয়া (রাধয়া) কশ্চিৎ বেষঃ ন বিহিতঃ, বচনচাতুরী ন (বিহিতা), কিন্তু প্রেমাতিসাতত্যাৎ হরিঃ লালিতঃ।

শ্রীকৃষ্ণকে বশে আনিবার জন্য, যুবতী শ্রীরাধা, কোন শৃঙ্গারবেষ বিন্যাস করেন নাই, বা বচনচাতুর্য্য প্রয়োগ করেন নাই, কিন্তু নিরবচ্ছিন্ন প্রেমপ্রবাহদ্বারাই তাঁহাকে আকর্ষণ করিতে পারিয়াছিলেন।

আত্মসাক্ষাকারের জন্য সন্ন্যাসাদিব্যঞ্জক বেষপারিপাট্য কিম্বা পাণ্ডিত্যের প্রয়োজন নাই; ব্রহ্মাকারাবৃত্তির প্রতিষ্ঠায় আদর ও নৈরন্তর্য্যেরই প্রয়োজন।

নালঙ্কৃতা নোকুলীনা ন বিদগ্ধা ন সুন্দরী
যস্যাং তু রমতে স্বামী সা সৌভাগ্যবতী বধূঃ॥

অন্বয়—অলঙ্কৃতা বধূঃ ন (সৌভাগ্যবতী), কুলীনা (বধূঃ) নো (সৌভাগ্যবতী), বিদগ্ধা বধূঃ ন (সৌভাগ্যবতী), সুন্দরী বধূঃ ন (সৌভাগ্যবতী) তু, যস্যাং স্বামী রমতে সা সৌভাগ্যবতী।

বধূ নানাভূষণভূষিতা হইলেই সৌভাগ্যবতী হয় না, বা সদ্বংশ জাতা হইলে অথবা চতুরা হইলে, সৌভাগ্যবতী হয় না; কিম্বা সুন্দরী হইলেও সৌভাগ্যবতী হয় না। যে বধূর প্রেমে বশীভূত হইয়া, স্বামী তাহার সহিত ক্রীড়া করে, সেই সৌভাগ্যবতী—পতিপুত্রাদি জনিত সুখসম্পন্না, হয়।

যাঁহার কেবল সন্ন্যাসাদির বেষসৌষ্ঠব আছে, অথবা যাঁহাতে কেবল বাহ্যতঃ শান্তি, দান্তি, প্রভৃতি সুপ্রকটিত, তিনি ব্রহ্মাত্মসুখলাভের অধিকারী নহেন। কোনও প্রসিদ্ধ আচার্য্যের প্রবর্ত্তিত সম্প্রদায়ভুক্ত

হইলেই, কেহ সেই সুখলাভে অধিকারী হয় না। কেবল লৌকিক পাণ্ডিত্য বা সৌজন্যদ্বারাও সেই সুখ পাওয়া যায় না। যাঁহার বৃত্তি অদ্বৈতাত্মাকারা হইয়াছে, তিনিই সেই সুখলাভ করিয়াছেন।

যস্মিন্‌দেশে সিতা নাস্তি তদ্দেশ্যো বেত্তি কিং সিতাম্।
স এব বেদ মাধুর্য্যং যেনৈবাস্বাদিতা সিতা ॥ ২১

অন্বয়—যস্মিন্ দেশে সিতা নাস্তি, তদ্দেশ্যঃ কিং সিতাং বেত্তি? যেন সিতা আস্বাদিতা এব সঃ এব মাধুর্য্যং বেদ।

যে দেশে মিশ্রী নাই, সে দেশের লোক কি মিশ্রী জানে? যে মিশ্রী আস্বাদন করিয়াছে, সেই কেবল মিশ্রীর মাধুর্য্য জানে।

যে আত্মসুখ অনুভব করিয়াছে, তদ্ভিন্ন অন্য কে আত্মসুখ বুঝিবে?

তৃষ্ণাং বিহায় তুচ্ছেভ্যো মুনির্নিঃশল্যতাং গতঃ।
স্বরসায়নতৃপ্তাত্মা দিনানুদিনমেধতে ॥ ২২

অন্বয়—মুনিঃ তুচ্ছেভ্যঃ তৃষ্ণাং বিহায় নিঃশল্যতাং গতঃ (সন্) স্বরসায়নতৃপ্তাত্মা (সন্) দিনানুদিনম্ এধতে।

পঞ্চম্যারূঢ় সিদ্ধ যাবতীয় রূপরসাদি বিষয়ের প্রতি তৃষ্ণা পরিত্যাগ করিয়া, দেহ হইতে শল্যোদ্ধার করিলে (দেহবিদ্ধ আগন্তুক বস্তু [foreign body] নিষ্কাসিত করিলে) রোগী যেরূপ সুস্থ হয়, সেইরূপ সুস্থ হইয়া, যে আত্মসুখ, মানুষানন্দ হইতে আরম্ভ করিয়া হিরণ্যগর্ভানন্দ পর্য্যন্ত সকল আনন্দের লয়াধার, সেই আত্মসুখে তৃপ্তান্তঃকরণ হইয়া, প্রতিদিন (প্রতিক্ষণ) বৃদ্ধি পাইতে থাকেন— স্বরূপসিদ্ধিতে অগ্রসর হইতে থাকেন।

শুদ্ধিপত্র।

পৃষ্ঠা	পংক্তি	অশুদ্ধ	শুদ্ধ
৫	১৪	ধুলির	ধূলির
৩২	১২	হ	হি
৩৬	৫	ক্ষেমা	ক্ষেম
৩৮	১২	বিত্থার্জ্জনেন	বিত্তার্জ্জনেন
৪৭	১৩	উপলক্ষ	উপলক্ষ্য
৫০	২৩	তু তে	তে
৫৪	১২	বেষবিচার	বেষবিচারঃ
৫৮	৬	গ্রাহ্য,	করণীয়
		ত্যাজ্য	অকরণীয়
৫৯	৯	স্বল্প	স্বল্পং
৭৭	১৯	স্তেকঃ	স্তৈকঃ
৯২	১৩	বালে	বলে
৯২	২০	শৈথিল্যাস্ত	শৈথিল্যানন্ত
৯৩	১৭	শরীরাভ্যান্তরে	শরীরাভ্যন্তরে
৯৬	৪	২।৪৫	২।৫৪
১১৪	৫	আরোগ্যতা	অরোগতা
১১৫	৮	অসক্ত	আসক্ত

পৃষ্ঠা	পংক্তি	অশুদ্ধ	শুদ্ধ
১১৮	৭	সুষুম্না	সুষুম্ণা
১২২	১১	ম্লেট্রে	ম্লেঢ্রে
১২২	১১	ভ্রব্রো	ভ্রুবো
১২৮		কোণে	২৯। হঠযোগঃ ৩০। শিবশক্তিপরাক্রমঃ।
১৪২	১০	বচণেনৈ	বচনেনৈ
		++ ন্নূবাচ	++ ন্নুবাচ
১৫১	৬	সধর্ম্মানুষ্ঠান	স্বধর্ম্মানুষ্ঠান
১৬৯	৪	ঐহিকামুষ্মিকে	ঐহিকামু-ষ্মিকে
১৯৫	১৭	সেইরূপ।	সেইরূপ
১৯৭	১৭	স্তহি	স্তুহি
২০১	৫	তেনাত্মনস্ত	তেনাত্মনন্ত
২০১	২১	নৈলম্	নৈল্যম্
২১৬	১৭	সংস্পর্শ	সংস্পর্শ
২১৭	১৭	জাগবে	জাগরে
২২৪	৮	বিষযে	বিষয়ে
২২৫	১৩	গগনত্বঞ্জং	গগনত্বঞ্জং

পৃষ্ঠা	পংক্তি	অশুদ্ধ	শুদ্ধ
২২৭	২	পঞ্চস্যারূঢ়	পঞ্চম্যারূঢ়
২৪১	১১	নিক্রিয়	নিষ্ক্রিয়
২৫৩	১	প্রতিভাসিক	প্রাতিভাসিক
২৯৭	১১	মকৃত্য	মকৃত্বা
২৯৭	১৯	শ্রদ্ধ	শ্রদ্ধা
৩৫৮	১২	জ্যোতির্ষ	জ্যোতিষ
৩৬৬	১৮	প্রেমনি	প্রেমণি
৩৮৪	১৫	বিবৃদ্ধসত্ব	বিবৃদ্ধসত্ত্ব
৪০৭	১৫	জ্ঞান	জ্ঞানী
৪২৩	১৬	ব্রহ্মচর্চাবিংশতিঃ ৪৫।	ব্রহ্মচর্চাবিংশতিঃ
৪২৮	১৬	সামান্যাধিকরণ্য	সামানাধিকরণ্য
৪৩১	১৬	সত্ত্বং	স্বত্বং
৪৩২	১৭	"ব্রহ্ম" পারে না	"ব্রহ্ম" হইতে পারে না
৪৮৭	৫	গহিত	গর্হিত
৫৩৮	৮	অবিদ্যাখ্যং	অবিদ্যাখ্যং ইদং
৫৫৭	১২	মদন্বতঃ	মুদন্বতঃ
৫৭৮	১২	প্রভিলভ্য	প্রতিলভ্য
৫৮১	২১	কেবল বৈরাগ্যেও	কেবলবৈরাগ্যেও
৬১২	১২	ইত্যাদি রূপপ্রত্যাশা	ইত্যাদিরূপ প্রত্যাশা
৬২৩	১৭	স্পৃ শঞ্জিঘ্রন্	স্পৃশঞ্জিঘ্রন্
৬৬৩	১১	বহিমুখতা	বহির্মুখতা
৬৮৯	৪	প্রকৃভিকে	প্রকৃতিকে
	১১	"ঈশান"	"ঈশানঃ"
"	২২	বুদ্ধিরেবচ চ	বুদ্ধিরেবচ
৬৯১	২১	জীবাত্মাভিমান	জীবত্মাভিমান
৬৯৪	১৭	জীযব্রহ্মৈক্য	জীবব্রহ্মৈক্য
৭০২	১৩	বাঙ্ময়ৈঃ	বাঙ্ময়ৈঃ।

সূচিপত্র।

* প্রমাদ বশতঃ গ্রন্থশীর্ষে যথাক্রমে ২০, ২১, ২২, ২৩ ও ২৪ সংখ্যাদ্বারা নির্দ্দিষ্ট।

६।२।७४

अथ इदन्तप्रकरणम्

मति

प्रायेण हरिवच्चात्र भवेद् मतिरिति स्थितिः ।
शसि तस्य विशेषः स्यात् इह स उच्यते तथा ॥ ८८
यदा "मति" यदा शस् च पदं "मतीः" तदा भवेत् ।
"तस्मात् शसोः" भवेत पुंस्त्वे तदिह च न युज्यते ॥ ८९
यदा मति यदा टा च तदा मत्या पदं भवेत् ।
अस्त्रियां स्यात् आङो नेति तस्मात् सूत्रं न युज्यते ॥ ९०

यदा "मति" यदा ङे च विशेषस्तु भवेत् तदा ।
तदा नदी भवेत् संज्ञा सूत्रं परं यथा पुनः ॥ ९१

२९५ । ङिति ह्रस्वश्च । १।४।६

ङकार इद् भवेद् यस्य स प्रत्ययः परे यदि ।
ई ऊ दीर्घौ नदी वा स्यात् इयङुवङ् यदापि च ॥ ९२
ङकार इद् भवेद् यस्य सः प्रत्ययः परे यदि ।
इ उ ह्रस्वो नदी वा स्याद् स्त्रियां शब्दः स्थितो यदा ॥ ९३

इयङुवङ्स्थानयोश्च संज्ञा पूर्व्वमपाकृता ।
ङिदिह चेत् परे तत्र विभाषा सा प्रवर्त्तते ॥ ९४
वाक्यद्वयं चकारेण संपद्यते इति स्थितिः ।
प्रथमं प्रथमे श्लोके द्वितीयस्तु द्वितीयके ॥ ९५
नित्यं नदी भवेत् स्त्री च न विभाषा भवेदिह ।
इयङ् तस्य भवेद् वापि नदीत्वं न विहन्यते ॥ ९६
यदा मति यदा ङे स्यात् "आन् नद्याश्च" प्रवर्त्तते ।
आड् भवेच्च भवेद् वृद्धि र्यणादेशस्ततो भवेत् ॥ ९७
मत्यै भवेत् पदं तत्र नदीत्वे च पदं भवेत् ।
अन्यथा मतये तत्र "घेर्ङिति" च गुणे पदम् ॥ ९८
"मति ङसि" "मति ङस्" चेत् मत्याः मतेः पदं भवेत् ।
यदा नदी भवेत् "मत्याः" नदी न चेद् भवेत् "मतेः" ॥ ९९

मति यदा यदा स्यादाम् ह्रस्व इति प्रवर्त्तते ।
नुड़ागमः पुनर्दीर्घः मतीनां स्यात् पदं तदा ॥ १००
यदा मति यदा ङि स्यात् सूत्रम् "औठ्" च प्रवर्त्तते ।
केवलम् औत् भवेदत्र सूत्रं परं ततो भवेत् ॥ १०१

२९७ । इदुद्भ्याम् । ७।१।११७

इकारश्चेद् उकारश्चेद् यदा नदी भवेदिह ।
ताभ्यां परे यदा स्यात् "ङि" तस्य स्याद् आम् इति स्थितिः ॥ १००
एवं मत्यां पदं तत्र नदीत्वे च प्रजायते ।
"अच्च घेः" स्यात नदी चेत् न पदं मत्यौ भवेत् तदा ॥ १०३
श्रुतिः स्मृतिर्भवेदेवं मतिवच्च भवेद् गतिः ।
विशेषो न स्थितः कश्चिद् आरभ्यते परं पुनः ॥ १०४

त्रि चतुरः

२९८ । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । ७।२।९९

विभक्तिश्चेत् परे तत्र स्त्रियां शब्दो भवेद् यदि ।
तिसृ भवेत् त्रिशब्दस्य चतसृ चतुरो भवेत् ॥ १०५

२९९ । अचि र ऋतः । ७।२।१००

अचि परे ऋकारस्य रेफादेशो भवेदिह ।
चतस्रः स्यात् तदा तत्र तिस्रः स्याच्च तदा पुनः ॥ १०६
यदा तिसृ यदा स्याद् आम् तिसृणाम् स्यात् पदं तदा ।
वार्त्तिक"मचिरेने"ति नुड़ागमो भवेत्तथा ॥ १०७
तिसृणाम् स्याद् यदा तत्र दीर्घस्तदा न वर्त्तते ।
दीर्घस्य प्रतिषेधे तु सूत्रं परं भवेदिह ॥ १०८

३०० । न तिसृ-चतसृ । ६।४।४

यदा तिसृ भवेदत्र चतसृ च यदा पुनः ।
नामि परे न दीर्घः स्यात् इति स्थितिर्भवेदिह ॥ १०९
यदा "त्रि" च भवेच् शब्दः यदा सुप् च परे भवेत् ।
तिसृषु स्यात् पदं तदा विशेषो न स्थितः पुनः ॥ ११०
तिसृ भवेत् स्त्रियां तत्र चतसृ स्यात् स्त्रियां पुनः ।
स्त्रियां यदा न शब्दः स्याद् तिस्रादेशस्तदा च न ॥ १११

(१) त्रिशब्दः पुंसि क्लीवे—प्रियत्रि स्त्रियाम्

प्रियास्त्रयस्त्रीणि यस्याः सा "प्रियत्रि" यदा भवेत् ।
यदा "त्रि" न स्त्रियां तत्र तिस्रादेशो न युज्यते ॥ ११२
"प्रियत्रिः" स्यात् पदं तत्र मतिवच्च पदं भवेत् ।
आमि प्रियत्रयाणां स्यात् विशेषः स भवेदिह ॥ ११३

पुंसि यदा भवेदङ्गम् अङ्गं नपुंसके यदा ।
त्रि चतुर चेत् स्त्रियां तत्र समादेशस्तदापि च ॥ ११४

(२) त्रिशब्दः स्त्रियाम्—प्रियत्रि पुंसि

"प्रियाः तिस्रः यस्य स" चेत् पुंसि यदि पदं भवेत् ।
प्रियतिसा प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रो भवेत्तदा ॥ ११५

(३) त्रिशब्दः स्त्रियाम्—प्रियत्रि क्लीवे

"प्रियाः तिस्रः यस्य तत्" चेत् पदं स्यात् चेत् नपुंसके ।
"प्रियत्रि" स्यात् पदं तत्र तिस्रादेशो न वर्त्तते ॥ ११६
स्वमोर्लुक् च भवेदत्र प्रत्ययता तदा च न ।
प्रत्ययता न यस्मात् स्यात् तिस्रादेशस्तथा च न ॥ ११७
"न लुमता" स्थितं यत् तत् यदानित्यं मतं भवेत् ।
तदा तिस्र समादेशो भवेदत्र सतां मते ॥ ११८
प्रियतिस्थ तदा शब्दः पदं भवेत् तथैव च ।

बादेशात् पूर्व्वविप्रतिषेधेन नुम् (वा)

बादेशात् प्राक् भवेन्नुम् च पूर्व्वस्य प्रतिषेधतः ॥ ११९
स्यात् प्रियतिसृणी तत्र स्यात् प्रियतिसृणीति च ।
तृतीयादौ पर्य्यायेन नुम् भवेच्च भवेच्च रः ॥ १२०
पदं भवेत् तदा पुंसि पदं भवेत् नपुंसके ।
प्रियतिस्रा भवेत्तत्र स्यात् प्रियतिसृणा तथा ॥ १२१

द्वि (स्त्रियाम्)

द्विशब्दः स्यात् स्त्रियां यत्र पदं भवेद् यथा परम् ।
"त्यदादीनाम्" भवेद् अत् च पश्चाद् आप् च प्रयुज्यते ॥ १२२
"द्वा" तदा तु प्रकृतिः स्यात् तस्मात् पदं प्रवर्त्तते ।
"द्वे" भवेच्च भवेद् द्वाभ्याम् द्वयोर्भ चेत् तदा पदम् ॥ १२३

इति इदन्ताः

अथ ईदन्तप्रकरणम्

मृणालिनी

मृणालिनी यदा शब्दो भवेत् पदं यथापरम् ।
मृणालिनी मृणालिन्यौ मृणालिन्यो यथाक्रमम् ॥ १२४
सम्बुद्धौ हे मृणालिनि "अम्बार्थे"ति प्रयुज्यते ।
पदं मृणालिनीम् च स्यात् अमि पूर्व्वं भवेदिह ॥ १२५
मृणालिन्या पदं च स्यात् यदा टा च प्रयुज्यते ।
भवेत् मृणालिनीभ्याश्च स्याद् मृणालिनिभिस्तथा ॥ १२६
मृणालिनी यदा ङे स्यात् मृणालिन्यै पदं तदा ।
"आन् नद्याश्च" भवेत् सूत्रम् "आटश्चे"ति प्रयुज्यते ॥ १२७
मृणालिन्याः मृणालिन्यां पदं भवेत् तथैव च ।
मृणालिन्योः भवेद् ओसि सन्धिर्भवेद् यथोचितम् ॥ १२८
पदं मृणालिनीनाम् स्यात् आमि परे नुड़ागमे ।
पदं मृणालिनीषु स्यात् सुप् इह चेत् परे भवेत् ॥ १२९

खुकी

एवं खुकी यदा शब्दः पदं भवेत् यथायथम् ।
खुकी खुक्यौ तथा खुक्यः पदानि स्युः यथायथम् ॥ १३०
हे खुकि स्यान् च सम्बुद्धौ "अम्बार्थे"ति प्रयुज्यते ।
खुकीम भवेत् यदा स्याद् अम् "अमि पूर्व्वं" प्रयुज्यते ॥ १३१
पदं खुक्या भवेदत्र टाप्रत्ययो यदा परे ।
खुकीभ्यां स्यात् खुकिभिः स्यात् भ्याम् भिस् यदा परे भवेत् ॥ १३२
खुक्यै खुक्याः ङे ङस् यत्र खुक्याम् भवेत् ङि चेत् परे ।
खुक्योः भवेद् यदा स्याद् ओस् खुकीनाम् स्यात् नुड़ागमे ॥ १३३
खुकीषु स्यात् यदा सुप् च विस्तरेण प्रदर्शितम् ।
एवं वाण्यादयश्च स्युरूहनीयं यथायथम् ॥ १३४

६।२।७४-४७ श्लोकाः
प्रातः ६ घटिका वृहस्पतिवारः

सखी (स्त्रियाम्)

यदा सखी स्त्रियां शब्दः पदं साध्यं भवेद् यदा ।
संशयस्तु भवेदत्र अनङ् इह भवेन्न वा ॥ १३५

प्रातिपदिकमाश्रित्य विधानं चेत् प्रवर्त्तते।
लिङ्गमपि भवेद् ग्राह्यं परिभाषा तथा स्थिता॥ १३६
यदा "सखि" भवेत् शब्दः "सखी" चापि च गृह्यते।
पुंसश्चेद् ग्रहणं तत्र स्त्रियाश्च ग्रहणं भवेत्॥ १३७
"अनङ् सौ" च स्थितं सूत्रं पुंसि तत्र प्रयुज्यते।
"अनङ् सौ" च पुनः सूत्रं यदा "सखी" तदापि च॥ १३८
"सखि"शब्दात् यतः पुंसः सूत्रमनङ् प्रवर्त्तते।
सखीशब्दात् स्त्रीलिङ्गाच्च तस्मादनङ् भवेदिह॥ १३९
अनङ् यदा भवेत्तत्र ङिद्वत् कार्य्यं तदा भवेत्।
सख्युरिति स्थितं सूत्रं तत् तदा न प्रवर्त्तते॥ १४०
एवं ङिद्वत् यदा प्राप्तं परिभाषा पुनस्तदा।
विभक्तिश्चेत् परे तत्र लिङ्गं तत्र न गृह्यते॥ १४१
"सखि" शब्दात् यथा स्याच्च "सखी" शब्दात् तथा च न।
सखी मृणालिनीवत् स्यात् तद्वत् रूपं भवेदिह॥ १४२
सखी सख्यौ भवेदत्र सख्यः भवेत् तथा पुनः।
अन्यद् यच्च भवेद्रूपमूहनीयं बुधैश्च तत्॥ १४३

लक्ष्मीः

यदा लक्ष्मीः भवेच् शब्दः सुलोपो न विधीयते।
ई स्त्रियां न भवेदत्र "हलङ्याब्भ्य"श्च न युज्यते॥ १४४
एवं लक्ष्मीः बिसर्गः स्यात् सुलोपो न भवेदिह।
अवी तन्त्री तरी तद्वत् सर्व्वत्रैव विसर्ज्जनम्॥ १४५
यदा ङीषि भवेल्लक्ष्मी सुलोपस्तु तदा भवेत्।
लक्ष्मी तदा पदं तत्र विसर्गो न प्रवर्त्तते॥ १४६

स्त्री

यदा स्त्री स्यात् यदा सु स्यात् पदं स्त्री तु तदा भवेत्।
सम्बुद्धिश्चेत् भवेत् हे स्त्रि विशेषो न स्थितः पुनः॥ १४७
यदा स्त्री स्याद् यदा स्याद् औ यदा स्त्री च यदा च जस्।
सूत्रं परं भवेद् योज्यं सूत्रं परं भवेद् यथा॥ १४८

३०१। स्त्रियाः। ६।४।७९

अजादि सुप् परे स्याच्चेत् स्त्रीशब्दस्य भवेदियम्।
स्त्रियौ स्त्रियः पदं तत्र भवेदियङिति स्थितिः॥ १४९

यदा स्याद् औट् यदा शस् स्यात् सूत्रं परं प्रवर्त्तते ।
इयमत्र विभाषा स्यात् सूत्रमिह परं यथा ॥ १५०

३०२ । वाऽम्शसोः । ६।४।८०

अमि शसि परे तत्र भवेदियङ् विभाषया ।
स्त्रियम् स्त्रीम् स्यात् स्त्रियः स्त्रीः स्याद् अमि परे परे शसि ॥ १५१
यदा स्त्री स्याद् यदा टाप् स्यात् पदं स्त्रिया तदा भवेत् ।
यदा स्त्री स्याद् यदा ङे स्यात् स्त्रियै पदं तदा पुनः ॥ १५२
यदा स्त्री स्याद् यदा ङसि यदा स्त्री स्याद् यदा च ङस् ।
स्त्रियाः पदं भवेदादौ स्त्रियाः पदं भवेत् परे ॥ १५३
यदा स्त्री स्याद् यदा स्याद् आम् नुड़ागमो भवेदिह ।
नुटि स्त्रियाम् पदं तत्र न तावत् स्यादियङ् पुनः ॥ १५४
स्त्रियां स्त्रियोः पुनः स्त्रीषु ङि ओस् सुप् चेत् परे भवेत् ।
स्त्रीशब्दस्य भवेद् यत् यत् तत् तत् मया प्रदर्शितम् ॥ १५५

अतिस्त्रि (पुंसि)

अतिक्रान्तः स्त्रियं यः स स्याद् अतिस्त्रि तदा हि सः ।
अतिस्त्रिः स्यात् पदं तत्र अतिस्त्रियौ पदं भवेत् ॥ १५६
"गुण-नाभाव-औत्व नुड्भिः परत्वात् पुंसि वाध्यते ।
क्लीवे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयमित्यवधार्य्यताम् ॥"
भवेद् गुणो भवेत् ना च भवेद् औत्वं भवेच्च नुम् ।
परत्वाच्च भवन्त्येते पूर्व्वत्वान्न भवेदियम् ॥ १५७
"अतिस्त्रि" स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययो जश् यदा पुनः ।
"जशि चे"ति गुणः स्याच्च अतिस्त्रयः पदं भवेत् ॥ १५८
"अतिस्त्रि" स्याद् यदा शब्दः टाप्रत्ययः पुनर्यदा ।
आङो ना स्यात् तदा तत्र अतिस्त्रिणा पदं भवेत् ॥ १५९
"अतिस्त्रि" स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययो ङि यदा पुनः ।
"अच्च घेः" स्यात् भवेद् औत्वं अतिस्त्रौ स्यात् पदं तदा ॥ १६०
"अतिस्त्री" स्याद् यदा शब्दः प्रत्यय आम् पुनर्यदा ।
"ह्रस्वे"ति स्यात् पुनः नुट् च अतिस्त्रिणां पदं भवेत् ॥ १६१
भवेद् गुणो भवेद् ना च भवेद् औत्वं भवेच्च नुम् ।
परत्वाच्च भवन्त्येते पूर्व्वत्वान्न भवेदियम् ॥ १६२

"हे अतिस्त्रि" पदं तत्र अतिस्त्रिया पदं तथा।
अतिस्त्रयः पदं तद्वत् सम्बुद्धौ च भवेत् त्रयम् ॥ १६३
अतिस्त्रियम् अतिस्त्रिं स्यात् अतिस्त्रियौ अतिस्त्रियः।
अतिस्त्रीन् च भवेच् शब्दो द्वितीयायां प्रदर्शितम् ॥ १६४
अतिस्त्रि स्याद् यदा शब्द यदा ङे च भवेदिह।
अतिस्त्रये पदं तत्र गुणे पदं भवेदिह। १६५
अतिस्त्रि स्याद् यदा शब्दो ङसि यदा भवेत् परे।
अतिस्त्रेः स्यात् तदा रूपं ङस् परे चेत् तथैव च ॥ १६६
अतिस्त्रि स्याद् यदा शब्दः प्रत्यय ओस् परे यदा।
अतिस्त्रियोः पदं तत्र प्रायशश्च प्रदर्शितम् ॥ १६७
अतिस्त्रि स्याद् यदा शब्द भिस् भ्याम् यदा परे भवेत्।
अतिस्त्रिभिः अतिस्त्रिभ्याम् पदं तदा भवेदिह ॥ १६८
"औस्यौकारे च नित्यं स्यात् अम्शसोस्तु विभाषया।
इयादेशोऽचि नान्यत्र न स्त्रियाः पुंस्युपसर्ज्जने ॥"
स्त्रीशब्दः स्याद् यदा गौणः समासश्च भवेद् यदा।
इयमचि भवेन्नित्यम् अमि शसि विभाषया ॥ १६९

अतिस्त्रि (न पुंसके)

अतिस्त्रि स्यात् पदं तत्र अतिस्त्रियी पदं भवेत्।
अतिस्त्रीणि पदं च स्यात् भवेदिह नुड़ागमः ॥ १७०
अतिस्त्रिणा यदा टा स्यात् अतिस्त्रिणे यदा च ङे।
ङे प्रभृतौ पुनः पक्षे प्राग्वद् रूपं भवेदिह ॥ १७१
अतिस्त्रये यदा ङे स्यात् अतिस्त्रिणे तथैव च।
अतिस्त्रेः स्याद् ङसौ तत्र अतिस्त्रिणां पदं तथा ॥ १७२
अतिस्त्रियो भवेद् रूपमतिस्त्रियोः तथा भवेत्।
पुंसि यथा तथा रूपं पुनरिह प्रवर्त्तते ॥ १७३

अतिस्त्रि (स्त्रियाम्)

अतिस्त्रि स्यात् स्त्रियां यत्र पुंसीव च पदं भवेत्।
इह ये च विशेषाः स्युस्ते च परं प्रदर्शिता ॥ १७४
अतिस्त्रीः स्याद् यदा शस् स्यात् अतिस्त्रिया यदा च टा।
अतिस्त्रै स्याद् यदा ङे स्यात् ङिति ह्रस्वः प्रयुज्यते ॥ १७५

नदी संज्ञा विभाषा स्यात् अतिस्त्रियै अतिस्त्रिये ।
अतिस्त्रियाः अतिस्त्रेः स्यात् अतिस्त्रीणां तथा पुनः ॥ १७६
अतिस्त्रियाः अतिस्त्रौ च ङौ परे च पदं भवेत् ।
इह ये ये विशेषाः स्युस्ते च मया प्रदर्शिताः ॥ १७७

७।२।७४-४३ श्लोकाः
रात्रिः १० घटिकाः

श्री

श्री यदा च भवेच् शब्दः सु औ जश् च परे यदा ।
श्रीः भवेच्च भवेत् श्रियौ श्रियः भवेत् पदं तदा ॥ १७८
सम्बुद्धिश्चेत् परे तत्र न युज्यते इयङ् तदा ।
निषेधे च भवेत् सूत्रं यथा परे प्रदर्शितम् ॥ १७९

३०३ । नेयङुवङ्स्थानौ अस्त्री । १।४।४

गतिर्भवेदियङ् यस्य यस्य गतिर्भवेदुवङ् ।
नदी तस्य न संज्ञा स्यात् श्री नित्यन्तु भवेन्नदी ॥ १८०
"हे श्री सु" च यदा तत्र हे श्रीः पदं भवेत्तदा ।
इयङत्र न सिध्येच्च इयमत्र निषिध्यते ॥ १८१
यदा श्री स्यात् यदा ङे च पदं श्रियै तदा भवेत् ।
यदा श्री स्याद् यदा ङसि पदं श्रियाः पदं श्रियः ॥ १८२
"ङिति ह्रस्वः" भवेत् सूत्रं तदिह च प्रयुज्यते ।
ङिति परे नदी संज्ञा प्रवर्त्तते विभाषया ॥ १८३
यदा श्री स्याद् यदा स्यादाम् पदं साध्यं भवेद् यदा ।
प्रयोजनं भवेत् सूत्रं यथा परे प्रदर्शितम् ॥ १८४

३०४ । वामि । १।४।५

गतिर्भवेदियङ् यस्य गतिर्यस्य भवेदुवङ् ।
आमि नदी विभाषा सा श्री नित्यन्तु भवेन्नदी ॥ १८५
यदा श्री स्याद् यदा स्यादाम् श्रियाम् पदं तदा भवेत् ।
नदी भवेत् विभाषा श्री भवेद् आमि तथा पदम् ॥ १८६
यदा श्री स्याद् यदा स्याद् आम् श्रीणाम् पदं तदा भवेत् ।
नुडागमो भवेदत्र णत्वे पदं भवेत् यथा ॥ १८७
यदा श्री स्यात् यदा ङि स्यात् श्रियि श्रियां पदं तदा ।
प्रधीशब्दे विशेषो य स उच्यते परं मया ॥ १८८

प्रधी

लक्ष्मीवत् स्यात् प्रधी तत्र वृत्तिकारमतं हि तत् ।
नित्यं स्त्रियां स्थितः शब्दः शब्दान्तरं विनापि च ॥ १८९
लिङ्गान्तरे न शब्दः स्यात् पुंस्येव हि प्रवर्त्तते ।
पुंवद्रूपं भवेत्तस्य कैयटस्य मतं पुनः ॥ १९०
प्रकृष्टा धी यदा वाक्यं लक्ष्मीवत् च भवेत् यदा ।
अमि शसि विशेषः स्यात् प्रध्यम् प्रध्यस्तथा भवेत् ॥ १ १
सुष्ठुधी र्यस्य सुधी स इति वाक्यं भवेद् यदि ।
श्रीशब्दवद् भवेद् रूपं वृत्तिकारमतं हि तत् ॥ १९२
सुष्ठु ध्यायति या सेति पुनर्व्वाक्यं भवेद् यदि ।
तदापि च पदं श्रीवत् इत्यपि वृत्तिकृत् पुनः ॥ १९३
पुंवद् रूपं भवेत्तस्य परेषां च मतं स्थितम् ।
सुष्ठु धी श्चेत् भवेद् वाक्यं श्रीवत् स्यात् कर्मधारये ॥ १९४
ग्रामणी च स्त्रियां शब्दः पुंवदेव पदं भवेत् ।
खलपूश्चेत् कटप्रूश्चेत् पुंवदेव भवेत् पदम् ॥ १९५

इति ईदन्ताः

अथ उदन्तप्रकरणम्

धेनुः

मतिवच्च भवेद् "धेनु" विशेषश्च न दृश्यते ।

क्रोष्टु

क्रोष्टुशब्दे विशेषो यस्तस्मिन् सूत्रं परं भवेत् ॥ १९६

३०५ । स्त्रियां च । ७।१।९६

स्त्रीवाची च यदा शब्दः तृजन्तवद् भवेद् गतिः ।
क्रोष्ट्री तदा भवेद् रूपम् ङीविह स्यात् परेण च ॥ १९७

३०६ । ऋन्नेभ्यो ङीप् । ४।१।५

ऋकारान्तो यदा शब्दो नकारान्तो यदा पुनः ।
प्रत्ययः ङीप् तदा योज्यः स्त्रियामिष्टं पदं यदा ॥ १९८
एवं पदं भवेत् क्रोष्ट्री रूपं भवेत् यथा परम् ।
क्रोष्ट्री क्रोष्ट्र्यौ पुनः क्रोष्ट्र्यः सु औ जश् चेत् परे भवेत् ॥ १९९

अथ ऊदन्तप्रकरणम्

यथा मृणालिनी तत्र तथा वधू भवेत् पुनः ।
श्रीवत् भ्रूश्च भवेत् शब्दः विशेषो न स्थितः खलु ॥ २००
खलपू चेत् स्त्रियां तत्र पुंवदेव गतिर्भवेत् ।
पुनर्भूः स्याद् यदा शब्दः तदा रूपं यथा परे ॥ २०१

पुनर्भू

उकारस्य वकारः स्याद् दृन्भुः स्याद्धि च वार्त्तिकम् ।
उवङ् तस्मात् न सिध्येच्च नेयमिति न युज्यते ॥ २०२
नदी संज्ञा भवेत्तस्मात् हे पुनर्भू पदं भवेत् ।
पुनर्भूः स्यात् पुनर्भ्वौ च पुनर्भ्वः स्यात् पदं तदा ॥ २०३
पुनर्भूः स्याद् यदा शब्दः यदा स्याद् आम् परे पुनः ।
नकारस्य भवेत् णत्वं सूत्रं परं प्रवर्त्तते ॥ २०४

३०७ । एकाजुत्तरपदे णः । ८।४।१२

समासश्चेद् भवेदत्र पदमेकाच् परे यदा ।
पूर्व्वे यदि निमित्तं स्यात् परस्य "न" भवेच्च णः ॥ २०५
"न" परे चेत् पदान्ते स्यात् अथवा नुम् भवेत् परे ।
विभक्तौ चेत् परे न स्यात् तदेव हि भवेद् विधिः ॥ २०६
सूत्रमिह समारब्धं तेनैव नित्यता भवेत् ।
पुनर्णग्रहणं चात्र स्पष्टार्थं स्यादिति स्थितिः ॥ २०७
दृनिति वार्त्तिकं स्याच्च यणिह च तथा भवेत् ।
परं यण् बाधितं चात्र परत्वात् नुट् प्रवर्त्तते ॥ २०८
वर्षाभू स्याद् यदा शब्दः स्याद आमिह परे यदा ।
भवेद् नुम् च भवेद् णत्वं वर्षाभूणां पदं भवेत् । २०९

वर्षाभू

भेके यदा स्थितः शब्दः पुंसि भवेत् भवेत् स्त्रियाम् ।
सम्बुद्धिश्चेत् हे वर्षाभूः कैयटस्य मते भवेत् ॥ २१०
हे वर्षाभू पदं भवेत् परेषां च मते पुनः ।
भेके पुनर्नवायां स्त्री भेके तु केवलं पुमान् ॥ २११

इति ऊदन्ताः

अथ ऋदन्तप्रकरणम्

३०८। न षट् स्वस्रादिभ्यः। ४।१।१०

न च षट्संज्ञकेभ्यः स्यात् ङीप् टाविह सतां मते।
स्वस्रादिकं भवेत् सप्त गणे मया प्रदर्शितम् ॥ २१२
"अप्तृन्नि"ति भवेद् दीर्घः पदं परं यथा भवेत्।
स्वसा स्यात् स्वसारौ स्याच्च स्वसारः स्यात् तथैव च ॥ २१३

मातृ

मातृशब्दः स्थितो लोके पितृवच्च भवेत् पदम्।
शसि पदं भवेत् मातृः विशेषः स भवेदिह ॥ २१४

इति ऋदन्ताः

अथ ऐदन्तप्रकरणम्

रैशब्दश्चेत् स्त्रियां तत्र पुंसीव च पदं भवेत्।

इति ऐदन्ताः

अथ ओदन्तप्रकरणम्

द्योशब्दश्च स्थितस्तत्र गोशब्दवत् प्रवर्त्तते ॥ २१५

इति ओदन्ताः

अथ औदन्तप्रकरणम्

नौशब्दश्च स्त्रियां तत्र ग्लौशब्दवत् पदं भवेत्।
स्त्रियां ये ये स्थिताः शब्दाः ते ते मया प्रदर्शिताः ॥ २१६

इति औदन्ताः

८।२।७४-३६ श्लोकाः

शुक्रवारः द्विप्रहरः (२-३०) घटिकाः

इति अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्

श्रीभुवनमोहन-मृणालिनी-सुत
श्रीहरिपददत्तविरचितायां व्याकरणकारिकायाम्
अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्।

अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्

अदन्तप्रकरणम्

ज्ञान

ज्ञानमिति यदा शब्दः सु परे च भवेद् यदा।
इह सूत्रं भवेद् योज्यं सूत्रं परं यथा भवेत्॥ १

३०९। अतोऽम्। ७।१।२४

अदन्तं चेत् भवेत् क्लीवं स्वमोरम् स्यादिति स्थितिः।
यदा ज्ञान यदा सु स्यात् ज्ञानं पदं तदा भवेत्॥ २
यदा ज्ञान यदा स्यादम् ज्ञानं भवेत् तदापि च।
"अमि पूर्व्वः" स्थितं सूत्रं तदिह च प्रयुज्यते॥ ३

३१०। नपुंसकाच्च। ७।१।१९

औ परे चेद् परे चेद् औट् क्लीवात् शी स्यादिति स्थितिः।
प्रकृतेश्च तदा तत्र भसंज्ञापि प्रयुज्यते॥ ४

३११। यस्येति। ६।४।१४८

इकारश्चेत् परे तत्र तद्धितश्चेत् परे भवेत्।
इकारस्य उकारस्य भवेत् तदा विलोपनम्॥ ५
यदा ज्ञान यदा शी स्यात् ज्ञान ई स्यात् तदा पुनः।
ज्ञानी भवेत् पदं तत्र अकारः लुप्यते तदा॥ ६
परं लोपः न तावत् स्यात् लोप इह न युज्यते।
वार्त्तिकं च स्थितं तत्र तेन लोपो निषिध्यते॥ ७

ओङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः (वा)

ओङः शी चेत् परे तत्र लोपो नेह विधीयते।
ज्ञान ई च यदा तत्र पदं ज्ञाने तदा भवेत्॥ ८
ज्ञान यदा पुनः शब्दः जश् शस् इह परे यदा।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते॥ ९

३१२। जश्शसोः शिः। ७।१।२०

जश्शसोः शि भवेदत्र क्लीवे शब्दो यदा भवेत्।
ज्ञान जश् शस् यदा तत्र ज्ञान शि स्यात् तदा पुनः॥ १०
ज्ञान शि स्यात् यदा तत्र सूत्रं परं प्रयुज्यते।
सर्व्वनामस्थानं भवेत् तदा संज्ञा परेण च॥ ११

३१३। शि सर्व्वनामस्थानम्। १।१।४२

इह शि यः समादेशः क्लीवात् परे विधीयते।
सर्व्वनामस्थानं तत् स्यान् तत् कार्य्यं च प्रवर्त्तते॥ १२

३१४। नपुंसकस्य झलचः। ७।१।७२

अजन्तं चेद् भवेदङ्गं झलन्तं चेत् भवेत् पुनः।
सर्व्वनामस्थाने तत्र भवेत् खलु नुमागमः॥ १३
यदा ज्ञान यदा शि स्यात् ज्ञान नुम् शि भवेत्तदा।
उपधाया भवेद् दीर्घः ज्ञानानि स्यात् पदं तदा॥ १४
अम् ओट् शस् चेत् परे तत्र तथैव च पदं भवेत्।
विशेषो न स्थितश्चात्र रामवत् स्यात् पदं परे॥ १५
धनं वनं फलं तत्र सममेव गतिर्भवेत्।
विस्तरो न मया दत्त ऊहनीयो बुधैरिह॥ १६

कतर

३१५। अद्‌ड्डतरादिभ्यः। ७।१।२५

पञ्चभ्यः डतरादिभ्यः स्वमोरदड् भवेदिह।
डतरो डतमश्चान्यत् अन्यतरस्तथेतरत्॥ १७

३१६। टेः। ६।४।१४३

भस्य च टेर्भवेल्लोपः ङिदिह चेत् परे भवेत्।
कतरत् कतरे तत्र कतमानि तथा पुनः॥ १८
सूत्रञ्च "वावसाने" स्यात् कतरत् च तथा भवेत्।
कतरत् कतरद् तत्र पदद्वयं भवेत्तथा॥ १९
सम्बुद्धेर्नलोपस्तत्र सवर्णदीर्घता न च।
प्रथमयोः एङिति न भस्य टेश्च विलोपनम्॥ २०
हे कतरत् भवेत्तस्मात् हे कतरे तथैव च।
भवेत् हे कतरानि च शेषे पुंवत् पदं भवेत्॥ २१
कतमत् स्यात् पदं तत्र स्यादन्यश्च पदं तथा।
अन्यतरत् भवेत्तद्वत् इतरत् स्यात् तथैव च॥ २२

एकतरात् प्रतिषेधो वाच्यः (वा)

एकत्तरो यदा शब्दः प्रतिषेधो भवेत्तदा।
एकतरम् भवेदत्र न स्यादेकतरत् पुनः॥ २३

अजर (नपुंसके)

अजर सु यदा च स्याद् अजर् औम् च तदा भवेत् ।
सन्निपातपरिभाषाबलाद् जरस् न युज्यते ॥ २४
अजर् यदा यदा स्यादम् अजरञ्च पदं भवेत् ।
अजरसी भवेद् द्वित्वे स्यादजरे तथैव च ॥ २५
अजर स्याद् यदा तत्र जश् इह च यदा पुनः ।
प्रत्ययः शि भवेदत्र भवेद् जरस् भवेच्च नुम् ॥ २६
जरसिह भवेदादौ पश्चात् नुम् च प्रवर्त्तते ।
एवं यदा स्थितं तत्र सूत्रं परं भवेदिह ॥ २७

३१७। सान्तमहतः संयोगस्य। ६।४।१०

सान्तो यः संयोगस्तत्र तस्य "म" चेद् भवेदिह ।
महतो यो नकारः स्यात् स चेदिह परे भवेत् ॥ २८
सर्व्वनामस्थाने परे उपधादीर्घता तदा ।
सम्बुद्धिश्चेत् तदा न स्यादुपधादीर्घता पुनः ॥ २९
अजरांसि पदं तस्मात् जसि परे भवेदिह ।
अजराणि पदं तद्वत् न चेद् भवेद् पुनर्जरस् ॥ ३०
अजर अम् यदा तत्र सूत्रत्रयं प्रवर्त्तते ।
"स्वमोः" च स्याद् "अतोऽम्" स्यात् "जरायाः" स्यात् तथैव च ॥ ३१
आद्यं द्वयं तु बाधित्वा परत्वाद् स्याद् जरस् तदा ।
सन्निपातपरिभाषा भवेदिह न लुक् ततः ॥ ३२
अजर-स्-अम् तदा तत्र अजरसम् पदं तदा ।
यदा तत्र जरस् न स्यात् अजरम् स्यात् पदं तदा ॥ ३३
इह नास्ति विशेषस्तु फलवच्च पदं भवेत् ।
अजरसी अजरे स्यात् यदा स्यादौट् परे पुनः ॥ ३४
अजरांसि पदं च स्यात् अजराणि परे शसि ।
परं पदं भवेद् यद् यत् तत्तद्बुह्यं पुनर्बुधैः ॥ ३५

हृदय (पद्दन्....६ १ ६३)

हृदयस्य भवेद् हृद् च उदकस्य भवेदुदन् ।
आसनस्य भवेदासन् समादेशा भवन्ति ते ॥ ३६
शसि परे भवेद् हृन्ति परे टा चेद् भवेद् हृदा ।
हृद्भ्यां भवेत् परे चेद् भ्याम् पदं तद्वत् प्रवर्त्तते ॥ ३७

परे सम् चेद् उदानि स्यात् उद्रा भवेत् परे च टा ।
उद्भ्यां भवेत् परे चेद् भ्याम् पदमेवं प्रवर्त्तते ॥ ३८

आसानि स्यात् यदा स्यात् शस् आस्ना भवेत् यदा च टा ।
आसभ्यां स्यात् यदा च भ्याम् पूर्व्ववच्च पदं भवेत् ॥ ३९

एवं शसि भवेन्मांसि भवेत् मासा यदा च टा ।
माभ्यां भवेत् परे भ्याम् चेत् पूर्व्ववत् स्यादिहापि च ॥ ४०

"पद्दन्" इति स्थितं सूत्रं "प्रभृतिषु" च तत्र च ।
यत् स्थितं तत् भवेद् ग्राह्यं ग्राह्यं च तत् स्थितं न यत् ॥ ४१

उक्तस्य ग्रहणं न्यायम् अनुक्तस्य तथैव च ।
"मांस्पचन्यां" पदं भाष्ये अनुक्तं च धृतं भवेत् ॥ ४२

पदन्निति स्थितं यत् तत् वैदिके हि न केवलम् ।
लौकिकेऽपि पुनर्योज्यं पदं दृष्टं हि लौकिके ॥ ४३

छन्दसीति चानुवृत्ति वृंत्तौ यद्यपि दर्शितम् ।
छन्दस्येव भवेत् पद्दन् यद्यपि तत्र सूचितम् ॥ ४४

तथापि लौकिके तेषां प्रयोगः स्यात् सुसम्मतः ।
वार्त्तिकसम्मतिश्चात्र प्रमाणं तु भवेदिह ॥ ४५

"अपोभींश्च" स्थितं सूत्रं वैदिके वत प्रवर्त्तते ।
"मामश्छन्दसि" तत्रैव वार्त्तिकं च पुनर्धृतम् ॥ ४६

वैदिकं तु समाश्रित्य यत्र सूत्रं प्रवर्त्तते ।
पुनस्तत्र छन्दसीति वार्त्तिकं न निरर्थकम् ॥ ४७

लौकिकेऽपि भवेच् शब्द इति तेन प्रतीयते ।
कैयटेन पुन र्व्याख्या तथैवेह प्रदर्शिताः ॥ ४८

कैयटदर्शितदिशा शब्दा ग्राह्या ततश्च ते ।
यथा यथा प्रयोगः स्यात् गृह्यते च तथा तथा ॥ ४९

इति अदन्ताः

अथ आदन्तप्रकरणम्

श्रीपा

३१८ । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १।२।४७

अजन्तस्य पुनः क्लीवे भवेद् ह्रस्व इति स्थितिः ।
श्रीपं पदं भवेद् ह्रस्वे ज्ञानवच्च पदं भवेत् ॥ ५०

यदा श्रीपा यदा ङे च श्रीपाय स्यात् पदं तदा ।
आलोपो न भवेदत्र "सन्निपाते"ति नात्र च ॥ ५१

इति आदन्ताः

अथ इदन्तप्रकरणम्

वारि

यदा वारि यदा सु स्यात् सूत्रं परं प्रयोजनम् ।
प्रत्ययः सु भवेल्लुप्तः लोपे सूत्रं परं यथा ॥ ५२

३१९ । स्वमोर्नपुंसकात् ।

अङ्गात् क्लीबात् स्वमोर्लुक् स्यात् तथा वारि भवेदिह ।
यदा वारि यदा स्याद् औ सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ ५३

३२० । इकोऽचि विभक्तौ । ७।१।७३

अजादि सुप् परे यत्र पुनरिह प्रवर्त्तते ।
इगन्तस्य तु क्लीबस्य नुमागमो भवेत्तदा ॥ ५४
वारि नुम् औ तदा स्याच्च नुमः शी स्यात् तदा पुनः ।
वारिनी स्यात् तदा तत्र वारीणि स्यात् पुनर्जशि ॥ ५५
हे वारि सु यदा तत्र हे वारि स्यात् तदा पुनः ।
हे वारे स्यात् तथैवात्र गुणा इह प्रवर्त्तते ॥ ५६
"न लुमताः"- निषेधो यो न स नित्यो भवेदिह ।
सम्बुद्धौ तु गुणस्तस्मात् प्राप्नोतीति स्थितिर्भवेत् ॥ ५७
यदा वारि यदा टा स्यात् वारिणा स्यात् पदं तदा ।
यदा वारि यदा ङे स्यात् वारिणे स्यात् तदा पुनः ॥ ५८
"घेर्ङिति" च स्थितं सूत्रं गुणस्तेन च लभ्यते ।
परं गुणो न तावत् स्यात् वार्त्तिकेन स बाध्यते ॥ ५९

वृद्ध्यौत्व-तृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्व्वविप्रतिषेधन (वा)

न वृद्धिः स्यात् न स्याद् औ च न तृज्भावो गुणश्च न ।
तान् च सर्व्वान् बाधित्वेव नुमागमो भवेदिह ॥ ६०
यदा वारि यदा ङसि यदा ङस् च भवेत् परे ।
वारिणः स्यात् पदं तत्र वारिणोः स्यात् तथैव च ॥ ६१
यदा वारि यदा स्यादाम् नुमिह च भवेत्तदा ।
"नुमचि"—वार्त्तिकं योज्यं वारीणां स्यात् च दीर्घता ॥ ६२

यदा वारि यदा स्यादाम् नुमचि च प्रयुज्यते ।
नुमागमस्ततो दीर्घः वारीनां स्यात् पदं तदा ॥ ६३
यदा वारि यदा ङि स्यात् वारिणोः स्यात् तदा पुनः ।
यदा वारि यदा स्याद् ओस् वारिणोः स्यात् तदा पुनः ॥ ६४
यदा वारि यदा स्यात् सुप् वारिषु स्यात् पदं तदा ।
हरिवच्च भवेद् रूपं सर्व्वं मया प्रदर्शितम् ॥ ६५

अनादि

"अनादि" च स्थितः शब्दः भवेत्तस्य द्विलिङ्गता ।
नपुंसके भवेच्च शब्दः पुंसि भवेत् तथैव च ॥ ६६
अनादि स्यात् यदा शब्द प्रत्ययो "ङे" पुनर्यदा ।
पुंवद्रूपं विभाषा स्यात् विशेषयां परं यथा ॥ ६७

३२१ । विभाषादां भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य । ७।१।७४

इगन्तं चेद् भवेत् क्लीवं पुंस्यपि चेत् पदं स्थितम् ।
अचि पुंवद् पदं वा स्यात् गालवस्य मते पुनः ॥ ६८
अनादि स्याद् यदा शब्दः यदा च ङे परे भवेत् ।
"अनादये" पदं च स्यात् अनादिने पदं तथा ॥ ६९
वारिवच्च भवेत् रूपं विस्तरो न प्रयोजनम् ।
"पीलु" शब्दे विशेषो यो दर्शयामि परं च तम् ॥ ७०
पीलु यदा स्थितो वृक्षे पुंसि पदं तदा भवेत् ।
पीलु यदा फले स्याच्च पदं भवेत् नपुंसके ॥ ७१
यदा पीलु फले तत्र यदा ङे च परे भवेत् ।
पीलुने स्यात् तदा तत्र पुंवेद् रूपं न युज्यते ॥ ७२
पीलु यदा भवेच्च शब्द फलमेव मतं भवेत् ।
पुनस्तेन न शब्देन वृक्षोऽपि च भवेत् मतः ॥ ७३
न शब्दो भाषितपुंस्कः विभाषा न ततो भवेत् ।
भिन्नमिह निमित्तं स्यात् न तत् वृक्षः पुनः फलम् ॥ ७४

दधि

३२२ । अस्थि-दधि-सक्थ्यक्ष्णाम् अनङ्नुदात्तः । ७।१।७५

अचि टादौ भवेदेषामनङिति स्थितिर्भवेत् ।
उदात्तः स पुनश्चात्र ङ् तत्र तत्र प्रवर्त्तते ॥ ७५

दधि यदा भवेच् शब्दः टा यदा च परे भवेत्।
अकारस्य भवेल्लोपः पदं दध्ना भवेद् तदा ॥ ७६
दध्ने भवेत् भवेत् दध्नः दध्नो दध्नि तथा भवेत्।
दधनि च पदं तत्र वारिवच्च पदं परम् ॥ ७७
अस्थि भवेत् तथैवेह सक्थि भवेत् तथैव च।
अक्षि भवेत् पुनस्तद्वत् विशेषस्तु न वर्त्तते ॥ ७८
स स शब्दो यदाग्रे स्यात् तथा तथा भवेत् पुनः।
अतिदध्ना पदं च स्यात् तथा तथा भवेत् पुनः ॥ ७९

इति इदन्ताः

अथ ईदन्त प्रकरणम्

सुधी – सुधि

सुधि स्यात् सुधिनी स्याच्च सुधीनि स्यात् तथैव च।
हे सुधि स्यात् हे सुधे स्यात् पदमिह समं पुनः ॥ ८०
सुधिना स्यात् पदं तत्र सुधिनः स्यात् पदं तथा।
प्रधिशब्दे विशेषः स्यात् प्रध्या स्यात् प्रधिना पुनः ॥ ८१

इति ईदन्ताः

अथ उदन्तप्रकरणम्

मधु

यदा मधु भवेच् शब्दः पदं साध्यं भवेद् यदा।
मधु स्यात् मधुनी स्याच्च मधूनि स्यात् तथैव च ॥ ८२
हे मधो स्यात् हे मधु स्यात् सम्बुद्धिश्चेत् स्थिता परे।
मधुने स्यात् पदं तत्र मधवे तु कदापि न ॥ ८३

सममेव भवेदम्बु समं रूपं प्रवर्त्तते।
सानु यदा भवेत् स्नु च स्नूनि सानूनि चापि च ॥ ८४

प्रियक्रोष्टु

प्रियक्रोष्टु भवेदत्र स्यात् प्रियक्रोष्टुनी तथा।
भवेत् प्रियक्रोष्टूनि च न तृज्वत् स्यात् भवेच्च नुम् ॥ ८५
स्यात् प्रियक्रोष्टुने तत्र यदा च ङे प्रवर्त्तते।
टादौ पुंसि प्रियक्रोष्टा स्यात् प्रियक्रोष्टुना तथा ॥ ८६

प्रियकोष्ट्रे तथैव स्यात् स्यात् प्रियक्रोष्ट्रो तथा ।
अन्यत्र केवलं नुम स्यात् स्यात् प्रियकोष्ट्रुना नुमि ॥ ८७
स्यात् प्रियकोष्टुनां तत्र यदा स्यादाम् परे पुनः ।
नुड़ागमो भवेदत्र नुमेति वार्त्तिकं स्थितम् ॥ ८८

इति उदन्ताः

अथ ऊदन्तप्रकरणम्

मुलू

मुलू भवेत् मुलुनी च मुलूनि स्यात् पदं तथा ।
मुलुना च तथा मुल्वा पुनर्भवेदिति स्थितिः ॥ ८९

इति ऊदन्ताः

अथ ऋदन्तप्रकरणम्

धातृ

धातृ स्याद् धातृनी स्याच्च धातृनी स्यात् तथैव च ।
हे धातः स्यात् हे धातृः स्यात् सम्बुद्धौ च पदं पुनः ॥ ९०
धात्रा स्यात् धातृनी स्याच्च यदा टा च परे भवेत् ।
ज्ञातृ कर्त्तृ भवेदेवम् विशेषश्च न दृश्यते ॥ ९१

इति ऋदन्ताः

अथ ओदन्तप्रकरणम्

प्रद्यो यदा स्थितः शब्दः पदं साध्यं भवेद् यदा ।
ओकारस्य भवेद् "उ" च नपुंसके पदं यदा ॥ ९२

३२३ । एच इक् ह्रस्वादेशे । १।१।४८

ह्रस्वो यदा भवेद् योज्य एच इक् स्यात् न चापरः ।
प्रद्यु स्यात् प्रद्युनि स्याच्च प्रद्यूनि स्यात् ततः परम् ॥ ९३
प्रद्युने स्यात् पदं ङेचेन् पुंवन्नेह प्रवर्त्तते ।
नेह भाषितपुंस्कत्वं प्रद्यु यदा भवेदिह ॥ ९४
अग्रे चापि भवेदेवम् सर्व्वत्रैव विधिर्भवेत् ।

इति ओदन्ताः

अथ एदन्तप्रकरनम्

प्ररि

प्ररि स्यात् प्ररिणी स्याच्च प्ररीणि स्यात् तथैव च ॥ ९५

प्ररिणा स्यात् तथैवात्र यदा च टा परे भवेत् ।
प्रराभ्याम् च पदं भ्यामि रैवद् गतिर्भवेदिह ॥ ९६
एकदेशविकृतस्य भिन्नधा न गतिर्भवेत् ।
"रायो हलि" भवेद् योऽयं रैशब्दाञ्च भवेत् "प्ररि" ॥ ९७
प्रराभिश्च पदं तत्र "रायो हलि" प्रयुज्यते ।
"नुमचिर"—भवेदात्वं प्रराणामिति माधवः ॥ ९८
नुटि चात्वं भवेन्नैव "सन्निपातो" न युज्यते ।
परिभाषा न नित्या स्यात् प्ररीणां तु भवेदिह ॥ ९९

इति औदन्ताः

अथ औदन्तप्रकरणम्

सुनौ = सुनु

सुनु भवेत् सुनुनि स्यात् सुनूनि स्यात् तथैव च ।
सुनुना स्यात् सुनुने स्यात् पदं परं यथायथम् ॥ १००

इति औदन्ताः

१०।२।७४-१०० श्लोकाः
मध्याह्नः (१२ घटिका)
रविवारः

इति अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्

अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणे—	६५३ श्लोकाः
अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणे—	२१६ श्लोकाः
अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणे—	१०० श्लोकाः
	९६९ श्लोकाः

भुवनो जनको यस्य माता यस्य मृणालिनी ।
खुकी च भगिनी यस्य भगिनी च मनोरमा ॥
वाङ्लादेशे ढाकामध्ये हरिणायामभूच्च यः ।
रामपुरहाटे येन वसतिश्च कृता परे ॥
सोऽहं हरिपदो दत्तः करोमि कारिकामिह ।
शकादष्टादशशतात् षण्णवत्यधिके खलु ॥

अथ हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्

हकारान्तप्रकरणम्

लिह्

लिह् यदा च भवेद् धातुः प्रत्ययः क्विप् परे यदा ।
लिह् तदा च भवेच् शब्दः स इह प्रकृतिर्भवेत् ॥ १

लिह् यदा च भवेच् शब्दः प्रत्यय सु परे यदा ।
"हल्ङ्याब्भ्योश्च" भवेद् योग्यं प्रत्ययः सु विलुप्यति ॥ २
लिह् तदा च स्थितस्तत्र हकारः स्यात् पदान्ततः ।
एवं यदा स्थितं तत्र सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ ३

३२४ । हो ढः । ८।२।३१

हकारस्य ढकारः स्यात् पदान्ते च तथा झलि ।
हकारस्य ढकारश्चेत् लिट् तदा च भवेदिह ॥
एवं यदा स्थितं तत्र "झलांजश्" च प्रयुज्यते ।
ढकारस्य डकारः स्यात् पदं लिड् च तदा भवेत् ॥ ४
"वावसाने" स्थितं सूत्रं तदपि च प्रयुज्यते ।
डकारस्य टकारः स्यात् पदं लिट् च भवेत्तदा ॥ ५

लिह् यदा च भवेच् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
लिड् भवेच्च पदं तत्र लिट् भवेच्च पदं तदा ॥ ६
लिह् यदा च भवेच् शब्दः प्रत्यय औ परे यदा ।
लिहौ भवेत् पदं तत्र विशेषश्च न विद्यते ॥ ७
लिह् यदा च भवेच् शब्दः प्रत्ययोजश् परे यदा ।
पदं लिहः भवेत्तत्र न विशेषः पुनः स्थितः ॥ ८
लिहम् लिहौ लिहः तत्र परे तत्र पदानि च ।
लिहा भवेद् भवेद् लिड्भ्याम् लिड्भिः भवेत् परे पुनः ॥ ९
लिह् यदा च भवेच् शब्दः प्रत्ययः सुप् परे यदा ।
लिट्सु भवेत् पदं तत्र विशेषो न स्थितः पुनः ॥ १०
लिह् यदा च भवेच् शब्दः प्रत्ययः सुप् परे यदा ।
"ङः सि धुट्" च भवेद् वापि लिट्त्सु स्याच्च पदं तदा ॥ ११

दुह्

दुह् यदा च भवेद् धातुः प्रत्ययः क्विप् परे यदा ।
दुह् भवेच्च तदा शब्दः स इह प्रकृतिर्भवेत् ॥ १२
दुह् यदा च भवेच् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
"हलङ्याब्भ्योश्च" भवेद् योज्यं प्रत्ययः सु विलुप्यते ॥ १३
दुह् तदा च स्थितस्तत्र हकारः स्यात् पदान्ततः ।
हकारस्य ढकारः स्यात् "हो ढ" इति स्थितं खलु ॥ १४
हकारस्य ढकारस्तु पुनरिह न वर्त्तते ।
अपवादे स्थितं सूत्रं यथा परे प्रदर्शितम् ॥ १५

३२५ । दादेर्धातोर्घः । ८।२।३२

उपदेशे दकारादि र्यदि धातुर्भवेदिह ।
हकारस्य घकारः स्यात् पदान्ते च तथा झलि ॥ १६

दुह् तत्र च स्थितः शब्दः हकारश्च पदान्ततः ।
हकारस्य घकारः स्यात् रूपं दुघ् च तदा भवेत् ॥ १७

पूर्व्वपक्षः

दामलिहमात्मनं चेदिहच्छतीति भवेदिह ।
यदि दामलिह्यतीति धातुर्भवेत् पुनः क्वचित् ॥ १८
तथाभूतात् पुनर्धातोः प्रत्ययः क्विप् भवेद् यदि ।
दामलिह् स्यात् तदा शब्दः स इह प्रकृतिर्भवेत् ॥ १९
प्रकृतिः स्याद् यदा तत्र प्रत्ययोऽपि तदा भवेत् ।
स्वादिकं प्रत्ययस्तत्र प्रयुज्यते यथायथम् ॥ २०
दामलिह् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
"हल्ङ्याब्भ्योश्च" भवेद् योज्यं प्रत्ययः सु विलुप्यति ॥ २१
सुलोपः स्याद् यदा तत्र दामलिह् स्यात् तदा पुनः ।
हकारश्च तदा तत्र पदान्ते स्यादिति स्थितिः ॥ २२
दामलिह् च स्थितो धातुः दामलिह् स्यात् ततः पदम् ।
दामलिह् च यदा तत्र दकारादिः स्थितस्तदा ॥ २३
दकारादि र्यदा धातुः सूत्रमिदं प्रयुज्यते ।
हकारस्य घकारः स्याद् दामलिघ् स्यात् पदं तदा ॥ २४

दामलिघ् स्यात् पदं तत्र न तदिष्टं पदं पुनः।
अनिष्टं ते महत् तत्र पूर्वतः समुपस्थितम् ॥ २५

उत्तरपक्षः

दामलिह् स्याद् यदा धातुः दकारादिर्भवेत्तदा।
विषये तु पुनस्तस्मिन् संशयो वर्त्तते न हि ॥ २६
तथापि च पुनः सूत्रं "दादे"रिह न युज्यते।
हकारस्य घकारोपि नेह पुनः प्रसज्यते ॥ २७
उपदेशे यदा धातोर्दकार आदितो भवेत्।
तस्मिन् काले यदादौ च दकारः श्रूयते पुनः ॥ २८
धातुपाठे तथाभूतो धातुर्यदा च दृश्यते।
तदैव च विधिर्योज्यः नान्यदा च विधिर्भवेत् ॥ २९
दामलिह् च पुनर्धातुरुपदेशे न विद्यते।
धातुपाठे पुनर्धातु न हि तत्र च दृश्यते ॥ ३०

उपदेशे यदा धातु र्न विद्यते न दृश्यते।
कथं पुनर्दकारो वा स्यादादितस्तदा पुनः ॥ ३१
दामलिह् स्याद् यदा धातुस्तदा सूत्रं न युज्यते।
दामलिघ् च पदं तस्मात् नेह पुनश्च लभ्यते । ३२
"हो ढ" इति स्थितं यत् तत् पुनरिह प्रसज्यते।
दामलिड् स्यात् पदं तत्र दामलिट् च पदं भवेत् ॥ ३३
रूपं दुघ् च स्थितं तत्र यथा मया प्रदर्शितम्।
ततः परं पुनः सूत्रं भवेत् प्रयोजनम् यथा ॥ ३४

३२६। एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः। ८।१।३७

अवयवो यदा धातोरेकाजिह च दृश्यते।
अवयवः पुनश्च स झषन्तोपि भवेद् यदि ॥ ३५
अवयवस्य तस्य च बशः स्थाने भवेच्च भष्।
सकारे च ध्वशब्दे च पदान्ते च विधिर्भवेत् ॥ ३६

पूर्व्वपक्षः

एकाज् धातुरिति व्याख्या कथमिह न युज्यते।
धातुरिति विशेष्यं स्यात् एकाजिति विशेषणम् ॥ ३७

सामानाधिकरण्येन व्याख्या यदा भवेदिह ।
न वैयधिकरण्येन व्याख्या न्याय्या भवेत्तदा ॥ ३८

उत्तरपक्षः

सामानाधिकरण्येन व्याख्या न युज्यते खलु ।
सामानाधिकरण्ये च पदमिष्टं न सिध्यति ॥ ३९
यदा गर्दभ् यदा सु स्यात् पदं गध्रप् तदा भवेत् ।
सामानाधिकरण्यं चेत् पदं हि तत् न सिध्यति ॥ ४०
गर्दभ् यदा भवेच्च शब्दः अनेकाच् स भवेत् तदा ।
एकाच् न स्यात् पुनः शब्दः भष्भावो न भवेत्ततः ॥ ४१
भष्भावो न यदा तत्र धकारोऽपि तदा च न ।
गर्धमिति धमध्यश्च पदं तदा न लभ्यते ॥ ४२
धातोरवयवः यः स्यात् स चेदेकाच् भवेदिह ।
इति वैयधिकरण्ये व्याख्या यदि प्रयुज्यते ॥ ४३
इष्टसिद्धिस्तदा च स्यात् गर्धप् इति पदं भवेत् ।
गर्धप् इति धमध्यश्च पदमिष्टं भवेदिह ॥ ४४
गर्दभ् यदा भवेच्च शब्दः अवयवो भवेच्च "दभ्" ।
एकाजपि भवेच्च "प" झषन्तोपि पुनर्भवेत् ॥ ४५
एवं यदा स्थितं तत्र व्याख्या दत्ता प्रयुज्यते ।
बशोभष् स्यात् तदा तत्र दकारस्य धकारता ॥ ४६
सामानाधिकरण्यं चेत् गर्धप् इति न लभ्यते ।
व्याख्या वैयधिकरण्ये तत इह समाश्रिता ॥ ४७

पूर्वपक्षः

"झलो झलि" स्थितं पूर्वं "झली"ति चानुवर्त्तते ।
व्याख्यायाञ्च पुनस्तत्र अनुवृत्तिर्न दर्शिता ॥ ४८

उत्तरपक्षः

"सध्वो"रिति पदं सूत्रे मुनिनेह निवेशितम् ।
"झली"ति च निवृत्तं स्यात् अनुवृत्तिर्न वर्त्तते ॥ ४९
"सध्वो"रिति ग्रहणात् तत्र झलीति च निवर्त्तते ।
व्याख्यायाञ्च पुनस्तस्मात् झलीति न धृतं भवेत् ॥ ५०

ঝলীতি চেদনুবৃত্তম্ অনিষ্টং তু মহদ্ ভবেৎ ।
দুগ্ধং দোগ্ধা ইত্যাদৌ চ ধকারঃ স্যাৎ তদা পুনঃ ॥ ৫১
ঝলীতি চ নিবৃত্তং স্যাদ্ অনিষ্টং ন তথা ভবেৎ ।
দুগ্ধং দোগ্ধা ইত্যাদৌ চ ধকারো ন প্রবর্ত্ততে ॥ ৫২

পূর্ব্বপক্ষঃ

"অবয়ব" ইতিবচ্চ ব্যাখ্যা যদা বিধীয়তে ।
অনিষ্টং চ তদাপি স্যাৎ ন নিস্তারস্তদাপি চ ॥ ৫৩
রূপং দুঘ্ ভবতা পূর্ব্বম্ ইহ খলু প্রদর্শিতম্ ।
দুঘ্ তত্র চ ভবেদ্ ধাতুঃ ধাতোরবয়বো ন সঃ ॥ ৫৪
অবয়বো যদা ন স্যাৎ ভষ্ভাবোঽপি তদা চ ন ।
ভষ্ভাবো ন যদা তত্র ধকারো ন তদা পুনঃ ॥ ৫৫
ধকারো ন যদা তত্র 'পদমিষ্টং ন সিধ্যতি ।
ইষ্টং তত্র ন সিধ্যেৎ চেৎ অবয়ব ইতীহ কিম্ ॥ ৫৬

উত্তরপক্ষঃ

ধাতোরবয়বো দুঘ্ স্যাৎ স্যাদ্ ব্যপাদেশিবদ্ গতিঃ ।
ভষ্ভাবশ্চ ভবেদিত্র দকারস্য ধকারতা ॥ ৫৭
দকারস্য ধকারশ্চ যদা তত্র প্রপদ্যতে ।
ধুঘ্ ভবেচ্চ তদা রূপং ঘকারশ্চ স্থিতঃ পুনঃ ॥ ৫৮
"ঝলাং জশ্" চ স্থিতং সূত্রং তদিহ চ প্রযুজ্যতে ।
ধুগ্ ভবেচ্চ তদা রূপং পদমিষ্টং তদেব চ ॥ ৫৯
"বাবসানে স্থিতং সূত্রং তদাপি চ প্রযুজ্যতে ।
গকারস্য ককারঃ স্যাৎ পদং ধুক্ চ ভবেৎ পুনঃ ॥ ৬০
দুহৌ ভবেৎ পদং তত্র পদং দুহঃ ভবেত্তথা ।
ধুক্ষু ভবেৎ পদং তত্র জশ্ত্বং চর্ত্বং ভবেত্তদা ॥ ৬১

দ্রুহ্

দ্রুহ্ যদা চ ভবেৎ শব্দঃ প্রত্যয়ঃ সু পরে যদা ।
পদং যদা ভবেৎ সাধ্যং সূত্রং পরং প্রযুজ্যতে ॥ ৬২

৩২৭ । বা দ্রুহ-মুহ-ষ্ণুহ-ষ্ণিহাম্ । ৮।২।৩৩

ঝল্ যদি স্যাৎ পরে তত্র পদান্তো বা ভবেদ্ যদি ।
এষাং হস্য ঘকারঃ স্যাৎ পক্ষে "ঢ" শ্চ ভবেদপি ॥ ৬৩

द्रुह् यदा स्यात् यदा सु स्यात् ध्रुघ् तदा च तथा भवेत् ।
जश्त्वे चर्त्वे भवेद् ध्रुग् ध्रुक् पदद्वयं भवेत्तथा ॥ ६४
पक्षे यदा ढकारः स्यात् रूपं ध्रुढ् च तदा भवेत् ।
जश्त्वे चर्त्वे भवेद् ध्रुड् ध्रुड् पदद्वयं भवेत्तथा ॥ ६५
द्रुहौ भवेत् पदं तत्र द्रुहः भवेत् पदं पुनः ।
ध्रुग्भ्याम् ध्रुड्भ्याम् भवेत्तत्र विशेषश्च न विद्यते ॥ ६६
द्रुह् यदा च भवेच् शब्दः प्रत्ययः सुप् परे यदा ।
ध्रुट्सु ध्रुट्त्सु तथा ध्रुक्षु पदत्रयं तदा भवेत् ॥ ६७

मुह् यदा च यदा ष्णुह् च यदा ष्णिह् च भवेदिह ।
रूपं भवेत् यथापूर्व्वमूहनीयं यथायथम् ॥ ६८

विश्ववाह्

विश्ववाह् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
विश्ववाड् स्याद् तदा रूपं विश्ववाट् च भवेदपि ॥ ६९
विश्ववाहौ भवेत्तत्र विश्ववाहः पदं भवेत् ।
विश्ववाहं भवेत्तत्र विश्ववाहौ भवेत् पदम् ॥ ७०

विश्ववाह् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः शस् परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं प्रसारणं विधीयते ॥ ७१

प्रसारणं न विज्ञातं संज्ञा तस्य प्रयोजनम् ।
संज्ञायाश्च भवेत् सूत्रं यथापरे प्रदर्शितम् ॥ ७२

३२८ । इग्यणः संप्रसारणम् । १।१।८

प्रयुज्यते यणः स्थाने य इग् इह च सर्व्वदा ।
संप्रसारणसंज्ञः स भवेदिह सतां मते ॥ ७३

एवं यदा प्रसारणं भवेदिह व्यवस्थितम् ।
प्रकृते च विधायकं सूत्रं तदा भवेत् परे ॥ ७४

३२९ । वाह ऊठ् । ६।४।१३२

शसादिके भसंज्ञा च यदा तत्र प्रवर्त्तते ।
वाह्यस्तदा वकारस्य भवेद् ऊठ् च प्रसारणम् ॥ ७५

विश्ववाह् स्याद् यदा तत्र प्रत्ययः शस् परे यदा ।
विश्व ऊ आह् तदा स्याच्च शस्प्रत्ययः परे पुनः ॥ ७६

एवं यदा स्थितं तत्र सूत्रमन्यत् प्रयुज्यते ।
सूत्रमन्यद् भवेदत्र यथा परे प्रदर्शितम् ॥ ७७

३३० । **संप्रसारणाच्च** । ६।१।१०८

अच इह यदा तत्र स्यात् संप्रसारणात् परे ।
पूर्व्वरूपम् एकादेशस्तदा खलु प्रयुज्यते ॥ ७८

विश्व ऊ आह् यदा तत्र विश्व ऊह् स्यात् तदा पुनः ।
प्रत्ययः शस् परे तत्र यथा पूर्व्वं स्थितो हि सः ॥ ७९

"विश्व ऊह् शस्" यदा तत्र तथा खलु प्रजायते ।
"एत्ये"ति च स्थितं सूत्रं तत् तदा च प्रयुज्यते ॥ ८०
सूत्रं यदा प्रयुक्तं स्यात् वृद्धिस्तदा भवेदिह ।
विश्वौहः स्यात् पदं तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ ८१

विश्ववाह् टा यदा तत्र विश्वौहा च पदं भवेत् ।
परं पदं बुधैरूह्यं न च मया प्रदीयते ॥ ८२

अनडुह्

अनडुह् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ ८३

३३१ । **चतुरनडुहोरामुदात्तः** । ७।१।९८

सर्व्वनामस्थानं यदि परे तत्र प्रवर्त्तते ।
अनयोराम् भवेत्तत्र स उदात्तो भवेत् पुनः ॥ ८४

अनडुह् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
आम् अनेन तदा तत्र अनड्वाह् स् स्यात् तदा पुनः ॥ ८५

एवं यदा स्थितं तत्र सूत्रमन्यत् प्रयुज्यते ।
सूत्रमन्यद् भवेदत्र यथा परे प्रदर्शितम् ॥ ८६

३३२। सौ अनडुहः। ७।१।८२

अनडुह् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः "सु" परे यदा।
अनडुहस्तदा तत्र भवेत् खलु नुमागमः॥ ८७

"अनड्वाह् स्" यदा तत्र नुमागमो भवेद् यदा।
तदा तत्र भवेद् रूपम् "अनड्वान् ह् स्" च नुमा सह॥ ८८

पूर्व्वपक्षः

सामान्येन विहितं स्याद् आम् यदा च विधीयते।
विशेषेण विहितं स्यात् विधीयते यदा च नुम्॥ ८९
विशेषेण सामान्यं च बाधितं स्यादिति स्थितिः।
नुमा तस्माद् विशेषेण सामान्यम् आम् च बाध्यते॥ ९०
नुम् तदा च भवेत्तत्र न तावत् आम् तदा भवेद्।
अनड्वन् स्यात् तथा तत्र अनड्वान् न भवेत् पुनः॥ ९१

सम्बुद्धौ च यदा तत्र "अनडु ह् स्" च भवेत् स्थितम्।
"अम् सम्बुद्धौ" प्रयुक्तम् स्यात् अमागमस्तथा भवेत्॥ ९२
सूत्रं "सावनडुह"श्च पुनस्तत्र प्रयुज्यते।
सूत्रं यदा प्रयुक्तं स्याद् नुमागमो भवेत्तदा॥ ९३
सामान्येन विहितं स्याद् नुम् यदा च विधीयते।
विशेषेन विहितं स्यात् आमिह च भवेद् यदा ९४
विशेषेण सामान्यं च बाधितं स्यादिति स्थितिः।
आमा तस्माद् विशेषेण सामान्यं नुम् च बाध्यते॥ ९५
हे अनड्वन् पदं तस्मात् सम्बुद्धौ न भवेदिह।
हकारस्य ढकारः स्यात् हे अनड्वट् वरं भवेत्॥ ९७

उत्तरपक्षः

अच्चीन्द्यानुंमिति च सूत्रं पूर्व्वं प्रवर्त्तते।
आदिति च पञ्चम्यन्तं तस्मादिहानुवर्त्तते॥ ९८
अवर्णश्चेद् भवेत्तत्र नुमपि च तदा भवेत्।
अवर्णश्चेत् न तत्र स्यात् नुमपि च भवेन्न हि॥ ९९
आम् इह यः प्रयुक्तः स्यात् उपजीव्यो भवेच्च सः।
नुमिह यः प्रयुक्तः स्यात् स मत उपजीवकः॥ १००

उपजीव्यो स्थितो लोके स्थितो ह चोपजीवकः ।
न च तयोः पुनर्लोके विरोध इह दृश्यते ॥ १०१
न विरोधी यदा तत्र न च बाध्यबाधकता ।
सङ्गतौ च द्वयोस्तत्र कार्य्यम् अस्ति यथोचितम् ॥ १०२
आमिह च नुमा तस्माद् न बाध्यते कथञ्चन ।
आमं वरं समाश्रित्य नुमिह लभते पदम् ॥ १०३
अम्भावश्चेद् भवेदामः प्रवृत्तिर्न भवेन्नुमः ।
एतद् वरं भवेत् सत्यं मिथ्या भवेत् परं खलु ॥ १०४

अम् सम्बुद्धौ भवेच्च यः उपजीव्यः पुनश्च सः ।
नुम् तत्र स्यात् पुनश्च यः स भवेदुपजीवकः ॥ १०५
तयोरपि विरोधो न पुनरिह च दृश्यते ।
तयोरपि न तावत् स्यादिह बाध्यबाधकता ॥ १०६
न तावद् नुम् आमा चात्र पुनरिह च बाध्यते ।
आममेव सखाश्रित्य करोति नुम् यथायथम् ॥ १०७
अमश्चेदभावस्तत्र नुमेव न प्रवर्त्तते ।
एतद् वरं भवेत् सत्यं मिथ्या वरं भवेत् परम् ॥ १०८

पूर्व्वपक्षः

आवर्त्ततां स आम् नाम न तत्र विमतिर्मम ।
आमुपजीवकत्वं च नुमो न स्यात् तदापि च ॥ १०९
अनडुह् स्याद् यदा शब्दः नकारश्च स्थितस्तदा ।
नकाराद् स्यादकारो यः नुम् भवेच्च ततः परम् ॥ ११०
एवं यदि कृतं तत्र दोषः कश्चिन्न विद्यते ।
आवृत्तेरपि तत्र च न हानिः स्यात् कथञ्चन ॥ १११
आमः पश्चात् भवेन्नुम् च पक्षश्चैष न सिध्यति ।
आमुपजीवकत्वं च नुम इह न दृश्यते ॥ ११२

उत्तरपक्षः

सखे मैवम् सखे मैवम् एष पक्षो न सम्मतः ।
व्याख्या या भवता दत्ता न सा व्याख्या भवेदिह ॥ ११०

नुम् यदा स्यात् समादेशः मकार इत् तदा भवेत् ।
मकार इद् यदा च स्यात् अन्त्यादचो भवेत्तदा ॥ ११४
आदिति यदनुवृत्तं समन्वेति च तत्र तत् ।
अवर्णो यो भवेदन्तः तस्मात् परं भवेन्नुम् ॥ ११५
अकारो यो नकारस्य न हि चान्त्यो भवेन्न सः ।
तस्मात् परं नुमस्तत्र प्रसक्तिश्च न युज्यते ॥ ११६
आमिह स्यात् यदा तत्र तदैव नुम् प्रसज्यते ।
आमुपजीवकत्वं च नुमस्तस्मात् न हन्यते ॥ ११७
"अनड् वान् ह् स्" च स्थितं तत्र पूर्व्वं मया प्रदर्शितम् ।
हल्ङ्याब्भ्यश्च भवेद् योज्यं प्रत्ययः सु विलुप्यति ॥ ११८

पूर्व्वपक्षः

"स" यदा च भवेल्लुप्तः संयोगान्तो भवेन्न "ह्" ।
हकारस्य भवेल्लोपः पदान्ते स्याद्द तदा च "न" ॥ ११९
"वसुस्रंसु"—स्थितं सूत्रं तत् तत्र च प्रयुज्यते ।
नकारस्य वकारश्च तदा तत्र प्रसज्यते ॥ १२०
नकारस्य दकारश्च यथा खलु भवेदिह ।
साविति च तथा सूत्रे मुनिना नुम् विधीयते ॥ १२१

उत्तरपक्षः

दकारार्थं नुमस्तत्र नास्ति किञ्चित् प्रयोजनम् ।
दकारश्च भवेत्तत्र न यदा नुम् तदापि च ॥ १२२
"अनड् वांह" च स्थितः शब्दः पदान्ते "ह" भवेदिह ।
"वसुस्रंसु" स्थितं सूत्रं हकारस्य दकारता ॥ १२३
दकारश्चेद् भवेदिष्टः नुमा नास्ति प्रयोजनम् ।
नुमं विना दकारः स्यात् यथा मया प्रदर्शितम् ॥ १२४
नुमं विना यथा तत्र दकारः स्यात्तथान्यथा ।
नुम्विधिश्च कृतस्तत्र स भवेन्न निरर्थकः ॥ १२५
निरर्थके प्रयासस्तु मुनेरिह न दृश्यते ।
नुम्विधिश्च कृतस्तत्र स्थितं खलु प्रयोजनम् ॥ १२६
नुमिह विहितो यश्च न तस्य विकृतिर्भवेत् ।
नकारस्य विकारेण दकारो न भवेदिह ॥ १२७

"अनड्वान् ह् स्" च स्थितं तत्र यथा पूर्व्वं प्रदर्शितम् ।
सुलोपः स्यात् पुनस्तत्र हकारोपि विलुप्यते ॥ १२८
सुलोपः स्याद् यदा तत्र हलोपः स्याद यदा पुनः ।
"अनड्वान्" च तदा तत्र भवेद् रूपमिति स्थितिः ॥ १२९
"नलोप"श्च हितं सूत्रं प्रयुज्यते तदा च तत् ।
नलोपः स्यात् तदा तत्र सूत्रं प्रयुज्यते यदा ॥ १३०

उत्तरपक्षः

नुम्विधिश्च स्थितस्तत्र मुनिना नुम् विधीयते ।
विधानस्य हि सामर्थ्यात् नकारो न विलुप्यति ॥ १३१

पूर्व्वपक्षः

सम्बुद्धौ च पदं तत्र हे अनवड्वन् प्रजायते ।
नुम्विधिः स्यात् चरितार्थस्तत्रैव हि यथायथम् ॥ १३२
"न ङि" चेति स्थितं सूत्रं नलोपश्च निषिध्यते ।
निषेधे च पुनस्तत्र नुम्विधिः स्यात् प्रयोजितः ॥ १३३

उत्तरपक्षः

लोपे तत्र हकारस्य "संयोगे"ति प्रयुज्यते ।
"संयोगे"ति पुनः शास्त्रं परे तत्र प्रवर्त्तते ॥ १३४
लोपे तत्र नकारस्य "नलोप"—श्च प्रयुज्यते ।
"नलोप"श्च पुनः शास्त्रं पूर्व्वं तत्र प्रवर्त्तते ॥ १३५
पूर्व्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यादिति स्थितिः ।
हलोपः स्यादसिद्धश्च नलोपस्तु भवेद् यदा ॥ १३६
लोपस्तत्र हकारस्य स्यादसिद्धो यदा पुनः ।
हकारः स्यात् तदा तत्र स्थित इव भवेच्च सः ॥ १३७
"ह" यदा स्यात् नकारस्य न प्रातिपदिकान्तता ।
"ह" यदा स्यात् नकारस्य नापि पदान्तता पुनः ॥ १३८
नकारस्य ततो लोपो न हि तत्र प्रसज्यते ।
नकारस्तु स्थितस्तत्र अनड्वान् च पदं भवेत् ॥ १३९

अनडुह् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः "सु" परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं प्रक्रिया स्यात् यथा परे ॥ १४०

आम् भवेच्च भवेद यथा च भवेत् नुम् च ततः परम् ।
सुलोपः स्यात् ततः पश्चात् संयोगान्तो विलुप्यति ॥ १४१
तथा तथा यदा तत्र भवति च परं परम् ।
अनड्वान् स्यात् पदं तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ १४२
अनडुह् स्याद् यदा शब्दः सम्बुद्धौ सु भवेद् यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ १४३

३३३ । अम् सम्बुद्धौ । ७।१।९९

चतुर् यदा भवेच् शब्दः अनडुह् स्याद् यदा पुनः ।
सम्बुद्धिश्च यदा तत्र तयोरम् स्यात् न तावदाम् ॥ १४४

अम भवेच्च तथा तत्र पश्चाद् सश् च प्रयुज्यते ।
नुम तथा स्यात् सुलोपः स्यात् संयोगान्तश्च लुप्यति ॥ १४५
एवमेवं यदा तत्र हे अनड्वन् पदं भवेत् ।
सम्बुद्धौ तु परे तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ १४६

अनड्वाहौ भवेत्तत्र अनड्वाहः भवेत्तथा ।
अनडुहः भवेत्तत्र अनडुहा तथा भवेत् ॥ १४७

अनडुह् स्याद् यदा तत्र प्रत्ययो भ्याम परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ १८८

३३४ । वसु-स्रंसु-ध्वंसु-अनडुहां दः । ८।२।७२

वस्वन्तो यः सकारान्तं स्रंस्वादिकं पुनश्च यः ।
तस्य तस्य दकारः स्यात् पदान्तता भवेद् यदि ॥ १४९

दकारः स्यात् तथा तत्र अनडुद्भ्याम पदं भवेत् ।
परं पदं भवेत्तद्वत् ऊह्यं वुधैर्यथायथम ॥ १५०
समासान्तो यदा तत्र तदैव स्याद् दकारता ।
सकारान्तो यदा न स्यात् नापि दकारता तदा ॥ १५१
विद्वस् यदा भवेच् शब्द प्रत्ययः सु परे यदा ।
प्रक्रियायां तदा तत्र रूपं विद्वान् भवेदिति ॥ १५२
इह भवेत् नकारान्तः सकारान्तो भवेन्न च ।
सकारान्तो यतो न स्यात् ततो नास्ति दकारता ॥ १५३

पदान्तता यदा तत्र तदैव स्याद् दकारता ।
पदान्तता यदा न स्यात् नापि दकारता तदा ॥ १५४
स्रस्तं यदा पदं तत्र सकारो मध्यतस्तदा ।
पदान्ते न सकारः स्यात् नास्ति तस्मात् दकारता ॥ १५५

तुरासाह्

"तुर" यदा भवेत् पूर्व्वे "सह" यदा परे भवेत् ।
"छन्दसी"ति भवेद् योज्यं प्रत्ययो ण्विभर्वेत् तथा ॥ १५६
उपधाया भवेद् वृद्धि ण्विर्यदा च प्रयुज्यते ।
हो ढ इति ढकार स्यात् झलां जश् च डकारता ॥ १५७
"अन्येषाम् इति तत्र च पुनरपि प्रयुज्यते ।
पूर्व्वस्य च भवेद् वृद्धिः "तुरासाड्" च भवेत्तदा ॥ १५८

एवं यदा सहेस्तत्र रूपं "साड्" च भवेदिह ।
षत्वं तदा भवेत्तत्र षत्वे सूत्रं परं यथा ॥ १५९

३३५ । सहेः साडः सः । ८।३।५६

साड्रूपस्य सहेस्तत्र सकारस्य षकारता ।
तुरासाड् स्याद् यदा तत्र तुराषाड् च तदा भवेत् ॥ १६०

तुरासाड् च भवेस्तत्र तुराषाढ् च तथा भवेत् ।
तुरासाहौ भवेस्तत्र तुरासाहः भवेत्तथा ॥ १६१
तुरासाड्भ्याम् पदं तत्र भवेत् पुनर्यथार्थथम् ।
परं पदं बुधेरूह्यं न च मया प्रदीयते ॥ १६२

लौकिके तु साहयतेः प्रत्ययो क्विप् भवेदिह ।
तथैव च पदं सिध्येत् वैदिके तु प्रदर्शितम् ॥ १६३

इति हकारान्ताः ।

हकारान्ते—१६४ श्लोकाः

———

शब्दाधिकारे अजन्त पुंलिङ्ग प्रकरणम्

आरम्भः
२३।१।१९७४

१७८। अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्। १।२।४५

न धातुः प्रत्ययो नैव प्रत्ययान्तं तथैव न।
अर्थवच्छब्दरूपं यत् तत् प्रातिपदिकं मतम्॥ १
"भुवन" इति शब्दः स्यात् तत् प्रातिपदिकं भवेत्।
प्रत्ययः प्रत्ययान्तो न धातुर्न पुनरर्थवत्॥ २

१७९। कृत्तद्धितसमासाश्च। १।२।४६

कृदन्तं तद्धितान्तं च समासश्च तथा भवेत्।
कारकं मासिकं स्याच्च स्याद् राजपुरुषस्तथा॥ ३
"समास"स्तु पदं सूत्रे नियमार्थं भवेच्च तत्।
समासस्य भवेत् संज्ञा वाक्यस्य न तथा भवेत्॥ ४

१८०। प्रत्ययः। ३।१।१

अध्यायः पञ्चमो यावन्न समासो भवेदिह।
प्रत्ययस्तु भवेत्तावदधिकारो विधीयते॥ ५

१८१। परश्च। ३।१।२

अधिकारे भवेत् सूत्रं योगे योगे प्रवर्त्तते।
प्रत्ययस्तु परे योज्यः परे युक्तो भवेत् सदा॥ ६

१८२। ङ्याप्प्रातिपदिकात्। ४।१।१

ङ्यन्तं यत् स्यात् यदाबन्तं यत् प्रातिपदिकं पुनः।
तस्मात् तस्मात् परे कार्य्यमितः परं भविष्यति॥ ७
अध्यायः पञ्चमो यावत् न समासो भवेदिह।
यद् योज्यं तत् परे योज्यमधिकारो भवेदिति॥ ८

धृतं प्रातिपदिकं चेत् लिङ्गमपि धृतं भवेत्।
तत् कथं ङ्याप् पुनः प्रोक्तं पुर्लिङ्गं च बोधितम्॥ ९
ङ्याबन्तात् तद्धितोत्पत्ति र्यथा नेह विहन्यते।
तद्धितो न यथा प्राक् स्यात् तथा ङ्याप् पठितं पुनः॥ १०

१८३ । सु-औ-जश्/ अस-औट्-सस्/ टा-भ्याम्-भिस/ ङे-भ्यास्-भ्यस्/ ङसि-भ्याम्-भ्यस/ङस्-ओस्-आस्/ ङि-ओस्-सुप् । ४।१।२

सुऔ जश्/ स्यात् /अम्औट्शस्/ स्यात् /टाभ्याम्भिस्/ स्यात् तथा पुनः ।
ङेभ्याम्भ्यस्/ स्यात् /ङसिभ्याम् भ्यस्/ /ङस्ओस्आम्/ च तथा भवेत् ॥
ङिओस्सुप् स्यात् तथा तत्र सर्व्वा मया प्रदर्शिताः ।
ताः प्रातिपादिकाद् योज्या ङ्यावन्ताच्च भवन्ति ताः ॥ १२
उकार इद् भवेदत्र एकार इत् तथा भवेत् ।
ये जशटङपास्तेऽपि पुनरितो मता इह ॥ १३

१८४ । विभक्तिश्च । १।४।१०४

सुप् विभक्तिर्भवेदत्र तिङ्विभक्तिर्भवेदिह ।
एषा संज्ञा स्थिता प्राचामिहापि सा प्रयोजिता ॥ १४
त्रिकं त्रिकं त्रिकं तत्र एवं सप्त गणाः स्थिताः ।
प्रथमा च द्वितीया च क्रमादेवमिहोच्यते ॥ १५

१८५ । सुपः । १।४।१०३

त्रिकं त्रिकं सुपस्तत् तत् एकमेकं धृतं यदा ।
एकवचनादिसंज्ञा तदा खलु भवेदिह ॥ १६
"सु" एकवचनं तत्र "औ" च द्विवचनं भवेत् ।
"जश्" वहुवचनं तत्र ज्ञेयाः सर्व्वे तथा पुनः ॥ १७

१०६ । द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने । १।४।२२

द्विवचनं भवेद् यत्र तत्र द्वित्वं प्रतीयते ।
स्यादेकवचनं यत्र तत्रैकत्वं मतं भवेत् ॥ १८

१८७ । वहुषु वहुवचनम् । १।४।२१

स्याद् वहुवचनं यत्र तत्र वहु मतं भवेत् ।
त्रयं तदधिकं तत्र भवेद् ग्राह्यमिति स्थितिः ॥ १९
"भुवन" इति शब्दः स्यात् रूपं तस्य स्थितं परे ।
सुपि यानि पदानि स्युस्तानि वच्मि यथाक्रमम् ॥ २०

"भुवन" स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः "सु" भवेद् यदा ।
"ससजुषो" रिति सूत्रं सर्व्वादौ च प्रयुज्यते ॥ २१

एतेन रुभवेदत्र "भुवन र्" च तदा भवेत् ।
"खर्"-इति च भवेद् योज्यं विसर्गश्च भवेत्तदा ॥ २२
रकारस्य विसर्गः स्यात् "भुवनः" स्यात् पदं तथा ।
पदमिष्टं तदेव स्यात् सुप्रत्यये पदं हि तत् ॥ २३

१८८ । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १।२।६४

एका परे विभक्तिश्चेत् रूपान्तरं न चेत् भवेत् ।
एक एव सरूपानां शिष्यते च तदा पुनः ॥ २४
"भुवन भुवन" इति सरूपौ चेत् स्थितौ पुनः ।
"भुवन" एकशेषः स्यात् स इह गृह्यते तदा ॥ २५

"भुवन" स्याद् यदा शब्दः प्रत्यय "औ" स्थितो यदा ।
सूत्रत्रयं भवेद् योज्यं "भूवनौ" च पदं भवेत् ॥ २६
"प्रथमयोः" स्थितं सूत्रं तस्य प्राप्ति भवेदिह ।
पूर्वस्य सवर्ण एव दीर्घस्तेन हि लभ्यते ॥ २७
बाधित्वा तत् पुनः सूत्रं "नादिचि" च प्रवर्त्तते ।
पूर्वस्य सवर्णो दीर्घो यः प्राप्तः स निषिध्यते ॥ २८
"वृद्धिरेचि" भवेत् सूत्रं तदेव च प्रयुज्यते ।
एचि परे भवेद् वृद्धिः "भूवनौ" च पदं भवेत् ॥ २९

"भूवन" स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययो "जश्" परे यदा ।
पदस्य साधने तत्र प्रक्रिया स्याद् यथा परे ॥ ३०

१८९ । चुटू । १।३।७

प्रत्ययादौ यदा चुः स्यात् प्रत्ययादौ यदा च टुः ।
तदा तयो भवेल्लोपो लुप्यते जस्तथा पुनः । ३१

अकारस्य यदा लोपस्तदा प्रश्नो भवेत् पुनः ।
लोपो वा स्यात् सकारस्य "हलन्त्यं" च स्थितं खलु ॥ ३२
न प्राप्नोति पुनर्लोपः सकारो न विलुप्यते ।
लोप इह यथा न स्यात् तथा सूत्रं प्रवर्त्तते ॥ ३३

१९०। न विभक्तौ तुस्माः। १।३।४

वर्त्तमानो विभक्तौ चेत् तवर्गो न विलुप्यते।
सकारश्च मकारश्च तत्र स्थितो न लुप्यते ॥ ३४
एतेन तु सकारस्य लोप इह निषिध्यते।
"अस्" इति स्यात् तदा तत्र "भुवन अस्" तदा स्थितः ॥ ३५

एवं यदा स्थितं तत्र पुनः सूत्रं प्रयोजनम्।
कतरद् वा भवेद् योज्यं तदिह च परीक्ष्यते ॥ ३६

१९१। अतो गुणे। ६।१।९७

अकारो न पदान्ते चेत् गुणे इह परे यदि।
पररूपमेकादेशस्तदा भवेदिति स्थितिः ॥ ३७

पररूपमेकादेश एवं प्राप्तो भवेदिह।
स आदेशो न तावत् स्यात् कारणं स्याद् यथा परे ॥ ३८

एतत् सूत्रं स्थितं पूर्व्वे "प्रथमयोः" स्थितं परे।
परमेव भवेद् योज्यं पूर्व्वमिह न युज्यते ॥ ३९
"प्रथमयोः" भवेद् योज्यं तेन दीर्घो भवेदिह।
"भुवन जस्" स्थितं तत्र दीर्घः स्याद् "भुवनाः" पदम् ॥ ३२
अक इति परे सूत्रं तेनापि दीर्घता भवेत्।
तदिह न भवेद् योज्यं वाधितं तद् भवेद् यतः ॥ ४१
"अनन्तरा" हि वाध्यते न वाध्यन्ते इहोत्तराः।
"अक" इति चानन्तरं "प्रथमयो" रिहोत्तरम् ॥ ४२
"अक" इति वाधितं स्यात् "प्रथमयो" र्न वाध्यते।
"प्रथमयोः" प्रयुक्तं स्यात् ततो दीर्घो भवेदिह ॥ ४३

"अक" इति स्थितं सूत्रम् "अत" इति स्थितं पुनः।
"प्रथमयोः" स्थितं सूत्रम् अन्त्यमेव प्रवर्त्तते ॥ ४४
परिभाषावलादत्र कार्य्यं भवेद् यथोचितम्।
पुरस्तादपवादेति परिभाषा प्रदर्शिता ॥ ४५

१९२। एकवचनं सम्बुद्धिः। २।३।४९

इहैकवचनं यत् च प्रथमायां स्थितं भवेत्।
सम्बोधने तत् सम्बुद्धिः पुनरिह च कथ्यते ॥ ४६

१९३। एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेः। ६।१।६९

एङन्तं यद् भवेदङ्गं ह्रस्वान्तं यद् भवेत् पुनः।
लुप्यते हल् पुनस्तस्मात् सम्बुद्धे हलं भवेद् यदि ॥ ४७
"भुवन सु" यदा तत्र लुप्यते "स" तदा पुनः।
"हे भुवन!" तदा रूपं सम्बोधने भवेदिह ॥ ४८
"भुवनौ" "भुवनाः" स्याच्च विशेषश्च न वर्त्तते।
प्रथमायां यथा यथा सम्बोधने तथा तथा ॥ ४९

एङन्तं चेद् भवेदङ्गं ह्रस्वान्तं चेद् भवेत् पुनः।
सम्बुद्धेः सोस्तदा लोपो नान्यत्र च तथा भवेत् ॥ ५०
"हे कतरत्कुले"त्यत्र न लोपश्च विधीयते।
रेफान्तं हि स्थितमङ्गं ह्रस्वान्तं न स्थितं पुनः ॥ ५१

केवलं चेत् पदं "ह्रस्वात्" सूत्रे भवेत् प्रयोजितम्।
ह्रस्वादेव भवेल्लोपो नान्यस्मात् स्यात् तथा पुनः ॥ ५२
गुणे कृते "हरे" स्याच्च गुणे "विष्णो" भवेदिह।
नेह ह्रस्वात् परत्वं स्यात् लोपस्तस्मात् भवेन्न च ॥ ५३
एकारान्ताद् यथा च स्यात् ओकारान्ताद् यथा भवेत्।
एङिति च पदं सूत्रे तथा खलु निवेशितम् ॥ ५४
यदा "हरे" यदा "विष्णो" स्यादेङन्तं पदं तदा।
एङन्ताच्च भवेल्लोपः पदमिष्टं तथा भवेत् ॥ ५५

(पूर्व्वपक्षः)

आदौ गुणं विधायेह पश्चाद् लोपो विधीयते।
एङिति च निवेशस्य तेन भवेत् प्रयोजनम् ॥ ५६
आदौ लोपं गृहाणेह पश्चाद् गुणं प्रयोजय।
"हे हरि सु" स्थितो ह्रस्वः ह्रस्वादेव विधिर्भवेत् ॥ ५७
"ह्रस्वादि"ति पदं सूत्रे तेन सिध्येत् प्रयोजनम्।
"एङि"ति ते पदं व्यर्थं तदनुसरणं वृथा ॥ ५८

(उत्तरपक्षः)

आदौ लोपो गुणः पश्चादिति युक्तं भवेन्न च ।
गुणे विधि र्भवेन्नित्यो गुणे विधिः परो भवेत् ॥ ५९

आदौ गुणो भवेत् कार्य्यः पश्चाल्लोपो हि युज्यते ।
गुणे "हरे" गुणे "विष्णो" ततो लोपः प्रसज्यते ॥ ६०

यदा "हरे" यदा "विष्णो" स्यादेङन्तं पदं तदा ।
तस्माद् लोपो भवेन् कार्य्यो विधिस्तत्र प्रयोजनम् ॥ ६१

एङिति च पदं तस्मात् मुनिनेह प्रयोजितम् ।
एङिति न पदं व्यर्थं न चानुमरणं वृथा ॥ ६२

२३।१।७४-६२ श्लोकाः

१९४ । अमि पूर्व्वः । ६।१।१०१

अमश्चेदच् परे तत्र पूर्व्वे चेदक् भवेदिह ।
आदेशः पूर्व्वरूपं स्यात् "भुवनम्" "भुवनौ" तथा ॥ ६३

भुवन शस् यदा तत्र प्रक्रिया स्याद् यथा परे ।
इह सूत्रं पुन र्योज्यं तद् भवेच्च यथा पुनः ॥ ६४

१९५ । लशक्वतद्धिते । १।३।८

प्रत्ययादौ लकार इद् शकार इद् भवेदिह ।
कवर्ग इद् भवेत्तद्वत् तद्धिते न तथा भवेत् ॥ ६५

"भुवन शस्" यदा तत्र "भुवन अश" तदा भवेत् ।
ततः परं पुनः सूत्रं भवेत् प्रयोजनं यथा ॥ ६६

१९६ । तस्माच्छसोनः पुंसि । १।३।१०३

पूर्व्वसवर्णदीर्घाच्च शसो मध्य सकारता ।
"भुवनान्" स्यात् पदं तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ ६७

"राम शस्" स्यात् यदा तत्र "रामान्" पदं तदा भवेत् ।
इह णत्वं भवेद् वा न इति तु संशये स्थिते ॥-६८

१९७ । अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । ८।४।२

रकारो वा षकारो वा यदा पूर्व्वं भवेदिह ।
नकारश्च यदा पश्चाद् पुनरिह प्रवर्त्तते ॥ ६९

नकारस्य भवेद् णत्वमेकपदे तदा पुनः ।
अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि विधिरेषः प्रवर्त्तते ॥ ७०

करणं हरणं तद्वत् किरिणा गिरिणा तथा ।
कुरुणा गुरुणा तद्वत् अड्व्यवाये निदर्शनम् ॥ ७१
व्यवधाने कवर्गस्य स्यादर्केण निदर्शनम् ।
मूर्खेण गर्गेण तद्वत् दीर्घेण च तथा भवेत् ॥ ७२
व्यवधाने पवर्गस्य पुनर्भवेत् निदर्शनम् ।
दर्पेण गर्भेण तद्वत् चर्मणा वर्मणा तथा ॥ ७३
पर्य्यानद्धं निरानद्धम् आङ्ग भवेन्निदर्शम् ।
बृंहणं बृंहणीयं स्यादनुस्वारे स्थिते पुनः ॥ ७४
तृंहणं तृंहनीयं स्याद् व्यवधानं यदा नुमा ।
अट्कुप्वाङ्नुम् व्यवायेऽपि भवेद् णत्वमिति स्थितिः ॥ ७५
व्यस्तैर्वा मिलितैर्वापि व्यवधानं भवेदिह ।
यथा यथा भवेद् योज्यं योजनीयं तथा तथा ॥ ७६

लक्षितः स्यादनुस्वारो नुमिति च यदोच्यते ।
अटेव तद् भवेदुक्तं त्यक्तुं शक्यं ततश्च नुम् ॥ ७७

यथा तथा भवेद्वापि नालं च बहुना पुनः ।
रामान् यदा तदा णत्वं भवेन्नवा तदीक्ष्यते ॥ ७८
विषये तु पुनश्चास्मिन् सूत्रमन्यदपेक्षितम् ।
अपेक्षितं भवेत् यत् तत् परमिह प्रदर्शितम् ॥ ७९

१९८ । पदान्तस्य । ८।४।३७

पदान्तस्य न नस्येह भवेद् णत्वमिति स्थितिः ।
"रामान्" यतः पदान्ते स्यात् णत्वं तस्मात् भवेन्न च ॥ ८०

२४।१ ७४-१८ श्लोकाः

इति—

द्वितीया विभक्तिः

अथ तृतीया विभक्तिः

१९६। यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्। १।४।१३

धातोः प्रातिपदिकाद् वा प्रत्ययश्चेद् विधीयते।
प्रत्यये परतस्तत्र तदादेरङ्गता भवेत्॥ ८१
"कर्त्ता" स्याद् "मानवः" स्याच्च पुनरिह निदर्शनम्।
प्रत्यये तु परे तत्र पूर्व्वमङ्गं भवेदिह॥ ८२
"ण्वुल्तृचौ" च स्थितं सूत्रं प्रत्ययस्तृज् विधीयते।
प्रत्यये तु परे तस्मिन्नङ्गं "कृ" स्यादिति स्थितिः॥ ८३
"तस्यापत्यम्" स्थितं सूत्रम् अण्प्रत्ययो विधीयते।
प्रत्यये तु परे तस्मिन्नङ्गं "मानु" भवेदिह॥ ८४

"तदादि" च पदं सूत्रे मुनिनेह निवेशितम्।
विकरणादिकं यत् स्यात् तदपि च धृतं भवेत्॥ ८५
विकरणविशिष्टस्य संज्ञा भवेदिति स्थितिः।
"भविष्यामि" "करिष्यामि" "स्य"प्रत्ययो धृतो भवेत्॥ ८६
"भविष्य"स्यात् "करिष्य" स्यादङ्गमिह समग्रतः।
विकरणं धृतं चात्र धृता च प्रकृतिः पुनः॥ ८७
विधिर्यदि भवेदङ्गं न चेद् विधि स्तथा च न।
"स्त्री इयती" विधिर्न स्यात् न स्यादङ्गं तथा पुनः॥ ८८
"इयती" प्रत्ययः सत्यं किन्तु स न विधिर्भवेत्।
तस्मात् स्त्री न भवेदङ्गम् अङ्गकार्य्यं न सिध्यति॥ ८९

द्वितीयः "प्रत्यय"शब्दो मुनिनेह निवेशितः।
कियद्दूरं भवेदङ्गं सीमा तस्य प्रदर्शिता॥ ९०
प्रत्यये तु परे तत्र तत्पूर्व्वं यद् भवेदिह।
तदेव च भवेदङ्गं तदधिकं न गृह्यते॥ ९१

अङ्गं चेत् प्रत्ययान्तं स्याद् "वव्रश्चे"ति न सिध्यति।
"उव्रश्चे"ति पदं सिध्येद् अनिष्टं तु महद् भवेत्॥ ९२

प्रत्ययेन विशिष्टं चेद् अङ्गं भवेत् समादृतम्।
णल्सहितस्तदा "व्रश्च" भवेदङ्गमिति स्थितिः॥ ९३

तथाभूतं यदा चाङ्गं निमित्तं न परे स्थितम् ।
निमित्तं चेत् परे नास्ति "उरत्" "अचः-" न युज्यते ॥ ९४
"उरत्" "अचः-" न युक्तं चेत् स्थानिवत्त्वं न सिध्यति ।
स्थानिवत्त्वं न सिद्धं चेत् सिध्येन्न च प्रसारणम् ॥ ९५
प्रसारणं न सिद्धं चेत् "ने"ति सूत्रं न युज्यते ।
"ने"ति सूत्रं न युक्तं चेत् प्रसारणं गतिर्भवेत् ॥ ९६
प्रसारणं यदा सिध्येद् "उवश्च" स्यात् पदं तदा ।
"वव्रश्चे"ति पदं तावदिष्टमपि न लभ्यते ॥ ९७

अधिकं चेद् भवेदङ्गम् अनिष्टं स्यात् तथापि च ।
प्रागपि देवदत्तात् स्यादडागमस्तदा पुनः ॥ ९८
देवदत्त इहौदनमपाक्षीत् चेद् भवेदिह ।
देवदत्तात् परं तत्र सुप् प्रत्ययः प्रवर्तते ॥ ९९
लुक्पर्यन्तं भवेदङ्गम् आदाय तं सुपं पुनः ।
लुक्परं देवदत्तात् प्रागङ्गाद् भवेदडागमः ॥ १००

द्वितीयः "प्रत्यय" शब्दो मुनिनेह निवेशितः ।
कियद्दूरं भवेदङ्गं सीमा तस्य प्रदर्शिता ॥ १०१
प्रत्यये तु परे तत्र तत्पूर्वं यद् भवेदिह ।
तदेव च भवेदङ्गं तदधिकं न गृह्यते ॥ १०२

२६।१।७४-८२ श्लोकाः

२०० । अङ्गस्य । ६।४।१

अधिकारे भवेत् सूत्रमङ्गात् कार्यं भवेदिह ।
अध्यायः सप्तमो यावत् न समाप्तः स्थितो हि सः ॥ १०३

२०१ । टा-ङसि-ङसाम् इन-आत्-स्याः । ७।१।१२

अङ्गं स्याच्चेद् एकारान्तं टा ङसि ङस् परे यदि ।
"इन" भवेत् भवेद् "आत्" च भवेत् "स्य" च यथाक्रमम् ॥ १०४
"भुवन" स्यात् यदा शब्दः "टा" प्रत्ययः परे यदा ।
"इन" भवेत् समादेशो "भुवनेन" पदं भवेत् ॥ १०५

२०२। सुपि च। ७।३।१०२

अदन्तस्य भवेद् दीर्घो यञादौ च परे सुपि।
"भुवन भ्याम्" भवेद् दीर्घो "भुवनाभ्याम्" तदा भवेत्॥ १०६

२०३। अतो भिस ऐस्। ७।१।९

भिस ऐस् स्यादकारान्तात् सर्व्वादेशश्च वहुला।
"भुवन भिस्" यदा तत्र "भुवनैः" स्यात् पदं तदा॥ १०७

२०४। ङेर्यः। ७।१।१३

आदेशो "य" यदा "ङे" स्यात् अतोऽङ्गात् परे पुनः।
"भुवन ङे" यदा तत्र "भुवनाय" पदं भवेत्॥ १०८
एकारस्य यकारः स्यात् "य" स्थानिवद् भवेदिह।
सुपीति च भवेद् योज्यं दीर्घे पदं तथा भवेत्॥ १०९
सन्निपातपरिभाषा नेह पुनः प्रवर्त्तते।
अनित्या परिभाषा सा "कष्टाय" ज्ञापकं भवेत्॥ ११०
"भुवन भ्याम्" यदा तत्र "सुपी"ति च प्रवर्त्तते।
इह तेन भवेद् दीर्घ "भुवनाभ्याम्" पदं भवेत्॥ १११

२०५। वहुवचने झल्येत्। ७।३।१०३

एकारः स्यादतोऽङ्गस्य झलादि चेत् परे वहु।
"भुवन भ्यस्" यदा तत्र "भुवनेभ्यः" तदा भवेत्॥ ११२

एकारः स्याद् वहुत्वं चेत् अन्यत्र न तथा भवेत्।
"भुवन सु" न चैकारः स्यादेकवचनं हि तत्॥ ११३
परे झल् चेत् तदैव स्यात् अन्यत्र न तथा भवेत्।
"भुवन आम्" न तावत् स्यात् झलिह न परे पुनः॥ ११४
एकारः स्याद् यदा सुप् स्यात् यदा तिङ् स्यात् तदा पुनः।
पचध्वं स्यात् न चैकारः इह सुप् न परे च तिङ्॥ ११५

"भुवन" स्यात् "ङसि" स्याच्चेत् "भुवन आत्" तदा भवेत्।
"झलां जशः" तकारस्य दकारः स्यात् तदा पुनः॥ ११६

२०६। वाऽवसाने। ८।४।५६

अवसानं यदा तत्र झलां चरो विभाषया।
"भुवनात्" स्यात् "भुवनाद्" स्यात् पदद्वयं तथा भवेत्॥ ११७

चत्वारि च पदानि स्युर्यदा द्वित्वं भवेदिह ।
"भुवनात्" "भुवनात्त्" स्याच्च "भुवनाद्" "भुवनाद्द्" पुनः ॥ ११८

"भुवनाभ्याम्" "भुवनेभ्यः" न विशेष इह स्थितः ।
"भुवनस्य" पदं स्याच्च ङसः "सत्" स्याद् पुनर्यदा ॥ ११९
सकारस्य यदा द्वित्वं भुवनस्स्य तदा भवेत् ।
"खरि" चेति सकारस्य तकारो न भवेदिह ॥ १२०
यत्ने भेदः स्थितस्तत्र अल्पप्राणो भवेच्च तः ।
सकारो यो भवेदत्र महाप्राणो मतो हि सः ॥ १२१
"खरिचे"ति सकारस्य तकारश्चेत् भवेदिह ।
"सः सि" चेति पुनः सूत्रं नं भवेच्च प्रयोजनम् ॥ १२२

२०७ । ओसि च । ७।३।२०४

अदन्तं चेद् भवेदङ्गं ओसिह चेत् परे स्थितः ।
ऐकारः स्यात् तदाङ्गस्य "भुवने ओस्" तदा भवेत् ॥ १२३
इह यदा भवेत् सन्धिः "भवनयोः" पदं तदा ।
"भुवन आम्" यदा तत्र सूत्रं परं प्रयोजनम् ॥ १२४

२०८ । ह्रस्वनद्यापो नुट् । ७।१।५४

ह्रस्वान्तं चेद् भवेदङ्गं नद्यन्तं चेद् भवेत् पुनः ।
आवन्तं चेद् भवेदङ्गं नुड़ागमो भवेत्तदा ॥ १२५
"भुवन" "न" पुनर् "आम्" स्यादिति यथाक्रमं स्थितम् ।
इतः परं पुनः सूत्रं भवेत् प्रयोजनं यथा ॥ १२६

२०९ । नामि । ६।४।३

अदन्तं चेद् भवेदङ्गं नामि दीर्घो भवेत्तदा ।
"भुवनानाम्" पदं दीर्घे तथा भवेदिति स्थितिः ॥ १२७

"सुपी"ति च विधिर्दीर्घे परोऽपि न प्रवर्त्तते ।
सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्यात् तदा पुनः ॥ १२८
यस्माद् यस्य भवेद् जन्म न तं हन्ति कदापि सः ।
उपजीव्यं निहन्ति न कदापि चोपजीवकम् ॥ १२९
"ह्रस्व" इति स्थितं सूत्रं तदाश्रित्य भवेच्च नुट् ।
ह्रस्वान्नुटो भवेज् जन्म ह्रस्वाच्च नुट् प्रजायते ॥ १३०

"सुपि" ह्रस्वविधाते स्यात् दीर्घस्तेन विधीयते ।
न तं प्रति निमित्तं स्याद्द यत्रादीति पुनश्च नुट् ॥ १३१
ह्रस्वान्नुटो भवेज् जन्म दीर्घाय स न कल्पते ।
नुटं च तं समाश्रित्य "सुपि" नेह प्रवर्त्तते ॥ १३२
रामाभ्यामितिवद्द यत्र परे भ्यामि पदं भवेत् ।
तत्रैव हि भवेद्द योज्यं सूत्रं "सुपि" मुने मते ॥ १३३

स एव हि प्रदेशः स्यात् तत्र "सुपि" प्रयुज्यते ।
तत्रैव लभते सूत्रमवकाशं यथायथम् ॥ १३४
आमो नामि परे यत्र सूत्रं "सुपि" न युज्यते ।
अवकाशं पुनः सूत्रं न तत्र लभते क्वचित् ॥ १३५
आमो नामि परे यत्र सूत्रमन्यत् प्रयोजनम् ।
नामीति च पुनः सूत्रं तत आरभते मुनिः ॥ १३६
रामानां स्याद्द मुनीनां स्याद् नदीनां स्याद् यथा पुनः ।
तथा भवेत् समारम्भो "नामी"ति कुरुते मुनिः ॥ १३७
एवं यदा समारम्भः परिभाषा निवर्त्तते ।
बाधित्वा परिभाषां तां "नामि" च लभते पदम् ॥ १३८
अन्यत्र निरवकाशमत्रैव तत् प्रयुज्यते ।
परिभाषां स्वयं याति समारम्भो भवेद् बली ॥ १३९
"भुवन ङि" यदा तत्र "भुवन इ" तदा भवेत् ।
"भुवने" स्याद्द यदा सन्धिरिष्टं पदं तदेव च ॥ १४०
भुवन ओस् यदा तत्र भुवनयोः पदं भवेत् ।
प्रक्रिया या भवेदत्र सा च पूर्व्वं प्रदर्शिता ॥ १४१
"भुवन सुप्" यदा तत्र भुवने सु तदा भवेत् ।
स्याद्द "बहुवचने" सूत्रम् एकारः स्यात् तथा पुनः ॥ १४२
"भुवने सु" यदा तत्र सूत्रं परं प्रयोजनम् ।
सकारस्य भवेत् षत्वं तदेवं च विधीयते ॥ १४३

२१० । अपदान्तस्य मूर्धन्यः । ८।३।५५

अपदान्ते स्थितः स्याच्चेत् मूर्धन्यः स्यात् तदा पुनः ।
अधिकारे स्थितं सूत्रं यावत् पादं स्थितो हि सः ॥ १४४

२११। इनकोः। ८।३।५७

इतः परं भवेद् यत् तत् इनकोः परं भवेद् हि तत्।
अधिकारे स्थितं सूत्रं यावत् पादं स्थितो हि सः॥ १४५

२१२। आदेश प्रत्यययोः। ८।३।५९

आदेशो यः सकारः स्यात् सकारः प्रत्ययश्च यः।
इणकोः परं भवेत्तस्य मूर्धन्यः ष इति स्थितिः॥ १४६
भुवने सु यदा तत्र "भवनेषु" तदा भवेत्।
सकारस्य षकारः स्यात् इनः पर इति स्थितिः॥ १४७

इनकोः परं यदा "स" स्यात् तदा "ष" स्यादिति स्थितिः।
रामस्येति न स्यादिन्कोः तस्मात् षो न भवेदिह॥ १४८
आदेशप्रत्यययोश्चेत् सकारः स्यात् तदैव षः।
"सुपीः" न स्यात् समादेशः प्रत्ययो न तथा न षः॥ १४९
अपदान्ते यदा षः स्यात् तदा षः स्यादिति स्थितिः।
"हरिःषु" पदान्ते सः तस्मात् षो न भवेदिह॥ १५०

२१३। सर्व्वादीनि सर्व्वनामानि। १।१।२७

भवन्ति सर्व्वनामानि सर्व्वादीनि च संज्ञया।
तदन्तानि पुनर्यानि तानि स्युश्च तथैव च॥ १५१
"द्वन्द्वे" चेति स्थितं सूत्रं तदिह ज्ञापकं भवेत्।
तदन्तस्य तथा संज्ञा सूत्रेण स्यात् समर्थिता॥ १५२
पदं परमसर्व्वत्र यदिह च श्रुतं भवेत्।
आदाय सर्व्वनामतां पदं च तत् प्रसिध्यति॥ १५३
"परम" स्यात् पदं तत्र पदं "सर्व्वं" तथा भवेत्।
तेन परमसर्व्वः स्यात् सर्व्वशब्दः परे स्थितः॥ १५४
"सर्व्वं" स्यात् सर्व्वनामेह अन्ते च तत् स्थितं भवेत्।
तदन्तस्य तथा संज्ञा संज्ञा स्यात् सर्व्वनाम च॥ १५५
यदा परमसर्व्वं स्यात् सर्व्वनाम हि संज्ञया।
तदैव च भवेत् सूत्रं सप्तम्याल्लल् प्रयोजितम्॥ १५६
तेन परमसर्व्वत्र पदमिह प्रजायते।
आदौ सर्व्वनामता स्यात् पश्चात् अल् च प्रवर्त्तते॥ १५७

स्यात् परमभवत्कान् च पदं तत् स्यात् तथैव च ।
आदौ सर्व्वनामतास्यात् पश्चादकच् प्रवर्त्तते ॥ १५८
२७।१।७४- ५६ श्लोकाः
रात्रिः १० घटिकाः

२१४ । जशः शी । ७।१।१७
अदन्तं सर्व्वनाम चेत् जशः शी स्यादिति स्थितिः ।
अनेकाल् स भवेत् "शी" च सर्व्वादेशस्तथा भवेत् ॥ १५९
पूर्व्वपक्षः
अनेकाल् शी न तावत् स्यात् अनेकाल्त्वं न सिध्यति ।
अनेकाल्त्वे पुनर्वाधा परिभाषा भवेदिह ॥ १६०
"सानुबन्धकता"मिति परिभाषा प्रवर्त्तते ।
अनुबन्धं समादाय न चानेकाल् प्रसिध्यति ॥ १६१
"अवंशास्तृ" भवेत् सूत्रं ऋकार इत् भवेत् तदा ।
ऋकारमितमादाय न चानेकाल् प्रवर्त्तते ॥ १६२
प्रत्ययः "शी" भवेदत्र सूत्रं "लश"—प्रयुज्यते ।
शकारमितमादाय न चानेकाल् भवेदिह ॥ १६३

शकार इद् भवेदत्र प्रत्ययः शिद् भवेदतः ।
शित्वमिह निमित्तं स्यात् सर्व्वादेशं च नं प्रति ॥ १६४
उत्तरपक्षः
"अवंशास्तृ" स्थितं सत्यं तत्र "तृ" प्रत्ययो मतः ।
इह सूत्रं "जशः शी" स्यात् नात्र "शी" प्रत्ययो भवेत् ॥ १६५
पूर्व्वं "तृ" प्रत्ययस्तत्र परे "शी" प्रत्ययो न च ।
एवं तत्र द्वयोर्भेदः खलु स्थितः सुदुस्तरः ॥ १६६

"तृ" यदा स्यात् ऋकारस्तु सर्व्वादौ हि विलुप्यति ।
"त" युज्यते परे तत्र एकोहि "त" प्रयुज्यते ॥ १६७
प्रयोगः स्यात् यदा तत्र ऋकारो न स्थितस्तदा ।
अनेकाल्त्वं पुनस्तस्मात् न तदा स्यादिति स्थितिः ॥ १६८

"शी" यदा स्यात् शकारस्तु सर्व्वादौ न विलुप्यति ।
परे तस्य भवेल्लोपः सर्व्वादेशे कृते सति ॥ १६
"शी" यदा स्यात् सर्व्वादेशात् प्राक् "श" इह स्थितो भवेत् ।
अनेकाल्त्वं ततश्च स्यादप्रतिहतमेव हि ॥ १७०
२८।१।७४-१२ श्लोकाः

"सर्व्व शी" स्याद् यदा तत्र "सर्व्व ई" च तदा भवेत् ।
यदा पुनर्भवेत् सन्धिः पदं "सर्व्वे" भवेत् तदा ॥ १७१

२१५। सर्व्वनाम्नः स्मै। ७।१।१४

अदन्तं सर्व्वनाम चेत् "ङे" "स्मै" भवेदिति स्थितिः ।
यदा "सर्व्व" यदा "ङे" च "सर्व्वस्मै" स्यात् पदं तदा ॥ १७२

२१६। ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ। ७।१।१५

अदन्तं सर्व्वनाम चेत् पुनरिह प्रवर्त्तते ।
"ङसि" यदा तदा "स्मात्" स्यात् "स्मिन्" पुनः स्यात् यदा च "ङि" ॥ १७३
यदा "सर्व्व" भवेत् पूर्व्वं यदा "स्मिन्" च परे भवेत् ।
"सर्व्वस्मात्" स्यात् पदं तत्र पञ्चम्यां तत् प्रवर्त्तते ॥ १७४

२१७। आमि सर्व्वनाम्नः सुट्। ७।१।५२

अदन्तं सर्व्वनाम चेत् आमः सुट् स्यात् तदा पुनः ।
एत्वषत्वे "सर्व्वेषाम्" स्यात् "सर्व्वस्मिन्" च पदं भवेत् ॥ १७५

सर्व्वनामसंज्ञाप्रकरणम्

पञ्चत्रिंशत् धृताः शब्दाः सर्व्वादीनां गणे खलु ।
मया गणकारिकायां ते च सर्व्वे प्रदर्शिताः ॥ १७६
इह ये ये विशेषाः स्युः तान् तान् वच्मि परे पुनः ।
उक्तं दीक्षितपादैर्यत् तदुच्यते सविस्तरम् ॥ १७७

(१) उभ

उभशब्दे विशेषश्च पुनरिह प्रवर्त्तते ।
दर्शयामि च तान् सर्व्वान् यथाशास्त्रं यथा परम् ॥ १७८

विषयश्चेद् भवेद् द्वित्वम् उभशब्दः प्रयुज्यते ।
स च द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः स्यादिति स्थितिः ॥ १७९
यदा शब्दो भवेद् योज्यो द्विवचनं भवेत् तदा ।
नित्यं द्विवचनं तत्र नित्यं द्वित्वं प्रवर्त्तते ॥ १८०

सर्व्वादीनां गणे शब्दः पुनरिह च पठ्यते ।
भवेच्च सर्व्वनाम स सर्व्वनाम स उच्यते ॥ १८१
सर्व्वनाम यदा शब्दः "अव्यये"ति प्रयुज्यते ।
प्रत्ययः स्याद् अकच् तत्र "उभकौ" स्यात् पदं तथा ॥ १८२
सर्व्वनाम यदा न स्यात् "अकच्" तदा भवेन्न च ।
"उभकौ" च तदा न स्यात् "उभकौ" च न लभ्यते ॥ १८३
अकच् भवेद् यथा तत्र यथा स्यादुभकौ पुनः ।
तथा तस्य गणे पाठः सन्निवेशस्तथा गणे ॥ १८४

पूर्व्वपक्षः

मास्तु गणे धृतः शब्दो मास्तु वा सर्व्वनामता ।
मास्तु पुनरकच् तत्र उभकौ मास्तु वा तथा ॥ १८५
"प्रागिवात् कः" स्थितं सूत्रं स्वार्थेऽपि को भवेदिह ।
प्रत्ययः को यदा तत्र उभकौ स्यात् पदं तदा ॥ १८६
नापि यदा भवेदकच् उभकौ स्यात् तदापि च ।
कः प्रत्ययो भवेत् स्वार्थे तेन सिध्येत् प्रयोजनम् ॥ १८७

उत्तरपक्षः

उभशब्दो यदा तत्र प्रत्ययः स्यादकच् यदा ।
वरीवर्त्ति तदा द्वित्वं द्वित्वं तदा न हन्यते ॥ १८८
अकजिह भवेन् मध्ये प्राक् टेः भवेदिति स्थितिः ।
"उभकौ" च पदं तद्वत् तथा कृते प्रसिध्यति ॥ १८९
मध्यपतितन्यायश्च पुनरिह प्रवर्त्तते ।
गृह्यते उभशब्दश्चेत् उभकौ चापि गृह्यते ॥ १९०
यथास्थितं स्थितं द्वित्वं द्वित्वमिह न हन्यते ।
उभशब्दो यथा द्वित्वे स्यादुभकौ तथैव च ॥ १९१

"कः" प्रत्ययो यदा तत्र द्वित्वं तदा विहन्यते ।
कः प्रातिपदिकाद् बाह्यो हन्ति द्वित्वं तथा च कः ॥ १९२
द्वित्वं यदा परित्यक्तमर्थश्चान्यो भवेत्तदा ।
अवयवी भवेदर्थस्तदर्थोऽपि च दृश्यते ॥ १९३

अव्ययो यदा चार्थः प्रत्ययः स्यादयच् तदा ।
"उभादि"ति स्थितं सूत्रं तयपः स्यादयच् तथा ॥ १६४
परे तसि यथा चायच् परे त्रे स्यादयच् यथा ।
"उभयतो" यथा सिध्ये "दुभयत्र" यथा पुनः ॥ १६५
इहापि स्यादयच् तद्वै कप्रत्यये परे सति ।
"उभयकौ" पदं सिध्येदयच् यदि तथा भवेत् ॥ १६६
अयजिह परे स्याच्चेत् उभयकौ पदं भवेत् ।
"उभकौ" न तदा च स्यात् "उभकौ" च न लभ्यते ॥ १६७

"उभयोऽन्यत्र" वेतीह बाधकं च स्थितं पुनः ।
अन्यत्र च पुनर्द्वित्वाद् भवेदयच् यथोभयम् ॥ १६८

(२) उभय

उभयं स्याद् यदा शब्दः जश् इह च परे तदा ।
"अयच्" स्यात् "तयपः" स्थाने स्थानिवच्च भवेदयच् ॥ १६६
"अयच्" स्यात् स्थानिवद् यदा "तयप्"वच्च भवेत्तदा ।
"तयपि" स्याद् यथा कार्य्यम्"अयचि" स्यात् तथैव च ॥ २००
"प्रथमे"ति स्थितं सूत्रं "तयप्" तत्र च तिष्ठति ।
जशि परे विभाषा च सर्व्वनाम भवेत्तदा ॥ २०१
"अयच्" यदा भवेदत्र अनारब्धो विधि र्भवेत् ।
नित्यं तस्मात् भवेत् संज्ञा "उभये" स्यात् पदं तथा ॥ २०२

(३) इतर-इतम

यः खलु सर्व्वनाम स्यात् स इह पठितो गणे ।
ये सन्ति सर्व्वनामानि तेषां गणो भवेदयम् ॥ २०३
"इतरः" प्रत्ययस्तत्र स इह च गणे धृतः ।
"इतमः" प्रत्ययस्तत्र स चापि च धृतो गणे ॥ २०४
"इतरेण" इतमान्तः पुनरिह धृतो भवेत् ।
"इतमेन" इतमान्तो धृतो भवेत्तथैव च ॥ २०५
इतरान्तो भवेद् यश्च इतमान्तो भवेच्च यः ।
स इह सर्व्वनाम स्यात् स इह सर्व्वनाम च ॥ २०६

सर्व्वनामगणे पाठात् तयोः स्यात् सर्व्वनामता ।
तदन्तश्च तदन्तश्च सर्व्वनाम भवेदिह ॥ २०७

डतरेण डतरान्त इह खलु च गृह्यते ।
डतमेन डतमान्तो गृह्यते च तथैव च ॥ २०८
प्रत्ययग्रहणे तत्र तदन्तग्रहणं भवेत् ।
परिभाषा स्थिता शास्त्रे युज्यते सा च सर्व्वथा ॥ २०९

पूर्व्वपक्षः

डतरेण डतमान्तो यदि खलु धृतो भवेत् ।
डतरान्तः पुनः स्याच्चेत् सर्व्वनाम हि संज्ञया ॥ २१०
डतमेन डतमान्तो यदि धृतो भवेत् पुनः ।
डतमान्तः पुनश्चेत् स्यात् सर्व्वनाम च संज्ञया ॥ २११
"तरपा" च तरबन्त स्तदा धृतो भवेदिह ।
तरबन्तस्तदा शब्दो "घ" इह स्यात् च संज्ञया ॥ २१२
"तमपा" च तमबन्तः तद्वद् धृतो भवेदिह ।
तमबन्तः पुनः शब्दः "घ"स्तथा स्याच्च संज्ञया ॥ २१३
शुक्लतरस्तदा "घः" स्यात् कृष्णतरस्तदा च "घः" ।
दृढ़तरस्तदा "घः" स्यात् दीर्घतरस्तदा च "घः" ॥ २१४

(उत्तरपक्षः)

न च तथा भवेदत्र न स न्यायः प्रयुज्यते ।
परिभाषा स्थिता शास्त्रे सा हि मान्या भवेन्हि ॥ २१५

संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति (प)

संज्ञाविधौ च कर्त्तव्ये तदन्तग्रहणं न हि ।
प्रत्ययेन प्रत्ययान्तो न तत्र गृह्यते खलु ॥ २१६
न हि सुपा सुबन्तं स्यात् न तिङन्तं तिङा पुनः ।
सुबन्तं स्यात् तिङन्तं स्याद् "अन्त" शब्दो हि युज्यते ॥ २१७
"सुप्तिङन्तं पदं" सूत्रं तदिह ज्ञापकं मतम् ।
न "तदन्तो" भवेत् "तेन" "अन्त"शब्दो हि योजितः ॥ २१८

(पूर्व्वपक्षः)

इहापि च भवेत् संज्ञा संज्ञाविधिरिहापि च ।
तदन्तग्रहणं तस्मादिहापि च न शोभनम् ॥ २१९

(उत्तरपक्षः)

युक्ता हि भवतां युक्ति र्वाग् भवतां गरीयसी ।
संज्ञाविधि भ'वेदेष न तत्र संशयः स्थितः ॥ २२०
तथापि केवलं संज्ञा नेह शास्त्रे प्रयुज्यते ।
न संज्ञिनं विना संज्ञा न दिवा तपनं विना ॥ २२१
एक इह तरप् शास्त्रे न श्रूयते न दृश्यते ।
एक इह तमप् शास्त्रे न दृश्यते न युज्यते ॥ २२२
तदन्तग्रहणं तस्मादगत्या च भवेद् गतिः ।
तदन्तग्रहणं विना न गतिरन्यथा सखे ॥ २२३

(४) अन्यतर-अन्यतम

"अन्यतर" स्थितः शब्दः "अन्यतम" स्थितः पुनः ।
तौ द्वौ प्रकृतिभूतौ च न व्युत्पन्नौ मतौ हि तौ ॥ २२४
विषयः स्याद् यदा द्वित्वं बहुत्वं विषयो यदा ।
निर्धारणे तदा तौ द्वौ स्वभावाच्च तथा गतिः ॥ २२५

(५) त्व त्व

अदन्तौ समरूपौ तौ अन्यार्थे तौ समार्थकौ ।
उदात्तश्च भवेदकः अनुदात्तः परो भवेत् ॥ २२६
त्वत् इति च भवेच् शब्दः तान्तः शब्दो भवेच्च सः ।
स इह च पृथक् शब्दः इति प्राहुः परे पुनः ॥ २२७

(६) सम

"सम" तत्र स्थितः शब्दः "सर्व्व"वाची भवेच्च सः ।
यदा "सर्व्व" भवेदर्थो भवेच्च सर्व्वनामता ॥ २२८
"तुल्या"र्थश्चेत् तथा न स्यात् "भुवन"वत् भवेत्तदा ।
"यथासंख्यं" स्थितं सूत्रं "समानाम्" च पदं मुनेः ॥ २२९

१।४।७५-२७ श्लोकाः
(२०३-२२९ श्लोकाः)

२१८ । पूर्व्व-पर-अवर-दक्षिण-उत्तर-अपर-अधराणि व्यवस्थायाम् असंज्ञायाम् । १।१।३४

यदा देशो यदा कालः पुनरिह प्रतीयते ।
एतानि सर्व्वनामानि तदा खलु भवन्ति च ॥ २३०

जशिह चेत् परे तत्र सा संज्ञा स्यात् विभाषया ।
"पूर्व्वाः" भवेद् यथाप्राप्तं "पूर्व्वे" भवेद् विकल्पतः ॥ २३१
देशः कालो न चेदर्थः न सा संज्ञा परे जशि ।
"दक्षिणा गाथका"स्तत्र न तदर्थस्तथा च न ॥ २३२
संज्ञा यदि भवेदर्थः तदा सा न परे जशि ।
"उत्तराः कुरव"स्तत्र संज्ञा हि स्यात् ततश्च न ॥ २३३

२१९। स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्। १।१।३५

न ज्ञातिश्चेत् भवेदर्थो न चेदर्थो भवेद् धनम् ।
"स्व" इत्यस्य विभाषा स्यात् तथा संज्ञा परे जशि ॥ २३४
नित्या प्राप्ता भवेत् संज्ञा जशि परे विभाषया ।
"स्वे पुत्रा"श्च भवेदत्र "स्वाःपुत्रा"श्च तथा भवेत् ॥ २३५
"स्वे गाव"श्च भवेत्तद्वत् "स्वा गावश्च भवेत्तथा ।
"आत्मीया"श्च भवेदर्थ स्तस्मिन्नर्थे प्रयुज्यते ॥ २३६
ज्ञातिर्यदि तदा "स्वाः" स्यात् संज्ञा तदा न वर्त्तते ।
धनं यदि तदा "स्वाः" स्यात् न संज्ञा स्यात् तदापि च ॥ २३७
"धूमायन्ते इवाश्लिष्टा प्रज्ज्वलन्तीव संहताः ।
उल्मूकानीव मेऽमी स्वा ज्ञातयो भरतर्षभ ॥"
"प्रभूताः स्वा न दीयन्ते" धने भवेन्निदर्शनम् ।
"प्रभूताः स्वा न भुज्यन्ते" तथैव च भवेद्ध धने ॥ २३८

२२०। अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः। १।१।३६

अर्थो यदा बहिर्योगः परिधानं यदा पुनः ।
"अन्तरं" सर्व्वनाम स्यात् विभाषा तु परे जशि ॥ २३९
नित्या प्राप्ता भवेत् संज्ञा जशि परे विभाषया ।
स्याद् "'अन्तरा' गृहा"स्तत्र स्याद् "'अन्तरे' गृहाः" पुनः ॥ २४०
"अन्तरे शाटका"श्च स्याद्द "अन्तरे शाटका"स्तथा ।

अपूरीति च वक्तव्यम् (वा)

"अन्तरायां पुरी"ति स्याद् इह संज्ञा न युज्यते ॥ २४१

२२१ । पूर्व्वादिभ्यो नवभ्यो वा । ७।१।१६

यदा "ङसि" भवेत् "स्मात्" च यदा "ङे" "स्मिन्" भवेत्तदा ।
पूर्व्वादिभ्यो नवभ्यो वा पदं भवेत् तथा पुनः ॥ २४२
"पूर्व्वस्मात्" स्यात् पदं तत्र "पूर्व्वात्" पदं भवेदपि ।
"पूर्व्वस्मिन्" च पदं तत्र पदं "पूर्व्वे" तथा भवेत् ॥ २४३
बहुव्रीहिर्यदा कार्य्यो न सर्व्वनामता तदा ।
यदा "त्वकं पिता यस्य" स्यात् "त्वत्कपितृक"स्तदा ॥ २४४
समासात् प्रागेव वाक्ये निषिद्धा सर्व्वनामता ।
अन्यथा प्रत्ययश्चाकच् वाक्येऽपि च भवेदिह ॥ २४५
श्रूयेत स समासेऽपि पुनरकच् तदा खलु ।
"अतिभवका"नित्यत्र समासे श्रूयते यथा ॥ २४६
रूपं "त्वकत्पितृक"श्च बहुधा श्रूयते भुवि ।
रूपं "मकत्पितृकश्च" पुनर्लोके प्रयुज्यते ॥ २४७
एतद्रूपं भवेदिष्टमिति भाष्ये पतञ्जलिः ।
भाष्यकार इदं सूत्रं प्रत्याचख्यौ ततः पुनः ॥ २४८
यथोत्तरं मुनीनाञ्च प्रामाण्यं स्वीकृतं नये ।
गृह्यते च पदं तस्मात् तथाविधमिति स्थितिः ॥ २४९

संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्व्वादयः (प)

यदा संज्ञा भवेदर्थस्तदा न सर्व्वनामता ।
"सर्व्व" इति यदा नाम न सर्व्वनामता तदा ॥ २५०
स्यादुपसर्जनं यत्र तत्र न सर्व्वनामता ।
"अतिसर्व्व" स्तथा हि स्यात् तस्मान्न सर्व्वनाम सः ॥ २५१
यदा संज्ञा भवेदर्थः यदा स्यादुपसर्जनम् ।
अर्थभेदस्तदा तत्र अर्थभेदो न गृह्यते ॥ २५२
भिन्नार्थे चेत् स्थितः शब्दः स इह च न गण्यते ।
भिन्नार्थे च स्थितस्येह न भवेत् सर्व्वनामता ॥ २५३

सर्व्वनाम महासंज्ञा मुनिनेह प्रयोजिता ।
अणुगुणाः पुनः शब्दा गणे चापि निवेशिताः ॥ २५४

यदर्थे सर्व्वनाम यः तदर्थे स गणे धृतः ।
उपयोगो यथा यस्य तथा तस्य धृतिर्गणे ॥ २५५
अर्द्धमिति यदा चार्थः "नेम" स्यात् सर्व्वनाम च ।
तदर्थे च पुन"र्नेम" गणे तत्र प्रदर्शितः ॥ २५६

भिन्नार्थे चेत् स्थितः शब्दो न गृह्यते पुनश्च सः ।
न सर्व्वनामता तस्य कार्य्यकाले भवेदिह ॥ २५७
"स्मिन्नि"त्यादि तदा न स्यात् "अड्डादि"न युज्यते ।
संज्ञाकार्य्यं गणकार्य्यं तदा न स्यादिति स्थितिः ॥ २५८

२२३ । तृतीया समासे । १।१।३०

स्यात् तृतीयासमासश्चेत् तदा संज्ञा भवेन्न च ।
भवेन्न मासपूर्व्वाय न संज्ञा च प्रवर्त्तते ॥ २५९

२२४ । द्वन्द्वे च । १।१।३१

समासश्चेद् भवेद् द्वन्द्वः संज्ञा पुनर्न युज्यते ।
भवेत् पूर्व्वापराणाश्च न च संज्ञा भवेदिह ॥ २६०

२२५ । विभाषा जसि । १।१।३२

नित्ये द्वन्द्वे निषेधः स्यात् परे जसि विभाषया ।
कतरकतमे तत्र कतरेकतमास्तथा ॥ २६१

२२६ । प्रथम-चरम-तय-अल्प-अर्द्ध-कतिपय-नेमाश्च । १।१।३३

जशि परे विभाषा स्यात् संज्ञा चैषामिति स्थितिः ।
"प्रथमाः" स्याद् यथा प्राप्तं "प्रथमे" स्याद् विभाषया ॥ २६२

विभाषाप्रकरणे तीयस्य वा ङित्सु सर्व्वनामसंज्ञा (वा)

तीयस्य च भवेत् संज्ञा ङित् परे चेत् विभाषया ।
"द्वितीयाय" पदं तत्र "द्वितीयस्मै" तथा भवेत् ॥ २६३

इति—

सर्व्वनाम संज्ञाप्रकरणम् ।

२२७ । जराया जरसन्यतरस्याम् । ७।२।१०१

अजादिका विभक्तिश्चेत् परे तत्र प्रवर्त्तते ।
"जरायाः" स्याद् "जरस्" तत्र स आदेशो विभाषया ॥ २६४

निर्जर = निर्जरस्

उत्तरपक्षः

"जरा" यदा भवेत्तत्र तदा "जरस्" भवेद् यदि ।
"निर्जर" स्याद् यदा शब्दो "निर्जरस्" स्यात् तदापि च ॥ २६५
यथा यथा भवेत् "तस्य" "तदन्तस्य" तथा तथा ।
परिभाषा स्थिता शास्त्रे सा प्रमाणं भवेदिह ॥ २६६

पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च (प)

पदं चेद् विषयस्तत्र अङ्गं चेद् विषयो भवेत् ।
"तस्मिन्" भवेद् यथा तत्र "तदन्ते"ऽपि भवेत्तथा । २६७

पूर्व्वपक्षः

"जरस्" यः स्यात् समादेश स चानेकाल् भवेदिह ।
"अनेकाल् शित्" स्थितं सूत्रं "सर्व्वादेशो" भवेत्तथा ॥ २६८
"सर्व्वश"श्चेत् पुनः शब्द इह खलु धृतो भवेत् ।
"निर्जर" स्यात् तदा शब्दस्तस्यैवेह भवेद् "जरस्" ॥ २६९
"अंशस्य" न समादेशः "सर्व्वस्य" च भवेदिह ।
"जराया" न "जरस्" तत्र "निर्जर"स्य भवेद् "जरस्" ॥ २७०

उत्तरपक्षः

"निर्जर"स्य न "जरस्" स्यान् "जराया" हि "जरस्" भवेत् ।
"समग्र"स्य न तावत् स्याद् "अंश"स्यैव भवेत् खलु ॥ २७१
यावानंशो निर्द्देशेन समाकृष्टो भवेदिह ।
तावानंशो भवेद् ग्राह्यो न चाल्पं नाधिकं ततः ॥ २७२
परिभाषा स्थिता शास्त्रे सा प्रमाणं भवेदिह ।
परिभाषा भवेदत्र यथा परे प्रदर्शिता ॥ २७३

निर्द्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति (प)

निर्द्दिष्टस्य समादेश इह शास्त्रे विधिर्भवेत् ।
स च विधिर्भवेद् योज्य इहापि प्रकृते पुनः ॥ २७४
इह "जर" भवेदंशः "अंशो" निर्द्दिश्यते खलु ।
"अंश"स्य स्यात् समादेशः "सर्व्व"स्य न भवेत् पुनः ॥ २७५
"जराया" हि "जरस्" तस्मात् "निर्जर"स्य "जरस्" तु न ।
"अंश"स्य हि समादेशः "समग्र"स्य भवेन्न च ॥ २७६

पूर्व्वपक्षः

सूत्रं च "जराया जरस्" आकारान्ता स्थिता "जरा"।
आकारान्ता स्थिता या सा तस्या एव तथा भवेत् ॥ २७७
"निर्जर" हि स्थितः शब्द आकारान्ता "जरा" च न।
कथं तर्हि समादेशो भवेद् "जरस्" मते एव ॥ २७८

उत्तरपक्षः

एकांशेन विकृतिश्चेत् शब्दस्येह भवेत् क्वचित्।
विकृतेन तदंशेन शब्दस्य स्याद् न चान्यता ॥ २७९
यः शब्दश्च स्थितः पूर्व्वं स शब्दश्च स्थितः परे।
एकांशेन विकृतः स्यात् न विकृतः समग्रतः ॥ २८०
परिभाषा स्थिता शास्त्रे सा प्रमाणं भवेदिह।
परिभाषा भवेद् ग्राह्या सा गृह्यते मया पुनः ॥ २८१

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् (५)

एकदेशविकृतस्य न चान्यत्वं भवेदिह।
अविकृते गृहीतो यो विकृतेऽपि स गृह्यते ॥ २८२
"जरा" यदि विकारेण "जर" भवेद् इह क्वचित्।
"जरा" एव भवेद् "जर" "निर्जर" गृह्यते ततः ॥ २८३
सुतो यदि विकारेण खञ्जतां भजते क्वचित्।
स सुतः स सुतो हि स्यात् सुत एव स गृह्यते ॥ २८४

निर्जर स्याद् यदा शब्दः प्रत्यय औ परे यदा।
निर्जरस् स्यात् समादेशो निर्जरसौ पदं भवेत् ॥ २८५
निर्जर स्यात् यदा शब्दो प्रत्ययो जश् परे यदा।
निर्जरस् स्यात् समादेशो निर्जरसः पदं भवेत् ॥ २८६

निर्जर स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः टा परे यदा।
निर्जरस् स्यात् समादेशो निर्जरसा पदं भवेत् ॥ २८७
"इन" "आत्" च विधिः पूर्व्वो "जरस्" विधिः परो भवेत्
इनादिकं च बाधित्वा जरस् इह प्रवर्त्तते ॥ २८८
निर्जरसे पदं तद्वत् निर्जरसः पदं तथा।
हलादौ च परे तत्र "भुवन"वत् भवेत् पदम् ॥ २८९

पूर्व्वविप्रतिषेधेन "इन" 'आत्" च प्रवर्त्तते ।
सन्निपातपरिभाषा न च नित्या भवेत् पुनः ॥ २९०
इत्यपि च मतं तत्र केषाञ्चिच्च स्थितं पुनः ।
वृत्तिकृता स्ववृत्तौ तत् मतं पुनः समर्थितम् ॥ २९१
पदं स्याद् निजंरसिन "इन" यदा परे भवेत् ।
निजरसात् पदं च स्याद् "आत्" परे चेत् प्रवर्त्तते ॥ २९२
निजंरसा पदं न स्यात् निजंरसः पदं च न ।
तेषां मते पदं तत् तत् न हि खलु प्रसिध्यति ॥ २०३
भिस् यदा स्यात् परे तत्र निजंरसैः पदं भवेत् ।
रूपान्तरं तथाभूतं तैरिह च प्रदर्शितम् ॥ २९४
अन्यदपि पदं दत्तं तदनुसारिभिः पुनः ।
निजंरस्य पदं षष्ठ्यां भवेत्तदनुसारिणाम् ॥ २९५
न रुचिरं भवेत् सर्व्वं सर्व्वं न सम्मतं भवेत् ।
तत् तद् भाष्यविरुद्धं स्यात् न सम्मतं ततो हि नः ॥ २९६

४।४।७५-३२ श्लोकाः
(२९५-२९६ श्लोकाः)
२६।१।७४-६८ श्लोकाः

२२८। पद्-दत्-नस्-मास्-हृत्-निश्-असन्-यूषण्-दोषण्-यकन्-शकन्-उदन्-आसन्-शस्-प्रभृतिषु । ६।१।६३

पादस्य पद् भवेदत्र दन्तस्य "दत्" तथा भवेत् ।
मासस्य मास् भवेत्तद्वत् हृदयस्य भवेच्च हृत् ॥ २९७
निशायाः निश् भवेत्तद्वत् असृजः स्यादसन् तथा ।
यूषस्य च भवेद् यूषण् दोस् दोषणस्तथा भवेत् ॥ २९८
यकृतः स्यात् यकन् तद्वत् शकृतः स्यात् शकन् पुनः ।
उदन् स्यादुदकस्येह आस्यस्यासन् भवेत्तथा ॥ २९९
शसादिश्चेत् परे तत्र तथादेशो विभाषया ।
पदः पादान् भवेदत्र पादेन च पदा तथा ॥ ३००
पादाभ्यां स्यात् तथा पद्भ्यां पादैः पद्भिस्तथा भवेत् ।
अन्यत्रापि भवेदेवमूहनीयं यथायथम् ॥ ३०१

२२९। सुट् अनपुंसकस्य। १।१।४३

प्रत्याहारो भवेत् सुट् च पञ्चकं च धृतं भवेत्।
सर्व्वनामस्थानं तत् स्यात् क्लीवे तथा भवेन्न च ॥ ३०२
सु औ जश् च त्रयं तत्र अम् औट् तत्र द्वयं पुनः।
पञ्चकं स्यात् तथा तत्र तत्पञ्चकं च गृह्यते ॥ ३०३

२३०। स्वादिष्वसर्व्वनामस्थाने। १।४।१७

सर्व्वनामस्थानं स्याच्चेत् स्वादिकं चेत् परे स्थितम्।
यदिह च स्थितं पूर्व्वं तदुच्यते पदं खलु ॥ ३०४
राजन् इति यदा पूर्व्वे भ्यमिह च यदा परे।
राजन् शब्दो भवेदत्र पदमिति च संज्ञया ॥ ३०५

२३१। यचि भम्। १।४।१८

स्वादिषु यत् यकारादि स्वादिषु मदजादिकम्।
तदिह चेत् परे तत्र पूर्व्वं भः स्यादिति स्थितिः ॥ ३०६

२३२। आकडारादेका संज्ञा। १।४।१

कडाडाः कर्मधारेय इतः परं भविष्यति।
एकस्य स्यादेका संज्ञा ततः प्राक् स्यात् तथा पुनः ॥ ३०७
"ह्रस्वं खलु" स्थितं सूत्रं ह्रस्वं लघु भवेदिह।
"संयोगे गुरु" सूत्रं स्यात् ह्रस्वस्य गुरता भवेत् ॥ ३०८
एक एव स्वरस्तत्र लघु भवेद्व भवेद्व गुरुः।
न युज्यते द्वयं तत्र संज्ञा चैका प्रवर्त्तते ॥ ३०९
शमादिकं यदा स्यादच् द्वयं तत्र प्रयुज्यते।
भसंज्ञा पदसंज्ञा च द्वयं प्राप्ता भवेदिह ॥ ३१०
एका संज्ञा भवेदत्र भसंज्ञा च प्रयुज्यते।
जश्त्वं तेन न तावत् स्यात् दतः दता तथा भवेत् ॥ ३११
हलादि चेत् परे तत्र पदसंज्ञा प्रयुज्यते।
तदा पुनर्भवेत् जश्त्वं दद्भ्यां पदं तदा भवेत् ॥ ३१२

२३३। भस्य। ६।४।१२९

इतः परं भवेद्-यद् यत् भस्य भवेदिति स्थितिः।
यावदन्तं तु षष्टस्य अधिकारः स्थितो भवेत् ॥ ३१३

२३४। अल्लोपोऽनः। ६।४।१३४

अन्नित्यन्तो यदा भः स्यादकारश्च विलुप्यति।
पदं भवेद्‌ यथा तत्र तथा परे प्रदर्शितम्॥ ३१४

२३५। रषाभ्यां नो णः समानपदे। ८।४।१

रकारश्चेत् भवेत् पूर्व्वे षकारश्चेत् भवेत् पुनः।
एकपदे नकारस्य तदा णः स्यादिति स्थितिः॥ ३१५
षकारश्च स्थितः पूर्व्वे णत्वे पूष्णा भवेदिह।
षकारश्च स्थितः पूर्व्वे णत्वे पूष्णास्तथा भवेत्॥ ३१६

पूर्व्वपक्षः

"अच"श्चेति स्थितं सूत्रं तत्र "पूर्व्वविधौ" पदम्।
"पूर्व्वस्माद्‌ विधि"रित्येवं व्याख्या तस्य स्थिता पुनः॥ ३१७
इह शब्दः स्थितो "पूषण्" अकारो विद्यते खलु।
"अल्लोपः—"युज्यते तत्र अकारो लुप्यते तथा॥ ३१८
स लोपः स्थानिवत् तावद्‌ अकारो विद्यते ततः।
अकारः स्यात् यदा तत्र "रषाभ्याम्" च न युज्यते॥ ३१९
"रषाभ्यां" चेद्‌ न युक्तं स्यात् णत्वमपि न लभ्यते।
पूषण्शब्दे णकारता तस्मात् तत्र न सिध्यति॥ ३२०

उत्तरपक्षः

भवतु वा तथा व्याख्या न तत्र विमतिर्मम।
न तथा चेद्‌ भवेद्‌ णत्वं भवतु नैव वा तथा॥ ३२१
एषः पक्षो न चेद्‌ ग्राह्यः परः पक्षः स्थितः पुनः।
तस्मिन् पक्षे भवेत्तत्र णत्वं खलु यथायथम्॥ ३२२
परं तत्र स्थितं सूत्रं तत् तत्र च प्रयुज्यते।
सूत्रेण च पुनस्तेन णत्वं तत्र प्रवर्त्तते॥ ३२३
"अट्‌कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽ"पि सूत्रं योज्यं भवेदिह।
अकारस्य व्यवायेऽपि णत्वं तेन प्रवर्त्तते॥ ३२४
"रषाभ्यां" चेद्‌ न योज्यं स्याद्‌ "अट्‌कुप्वा" तु प्रयुज्यते।
पूर्व्वेण चेत् न णत्वं स्यात् नूनं स्यात् तत् परेण च॥ ३२५

वस्तुतः स्थानिवद्भावो न हि तत्र प्रवर्त्तते ।
न च पूर्व्वत्रासिद्धीये स्थानिवत्त्वं प्रयुज्यते ॥ ३२६
वार्त्तिकं च स्थितं तत्र तत् प्रमाणं भवेन्मम ।
वार्त्तिकं यत् भवेदत्र दर्शयामि परे च तत् ॥ ३२७

पूर्व्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत् (वा)

पूर्व्वत्रासिद्धमित्येतत् शास्त्रं यत्र प्रवर्त्तते ।
न तत्र स्थानिवद्भाव आश्रियते विचक्षणैः ॥ ३२८

पूर्व्वपक्षः

न च पूर्व्वत्रासिद्धीये स्थानिवत्त्वं प्रयुज्यते ।
इति यद् भवता प्रोक्तं तन्न न्याय्यं भवेदिह ॥ ३२६
संयोगादेर्विलोपश्चेत् लत्वं णत्वं भवेद् यदि ।
स्थानिवत्त्वं भवेत् सिद्धं न च बाधा प्रवर्त्तते ॥ ३३०
वार्त्तिकं भवतां स्याच्चेत् वार्त्तिकं स्याद्ध ममापि च ।
ममापि च प्रमाणं स्यात् वार्त्तिकं च यथा परम् ॥ ३३१

तस्य दोषः संयोगादि-लोप-लत्व-णत्वेषु (वा)

संयोगादेर्विलोपे च लत्वे णत्वे तथैव च ।
स्थानिवत्त्वनिषेधस्य पुनर्भवेत् निषेधनम् ॥ ३३२
निषेधस्य निषेधश्चेत् पुनस्तत्र प्रवर्त्तते ।
स्थानिवत्त्वं भवेत् सिद्धं स्थानिवत्त्वं प्रसिध्यति ॥ ३३३
निषेधेन निषेधश्चेत् भवेदिह समीकृतः ।
निषेधो न तदा तिष्ठेत् स्थानिवत्त्वं च तिष्ठति ॥ ३३४
अपि पूर्व्वत्रासिद्धीये स्थानिवत्त्वं भवेत् सताम् ।
लत्वे णत्वे तथा तत्र संयोगादे विलोपने ॥ ३३५
प्रकृते विषयो णत्वं स्थानिवत्त्वं भवेत्ततः ।
अकारः स्थानिवत् तत्र "रषाभ्यां" च न युज्यते ॥ ३३६
"रषाभ्यां" चेद् न युक्तं स्यात् णत्वमपि न सिध्यति ।
भूषण शब्दे पदं यत् स्यात् न तत्र स्यात् णकारता ॥ ३३७

उत्तरपक्षः

भवतु स्थानिवत्त्वं वा गृह्यते भवतां मतम् ।
"अट्कुप्वां" च स्थितं सूत्रं तेन गतिर्भवेदिह ॥ ३३८

अकारस्य व्यवायेऽपि शास्त्रं तत्र प्रवर्त्तते।
पूर्व्वमेव मया प्रोक्तं पुनर्ब्रूमि तदेव हि॥ ३३६
६।१ ७५-२३ श्लोकाः
(३१७-३३६ श्लोकाः)

२३६। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य। ८।२।७

स्यात् प्रातिपदिकं यत्र नकारान्तं भवेच्च यत्।
इह तस्य नकारस्य भवेल्लोप इति स्थितिः॥ ३३८
असिद्धत्वात् नकारस्य न दीर्घता भवेदिह।
एत्वमपि न तावत् स्यात् ऐत्वमपि भवेन्न च॥ ३३६
यूषभ्यां स्यात् पदं तत्र यूषभिः च पदं भवेत्।
यूषभ्यः स्यात् पदं तत्र पदयूह्यं परं बुधैः॥ ३४०

२३७। विभाषा ङिश्योः। ६।४।१३६

ङौ परे चेद् भवेदत्र शी परे चेद् भवेत् पुनः।
अकारस्य तदा लोपो विभाषया भवेदिह॥ ३४१
यूष्णि स्यात् च पदं तत्र यूषणि स्यात् तथा पदम्।
"भुवन"वत् भवेच् शेषम् ऊह्यं बुधैर्यथायथम्॥ ३४२

२३८। संख्या-वि-साय-पूर्व्वस्य अह्नस्य अहन् अन्यतरस्यां ङौ। ६।३।११०

संख्या यदि भवेत् पूर्व्वे "वि" पूर्व्वे चेद् भवेदिह।
"साय" यदि भवेत् पूर्व्वे "अह्नः" यदि परे स्थितः॥ ३४३
अहन् तदा समादेशः ङौ परे स्याद् विभाषया।
द्व्यहनि स्यात् पुनद्व्यह्नि विभाषा च पदद्वयम्॥ ३४४
द्व्यह्ने चापि पदं तत्र पदत्रयं तथा भवेत्।
द्व्यह्नि स्याद् द्व्यहनि स्याच्च पदं द्व्यह्ने भवेत्तथा॥ ३४५
सायाह्नि स्यात् पदं तत्र सायाहनि तथा भवेत्।
सायाह्ने च पदं तत्र सर्व्वत्रैव पदत्रयम्॥ ३४६

इति—
अवन्ताः

अथ आदन्तप्रकरणम्

विश्वपा

"विश्वपाः" स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः "सु" यदा पुनः ।
विश्वपाः स्यात् पदं तत्र न विशेष इह स्थितः ॥ ३४७
विश्वपा औ यदा तत्र वृद्धिरेचि प्रवर्त्तते ।
इह खलु भवेद् वृद्धिः विश्वपौ स्यात् पदं तथा ॥ ३४८
विश्वपा जश् यदा तत्र "अकः" सूत्रं प्रयुज्यते ।
अकः सवर्णे दीर्घः स्यात् विश्वपाः स्यात् पदं तदा ॥ ३४९

२३९ । दीर्घाज्जसि च । ६।४।१०५

जश् इह चेत् परे दीर्घात् इजिह चेत् परे भवेत् ।
पूर्व्वसवर्णदीर्घो न प्रथमयो र्भवेत्तदा ॥ ३५०
यदा दीर्घः निषिद्धः स्यात् वृद्धिरेचि प्रवर्त्तते ।
विश्वपौ स्यात् पदं तत्र यथापूर्व्वं प्रदर्शितम् ॥ ३५१
गौर्य्यौ गौर्य्यः पदं तत्र तत्र सूत्रं प्रवर्त्तते ।
इह पुनरुपन्यस्तं निषेधो हि प्रयोजनम् ॥ ३५२

विश्वपा अम् यदा तत्र सूत्रम् "अमि" प्रयुज्यते ।
विश्वपाम् स्यात् पदं तेन तदेकवचनं भवेत् ॥ ३५३
विश्वपा औट् यदा तत्र विश्वपौ स्यात् पदं तदा ।
साधनं तु पुनस्तस्य पूर्व्ववत् स्यादिहापि च ॥ ३५४

२४० । आतो धातोः । ६।४।१४०

भस्याङ्गस्य भवेल्लोपो धातोः "आ" चेत् पदान्ततः ।
"अलोऽन्त्यस्य" स्थितं सूत्रं धकारश्च विलुप्यति ॥ ३५५
विश्वपाः शस् यदा तत्र विश्वपः स्यात् पदं तदा ।
आकारस्य भवेल्लोपः अस् शशश्च प्रयुज्यते ॥ ३५६
विश्वपा स्यात् यदा टा स्यात् तथैव च पदं भवेत् ।
अन्यत्रापि भवेदेवमूहनीयं यथायथम् ॥ ३५७

"हाहा शस्" स्यात् यदा तत्र "तस्माच्छसः" प्रयुज्यते ।
तथा तत्र भवेद् णत्वं हाहान् पदं तथा भवेत् ॥ ३५८
हाहा टा स्याद् यदा तत्र भवेत् सवर्णदीर्घता ।
हाहा पदं भवेत्तत्र "हाहै" वृद्धिर्यदा च ङे ॥ ३५९

ङसिङसोर्भवेद् दीर्घः पदं "हाहाः" तदा भवेत् ।
औसि वृद्धि भवेद् "हाहौ" ङौ "हाहे" स्याद् यदा गुणः ॥ ३६०
अधातोरपि क्वचिन्न आकारोपि विलुप्यते ।
"आतोः" योगविभागः स्यात् "क्तः" भवेन्न भवेत् "हनः" ॥ ३६१

इत्यादन्ताः

३०।१।७४-६५ श्लोकाः
रात्रिः ६ घटिकाः

अथ इदन्तप्रकरणम्

यदा "हरि" यदा "सु" स्यात् "हरिः" स्यान्न पदं तदा ।
प्रक्रियायाः विशेषो न क्वचिदिह प्रवर्त्तते ॥ ३६२
यदा "हरि" यदा "औ" स्यात् "प्रथमयोः" प्रयुज्यते ।
पूर्व्वसवर्णदीर्घः स्यात् "हरी" स्यान्न पदं तदा ॥ ३६३
यदा "हरि" यदा "जश्" स्यात् सूत्रं परं प्रवर्त्तते ।
तेनैव च पदं सिध्येत् सूत्रं भवेत् यथा परम् ॥ ३६४

२४१ । जसि च । ७।३।१०९

ह्रस्वान्तः स्याद् यदा शब्दः जश् इह चेत् परे भवेत् ।
गुणो भवेत्तदाङ्गस्य "हरयः" स्यात् पदं तदा ॥ ३६५

२४२ । ह्रस्वस्य गुणः । ७।३।१०८

परं यदा सम्बुद्धिः स्यात् ह्रस्वस्य स्यात् तदा गुणः ।
"हे हरि सु" यदा तत्र गुणे "हरे" पदं भवेत् ॥ ३६६
एङ् ह्रस्वादिति सम्बुद्धौ सुलोपः स्यात् पुनर्विधिः ।
तेनैवेह सुलोपः स्यात् तदा "हरे" विना च "सुम" ॥ ३६७
यदा हरि यदा स्यादम् पूर्व्वरूपं भवेदिह ।
"हरिम्" पदं तदा तत्र तदेव च पदं मतम् ॥ ३६८
यदा हरि यदा औट् स्यात् "प्रथमयोः" प्रयुज्यते ।
पूर्व्वसवर्णदीर्घः स्यात् "हरी" स्यान्न पदं तदा ॥ ३६९
यदा हरि यदा शस् स्यात् पूर्व्वसवर्णदीर्घता ।
"तस्माच्छसो—" भवेद् सत्वं "हरीन्" तदा पदं भवेत् ॥ ३७०

२४३। लोपे व्यसधि। १।४।७

इकारान्तो यदा ह्रस्वः यदा स्त्री न भवेदिह।
उकारान्तो यदा ह्रस्वः यदा स्त्री न भवेत् पुनः॥ ३७१
भवेन्न स्त्री नदी न स्यात् एवं शब्दो यदा स्थितः।
तदा तत्र घिसंज्ञा स्यात् सखिशब्दे तथा च न॥ ३७२

२४४। आङोनाऽस्त्रियाम्। ७।३।१११

आङो ना स्यात् घेः परस्य स्त्रियां तथा भवेन्न च।
आङिह च प्राचां संज्ञा टा तथा च मता भवेत्॥ ३७३
हरि टा स्याद्य यदा तत्र "हरि ना" स्यात् तदा पुनः।
"अट्कुप्वाङ्" च भवेद् णत्वं हरिणा स्यात् पदं तदा॥ ३७४
आदेशो न भवेद्व योऽयः स्त्रियां शब्दो यदा स्थितः।
मति टा चेत् न "ना" तत्र मत्या भवेत् पदं तदा॥ ३७५

२४५। घेर्ङिति। ७।३।१२०

ङिति परे गुणो घेः स्यात् इति विधिर्भवेदिह।
हरि ङे चेत् गुणे तत्र हरये स्यात् पुनः पदम्॥ ३७६
घिः यदा स्यात् तदेव स्यात् अन्यत्र न तथा भवेत्।
यदा "सखि" न घिः प्राप्तः सख्ये भवेत् गुणो न च॥ ३७७
ङकार इद्द भवेद् यत्र तत्र विधिः प्रयुज्यते।
हरि भ्याम् चेत् तदा ङित् न हरिभ्याम् स्यात् गुणो न च।
एवं यदा स्थितस्तत्र गुणस्तत्र स्थितो भवेत्।
हरि यदा भवेत् शब्दः गुणे हरे भवेत् तदा॥ ३७८

२४६। ङसिङसोश्च। ६।१।११०

एङिह चेत् स्थितः पूर्व्वे परे चेदस् ङसेङसः।
आदेशः पूर्व्वरूपं स्यात् इति स्थितिर्भवेदिह॥ ३७९
हरि ङसि हरेः स्याच्च हरि ङस् चेत् भवेत् हरेः।
हरि ओस चेत् यणादेशः हर्य्योः पदं तदा भवेत्॥ ३८०
हरि यदा यदा स्याद् आम् "ह्रस्व"-इति प्रयुज्यते।
"नामि" पुनर्भवेत् योज्यम "अट्कुप्वाङ्" च प्रवर्त्तते॥ ३८१
नुडागमो भवेत् तेन पश्चाद् दीर्घो भवेदिह।
ततः परं भवेद् णत्वं हरीणां स्यात् पदं तदा॥ ३८२

२४७। अच्च घेः। १।३।११९

घिसंज्ञकात् परे ङिश्चेत् ङेरौद् भवेदिति स्थितिः।
यदिह टिसंज्ञं स्यात् तस्य स्यात् तदा पुनः॥ ३८३
यदा "हरि" यदा ङिःस्यात् हर औ स्यात् तदा पुनः।
वृद्धिश्चेति भवेद् दीर्घः "हरौ" भवेत् पदं तदा॥ ३८४
हरि ओस् चेत् यणादेशो ह्र्योः पदं तथा भवेत्।
हरि सु चेत् हरिषु स्यात् "आदेश-" स्यात् ततश्च षः॥ ३८५

सखि

२४८। अनङ् सौ। ७।१।९३

सौ परे स्याद् अनङ् सख्युः सम्बुद्धौ न तथा भवेत्।
सखिन् सु स्याद् यदा तत्र सखन् सु स्यात् तदा पुनः॥ ३८६
ङकार इद् भवेदत्र अन्तादेशो भवेत्ततः।
"अलोऽन्त्यस्य" स्थितं सूत्रं तदिह च प्रयुज्यते॥ ३८७

२४९। अलोऽन्त्यात् पूर्व्वं उपधा। १।१।६५

अलोऽन्त्याच्च यः पूर्व्वं स्यात् स उपधा भवेदिह।
सखन् इति यदा शब्दः अकार उपधा तदा॥ ३८८

२५०। सर्व्वनामस्थानेऽसम्बुद्धौ। ६।४।८

यदा सर्व्वनामस्थानं नान्ते शब्दो यदा पुनः।
उपधा स्यात्तदा दीर्घः सम्बुद्धौ न तथा भवेत्॥ ३८९
"सखन् सु" च यदा तत्र तदा दीर्घो भवेदिह।
सखान् सु च भवेद् दीर्घे सूत्रं परं ततः पुनः॥ ३९०

२५१। अपृक्त एकाल्प्रत्ययः। १।२।४१

प्रत्ययश्चेद् भवेदेकाल् अपृक्तः स इहोच्यते।
सखान् सु स्यात् यदा तत्र अपृक्तः "सु" तदा भवेत्॥ ३९१

२५२। हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिसि अपृक्तं हल्। ६।१।६८

"सु""ति"-"सि"-चेदपृक्तं हल् हलन्तात् चेत् परे स्थितम्।
तदा तस्य भवेल्लोपः प्रत्येकन्तु विधिर्भवेत्॥ ३९२
"सु""ति""सि" चेत् अपृक्तं हल् ङ्याब्भ्यो दीर्घात् परे यदि।
तदा तस्य भवेल्लोपः एकत्र "सौ" विधिर्भवेत्॥ ३९३

आवन्तात् चेत् हलन्तात् चेत् ङ्यन्ताद् चेद् वा परे यदि ।
तदैव च विधिर्योज्यः न चान्यथा तथा पुनः ॥ ३९४
"ग्रामणीः" स्यात् पुनः शब्दः एषां परे न भवेत् "सु" ।
न सुलोपो भवेत्तस्मात् इह च "सु" स्थितो भवेत् ॥ ३९५

दीर्घादेव विधिर्योज्यः न दीर्घाच्चेत् तथा तु न ।
"निष्कौशाम्बिः" न दीर्घः स्यात् सुलोपो न भवेत्ततः ॥ ३९६

सुतिसि चेत् परे तत्र तदैव स्यात् न चान्यथा ।
"अभैत्सीत्" स्यात् परे ते न लोपो नापि विधीयते ॥ ३९७
तिरिह न भवेदेकः सिशब्दोऽपि भवेदिह ।
सिरिह न भवेद् ग्राह्य इति स्थितिर्भवेत् पुनः ॥ ३९८

सुतिसि चेदपृक्तं स्यात् तदैव स्यात् न चान्यथा ।
"भिनत्ति" स्यात् पदं तत्र न चापृक्तं तथा च न ॥ ३९९
"ति" यद्यपि स्थितस्तत्र न चापृक्तं भवेन्न सः ।
इकारः स्याद् यदा लुप्तः तकारः स्याद् विवक्षितः ॥ ४००

हल एव भवेल्लोपो नान्यस्य स्यात् तथा पुनः ।
विभेद स्यात् पदं तत्र हल् न स्याद् "अ" न लुप्यते ॥ ४०१
"हल्ङ्याब्भ्य"श्च पदं सूत्रे हल् इह च निवेशितम् ।
इह हल् वा कथं प्रोक्तं किं वा तस्य प्रयोजनम् ॥ ४०२
हलन्ताच्चेत् भवेल्लोपः लोप इह न चान्यथा ।
संयोगान्तस्य लोपस्तु स्यादसिद्ध इति स्थितिः ॥ ४०३
"सखान् सु" स्याद् यदा तत्र "सखान् स" स्यात् तदा पुनः ।
अपृक्तस्य सकारस्य भवेल्लोपः "सखा" तथा ॥ ४०४

२५३ । सख्युरसम्बुद्धौ । ७।१।९२

णिद्वत् सर्व्वनामस्थानं सख्युरङ्गात् परं यदि ।
सम्बुद्धिश्चेत् तदा न स्तात् णिद्वत् कार्य्यं तदा तु न ॥ ४०५

२५४ । अचो ञ्णिति । ७।२।११५

अजन्तं चेद् भवेदङ्गं तस्य वृद्धिर्भवेदिह ।
ञिति णिति विधिर्योज्यः पदं स्याच्च यथा परम् ॥ ४०६

सखायौ स्यात् सखायः स्यात् औ जस् यदि भवेदिह ।
सखायम् स्यात् सखायौ स्यात् अम् औट् यदा परे पुनः ॥ ४०७
सख्या सख्ये पदं तत्र टा ङे भवेद् यदा परे ।
घिसंज्ञा न भवेदत्र न तत् कार्य्यं ततो भवेत् ॥ ४०८

"सखि ङसि" "सखि ङस्" चेत् न घिर्न च गुणो भवेत् ।
यणादेशो भवेत् सख्यम् सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ ४०९
२५५ । ख्यत्यात् परस्य । ६।१।११२
"खि" "खी" यदा भवेदत्र "ति" "ती" यदा भवेदिह ।
प्रक्रियायां भवेत् "ख्य" "त्य" यणादेशः कृतो यदा ॥ ४१०
ङसि यदि परे तत्र ङस् यदि वा परे भवेत् ।
तदा ख्यत्यात् अत उत स्यात् पदं सख्युर्भवेत् तथा ॥ ४११
२५६ । औत् । ७।३।११८
इदुद्भ्यां च भवेद् ङेरौत् पदं सख्यौ भवेत् यथा ।
उकारस्यानुवृत्तिः परार्था स्यादिति स्थितिः ॥ ४१२
शेषं च हरिवद् ज्ञेयं विशेषश्च न विद्यते ।
पदं यद् यद् भवेदत्र तत्तद्धृद्यं पुनर्बुधैः ॥ ४१३

शोभनः सखा यस्य स सुसखा स इति स्थितिः ।
अनङ् भवेत् भवेन् णित् च अङ्गकार्य्यं भवेदिह ॥ ४१४
सुसखा स्यात् पदं तस्मात् सुसखायौ तथा भवेत् ।
सुसखायो भवेत्तद्वत् समासे न व्यतिक्रमः ॥ ४१५
"सुसखि" च तथा सखि द्वयं समं भवेन्न च ।
सर्व्वतो न समं कार्य्यं तस्माद् भवेदिति स्थितिः ॥ ४१६
शेष इति ततः सूत्रं पुनरिह प्रयुज्यते ।
सुसखि स्याद् घिसंज्ञश्च घिकार्य्यं च प्रवर्त्तते ॥ ४१७
सुसखिना भवेत्तस्मात् सुसखये तथा भवेत् ।
घिकार्य्यं यत् भवेत् प्राप्तं तदिह च प्रयुज्यते ॥ ४१८
ङसिङसो गुणो यत्र यणादेशो न वर्त्तते ।
ख्यत्यादिति न युक्तं स्यात् उत्वं तस्माद् भवेन्न च ॥ ४१९

सुसखेः स्यात् पदं तत्र ङसिङसोः पदं भवेत् ।
सुसखौ स्यात् पदं तत्र यदा ङि च परे पुनः ॥ ४२०
अतिसखा यदा शब्दः सुसखावत् तदा भवेत् ।
न विशेषः स्थितः कश्चित् तस्मान्न विस्तरः कृतः ॥ ४२१

परमः सखा यस्येति विग्रहस्तु यदा भवेत् ।
स्यात् परमसखि तत्र सुसखिवत् इहापि च ॥ ४२२
यद्यपि च भवेद् गौणमनङ् नित्यं प्रवर्त्तते ।
परमसखायौ तत्र स्यात् परमसखा तथा ॥ ४२३
अतिक्रान्तः सखा यत्र अतिसखा पदं तदा ।
"लिङ्गे"ति स्यादनित्या च तस्मात् टच् न प्रवर्त्तते ॥ ४२४
हरिवच्च भवेद् रूपम् "अनङनिर" न युज्यते ।
लाक्षणिके भवेच् शब्दः "गोस्त्रियो"रिति च स्थितम् ॥ ४२५
प्रतिपदोक्तो यदा स्यात् लाक्षणिकः पुनर्यदा ।
प्रतिपदोक्तो गृह्यते न च लाक्षणिकः पुनः ॥ ४२६

२५७ । पतिः समास एव । १।४।८

पतिशब्दो घिसंज्ञः स्यात् समासश्चेत् प्रवर्त्तते ।
भूपतिना भवेदत्र भूपतये तथा भवेत् ॥ ४२७
पत्या पत्ये तथा पत्युः तथा पत्यै भवेदिह ।
शेषं च हरिवद् ज्ञेयं विशेषश्च न विद्यते ॥ ४२८
कतिशब्दो बहुत्वे स्यात् कति स्यात् कतिभिस्तथा ।
कतिभ्यः कतीनां तत्र कतिषु स्यात् तथैव च ॥ ४२९

२५८ । बहु-गण-वतु-डति-संख्या । १।१।२८

बहुशब्दो भवेत् संख्या गणशब्दस्तथा भवेत् ।
वत्वन्तश्च भवेत् संख्या डत्यन्तश्च तथा पुनः ॥ ४३०

२५९ । डति च । १।१।२५

डत्यन्ता या भवेत् संख्या षट्संज्ञा सा भवेदिह ।
षट्संज्ञा च भवेद् यत्र विभक्तीनां भवेच्च लुक् ॥ ४३१

२६० । प्रत्ययस्य लुक्-श्लु-लुपः । १।१।६१

लुक् श्लु लुप् च भवेत् संज्ञा प्रत्ययादर्शनं यदा ।
पृथक् पृथक् कृता संज्ञा सङ्करो न यथा भवेत् ॥ ४३२

२६१ । षड्भ्यो लुक् । ७।१।२२

जश्शसोर्लुक् भवेत् षड्भ्यः कति भवेन्निदर्शनम् ।
जश्शसोस्तु लुकेऽपि स्यात् तत् कार्य्यन्तु यथायथम् ॥ ४३३

२६२ । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १।१।६२

लुप्तेऽपि प्रत्यये तत्र कार्य्यं भवेद् तदाश्रितम् ।
कति शब्दो यदा तत्र "जशि चे"ति गुणो भवेत् ॥ ४३४
न भवेच्च गुणस्तावत् गुणो नेह विधीयते ।
गुणो न स्याद् यथा तत्र तथा सूत्रं परं भवेत् ॥ ४३५

२६३ । न लुमताङ्गस्य । १।१।६३

लुक् श्लु लुप् च भवेत् संज्ञा सर्व्वत्र ल विराजते ।
प्रत्येकं स्यात् "लुमत्" संज्ञा प्रत्येकन्तु लुमत् भवेत् ॥ ४३६
शब्देन लुमता यत्र लोप इह विधीयते ।
अङ्गकार्य्यं तदा न स्यादिति स्थितिर्भवेदिह ॥ ४३७
कति स्यात् कतिभिः स्याच्च कतिभ्यः स्यात् तथा पुनः ।
कतीनां स्यात् पदं तत्र कतिषु स्यात् तथैव च ॥ ४३८
युष्मदस्मद् तथा च षट् स्वरूपाश्चै मतास्त्रिषु ।
नपुंसके स्त्रियां पुंसि प्रत्येकमेकरूपता ॥ ४३९
त्रिशब्दः स्याद् बहुत्वे च रूपं तस्य यथा परम् ।
त्रयः त्रीन् स्यात् त्रिभिः त्रिभ्यः परं भवेत् परे यथा ॥ ४४०

२६४ । त्रेस्त्रयः । ७।१।५३

आमि परे त्रिशब्दस्य एकादेशो भवेदिह ।
त्रयाणां स्यात् पदं तत्र यदा स्यादाम् परे पुनः ॥ ४४१
समासेऽपि त्रयादेशः पुनरपि प्रयुज्यते ।
स्यात् परमत्रयाणाञ्च तथा पदमिति स्थितिः ॥ ४४२
गौणत्वे न समादेश इत्यपि च मतं स्थितम् ।
तन्मते स्यात् प्रियत्रीणां पदं पुनः समासतः ॥ ४४३

इहापि प्रियत्रयाणां पदं भवेदिति स्थितिः।
त्रिषु भवेत् परे सुप् चेत् त्रिशब्दश्च प्रदर्शितः॥ ४४४

२६५। त्यदादीनामः।

अकारश्च भवेदेषां विभक्तिश्चेत् परे स्थिता।
अन्तादेशो भवेदत्र द्विपर्य्यन्तं तथा भवेत्॥ ४४५
द्वौ द्वाभ्याञ्च तथा तत्र द्वयोरपि भवेत्तथा।
सर्व्वासु च विभक्तिषु द्विशब्दो दर्शितो मया॥ ४४६
त्यदादीनां गणे चात्र द्विपर्य्यन्ताः स्थिताश्च ये।
तेषां भवेत् तथादेशः न चान्येषां तथा भवेत्॥ ४४७
भवत् शब्दो भवेद् वाह्यस्तस्मात् तस्य भवेन्न च।
भवान् भवेत् पदं तत्र नेह भवेदकारता॥ ४४८

संज्ञा यदि भवेत् शब्दो भवेच्चेदुपसर्ज्जनम्।
अकारो न तदा स्याच्च त्यदादीनामिति स्थितिः॥ ४४९
संज्ञा यदा तदा "द्वि" स्यात् हरिवच्च पदं भवेत्।
"अतिद्विः" स्यात् पदं तद्वत् भवेच्चेदुपसर्ज्जनम्॥ ४५०
समासे चेत् पदं मुख्यम् अकारः स्यात् तदा खलु।
परमद्वौ पदं तत्र मुख्यं पदं भवेदिदम्॥ ४५१
औडुलोमिः पदं तत्र औडुलोमी तथा भवेत्।
एकत्वे च पुनर्द्वित्वे हरिवच्च भवेत् पदम्॥ ४५२
औडुलोमा वहुत्वे स्यात् इह च वार्त्तिकं स्थितम्।
लोम्नोऽपत्येषु वहुषु अकारो वक्तव्यः (वा)
अपत्यं चेदकारः स्यात् वहुत्वे तु परे जशि॥ ४५३

"वाह्वादिभ्यश्च" सूत्रं स्यात् अपवादो भवेदिह।
इञ् प्रत्ययो यथाप्राप्तं पुनरिह निषिध्यते॥ ४५४
औडुलोमिम् परे चेद् अम् औडुलोमी यदौट् भवेत्।
उडुलोमान् परे शस् चेत् वहुषु स्यादकारता॥ ४५५

इति—

इदन्ताः

ईदन्तप्रकरणम्

वातप्रमी

वातं यः प्रमिमीते स वातप्रमी भवेदिह ।
औणादिको भवेद् ई च स किद् भवेदिति स्थितिः ॥ ४५६
वातप्रमी यदा तत्र यदा च सु प्रवर्त्तते ।
भवेद् रुत्वं विसर्गश्च "वातप्रमीः" पदं भवेत् ॥ ४५७
वातप्रमी यदा शब्दः यदा स्याद् औ परे पुनः ।
"दीर्घाज्जसि:" प्रवृत्तं स्यात् वातप्रमीम् भवेत्तथा ॥ ४५८
वातप्रम्यौ भवेत्तद्वत् विशेषश्च न विद्यते ।
सम्बुद्धौ हे वातप्रमी रूपं भवेदिति स्थितिः ॥ ४५९
वातप्रमी यदा तत्र यदा स्याद् अम् परे पुनः ।
"अमि पूर्व्वम्" वातप्रमीम् इति पदं भवेदिह ॥ ४६०
वातप्रम्यौ वातप्रमीन् वातप्रम्या भवेत् परे ।
भवेत् वातप्रमीभ्याम् च वातप्रम्ये भवेत्तथा ॥ ४६१
वातप्रम्यः वातप्रम्योः ततः परं भवेदिह ।
वातप्रम्याम् बहुत्वे स्यात् दीर्घत्वान्नुट् न युज्यते ॥ ४६२
ङौ तु सवर्णदीर्घः स्यात् वातप्रमी तथा भवेत् ।
सुपि वातप्रमीषु स्यात् सर्व्वं मया प्रदर्शितम् ॥ ४६३
यात्यनेन भवेद् ययी पाति लोकं पपी भवेत् ।
"यापो कित् च" स्थितं सूत्रं प्रत्यय ई भवेत्तथा ॥ ४६४
एषां रूपे विशेषो न कश्चिदिह च दृश्यते ।
वातप्रमी यथा स्याच्च तथैव स्युः पुनश्च ते ॥ ४६५

वातप्रमी पुनः शब्दः क्विबन्तोऽपि च दृश्यते ।
अमि शशि विशेषश्च विशेषो वर्त्तते ङयि ॥ ४६६
वातप्रम्यम् यदा स्याद् अम् वातप्रम्यः यदा च शस् ।
वातप्रम्ये यदा ङे स्यात् विशेषाश्च स्थितास्त्रिषु ॥ ४६७
वातप्रमी यदा तत्र यदा स्याद् अम् परे पुनः ।
"एरनेकाच्" तदा स्याद् यण् प्रयोवश्च पदं भवेत् ॥ ४६८

बहुश्रेयसी

बहुः श्रेयस्यो यस्य च स बहुश्रेयसी मतः ।
समासः स्याद् बहुव्रीहिः पुंसि पदं प्रवर्त्तते ॥ ४६९
यदा बहुश्रेयसी स्यात् यदा सु स्यात् परे पुनः ।
हलङ्याब्भ्योऽत्र भवेद् योज्यं सुलोपः स्यात् तथा खलु ॥ ४७०
भवेद् बहुश्रेयसी च तदा पदं परे च सौ ।
औ चेद् बहुश्रेयस्यौ स्यात् सन्धिर्भवेद् यथायथम् ॥ ४७१
जश् चेत् बहुश्रेयस्यः स्यात् यदा सन्धिर्भवेदिह ।
सम्बुद्धौ तु विशेषः स्यात् सूत्रमन्यत् प्रयोजनम् ॥ ४७२

२६६ । यू स्त्र्याख्यौ नदी । १।४।३

ईकारान्तं यदा स्त्री च नदीसंज्ञा प्रवर्त्तते ।
ऊकारान्तं यदा स्त्री च संज्ञा भवेत् तथा पुनः ॥ ४७३
ईकारान्ते कुमारी स्यात् गौरी स्याच्च निदर्शनम् ।
ऊकारान्ते यवागूः स्यात् निदर्शनं तथैव च ॥ ४७४

प्रथमलिङ्गग्रहणं च (वा)

प्रथमे यत् स्थितं लिङ्गं तदेवेह च गृह्यते ।
गौणे लिङ्गं द्वितीयं चेत् न तत् ग्राह्यं भवेदिह ॥ ४७५
आदौ नदी परे सा न आदौ वा सा भवेदिह ।
आदौ स्त्री श्रेयसी नदी परे नदी तथैव च ॥ ४७६
तेन बहुश्रेयसीति नदीसंज्ञा प्रयुज्यते ।
सम्बुद्धौ तु पदं साध्यं सूत्रं परं प्रयोजनम् ॥ ४७७

२६७ । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । ७।३।१०७

अम्बार्था ये स्थिताः शब्दा नद्यन्ता ये स्थिताः पुनः ।
सम्बुद्धिश्चेत् परे तेषां भवेद् ह्रस्व इति स्थितिः ॥ ४७८
"हे बहुश्रेयसि" तत्र सम्बुद्धौ च पदं भवेत् ।
नदी चात्र भवेत् शब्दः भवेद् ह्रस्वो यथायथम् ॥ ४७९
"अमि" बहुश्रेयसीम् स्यात् विशेषस्तु न विद्यते ।
औटि बहुश्रेयस्यौ स्यात् इहापि न विशेषता ॥ ४८०
शसि बहुश्रेयसीन् स्यात् विशेषश्च न दृश्यते ।
टा भ्याम् भिस् न विशेषश्च ङे यदा स्यात् परं तदा ॥ ४८१

२६८। आण् नद्याः। ७।३।११२

नद्यन्तश्चेत् भवेत् शब्दः ङित्प्रत्ययः परे यदि।
आडागमो ङितां तत्र वृद्धिरपि यथा परे॥ ४८२

२६९। आटश्च। ६।१।९०

आडिह चेत् स्थितः पूर्व्वे अजिह चेत् परे स्थितः।
एकादेशो भवेद् वृद्धिरिति भवेद् विधिः पुनः॥ ४८३
पदं बहुश्रेयस्यै स्यात् यदा ङे स्यात् परे खलु।
पदं बहुश्रेयस्याश्च ङसिह चेत् परे स्थितः॥ ४८४
नद्यन्तश्च भवेच् शब्दः तस्माच्च नुट् प्रयुज्यते।
पदं बहुश्रेयसीषां तस्माद् भवेदिति स्थितिः॥ ४८५
यदा बहुश्रेयसी स्यात् यदा ङि स्यात् परे पुनः।
तदा सूत्रं भवेद् योज्यं यथा परे प्रदर्शितम्॥ ४८६

२७०। ङेराम् नद्याम्नीभ्यः। ७।३।११६

नद्यन्तश्चेद् भवेत् शब्द आमन्तश्चेत् भवेत् पुनः।
नीशब्दश्चेद् भवेदत्र ङेराम् भवेदिति स्थितिः॥ ४८७
ङेरामिह भवेद् यत् च तस्माद् नुट् न प्रयुज्यते।
आटा नुट् च परेणाह बाधितः स्यादिति स्थितिः॥ ४८८
पदं बहुश्रेयस्याम् स्यात् ङेरामिह यदा भवेत्।
शेषं वातप्रमीवत् स्यात् विशेषश्च न विद्यते॥ ४८९

अतिलक्ष्मी

अतिलक्ष्मी यदा शब्दः सुलोपो न विधीयते।
अङ्यन्तात्तु सुलोपो न प्रत्ययः स्यादुबादिके॥ ४९०
अतिलक्ष्मीः यदा सु स्यात् विसर्गश्च भवेदिह।
अन्यत्र च समं रूपं विशेषश्च न दृश्यते॥ ४९१

कुमारी

कुमारी स्यात् पदं तत्र क्वचित् क्विपि पदं भवेत्।
सुलोपश्च भवेदत्र "हलङ्याब्भ्यश्च" प्रयुज्यते॥ ४९२
कुमारी स्यात् यदा शब्दः सुप्रत्ययो यदा पुनः।
कुमारी स्यात् पदं तत्र सुलोपे स्यात् पदं तथा॥ ४९३
कुमारी स्यात् यदा शब्दः प्रत्यय औ भवेद् यदा।
तदा सूत्रं भवेद् योज्यं यथा परे प्रदर्शितम्॥ ४९४

२७१ । अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ । ६।४।७७

विकरणं यदा श्नु स्यात् अजिह च परे यदा ।
उवङ् भवेदकारस्य समादेशस्तदा खलु ॥ ४९५
इवर्णान्त उवर्णान्तो यदा धातुश्च पूर्व्वतः ।
परे तत्र यदा स्यादच् इयङुवङ् तदा भवेत् ॥ ४९६
भ्रू इति च यदा शब्दः पुनः पूर्व्वं प्रवर्त्तते ।
परे भवेत् पुनश्चेदच् आदेशः स्यादुवङ् तदा ॥ ४९७
भवेत्तयो ङकार इत् अन्तादेशस्ततो भवेत् ।
इयङ् भवेदिकारस्य उकारस्य भवेदुवङ् ॥ ४९८
आन्तरतम्यता तावत् पुनरिह प्रयुज्यते ।
यत्र यथा भवेद् योग्यं युज्यते तत्र तत् तथा ॥ ४९९

कुमारी स्याद् यदा तत्र भवेद् औ च यदा पुनः ।
कुमार् ईय् तदा च स्यात् औ परे च पुनर्भवेत् ॥ ५००
एवं यदा स्थितं तत्र यथाप्राप्तं भवेन्न च ।
इह तावत् परे सूत्रं प्रवर्त्तते निषेधने ॥ ५०१

२७२ । एरनेकाचोऽसंयोगपूर्व्वस्य । ६।४।८२

संयोगो न स्थितः पूर्व्वं धातुरेकाज् भवेन्न न ।
इवर्णास्त तदाङ्गस्य परे चेदच् भवेन्न यण् ॥ ५०२
इयङ् न स्यात् ततश्चात्र यणादेशः प्रवर्त्तते ।
कुमारी औ यदा तत्र कुमार्य्यौ स्यात् पदं तदा ॥ ५०३
कुमार्य्यः स्यात् पदं तद्वत् हे कुमारि तथा भवेत् ।
अमि शसि कुमार्य्यं स्यात् कुमार्य्यः स्यात् यथाक्रमम् ॥ ५०४
कुमार्य्यै स्यात् यदा ङे स्यात् कुमार्य्याः स्यात् ङसौ ङसि ।
कुमारीणां यदा स्यादाम् कुमार्य्यां स्याद् परे च ङौ ॥ ५०५

प्रधी

प्रधीः प्रध्यौ भवेत्तत्र प्रध्यः प्रध्यं भवेत्तथा ।
प्रध्यौ प्रध्यः पदं तत्र ऊहनीयं परं बुधैः ॥ ५०६

उन्नी

उत् पूर्व्वं स्यात् परे च नी शब्द उन्नी तथा भवेत् ।
न संयोगो भवेत् पूर्व्वं धातुः पूर्व्वं न च स्थितः । ५०७

उन्नी भवेद् भवेद् उन्न्यौ भवेदुन्न्यस्तथैव च।
हे उन्नीः स्यात् पदं तत्र उन्न्यम् उन्न्याम् तथा भवेत्॥ ५०८

ग्रामणी स्याद् यदा शब्दः उन्नीवच्च पदं भवेत्।
विशेषो न स्थितः कश्चित् ऊहनीयं यथायथम्॥ ५०९

एकाज् यदा तदा यण् न भवेदियङुवङ् तदा।
नीः नियौ स्याद् नियस्तत्र नियं नियौ नियस्तथा॥ ५१०
संयोगश्चेत् भवेत् पूर्व्वे तदा न यण् भवेदिह।
इयङुवङ् तदा तत्र सुश्रियौ स्यात् पदं यथा॥ ५११
गतिकारकेतरपूर्व्वपदस्य यण् नेष्यते (वा)
यदा परे गतिर्नास्ति कारकं न परे यदा।
तदा यण् न भवेत्तत्र भवेदियङुवङ् तदा॥ ५१२
शुद्धधियौ पदं तत्र भवेत् खलु निदर्शनम्।
स्यात् परमधियौ चापि निदर्शनं तथैव च॥ ५१३

यदा परे गतिस्तत्र यदा परे च कारकम्।
तदा यण् स्यादत्रश्चाश्च इत्येवं फलितं भवेत्॥ ५१४
एवं यदा स्थितिस्तत्र पृच्छा भवेदियं तदा।
"दुर्धियः" वा कथं तत्र "वृश्चिकभीः" कथं पुनः॥ ५१५
दुःस्थिता धीः पुनर्येषामिति वाक्यं भवेदिह।
दुरिह न गतिस्तावत् गतिर्नात्र पुनः स्थिता॥ ५१६
प्रादयश्चेत् क्रियायुक्ता तदा संज्ञा भवेद् गतिः।
इह क्रिया न तावत् स्यात् गतिसंज्ञा न युज्यते॥ ५१७

"वृश्चिकभीः" यदा तत्र कारकं न तदा भवेत्।
अपायो बुद्धिकृतश्च नेह पुनः प्रसिध्यति॥ ५१८
वृश्चिकसम्बन्धिनी भीरित्यपि च भवेदिह।
शाकपार्थिवादिवच्च समासः स्यादिति स्थितिः॥ ५१९

२७३। न भूसुधियोः। ६।४।८५

भूशब्दः स्याद् यदा तत्र सुधीशब्दो यदा पुनः।
अचि परे न यण् तत्र सुधियौ स्यात् पदं तदा॥ ५२०

सखी (क्यच्+क्विप्)

सखायमिच्छतीति चेत् सखीयति पदं भवेत् ।
"सखीय" च भवेद् धातुः पश्चात् क्विप् च प्रयुज्यते ॥ ५२१
अकारस्य भवेल्लोप "अतः" इति विधिर्भवेत् ।
यकारस्य भवेल्लोपः "लोप" इति विधिः पुनः ॥ ५२२
पदं सखी तथा सिध्येत् पुंसि पदं प्रवर्त्तते ।
पदमिह भवेत् साध्यं प्रक्रिया स्याद् यथा परे ॥ ५२३

अल्लोपः स्थानिवत् स्याच्च एरनेकाच् प्रवर्त्तने ।
तस्माद् यण् च भवेत् प्राप्तः प्राप्ते पुनश्च वार्त्तिकम् ॥ ५२४

क्वौ लुप्तं न स्थानिवत् (वा)

क्वौ परे यद् भवेल्लुप्तं न स्थानिवत् भवेच्च तत् ।
अकारश्च भवेल्लुप्तः तस्माद् अः स्थानिवत् न च ॥ ५२५

सखी

सखिशब्दो मया पूर्व्वं विस्तरेण प्रदर्शितः ।
सखीशब्दः सखिवत् स्यात् विशेषश्च न विद्यते ॥ ५२६
एकदेशविकृतस्य न चान्यता भवेन्मता ।
यथा "सखि" भवेदत्र तथा "सखी" भवेत् पुनः ॥ ५२७
सखा स्याच्च पदं तत्र सखायौ स्यात् पदं तथा ।
सखायः स्यात् पदं तद्वत् हे सखीः स्यात् पुनः पदम् ॥ ५२८

यदा सखी यदा स्याद् अम् सखायम् च पदं भवेत् ।
"अमि" न "एरनेकाच्" न "स्वयु"रिति प्रवर्त्तते ॥ ५२९
सखायौ स्यात् यथापूर्व्वं विशेषश्च न विद्यते ।
शसि परे भवेद् यण् च "सख्यः" पदं तथा भवेत् ॥ ५३०

सखी-सखी-सुती

सह खेन वर्त्तते यः स सखः स्यादिति स्थितिः ।
तमिच्छति यदा तत्र तदा "सखी" भवेत् पुनः ॥ ५३१
यदा सुखमिच्छतीति तदा सुखी पदं भवेत् ।
यदा सुतमिच्छतीति तदा सुती पदं मतम् ॥ ५३२

सख्यौ सुख्यौ सुत्यौ स्याच्च भवेद् औ चेत् परे पुनः ।
सख्युः सुख्युः तथा सुत्युः "ख्यत्यात्"दिति पदं मतम् ॥ ५३३

लूनी-क्षामी-प्रस्तीमी

लूनमिच्छतीति लूनी यथापूर्व्वं पदं भवेत् ।
क्षाममिच्छतीति क्षामी पदं भवेत् तथैव च ॥ ५३४
प्रस्तीममिच्छतीति च प्रस्तीमी स्यात् पदं पुनः ।
लून्युः क्षाम्युः प्रस्ताम्युः स्यात् ङसौ ङसि पदं तथा ॥ ५३५
ङसि-ङसोर्भवेद् यण् च -"ख्यत्यात्" उत्वं तथा भवेत् ।
णत्वं मत्वमसिद्धं स्यात् "ख्यत्यात्"दिति प्रवर्त्तते ॥ ५३६

शुष्की

शुष्कीयते यदा क्विप् स्यात् "शुष्की" पदं तदा भवेत् ।
शुष्कीः स्यात् शुष्कियौ स्याच्च शुष्कियं स्यादियं पुनः ॥ ५३७
शुष्कियः स्यात् पदं तत्र ङसौ ङसि तथा खलु ।
एवं पदं भवेदत्र भवेद्रूपं यथायथम् ॥ ५३८

६।१।७८-
३।२।७४-१७७ श्लोकाः

इति —
ईदन्ताः

४-२ ७४

उदन्तप्रकरणम्

"शम्भुः" स्यात् हरिवत् तत्र भवेत् शम्भुः परे च सौ ।
भवेद् विष्णुर्भवेत् वसुर्भवेत् भानुस्तथैव च ॥ ५३९
क्रोष्टुशब्दः स्थितोलोके विशेषस्तस्य वर्त्तते ।
क्रोष्टुशब्दे विशेषा ये ते च परे प्रदर्शिताः ॥ ५४०

२७४ । तृज्वत् क्रोष्टुः । ७।१।९५

सर्व्वनामस्थानं चेत् स्यात् पदं साध्यं भवेद् यदि ।
तृजन्तवत् भवेत् क्रोष्टु सम्बुद्धौ न तथा भवेत् ॥ ५४१
क्रोष्टुशब्दो यदा तत्र क्रोष्टूशब्दः प्रयुज्यते ।
क्रोष्टुशब्दे विशेषा ये ते च परे प्रदर्शिताः ॥ ५४२

२७५। ऋतो ङि-सर्व्वनामस्थानायाः। ७।३।११०

ऋदन्तं चेद् भवेदङ्गं गुणस्तस्य विधीयते।
सर्व्वनामस्थानं स्याच्चेत् ङि परे चेद् भवेदिह ॥ ५४३
एवं तत्र गुणे प्राप्ते सूत्रं परं प्रवर्त्तते।
अनङ् भवेद् यथा तत्र तथा सूत्रं परे पुनः ॥ ५४४

२७६। ऋद्-उशनस्-पुरुदंशस्-अनेहसां च। ७।१।९४

ऋदन्तश्चेत् स्थितः शब्द उशनस् चेत् स्थितः पुनः।
पुरुदंशस् स्थितः शब्दः अनेहस् चेत् पुनः स्थितः ॥ ५४५
परे सु चेदनङ् तत्र सम्बुद्धौ न तथा भवेत्।
एवमनङ् यदा प्राप्तं सूत्रं परं प्रवर्त्तते ॥ ५४६

२७७। अप्-तृण्-तृच्-स्वसृ-नप्तृ-नेष्टृ-त्वष्टृ-क्षतृ होतृ-पोतृ-प्रसास्तृृणाम्। ६।४।११

अजन्तश्चेद् भवेच् शब्दस्तृन्नन्तश्चेद् भवेदिह।
तृजन्तश्चेद् भवेच् शब्दः स्वसृ नप्तृ यदा भवेत् ॥ ५४७
नेष्टृ त्वष्टृ पुनः क्षतृ होतृ पोतृ भवेद् यदा।
प्रशास्तृ स्याद् यदा शब्द उपधादीर्घता तदा ॥ ५४८
सर्व्वनामस्थानं चेत् स्यात् विधिर्भवेत् प्रयोजितः।
सम्बुद्धिश्चेत् तदा तत्र न युज्यते विधिः पुनः ॥ ५४९
तृण् तृजिह स्थितं सूत्रे सिध्येत् होत्रादिकं तथा।
नियमार्थं तथापीह पुनः शब्दाः प्रदर्शिताः ॥ ५५०
स स यदा स्थितः शब्दस्तदा विधिः प्रयुज्यते।
अन्य-शब्दो यदा तत्र तदा विधिर्न युज्यते ॥ ५५१
उद्गातृ च पुनः शब्दः नेह खलु प्रदर्शितः।
भाष्ये शब्दः स्थितो दीर्घं अत एव स गृह्यते ॥ ५५२

क्रोष्टु यदा यदा सु स्यात् क्रोष्टा भवेत् पदं तदा।
क्रोष्टु यदा यदा स्याद् औ क्रोष्टारौ च पदं भवेत् ॥ ५५३
यदा क्रोष्टु यदा जश् स्यात् क्रोष्टारश्च पदं तदा।
यदा क्रोष्टु यदा स्याद् अम् क्रोष्टारम् च पदं भवेत् ॥ ५५४
यदा क्रोष्टु यदा स्याद् औट् क्रोष्टारौ स्यात् पदं तदा।
यदा क्रोष्टु यदा शस् स्यात् पदं क्रोष्टॄन् तदा भवेत् ॥ ५५५

तृतीया च यदा तत्र परा चापि यदा पुनः ।
क्रोष्टु क्रोष्टृ द्वयं तत्र द्वये सूत्रं परं यथा ॥ ५५६

२७८ । **विभाषा तृतीयादिषु अचि ।** ७।१।९७

अजादिश्चेद् विभक्तिः स्यात् तृतीयादिः परे यदा ।
क्रोष्टु क्रोष्टृ द्वयं तत्र सममेव प्रयुज्यते ॥ ५५७
ऋदन्तश्चेन् भवेत् क्रोष्ट्रा उदन्ते क्रोष्टुना भवेत् ।
अन्यत्रापि भवेदेवं क्रोष्ट्रे क्रोष्ट्रे यथा पुनः ॥ ५५८
ङसि यदा परे तत्र ङस् परे वा स्थितो यदि ।
तदा सूत्रं परं योज्यम् उकारश्च यथा भवेत् ॥ ५५९

२७९ । **ऋत उत् ।** ६।१।१२१

ऋदन्तश्चेत भवेत् शब्दः ङसिङ्स चेत् परे भवेत् ।
एकादेश उकारः स्यात् रकारश्च प्रवर्त्तते ॥ ५६०

२८० । **रात् सस्य ।** ८।२।२४

संयोगान्तो यदा शब्द रेफात् परो यदा च सः ।
सकारस्य भवेल्लोपः नान्यस्य च तथा भवेत् ॥ ५६१
यदा क्रोष्टु स्थितः शब्दः प्रत्ययो ङस् परे यदा ।
क्रोष्टु र् स् स्याच्च तदा तत्र लोपे क्रोष्टुः पदं भवेत् ॥ ५६२

यदा क्रोष्टु यदा स्याद् आम् "विभाषा" च प्रयुज्यते ।
ऋदन्तः स्याद् भवेद् क्रोष्टृ तृज्वद्भावः प्रपद्यते ॥ ५६३
तृजवद्भावो यदा प्राप्तो वार्त्तिकं च परं तदा ।
नुमचिरतृजवद्भावेभ्यो नुट् पूर्व्वप्रतिषेधेन (वा)
पूर्व्वेषां प्रतिषेधेन नुम नुड़िह प्रवर्त्तते ॥ ५६४

यदा क्रोष्टु यदा स्यादम् नुड़िह च प्रसज्यते ।
क्रोष्टूनां स्यात् पदं तस्मात् न क्रोष्टॄणां भवेदिह ॥ ५६५
यदा क्रोष्टु यदा ङि स्यात् क्रोष्टरि च पदं भवेत् ।
यदा क्रोष्टु यदा स्याद् ओस् क्रोष्ट्रोः पदं भवेत्तदा ॥ ५६६
पदमन्यत् च शम्भुवत् जशादौ च भवेदिह ।
यथायथं भवेद् योज्यम् ऊहनीयं यथा यथम् ॥ ५६७

इति—
उदन्ताः

अथ ऊदन्त प्रकरणम्

हूहू

ऊदन्ते च स्थितो हूहू पुंसि पदं प्रवर्त्तते ।
हूहूः हूह्वौ भवेत् तत्र हूह्वः भवेत् तथैव च ॥ ५६८
हूहूम हूह्वौ भवेत् तद्वत् हूहून् भवेत् तथा पुनः ।
पदमन्यद् भवेत् यत् यत् ऊह्नीयं च तत् च तन् ॥ ५६९

अतिचमू

अतिचमू यदा शब्दो नदीकार्य्यं प्रवर्त्तते ।
सम्बुद्धौ अतिचमु स्यात् ह्रस्वः उश्च भवेदिह ॥ ५७०
अतिचम्वै यदा ङे स्यात् अतिचम्वाः ङसौ ङसि ।
भवेदतिचमूनाञ्च अतिचम्वां यदा च ङिः ॥ ५७१

खलपू

खलपू स्यात् यदा शब्दः प्रत्ययः "सु" यदा पुनः ।
पदं स्यात् खलपूस्तत्र विशेषस्तु न विद्यते ॥ ५७२
खलपू स्याद् यदा शब्दो यदा स्याद् औ परे पुनः ।
विशेषस्तु स्थितस्तत्र सूत्रं परं प्रवर्त्तते ॥ ५७३

२८१ । ओः सुपि । ६।४।८३

उवर्णान्तो यदा धातुः संयोगश्च न पूर्व्वतः ।
तथाविधो यदा धातुः शब्दस्यान्ते प्रवर्त्तते ॥ ५७४
स शब्दश्चेदनेकाच् स्यात् अजादि सुप् परे यदि ।
उवर्णस्य तदा तस्य यणादेशो भवेदिह ॥ ५७५

खलपू स्याद् यदा शब्दः प्रत्यय उ परे यदा ।
खलप्वौ स्यात् पदं तत्र खलप्वः स्यात् तथा जसि ॥ ५७६
एवं सुलू यदा शब्दः प्रत्ययः सुः परे यदा ।
सुलूः पदं तदा तत्र पदमन्यत् तथा भवेत् ॥ ५७७
अनेकाच् चेद् भवेदङ्गं तदेव स्यान्न चान्यदा ।
"लूः" "लुवौ" स्यात् न चानेकाच् न यण् भवेत्ततः पुनः ॥ ५७८
संयोगश्चेत् भवेद् धातौ तदेव स्यात् न चान्यदा ।
उल्लूर्यदा न धातौ स्यात् उपसर्गो ततो न यण् ॥ ५७९

संयोगश्चेत तदा न स्यात् न तदा यणिति स्थितिः ।
कटप्रुवौ संयोगश्च तस्माद्द यण् न भवेदिह ॥ ५९०
सुबिह चेत् तदैव स्यात् अन्यत्र न तथा भवेत् ।
"लुलुवतुः" न सुप् तावत् तस्माद्द यण् न भवेदिह ॥ ५९१

स्वभू

स्वभू यदा भवेत् तत्र तदा सूत्रं न युज्यते ।
तदा "न भू"—भवेद्द योज्यं स्वभुवौ स्यात् पदं तदा ॥ ५९२

वर्षाभू

वर्षाभु "सु" यदा तत्र वर्षाभूः स्यात् पदं तदा ।
वर्षाभू औ यदा तत्र सूत्रमन्यत् तदा भवेत् ॥ ५९३

२८२ । **वर्षाभ्वश्च** । ६।४।८४

वर्षाभू स्यात् यदा शब्दः सुप् अजादि परे यदा ।
उवर्णस्य तदा यण् स्यात् वर्षाभ्वौ स्यात् पदं तदा ॥ ५९४

अन्दू-दृम्भू-जम्बू-कफेलु-कर्कन्धू-दिधिषूः (उ ९३)

अन्दूः भवेत् पदं तत्र पदं दृम्भूः तथा भवेत् ।
जम्भूः भवेत् कफेलुः च कर्कन्धुः स्यात् पदं तथा ॥ ५९५
दिधिषूः स्यात् पदं तत्र सर्व्वत्र "कू" भवेदिह ।
उणादिके पदं सिद्धं यत् यदिह प्रदर्शितम् ॥ ५९६

[दृम्भू (ममध्नः) — दृभी + कू]

दृम्भू भवेत् यदा शब्दः रूपं भवेत् यथा परम् ।
दृम्भूः दृम्भ्वौ पुनः दृम्भ्वः दृम्भ्वम् दृम्भ्वौ तथा पुनः ॥ ५९७
दृम्भून् भवेत् तथैवात्र हूहूवत् स्यात् पदं परम् ।
विस्तरो न पुनर्दत्त ऊहनीयं यथायथम् ॥ ५९८

दृन्भू (नमध्यः) = दृन् + भू + क्विप्

पृथक् "दृन्भू" स्थितः शब्दः "दृन्"-अव्ययात् भुवः क्विपि ।
यदा दृन्भु यदा सु स्यात् पदं दृन्भुस्तदा भवेत् ॥ ५९९
यदा दृन्भु यदा स्याद्द औ वार्त्तिकं च परं यथा ।
दृन्-कर-पुनर्भूपूर्व्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः (वा)
यणादेशो भवेदत्र दृन्भ्वौ दृन्भ्वस्तथा पदम् ॥ ६००

दृन्भू भवेत् "खलपू"वत् विशेषस्तु न विद्यते ।
वार्त्तिके तु "कर:" शब्दः "कार"श्चापि च पठ्यते ॥ ६०१
करभ्वौ स्यात् कारभ्वौ स्यात् द्वयमपि भवेदिह ।
करभ्वः स्यात् कारभ्वश्च "कार" इति यदा भवेत् ॥ ६०२

पुनर्भू (पुंसि)

पुनर्भूः यौगिकः पुंसि तस्येह ग्रहणं मतम् ।
पुनर्भ्वौ स्यात् पदं तत्र पदमूह्यं परं बुधैः ॥ ६०३

दृन्भू-काराभू

दृन्भू यदा भवेत्तत्र स्वयंभूवत् पदं भवेत् ।
काराभूश्च यदा शब्द स्वयंभूवत् तदापि च ॥ ६०४

इति ऊदन्ताः

अथ ऋदन्तप्रकरणम्

धातृ

धातृशब्दः ऋदन्तः स्यात् तस्य रूपं परं यथा ।
धाता स्यात् धातारौ स्याच्च धातारः स्यात् तथा पुनः ॥ ६०५

ऋवर्णात् नस्य णत्वं वाच्यम् (वा)

ऋवर्णाश्चेत् भवेत् पूर्व्वो नकारस्य णकारता ।
धातॄणां स्यात् पदं तत्र णत्वमिह प्रयुज्यते ॥ ६०६
नप्त्रादिकं च धातृवत् उद्गातृ च तथा भवेत् ।
विशेषो न स्थितः कश्चित् न विस्तरस्तथोच्यते ॥ ६०७

पितृ

इह पितृ भवेत् शब्द उणादौ प्रत्यये परे ।
अपतृन्निति न दीर्घः स्यात् न हि शब्दो धृतो भवेत् ॥ ६०८
पिता भवेत् पितारौ च पितरः स्यात् पदं तथा ।
धातृवच्च भवेच् शेषे विशेषन्तु न वर्त्तते ॥ ६०९

जामातृ च स्थितः शब्द भ्रातृशब्दः स्थितः पुनः ।
एवं ये ये स्थिताः शब्दा रूपं तेषां तथैव च ॥ ६१०

नृ

नृशब्दश्च स्थितस्तत्र ना नरौ च पदं भवेत् ।
नरः भवेत् पदं तत्र "हे नः" स्याच्च तथैव हि ॥ ६११

ओम् इह चेत् परे तत्र विशेषस्तु प्रवर्त्तते ।
विशेषे च पुनः सूत्रं परमिह प्रदर्शितम् ॥ ६१२

२८३ । नृ च । ६।४।६

नामि परे भवेद् दीर्घः दीर्घविधिर्विभाषया ।
नृनां नृणां भवेदत्र विभाषया पदद्वयम् ॥ ६१३

इति ऋदन्ताः

अथ ॠदन्तप्रकरणम्

इह कॄ तॄ भवेद् धातुः स्यादनुकरणे यदा ।
स्यात् प्रातिपदिकमपि रूपं भवेद यथा परम् ॥ ६१४
धातुवच्च भवेत् कार्य्यं "प्रकृतिवत्" इति स्थितम् ।
किर् भवेच्च भवेत् तिर् च ततः परं यथा पुनः ॥ ६१५
कीः किरौ च किरस्तत्र तीः तिरौ च तिरस्तथा ।
गीर्व्वदत्र भवेद् रूपं इत्वं रत्वं प्रयुज्यते ॥ ६१६
इत्वं रत्वं यदा न स्यात् क्रीः क्रौ क्रः स्यादिति स्थितिः ।
क्राम् क्रौ क्रन् स्यात् तथा तत्र क्रा क्रे भवेत्तथैव च ॥ ६१७
सूत्रम् "ऋतः" सूत्रं "ङि" च पुनरिह न युज्यते ।
ह्रस्वे तौ च विधी तत्र दीर्घे तौ न मतौ खलु ॥ ६१८

इति ॠदन्ताः

अथ ऌदन्तप्रकरणम्

गमॢ शकॢ भवेद् धातुरिहानुकरणं यदा ।
स्यात् प्रातिपदिकं चापि रूपं भवेद् यथा परम् ॥ ६१९
यदा गमॢ यदा सु स्यात् "ऋदुशन"-प्रवर्त्तते ।
अनङ् भवेत् तदादेशः गमा शका तदा भवेत् ॥ ६२०
यदा गमॢ यदा स्याद औ "ऋत" इति प्रयुज्यते ।
गुणे स्यात् गमलौ तत्र शकलौ च लकारतः ॥ ६२१
यदा गमॢ यदा टा स्यात् गम्ला तदा पदं भवेत् ।
यदा गमॢ यदा ङे स्यात् गम्ले भवेत् तदा पुनः ॥ ६२२
यदा गमॢ यदा ङस् च "ऋत उत्" प्रवर्त्तते ।
उत्वे च लपरत्वे च गमुल् पदं भवेत्तदा ॥ ६२३

इति ऌदन्ताः

अथ एदन्तप्रकरम्

से

"अ" तत्र च स्थितः शब्दः विष्णुरिति प्रतीयते ।
तस्यापत्यं यदार्थः स्यात् "अतः इञ्" च प्रयुज्यते ॥ ६२४
"यस्येति च" स्थितं सूत्रं पश्चात् तत्र प्रयुज्यते ।
अकारस्य भवेल्लोपः शब्द "इ" च तदा भवेत् ॥ ६२५
"इ"ना सह वर्त्तते यः इति स्याद् विग्रहो यदा ।
"तेन सह" भवेद् योज्यं बहुव्रीहिस्तदा भवेत् ॥ ६२६
सूत्रं "वोपसर्ज्जनस्य" पश्चात् तत्र प्रयुज्यते ।
"स"भावः स्यात् तदा तत्र "स इ" रूपं तदा भवेत् ॥ ६२७
"आद् गुण"श्च स्थितं सूत्रं प्रयुज्यते पुनश्च तत् ।
"से" तदा च भवेच्च शब्दः स इह प्रकृतिर्भवेत् ॥ ६२८
"से" यदा च स्थितः शब्दः "सु"प्रत्ययः पुनर्यदा ।
सेः सयौ स्यात् सयः स्याच्च भवेद रूपं यथायथम् ॥ ६२९

स्मृते

"इ" तत्र च स्थितः शब्द काम इति प्रतीयते ।
"इः स्मृतो येन" तत्र च विग्रहे वचनं भवेत् ॥ ६३०
"अनेकमन्यपदार्थे" सूत्रमिह प्रयुज्यते ।
समासस्तु बहुव्रीहिः पुनरिह तथा भवेत् ॥ ६३१
"निष्ठे"ति च स्थितं सूत्रं तत् पश्चाच्च प्रयुज्यते ।
"स्मृते"ति च भवेत् पूर्व्वे "स्मृत इ" स्यात् तदा पुनः ॥ ६३२
"आद्गुण"श्च स्थितं सूत्रं पश्चात् तत्र प्रयुज्यते ।
"स्मृते" भवेत् तदा शब्दः स इह प्रकृतिर्भवेत् ॥ ६३३
यदा "स्मृते" पुनः शब्दः प्रत्ययः "सु" पुनर्यदा ।
स्मृतेः स्यात् स्मृतयौ स्याच्च स्मृतयः स्यात् पदं पुनः ॥ ६३४

इति एदन्ताः

अथ ओदन्तप्रकरणम्

"गो" शब्दश्च यदा तत्र प्रत्ययः "सु" पुनर्यदा ।
सूत्रमिह भवेद् योज्यं यथा परे प्रदर्शितम् ॥ ६३५

२८४। गोतो णित्। ७।१।९०
सर्व्वनामस्थानं यत्र गोतो णिद्वद् भवेदिह।
णिद्वत्कार्य्यं भवेद् वृद्धिः पदानि स्युर्यथापरम्॥ ६३६
गौः पदं स्यात् पदं गावौ पदं गावो भवेदिह।
सर्व्वत्रैव भवेद् वृद्धि वृद्धौ पदं तथा मतम्॥ ६३७
२८५। ओतोऽम्शसोः। ६।१।९३
ओकारान्तो यदा शब्दः पूर्व्वं इह प्रवर्त्तते।
अमिह चेत् परे तत्र शमिह चेत् परे भवेत्॥ ६३८
आकारः स्यादेकादेशः पदं परं यथा पुनः।
गो अम् यदा भवेद् गाम् च गो शम् यदा भवेच्च गाः॥ ६३९
अम् इह स्यात् सुपो यत्र तत्रैव च विधिर्भवेत्।
अम् इह चेद् भवेद् धातोः विधिरत्र न युज्यते॥ ६४०
"अचिनवम्" पदं तस्मात् निर्व्वाधं स्यादिति स्थितिः।
"असुनवम्" पदं तद्वत् निर्व्वाधं स्यात् तथैव च॥ ६४१
गवा गवे पदं तद्वत् पदं गोश्च भवेदिह।
अन्यत्रापि भवेदेवमूहनीयं यथायथम्॥ ६४२
ओतो ङिदिति वाच्यम् (वा)
विहितविशेषणां च (वा)
"ओतो णित्" च भवेत् सूत्रं "गोतो णित्" न भवेदिह।
"विहितविशेषणां" च भवेद् ग्राह्यमिति स्थितिः॥ ६४३
तेन "सुद्यौ" भवेदत्र सुद्यावौ च तथा भवेत्।
सुद्यावश्च भवेत्तद्वत् विशेषणमिह स्थितम्॥ ६४४
सर्व्वनामस्थानं चेत् स्यात् तदेव हि तथा भवेत्।
इत्यपि च पुनर्व्याख्या केश्चिदिह प्रदर्शिता॥ ६४५
तेन सम्बोधने न स्यात् तथाभाव इति स्थितिः।
"हे भानु" चेत् तथा न स्यात् "हे भानव" स्तथा च न॥ ६४६
स्मृतो
"उ" तत्र च स्थितः शब्दः शम्भुरिति प्रतीयते।
"उ स्मृतः येन" तत्र स्यात् भवेत् स्मृती च पूर्व्ववत्॥ ६४७
स्मृतोः स्मृतावौ स्मृताव इत्यादिकं पदं भवेत्।
स्मृताव् भवेत् स्मृतावौ च स्मृताः भवेत् तथैव च॥ ६४८
इति ओदन्ताः

अथ ऐदन्तप्रकरणम्

२८६। रायो हलि। ७।२।८५

रै

अकारः स्यात् यदा च रै हलिह चेत् परे भवेत्।
अचि परे पुनस्तत्र रायादेशः प्रयुज्यते॥ ६४९
"राः" भवेच्च भवेद् "रायौ" "रायो" भवेदिति स्थितिः।
रायं रायौ तथा रायः राया राभ्यां तथा भवेत्॥ ६५०

इति उदन्ताः

अथ औदन्तप्रकरणम्

ग्लौ

पदं ग्लौः स्यात् पदं ग्लावौ पदं ग्लावस्तथा भवेत्।
ग्लावं ग्लावौ पुनः ग्लावः पदं पुनर्भवेदिह॥ ६५१
"औतः" इति स्थितं सूत्रं तदिह न प्रयुज्यते।
ओकारान्तो यदा शब्दः केवलं तत् तदैव हि॥ ६५२
"ओ" "औ" तावत् सवर्णौ न ऐऔजिति च सूत्रितम्।
सावर्ण्यं न यदा तत्र विधिः "औतः" न युज्यते॥ ६५३

४।१।७४-११५ श्लोकाः

इति औदन्ताः

इति अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्

भूवनो जनको यस्य जननी च मृणालिनी।
खुकी च भगिनी यस्य भगिनी च मनोरमा॥
वाङ्लादेशे ढाकामध्ये हरिणायामभूच्च यः।
रामपुरहाटे येन वसतिश्च कृता परे॥
सोऽहं हरिपददत्तः करोमि कारिकामिह।
शकादष्टादशशते षन्नवत्यधिके खलु॥

इति—

श्रीभूवनमोहन-मृणालिनी-सुत
श्रीहरिपददत्त विरचितायां व्याकरणकारिकायाम्
अजन्तपुंलिङ्गशब्दप्रकरणम्।

अजन्त-स्त्रीलिङ्ग-प्रकरणम्

आबन्तप्रकरणम्

मनोरमा

मनोरमा यदा तत्र यदा च सु परे पुनः ।
मनोरमा पदं तत्र "हल्ङ्याभ्यः" सु विलुप्यते ॥ १
मनोरमा यदा तत्र यदा स्याद् औ परे पुनः ।
सूत्रं परं तदा योज्यं सूत्रं परं भवेद् यथा ॥ २

२८७ । औङ आपः । ७।१।१८

आकारान्तो यदा शब्द औ औट् यदा परे भवेत् ।
ईकारः स्यादाकारस्य मनोरमे तथा भवेत् ॥ ३
मनोरमा यदा तत्र यदा च जस् परे पुनः ।
मनोरमाः तदा तत्र विशेषस्तु न विद्यते ॥ ४
संबुद्धिश्चेत् परे तत्र सूत्रं परं प्रवर्त्तते ।
एकारः स्यादकारस्य यथा सूत्रं भवेत् परे ॥ ५

२८८ । संबुद्धौ । ७।३।१०६

एकारः स्यादिहापस्तु संबुद्धिश्चेत् परे भवेत् ।
एङ्ह्रस्वादिति लोपश्च संबुद्धेः स्यात् तदा पुनः ॥ ६
पदं स्याद् हे मनोरमे द्वित्वेऽपि हे मनोरमे ।
बहुत्वे हे मनोरमाः अयमेव प्रदर्शितम् ॥ ७
मनोरमाम् यदा स्यादम् यदा स्याद् औट् मनोरमे ।
मनोरमा यदा शस् स्यात् अम् औट् शस् चेत् भवेत् अयम् ॥ ८

यदा मनोरमा तत्र यदा च टाप् परे पुनः ।
सूत्रं परं भवेद् योज्यं सूत्रं परं भवेद् यथा ॥ ९

२८९ । आङि चापः । ७।३।१०५

आङ् परे चेद् परे चेद् ओस् आकार ऐ भवेत्तदा ।
भवेत् मनोरमया च टाप् इह च परे यदा ॥ १०
भवेच्च मनोरमाभ्यां भ्यामिह चेत् परे भवेत् ।
भवेत् मनोरमाभिश्च भिसिह चेत् परे स्थितः ॥ ११

यदा मनोरमा तत्र यदा च ङे परे भवेत्।
सूत्रं परं भवेद् योज्यं सूत्रं परं यथा पुनः ॥ १२

२९० । याडापः । ७।३।११३

प्रत्ययो ङित् परे यत्र याडागमो विधीयते।
आबन्तस्य भवेद् विधिः पदं परे प्रदर्शितम् ॥ १३
भवेद् मनोरमायै च वृद्धिरेचि परे यदा।
भवेत् "मनोरमायाः" च सवर्णदीर्घता तदा ॥ १४
भवेत् "मनोरमयोः" च स्यादोम् यदि परे पुनः।
भवेत मनोरमाणाम् च यदा स्यादाम् पुनः परे ॥ १५
मनोरमा यदा तत्र यदा च ङि परे भवेत्।
भवेत् मनोरमायाञ्च "ङेराम्" भवेत् तदा पुनः ॥ १६
मनोरमा यदा तत्र सुप्प्रत्ययो यदा परे।
भवेत् मनोरमासु च विस्तरेण प्रदर्शितम् ॥ १७
एवं दुर्गादयस्तत्र पदं साध्यं यथायथम्।
मनोरमा यथा च स्यात् भवन्ति ते तथैव च ॥ १८

४।२।७४-१८ श्लोकाः
रात्रिः १० घटिकाः
५।२।७४

सर्व्वनाम
सर्व्वा

प्रथमायां द्वितीयायां तृतीयायां तथैव च।
पदं मनोरमावत् स्यात् विशेषस्तु न वर्त्तते ॥ १९
परासु च विभक्तिषु विशेषो वर्त्तते खलु।
विशेषे च स्थितं सूत्रं यथा परे प्रदर्शितम् ॥ २०

२९१ । सर्व्वनाम्नः स्याड् ह्रस्वश्च । ७।३।११४

आबन्तं सर्व्वनाम चेत् आदेशः स्याड् भवेदिह।
आपश्चापि भवेद् ह्रस्वः "याडि"ह च निषिध्यते ॥ २१
सर्व्वस्यै स्यात् पदं तत्र सर्व्वस्याः स्यात् तथा पुनः।
सुट् "आमि सर्व्वनाम्न"श्च सर्व्वासां स्यात् तथैव च ॥ २२
सर्व्वस्याम् स्यात् सर्व्वयोः स्यात् सर्व्वासु स्यात् तथा पुनः।
विश्वादयस्तथैव स्युराबन्ताश्च पुनर्यदा ॥ २३

२९२। विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ। १।१।२८

दिक्समासे बहुव्रीहौ सा संज्ञा स्याद् विभाषया।
प्रतिषेधे स्थिते नित्ये विभाषार्थमिदं भवेत्॥ २४
भवेद् उत्तरपूर्व्वायै न चेत् संज्ञा भवेदिह।
भवेद् उत्तरपूर्व्वस्यै यदा संज्ञा विभाषया॥ २५

"दिङ्नामानि" स्थितं सूत्रं तत्र हि यः स्थितो भवेत्।
स एव स्यादिह ग्राह्यः नान्यो ग्राह्यो भवेदिह॥ २६
शब्द "उत्तरपूर्व्वा" चेत् उन्मत्ता चेत् प्रतीयते।
सर्व्वनाम तदा न स्यात् तत्कार्य्यं न भवेदिह॥ २७
भवेत् उत्तरपूर्व्वायै पदमिह यथायथम्।
आवन्तवद् भवेद् रूपं विशेषस्तु न विद्यते॥ २८
पदं सूत्रे "बहुव्रीहौ" स्पष्टार्थं च भवेदिदम्।
अन्यथापि बहुव्रीहिः स्पष्टमेव प्रतीयते॥ २९
यदा "बाह्यः" भवेदर्थः अन्तरस्मै तदा भवेत्।
नगरी चेद् भवेदर्थः अन्तरायै तदा पुनः॥ ३०

२९३। विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्। ७।३।११५

द्वितीया चेद् भवेच्च् शब्दः तृतीया चेद् भवेदिह।
ङिति परे विभाषा "स्याड्" आङो ह्रस्वो भवेदपि॥ ३१
द्वितीयस्यै तृतीयस्यै तस्माद् भवेदिति स्थितिः।
द्वितीयायै तृतीयायै तद्वत् भवेत् पदं पुनः॥ ३२
"द्वितीयस्याः" "तृतीयस्याः" तद्वद् भवेद् यदा च ङस्।
"द्वितीयायाः" "तृतीयायाः" पदं भवेत् तथैव च॥ ३३
द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पदं भवेत् परे च ङौ।
द्वितीयायां तृतीयायां तद्वत् पदं भवेदिह॥ ३४

शेषं मनोरमावत् स्यात् विशेषश्च न विद्यते।
यथायोग्यं भवेद् योज्यम् ऊहनीयं यथायथम्॥ ३५

अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः

अम्बार्थानां भवेद् ह्रस्वो नद्यन्तानां तथा भवेत्।
सम्बुद्धिश्चेत् परे तत्र निदर्शनं यथा परम्॥ ३६

हे अम्ब स्यात् पदं तत्र हे अक्क स्यात् पदं तथा ।
हे अल्ल स्यात् पदं तद्वत् पुनरिह निदर्शनम् ॥ ३७
असंयुक्ता डलकाश्चेन् तदा ह्रस्वो भवेन्न च ।
हे अम्बाडे भवेदत्र हे अम्बाले भवेत्तथा ॥ ३८

जरा

यदा जरा यदा सु स्यात् भवेद् जरा यथायथम् ।
यदा जरा यदा स्यात् औ जरसौ स्यात् पदं तदा ॥ ३९
शीभावस्तु भवेदादौ "औङ् आपः" प्रयुज्यते ।
"जरा चे"ति स्थितं सूत्रं तच्च पश्चाद् भवेदिह ॥ ४०
यदा जरा यदा स्याद् आम् सर्व्वादौ स्यात् तदा च नुट् ।
पश्चाद् जरस् समादेशः "जरसाम्" स्याद् पदं तदा ॥ ४१
हलादौ मनोरमावत् पक्षे रूपं भवेदिह ।
विशेषो न स्थितः कश्चित् तस्मात् मया न चोच्यते ॥ ४२

यदा जरा यदा स्याद् औ जरसी च तदा भवेत् ।
इत्यपि च मतं तावत् केषाञ्चिदिह दृश्यते ॥ ४३
जरस् यदा समादेश औ लुप्ते भवेच्च शी ।
सन्निपातपरिभाषा न नित्येति वदन्ति ते ॥ ४४

पूर्व्वपक्षः

जरायाः स्यात् जरस् यत्र जरावच्च भवेत्तदा ।
आदेशः स्थानिवज् ज्ञेयः इति विधिर्विराजते ॥ ४५
पञ्चसूत्री प्रवृत्ता या प्रवर्त्तते इहापि सा ।
जरस् यदा तदापि स्यात् जराकार्य्यं यथायथम् ॥ ४६
नासिकायाः यदा नस् स्यात् निशायाः स्याद् यदा च निश् ।
पृतनाया यदा पृत् स्यात् पञ्चसूत्री तदापि च ॥ ४७

उत्तरपक्षः

अनल्विधौ पुनः सूत्रे निषेधश्च प्रवर्त्तते ।
अल्विधिश्च भवेदत्र तस्मात् तथा न युज्यते ॥ ४८
आबन्ताश्च यदा शब्दा पञ्चसूत्री तदा भवेत् ।
आदेशे न तथा कार्य्यं न चात्र सा प्रयुज्यते ॥ ४९

आप् इति तु यदा प्रोक्तं "आ आप्" तदा भवेत् खलु।
यदा ङी स्यात् तदा ङी ई इत्येव च प्रतीयते॥ ५०
आकाररूपस्यैव हि ग्रहणं स्यात् तदा पुनः।
इकाररूपस्यैव हि ग्रहणं स्यात् तथैव च॥ ५१
"अतिखट्ट" पदं यत्र निष्कौशाम्बि पदं यदा।
न तानि च प्रयोज्याणि प्रश्लिष्टस्य विधिर्यतः॥ ५२
जरा यदा भवेच्च शब्दः प्रत्यय औ यदा पुनः।
जरसी तु तदा सिध्येदित्यपि च मतं स्थितम्॥ ५३
जरस् अपि यदा तत्र शीभावः स्यात् तदापि च।
सन्निपातपरिभाषा न नित्येति मतं सताम्॥ ५४
एषः पक्षः न युक्तः स्यात् जरसी तु न दृश्यते।
न प्रयोगः स्थितो लोके तस्मात् पदं न गृह्यते॥ ५५

पूर्व्वपक्षेः

जरायाः स्यात् जरस् तत्र जरावच्च भवेत्तदा।
आदेशः स्थानिवज्ज्ञेय इति विधिः स्थितः खलु॥ ५६
जरायाः स्याद् यदा जरस् पञ्चसूत्री प्रवर्त्तते।
शीभावश्च तथा तत्र भवेदेव यथायथम्॥ ५७
नासिकाया यदा नस् स्यात् निशायाः स्यात् यदा च नस्।
पृतनाया यदा पृत् स्यात् तानि पञ्च तदापि च॥ ५८

उत्तरपक्षः

आदेशः स्थानिवद् ग्राह्य इति विधिः स्थितः खलु।
अल्विधिश्चेत् तदा न स्यात् इत्यपि च स्थितं पुनः॥ ५९
अल्विधिश्च भवेदत्र जरावन्न ततो जरस्।
जरायाश्च यथा कार्य्यं जरसि न तथा भवेत्॥ ६०
पञ्चसूत्री स्थिता या सा सदारम्भे प्रवर्त्तते।
आदेशश्चेत् स्थितस्तत्र तदा तु सा न युज्यते॥ ६१
आप् इति च यदा प्रोक्तम् आ आप् इति च छिद्यते।
आकारः प्रत्ययात् प्राक् चेत् स गृह्यते इति स्थितिः॥ ६२
"ङी" यदा च स्थितस्तत्र "ङि ई" तदा च छिद्यते।
इकारः प्रत्ययात् प्राक् चेत् स गृह्यते इति स्थितिः॥ ६३

आकाररूपस्यैव हि सर्व्वत्र ग्रहणं भवेत् ।
ईकाररूपस्यैव हि सर्व्वत्र ग्रहणं मतम् ॥ ६४
"अतिखट्ट" यदा तत्र "निष्कौशाम्बि" यदा पुनः ।
"अः" ह्रस्वः स्यात् इः ह्रस्वः स्यात् तस्मात् तानि भवन्ति न ॥ ६५
"अतिखट्ट" यदा तत्र यदा च टा परे परे भवेत् ।
याडापः न लगेत् सूत्रम् आङिह न प्रवर्त्तते ॥ ६६

मासिका

नासिकाया यदा नस् स्यात् यदा च शस् परे भवेत् ।
"नसः" तदा पदं तत्र टा यदा च तदा नसा ॥ ६७
यदा "नस्" स्याद् यदा भ्याम् स्यात् नोभ्याम् पदं तदा भवेत् ।
पक्षे मनोरमावच्च पदं भवेत् परे सुटि ॥ ६८

निशा

निशायाश्च निसादेशः पुनरिह प्रयुज्यते ।
यदा शस् च यदा टा च निशः निशा तदा भवेत् ॥ ६९
यदा निशा यदा भ्याम् च विशेषो विद्यते खलु ।
विशेषे च स्थितं सूत्रं यथा परे प्रदर्शितम् ॥ ७०

२९४। **व्रश्च-भ्रस्ज-सृज-मृज-यज-राज-भ्राज-छशां षः । ८।२।३६**

व्रश्च भ्रस्ज यदा तत्र सृज मृज यदा पुनः ।
यज राज यदा तत्र भ्राज दश पुनर्यदा ॥ ७१
अन्तादेशस्तदा तत्र भवेत् सदा षकारता ।
झलि परे पदान्ते च पुनर्विधिः प्रयुज्यते ॥ ७२
यदा निश् च यदा भ्याम् च तदा निभ्भ्याम् भवेदिह ।
षकारस्य डकारः स्यात् पदं निड्भ्यां तदा भवेत् ॥ ७३
यदा निश् स्यात् यदा भिस् च निड्भिः पदं तदा भवेत् ।
इह चापि विशेषो न यथापूर्व्वं भवेत् पदम् ॥ ७४
यदा निश् च यदा सुप् च निट्त्सु पदं भवेत् तदा ।
प्रक्रिया च विस्तरेण परं मया प्रदर्शिता ॥ ७५
"व्रश्च" इति षकारः स्यात् ततो भवेत् डकारता ।
"डसि धुट्" च धुडागमः चर्त्वं पुनः प्रसज्यते ॥ ७६

असिद्धत्वात् टतयोर्न टथौ पुन मताविह ।
"न पदान्तात्" न ष्टुत्वं स्यात् निट्त्सु पदं तथा भवेत् ॥ ७७
यदा षुट् न यदा "निश् सु" "व्रश्च" इति षकारता ।
षकारश्चेत् ककारः स्यात् तत्र सूत्रं परं भवेत् ॥ ७८

२९५ । षढोः कः सि । ८।२।४१

सकारश्चेत परे तत्र षस्य तस्य ककारता ।
यदा निश् सुप् तदा निक् सुप् इति पुनः प्रसज्यते ॥ ७९
ककारस्तु न तावत् स्यात् जश् असिद्धं मतं भवेत् ।
"झलां जश्" च स्थितं पूर्व्वे "षढो कः सि" परे स्थितम् ॥ ८०

"दादेधातोः" स्थितं सूत्रं तस्मात् "धातोः" प्रवर्त्तते ।
तेन जश्त्वं जकारः स्यात् इत्यपि च मतं स्थितम् ॥ ८१
तेन निज्भ्याम् भवेदत्र जकारस्तु यदा भवेत् ।
निजभिर्भवेत् तथैवेह जकारस्तु भवेद् यदा ॥ ८२
"चोः को"रिति न कुत्वं स्यात् जशसिद्धं भवेदिह ।
जश्त्वं श्चुत्वं ततः चर्त्वं निच्शु निच्छु पदं भवेत् ॥ ८३

मांस-पृतना-सानूनां मांस्-पृत्-स्नवो वाच्यः
शसादौ वा (वा)

"मांस" "सानु" न स्त्रियां स्यात् पृतना च स्त्रियां भवेत् ।
एका स्त्री पृतना चात्र सा चोदाह्रियते पुनः ॥ ८४
यदा पृत् च यदा शस् च पृतः पदं तदा भवेत् ।
यदा पृत् च यदा टाप् च तदा पृता पदं पुनः ॥ ८५
यदा पृत् च यदा भ्याम् च पदं पृद्भ्याम् तदा भवेत् ।
पक्षे मनोरमावच्च रूपं भवेदिति स्थितिः ॥ ८६
विश्वपावत् भवेद् गोपाः न सुलोपो भवेदिह ।
आवन्तो न भवेत् शब्दः सुलोपश्च न लभ्यते ॥ ८७

५।२ ७४-६६ श्लोकाः

इति आदन्ताः

अथ वकारान्तप्रकरणम्

सुदिव्

सुदिव् यदा भवेच्च् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ १६४

३३६ । दिव औत् । ७।१।८४

औणादिके डिवि तत्र दिव् प्रातिपदिकं भवेत् ।
दिवस्तस्य भवेद् औत् च प्रत्ययः "सु" यदा परे ॥ १६५
औत् यदा च भवेत्तत्र "सु दि औ स्" च तदा भवेत् ।
सुद्यौस् इति सकारान्तः पदं सन्धौ प्रजायते ॥ १६६

पूर्वपक्षः

वकारस्य भवेद् औत् च औ स्थानिवत् ततो भवेत् ।
हल् भवेत् स वकारस्तु औ भवेत् हल् ततः खलु ॥ १६७
"हल्ङ्याब्भ्यश्च स्थितं सूत्रं तत्तदा च प्रयुज्यते ।
सुप्रत्ययः स्थितस्तत्र तस्य भवेत् विलोपनम् ॥ १६८
प्रत्ययस्य यदा लोपः स्यात् पुनस्तत्र विलोपनम् ।
"सुद्यौ स्" इति सकारान्तं पदं तदा न सिध्यति ॥ १६९

उत्तरपक्षः

अल्विधिश्च भवेदयं स्थानिवत्वं न सिध्यति ।
हल्ङ्याब्भ्यो न भवेद् योऽयं सुलोपो न तथा भवेत् ॥ १७०
सुलोपो न यदा तत्र "सु" तत्र च स्थितो भवेत् ।
सुद्यौस् इति सकारान्तं पदं तदा च सिध्यति ॥ १७१
सुदिवौ स्यात् पदं तत्र सुदिवः स्यात् पदं तथा ।
सुदिवम् स्यात् पदं तत्र सुदिवौ स्यात् तद् नव च ॥ १७२
सुदिव् यदा भवेच्च् शब्दः भ्याम् भिस् यदा परे भवेत् ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ १७३

३३७ । दिव उत् । ६।१।१३१

अन्तादेश उकारः स्यात् दिवस्तत्र पदान्तरे ।
सुद्युभ्याम् च पदं तत्र सुद्युभिः च पदं तथा ॥ १७४

इति वान्ताः

अथ वकारान्तप्रकरणम्

चतुर्

चतुर यदा यदा जश् स्यात् "चतुरि"ति प्रयुज्यते ।
आम्भावश्च भवेत्तत्र चत्वारः च पदं भवेत् ॥ १७५

चतुरः स्यात् पदं तत्र चतुर्भिश्च पदं भवेत् ।
चतुर्भ्यः स्यात् पदं तत्र विशेषश्च न वर्त्तते ॥ १७६

चतुर् यदा भवेच् शब्दः प्रत्यय आम् परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यम् सूत्रं परं प्रयोजनम् ॥ १७७

३३८ । षट्चतुर्भ्यश्च । ७।१।५५

षट्संज्ञको यदा शब्दः चतुर् शब्दो यदा पुनः ।
आम् यदा स्यात् परे तत्र तदा भवेद् नुड़ागमः ॥ १७८
नुड़ागयो यदा तत्र चतुर्णाम् च पदं भवेत् ।
भवेत् णत्वं भवेद् द्वित्वं णत्वे द्वित्वे पदं तथा ॥ १७९

चतुर् यदा यदा सुप् च शङ्का तदा प्रजायते ।
रेफस्य वा विसर्गः स्यात् यतः सूत्रमिदं स्थितम् ॥ १८०

३३९ । रोः सुपि । ८।३।१६

चतुर् यदा भवेच् शब्दः सप्तम्यां सुप् भवेद् यदा ।
रोरेव हि विसर्गः स्यात् नान्यस्य च तथा भवेत् ॥ १८१

रोरेव हि विसर्गः स्यात् नान्यस्य च भवेत्तथा ।
चतुर् यदा यदा सुप् च रोर्विसर्गो भवेन्न च ॥ १८२
रोविसर्गो यतो न स्यात् तस्मात् सूत्रं न युज्यते ।
रेफो यश्च चतुर्शब्दे रेफ एव स तिष्ठति ॥ १८३

एवं यदा स्थितं तत्र "चतुर् सु" च यदा स्थितम् ।
"आदेशे"ति भवेद् योज्यं षत्वं तदा प्रजायते ॥ १८४

षत्वं यदा भवेत्तत्र "चतुर् षु" च यदा स्थितम् ।
तदा तत्र भवेच् शङ्का षस्य द्वित्वं भवेन्न वा ॥ १८५

"अच"श्चे ति स्थितं सूत्रं तदिह चेत् प्रयुज्यते ।
षकारस्य भवेद् द्वित्वं द्वित्वं प्राप्तं भवेत्तदा ॥ १८६
"अत्र"श्चे ति न योज्यं स्यात् द्वित्वमपि भवेन्न च ।
द्वित्वमिह निषिद्धं स्यात् निषेधे च परं भवेत् ॥ १८७

३४० । शरोऽचि च । ८।४।४९

शर् यदा च भवेत् पूर्व्वे अच् परे च भवेद् यदा ।
तदा तत्र शरो द्वित्वं न हि खलु विधीयते ॥ १८८

"चतुर" यदा भवेदत्र "षु" यदा च भवेत् पुनः ।
शर् इह च भवेत् पूर्व्वे अच् परे च भवेदिह ॥ १८९
शर् पूर्व्वे स्यात् परे स्यादच् द्वित्वं तस्माद् भवेन्न च ।
एकषं स्यात् पदं तत्र चतुर्षु स्यात् पदं तदा ॥ १९०

प्रियचतुर्

प्रियचतुर् यदा शब्दः प्रत्ययः "सु" परे यदा ।
"चतुरि"ति भवेद् योज्यम् आम् तथा च भवेदिह ॥ १९१
प्रियचत्वार् तदा तत्र प्रत्यय "सु" परे पुनः ।
पदं स्यात् प्रियचत्वारः पदमिष्टं तदेव हि ॥ १९२

प्रियचतुर् यदा तत्र सम्बुद्धौ "सु" भवेद् यदा ।
"अम् सम्बुद्धौ" भवेत्तत्र प्रियचत्वः पदं भवेत् ॥ १९३
पदं स्यात् प्रियचत्वारौ औ यदा च परे भवेत् ।
पदं स्यात् प्रियचत्वारः जश् यदा च भवेत् परे ॥ १९४
प्रियचतुर यदा शब्दः प्रत्यय आम परे यदा ।
स्यात् प्रियचतुराम् तत्र नुम् गौणत्वे न युज्यते ॥ १९५
प्राधान्यं चेद् भवेदर्थः वाढ़म नुम् युज्यते तदा ।
पदं प्रियचतुरणाम् स्यात् नुमिह च प्रयुज्यते ॥ १९६

इति रेफान्ताः

अथ लकारान्तप्रकरणम्

कमल्

कमलमाचक्षाणेति यदा वाक्यं प्रयुज्यते ।
"तत्करोति तदाचष्टे" तदा योज्यं भवेदिह ॥ १९७

प्रत्ययो णिच् भवेत्तत्र "सनाद्यन्ताः" च धातुता ।
सुपो लुक् स्यात् ततस्तत्र "णाविष्ठवत्" भवेत् पुनः ॥ १९८

इष्ठवत्त्वात् टिभागस्य पुनर्लोपो भवेदिह ।
टिलोपे स्यात् कमल् शब्दः स इह प्रकृतिर्भवेत् ॥ १९९

कमल् स्यात् कमलौ स्याच्च कमलः स्यात् तथा पदम् ।
कमल्षु स्यात् पदं तत्र सुपि षत्वं प्रजायते ॥ २००

इति लकारान्ताः

अथ मकारान्तप्रकरणम्

प्रशाम्

प्रपूर्वाच्च शमस्तत्र प्रत्यय क्विप् प्रयुज्यते ।
"अनुनासिकस्येति" च दीर्घे प्रशाम् भवेदिह ॥ २०१

प्रशाम् यदा भवेच्च शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ २०२

३४१ । मो नो धातुः । ८।२।३४

मकारान्तो यदा धातुः क पदान्तश्च भवेद् यदा ।
तदा तत्र मकारस्य नकारः स्यात् इति स्थितिः ॥ २०३

एवं यदा मकारस्य नकारश्च भवेदिह ।
प्रशान् तदा भवेत् तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ २०४

पूर्व्वपक्षः

"हल्ङ्याब्भ्यो"श्च भवेद् युक्तं प्रत्ययः सु विलुप्यति ।
प्रत्ययस्य यदा लोपः प्रशान् तदा च तिष्ठति ॥ २०५

नकारस्य तथा तत्र स्यात् प्रातिपदिकान्तता ।
पदान्तता नकारस्य भवेत्तत्र तथैव च ॥ २०६

"नलोप"श्च स्थितं सूत्रं तत्तदा च प्रयुज्यते ।
"नकारस्य भवेल्लोपः प्रशान् नान्तो न सिध्यति ॥ २०७

उत्तरपक्षः

नत्वं भवेदसिद्धं च नलोपो न भवेत्ततः ।
प्रशान् इति नकारान्तं पदं सिध्येत् यथायथम् ॥ २०८

प्रशामौ स्यात् पदं तत्र प्रशामः स्यात् पदं तथा ।
प्रशान्भ्याम् स्यात् पदं तत्र विशेषश्च न विद्यते ॥ २०९

किम (पुंसि)

किम् यदा च भवेच्छब्दः प्रत्ययः "सु" परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ २१०

३४२ । किमः कः । ७।२।१०३

किमः कः स्यात् समादेशो विभक्तिश्चेत् परे भवेत् ।
कः कौ के स्यात् काम् कौ कान् स्यात् सर्व्वत्र भवेत् पदम् ॥ २११

पूर्व्वपक्षः

"किमः क"श्च स्थितं सूत्रं न हि सूत्रं तथा भवेत् ।
"इम" इति भवेत् सूत्रं तेन सिध्येत् प्रयोजनम् ॥ २१२
"त्यादादीनाम्" स्थितं सूत्रम् अकारश्चानुवर्त्तते ।
"इमो भवेदकारश्च" इति चार्थो भवेदिह ॥ २१३
किम् शब्दः स्याद् यदा तत्र इमो भवेदकारता ।
क इत्येवमदन्तं च रूपं तदा प्रसिध्यति ॥ २१४

उत्तरपक्षः

"इमो" यदि भवेत् सूत्रं दर्शितं भवता यथा ।
"अलोन्तस्य" मकारस्य स्यादकारस्तदा पुनः ॥ २१५
"इ" तत्र च स्थितः पूर्व्वः "अ" तत्र च स्थितः परे ।
"य" तत्र स्यात् तथा तत्र रूपं "क्य" च तदा भवेत् ॥ २१६

पूर्व्वपक्षः

"नानर्थके" स्थितं तत्र निषेधश्च प्रवर्त्तते ।
"अलोऽन्त्य-परिभाषाया न प्रवृत्तिर्भवेदिह ॥ २१७
"इम्" इह च कृत्स्नस्य स्याद् अकारस्तदा पुनः ।
क इत्येवमदन्तं च रूपं तदा प्रसिध्यति ॥ २१८

उत्तरपक्षः

"इमो" यदि भवेत् सूत्रं व्याख्यातं भवता यथा ।
तथापि न भवेदिष्टं सिद्धमिह च सर्व्वथा ॥ २१९
"अव्यये"ति स्थितं सूत्रम् अकच् यदि प्रयुज्यते ।
ककिम् भवेत्तदा तत्र पदं साध्यं भवेत् पुनः ॥ २२०

इमो भवेदकारश्चेत् रूपं "कक" तदा भवेत् ।
अनिष्टं तु भवेत्तत्र रूपमिष्टं न सिध्यति ॥ २२१
"किमः क"श्चेत् भवेत् सूत्रं मुनिना दर्शितं यथा ।
इष्टं रूपं तदा सिध्येत् दर्शयामि परे यथा ॥ २२२
"किमः कः" स्याद् यदा तत्र "ककिम्" अपि च गृह्यते ।
मध्यपतितन्यायश्च पुनरिह प्रवर्त्तते ॥ २२३
किमश्चेद् ग्रहणं तत्र ककिम् अपि च गृह्यते ।
किमो गतिर्यथा तत्र ककिमोऽपि तथा गतिः ॥ २२४
किमः कः स्यात् समादेशः ककिमोऽपि भवेच्च "क" ।
क इत्येवम् अदन्तं च रूपं तदा प्रसिध्यति ॥ २२५
अकच् यदा भवेत्तत्र तदापि च यथा भवेत् ।
मुनिना च तथा तत्र आदेशः "क" प्रदर्शितः ॥ २२६

इदम्

इदम् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयोजनम् ॥ २२७

३४३ । इदमो मः । ७।२।१०८

इदम् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
इदं शब्दे मकारस्य मकारो हि भवेदिह ॥ २२८

पूर्व्वपक्षः

स्थित एव मकारश्च मकारः क्रियते पुनः ।
स्थिते विधिः कथं तत्र विधिरिह निरर्थकः ॥ २२९

उत्तरपक्षः

न च विधिर्निरर्थकः अस्ति तस्य प्रयोजनम् ।
"त्यदादीनाम्" अकारः स्यात् अपवादः प्रयुज्यते ॥ २३०

मकारश्च मकारश्च यदा तथा प्रवर्त्तते ।
तदा तत्र प्रयोज्यं स्यात् पुनः सूत्रं यथा परे ॥ २३१

३४४ । इदोऽय् पुंसि । ७।२।१११

इदम् यदा भवेत् पुंसि प्रत्ययः सु परे यदा ।
इदम् शब्दे इदभागस्य तदा स्याद् अम् इति स्थितिः ॥ २३२

इदम्भागस्य यदा स्याद् "अय" पदम् अयम् तदा भवेत् ।
विशेषो न स्थितः कश्चित् सुलोपः स्याद् यथायथम् ॥ २३३

इदम् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः औ परे यदा ।
"त्यदादीनां" भवेद् योग्यं अकारः स्यात् तथा पुनः ॥ २३४
मकारस्य यदा तत्र अकारश्च प्रवर्त्तते ।
इद अ औ तदा तत्र रूपं भवेदिति स्थितिः ॥ २३५
"अतो गुणे" ततः सूत्रं भवेदिह प्रयोजितम् ।
पररूपं भवेत्तत्र इद औ स्यात् तदा पुनः ॥ २३६
एवं यदा स्थितं तत्र सूत्रं परं प्रयुज्यते ।
दकारस्य मकारः स्यात् तत्र सूत्रं भवेद् यथा ॥ २३७

३४५ । दश्च । ७।२।१०९

इदम् यदा भवेच् शब्दः विभक्तिश्च परे यदा ।
दकारस्य मकारश्च तदा तत्र प्रसज्यते ॥ २३८

दकारस्य यदा तत्र मकारश्च प्रवर्त्तते ।
इम औ स्यात् तदा तत्र पदम् इमौ तदा भवेत् ॥ २३९
इमे भवेत् पदं तत्र प्रत्ययो जश् परे यदा ।
इमम् इमौ इमान् तत्र अम् औट् शस् चेत् परे भवेत् ॥ २४०

त्यादादीनां सम्बुद्धिश्च न युक्ता स्यादिति स्थितिः ।
उत्सर्गस्तु भवेदेषः पदं तस्मात् न दर्शितम् ॥ २४१
इदम् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः टा परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ २४२

३४६ । अनाप्यकः । ७।२।११२

इदम् यदा भवेच् शब्दः आप् विभक्तिः परे यदा ।
इदमश्च इदः स्यादन् अकच् यदि न वर्त्तते ॥ २४३

तृतीयायां टा विभक्तिः "आ" तत्र च स्थिता खलु ।
सप्तम्यां सुप् विभक्तिः स्यात् "प" तत्र च पुनः स्थितः ॥ २४४
गृह्यते "आ" टायास्तत्र गृह्यते "प" सुपः पुनः ।
आप् भवेच्च तथा तत्र तस्येह प्रहणम् मतम् ॥ २४५

अन् यदा स्यात् तथा तत्र "अन आ" च तदा भवेत्।
"इन" भवेत् समादेशः स्याद् अनेन पदं तथा ॥ २४६

इदम् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययो भ्याम् परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ २४७

३४७ । हलि लोपः । ७।२।११३

इदम् यत्र भवेच् शब्द आप् हलादि परे यदा ।
इदमः स्यादिदो लोपः अकच् यदि न वर्त्तते ॥ २४८

पूर्व्वपक्षः

इदोलोपश्च कृत्स्नस्य पुनरिह प्रदर्शितः ।
अन्त्यस्यालो भवेल्लोपः लुप्येत "द" हि केवलम् ॥ २४९

उत्तरपक्षः

न केवलमलोन्त्यस्य दकारस्य विलोपनम् ।
वार्त्तिकं च स्थितः शास्त्रे तत् प्रमाणं भवेदिह ॥ २५०

नानर्थके अलोन्त्यविधितः
अनभ्यासविकारे (वा)

अलोन्त्येति परिभाषा प्रयुज्यते निरर्थके ।
अभ्यासस्य विकारश्चेत् तदा विधिश्च युज्यते ॥ २५१

इद्भागो यो भवेदत्र स भवेच्च निरर्थकः ।
निरर्थके न तावच्च परिभाषा प्रयुज्यते ॥ २५२
इदस्तस्मात् च कृत्स्नस्य लोप इह प्रसज्यते ।
केवलन्तु दकारस्य लोप इह न युज्यते ॥ २५३

इदम् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययो भ्याम् परे यदा ।
त्यदादीनाम् भवेद् योयम् अकारश्च प्रवर्त्तते ॥ २५४
अकारः स्यात् यदा तत्र "इद अ भ्याम" तदा भवेत् ।
इदो यदा भवेल्लोपः "अ भ्यामि"ति च शिष्यते ॥ २५५

पूर्व्वपक्षः

"अ भ्याम्" यदा स्थितं तत्र अङ्गम् "अ" स्यात् तदा पुनः ।
अदन्तं न भवेत् तत्र "सुपि चे"ति न युज्यते ॥ २५६

"सुपि" यदा न युक्तं स्यात् न दीर्घः स्यात् तदा पुनः ।
दीर्घों यदा न तत्र स्यात् पदमिष्टं न सिध्यति ॥ २५७

उत्तरपक्षः

दीर्घं इह न तावत् स्यात् इति पक्षो भवेन्न च ।
दीर्घस्तावद् भवेदत्र सूत्रं परं स्थितं यतः ॥ २५८

३४८ । आद्यन्तवद् एकस्मिन् । १।१।२१

एकस्मिंश्चेत् क्रियमाणं कार्य्यमिह भवेत् क्वचित् ।
आदाविव भवेत् तच्च अन्ते इव भवेच्च तद् ॥ २५९

"अ" एको हि स्थितस्तत्र स्यादन्तवत् ततः पुनः ।
अन्तवच्च भवेत कार्य्यम् सुपि चेति प्रयुज्यते ॥ २६०
"सुपि" यदा प्रयुक्तं स्यात् दीर्घस्तदा भवेदिह ।
"अ भ्याम्" यदा तदा दीर्घः आभ्याम् पदं तदा भवेत् ॥ २६१

इदम् यदा भवेच्च शब्दः प्रत्ययो भिस् भवेद् यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं प्रक्रिया च तदा भवेत् ॥ २६२
इदम् यदा यदा भिस् स्यात् "त्यदादीना"म् प्रयुज्यते ।
अकारः स्यात् मकारस्य इद अ भिस् तदा भवेत् ॥ २६३
पररूपं भवेत्तत्र इद भिस् स्यात् तदा पुनः ।
"हलि लोपः" इदो लोपे अ भिस् रूपं प्रवर्त्तते ॥ २६४
अ भिस् यदा स्थितं तत्र "अत"श्चेति भवेत्तदा ।
भिस ऐस् च भवेत् प्राप्तः स ऐस् ए स्यात् यतः पुनः ॥ २६५

३४९ । नेदमदसोरकोः । ७।१।११

इदम् अदम् यदा शब्दः अकच् यदा भवेन्न च ।
भिस ऐस् न भवेत्तत्र न तावद ऐस् प्रयुज्यते ॥ २६६

अ भिस् यदा स्थितं तत्र न भिस एस् भवेदिह ।
"बहु" चेति भवेदेत्वं पदम् एभिस्तथा भवेत् ॥ २६७

इदम् यदा भवेच्च शब्दः प्रत्ययो ङे परे यदा ।
"त्यदादीनाम्" अकारः स्यात् इद अ ए तदा भवेत् । २६८

परस्रूपं भवेत्तत्र "इद ए" स्यात् तदा पुनः ।
"सर्व्वनाम्नः"—भवेद् योज्यं स्मै तदा च तथा भवेत् ॥ २६९

पूर्व्वपक्षः

स्मैभावश्च भवेत् पूर्व्वं अन्भाश्च परे भवेत् ।
अन्भावेन स "स्मै"भावः बाधितश्च भवेदिह ॥ २७०
"स्मै" भावश्चेत् बाधितः स्यात् स बाधितश्च तिष्ठति ।
"स्मै"भावस्य पुनः पश्चात् उन्मेषः स्यात् सुदुर्ल्लभः ॥ २७१

उत्तरपक्षः

स्मैभावो यो भवेदत्र स च नित्यो भवेदिह ।
अनादेशात् प्रागेव हि स आदेशः प्रयुज्यते ॥ २७२
अनादेशे स्थितश्च यः स बाधितो भवेत् पुनः ।
"हलि लोपः" भवेद् योज्यं स बाधितस्तथा भवेत् ॥ २७३

"इद स्मै" च स्थितं तत्र इदो लोपो भवेत् पुनः ।
अस्मै तदा भवेत्तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ २७४

इदम् भ्याम् स्यात् यदा तत्र पदमाभ्यां तदा भवेत् ।
इदम् भिस् स्यात् यदा तत्र पदम् एभ्यः भवेत्तदा ॥ २७५
अस्मात् भवेत् पदं तत्र आभ्याम् भवेत् पदं तथा ।
एभ्यः भवेत् पदं तत्र विशेषश्च न वर्त्तते ॥ २७६
अस्य स्यात् अनयोः स्याच्च स्याद् एषां च पदं पुनः ।
अस्मिन् भवेत् अनयोः स्यात् पदम् एषु भवेत्तथा ॥ २७७

"सर्व्वनाम्नः" स्थितं सूत्रम् अकच् यदा प्रवर्त्तते ।
अयकम् स्यात् इमकौ स्यात् इमके स्यात् पदं तदा ॥ २७८
इमकं स्याद् इमकौ स्यात् इमकान् च पदं भवेत् ।
इमकेन पदं च स्यात् इमकाभ्याम् तथैव च ॥ २७९
परं पदं भवेद् यत् यत् तत्तद्रूप्यं पुनर्व्बुधैः ।
न विशेषः स्थितस्तत्र तस्मात् किञ्चिन्न वाच्यते ॥ २८०

३५० । इदमोऽन्वादेशे अशनुदात्तस्तृतीयादौ । २।४।३२

इदम् यदा भवेच् शब्दः अन्वदेशो भवेद् यदा ।
अनुदात्तो भवेद् अशच् तृत्तीयाद्यौ तदा पुनः ॥ २८१

अकच् यदा भवेत्तत्र अश् तत्र स्याद् तदापि च ।
अशुवचनं साकच्कार्यं भवेदिह सतां मते ॥ २८२

३५१ । द्वितीया-टा-ओसि एनः । २।४।३४

इदम् यदा भवेच् शब्दः एतद् शब्दो भवेद् यदा ।
एन भवेत् द्वितीयायां टायामोसि तथैव च ॥ २८३

एकमेवाभिधेयं च पूर्व्वं शब्देन बोधितम् ।
तस्यैव बोधनं पश्चाद् अन्वादेशो इहोच्यते ॥ २८४

अयश्च क्षुधया क्लिष्टो भोजयैनं च सत्वरम् ।
"अयम्" आदौ भवेत्तत्र पश्चात् एनम् प्रयुज्यते ॥ २८५
एनम् भवेत् पदं तत्र पदम् एनौ भवेत्तथा ।
एनान् भवेत् पदं तत्र एनेन एनयोः पुनः ॥ २८६

इति मकारान्ताः

अथ णकारान्तप्रकरणम्

सुगण्

गणयतेः सुपूर्व्वाच्च यदा विच् प्रत्ययो भवेत् ।
सुगण् तदा भवेच् शब्दः स इह प्रकृतिर्भवेत् ॥ २८७
सुगण भवेत् पदं तत्र सुगणौ सुगणास्तथा ।
सुगण्ट्षु स्यात् सुगण्ठ्सु स्यात् सुगण्सु स्यात् पदं पुनः । २८८

सुगाण

गणयते सुपूर्व्वाच्च यदा क्विप् प्रत्ययो भवेत् ।
सुगाण् स्याच्च तदा दीर्घे स इह प्रकृतिर्भवेत् ॥ २८९
सुगाण् भवेद् पदं तत्र सुगाणौ सुगाणास्तथा ।
सुगाण्ट्षु स्यात् सुगाण्ठ्षु स्यात् सुगाण्षु स्यात् तथा पदम् ॥ २९०

इति णकारान्ताः

१०।५।७४

अथ नकारान्तप्रकरणम्

राजन्

राजन् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं "सर्व्वे"ति स्यात् प्रयोजनम् ॥ २९१

सूत्रं "सर्व्व" यदा युक्तं दीर्घस्तदा प्रजायते ।
दीर्घो यदा भवेत्तत्र राजन् सु स्यात् तदा पुनः ॥ २९२
राजान् सु स्यात् यदा तत्र पुनः सूत्रं प्रयोजनम् ।
हलङ्याब्भ्योश्च स्थितं सूत्रं तत्तदा च प्रयुज्यते ॥ २९३
हलङ्याब्भ्योश्चे यदा युक्तं प्रत्ययः "सु" विलुप्यति ।
प्रत्ययः सु यदा लुप्तो रूपं राजन् भवेत्तदा ॥ २९४
रूपं राजान् यदा तत्र पुनः सूत्रं प्रयोजनम् ।
"नलोपश्च" स्थितं सूत्रं तत्तदा च प्रयुज्यते ॥ २९५
"नलोपश्च" यदा युक्तं नकारश्च विलुप्यते ।
नकारस्य यदा लोपः रूपं राजा तदा भवेत् ॥ २९६

राजन् यदा भवेच्छब्दः सम्बुद्धिश्च परे यदा ।
हे राजन् सु यदा यत्र सूत्रं परं भवेत्तदा ॥ २९७

३५२ । न ङिसम्बुद्ध्योः । ८।२।८

राजन् यदा भवेच्छब्दः ङि सम्बुद्धिः परे यदा ।
नकारस्य न लोपस्तु पुनरिह विधीयते ॥ २९८
हे राजन् सु यदा तत्र प्रत्ययः "सु" विलुप्ति ।
हे राजन् स्यात् तदा तत्र नलोपश्च प्रसज्यते ॥ २९९
एतत् सूत्रं भवेद् योज्यं नकारो न विलुप्यति ।
हे राजन् स्यात् तदा तत्र रूपमिष्टं तदेव हि ॥ ३००

राजन् यदा भवेच्छब्दः प्रत्ययो ङि परे यदा ।
राजन् भवेत् पदं तत्र नकारो न विलुप्यति ॥ ३०१

लोके तावत् पदं राजन् नेह पुनश्च दृश्यते ।
छन्दसि केवलं तस्य सुलभं हि निदर्शनम् ॥ ३०२
"परमे व्योमन्" इत्येषा भवेच्च ऋक् निदर्शनम् ।
"सुपां सुलुक्" भवेद् योज्यं तेन ङि च विलुप्यते ॥ ३०३

पूर्व्वपक्षः

लुक्शब्देन यतो लोपः पुनरिह विधीयते ।
प्रत्ययलक्षणं कार्य्यं तस्मादिह भवेन्न च ॥ ३०४

प्रत्ययलक्षणं कार्य्यं यदा न च भवेत् पुनः ।
व्योमन् इति तदा शब्दः पदसंज्ञां भजेन्न च ॥ ३०५
सुप् यदा स्यात् परे तत्र तदा पदं भवेदिह ।
ङिरूपी सुप् परे नास्ति पदं तस्माद् भवेन्न च ॥ ३०६
व्योमन् इति यदा शब्दः पदमिह भवेन्न च ।
"नलोप"श्च स्थितं सूत्रं तदिह च न युज्यते ॥ ३०७
"नलोप"श्चेत् न युक्तं स्यात् नकारो न विलुप्यति ।
नकारश्च स्थितस्तत्र न तस्य च विलोपनम् ॥ ३०८
नकारश्चेत् स्थितस्तत्र नकारश्चेत् न युज्यते ।
"न ङि" चेति कृतं सूत्रं निरर्थकं भवेत्तदा ॥ ३०९

उत्तरपक्षः

इह यद् भवता प्रोक्तं युक्तं हि तत् प्रतीयते ।
निरर्थकं भवेत् सूत्रं सत्यं तथा भवेदिह ॥ ३१०
तथापि च पुनः सूत्रं मुनिनेह प्रयोजितम् ।
कारणं च स्थितं तत्र येन सूत्रं विधीयते ॥ ३११
"न लुमता"--विधिः यः स्यात् स न नित्यो भवेदिह ।
प्रत्ययलक्षणं कार्य्यं तस्मादिह प्रसज्यते ॥ ३१२
प्रत्ययलक्षणं कार्य्यं यदा तत्र प्रसज्यते ।
पदसंज्ञा भवेत्तत्र "व्योमन्" पदं तदा भवेत् ॥ ३१३
"व्योमन्" यदा पदं तत्र "नलोप"श्च प्रयुज्यते ।
"नलोप"श्चेद् भवेद् युक्तं नलोपश्च भवेत्तदा ॥ ३१४
नलोपस्य यदा प्राप्तिः पुनरेव भवेदिह ।
"न ङि" चेति तदा सूत्रं मुनिनेह प्रयोजियम् ॥ ३१५
नलोपश्च भवेत् प्राप्तः निषेधो हि प्रयोजितः ।
निषेधे च पुनः सूत्रं "न ङि" चात्र प्रयुज्यते ॥ ३१६
निरर्थकं न सूत्रं तत् भवेदिह कथञ्चन ।
प्रयोजनं भवेत् सूत्रं "न ङि" तस्मात् प्रयुज्यते ॥ ३१७
सूत्रं यदा प्रयुक्तं स्यात् पदं व्योमन् तदा भवेत् ।
"परमे व्योमन्" इत्येतन् दत्तं पूर्व्वं निदर्शनम् ॥ ३१८

ङौ उत्तरपदे प्रतिषेधः (वा)

समासः स्याद् यदा तत्र परं पदं यदा भवेत् ।
ङौविषये पदे पूर्वं निषेधस्य निषेधनम् ॥ ३१९
नलोपस्य निषेधस्य यदा भवेत् निषेधनम् ।
नलोपो हि वरीवर्त्ति नकारश्च विलुप्यति ॥ ३२०
चर्मणि तिला अस्येति विग्रहस्तु भवेद् यदा ।
चर्मतिलः पदं तत्र नकारश्च विलुप्यति ॥ ३२१
ब्रह्मणि निष्टा अस्येति विग्रहस्तु भवेद् यदा ।
ब्रह्मनिष्टं पदं तत्र नकारश्च विलुप्यति ॥ ३२२
राजन् यदा भवेच्च शब्दः प्रत्ययः औ परे यदा ।
राजानौ स्यात् पदं तत्र विशेषश्च न दृश्यते ॥ ३२३
राजन् यदा भवेच्च शब्दः प्रत्ययो जस् परे यदा ।
राजानः स्यात् पदं तत्र विशेषश्च न दृश्यते ॥ ३२४
राजन् यदा भवेच्च शब्दः अम् प्रत्ययो परे यदा ।
राजानम् स्यात् पदं तत्र विशेषश्च न दृश्यते ॥ ३२५
राजन् यदा भवेच्च शब्दः प्रत्ययः औ परे यदा ।
राजानौ स्यात् पदं तत्र विशेषश्च न दृश्यते ॥ ३२६
राजन् यदा भवेच्च शब्दः प्रत्ययः शस् परे यदा ।
विशेषश्च स्थितस्तत्र विशेषश्च यथा परे ॥ ३२७
राजन् यदा भवेच्च शब्दः प्रत्ययः शस् परे यदा ।
"यचि भम्" च भवेद् योज्यं भसंज्ञा च तथा भवेत् ॥ ३२८
यदा राजन् भसंज्ञं स्यात् "अल्लोप"श्च प्रवर्त्तते ।
अकारस्य भवेल्लोपः रूपं राज्नम् तदा भवेत् ॥ ३२९
राज्नम् यदा भवेत् तत्र सान्धिर्भवेत् प्रयोजनम् ।
"स्तोः श्चुना श्चुः" भवेद् योज्यं पदं राज्ञः तथा भवेत् ॥ ३३०

पूर्व्वपक्षः

अल्लोपः स्याद् यदा तत्र अकारश्च विलुप्यति ।
अलोपः स्थानिवत् तत्र "अः" स्थितवच्च च मन्यते ॥ ३३१
अः स्थानिवद् यदा तत्र जनयोश्च न संहिता ।
पदं राज्ञस्तथा तत्र न कथञ्चित् प्रजायते ॥ ३३२

उत्तरपक्षः

अल्लोपः स्थानिवत् न स्यात् स स्थानिवत् भवेन्न च ।
न च पूर्व्वत्रासिद्धीये स्थानिवत्त्वं प्रसज्यते ॥ ३३३

पूर्व्वपक्षः

शम् विद्यते बहिस्तत्र लोप इह तदाश्रितः ।
बहिरङ्गं भवेत कार्य्यं लोपकार्य्यं भवेद् यदा ॥ ३३४
राजन् शब्दे नकारो य अन्तःशब्दं स्थितो हि सः ।
अन्तरङ्गं भवेत् कार्य्यं कार्य्यं तदाश्रितं यदा ॥ ३३५
बहिरङ्गम् असिद्धं स्यात् अन्तरङ्गं भवेद् यदा ।
श्चुत्वं प्रति ततो लोपः स्यादसिद्धः इति स्थितिः ॥ ३३६
असिद्धः स्याद् यदा लोपः सन्धिकार्य्यं भवेन्न च ।
जनयोर्न भवेत् सन्धिः पदं राज्ञः न सिध्यति ॥ ३३७

उत्तरपक्षः

अन्तरङ्गबहिरङ्गभाव एव न चात्र च ।
"असिद्धम्" इति चात्र ते परिभाषा न युज्यते ॥ ३३८
"अल्लोपोऽनः" स्थितं सूत्रं षष्ठे तच्च प्रवर्त्तते ।
अकारस्य भवेल्लोपः सूत्रं यदि प्रयुज्यते ॥ ३३९
"स्तोः श्चुना श्चुः" स्थितं सूत्रम् अष्टमे तत् प्रवर्त्तते ।
श्चुत्वमिह भवेत् सन्धौ सूत्रं यदि प्रयुज्यते ॥ ३४०
अल्लोपो यो भवेत्तत्र बहिरङ्गो भवेच्च सः ।
श्चुत्वमिह भवेद् यद् तद् अन्तरङ्गं भवेत् पुनः ॥ ३४१
अल्लोपश्च स्थितः षष्ठे श्चुत्वं तदष्टमे स्थितम् ।
श्चुत्वं तावदसिद्धं स्याद् अल्लोपं प्रति तत्र च ॥ ३४२
अन्तरङ्गं भवेद् श्चुत्वं तदसिद्धं भवेद् यदा ।
अन्तरङ्गभाव एव तदा तत्र न वर्त्तते ॥ ३४३
अन्तरङ्गभाव एव यदि तत्र न विद्यते ।
अन्तरङ्गपरिभाषा कथं वा विद्यते पुनः ॥ ३४४
अन्तरङ्ग परिभाषा तस्मान्नेह प्रवर्त्तते ।
असिद्धा परिभाषा सा प्रकृते च विशेषतः ॥ ३४५

असिद्धं चेद् भवेत् श्चुत्वमसिद्धमस्तु वा तथा ।
अल्लोपो यः स्थितश्चात्र न चासिद्धो भवेच्च सः ॥ ३४६
षष्ठस्थं प्रति तावच्चेदष्टमस्थं न सिध्यति ।
अष्टमस्थं प्रति तावत् षष्ठस्थं न न सिध्यति ॥ ३४७
सिध्यत्येव च षष्ठस्थम् अष्टमस्थं प्रतीह च ।
अल्लोपः म सिध्यत्येव श्चुत्वं तथाविधं प्रति ॥ ३४८
अल्लोपश्च यदा सिध्येत् सिध्येत् श्चुत्वं तदा पुनः ।
अल्लोपे च भवेद् "राज्नः" श्चुत्वे "राज्ञः" पुनर्भवेत् ॥ ३४९
जनयोश्च भवेत् सन्धिः पदं राज्ञः भवेत् तथा ।
यदा राजन् यदा टा स्यात् पदं राज्ञा तदा भवेत् ॥ ३५०
यदा राजन् भवेच्च् शब्दः प्रत्ययो भ्याम् परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रवर्त्तते ॥ ३५१
यदा राजन् भवेच्च् शब्दः प्रत्योयो ङे परे यदा ।
पदं राज्ञे भवेत्तत्र विशेषश्च न वर्त्तते ॥ ३५२

यदा राजन् भवेच्च् शब्दः प्रत्ययो भ्याम् परे यदा ।
नकारस्य भवेल्लोपः राजभ्याम् च पदं भवेत् ॥ ३५३
यदा राजन् भवेच्च् शब्दः प्रत्ययो भिस् परे यदा ।
नकारस्य भवेल्लोपः राजभिः च पदं भवेत् ॥ ३५४
यदा राजन् भवेच्च् शब्दः प्रत्ययो भ्याम् भवेद् यदा ।
नकारस्य भवेल्लोपः राजभ्यश्च पदं भवेत् ॥ ३५५

पूर्व्वपक्षः

यदा राजन् यदा भ्याम स्यात् नलोपश्चेत् भवेत्तदा ।
"सुपि" चेति भवेद् दीर्घो राजभ्याम न पदं भवेत् ॥ ३५६
यदा राजन् यदा भिस् स्यात् नलोपश्चेत् भवेत्तदा ।
"अत" श्चेति भवेद् ऐस् च राजभिः न पदं भवेत् ॥ ३५७
यदा राजन् यदा भ्याम् स्यात् नलोपश्चेत् भवेत्तदा ।
"वहु" चेति भवेद् एत्वं राजभ्यः न पदं भवेत् ॥ ३५८
आदौ तत्र भवेद् दीर्घः पश्चात् ऐम् च प्रवर्त्तते ।
ततः परं भवेद् एत्वं दर्शितं च यथा मया ॥ ३५९

उत्तरपक्षः

लोप इह नकारस्य स्यादसिद्ध इति स्थितिः ।
न तथाच भवेद् दीर्घं ऐस् ए चापि भवेन्न च ॥ ३६०

पूर्व्वपक्षः

"राजाश्व" स्यात् यदा तत्र "दण्डयत्र" स्याद् यदा पुनः ।
पूर्व्वत्रासिद्धमित्येतत् तदापि च प्रयुज्यते ॥ ३६१
नलोपश्चेत् असिद्धः स्यात् तत्र तत्र मते तव ।
सवर्णदीर्घता न स्यात् नापि स्याच्च यणादिकम् ॥ ३६२
राजाश्व स्याद् यदा तत्र भवेदेव हि दीर्घता ।
दण्डयत्र स्याद् यदा तत्र भवेदेव तदा च यण् ॥ ३६३
असिद्धेऽपि नलोपे चेत् तत्र कार्य्यं तथा भवेत् ।
सिद्धेऽपि च नलोपे स्यादिह कार्य्यं तथैव च ॥ ३६४
तत्र यदि भवेत् कार्य्यमत्र कार्य्यं कथं हि न ।
असिद्धता नकारस्य तत्र चात्र समा खलु ॥ ३६५

उत्तरपक्षः

राजाश्व स्याद् यदा तत्र दीर्घः कार्य्यो यदा पुनः ।
असिद्धं न तदा ए स्यात् नकारस्य विलोपनम् ॥ ३६६
दण्डयत्र स्याद् यदा तत्र यण्--आदेशो भवेद् यदा ।
असिद्धं न तदा च स्यात् नकारस्य विलोपनम् ॥ ३६७
अन्यत्र स्यादसिद्धं च नकारस्य विलोपनम् ।
असिद्धं स्यात् कदा कुत्र तदुच्यते परं पुनः ॥ ३६८

३५३ । **नलोपः सुप्-स्वर-संज्ञा तुग्विधिषु कृति । ८।२।२**

सुप्विधिश्चेत् भवेत्तत्र स्वरविधिर्भवेद् यदि ।
संज्ञाविधिर्भवेद् वा चेत् तुग्विधिश्चेत् भवेत् कृति ॥ ३६९
असिद्धं स्यात् तदा तत्र नकारस्य विलोपनम् ।
एषु तावन्नलोपश्च स्यादसिद्ध इति स्थितिः ॥ ३७०
यदा भ्याम् स्यात् यदा भिस् स्यात् यदा भ्यस् च भवेत् पुनः ।
सुप्विधिः स्यात् तदा तत्र न तत्र संशयः स्थितः ॥ ३७१
एषु लोपो नकारस्य स्यादसिद्धस्ततः पुनः ।
स्थित इव नकारः स्यात् स्थित इव स मन्यते ॥ ३७२

नकारः स्याद् यदा तत्र "सुपि" चेति न युज्यते ।
न च तस्माद् भवेद् दीर्घो राजभ्यां च पदं भवेत् ॥ ३७३
नकारः स्याद् यदा तत्र "अत"श्चेति न युज्यते ।
न तस्माद् ऐस् भवेत्तत्र राजभ्यश्च पदं भवेत् ॥ ३७४
नकारः स्याद् यदा तत्र "बहु"—चेति न युज्यते ।
न तस्माद् च भवेत्तत्र राजभ्यश्च पदं भवेत् ॥ ३७५
न दीर्घः स्यात् न तावद् ऐस् न तावद् एस् भवेदिह ।
राजभ्यां स्यात् राजभिः स्यात् राजभ्यं स्यात् पदं पुनः ॥ ३७६

राज्ञः भवेत् पदं तत्र राज्ञोः भवेत् तथा पदम् ।
राज्ञां भवेत् पदं तत्र विशेषश्च न वर्त्तते ॥ ३७७

यदा राजन् यदा ङि स्यात् राज्ञि पदं तदा भवेत् ।
"विभाषे"ति यदा तत्र पदं भवेत् च राजनि ॥ ३७८

प्रतिदिवन्

प्रतिदिव् स्यात् यदा धातुः प्रत्ययः स्यात् कनिन् यदा ।
प्रतिदिवन् तदा च स्यात् स इह प्रकृतिर्भवेत् ॥ ३७९
प्रतिदिवन् यदा शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
प्रतिदिवा तदा तत्र विशेषस्तु न वर्त्तते ॥ ३८०
प्रतिदिवन् यदा शब्दः प्रत्ययः औ परे यदा ।
भवेत् प्रतिदिवानौ च विशेषस्तु न वर्त्तते ॥ ३८१
प्रतिदिवन् यदा शब्दः प्रत्ययो जश् परे यदा ।
भवेत् प्रतिदिवानश्च विशेषस्तु न वर्त्तते ३८२
भवेत् प्रतिदिवानम् च यदा स्याद् अम् परे पुनः ।
भवेत् प्रतिदिवानौ च यदा स्याद औ पुनः परे ॥ ३८३
प्रतिदिवन् यदा शब्दः प्रत्ययः शस् परे यदा ।
"अल्लोपोऽनः" भवेद् योज्यं अल्लोपश्च तथा भवेत् ॥ ३८४
अकारस्य यदा तत्र तथा लोपो विधीयते ।
तदा स्यात् "प्रतिदिवन् अ" ततः सूत्रं परं पुनः ॥ ३८५

३५४। हलि च। ८।२।७७

रेफान्तश्चेद् भवेद् धातुर्वान्तो धातुर्भवेद् यदि।
उपधाया इको दीर्घस्तदा स्याच्च परे हलि॥ ३८६

इह स्यात् "प्रतिदिव्‌न् अ" यथापूर्व्वं प्रदर्शितम्।
इको यदा भवेद् दीर्घः प्रतिदीव्नः पदं भवेत्॥ ३८७

पूर्व्वपक्षः

"अचः"श्चेति स्थितं सूत्रं तदिह च प्रवर्त्तते।
अल्लोपः स्थानिवत्तत्र अकारश्च स्थितो भवेत्॥ ३८८
अकारश्चेत् स्थितस्तत्र व्यवधानं प्रजायते।
व्यवधानं यदा तत्र हल्‌परत्वं भवेन्न च॥ ३८९

उत्तरपक्षः

दीर्घविधिर्यदा तत्र स्थानिवत्त्वं तदा च न।
दीर्घविधिर्भवेच्चायस्थानिवत्त्वं न सिध्यति॥ ३९०

पूर्व्वपक्षः

बहिरङ्गं भवेत् कार्य्यं मल्लोपः क्रियते यदा।
अन्तरङ्गं भवेत् कार्य्यं दीर्घो यदा विधीयते॥ ३९१
बहिरङ्गमसिद्धं स्याद अन्तरङ्गं प्रतीह च।
तस्मादिह पुनर्दीर्घः कथमपि न सिध्यति॥ ३९२

उत्तरपक्षः

बहिरङ्गपरिभाषा नेह पुनः प्रवर्त्तते।
कारणन्तु पुनस्तत्र पूर्व्वं मया प्रदर्शितम॥ ३९३

प्रतिदीव्नो भवेत्तत्र विशेषस्तु न वर्त्तते।
राज्ञ इ भवेद् रूपं भ्यामादौ च परे हशि॥ ३९४

यज्वन्

यज्वन् यदा यदा सु स्यात् तदा यज्वा पदं भवेत्।
यज्वन् यदा यदा स्याद् औ यज्वानौ च भवेत् पदम॥ ३९५
यज्वन् यदा यदा शस् स्यात् यज्वानश्च पदं भवेत्।
यज्वन् यदा यदा स्यादम् यज्वानम् च पदं तदा॥ ३९६

यज्वन् यदा यदा स्याद् औट् यज्वानौ च पदं भवेत् ।
यदा यज्वन् यदा स्याद् शस् सूत्रं परं भवेत्तदा ॥ ३९७

३५५ । न संयोगाद् वमन्तात् । ६।४।१३७

वन्नन्तः स्याद् यदा शब्दः मन्नन्तः स्याद् यदा पुनः ।
वकारश्च मकारश्च संयोगे चेत् पुनर्भवेत् ॥ ३९८
अनि भवेदकारो यो न तस्य स्याद् विलोपनम् ।
शसादौ च भसंज्ञायां सूत्रमिदं प्रयुज्यते ॥ ३९९

अकारस्य न लोपः स्यात् यज्वनः स्यात् पदं शसि ।
यज्वना स्यात् पदं तत्र विशेषश्च न वर्त्तते ॥ ४००
यज्वभ्याम् स्यात् पदं तत्र विशेषो न स्थितः पुनः ।
परं पदं बुधैरूह्यं न च मया प्रदीयते ॥ ४०१

ब्रह्मन्

ब्रह्मन् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः शस् परे यदा ।
ब्रह्मनः स्यात् पदं तत्र गतिस्तत्र समा भवेत् ॥ ४०२
ब्राह्मना स्यात् पदं तत्र ब्रह्मभ्याम् च भवेत् पदम् ।
परं पदं बुधैरूह्यं न च मया प्रदीयते ॥ ४०३

वृत्रहन्

वृत्रहन् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं भवेत्तदा ॥ ४०४

३५६ । इन्-हन्-पूषार्य्यम्णां शौ । ६।४।१२

इन यदा च भवेदन्ते हन्नन्ते च भवेद् यदा ।
पूषन् यदा भवेत्तत्र स्यादर्य्यमन् यदा पुनः ॥ ४०५
उपधायाभवेद् दीर्घः केवलं शौ परे खलु ।
अन्यत्र शेः न तेषां च भवेद् दीर्घ इति स्थितिः ॥ ४०६

शेरन्यत्र निषेधः स्यात् सौ निषेधो भवेत्ततः ।
एवं तत्र निषेधे च सूत्रं परं प्रसज्यते ॥ ४०७

३५७ । सौ च । ६।४।१३

सु यदि स्यात् परे तत्र सम्बुद्धिर्नभवेद् यदि ।
इन्नादीनामुपधाया भवेद् दीर्घ इति स्थितिः ॥ ४०८

वृत्रहन् स्याद् यदा शब्दो हनस्तश्च भवेत्तदा ।
प्रत्ययः सु परे तत्र दीर्घस्ततो भवेदिह ॥ ४१०
दीर्घो यदा भवेत्तत्र वृत्रहान् स्यात् पदं तदा ।
नकारस्य भवेल्लोपः वृत्रहा च पदं भवेत् ॥ ४११

वृत्रहन् सु यदा तत्र सम्बुद्धिश्च पुनर्यदा ।
न च तदा भवेद् दीर्घः हे वृत्रहन् तदा भवेत् ॥ ४१२
वृत्रहन् स्याद् यदा शब्दः प्रत्यय औ परे यदा ।
वृत्रहणो पदं तत्र "एकाजि"ति णकारता ॥ ४१३
वृत्रहन् शस् यदा तत्र वृत्रहणः तदा भवेत् ।
वृत्रहणम वृत्रहणौ अम् औट् यदा भवेत् परे ॥ ४१४

वृत्रहन् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः शस् परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ ४१५

३५८ । हो हन्ते र्ञ्णिन्नेषु । ७।३।५४

ञित् यदि स्यात् परे तत्र णित् यदि च परे भवेत् ।
नकारश्च पुनस्तत्र यदि परे प्रवर्त्तते ॥ ४१६
हन्तेर्यश्च हकारः स्यात् कुत्वं तस्य प्रजायते ।
शसादौ च भसंज्ञायां सूत्रमिदं प्रयुज्यते ॥ ४१७

वृत्रहन् स्याद् यदा शब्दः नकारश्च परे भवेत् ।
हकारस्य घकारः स्यात् वृत्रघ्नः स्यात् पदं तदा ॥ ४१८

पूर्व्वपक्षः

इह णत्वं कथं न स्याद् इति तावद् न बुध्यते ।
सर्व्वथा च पुनर्णत्वमिह प्राप्तं भवेत् खलु ॥ ४१९
एकाजिति स्थितं सूत्रं तदिह च प्रयुज्यते ।
तेन णत्वं भवेदत्र न तत्र संशयः स्थितः ॥ ४२०
अलोपश्चेत् भवेत्तत्र स स्थानिवत् पुनर्भवेत् ।
स्थानिवत्त्वादकारस्य पदमेकाज् भवेत् पुनः ॥ ४२१
नापि चेत् स्थानिवत् स स्यात् स्यात् "प्रातिपदिके"ति च ।
"कुमति" च स्थितं सूत्रं तदपि वा प्रसज्यते ॥ ४२२

सर्व्वथा च नकारस्य तस्य प्राप्तिर्भवेदिह ।
एतेन वा भवेण्णत्वं तेन णत्वं भवेन्न वा ॥ ४२३

उत्तरपक्षः

णत्वमिह न तावत् स्यात् णत्वमिह न लभ्यते ।
अत् पूर्व्वस्य भवेद् हन्ते र्णत्वमिह च केवलम् ॥ ४२४
वृत्रघ्नः स्याद् यदा तत्र अत्पूर्व्वं न भवेत्तदा ।
न हि तस्माद् भवेद् णत्वं विना णत्वं पदं भवेत् ॥ ४२५

कदा कुत्र कथं णत्वं हन्तेरिह प्रजायते ।
तद्विषये स्थितं सूत्रं दीयते तत् परे मया ॥ ४२६

३५९ । (क) हन्तेः—८।४।२२

उपसर्गं निमित्तं चेत् हन्तेर्नस्य नकारता ।
प्रहण्यात् च पदं तत्र तथा णत्वे निदर्शनम् ॥ ४२७

३५९ । (ख) अत्पूर्व्वस्य—८।४।२२

केवलमत्पूर्व्वस्यैव हन्तेर्नस्य णकारता ।
नान्यथा च भवेत् णत्वं प्रघ्नन्तीति न तावत् णः ॥ ४२८

पूर्व्वपक्षः

"इह योगविभागेन सूत्रद्वयं प्रदर्शितम् ।
"हन्तो"रिति भवेदेवम् "अत्पूर्व्वस्य" परं भवेत् ॥ ४२९
परिभाषा स्थिता शास्त्रे सा प्रयोज्या भवेदिह ।
परिभाषा भवेदत्र यथा परे प्रदर्शिता ॥ ४३०

प्रतिषेधो वा (प)

विधिर्व्वापि भवेच्चायं प्रतिषेधोऽथवा भवेत् ।
भवेदनन्तरस्यैव न भवेदन्तरस्य च ॥ ४३१
अव्यवहितपूर्व्वं यत् तदेव विषयो भवेत् ।
अव्यवहितपरं यत् विषयः स्यात् तदेव च ॥ ४३२
पूर्व्वे वा स्यात् परे वा स्यात् व्यवधाने स्थितं हि यत् ।
न तद् भवेत् समाकृष्टं न विषयो भवेद्धि तत् ॥ ४३३
योगस्येह विभागश्च यदा भवेत् प्रदर्शितः ।
"हन्ते"रिति भवेत् पूर्व्वे "अत् पूर्व्वस्य" परे भवेत् ॥ ४३४

"अत् पूर्व्वस्य" परे स्याच्च तेन प्राप्तं भवेच्च यत्।
"हन्ते"रिति भवेत् पूर्व्वं तत्रैव तत् प्रसज्यते॥ ४३५
"अत् पूर्व्वस्य" परे च स्यात् तत्र यो नियमः कृतः।
"हन्ते"रित्यव्यवहिते च पूर्व्वे स नियमो भवेत्॥ ४३६
हन्तेरिति क्विबन्ते हि केवलं नियमो भवेत्।
अन्यत्र च क्विबन्तादौ स नियमो न युज्यते॥ ४३७
प्रघ्नन्तीति पदं यत् स्यात् तत्र णत्वं नियम्यते।
न च वृत्रहणादौ स्यात् क्विबन्ते नियमः पुनः॥ ४३८
योगस्य चेद् विभागः स्याद् एतद्धि लभ्यते फलम्।
केवलं च क्विबन्तस्य हन्ते णत्वं निवर्त्तते॥ ४३९

उत्तरपक्षः

हन्ते हि केवलं णत्वम् इह भवेन् निराकृतम्।
इहे योगविभास्य तदेव केवलं फलम्॥ ४४०
इति यद् भवता प्रोक्तं न हि तत् सङ्गतं भवेत्।
नापि योगविभागश्चेत् फलं हि स्यात् तदेव च॥ ४४१
एकमेव यदा सूत्रं तदापि तत् फलं भवेत्।
विनापि च विभागेन लभ्यते तत् फलं खलु॥ ४४२
इह "हन्तेरत्पूर्व्वस्य" सूत्रमेकं भवेद् यदि।
तदापि च क्विबन्तस्य हन्तेर्णत्वं निरस्यते॥ ४४३

इह योगविभागस्य स्थितमन्यत् प्रयोजनम्।
अन्यत्रापि क्विबन्तादौ णत्वं तेन निरस्यते॥ ४४४
"एकाजि"ति स्थितं सूत्रं तेन णत्वं भवेच्च यत्।
निराकृतं तदपि स्यात् योगो यदि विभज्यते॥ ४४५
वृत्रघ्नः स्यात् पदं तत्र सूत्र"मेकाच्" प्रयुज्यते।
तेन तत्र भवेत् णत्वम् "अत्"--इति च निरस्यते॥ ४४६
"कुमति च" स्थितं सूत्रं तेन णत्वं भवेच्च यत्।
निराकृतं तदपि स्यात् योगो यदि विभज्यते॥ ४४७
वृत्रघ्नः स्यात् पदं तत्र "कुमति च" प्रयुज्यते।
तेन तत्र भवेद् णत्वम् "अत्" -इति च निरस्यते॥ ४४८

"अत् पूर्व्वस्य" तिङन्तस्य "हन्ते"र्णत्वं निवर्त्तताम् ।
इति योगविभागस्य न हि तावत् प्रयोजनम् ॥ ४४९
अन्यत्रापि क्विबन्तादौ हन्तेर्णत्वं निवर्त्तताम् ।
इति योगविभागस्य भवेत् खलु प्रयोजनम् ॥ ४५०
इह योगविभागेन णत्वमात्रं नियम्यते ।
नियमा णत्वमात्रे स्याद् इति योगो विभज्यते ॥ ४५१
"एकाजि"ति स्थितं सूत्रं व्यवधाने स्थितं च तत् ।
तेन यच्च भवेत् णत्वं तदपि च निरस्यते ॥ ४५२
"कुमति च" स्थितं सूत्रं व्यवधाने स्थितं हि तत् ।
तेन यच्च भवेत् णत्वं तदपि च नियम्यते ॥ ४५३
या स्याद् "अनन्तरस्ये"ति न सा तावत् प्रयुज्यते ।
सा च पुनः परिभाषा वारिता हि भवेदिह ॥ ४५४
इह योगविभागेन यत् "यत्—" इति च लभ्यते ।
"एकाजि"ति भवेच्च यत् तत् तेन च नियम्यते ॥ ४५५
वाधित्वा परिभाषां ताम् "अद्रि"ति च प्रवर्त्तते ।
एकाजित्यनेन प्राप्तं णत्वं तेन निवर्त्तते ॥ ४५६

पूर्व्वपक्षः

वृत्रहन् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः शस् परे यदा ।
वृत्रघ्नः स्यात् तदा शब्दः दर्शितं भवता तथा ॥ ४५७
"हो हन्ते"श्च स्थितं सूत्रं तद् भवता प्रयोजितम् ।
हकारस्य घकारश्च तथा खलु विधीयते ॥ ४५८
अत्र तावत् भवेत् प्रश्नः कथं वा स्यात् घकारता ।
नकारश्चेत् परे तत्र घकारः स्यात् तदैव च ॥ ४५९
प्रकृति तु नकारो न परे तत्र स्थितः खलु ।
अकारः स्थानिवत् तत्र अकारो हि परे स्थितः ॥ ४६०
अकारः स्थानिवत् तत्र अकारो न परे भवेत् ।
"हो हन्ते" नं भवेद् योज्यं न च भवेद् घकारता ॥ ४६१
घकारे च पदं तत्र वृत्रघ्न इति दर्शितम् ।
परं तत्र घकारवत् वृत्रघ्नः हि न सिध्यति ॥ ४६२

उत्तरपक्षः

अकारस्य लोपो यः स्यात् स स्थानिवत् कदापि न ।
स्थानिवत् चेत् हकारस्य न-परता न सिध्यति ॥ ४६३

नकारश्च परे तत्र सर्व्वदैव हि तिष्ठति ।
एतच्च मनसि कृत्वा मुनिना "कु" विधीयते ॥ ४६४

विधानं च तथाभूतं मुनिनेह प्रयोजितम् ।
विधानस्य हि सामर्थ्यात् अल्लोपः स्थानिवत् न हि ॥ ४६५

अकारो न परे तस्मात् नकारो हि परे भवेत् ।
"हो हन्ते"श्च भवेत् योज्यं "वृत्रघ्न"श्च भवेत् पदम् ॥ ८६६

पूर्व्वपक्षः

वृत्रघ्नः स्यात् यदा तत्र णत्वं भवेद् विभाषया ।
माधवेन विकल्पेन णत्वमिह प्रदर्शितम् ॥ ४६७

उत्तरपक्षः

सूत्रं "प्रातिपादिकान्त—" माधवेन प्रयोजितम् ।
तेन णत्वं विभाषा स्याद् इति तेन प्रदर्शितम् ॥ ४६८

परन्तु न भवेत् णत्वं णत्वमिह न सिध्यति ।
णत्वं यदि भवेत्तत्र विरोधो हि भवेत्तदा ॥ ४६९

भाष्येण च विरोधः स्यात् णत्वमिह भवेद् यदि ।
वार्त्तिकेन विरोधः स्यात् णत्वं यदि विधीयते ॥ ४७०

"अट्कुप्वाङ्नुम् व्यवायेऽपि" सूत्रं तत्र प्रवर्त्तते ।
तस्मिन् सूत्रे स्थितं तत्र वार्त्तिकं च यथायथम् ॥ ४७१

वा व्यवाये ह्रादेशेषु प्रतिषेधः (वा)

प्रयोजनं वृत्रघ्नः स्रुघ्नः प्रावानीति (वा)

वार्त्तिकस्य मतं चेतत् भाष्येऽपि च समर्थितम् ।
इह यत् वार्त्तिके प्रोक्तं भाष्ये प्रोक्तं तदेव च ॥ ४७२

भाष्येण च विरोधः स्यात् णत्वं यदि विधीयते ।
वार्तिकेन विरोधः स्यात् णत्वं विधीयते यदि ॥ ४७३

भाष्येणेह विरोधाच्च विरोधाद् वार्तिकेन च ।
माधवस्य मतं यत् तत् न गृह्यते विचक्षणैः ॥ ४७४

इह णत्वं ततो नास्ति णत्वमिह न सिध्यति ।

विना शात्वं पदं तत्र वृत्रघ्नश्च भवेत् शसि ॥ ४७५
यदा शार्ङ्गिन् भवेच् शब्दः यशस्विन् च भवेद् यदा ।
अर्य्यमन् स्याद् यदा शब्दः पूषण् शब्दो यदा भवेत् ॥ ४७६
वृत्रहन्वत् तदा रूपं भवेत्तेषामिति स्थितिः ।
रूपे तेषां विशेषश्च न कुत्रचित् प्रवर्त्तते ॥ ४७७

पूर्व्वपक्षः

वृत्रहन् स्याद् यथा तत्र यशस्विन् स्यात् तथैव च ।
इति यद् भवता प्रोक्तं न सङ्गतं भवेच्च तत् ॥ ४७८
यशस्विन् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययस्तु भवेद् विनिः ।
इन् तत्र तु स्थितश्चापि निरर्थको न गृह्यते ॥ ४७९
इन् यदा न भवेद् ग्राह्य "इन् हन्" इक न युज्यते ।
वृत्रहन् वा ततो रूपं नेह तावत् प्रवर्त्तते ॥ ४८०

उत्तरपक्षः

वृत्रहन्वद् भवेद् रूपम् "इन्हन्नि"ति प्रयुज्यते ।
परिभाषा स्थिता तत्र तथा सिद्धिर्भवेदिह ॥ ४८१

अन्-इन्-अन्-मस् ग्रहणानि अर्नवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति (वा)

अन् इन् यदि भवेत्तत्र अस् मस् यदि भवेत् पुनः ।
स्यात् तदन्तविधिस्तत्र सार्थको वा निरर्थकः ॥ ४८२
अर्य्वमन् स्यात् यदा शब्दः प्रत्ययो ङि भवेद् यदा ।
अर्य्यम्नि स्यात् अर्य्यमनि "विभाषे"ति पदद्वयम् ॥ ४८३
पूषण् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययो ङि परे यदा ।
पूष्णि स्यात् पूषणि स्याच्च "विभाषे"ति पदद्वयम् ॥ ४८४

मघवन्

मघवन् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ ४८५
मघवन् स्याद् यदा शब्दः अन्तादेशो भवेच्च तृ ।
विभाषा च विधिर्योज्यः ऋकार इद् भवेदिह ॥ ४८६

तकारः स्याद् यदा तत्र मघव/त्/स् च तदा भवेत् ।
पुनः सूत्रं भवेद् योज्यं यथा परे प्रदर्शितम् ॥ ४८७

सर्व्वनामस्थानं तत्र परे यदि प्रवर्त्तते ।
उगिताम् नुम् अञ्चतेर्नुम् धातुर्यदि तथा तु न ॥ ४८८

नुडागमो भवेत्तत्र मघवान्तास् च तदा स्थितम् ।
"हल्ङ्याब्भ्यश्च" तदा तत्र सुलोपश्च भवेत्तथा ॥ ४८९
सुलोपः स्याद् यदा तत्र मघवन्त् च तदा भवेत् ।
"संयोगान्त—" ततः योज्यं तकारश्च विलुप्यति ॥ ४९०
तकारः स्याद् यदा लुप्तः मघवन् स्यात् तदा पुन ।
"सर्व्वे"ति च ततो योज्यं दीर्घं स्यात् मघवान् पदम् ॥ ४९१

पूर्व्वपक्षः

"संयोगान्त"—स्थितं सूत्रं तदिह च प्रयुज्यते ।
तकारस्य तथा लोपः पुनरिह विधीयते ॥ ४९२
"सर्व्वेति" च स्थितं सूत्रं पश्चात् तच्च प्रयुज्यते ।
प्रयोगेन पुनस्तस्य दीर्घं इह विधीयते ॥ ४९३
"संयोगान्त" स्थितं यत् तत् त्रिपाद्यां च स्थितं खलु ।
"सर्व्वे"ति यत् स्थितं तत्र षष्ठाध्याये स्थितं हि तत् ॥ ४९४
"पूर्व्वत्रासिद्धमित्येतत् शास्त्रमिह प्रवर्त्तते ।
अष्टमस्थमसिद्धं स्यात् षष्ठस्थं प्रति चात्र च ॥ ४९५
तकारश्चेत् असिद्धः स्यात् स्थित एव स मन्यते ।
तकारः स्याद् यदा तत्र शब्दो नान्तो भवेन्न च ॥ ४९६
शब्दो नान्तो यदा न स्यात् "सर्व्वे"ति च न युज्यते ।
न हि तत्र भवेद् दीर्घः मघवान् न पदं भवेत् ॥ ४९७

उत्तरपक्षः

"बहुलं" च पदं सूत्रे मुनिनेह प्रयोजितम् ।
सर्व्वत्र न भवेद् भाति स्यादन्यथा क्वचित् क्वचित् ॥ ४९८
संयुक्तस्य तकारस्य नासिद्धं हि विलोपनम् ।
विलोपनं भवेत् सिद्धं दीर्घस्तस्माद् भवेदिह ॥ ४९९
दीर्घो यदा भवेत्तत्र मघवान् हि भवेत् पदम् ।
बहुलग्रहणात् तत्र सर्व्वं सिद्धं च मन्यते ॥ ५००

पूर्व्वपक्षः

तलोपश्च भवेत् सिद्धो बहुलग्रहणादिह ।
इति पक्षे प्रमाणन्तु न किञ्चिदिह दृश्यते ॥ ५०१
मघवन् इति ह्रस्वेन पदमिह वरं कुरु ।
अस्तु वा छान्दसो दीर्घो मघवान् इति छन्दसि ॥ ५०२

उत्तरपक्षः

सिद्ध एव तलोपः स्याद् बहुलग्रहणादिह ।
इति न कल्पनामात्रं प्रमाणमिह च स्थितम् ॥ ५०३
"केशा"दिति स्थितं सूत्रं भाष्यं तस्य स्थितं खलु ।
तद्व्याख्यायां प्रदीपे तु मतं चैतत् समर्थितम् ॥ ५०४
"मघवानमीमहे" च तत्र हि वचनं स्थितम् ।
तद्व्याख्यायां प्रदीपस्य मतमिह भवेद् यथा ॥ ५०५

प्रदीपमतम्

"मघवा बहुलं" चेति मुनिनेह च सूत्रितम् ।
शब्दद्वयं पुनस्तेन भवेत् सिद्धमिति स्थितिः ॥ ५०६
समादेशो यदा "तृ" स्यात् "मघवत्" च तदा भवेत् ।
अन्यथा मघवन् शब्दः स्थित एव हि पूर्व्वतः ॥ ५०७
मघवत् स्याद् यथा तत्र मघवन् स्याद् यथा पुनः ।
शब्दद्वयं यथा सिध्येत् तथा सूत्रं च सूत्रितम् ॥ ५०८
सूत्रस्य च पुनस्तस्य नास्ति किञ्चित् प्रयोजनम् ।
विनापि तत् पुनः सूत्रं शब्दद्वयं प्रसिध्यति ॥ ५०९
"श्वनुक्षन्"—च स्थितं सूत्रं मघवन् स्यान्निपातनात् ।
"मघ"-शब्दात् मतुप् च स्यात् मघवत् स्यात् तथा पुनः ॥ ५१०
मघवत् स्यात् तथा तत्र मघवन् च पुनर्भवेत् ।
विनापि तत् पुनः सूत्रं शब्दद्वयं भवेदिह ॥ ५११

"मघवा बहुलं"चेति यदा ग्राह्यं भवेदिह ।
आदेशो मघवत्-शब्दस्तदा ग्राह्यो भवेत् पुनः ॥ ५१२
प्रक्रियायां तलोपश्च पुनस्तत्र प्रसज्यते ।
सिद्धता च तलोपस्य पुनर्भवेत् प्रयोजनम् ॥ ५१३

तलोपः स्याद् यदा सिद्धो दीर्घस्तदा विधीयते।
मघवान् च पदं दीर्घे तथा खलु प्रसिध्यति ।। ५१४
सिद्धतायां तलोपस्य हेतुरन्विष्यते तदा ।
"बहुलं" च भवेद् हेतुस्तेन चात्र गतिर्भवेत् ॥ ५१५
तलोपः स्याद् यदा सिद्धो दीर्घस्तदा विधीयते ।
मघवान् च पदं दीर्घे तथा खलु प्रसिध्यति ॥ ५१६
न च पृथक् स्थितः पन्थाः न गतिरन्यथा स्थिता ।
इष्टसिद्धौ "बहुलं" तु गतिरेका भवेदिह ॥ ५१७
"बहुलं" तु समादाय सिद्धता दर्शिता तथा ।
कल्पनागौरवं तत्र न तत्र च सतां रुचिः ॥ ५१८
"मघवा बहुलं" चेति नापि सूत्रं यदा भवेत् ।
मघवान् च पदं दीर्घं प्रसिध्यति तदापि च ॥ ५१९
कल्पनालाघवं तत्र पुनरपि च लभ्यते ।
पक्षे चास्मिन् प्रक्रिया स्यात् यथा परे प्रदर्शिता ॥ ५२०

"श्वनुक्षन्" च स्थितं तत्र मघवन् च तथा भवेत् ।
"पर्व्वे"ति च भवेद् योज्यं दीर्घे स्यात् मघवान् पदम् ॥ ५२१
मतुप् यदा भवेत् तत्र मघवत् च भवेत् तदा ।
"अत्वस्" इति भवेद् योज्यं दीर्घं स्यात् मघवान् पदम् ॥ ५२२

"मघचे"ति यदा न स्यात् शब्दद्वयं तदापि च।
"मघचे"ति यदा न स्यात् मघवान् स्यात् तदापि च ॥ ५२३
"मघचे"ति च सूत्रस्य नास्ति किञ्चित् प्रयोजनम् ।
"मघचे"ति वरं त्याज्यं त्यक्तुं शक्यं भवेदिदम् ॥ ५२४

इति प्रदीपमतम्

प्रदीपस्य मतं चैतत् तद् ग्राह्यं च भवेदिह ।
सिद्धता च तलोपस्य तत्र पुनः समर्थिता ॥ ५२५
प्रक्रियायां तलोपस्य सिद्धता दर्शिता मया ।
निर्म्मूलं न भवेच्चैतत् आकरो हि स्थितो मम ॥ ५२६

सिद्ध एव तलोपः स्याद् दीर्घोऽपि च तथा भवेत् ।
मघवान् स्यात् पदं दीर्घे पदमिष्टं तदेव हि ॥ ५२७

मघवान् इति दीर्घे हि पदं सर्वैः प्रदर्शितम् ।
मघवन् इति ह्रस्वे च न क्वापि दृश्यते पदम् ॥ ५२८

मघवन्तौ पदं च स्यात् मघवन्तः पदं भवेत् ।
हे मघवन् पदं च स्यात् प्रथमायां तथा तथा ॥ ५२९

मघवन्तम् भवेत्तत्र मघवन्तौ तथा भवेत् ।
मघवतः भवेत्तत्र द्वितीयायां तथा तथा ॥ ५३०

मघवता पदं च स्यात् मघवद्भ्याम् पदं भवेत् ।
बुधैरूह्यं पदं शेषं नेह पुनः प्रदीयते ॥ ५३१

न यदा तु समादेशो मघवन् च भवेद् यदा ।
मघवा स्यात् पदं तत्र प्रथमायां हि सौ परे ॥ ५३२

छन्दसीवनिपौ (५)

छन्दसि मत्वर्थे च प्रत्यय ई वनिप् तथा ।
वनिपा मघवन् स्याच्चेत् मध्योदात्तो भवेद् हि सः ॥ ५३३

लौकिके तु पुनस्तत्र विशेषो वर्त्तते खलु ।
लौके यदा प्रयोगः स्यात् अन्तोदात्तो भवेत्तदा ॥ ५३४

मघवानौ पदं च स्यात् मघवानः पदं भवेत् ।
मघवानम् पदं च स्यात् मघवानौ भवेत्तथा ॥ ५३५

मघवन् स्याद् यदा शब्दः प्रत्यय शस् भवेद् यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रवर्त्तने ॥ ५३६

३६२ । श्व-युव-मघोनामतद्धिते । ६।४।१३३

अन्नन्तास्ते यदा तत्र भसंज्ञा च यदा पुनः ।
प्रसारणं भवेत्तेषां तद्धिते न तथा भवेन ॥ ५३७

प्रसारणं यदा तत्र मघ उन् शस् तथा भवेत् ।
यदा सन्धिर्भवेत्तत्र मघोनः स्यात् पदं तदा ॥ ५३८

अन्नन्तश्चेत् तदैव स्यात् अन्यत्र न तथा भवेत् ।
आदेशो मघवत् चेत् स्यात् न तत्र स्यात् तथा पुनः ॥ ५३९

मघवतः पदं तत्र तदा भवेदिति स्थितिः ।
मघवता पदं तत्र तथैव च भवेत् पुनः ॥ ५४०

मघवत् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययो ङीप् भवेद् यदा ।
मघवती तदा तत्र प्रसाधरणं न हि स्थितम् ॥ ५४१

मघवन् स्याद् यदा शब्दः पते वेद् अण् च तद्धितः ।
माघवनम् भवेत्तत्र प्रसारणं न हि स्थितम् ॥ ५४२

मघवन् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः टा परे यदा ।
मघोना स्यात् तदा तत्र भवेत् खलु प्रसारणम् ॥ ५४३
मघवभ्याम् पदं तत्र भ्याम् यदि च परे भवेत् ।
परं पदं बुधैरूह्यं नेह मया प्रदीयते ॥ ५४४

श्वन्

श्वन् इह च स्थितः शब्दः राजवच्च पदं भवेत् ।
श्वा श्वानौ च श्वानस्तत्र श्वानं श्वानौ भवेत्तथा ॥ ५४५
श्वन् यदा च भवेच् शब्दः प्रत्ययः शस् परे यदा ।
प्रसारणे भवेत् "शु अस्" पूर्व्वरूपे भवेत् शुनः ॥ ५४६
शुना भवेत् पदं तत्र श्वभ्याम् भवेत् पुनः पदम् ।
शुने शुनः शुनोः शुनाम् श्वसु भवेत् पदं तथा ॥ ५४७

युवन्

युवन् इह स्थितः शब्दः राजवच्च पदं भवेत् ।
युवा भवेत् युवाणौ च युवानः च भवेत् पदम् ॥ ५४८
युवानम् स्यात् पदं तत्र युवानौ च पदं भवेत् ।
राजवच्छ पदं तत्र सुपि पदं प्रदर्शितम् ॥ ५४९

युवन् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः शस् परे यदा ।
"श्वयुवन्" च भवेद् योज्यं प्रसारणं तथा भवेत् ॥ ५५०
प्रसारणं यदा तत्र "यु उ अन्" च तदा भवेत् ।
ततः "संप्रसारणाच्च" पुनः सूत्रं प्रयुज्यते ॥ ५५१
सूत्रं यदा भवेद् युक्तं पूर्व्वरूपं तदा भवेत् ।
पूर्व्वरूपं यदा तत्र "यु उ न्" तदा भवेत् पुनः ॥ ५५२

"अक"श्चेति पुनः सूत्रं भवेद् योज्यं ततः परम् ।
सवर्णदीर्घता तत्र रूपं यूनः तदा भवेत् ॥ ५५३
यून इति भवेद् रूपं सवर्णदीर्घता यदा ।
उकारश्च परो ह्रस्वः पुनर्दीर्घो तदा भवेत् ॥ ५५४
प्रसारणात् पुनर्जातः स उकार इति स्थितिः ।
"अच"श्चेति स्थितं सूत्रम उकारः स्थानिवत् भवेत् ॥ ५५५
उकारस्य स्थानिवत्वात् प्रसारणं स्थितं भवेत् ।
उकारश्चेत् परे तत्र प्रसारणं भवेत् परे ॥ ५५६
यून इति स्थितः शब्दः पूर्व्वं मया प्रदर्शितः ।
यकारस्य परे तावद् उकारश्च प्रवर्त्तते ॥ ५५७
प्रसारणमुकारः स्यादितः पूर्व्वं प्रदर्शितम् ।
यकारस्य परे तस्मात् प्रसारणं स्थितं खलु ॥ ५५८
यकारश्च यदा पूर्व्वं प्रसारणं यदा परे ।
यकारस्य प्रसारणं पुनः प्राप्तं भवेदिह ॥ ५५९
पूर्व्वस्य च यकारस्य यदा प्राप्तं प्रसारणम् ।
तदा तत्र भवेत् सूत्रं मया परे प्रदर्शितम् ॥ ५६०

३६३। न संप्रसारणे संप्रसारणम्। ६।१।६७

प्रसारणं यदा तत्र परे क्वचित् प्रवर्त्तते ।
पूर्व्वस्य च यणस्तत्र न पुनः स्यात् प्रसारणम् ॥ ५६१

पूर्व्वस्य च यकारस्य न तावत् स्यादिकारता ।
पदं यूनः भवेत् तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ ५६२

पूर्व्वपक्षः

यून इति पदं तावत् प्रक्रियायां प्रदर्शितम् ।
"यू" तत्र च भवेदंशस्तमाकृष्य विचार्य्यते ॥ ५६३
"यू" यदा च भवेत्तत्र वर्णत्रयं तदा भवेत् ।
यकारः स्याद् उकारः स्याद् उकारः स्याद् यथायथम् ॥ ५६४
इह तावद् उकारश्च द्वितीयो यः प्रवर्त्तते ।
न खलु स यकाराच्च परे भवेदिति स्थितिः ॥ ५६५
उकारः प्रथमो यः स मध्ये तत्र स्थितः खलु ।
तेन च रचितं तत्र व्यवधानं सुदुस्तरम् ॥ ५६६

द्वितीयो य उकारः स्यात् न यकारात् परे हि सः ।
उकार प्रथमो यः स्यात् स हि बाधा भवेदिह ।। ५६७
उकारो ये द्वितीयः स्यात् स च जातः प्रसारणात् ।
स्थानिवत्वात् पुनस्तस्य सम्प्रसारणता स्थिता ॥ ५६८
उकारो यो द्वितीयः स्यात् न यकारात् परे हि सः ।
न यकारात् परे तस्मात् स्थितं हि सम्प्रसारणम् ।। ५६९
न यदि स्यात् परे तत्र तादृशं सम्प्रसारणम् ।
कथं तत्र निषेधः स्यात् "ने"ति वा युज्यते कथम् ।। ५७०
"येने"ति यः स्थितो न्यायः न स इह प्रयुज्यते ।
न्यायस्य च पुनस्तस्य न चायं विषयो भवेत् ।। ५७१
"व्यथो लिटि" स्थितं सूत्रं "विव्यथे" च भवेत् पदम् ।
"ने"ति यश्च निषेधः स्यात् चरितार्थः स तत्र च ।। ५७२
यून इति यदा साध्यं "ने"ति न युज्यते तदा ।
न खलु "ने"ति सूत्रस्य प्रदेशो हि भवेदयम् ।। ५७३

उत्तरपक्षः

"व्यथोलिटि" प्रसारः स्यात् विव्यथे च पदं भवेत् ।
"ने"ति यच्च स्थितं सूत्रं चरितार्थं च तत्र तत् ॥ ५७४
इति यत् भवता प्रोक्तं न हि तत् सङ्गतं भवेत् ।
"ने"ति यश्च निषेधः स्याद् अन्यत्रापि स युज्यते ॥ ५७५
तथाविधः प्रसारः स्यात् विषयस्तस्य केवलम् ।
स एव हि प्रसारः स्यात् लक्ष्यमेकं तदा पुनः ॥ ५७७
तथाविधः प्रसारश्चेत् मुनेर्लक्ष्यं भवेदिह ।
"व्यथो यो लिटि" तत्र च सूत्रस्य योजना भवेत् ॥ ५७८
ग्रहणाच्च "यकार"स्य प्रसारणं निषिध्यते ।
ग्रहणाच्च "यकार"स्य सर्व्वं सिद्धं भवेदिह ॥ ५७९
"ने"ति यच्च स्थितं सूत्रं न तत् प्रयोजनं भवेत् ।
निरर्थकं भवेत् सूत्रं तथा यदि स्थितिर्भवेत् ॥ ५८०
न च भवेत् तथा तत्र न च सूत्रं निरर्थकम् ।
निरर्थके प्रयासस्तु मुनेरिह न दृश्यते ॥ ५८१

प्रयोजनं स्थितं तावत् अन्यत् स्थितं प्रयोजनम् ।
"श्वन्नि"ति च प्रसारस्य प्रयोजनं निषेधनम् ॥ ५८२
इह व्यवहिते चापि प्रसारणे स्थिते परे ।
"ने"ति तावत् निषेधश्च यथायथं प्रवर्त्तते ॥ ५८३

पूर्व्वपक्षः

युवन् शब्दे यकारश्च वकारश्च प्रवर्त्तते ।
सकृदेव तयोस्तत्र युज्यते च प्रसारणम् ॥ ५८४
सकृद् यदा तयोस्तत्र प्रसारणं विधीयते ।
पौर्व्वापर्य्यं न तत्र स्यात् व्यर्थो भवेत् निषेधनम् ॥ ५८५
अथवा वा भवेत्तावद् अन्यथापि गतिः पुनः ।
प्रसारणं यकारस्य प्रथमं वा प्रवर्त्तताम् ॥ ५८६
प्रसारणं यकारस्य प्रथमं चेद् भवेदिह ।
प्रसारणं परे नास्ति निषेधो हि निरर्थकः ॥ ५८७
पश्चात् तत्र वकारस्य भवतु वा प्रसारणम् ।
प्रसारणं परे तत्र तदापि च न वर्त्तते ॥ ५८८
इहापि च निषेधः स्यात् पूर्व्ववद्धि निरर्थकः ।
निषेधे यत् कृतं सूत्रं तद् युज्यते न कर्हिचित् ॥ ५८९

उत्तरपक्षः

सर्व्वं मुनिर्व्विजानाति सर्व्वं हि गोचरं मुनेः ।
तथापि च पुनः सूत्रं मुनिनेह प्रयोजितम् ॥ ५९०
ज्ञापकं च मुनेः सूत्रं ज्ञापकं तत्र गृह्यते ।
अन्त्यस्यैव यणस्तत्र पूर्व्वं भवेत् प्रसारणम् ॥ ५९१
प्रसारणे कृते तत्र प्रसारणं परे भवेत् ।
पश्चात् "ने"ति भवेद् योज्यं निषेधश्च प्रवर्त्तते ॥ ५९२
अन्तस्यैव यणस्तत्र सर्व्वादौ स्यात् प्रसारणम् ।
ततः पश्चात् प्रसारः स्यात् अन्यस्यापि यणः पुनः ॥ ५९३
एषः क्रमो भवेद् ग्राह्य एष क्रम इह स्थितः ।
इदं ज्ञातं मुनेः सूत्रात् सूत्रं च ज्ञापकं कृतम् ॥ ५९४
यूना भवेत् यूवभ्याम स्यात् यूवभिश्च पदं भवेत् ।
परं पदं बुधेरूह्यं न च मया प्रदीयते ॥ ५९५

अर्वण्

अर्वण यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
अर्वा च स्यात् पदं तत्र विशेषश्च न वर्त्तते ॥ ५९६
अर्वण् यदा भवेच् शब्दः सम्बुद्धौ सु यदा भवेत् ।
हे अर्वण् स्यात् तदा तत्र विशेषश्च न दृश्यते ॥ ५९७

अर्वण् यदा भवेच् शब्दः प्रत्यय औ परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ ५९८

३६४ । अर्वणः तृ असौ अनञः । ६।४।१२७

अर्वण् यदा भवेच् शब्दः नञ् यदा न भवेत् पुनः ।
अन्तादेशस्तदा "तृ" स्यात् सु परे चेन् तदा तु न ॥ ५९९

तृ यदा स्यात् समादेशः स्याद् अर्वन्तौ पदं तदा ।
उगित् तावत् तु च तत्र तस्माद् भवेद् नुमागमः ॥ ६००
अर्वन्तः स्यात् पदं तत्र जश् यदि च परे भवेत् ।
अर्वन्तं स्यात् अर्वन्तौ स्यात् अर्वन्तः स्यात् तथा पुनः ॥ ६०१
अर्वता स्यात् पदं तत्र अर्वभ्याम् च पदं भवेत् ।
परं पदं बुधेरूह्यं न च मया प्रदीयते ॥ ६०२

नञ् यदा च भवेत् तत्र यज्ववच्च पदं भवेत् ।
अल्लोपो न भवेत्तत्र शस् भवेच्च परे यदा ॥ ६०३

पथिन्

पथिन् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ ६०४

३६५ । पथिमथ्यृभुक्षामात् । ७।१।८५

पथिन् मथिन यदा शब्दः ऋभुक्षिन् च पुन र्यदा ।
आकारः स्यादन्तादेशः सु यदि च परे भवेत् ॥ ६०५

पूर्वपक्षः

आकारः स्यात् नकारस्य नकारश्चानुनासिकः ।
आन्तरतम्यतावशात् भवेद् "आ" चानुनासिकः ॥ ६०६

उत्तरपक्षः

"आत्" यदा च भवेत्तत्र आ आत् इति च छिद्यते ।
शुद्धायाश्च विधिस्तत्र तस्मात् न चानुनासिकः ॥ ६०७

नकारस्य यदा तत्र स्याद् आकारस्तथा पुनः ।
पथि आ स् च तदा तत्र सूत्रं परं ततो भवेत् ॥ ६०८

३६६ । इतोऽत् सर्व्वनामस्थाने । ७।१।८६

सर्व्वनामस्थानं यदि परे तत्र प्रवर्त्तते ।
आकारः स्याद् इकारस्य पथ्यादेरिति च स्थितिः ॥ ६०९

आकारः स्याद् यदा तत्र पथ आ स् च तदा भवेत् ।
ततः सूत्रं भवेद् योज्यं यथा परे प्रदर्शितम् ॥ ६१०

३६७ । थो न्थः । ७।१।८७

सर्व्वनामस्थानं यदि परे तत्र प्रवर्त्तते ।
पथिन् यदा मथिन् यदा थोन्थो भवेत् तदा पुनः ॥ ६११
थकारस्य यदा तत्र "न्थ" पुनश्च प्रयुज्यते ।
पन्थाः भवेत् पदं तत्र विशेषो न परः स्थितः ॥ ६१२
पन्थानौ स्यात् पदं तत्र पन्थानः च पदं भवेत् ।
पन्थानम् स्यात् पदं तत्र पन्थानौ च भवेत् पदम् ॥ ६१३

यदा पथिन् भवेच् शब्दः प्रत्ययः शस् परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ ६१४

३६८ । भस्य टेर्लोपः । ७।१।८८

शसादिके भसंज्ञा चेत् परे तत्र प्रवर्त्तते ।
पथ्यादेश्च टिभागस्य विलोपः स्यादिति स्थितिः ॥ ६१५

टिभागस्य यदा लोपः पथ् शस् स्याच्च तदा पुनः ।
सन्धिर्यदा भवेत्तत्र पथः स्याच्च पदं तदा ॥ ६१६

पथा भवेत् पदं तत्र पथिभ्याम् च पदं भवेत् ।
परं पदं बुधरूह्यं नेह पुनः प्रदीयते ॥ ६१७

एवं मथिन् भवेदत्र विशेषश्च न विद्यते ।
ऋभुक्षिण् स्यात् पुनश्चैवं विशेषश्च न दृश्यते ॥ ६१८

सुपथी (स्त्रियाम्)

पथिन् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययो ङीप् भवेद् यदा ।
तदापि च भवेद् युक्तं सूत्रमिदमिति स्थितिः ॥ ६१९
पथिन् यदा यदा ङीप् च सूत्रमिदं प्रयुज्यते ।
इन्भागस्य भवेल्लोपः शब्दः "पथी" तदा भवेत् ॥ ६२०
यदा पथी भवेच् शब्दः प्रत्ययः सु भवेद् यदा ।
तदा पथी पदं च स्याद् विशेषश्च न वर्त्तते ॥ ६२१

सुः शोभनः पन्थाः यस्या इति चेद् विग्रहो भवेत् ।
सुपथी स्याद् तदा शब्दः बहुव्रीहिर्भवेदिह ॥ ६२२
सुपथी स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः सु भवेद् यदा ।
सुपथी स्यात् तदा शब्दः विशेषस्तु न वर्त्तते ॥ ६२३

सुपथिन् (नपुंसके)

सु शोभनः पन्था अस्य इति चेद् विग्रहो भवेत् ।
सुपथिन् स्याद् तदा शब्दः बहुव्रीहिर्भवेदिह ६२४

सुपथिन् स्याद् यदा क्लीबे प्रत्ययः सु परे यदा ।
"स्वमो"रिति भवेद् योज्यं प्रत्ययः सु विलुप्यति ॥ ६२५
प्रत्ययः सु यदा लुप्तः सुपथिन् च तदा स्थितम् ।
"नलोप"श्च स्थितं सूत्रं तत् तदा च प्रयुज्यते ॥ ६२६
"नलोप"श्च यदा युक्तं नकारोपि विलुप्यति ।
नकारस्य यदा लोपः सुपथि स्यात् पदं तदा ॥ ६२७

पूर्व्वपक्षः

"स्वमो"रिति च सूत्रेण प्रत्ययः सु विलुप्यति ।
प्रत्ययस्य विलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणं स्थितम् ॥ ६२८
सुप्रत्यये विलुप्तेऽपि प्रत्ययः सु विराजते ।
प्रत्ययलक्षणं कार्य्यं तस्मादिह प्रसज्यते ॥ ६२९
सु यदा स्यात् परे तत्र "पथि"–सूत्रं प्रयुज्यते ।
"पथि"—यदा भवेद् युक्तम् आत्वं तदा प्रवर्त्तते ॥ ६३०

उत्तरपक्षः

लुक्शब्देन यदा भवेत् प्रत्ययस्य विलोपनम् ।
प्रत्ययलक्षणं कार्य्यं न तदा च प्रवर्त्तते ॥ ६३१
"स्वमोर्लुक्" च भवेत् सूत्रं लुक्शब्दश्च प्रयोजितः ।
प्रत्ययलक्षणं कार्य्यं न तस्माच्च भवेदिह ॥ ६३२
"न लुमता" स्थितं सूत्रं प्रमाणं तदिह स्थितम् ।
लुक्शब्देन विलोपः स्यात् आत्वं तस्मात् न युज्यते ॥ ६३३

सुपथिन् स्याद् यदा क्लीवे प्रत्ययः सु परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं वार्त्तिकं तु परं तदा ॥ ६३४
सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः (वा)
क्लीवे यदा भवेच्च शब्दः सम्बुद्धिश्च परे यदा ।
विभाषया नकारस्य भवेत्तदा विलोपनम् ॥ ६३५
सुपथिन् च स्थितं क्लीवे सम्बुद्धौ सु परे भवेत् ।
नकारस्य विलोपः स्यात् हे सुपथि भवेत् तदा ॥ ६३६
नकारस्य यदा तत्र न भवेच्च विलोपनम् ।
हे सुपथिन् तदा तत्र भवेत् पदमिति स्थितिः ॥ ६३७

पूर्व्वपक्षः

नलोपः स्याद् यदा तत्र हे सुपथि यदा भवेत् ।
"ह्रस्वस्य" च भवेद् योज्यं गुणस्तत्र प्रसज्यते ॥ ६३८

उत्तरपक्षः

"नलोप"श्च स्थितं सूत्रं तदिह च प्रयुज्यते ।
नलोपः स्यादसिद्धश्च सुब्विधिर्हि भवेदयम् ॥ ६३९
असिद्धः स्यात् नलोपश्च नकारश्च स्थितस्ततः ।
"ह्रस्वे"ति न भवेत्तस्मात् गुणो न हि प्रवर्त्तते ॥ ६४०

क्लीवे

सुपथिन् स्याद् यदा क्लीवे प्रत्यय औ परे यदा ।
शीभावः स्यात् तदा तत्र भसंज्ञा च प्रयुज्यते ॥ ६४१
पश्चाद् "भस्य"—भवेद् योज्यम् इन् तदा च विलुप्यते ।
ईकारश्च भवेद् युक्तः सुपथी स्यात् तदा पदम् ॥ ६४२

सुपथिन् स्याद् यदा क्लीवे प्रत्ययो जश् परे यदा ।
"जश्शसोः शि" भवेद् योज्यं शिभावः स्यात् तथा पुनः ॥ ६४३
"शि सर्व्वनामस्थानं" स्यात् सा संज्ञा च भवेदिह ।
"इत"श्चेति भवेद् योज्यं "थो न्थः" पश्चाच्च युज्यं ॥ ६४४
नान्तः पुनः भवेच्च् शब्दः दीर्घस्तस्मात् भवेदिह ।
दीर्घो यदा भवेत्तत्र सुपन्थानि भवेन् पदम् ॥ ६४५

पञ्चन्

पञ्चन् यदा भवेच्च् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
पदं यदा भवेन् साध्यं सूत्रं परं प्रयोजनम् ॥ ६४६

३६९ । ष्णान्ता षट् । १।१।२४

षान्ता यदा भवेन् संख्या नान्ता संख्या भवेद् यदा ।
षट् संज्ञा च तदा तासां संख्यानां स्यादिति स्थितिः ॥ ६४७

पञ्चन् यदा भवेच्च् शब्दः नान्ता संख्या भवेत्तदा ।
षट् संज्ञा स्यात् ततस्तत्र संज्ञाकार्य्यं ततो भवेत् ॥ ६४८
"षड्भ्योलुक्" च भवेद् योज्यं संज्ञाकार्य्यं प्रवर्त्तते ।
जश्शसोलुक् भवेत् तत्र रूपं पञ्चन् तदा भवेत् ॥ ६४९
पश्चात् तत्र नकारस्य लोपोऽपि च प्रसज्यते ।
पञ्च भवेत् तदा तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ ६५०

न च यदा भवेन् संख्या संज्ञा तदा न युज्यते ।
विप्रुष् पामन् न संख्या स्यात् संज्ञा तस्माद् भवेन्न च ॥ ६५१
संज्ञा यदा न तत्र स्यात् न जशोलुग् भवेदपि ।
विप्रुषः स्यात् जशा तत्र पामानः स्यात् जशा पुनः ॥ ६५२

पूर्व्वपक्षः

शत यदा भवेच्च् शब्दः प्रत्ययो जश् परे यदा ।
"जश्शसो शि" भवेद् योज्यं शिभावः स्यात् तथा पुनः ॥ ६५३
"नपुंसक"—स्थितं सूत्रं तदिह च प्रयुज्यते ।
सूत्रं यदा प्रयुक्तं स्यात् नुमागमो भवेत् तदा ॥ ६५४
नुमागमो यदा तत्र "शतन् शि" स्यात् तदा पुनः ।
शतन् इह भवेत् संख्या नान्ता संख्या पुनर्भवेत् ॥ ६५५

नान्ता यदा भवेत् संज्ञा षट्संज्ञा स्यात् तदा पुनः।
इह नान्ता स्थिता संख्या षट्संख्या च प्रयुज्यते ॥ ६५६
"षड्भ्यो लुक् यत् स्थितं सूत्रं तत् प्रयोज्यं भवेदिह।
जशो लुक् च तथा तत्र प्राप्तो भवेदिति स्थितिः ॥ ६५७

उत्तरपक्षः

सन्निपातपरिभाषा स्थिता या सा प्रयुज्यते।
जशोलुक् न तथा तत्र प्राप्तो भवेदिति स्थितिः ॥ ६५८
सर्व्वनामस्थानं तत्र परे तावत् प्रवर्त्तते।
स्थानं तदुपजीव्येव नुमो जन्म भवेदिह ॥ ६५९
तस्माद् जातः पुनर्नुम् स न तत्स्थानं विनश्यति।
सर्व्वनामस्थानभूतं जशं हन्ति न नुम् च सः ॥ ६६०
यस्माद् यस्य भवेद् जन्म न तं हन्ति कदापि सः।
जश एव नुमो जन्म न हन्ति नुम् जशं च तम् ॥ ६६१
तस्माद् जशो न लुक् तत्र जश् तत्र च विराजते।
शिभावश्च भवेत्तत्र शतानि च पदं भवेत् ॥ ६६२
पञ्चभिः स्यात् पदं तत्र भिस् यदि च परे भवेत्।
पञ्चभ्यः स्यात् पदं तत्र यदा भ्यास् च भवेत् परे ॥ ६६३
पञ्चन् यदा भवेच्च् शब्दः प्रत्यय आम् परे यदा।
"षट्चतुर्भ्यः" भवेद् योज्यं नुमागमो भवेत्तथा ॥ ६६४
नुमागमो यदा तत्र "पञ्चन् नाम्" स्यात् तदा पुनः।
नकारस्य भवेत्तत्र पुनरपि विलोपनम् ॥ ६६५
लोपो न स्यात् नकारस्य स चासिद्धो भवेत् पुनः।
नकारश्च तथा तत्र स्थित एव हि मन्यते ॥ ६६६
नकारः स्याद् यदा तत्र न "नाम्" तदा परे भवेत्।
नाम् यदा न परे तत्र "नामि" दीर्घो न लभ्यते ॥ ६६७
एवं यदा पुनर्दीर्घं प्रक्रियायां न लभ्यते।
विधानार्थं च दीर्घस्य सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ ६६८

३७०। नोपधायाः। ६।४।७

नान्तो यदा भवेच्च् शब्दः भवेद् नाम् च परे यदा।
उपधायास्तदा तत्र दीर्घः खलु प्रयुज्यते ॥ ६६९

"पञ्चन् नाम" च स्थितं तत्र पूर्व्वमेव प्रदर्शितम् ।
अनेन च भवेद् दीर्घः "पञ्चान् नाम्" च तदा भवेत् ।। ६७०
"पञ्चान् नाम्" स्याव यदा तत्र नकारस्य विलोपनम् ।
नकारश्च यदा लुप्तः पञ्चानाम् स्यात् तदा पदम् ॥ ६७१
आदौ तत्र भवेद् दीर्घः षश्चाद् भवेद् विलोपनम् ।
एष क्रमो भवेद् ग्राह्यः स्यादसिद्धिस्तदन्यथा ।। ६७२
यदा पञ्चन् यदा सुप् स्यात् पञ्चसु स्यात् पदं तदा ।
विशेषो न स्थितः कश्चिन् विशेषश्च न दृश्यते ।। ६७३

परमपञ्चन्

परमाश्च ते पञ्च च इति स्याद् विग्रहो यदा ।
शब्दः स्यात् परमपञ्चन् समासे तु तदा पुनः ।। ६७४
यदा स्यात् परमपञ्चन् यदा सु प्रत्ययो भवेत् ।
पदं स्यात् परमपञ्च तदन्तेऽपि भवेद् विधिः ।। ६७५

प्रियपञ्चन् (पुंसि)

प्रियाः पञ्च यस्येति च विग्रहस्तु यदा भवेत् ।
प्रियपञ्चन् भवेच्च शब्दः बहुव्रीहि भं वेदिह ।। ६७६
प्रियपञ्चन् यदा शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
प्रियपञ्चा भवेत् तत्र तदा पदमिति स्थितिः ।। ६७७
गौणतायामिह पञ्चन् समासे तु प्रवर्त्तते ।
तस्मात् लुक् न भवेदत्र तस्मात् नुट् न प्रयुज्यते ।। ६७८
"षड्भ्यो लुक" च स्थितं सूत्रं "षट्चतुभ्यः" स्थितं पुनः ।
बहुत्वात् मुख्यता बोध्या षड़र्थ-चतुरर्थयोः ।। ६७९
प्रकृते तु समासे स्याद् अर्थस्य गौणता पुनः ।
सूत्रद्वयं न तस्माच्च पुनरिह प्रयुज्यते ।। ६८०
भवेच्च प्रियपञ्चानौ प्रत्यय औ परे यदा ।
भवेच्च प्रियपञ्चानो प्रत्ययः जस् परे यदा ।। ६८१
प्रियपञ्चाम् पदं च स्यात् आमिह चेत् परे भवेत् ।
राजवच्च पदं सुटि पदमूह्यं परं बुधैः ॥ ६८२
एवं सप्तन् भवेत्तत्र एवं नवन् भवेत् पुनः ।
एवं दशन् भवेत्तत्र पदमूह्यं यथायथन् ॥ ६८३

अष्टन्

अष्टन् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययो जश् परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ ६८४

३७१ । अष्टन आ विभक्तौ । ७।२।८४

अष्टन् यदा भवेच् शब्दः विभक्तिश्च परे यदा ।
अष्टन्शब्दे नकारस्य स्यादाकारस्तदा खलु ॥ ६८५
आकारः स्यान्नकारस्य "अष्टा जश्" स्यात् तथा पुनः ।
एवं यदा स्थितं तत्र सूत्रं परं प्रवर्त्तते ॥ ६८६

३७२ । अष्टाभ्य औश् । १।१।२१

प्रक्रियायां प्रवृत्तायाम् "अष्टा" यदा भवेदिह ।
जशः स्थाने शसः स्थाने तदा स्याद् औश् इति स्थितिः ॥ ६८७

अष्टा यदा यदा जश् च "अष्टा औश्" स्यात् तथा पुनः ।
यदा तत्र भवेत् सन्धिः पदम् अष्टौ तदा भवेत् ॥ ६८८

पूर्व्वपक्षः

"अष्टाभ्य"श्च पदं सूत्रे मुनिनेह प्रयोजितम् ।
आकारेण विधानस्य नास्ति किञ्चित् प्रयोजनम् ॥ ६८९
"अष्टभ्य"श्च पदं तत्र तत् प्रयोज्यं भवेद् वरम् ।
आकारेण विधानं चेत् लाघवं तु तदा भवेत् ॥ ६९०
अष्टाभ्यः स्यात् पदं तावत् अष्टभ्यश्च पदं भवेत् ।
पश्चम्यान्तु समं तत्र पदद्वयं प्रयुज्यते ॥ ६९१
आकारेण विधानं चेत् "अष्टाभ्य"श्चेत् प्रयुज्यते ।
गौरवं स्यात् तदा तत्र दोषाय तत् भवेत् पुनः ॥ ६९२
अकारेण विधानं चेत् "अष्टभ्य"श्चेत् प्रयुज्यते ।
लाघवं स्यात् तदा तत्र गुणाय तत् भवेत् पुनः ॥ ६९३
लाघवं स्यात् कृते यस्मिन् कार्य्यं भवेत् तदेव च ।
यः पक्षो लाघवाय स्यात् स पक्षो हि सतां मतः ॥ ६९४
अकारेण स्यादष्टाभ्यः प्रयोज्यं तत् पदं वरम् ।
तेन तत्र लाघवं स्यात् लाघवमिष्यते खलु ॥ ६९५
आकारेण स्याद् अष्टाभ्यः तदिह च प्रयोजितम् ।
गौरवं हि तथा तत्र दोषाय तत् भवेत् मुनेः ॥ ६९६

उत्तरपक्षः

आकारेण स्याद् अष्टाभ्यः पदं च तत् प्रयोजितम् ।
आकारेण त्रिधातुं च नूनं स्थितं प्रयोजनम् ॥ ६९७
आकारः स्याद् यदा तत्र तदैवौश च प्रवर्त्तते ।
आकारेण पदं दत्वा ज्ञापयति तथा मुनिः ॥ ६९८
अस्तु वा गौरवं तत्र न दोषाय भवेत्र तत् ।
प्रामाणिकं पदं स्यात् तत् प्रयोजितं प्रयोजने ॥ ६९९

पूर्व्वपक्षः

"अष्टन था" स्थितं सूत्रम् नित्यमात्वं प्रवर्त्तते ।
"अष्टाभ्य औश्" पुनः सूत्रम् औश् भवेद् आश् भवेद यदि ॥ ७००
नित्यमात्वं स्थितं तत्र नित्यमात्वं प्रवर्त्तते ।
आत् यदा स्यात् तदा स्याद् औश् इतीह वा कथं पुनः ॥ ७०१

उत्तरपक्षः

आत् यदा स्यात तदा स्याद् औश् इतीह च प्रयोजनम् ।
विकल्पः स्यात् यथा तत्र तथा मुनिर्व्विचेष्टते ॥ ७०२
यदा स्याद आत् तदा स्याद् औम् इति चेत् वचनं भवेत् ।
न चेद् आत् स्यात् न भवेद औश् इत्यपि लभ्यते तदा ॥ ७०३
न चेद् आत् स्यात् न भवेद् औश् इति यदा भवेदिह ।
तदा तत्र स्थितं क्षेत्रं यत्र भवेत् तथा तथा ॥ ७०४
पदान्तरं तथा तत्र पुनरेवं प्रसिध्यति ।
विकल्पश्च भवेत् प्रोक्तं वैकल्पिकं भवेत् पदम् ॥ ७०५
आत् यदा न भवेत्तत्र न भवेद् औश् यदा पुनः ।
अष्ट भवेत् तदा तत्र नलोपे च पदं भवेत् ॥ ७०६

सूत्रं स्याद "ष्नो दीर्घात्" स्वरे तत्र प्रवर्त्तते ।
तत् सूत्रं च भवेत् ग्राह्यं विकल्पे ज्ञापकं च तत् ॥ ७०७
दीर्घ इति पुनः शब्दः मुनिनेह प्रयोजितः ।
अस्ति पदं विना दीर्घम् इति च ज्ञायते पुनः ॥ ७०८
जश् इह चेद् भवेदष्टौ पूर्व्वं मया प्रदर्शितम् ।
शसि पदं भवेदष्टौ विशेषश्च न वर्त्तते ॥ ७०९

अष्टाभिः स्यात् पदं पश्चात् अष्टाभ्यश्च पदं भवेत् ।
अष्टानाम् स्यात् पदं पश्चात् अष्टासु च भवेत् पदम् ॥ ७१०

"अष्टन आ" स्थितं सूत्रम् आकारो यो भवेदिह ।
विकल्पेन स तावत् स्यात् पूर्व्वमिह प्रदर्शितम् ॥ ७११
अष्टन् यदा भवेत् शब्दः आकारो न भवेद् यदा ।
तदा तत्र भवेद रूपं यथा परे प्रदर्शितम् ॥ ७१२
अष्ट भवेत् भवेदष्ट अष्टभिः स्यात् पदं पुनः ।
अष्टभ्यः स्यात् अष्टानाम् स्यात् अष्टसु स्यात् तथा पदम् ॥ ७१३

प्रियाष्टन्

प्रियाष्टन् स्याद् यदा शब्दः पदं साध्यं भवेद् यदा ।
"अष्टन आ" भवेद् योज्यं तदन्तेपि भवेदिदम् ॥ ७१४
"अष्टन आ" भवेद् योज्यं सर्व्वासु च विभक्तिषु ।
न केवलं हलादौ स्यात् सर्व्वत्र तत् प्रयुज्यते ॥ ७१५
प्रियाष्टन् स्याद् यदा शब्दः अष्टन आ यदा भवेत् ।
प्रियाष्टा स्यात् तदा तत्र स इह प्रकृतिर्भवेत् ॥ ७१६
प्रियाष्टा स्यात् यदा तत्र प्रत्यय सु भवेद् यदा ।
प्रियाष्टाः स्यात् विसर्गे च पदमिष्टं तदेव हि ॥ ७१७
प्रियाष्टा स्यात् यदा तत्र प्रत्यय औ परे यदा ।
प्रियाष्टौ स्यात् पदं तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ ७१८
प्रियाष्टा स्याद् यदा शब्द प्रत्ययो जश् भवेद् यदा ।
"अष्टाभ्य औश्" भवेद् योज्यं प्रियाष्टौ स्यात् पदं तदा ॥ ७१९
प्रियाष्टा स्याद् यदा शब्दः अम् प्रत्ययो भवेद् यदा ।
प्रियाष्टाम् स्यात् पदं तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ ७२०
प्रियाष्टा स्यात् यदा शब्दः प्रत्यय औ भवेद् यदा ।
प्रियाष्टा स्यात् पदं तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ ७२१
प्रियाष्टा स्यात् यदा शब्दः प्रत्ययः शस् परे यदा ।
प्रियाष्टौ स्यात् पदं तत्र अष्टाभ्यः औश् प्रयुज्यते ॥ ७२२
प्रियाष्टा स्याद् यदा तत्र प्रत्ययः टा यदा भवेत् ।
प्रियाष्टा स्यात् पदं तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ ७२३

प्रियाष्टा स्यात् यदा शब्दः प्रत्ययो भ्याम् यदा भवेत् ।
प्रियाष्टाभ्याम् पदं च स्यात् पदमिष्टं तदेव हि ॥ ७२४
एवमेव पदं हि स्यात् परासु च विभक्तिषु ।
सर्व्वत्रैव भवेदेवम् ऊहनीयं यथायथम् ॥ ७२५
"अष्टन आ" यदा तत्र स्यादाकारो विभाषया ।
विभाषा स्यात् यथा तत्र तथा पूर्व्वं प्रदर्शितम् ॥ ७२६
आकारो न यदा तत्र प्रियाष्टन् च तदा स्थितम् ।
पदमिह भवेत् तावत् यथा परे प्रदर्शितम् ॥ ७२७
प्रियाष्टन् स्यात् यदा तत्र प्रत्ययः सु परे यदा ।
प्रियाष्टा स्यात् पदं तत्र न विसर्गः प्रयुज्यते ॥ ७२८
प्रियाष्टा स्यात् यदा तत्र प्रत्यय औ भवेद् यदा ।
प्रियाष्टानो तदा च स्यात् औकारान्तं भवेत् पदम् ॥ ७२९
प्रियाष्टन् स्यात् यदा तत्र प्रत्ययो जश् परे यदा ।
प्रियाष्टानः पदं च स्यात् पदमिष्टं तदेव हि ॥ ७३०
प्रियाष्टन् स्याद् यदा शब्दः अम् प्रत्ययः परे यदा ।
प्रियाष्टानम पदं च स्यात् पदमिष्टं तदेव हि ॥ ७३१
प्रियाष्टन् स्यात् यदा शब्दः प्रत्यय औ परे यदा ।
प्रियाष्टानौ पदं च स्यात् पदमिष्टं तदेव हि ॥ ७३२
प्रियाष्टन् स्याद् यदा शब्द प्रत्ययः शस् परे यदा ।
प्रियाष्ट्नः स्यात् पदं तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ ७३३
प्रियाष्टन् स्यात् यदा शब्दः प्रत्ययष्टा परे यदा ।
प्रियाष्ट्ना स्यात् पदं तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ ७३४
प्रियाष्टन् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययो भ्याम् परे यदा ।
प्रियाष्टभ्याम् पदं च स्यात् पदमिष्टं तदेव हि ॥ ७३५
एवमेव पदं हि स्यात् परासु च विभक्तिषु ।
यथायथम् भवेद् योज्यम् ऊहनीयं यथायथम् ॥ ७३६

"आ" यदा स्यात् प्रियाष्टा स्यात् हाहावच्च पदं भवेत् ।
जशि शसि विशेषः स्याद् अष्टाभ्य औश् प्रयुज्यते ॥ ७३७
आ यदा न भवेद् तत्र प्रियाष्टन् च तदा स्थितम् ।
राजवत् स्यात् पदं तत्र सर्व्वासु हि विभक्तिषु ॥ ७३८

एष हि सरलः पन्था यथा मया प्रदर्शितः ।
एष पन्था भवेत् श्रेयः समुपस्थापितस्ततः ॥ ७३९
कुत्र किं वा भवेद् रूपं न तत्र निश्चयः स्थितः ।
प्राचीनानां मते भेदः प्रायश इह दृश्यते ॥ ७४०
महाभाष्यं मया दृष्टं दृष्टा च काशिका पुनः ।
सिद्धान्तकौमुदी दृष्टा दृष्टा सा च विशेषतः ॥ ७४१
दिनत्रयं गतं मे च विषयस्य विचिन्तने ।
परे मया पदं दत्तं यथा पूर्व्वं प्रदर्शितम् ॥ ७४२
काशिकाया मतं तावदिह मया समादृतम् ।
इह मया पदं दत्तं तस्मिनमनुसृत्य च ॥ ७४३

इति नान्ताः

अथ धकारान्तप्रकरणम्

बुध्

बुध् यदा च भवेद् धातुः प्रत्ययः क्विन् भवेद् यदा ।
बुध् तदा च भवेत् शब्दः स इह प्रकृतिर्भवेत् ॥ ७४४

बुध् यदा च स्थितः शब्दः प्रत्ययः सु भवेद् यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं प्रक्रिया च भवेत्तदा ॥ ७४५
यदा "बुध्" स्यात् यदा "सु" स्यात् रूपं "बुध् सु" तदा भवेत् ।
"हल्ङ्याब्भ्य"श्च भवेद् योज्यं प्रत्ययः "सु" विलुप्यति ॥ ७४६
प्रत्ययः सु यदा लुप्तः रूपं "बुध्" च तदा स्थितम् ।
"एकाच"श्च स्थितं सूत्रं परं तत्र प्रयुज्यते ॥ ७४७
"एकाच"श्च यदा युक्तं भष्भावश्च भवेत्तदा ।
धकारस्य भकारः स्यात् "भुध्" रूपं च तदा भवेत् ॥ ७४८
"झलां जश्" च स्थितं सूत्रं पश्चात् तत्र प्रयुज्यते ।
धकारस्य दकारः स्यात् रूपं भुद् च भवेत्तदा ॥ ७४९
"वावसाने" स्थितं सूत्रं तदपि च प्रयुज्यते ।
दकारस्य तकारोवा तदा च स्यात् भवेच्च भुत ॥ ७५०

"भुद्" भवेच्च पदं तत्र पदं "भुत्" च तथा भवेत् ।
सु यदा स्यात् परे तत्र पदद्वयं भवेत् तथा ॥ ७५१

वुधो वुधः भवेत्तत्र बुधा भुद्भ्याम तथा भवेत् ।
भुत्सु भवेत् पदं तत्र यत् स्थितं तत् प्रदर्शितम् ॥ ७५२
इति धान्ताः

अथ जकारान्तप्रकरणम्

युज्

युजिर् यदा भवेद् धातुः प्रत्ययः क्विन् भवेद् यदा ।
युज भवेच्च तदा शब्दः प्रत्ययः क्विन् परेण च ॥ ७५३

३७३ । ऋत्विक्-दधृक्-स्रक्-दिक्-उष्णिक् अञ्चु-युजि-क्रुञ्चां च । ३।२।५९

तस्मात् तस्मात् भवेत् क्विन् च शब्दो भवेत् तथा तथा ।
निपातनात् भवेत् सिद्धं न सिद्धं लक्षणेन यत् ॥ ७५४

युजिर् यदा भवेद् धातुः उपपदं यदा च न ।
तदा क्विन् प्रत्ययस्तत्र कनावितौ मतौ पुन ॥ ७५५
क्विन् भवेत् प्रत्ययस्तत्र कृत्ःप्रत्ययः भवेच्च सः ।
कृत्संज्ञा स्यात् यथा तत्र यथा परे प्रदर्शितम् ॥ ७५६

३७४ । कृदतिङ् । ३।१।९३

अधिकारो "धातो"रिति पुनरिह प्रवर्त्तते ।
तिङ्भिन्नो यो भवेत्तत्र स कृत्संज्ञः पुनर्भवेत् ॥ ७५७

कनावितौ यदा तत्र "वि" तत्र च तदा स्थितः ।
वेरपि च भवेल्लोपः लोपे सूत्रं परं यथा ॥ ७५८

३७५ । वेरपृक्तस्य । ६।१।६७

अपृक्तश्चेत् वकारः स्यात् तस्य लोपो विधीयते ।
लोपो यदा वकारस्य युज् तदात्र स्थितो भवेत् ॥ ७५९
"कृत्तद्धित"—स्थितं सूत्रं तत् तदा च प्रयुज्यते ।
युज् प्रातिपदिकं स्याच्च स्वादिकं च परे भवेत् ॥ ७६०

युज् यदा च भवेत् शब्दः प्रत्ययः सु भवेद् यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ ७६१

३७६ । युजेरसमासे । ७।१।७१

युज् यदा च भवेत् शब्दः समासो न भवेद् यदा ।
सर्व्वनामस्थानम् स्याच्चेत् नुमागमो तदा भवेत् ॥ ७६२

नुम् यदा च भवेत्तत्र यु न् ज् सु स्याच्च तदा पुनः ।
हल्ङ्याब्भ्यश्च भवेद् योज्यं प्रत्ययः सु विलुप्यति ॥ ७६३
"संयोगेति" स्थितं सूत्रं तदा च तत् प्रयुज्यते ।
संयोगान्तो विलुप्तः स्यात् जकारश्च विलुप्यति ॥ ७६४
जकारस्य यदा लोपः रूपं युन् च तदा भवेत् ।
ततः परं भवेत् सूत्रं प्रदर्शितं यथा परे ॥ ७६५

३७७ । क्विन्प्रत्ययस्य कुः । ८।२।६२

क्विन्प्रत्ययो भवेद् यस्मात् स शब्दश्चेत् भवेदिह ।
अन्तादेशः कवर्गः स्यात् पदान्ते च विधिर्भवेत् ॥ ७६६

नकारस्य तथा तत्र ङकारः स्यादिति स्थितिः ।
युङ् तदा च भवेत्तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ ७६७
युज् यदा च भवेच् शब्दः प्रत्यय औ भवेद् यदा ।
युञ्जौ भवेत् पदं तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ ७६८
"न"श्चेति च स्थितं सूत्रं तदिह च प्रयुज्यते ।
नुमो भवेदनुस्वारो भवेत् परसवर्णता ॥ ७६९
असिद्धत्वात् पुनस्तस्य "चोः कु" रिति न युज्यते ।
कुत्वं तस्मात् न प्राप्नोति युञ्जौ चेति पदं भवेत् ॥ ७७०
युज् यदा च यदा जश् च युञ्जः भवेत् पदं तदा ।
युञ्जम युञ्जौ युञ्जः स्यात् च द्वितीयायां पदं पुनः ॥ ७७१
युजा युग्भ्याम् पदं भवेत् युग्भिः भवेत् पदं तथा ।
युञ्जे भवेत् पदं तत्र विशेषश्च न वर्त्तते ॥ ७७२

सूत्रं "युजेरसमासे" पूर्व्वमिह प्रदर्शितम ।
समासश्चेत् भवेत् तत्र न तावत् नुम प्रयुज्यते ॥ ७७३

सुयुज्

"सुयुज्" इह समासे स्यात् प्रत्ययः "सु" परे भवेत् ।
न तावन्नुम् भवेदत्र "सुयुज सु" च तदा स्थितम् ॥ ७७४

"सुयुज् सु स्याद् यदा तत्र "हल्ङ्याब्भ्यः" सु विलुप्यति ।
सुयुज् तदा स्थितं तत्र ततः सूत्रं परं भवेत् ॥ ७७५

३७८ । चोः कुः । ८।२।३०

झशि परे पदान्ते च चवर्गस्य कवर्गता ।
एवं तत्र चवर्गस्य कवर्गः स्यात् इति स्थितिः ॥ ७७६

पूर्वपक्षः

"क्विन् प्रत्ययः" स्थितं सूत्रं तदिह च प्रयुज्यते ।
तेनैव च भवेत् कुत्वं "चो कु." नास्ति प्रयोजनम् ॥ ७७७

उत्तरपक्षः

"क्विन् प्रत्ययः" परं शास्त्रं तदसिद्धं भवेदिह ।
"चोः कु" रिह भवेत् पूर्वं तेन कुत्वं भवेदिह ॥ ७७८

सुयुक् स्याच्च पदं तत्र सुयुग् स्याच्च पदं पुनः ।
सुयुजौ स्यात् सुयुजः स्यात् पदमूह्यं परं बुधैः ॥ ७७९

युजिर् योगे (रुधादौ)

युज् समाधौ (दिवादौ)

सूत्रं "युजेरसमासे" पूर्वमिह प्रदर्शितम् ।
युजिर् भवेद् रुधादौ च तस्येह ग्रहणं मतम् ॥ ७८०

"युज् समाधौ" दिवादौ स्यात् न तस्य ग्रहणं भवेत् ।
सूत्रं युजेरसमासे न च तस्मिन् प्रयुज्यते ॥ ७८१

युज् समाधौ स्थितं यत् स्यात् तस्मात् शब्दो भवेद् यदि
तदा पदं भवेद् युक् च न युङ् भवेत् तदा पुनः ॥ ७८२

स्वञ्ज्

यदा स्वजि भवेद् धातुः प्रत्ययः क्विप् भवेद् यदा ।
स्वञ्ज् तदा च भवेत् शब्दः स इह प्रकृतिर्भवेत् ॥ ७८०

यदा स्वञ्ज् स्यात् यदा सु स्यात् सुप्रत्ययो विलुप्यति ।
हकारस्य भवेल्लोपः स्वन् पदं च तदा भवेत् ॥ ७८४

राज्

राज् यदा च भवेद् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
सुप्रत्ययः विलुप्तः स्यात् रूपं राज् च तदा भवेत् ॥ ७८५
"व्रश्च" – इति स्थितं सूत्रं तत् तदा च प्रयुज्यते ।
हकारस्य षकारः स्यात् राष् भवेच्च तदा पुनः ॥ ७८६
"झलां जश्" च स्थितं सूत्रं परं च तत् प्रयुज्यते ।
षकारस्य डकारः स्यात् पदं राड् च तदा भवेत् ॥ ७८७
"वावसाने" स्थितं सूत्रं तदपि च प्रयुज्यते ।
चर्त्वं तत्र विभाषा स्यात् पदं राट् च तदा भवेत् ॥ ७८८
पदं राड् स्यात् पदं राट् स्यात् पदद्वयं भवेत्तथा ।
राजौ राजः परे तत्र राट्सु राट्त्सु पुनः परे ॥ ७८९

विभ्राज् (टु भ्राज् दीप्तौ-कणादौ)

टु भ्राज् च स्थितो धातुः कणादौ च प्रवर्त्तते ।
भ्राज् यदा यदा क्विप् स्यात् भ्राक् शब्दश्च भवेत्तदा ॥ ७९०
विशिष्य भ्राजते चेत् स्यात् विभ्राज् तदा भवेत् पुनः ।
स हि विभ्राज् पुनश्चात्र प्रकृतिरिति गृह्यते ॥ ७९१
विभ्राज् यदा यदा सु स्यात् पदं विभ्राट् भवेत् तदा ।
"व्रश्चे"ति च स्थितं सूत्रं षत्वं तेन प्रजायते ॥ ७९२
"झलां जश्" च डकारः स्यात् "वावसाने" पुनश्च टः ।
पदं विभ्राड् पदं विभ्राट् द्वयमिह भवेत्तथा ॥ ७९३
विभ्राजौ स्यात् पदं तत्र विभ्राजः स्यात् पदं तथा ।
न विशेषः स्थितस्तत्र पदमूह्य परं बुधैः ॥ ७९४

विभ्राज् (भ्राज् दीप्तौ)

भ्राज् दीप्तौ स्थितो धातु पृथक् धातुर्भवेद्धि सः ।
न स धातुः कणादौ स्यात् स इह गृह्यते पुनः ॥ ७९५
भ्राज् यदा भवेद् धातुः प्रत्ययः क्विप् भवेद् यदा ।
भ्राज् तदा च भवेत् शब्दः स इह गृह्यते पुनः ॥ ७९६
विशिष्य भ्राजते चेत् स्यात् विभ्राज् तदा भवेदिह ।
स हि विभ्राज् पुनश्चात्र प्रकृतिरिति गृह्यते ॥ ७९७

विभ्राज् यदा यदा सु स्यात् पदं विभ्राग् तदा भवेत् ।
कुत्वमिह भवेत्तावत् न हि षत्वं भवेदिह ॥ ७९८
"वावसाने" स्थितं सूत्रं तत् यदा च प्रयुज्यते ।
चर्त्वं तदा विभाषा स्यात् पदं विभ्राक् भवेत्तदा ॥ ७९९

"टुभ्राज" यः कणादौ स्यात् सः इह गृह्यते यदा ।
भ्रश्चेति स्यात् तदा तत्र षत्वं तदा प्रवर्त्तते ॥ ८००
"भ्राजृ दीप्तौ" पृथक् धातुः स इह गृह्यते यदा ।
चोः कुरिति प्रयुक्तं स्यात् कुत्वं तदा प्रवर्त्तते ॥ ८०१

देवेज्

य देवान् यजते तत्र स देवेज् स्यादिति स्थितिः ।
देवेड् देवेट् च देवेजौ देवेजः स्यात् पदं पुनः ॥ ८०२

विश्वसृज्

विश्वसृड् स्यात् पदं तत्र विश्वसृट् च पदं भवेत् ।
विश्वसृजौ भवेत्तत्र विश्वसृजः पुनः पदम् ॥ ८०३
"सृजिदृशोः" स्थितं सूत्रं भाष्यं तत्र स्थितं खलु ।
विश्वसृट् च पदं तत्र भाष्ये खलु प्रदर्शितम् ॥ ८०४
टकारान्तः प्रयोगश्च भाष्ये तत्र प्रदर्शितः ।
टकारान्तो भवेद् ग्राह्यः कुत्वमिह न वर्त्तते ॥ ८०५

परिमृज्

परिपूर्व्वाद् यदा मार्ष्टेः प्रत्ययः क्विप् प्रयुज्यते ।
परिमृज् स्यात् तदा शब्दः परिमृट् च भवेत् पदम् ॥ ८०६

परिव्राज्

परौ व्रजेः षः पदान्ते (उ २१७)

परि यदा भवेत् पूर्व्वं व्रजि परे भवेद् यदा ।
प्रत्ययः क्विप् पुनः दीर्घः परिव्राज् स्यात् तदा पुनः ॥ ८०७
पदान्ते च जकारस्य पुनर्भवेत् षकारता ।
परिव्राट् स्यात् पदं तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ ८०८

परिव्राजौ भवेत्तत्र परिव्राजः पदं भवेत् ।
विशेषो न स्थितस्तत्र पदमूह्यं परं बुधे ॥ ८०९

विश्वराज्

विश्व यदा भवेत् पूर्व्वं राज् यदा परे भवेत् ।
"सत्मू" चेति भवेद् योज्यं विश्वराज् स्यात् तदा पुनः ॥ ८१०

विश्वराज् स्यात् यदा शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ ८११

३७९। विश्वस्य वसुराटोः। ६।३।१२८

विश्व यदा भवेत् पूर्व्वं वसु राट् च परे यदा ।
दीर्घो भवेदकारस्य विश्व विश्वा तदा भवेत् ॥ ८१२

विश्वाराट् स्यात् पदं तत्र दीर्घो यदा विधीयते ।
विश्वावसुर्भवेत्तत्र दीर्घो भवेद् यदा पुनः ॥ ८१३

राटोरिति पदं सूत्रे टकारान्तं प्रदर्शितम् ।
पदान्ते च टकारः स्याद् इति तेन च बोधितम् ॥ ८१४

केवलं हि भवेच् चर्त्वम् इति नेह विवक्षितम् ।
अन्यदपि भवेत्तत्र विश्वाराड् स्यात् तथा पुनः ॥ ८१५

विश्वाराजौ पदं च स्यात् विश्वाराजः पदं भवेत् ।
विश्वाराड्भ्याम् पदं च स्यात् पदमूह्यं परं बुधैः ॥ ८१६

भ्रस्ज् (भृस्ज्)

भ्रस्ज् पाके स्थितो धातुः प्रत्ययः क्विप् प्रयुज्यते ।
"ग्रहिज्या"--च प्रसारः स्यात् रेफस्य स्याद् ऋकारता ॥ ८१७

पुनः "सम्प्रसारणा"च्च पूर्व्वरूपं प्रपद्यते ।
भृस्ज् च शब्दो भवेत्तत्र स इह प्रकृतिर्भवेत् ॥ ८१८

भृस्ज् च यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
"हल्ङ्याब्भ्य"श्च सुलोपः स्यात् भृस्ज् च तदा स्थितं खलु ॥ ८१९

भृस्ज् च यदा स्थितं तत्र पदान्तश्च भवेद् यदा ।
सूत्रं तदा भवेद् योज्यं यथा परे प्रदर्शितम् ॥ ८२०

३८०। स्कोः संयोगाद्योरन्ते च। ८।२।२९

झल् इह चेत् परे तत्र पदान्तश्चेत् भवेत् परे ।
संयोगाद्योः तदा स्कोः स्यात् पुनरिह विलोपनम् ॥ ८२१

सकारस्य यदा लोप इत्थं तत्र प्रसज्यते ।
भृज् तदा च भवेद् रूपम् चर्त्ते जश्त्वे भवेच्च भृड् ॥ ८२२
"वावसाने" स्थितं सूत्रं तत् पुनश्च प्रयुज्यते ।
चर्त्वं तत्र विभाषा स्यात् पदं च भृट् तदा भवेत् ॥ ८२३
भस्ज् च यदा स्थितः शब्दः प्रत्यय औ परे यदा ।
न पदान्तः न झल् तत्र न तस्मात् "स्कोः" प्रयुज्यते ॥ ८२४
"झलां" जश् स्यादसिद्धं च तस्माद् जशत्वं भवेन्न च ।
श्चुत्वं भवेत् भवेत् "श"श्च जश्त्वेन "जः" भवेत् पुनः ॥ ८२८
भृजौ भवेत् पदं तत्र तथा तथा स्थिते सति ।
भृजः पदं भवेत्तत्र पदमूह्यं परं बुधैः ॥ ८२६

ऋत्विज्

ऋतु यदा भवेत् पूर्वं प्रत्ययः क्विन् परे यदा ।
शब्दः ऋत्विज् तदा तत्र स इह प्रकृतिर्भवेत् ॥ ८२७
ऋत्विज् यदा भवेत् शब्दः प्रत्यय सु परे यदा ।
हल्ङ्याब्भ्यश्च सुलोपः स्यात् रूपं ऋत्विज् तदा भवेत् ॥ ८२८
रूपम् ऋत्विज् तदा तत्र क्विन्निति "कु" भवेदिह ।
ऋत्विग् भवेत् पदं तत्र पदं ऋत्विक् भवेत् तथा ॥ ८२९
ऋत्विजौ स्यात् पदं तत्र ऋत्विज" स्यात् पदं पुनः ।
विशेषो न स्थितः कश्चित् पदयूहं परं बुधैः ॥ ८३०

ऊर्ज

ऊर्ज बलप्राणनयोः चुरादिणिर्भवेदिह ।
"भ्राजभास" भवेत् क्विप् च णिलोपश्च विधीयते ॥ ८३१
ऊर्ज् इह स्यात् तदा शब्दः स इह प्रकृतिर्भवेत् ।
तस्मात् शब्दात् परं तत्र सुबुत्पत्तिर्भवेदिह ॥ ८३२
ऊर्ज् यदा स्यात् यदा सु स्यात् "हल्ङ्याब्भ्यः" सु विलुप्यति ।
ऊर्ज् तदा च स्थितं रूपं "चोः कुः" पुनः प्रसज्यते ॥ ८३३
ऊर्ज् भवेच्च तदा पदम् पदमिष्टम् तदेव हि ।
"वावसाने" यदा चर्त्वं ऊर्क् चापि च पदं तदा ॥ ८३४
ऊर्जौ भवेत् पदं तत्र ऊर्जः स्याच्च पदं पुनः ।
शेषं पदं बुधैरूह्यं नेह मया प्रदीयते ॥ ८३५

इति नान्ताः

अथ दकारान्तप्रकरणम्

त्यद्

त्यद् यदा च स्थितः शब्दः पदं साध्यं भवेद् यदा।
"त्यदादीनां" स्थितं सूत्रं तत् सर्व्वादौ प्रयुज्यते ॥ ८३६
"त्यदादीनां" यदा युक्तम् अकारश्च भवेत्तदा।
"त्य अ" तदा तथा रूपं प्रपद्यते इति स्थितिः ॥ ८३७
"अतो गुणे" स्थितं सूत्रं तत्तदा च प्रयुज्यते।
"त्य" भवेच्च तदा तत्र स इह प्रकृतिर्भवेत् ॥ ८३८
"त्य" यदा च स्थितः शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा।
सूत्रं तदा भवेद् योज्यं यथा परे प्रदर्शितम् ॥ ८३९

३८१। तदोः सः सौ अनन्तयोः। ७।२।१०६

त्यदादीनां तकारश्चेत् दकारश्चेत् न चान्ततः।
तयोर्भवेत् सकारश्च सु यदीह परे भवेत् ॥ ८४०

तकारस्य यदा तत्र सकारश्च प्रवर्त्तते।
"सत् सु" तदा भवेत् तत्र पदं च "स्यः" ततो भवेत् ॥ ८४१

३८२। ङे प्रथमयोरम्। ७।१।२८

"स्यः" भवेच्च पदं तत्र सु यदि च परे भवेत्।
त्यौ भवेच्च पदं तत्र यदा स्याद् औ पुनः परे ॥ ८४२
त्ये भवेच्च पदं तत्र जश् यदा स्यात् परे पुनः।
त्यम् भवेच्च पदं तत्र स्याद् अम् परे पुनर्यदा ॥ ८४३
त्यौ भवेच्च पदं तत्र यदा स्याद् औट् परे पुनः।
त्यान् भवेच्च पदं तत्र शस् यदा च परे भवेत् ॥ ८४४

तद्

सः तौ ते स्यात् पदं तत्र विशेषश्च न वर्त्तते।

परमतद्

परमसः परमतौ परमते भवेत् पदम् ॥ ८४५

पूर्व्वपक्षः

त्यदादीनां तकारस्य सकारश्च भवेदिह।
इति यत् भवता प्रोक्तं साधु तत् गृह्यते मया ॥ ८४६

युष्मद् शब्दः स्थितस्तत्र त्यदादीनां गणे स्थितः ।
युष्मद् शब्द समादेशः "त्वमि"ति च विधीयते ॥ ८४७
तुम् यदा स्यात् समादेशस्तकारो वर्त्तते तदा ।
तकारस्य सकारः स्यात् सूत्रमिदं च युज्यते ॥ ८४८

उत्तरपक्षः

त्यदादीनां गणे तत्र युष्मद शब्दः स्थितः खलु ।
तथापि च पुनस्तस्मिन् विधिरेष न युज्यते ॥ ८४९
"त्यदादीनाम्" स्थितं सूत्रं खलु पूर्व्वं प्रदर्शितम ।
वार्त्तिकं "द्विपर्य्यन्तायाम्" पुनस्तत्र प्रवर्त्तते ॥ ८५०
"तदोः सः सौ" पुनः सूत्रं परे तत्र स्थितं खलु ।
वार्त्तिकं "द्वितर्य्यन्तानयं" तत्रापि चानुवर्त्तते ॥ ८५१
द्विपर्य्यन्ता स्थिता ये च तेषु "तदोः" प्रयुज्यते ।
तेषां बाह्यो भवेद् यश्च तस्मिन् "तदोः" न वर्त्तते ॥ ८५२
युष्मद् शब्दो भवेद् बाह्यः तेषां मध्ये भवेन्न च ।
त्वमित्यस्य तकारस्य न तावत् स्यात् सकारता ॥ ८५३

त्यद्-संज्ञायाम्

त्यद् शब्द स्यात् यदा तत्र यदा संज्ञा प्रतीयते ।
"त्यदादीनाम् तदा न स्यात् "तदोश्चापि न युज्यते ॥ ८५४
त्यद् भवेच्च तदा रूपं त्यदौ रूपं भवेत्तदा ।
त्यदः स्याच्च तदा रूपम् त्यद् भवेन्नाम कस्यचित् ॥ ८५५

त्यद् शब्दः स्याद् यदा गौने समासश्च भवेद् यदा ।
"त्यादादीनाम्" तदा न स्यात् "तदो" श्चापि न युज्यते ॥ ८५६
अतित्वद् स्यात् तदा रूपम् अतित्वदौ भवेत् परे ।
अतित्वदः भवेत् रूपम् गौणे रूपं भवेत्तथा ॥ ८५७

यद्

"यः" भवेच्च पदं तत्र "यौ" भवेच्च पदं तथा ।
"ये" भवेच्च पदं तत्र पदमूह्यं परं बुधेः ॥ ८५८

एतद्

एषः भवेत् पदं तत्र एतौ भवेत् पदं तथा ।
एते भवेत् पदं तत्र पदमूह्यं परं बुधैः ॥ ८५९

एतद्-अन्वादेशे

एतद् यदा भवेच् शब्दः अन्वादेशो यदा भवेत् ।
एनम् एनौ भवेत्तत्र भवेद् एनान् पुनः पदम् ॥ ८६०
एनेन स्यात् पदं तत्र स्यादेनयोः पदं तथा ।
एनयोः स्यात् पदं तत्र अन्वादेशे भवन्ति ते ॥ ८६१

युष्मद् अस्मद्

युष्मद् अस्मद् यदा शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयोजनम् ॥ ८६२

३८२ । ङे प्रथमयोरम् । ७।१।२८

प्रथमा चेत् परे तत्र द्वितीया चेत् भवेत् परे ।
ङे यदा स्यात् परे तत्र अम् युष्मदस्मदोर्भवेत् ॥ ८६३

एवमिह समादेशो यदा स्याद् अम् तथा पुनः ।
"युष्मद् अम्" च तदा स्थितम् "अस्मद् अम्" च स्थितं तदा ॥ ८६४

समादेशः पुनश्चान्यो भवेत्तत्र प्रयोजनम् ।
पुनः प्राक् च समादेशात् सूत्रमिदं भवेदिह ॥ ८६५

३८३ । मपर्य्यन्तस्य । ७।२।९१

युष्मदस्मद् यदा शब्दः समादेशो भवेद् यदा ।
ग्रहणं मपर्य्यन्तं स्याद् अधिकारो भवेदयम् ॥ ८६६
"युष्म" भवेद् मपर्य्यन्तं युष्मद्शब्दो भवेद् यदा ।
"अस्म" भवेत् मपर्य्यन्तम् अस्मद्शब्दो यदा भवेत् ॥ ८६७

एवं तत्र समादेशो सीया यदा प्रदर्शिता ।
तदा सूत्रं भवेद् योज्यं प्रदर्शितं यथा परे ॥ ८६८

३८४ । त्वाहौ सौ । ७।२।९४

युष्मद् अस्मद् यदा शब्दः प्रत्ययः "सु" परे यदा ।
युष्मदः स्यात् तदा च "त्व" अस्मदश्च भवेद् "अह" ॥ ८६९

"त्व" युष्मदो यदा च स्यात् "अह" स्यादस्मदो यदा ।
"त्व अद् अम्" च तदा तत्र "अह अद् अम्" तदा पुनः ॥ ८७०

३८५ । शेषे लोपः । ७।२।९०

आत्वं यत्वं यदा न स्मात् विभक्तिश्च परे यदा ।
युष्मदश्चास्मदस्तत्र स्यादन्तस्य विलोपनम् ॥ ८७१

अन्त्यस्य च दकारस्य यदा तत्र विलोपनम् ।
"त्व अ अम्" स्यात् तदा तत्र "अह अ अम्" तदा भवेत् ॥ ८७२
"अतो गुणे" स्थितं सूत्रं तदिह च प्रयुज्यते ।
"त्व अम्" तदा भवेद् रूपम् "अह अम्" च तदा भवेत् ॥ ८७३
"अमि पूर्व्वं" स्थितं सूत्रं परं च तत् प्रयुज्यते ।
"त्वम्" भवेच्च तदा तत्र भवेद् "अहम्" तदा पुनः ॥ ८७४

पूर्व्वपक्षः

इह यद् भवता प्रोक्तं न रुचिरं भवेच्च तत् ।
इह यद् भवता प्रोक्तं न न्याय्यं तत् प्रतीयते ॥ ८७५
अन्यच्च कारणं तत्र स्थितं हि बलवत्तरम् ।
येन तत्र तकारस्य न तावत् स्यात् सकारता ॥ ८७६
"त्वाहौ सौ" च स्थितं सूत्रं मुनिनेह प्रयोजितम् ।
उच्चारणं तकारस्य विशिष्टेह विधीयते ॥ ८७७
उच्चार्य्येह तकारं तं दर्शयति च सूत्रकृत् ।
तकारो हि यदा तिष्ठेत् न तस्य स्यात् सकारता ॥ ८८७
तकारस्य सकारश्चेत् मुनेरिष्टो भवेदिह ।
"स्वाहौ" चेति तदा ब्रूयात् त्वाहौ ब्रूयात् मुनिर्न च ॥ ८७९
उच्चारणस्य सामर्थ्यात् तकार एव वर्त्तते ।
न तस्य च सकारः स्यात् प्रकृते हि कथञ्चन ॥ ८८०
वार्त्तिकस्य चानुवृत्तेर्नास्ति किञ्चित् प्रयोजनम् ।
अनुवृत्तिर्भवेद व्यर्था मतमेतद् भवेद् हि नः ॥ ८८१

उत्तरपक्षः

उच्चारणात् तकारस्य सकारो न भवेदिह ।
वार्तिकस्य चानुवृत्तिः पुनर्व्यर्था भवेदिह ॥ ८८२
इति यत् भवता प्रोक्तं न तत् न्याय्यं भवेत् खलु ।
अनुवृत्ति र्न व्यर्था स्यात् स्थितं तस्य प्रयोजनम् ॥ ८८३

अनुवृत्ति र्न चेत् तत्र भवेदेव सकारता ।
त्यादादीनां गणे शब्दः यतः खलु प्रवर्त्तते ॥ ८८४
उच्चारणं तकारस्य न च पुनर्निरर्थकम् ।
अस्तित्वम् स्याद् यदा गौणे तदा तस्य प्रयोजनम् ॥ ८८५

पूर्व्वपक्षः

त्वं यदा च भवेत् स्त्रियाम् अहं स्त्रियां भवेद् यदा ।
तदापि च भवेत् "त्व अम्" "अह अम्" स्यात् तदापि च ॥ ८८६
प्रत्ययष्टा तदा च स्याद् अन्तरङ्गं प्रवर्त्तते ।
वहिरङ्गं परं चापि पूर्व्वरूपं च वाध्यते ॥ ८८७

उत्तरपक्षः

न युष्मदः स्थितं लिङ्गं न लिङ्गम् अस्मदः स्थितम् ।
अलिङ्गे युष्मदस्मदौ न तस्मात् टाप् भवेत् स्त्रियाम् ॥ ८८८

पृथक् इह समाधानं केषाञ्चिच्च पुनः स्थितम् ।
तदपि भवतां तृप्त्यै दर्शयामि परे पुनः ॥ ८८९

"शेषे लोपः" स्थितं सूत्रं तस्य-व्याख्या पृथक् भवेत् ।
शेषस्येति च षष्ठ्यर्थः इह तावत् प्रतीयते ॥ ८९०
सः शिष्येते स शेषः स्यात् तस्य लोपो भवेदिह ।
अद् इह च भवेच् शेषस्तस्य लोपो विधीयते ॥ ८९१

त्व अद् तत्र स्थितं तावत् अह अद् च स्थितं पुनः ।
आदौ भवेदन्तरङ्गम् अतो गुणे प्रयुज्यते ॥ ८९२
अतो गुणे यदा युक्तं पररूपं भवेत् तदा ।
त्वद् तदा च भवेत्तत्र भवेद् अहद् तदा पुनः ॥ ८९३
अदो लोपः पुनः पश्चात् तत्र तावद् विधीयते ।
तदा तत्र भवेत् तावत् "त्व्" भवेद् अह् च तदा पुनः ॥ ८९४
हलन्तं च भवेद् द्वयम् अदन्तं न भवेत् पुनः ।
"अजाद्यतः" न तस्मात् स्यात् टाप् तदा न प्रयुज्यते ॥ ८९५
परमत्वम् पदं च स्यात् परमाहं पदं भवेत् ।
"ङे" चेति च स्थितं सूत्रं तदन्तेऽपि प्रयुज्यते ॥ ८९६

अतिस्वम् स्यात् तथा तत्र स्याद् अन्त्यहं तथा पुनः ।
"ङे" चेति च भवेद् गौणो न बाधा च प्रवर्त्तते ॥ ८९७

३८६ । युवावौ द्विवचने । ७।२।९२

युष्मद् अस्मद् यदा शब्दो द्विवचनं भवेद् यदा ।
युवावौ मपर्य्यन्तस्य विभक्तौ च परे तदा ॥ ८९८

युष्मद् यदा स्थितः शब्दः अस्मद् शब्दो भवेद् यदा ।
युव अद् स्यात् तदा तत्र आव अद् च तदा भवेत् ॥ ८९९
"शेषे लोपः" स्थितं सूत्रं तत् प्राप्तश्च भवेदिह ।
एवं यदा भवेत् प्राप्तं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ ९००

३८७ । प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । ७।२।८८

युष्मद् यदा भवेच्च शब्दः शब्दश्चास्मद् भवेद् यदा ।
अन्तादेश आकारः स्यात् भाषायां हि तथा भवेत् ॥ ९०१

आकारश्च दकारस्य यदा चैवं प्रसज्यते ।
"युव अ आ" तदा भवेत् "आव अ आ" तदा भवेत् ॥ ९०२
अकारयोश्च पूर्वयोः पररूपं तदा भवेत् ।
युव आ स्यात् तदा तत्र आव आ स्यात् तदा पुनः ॥ ९०३
ततः सवर्णदीर्घश्च पुनस्तत्र प्रसज्यते ।
युवा भवेत् तदा तत्र भवेत् आवा तदा पुनः ॥ ९०४
"ङे" चेति च स्थितं तत्र भवेद् अम् च पुनस्तथा ।
युवा अम् च तथा तावत् आवा अम् च तथा भवेत् ॥ ९०५
"अमि पूर्व्वः" भवेद् योज्यं पूर्व्वरूपं भवेत् तथा ।
युवाम् भवेत् पदं तत्र पदम् आवाम् तदा भवेत् ॥ ९०६

भाषायान्तु भवेदेवं वैदिके न तथा भवेत् ।
"युवं वस्त्राणि" वेदे स्यात् इह "युवम्" "युवाम्" च न ॥ ९०७

पदं च "मपर्य्यन्तस्य" पूर्व्वादिहानुवर्त्तते ।
मपर्य्यन्तं भवेद् ग्राह्यं तदधिकं न गृह्यते ॥ ९०८
अधिकं चेद् गृहीतं स्याद् अनिष्टं तु तदा भवेत् ।
अकच् चेत् प्रत्ययस्तत्र युवाम् आवाम् भवेत् तदा ॥ ९०९

युवकाम् न भवेत्तत्र न भवेदावकाम् पुनः ।
"युवकाम्" च भवेद् इष्टम् इष्टं स्याद् "आवकाम्" पदम् । ६१०

मपर्य्यन्तं भवेद् ग्राह्यं तदधिकं न गृह्यते ।
अधिकं चेद् गृहीतं स्यात् त्वा म्या तदा पदं भवेत् ॥ ६११
यदा त्वा स्यात् यदा म्या स्यात् अनिष्टं स्यात् तदा पुनः ।
तया भवेत् पदमिष्टम् इष्टं पदं भवेत् मया ॥ ६१२
मपर्य्यन्तं भवेद् ग्राह्यं तदधिकं न गृह्यते ।
अधिकं चेत् गृहीतं स्यात् अनिष्टं स्यात् तदा पुनः ॥ ६१३
युवकाभ्याम् भवेदिष्टं पदमिष्टं न सिध्यति ।
आवकाभ्याम् भवेदिष्टं न सिध्यति पुनश्च तत् ॥ ६१४
युष्मद् अष्मद् यदा शब्दः प्रत्ययो जश् परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ ६१५

३८८ । यूयवयौ जसि । ७।२।९३

यदा युष्मद् यदा जश् स्यात् अष्मद् यदा यदा च जश् ।
"यूय" भवेत् समादेशः समादेशो भवेद् "वय" ॥ ६१६

यदा "यूय" समादेशो समादेशो यदा "वय" ।
पदं तदा भवेद् यूयम् भवेद् वयं पदं तदा ॥ ६१७
आङ्गत्वात्र विधिस्तत्र पदान्तऽपि प्रयुज्यते ।
भवेत् परमयूयम् च स्यात् परमवयं तथा ॥ ६१८
गौणेऽपि च विधिस्तत्र सममेव प्रयुज्यते ।
अतियुयं पदं च स्याद् अतिवयं पदं भवेत् ॥ ६१९

पूर्व्वपक्षः

युष्मद् अष्मद् यदा शब्दः प्रत्यय औ परे यदा ।
"शेषे लोपः" स्थितं सूत्रम् तदा च तत् प्रयुज्यते ॥ ६२०
अन्त्यस्य च भवेल्लोपः सूत्रं यदा प्रवर्त्तते ।
"युष्म" भवेत् तदा तत्र "अष्म" भवेत् तदा पुनः ॥ ६२१
अकारान्तो भवेद् "युष्म" भवेद् "अष्म" तथैव च ।
"जशः शी" च स्थितं सूत्रं शीभावश्च तथा भवेत् ॥ ६२२

उत्तरपक्षः

शीभावो न भवेदत्र न शीभावः प्रवर्त्तते ।
परिभाषा स्थिता शास्त्रे सा प्रमाणं भवेदिह ॥ ६२३

अङ्गकार्य्ये कृते पुन नाङ्गकार्य्यम् (प)

अङ्गकार्य्ये कृते तत्र नाङ्गकार्य्यं भवेत् पुनः ।
"शेषे लोपः" प्रयुक्तं च "जशः शी" न प्रयुज्यते ॥ ६२४

शीभावो न भवेत्तत्र स्थितमन्यत् च कारणम् ।
कारणं तु भवेदत्र यथा वच्मि परे पुनः ॥ ६२५
सूत्रं "ङे प्रथमयोरम्" इति तत्र प्रवर्त्तते ।
प्रश्लेषेण मकारश्च द्वितीयोऽपि भवेदिह ॥ ६२६
प्रश्लेषेण पुनस्तत्र तदिदं ज्ञापितं भवेत् ।
मान्त एव स तिष्ठेद् "अम्" न तस्य विकृतिः क्वचित् ॥ ६२७

युष्मद् अस्मद् यदा शब्दः अम्प्रत्ययः परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रवर्त्तते ॥ ६२८

३८९ । त्वमावेकवचने । ७।२।९७

युष्मद् अस्मद् यदा शब्दः स्यादेकवचनं यदा ।
"त्व" भवेच्च समादेशः समादेशो भवेच्च "म" ॥ ६२९

"त्व अद अम्" च तदा तत्र "म अद् अम्" च तदा पुनः ।
एवं यदा स्थितं तत्र सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ ६३०

३९० । द्वितीयायां च । ८।२।८७

युष्मद् अस्मद् यदा शब्दः द्वितीया च परे यदा ।
आकारश्च तदा तत्र तयोर्भवेदिति स्थितिः ॥ ६३१

त्व अ आ अम् तथा तत्र म अ आम् अम् तथा पुनः ।
त्वाम् भवेच्च पदं तत्र माम् भवेच्च पुनः पदम् ॥ ६३२

युवाम् भवेत् पदं तत्र पदम् आवाम् भवेत् पुनः ।
पूर्व्ववच्च भवेद् रूपं विशेषश्च न वर्त्तते ॥ ६३३

युष्मद् अष्मद् यदा शब्दः द्वितीया च परे यदा ।
सूत्रं तदा भवेद् योग्यं यथा परे प्रदर्शितम् ॥ ६३४

३९१ । शसो न । ७।१।२९

युष्मद् अष्मद् यदा शब्दः प्रत्ययः शस् परे यदा ।
शसस्तत्र नकारः स्यात् न तावदम् प्रवर्त्तते ॥ ६३५

युष्मद् शस् च यदा हि स्यात् अष्मद् शस् च यदा भवेत् ।
"युष्म न् स् स्याच्च तदा तत्र "अष्म न् स्" स्याच्च तदा पुनः ॥ ६३६
"संयोगान्तस्य लोपः" स्यात् सकारश्च विलुप्यति ।
"युष्म न्" स्याच्च तदा तत्र "अष्म न्" स्याच्च तदा पुनः ॥ ६३७
"द्वितीयायाम्" भवेद् योज्यम् आकारः स्यात् पुनस्तथा ।
युष्मान् भवेत् पदं तत्र पदम् अष्मान् तथा भवेत् ॥ ६३८
शसो यदा नकारः स्यात् अकारस्य भवेत् तदा ।
सूत्रम् "आदेः परस्य" स्यात् परस्यादेस्तथा भवेत् ॥ ६३९
युष्मद् आ च यदा तत्र अष्मद् आ च यदा पुनः ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रवर्त्तते ॥ ६४०

३९२ । योऽचि । ७।२।८९

युष्मद् अष्मद् यदा शब्दः अजादिका परे यदा ।
स्यादनयोः यकारश्च आदेशश्चेत् तदा तु न ॥ ६४१

दकारस्य यकारश्च यदा तथा प्रवर्त्तते ।
त्वया भवेत् पदं तत्र पदं तत्र भवेत् मया ॥ ६४२

युष्मद् भ्याम् च यदा तत्र अष्मद् भ्याम् च यदा पुनः ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रवर्त्तते ॥ ६४३

३९३ । युष्मदष्मदोरनादेशे । ७।२।८६

युष्मद् अष्मद् यदा शब्दः हलादिका परे यदा ।
आकारः स्यात् तदा तयोः आदेशश्चेत् तदा तु न ॥ ६४४

आकारः स्याद् यदा तत्र युवाभ्याम् च पदं भवेत् ।
आकारः स्याद् यदा तत्र आवाभ्याम् च भवेत् पदम् ॥ ६४५

युष्माभिः स्यात् पदं तत्र विशेषश्च न वर्त्तते ।
अस्माभिः स्यात् पदं तद्वत् न विशेषः स्थितः पुनः ॥ ९४६
युष्मद् ङे स्यात् यदा तत्र अस्मद् ङे स्यात् यदा पुनः ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रवर्त्तते ॥ ९४७

३९४ । तुभ्यमह्यौ ङयि । ७।२।९५

युष्मद् अस्मद् यदा शब्दः प्रत्ययो ङे परे यदा ।
"तुभ्य" भवेत् भवेत् "मह्य" समादेशो यथाक्रमम् ॥ ९४८

अमादेशो भवेत्तत्र "शेषे लोपः" भवेत् पुनः ।
तुभ्यम् भवेत् तदा तत्र मह्यम् भवेत् पुनः पदम् ॥ ९४९

पदं स्यात् परमतुभ्यम् पदान्तेऽपि विधिर्भवेत् ।
पदं स्यात् परममह्यम् तदन्ते च भवेद् विधिः ॥ ९५०
अतितुभ्यम् पदं च स्यात् गौणो चापि भवेद् विधिः ।
अतिमह्यम् पदं च स्यात् गौणो विधिः प्रयुज्यते ॥ ९५१

युवाभ्याम् स्यात् पदं तत्र पूर्व्ववच्च भवेदिह ।
आवाभ्याम् स्यात् पदं तत्र भवेदिह च पूर्व्ववत् ॥ ९५२

युष्मद् यदा भवेच्च शब्दः अस्मद्शब्दो भवेद् यदा ।
प्रत्ययो भ्यस् परे यत्र सूत्रं तदा परं भवेत् ॥ ९५३

३९५ । भ्यसो भ्याम् । ७।१।३०

युष्मद् अस्मद् यदा शब्दः प्रत्ययो भ्यम् परे यदा ।
भ्यम् भवेद् वा समादेशः अभ्यम् वापि भवेत् भ्यसः ॥ ९५४
यदा युष्मद् यदा भ्यस् च युष्मभ्यं च पदं भवेत् ।
अस्मद् यदा यदा भ्यस् च स्याद् अस्मभ्यः पदं तदा ॥ ९५५
भ्यसो भ्यम् च स्थितं सूत्रं संशयस्तु भवेदिह ।
समादेश इह स्याद् भ्यम् अभ्यम् स्यादथवा पुनः ॥ ९५६
सूत्रमिदं द्विधा छेत्तुं शक्यं भवेदिति स्थितिः ।
"भ्यसः भ्यम्" च भवेच्छेदः "भ्यसः अभ्यम्" भवेदपि ॥ ९५७

"भ्यसः भ्यम्" चेद् भवेच्छेदः भ्यमिह चेत् भवेत् पुनः ।
"शेषे लोपः" स्थितं सूत्रं रूपद्वयं तदा भवेत् ॥ ९५८
दकारस्य यदा लोपो युष्म भ्यम् स्यात् तदा पुनः ।
अदो लोपो यदा तत्र युष्म् भ्यम् भवेत् पुनस्तदा ॥ ९५९

"भ्यसः अभ्यम्" यदा छेदः स्याद् अभ्यम् च यदा पुनः ।
"शेषे लोपः" स्थितं सूत्रं रूपद्वयं तदापि च ॥ ९६०
दकारस्य यदा लोपः युष्म अभ्यम् तदा भवेत् ।
अदो लोपो यदा तत्र युष्म् अभ्याम् च भवेत्तदा ॥ ९६१

युष्मद् यदा भवेत्तत्र रूपचतुष्टयं भवेत् ।
अष्मद् यदा भवेत्तत्र भवेदेवं तदापि च ॥ ९६२

पूर्व्वपक्षः

प्रथमं चेद् भवेद् रूपं "युष्म भ्यम्" चेद् भवेदिह ।
सूत्रं "बहुवचने" च तदा तत्र प्रयुज्यते ॥ ९६३
एकारः स्यात् तथा तत्र युष्मेभ्यम् स्यात् पदं तदा ।
तत् पदं न भवेदिष्टम् अनिष्टं तु तदा भवेत् ॥ ९६४

उत्तरपक्षः

सूत्रं "बहुवचने" च नेह तावत् प्रयुज्यते ।
एकं यदि भवेदाङ्गम् अन्यदाङ्गं भवेन्न च ॥ ९६५
"शेषे लोपः" प्रयुक्तं च सूत्रमाङ्गं भवेदिदम् ।
आङ्गं "बहुवचने" च तस्मादिदं न युज्यते ॥ ९६६
एकारो न भवेत्तत्र युष्मेभ्याम् न भवेत् पदम् ।
युष्मभ्याम् स्यात् पदं तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ ९६७

द्वितीयश्चेद् भवेद् पक्षः "युष्म् भ्याम्" यदा भवेत् ।
न तत्र च भवेत् पदं पदं तत्र न लभ्यते ॥ ९६८

तृतीयश्च यदा पक्षः "युष्म अभ्यम्" यदा भवेदिह ।
युष्मभ्यम् स्यात् पदं तत्र पदमिष्टं भवेत् तदा ॥ ९६९

चतुर्थश्च यदा पक्षः "युष्म् अभ्यम्" च भवेद् यदा ।
युष्मभ्यम् स्यात् पदं तत्र पदमिष्टं तदापि च ॥ ९७०

अष्मद् भ्यम् च यदा तत्र भवेदेव तदापि च ।
अष्मभ्यम् स्यात् पदं तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ ९७१
युष्मद् अष्मद् यदा शब्दः ङसिर्यदा भवेत् परे ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ ९७२

३९६। **एकवचनस्य च।** ७।१।३२

युष्मद् अष्मद् यदा शब्दः तदा स्याद् अत् इति स्थितिः ।
पञ्चम्यामेकवचनं यदा परे प्रवर्त्तते ॥ ९८३

युष्मद् यदा भवेच् शब्दः पदं त्वत् च तदा भवेत् ।
अष्मद् यदा भवेच् शब्दः पदम् मत् च भवेत् तदा ॥ ८७४

युष्मद् यदा यदा भ्याम् स्यात् युवाभ्याम् च पदं भवेत् ।
युष्मद् यदा यदा भ्याम् स्यात् आवाभ्याम् स्यात् पदं तदा ॥ ९७५
युष्मदष्मद् यदा शब्दः प्रत्ययो भ्यस् परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रवर्त्तते ॥ ९७६

३९७। **पञ्चम्या अत्।** ७।२।३१

युष्मदष्मद् यदा शब्दः पञ्चम्यां भ्यस् परे यदा ।
समादेशस्तदा स्यादत् इति स्थितिर्भवेदिह ॥ ९७७

युष्मद् यदा भवेच् शब्दः पदं युष्मत् तथा भवेत् ।
अष्मद् यदा भवेच् शब्दः पदम् अष्मत् भवेत् तथा ॥ ९७८
युष्मद् अष्मद् यदा शब्दः प्रत्ययो ङस् यदा परे ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ ९७९

३९८। **तवममौ ङसि।** ७।२।९६

युष्मदष्मद् यदा शब्दः प्रत्ययो ङस् परे यदा ।
अनयोर्मपर्य्यन्तस्य तव मम भवेत् तदा ॥ ९८०

युष्मद् अष्मद् यदा तत्र तत्र मम भवेद् यदा ।
सूत्रं पुनर्भवेद् योज्यं यथा परे प्रदर्शितम् ॥ ९८१

३९९। **युष्मदष्मद्भ्याम् ङसोऽश्।** ७।१।२७

युष्मद् अष्मद् यदा शब्दः प्रत्ययो ङस् परे यदा ।
समादेशो ङसः स्थाने तदा स्याद् अश् इति स्थितिः ॥ ९८२

तव अश् स्यात् तदा तत्र मम अश् स्यात् तदा पुनः ।
"अतोगुणे" भवेद् योज्यं तव मम भवेद् तदा ॥ ६८३

युष्मदष्मद् यदा शब्दः प्रत्यय ओस् परे यदा ।
युवयोरावयोः स्याच्च तथा तया पदं भवेत् ॥ ६८४

युष्मद् अष्मद् यदा शब्दः प्रत्यय आम् यदा परे ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं तदा भवेत् ॥ ६८५

४०० । साम आकम् । ७।१।३३

युष्मद अष्मद् यदा शब्दः प्रत्ययः आम् परे यदा ।
साम आकम् तदा तत्र समादेशः प्रयुज्यते ॥ ६८६

युष्मद् यदा भवेच्च शब्दः युष्माकं च पदं भवेत् ।
अष्मद् यदा भवेच्च शब्दः अष्माकं स्यात् पदं तदा ॥ ६८७

पूर्व्वपक्षः

"साम" इति पदं सूत्रे मुनिनेह प्रयोजितम् ।
"साम" इति सुटा तत्र विधानं च न युज्यते ॥ ६८८
"युष्मद् आम् स्याद् यदा रूपम् "अष्मद् आम" स्याद यदा पुनः ।
अवर्णान्तात् परत्वं न तस्मात् सुट् न प्रसज्यते ॥ ६८९
यदा तत्र भवेद् आकम् न सुट् तदा भवेदिह ।
न यदा सुट् तदा सुटा विधानं च न युज्यते ॥ ६९०
यस्मिन् काले भवेद् आकम् तस्मिन् काले न सुट् स्थितम् ।
न यदा सुट् तदा सुटा विधानं वा भवेत् कथम् ॥ ६९१

उत्तरपक्षः

प्रक्रियायां प्रवृत्तायां पश्चाच्च सुट् भविष्यति ।
भाविनं सुटमादाय विधानं कुरुते मुनिः ॥ ६९२
प्रक्रियायां यदा सूत्रं "शेषे लोपः" प्रसज्यते ।
दकारस्य तदा तत्र भवेत् खलु विलोपनम् ॥ ६९३
युष्म आम् स्यात् तदा रूपम् अष्म आम् स्यात् तदा पुनः ।
"आमि" चेति प्रयोज्यं स्यात् सुट् तदा च प्रसज्यते ॥ ६९४
एवमिह यदा पश्चात् आमि सुट् च प्रवर्त्तते ।
एवमिह यदा पश्चात् आम् भवेच्च सुटा सह ॥ ६९५

सुटा सह तदा तावद आम आकम् भवेदिह ।
मिलितयोस्तयोस्तत्र भवेद् आकमिति स्थितिः ॥ ৯৯৬
मिलितयोस्तयोस्तत्र भवेद् आकम् यदा पुनः ।
सुट् तदा च पृथक् स्थातु प्रसरं लभते न हि ॥ ৯৯৭
मिलितयोस्तयोस्तत्र समादेशो भवेद् यदा ।
पृथक् सत्त्वं सुटस्तत्र निवृत्तं स्याद् यदा पुनः ॥ ৯৯৮
भविष्यतः सुटस्तत्र निवृत्तिः स्याद् यथा खलु ।
मुनिना च तथा सूत्रे विधानं क्रियते सुटा ॥ ৯৯৯

"साम आकम्" भवेत् सुटा सूत्रं न चेत् तथा भवेत् ।
विना सुटम् "आम आकम्" इति सूत्रं भवेद् यदि ॥ ১০০০
अनिष्टं तु तदा तत्र महद् आपतितं भवेत् ।
इष्टं पदं यदत्र स्यात् तदिह च न सिध्यति ॥ ১০০১
प्रक्रियायां यदा सूत्रं "शेषे लोपः" प्रयुज्यते ।
दकारस्य यदा तत्र भवेन् खलु विलोपनम् ॥ ১০০২
युष्म आम् स्यात् तदा रूपम् अस्म आम् स्यात् तदा पुनः ।
युष्म आकम् भवेत् पश्चात् अस्म आकम् पुनर्भवेत् ॥ ১০০৩
"आमि" चेति भवेद् योज्यम् सुट् तदा च प्रसज्यते ।
भवेद् एत्वं भवेन् षत्वं भवेद् द्वयं यथायथम् ॥ ১০০৪
युष्मेषाकम् पदं च स्याद् अस्मेषाकं भवेत् पदम् ।
अनिष्टं तु तदा तत्र महदापतितं भवेत् ॥ ১০০৫
युष्माकं च पदमिष्टं तदिह च स सिध्यति ।
अस्माकं च पदमिष्टं न सिध्यति पुनश्च तत् ॥ ১০০৬
सुटा यदा विधानं स्यात् निवृत्तिः स्यात् तदा सुटः ।
युष्माकम् स्यात् पदं तावत् अस्माकं च पदं भवेत् ॥ ১০০৭
त्वयि भवेत् पदं तत्र मयि भवेत् पदं पुनः ।
युवयोः स्यात् पदं तत्र पदं स्यादावयोस्तथा ॥ ১০০৮
युष्मासु स्यात् पदं तावद् अस्मासु च पदं भवेत् ।
सर्व्वासु च विभक्तिषु पदं मया प्रदर्शितम् ॥ ১০০৯
युष्मद् अस्मद् यदा शब्दः समासे च प्रवर्त्तते ।
तदा पदं कथं सिध्येद् इति प्रश्नो भवेदिह ॥ ১০১০

"त्वमौ" चेति स्थितं सूत्रं तेन पदं प्रसिध्यति ।
"युवावौ" च स्थितं सूत्रं सिध्यति च पदं तथा ॥ १०११
"त्वमावेकवचने" च सूत्रमिह स्थितं च यत् ।
तत्रै "कवचन"शब्दः योगिको गृह्यते खलु ॥ १०१२
"युवावौ द्विवचने" च सूत्रमिह स्थितं च यत् ।
तत्र "द्विवचन"-- शब्दः योगिको गृह्यते पुनः ॥ १०१३
युष्मद् अष्मद् यदा तत्र समासे च प्रयुज्यते ।
व्याख्यामिमां समाश्रित्य तदा गतिर्भवेदिह ॥ १०१४
इह च कारिकाः काश्चित् प्राचीनानां स्थिताः खलु ।
सव्याख्याः कारिकाश्च ताः दर्शयामि परे पुनः ॥ १०१५

कारिका

समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदष्मदो ।
समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत् स्तो युवावौ त्वमावपि ॥ १

व्याख्या

एके यदा भवेद् युष्मद् अष्मद एके यदा भवेत् ।
पदस्य च समस्तस्य संख्या वा स्याद् यथा तथा ॥ १०१६
"त्वमौ" चेति स्थितं सूत्रं तदेव हि प्रयुज्यते ।
त्वमौ तत्र समादेशौ तदा स्यातामिति स्थितिः ॥ १०१७
सु जश् ङे ङस् इति तत्र विहाय च चतुष्टयम् ।
सप्तदशविभक्तिषु शिष्टासु च विधिर्भवेत् ॥ १०१८
द्वित्वे यदा भवेद् युष्मद् अष्मद् द्वित्वे भवेद् यदा ।
पदस्य च समस्तस्य संख्या वा स्यात् यथा तथा ॥ १०१९
"युवावौ" च स्थितं सुत्रं तदेव हि प्रयुज्यते ।
युवावौ च समादेशौ तदा स्यातामिति स्थितिः ॥ १०२०
सु जश् ङे ङस् इति तत्र विहाय च चतुष्टयम् ।
सप्तदशविभक्तिषु शिष्टासु च विधिर्भवेत् ॥ १०२१

कारिका

सु-जश्-ङे-ङस्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते ।
"त्वाहौ" "यूयवयौ" "तुभ्यमह्यौ" "तवममा"वपि ॥ २

व्याख्या

एके यदा भवेद् युष्मद् अस्मद् एके भवेद् यदा ।
पदस्य च समस्तस्य संख्या वा स्याद् यथा तथा ॥ १०२२
सु यदा स्यात् तदा "त्वाहौ" सूत्रं खलु प्रयुज्यते ।
जश् यदा स्यात् तदा तत्र "यूयवयौ" प्रवर्त्तते ॥ १०२३
ङे यदा स्यात् तदा तत्र "तुभ्यमह्यौ" भवेत् पुनः ।
ङस् यदा स्यात् तदा तत्र "तवममौ" प्रसज्यते ॥ १०२४
चतुर्षु च विभक्तिषु पदं तथा प्रसिध्यति ।
सप्तदशसु यथा सुस्तथा पूर्व्वं प्रदर्शितम् ॥ १०२५

द्वित्वे यदा भवेद् युष्मद् अस्मद् द्वित्वे भवेद् यदा ।
पदस्य च समस्तस्य संख्या वा स्यात् यथा तथा ॥ १०२६
सु यदा स्याद तदा "त्वाहौ" सूत्रं खलु प्रयुज्यते ।
जश् यदा स्यात् तदा तत्र "यूयवयौ" प्रवर्त्तते ॥ १०२७
ङे यदा स्यात् तदा तत्र "तुभ्यमह्यौ" पुनर्भवेत् ।
ङस् यदा स्याद् तदा तत्र "तवममौ" प्रवर्त्तते ॥ १०२८
चतुर्षु च विभक्तिषु पदं तथा प्रसिध्यति ।
सप्तदशसु यथा स्युस्तथा पूर्व्वं प्रदर्शितम् ॥ १०२९

कारिका

एते परत्वाद् बाधन्ते युवावौ विषये द्वके ।
त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्व्वविप्रतिषेधतः ॥ ३

व्याख्या

पूर्व्वपक्षः

द्वित्वे यदा भवेद् युष्मद् अस्मद् द्वित्वे भवेत् यदा ।
सु जश् ङे ङस् यदा तत्र "युवावौ" स्यात् तदापि च ॥ १०३०
एके यदा भवेद् युष्मद् अस्मद् एके यदा भवेत् ।
सु जश् ङे ङस् यदा तत्र "त्वमौ" भवेत् तदापि च ॥ १०३१

उत्तरपक्षः

द्वित्वे यदा भवेद् युष्मद् अस्मद् द्वित्वे यदा भवेद् ।
सु जश ङे ङस् यदा तत्र "युवावौ" तु न युज्यते ॥ १०३२

"युवावौ" च स्थितं पूर्व्वं "त्वाहा"—दिकं परे स्थितम् ।
वाधितं च भवेत् पूर्व्वं परमेव प्रवर्त्तते ॥ १०३३
एके यदा भवेद् युष्मद् अष्मद् एके यदा भवेत् ।
सु जश् ङे ङस् यदा तत्र "त्वमौ" तदा न युज्यते ॥ १०३४
"त्वमौ" परे स्थितं सत्यं तथापि तद् न युज्यते ।
सत्यपि विप्रतिषेधे क्वचित् पूर्व्वं प्रवर्त्तते ॥ १०३५

कारिका

द्व्येकसङ्ख्यः समासार्थौ वह्वर्थे युष्मदष्मदी ।
तयोरेद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ च न ॥ ४

व्याख्या

युष्मद् अष्मद् यदा तत्र वहुत्वे च प्रवर्त्तते ।
एकत्वम् अथवा द्वित्वं समासार्थौ भवेद् यदा ॥ १०३६
"युवावौ" च "त्वमौ" तत्र तदा खलु न युज्यते ।
एकत्वमथवा द्वित्वं युष्मदो न न चाष्मदः ॥ १०३७
एकत्वं चेद् भवेदर्थस्तदा "त्वमौ" प्रवर्त्तते ।
युष्मदश्चाष्मदस्तत्र न चैकत्वं स्थितं खलु ॥ १०३८
द्वित्वं यदा भवेदर्थो "युवावौ" च तदा भवेत् ।
युष्मदश्चाष्मदस्तत्र न हि द्वित्वं स्थितं खलु ॥ १०३९
एकत्वम् अथवा द्वित्वं कारणं न यदा स्थितम् ।
"त्वमौ" चेति "युवावौ" वा तदा कार्य्यं भवेत् कथम् ॥ १०४०

युष्मद् अष्मद् यदा शब्दः समासे च प्रवर्त्तते ।
पदं यदा भवेत् साध्यं कारिका च भवेत् तदा ॥ १०४१
कारिकां तु समाश्रित्य साध्यं पदं यथायथम् ।
पदं यथा भवेत् तत्र तथा परे प्रदर्शितम् ॥ १०४२

अतियुष्मद् = अतिक्रान्तस्त्वाम् (युष्मद् एकत्वे)
अति-अष्मद् = अतिक्रान्तः माम् (अष्मद् एकात्वे)

प्रथमा

अतित्वम् स्याद् अतित्वाम् स्यात् अतियूयम् पदं भवेत् ।
अत्यहं स्याद् अतिमाम् स्यात् अतिवयं भवेत् पदम् ॥ १०४३

द्वितीया

अतित्वाम् स्यात् अतित्वाम् स्यात् अतित्वान् च पदं भवेत् ।
अतिमाम् स्यात् अतिमाम् स्यात् अतिमान् च भवेत् पदम् ॥ १०४४

तृतीया

अतित्वया अतित्वाभ्याम् अतित्वाभिः पदं भवेत् ।
अतिमया अतिमाभ्याम् अतिमाभिः भवेत् पदम् ॥ १०४५

चतुर्थी

अतितुभ्यम् अतित्वाभ्याम् अतित्वभ्यं पदं भवेत् ।
अतिमह्यम् अतिमाभ्याम् अतिमभ्यं भवेत् पदम् ॥ १०४६

पञ्चमी

अतित्वत् स्यात् अतित्वभ्याम् अतित्वत् च पदं भवेत् ।
अतिमत् स्यात् अतिमभ्याम् अतिमत् च भवेत् पदम् ॥ १०४७

षष्ठी

अतितव अतित्वयोः अतित्वाकम् पदं भवेत् ।
अतिमम अतिमयोः अतिमाकं भवेत् पदम् ॥ १०४८

सप्तमी

अतित्वयि अतित्वायोः अतित्वासु पदं भवेत् ।
अतिमयि अतिमयोः अतिमासु भवेत् पदम् ॥ १०४९

अतियुष्मद् = अतिक्रान्तो युवाम् (युष्मद् द्वित्वे)

अति-अष्मद् — अतिक्रान्त आवाम् (अष्मद् द्वित्वे)

प्रथमा

अतित्वम् स्याद् अतियुवाम् अतियूयं पदं भवेत् ।
अत्यहम् स्यात् अत्यावाम् स्याद् अतिवयं भवेत् पदम् ॥ १०५०

द्वितीया

अतियुवाम् अतियुवाम् अतियुवान् पदं भवेत् ।
अत्यावाम् स्याद् अत्यावाम् स्याद् अत्यावान् च भवेत् पदम् ॥ १०५१

तृतीया

स्यादतियुवया तत्र टा यदि च परे भवेत् ।
भवेद् अतियुवाभ्याम् च यदा भ्याम् च भवेत् परे ॥ १०५२
भवेद् अतियुवाभिश्च भिस् यदि स्यात् परे पुनः ।
युष्मद् यदा भवेद् द्वित्वे तदा पदं भवेत्-तथा ॥ १०५३

अत्यावया पदं च स्याद् अत्यावाभ्याम् पदं भवेत् ।
अत्यावभिः पदं च स्यात् अष्मद् द्वित्वे भवेद् यदा ॥ १०५४

चतुर्थी

अतितुभ्यम् पदं च स्यात् ङे यदि च परे भवेत् ।
भवेद् अतियुवभ्याम् च भ्याम् यदा च भवेत् परे ॥ १०५५
भवेद् अतियुवभ्यम् च भ्यम् यदि च परे भवेत् ।
युष्मद् यदा भवेद् द्वित्वे तदा रूपं भवेत् तथा ॥ १०५६
अतिमह्यम पदं च स्याद् अत्यस्माभ्याम् भवेत् पदम् ।
अत्यस्मभ्यम् पदं च स्याद् अस्मद् द्वित्वे यदा भवेत् ॥ १०५७

पञ्चमी

अतियुष्मद् पदं च स्यात् ङस् यदा च भवेत् परे ।
भवेद् अतियुष्माभ्याम् च भ्याम् यदा च परे भवेत् ॥ १०५८
अतियुष्मत् पदं च स्यात् भ्यम् यदि च भवेत् परे ।
युष्मद् यदा भवेद् द्वित्वे तदा रूपं तथा भवेत् ॥ १०५९
अत्यस्मत् स्यात् पदं तत्र यदा ङस् च परे भवेत् ।
अत्यस्मभ्याम् पदं च स्यात् यदा भ्याम् च भवेत् परे ॥ १०६०
अत्यस्मत् स्यात् पदं तत्र भ्यस् यदा च परे भवेत् ।
अष्मद् यदा भवेद् द्वित्वे पदं तदा भवेत् तथा ॥ १०६१

षष्ठी

अतितव पदं च स्याद् ङस् यदा च परे भवेत् ।
स्याद् अतियुष्मयोः पदम् ओस् यदा च भवेत् परे ॥ १०६२
पदं स्याद् अतियुष्माकम् आम् यदि स्यात् परे पुनः ।
युष्मद् यदा भवेद् द्वित्वे पदं तदा तथा भवेत् ॥ १०६३
अतिमम पदं च स्याद् ङस् यदा च परे भवेत् ।
अत्यस्मयाः पदं च स्यात् ओस् यदा च भवेत् परे ॥ १०६४
अत्यस्माकम् पदं च स्यात् आम् यदा च परे भवेत् ।
अष्मद् यदा भवेद् द्वित्वे तदा रूपं भवेत् तथा ॥ १०६५

सप्तमी

पदम् अतियुष्मयि स्यात् ङि परे चेत् प्रवर्त्तते ।
पदम् अतियुष्मयोः स्यात् औस् इह चेत् परे भवेत् ॥ १०६६

पदम् अतियुष्मासु स्यात् सुप् यदि च परे भवेत् ।
युष्मद् यदा भवेद् द्वित्वे तदा रूपं भवेत् तथा ॥ १०६७
अत्यस्मयि पदं च स्याद् अत्यस्मयोः पदं भवेत् ।
अत्यस्मासु पदं च स्याद् अस्मद् द्वित्वे भवेद् यदा ॥ १०६८
अतियुष्मद् — अतिक्रान्तो युष्मान् (युष्मद् बहुत्वे)
अति अस्मद् — अतिक्रान्तः अस्मान् (अस्मद् बहुत्वे)

प्रथमा

अतित्वम् स्याद् अतियुष्माम् अतियूयं पदं भवेत् ।
अत्यहम् स्याद् अत्यस्माम् स्यात् अतिवयं भवेत् पदम् ॥ १०६९

द्वितीया

अतियुष्माम् अतियुष्माम् अतियुष्मान् पदं भवेत् ।
अत्यस्मान् स्याद् अत्यस्माम् स्यात् अत्यस्मान् च भवेत् पदम् ॥ १०७०

तृतीया

स्याद् अतियुष्मया तत्र टा यदि च परे भवेत् ।
पदम् अतियुष्माभ्याम् स्यात् भ्याम् यदि च भवेत् परे ॥ १०७१
पदं स्याद् अतियुष्माभिः भिस् यदि च परे भवेत् ।
बहुत्वे च यदा युष्मद् तदा पदं भवेत् तथा ॥ १०७२
अत्यस्मया पदं च स्याद् टा यदि च भवेत् परे ।
पदं भवेद् अत्यस्माभ्याम् भ्याम् यदि च परे भवेत् ॥ १०७३
पदं भवेद् अत्यस्माभिः भिस् यदि च भवेत् परे ।
अस्मद् यदा बहुत्वे स्यात् पदं तदा तथा भवेत् ॥ १०७४

चतुर्थी

अतितुभ्यम् पदं च स्याद् ङे यदा च परे भवेत् ।
पदं स्याद् अतियुष्माभ्याम् भ्याम् यदा च भवेत् परे ॥ १०७५
पदं स्याद् अतियुष्मभ्यम् भ्यम् यदा च परे भवेत् ।
अस्मद् यदा बहुत्वे स्याद् पदं तदा भवेत् तथा ॥ १०७६
अतिमह्यम् पदं च स्याद् ङे यदा च परे भवेत् ।
पदं स्याद् अत्यस्मभ्यम् च भ्यम् यदा च भवेत् परे ॥ १०७७
अत्यस्मभ्यम् पदं च स्यात् भ्यस् यदा च परे भवेत् ।
अस्मद् यदा बहुत्वे स्यात् तदा रूपं भवेत् तथा ॥ १०७८

पञ्चमी

अतियुष्मत् पदं च स्यात् ङसि यदा भवेत् परे ।
पदं स्यादतियुष्माभ्याम भ्याम् यदा च परे भवेत् ॥ १०७९
अतियुष्मत् पदं च स्यात् भ्यस् यदा च भवेत् परे ।
युष्मद् यदा वहुत्वे स्यात् तदा रूपं भवेत् तथा ॥ १०८०
अत्यस्मत् स्यात् पदं तत्र ङसि यदा परे भवेत् ।
अत्यस्माभ्याम पदं च स्यात् भ्याम् यदा च भवेत् परे ॥ १०८१
अत्यस्मत् स्यात् पदं तत्र भ्यस् यदा च परे भवेत् ।
अस्मद् यदा वहुत्वे स्यात् तदा पदं तथा भवेत् ॥ १०८२

षष्ठी

अतितव पदं च स्याद् ङस् यदा च परे भवेत् ।
पदं स्याद् अतियुष्मयो ओम् यदा च भवेत् परे ॥ १०८३
पदं स्याद् अतियुष्पाकम् आम् यदा च परे भवेत् ।
युष्मद् यदा वहुत्वे स्यात् तदा पदं भवेत् तथा ॥ १०८४
अतिमम पदं च स्यात् ङस् यदा च परे भवेत् ।
अत्यस्मयोः पदं च स्यात् ओम् यदा च भवेत् परे ॥ १०८५
अत्यस्माकम् पदं च स्यात् आम् यदा च परे भवेत् ।
अस्मद् यदा वहुत्वे स्यात् तदा रूपं भवेत् तथा ॥ १०८६

सप्तमी

स्याद् अतियुष्मस् च तत्र ङि यदि च भवेत् परे ।
पदं स्याद् अतियुष्मयोः ओस् यदि च परे भवेत् ॥ १०८७
पदं स्याद् अतियुष्मासु सुप् यदा च परे भवेत् ।
युष्मद् यदा वहुत्वे स्यात् तदा रूपं भवेत् तथा ॥ १०८८
अत्यस्मयि पदं च स्यात् ङि परे चेत् प्रवर्त्तते ।
अत्यस्मयोः पदं च स्यात् ओस् परे च भवेद् यदा ॥ १०८९
अत्यष्मासु पदं च स्यात् सुप् परे चेत् प्रवर्त्तते ।
अस्मद् यदा वहुत्वे स्यात् तदा रूपं भवेत् तथा ॥ १०९०

४०१ । पदस्य । ८।१।१६

अधिकारे स्थितं सूत्रम् अधिकारो विधीयते ।
इतश्च प्रागपदान्ताद् यत् स्यात् तत् स्यात् पदस्य हि ॥ १०९१

४०२ । पदात् । ८।१।१७

अधिकारे स्थितं सूत्रम् अधिकारो विधीयते ।
"प्राक्कुत्सने" स्थितं सूत्रं ततः प्राग् यत् पदात् हि तत् ॥ १०९२

४०३ । अनुदात्तं सर्व्वमपादादौ । ८।१।१८

अधिकारे स्थितं सूत्रं एवमधिकृतं भवेत् ।
अनुदात्तमपदादौ सर्व्वमिति त्रयं च तत् ॥ १०९३

४०४ । युष्मदस्मदोः षष्ठी-चतुर्थी-द्वितीयास्थयोः वाम्-नावौ । ८।१।२०

यदा षष्ठी चतुर्थी स्यात् द्वितीया स्याद् यदा पुनः ।
युष्मदो वाम् भवेद् द्वित्वे नौ द्वित्वे चास्मदो भवेत् ॥ १०९४
अनुदात्तो भवेत् वाम् सः अनुदात्तः स नौ पुनः ।
पदात् परमपादादौ विधिश्चायं प्रयुज्यते ॥ १०९५

४०५ । बहुवचनस्य वस्नसौ । ८।१।२१

यदा षष्ठी-चतुर्थी स्यात् द्वितीया स्याद् यदा पुनः ।
युष्मदो वस् बहुत्वे स्याद् अस्मदो नस् तथा भवेत् ॥ १०९६
अनुदात्तो भवेद् वस् सः अनुदात्तः स नस् पुनः ।
पदात् परमपादादौ विधिश्चायं प्रयुज्यते ॥ १०९७

४०६ । ते मे एकवचनस्य । ८।१।२२

यदा षष्ठी चतुर्थी स्यात् स्यादेकवचनं यदा ।
युष्मदस्ते भवेत्तत्र मे भवेत् अस्मदः पुनः ॥ १०९८
अनुदात्तो भवेत् ते स अनुदात्तः स मे भवेत् ।
पदात् परम् अपादादौ विधिश्चायं प्रयुज्यते ॥ १०९९

४०७ । त्वामौ द्वितीयायाः । ८।१।२३

द्वितीया स्याद् यदा तत्र स्यादेकवचनं यदा ।
युष्मदस्त्वा भवेत्तत्र मा तत्र चास्मदो भवेत् ॥ ११००
अनुदात्तो भवेत् त्वा सः अनुदात्तः स मा पुनः ।
पदात् परमपादादौ विधिश्चायं प्रयुज्यते ॥ ११०१
कथमिह प्रयोगः स्यात् तदुच्यते परं पुनः ।
प्राचीनाः कारिकाः काश्चिद् प्रदीयन्ते यथास्थितम् ॥ ११०२

"श्रीशस्त्वाऽवतु माऽपीन्द्र दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः।
स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः॥ ११०३
सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः।
सोऽव्याद् वो नः शिवं वो नो दद्यात् सेव्योऽत्र वः स नः"॥ ११०४

पदात् परमिति प्रोक्तं वाक्यादौ न भवेत्ततः।
"त्वां पातु" च प्रयोगः स्यात् "त्वा पातु" न प्रयुज्यते॥ ११०५
पुनः प्रोक्तम् "अपादादौ" पादादौ न भवेत्ततः।
"अस्मान् कृष्णः" प्रयोगः स्यात् नसित्येवं भवेन्न च॥ ११०६
"स्थ"-ग्रहणं कृतं सूत्रे विभक्तिश्चेद् तदा भवेत्।
"युष्मत्पुत्र" विभक्तिर्न तस्माद् "तव" न युज्यते॥ ११०७

समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः (वा)

युष्मदश्चास्मदस्तत्र समादेशा भवन्ति ये।
एकवाक्ये सदा ते स्युः निघातेऽपि तथैव च॥ ११०८
एकतिङ् चेद् भवेद् वाक्यम् एकवाक्यं तदा भवेत्।
निघात एकवाक्ये स्यात् वामादिकं तथैव च॥ ११०९
"हे राम ओदनं पच भक्ष्यं तव भविष्यति।"
एकवाक्यं न तावत् स्यात् तस्मात् "ते" न प्रयुज्यते॥ १११०
"शालीनामोदनं तेऽहं दास्यामि च सुनिश्चयम्।"
एकवाक्यं भवेदत्र तस्मात् "ते" च प्रयुज्यते॥ ११११

एते वाम्नावादयः आदेशा
अनन्वादेशे वा वक्तव्याः (वा)

वामादिकं विभाषा स्यात् अन्वादेशो न चेद् भवेद्।
अन्वादेशो यदा तत्र नित्यं खलु भवेद् विधिः॥ १११२
"धाता ते भक्तो भवति" इत्येवं च प्रयुज्यते।
धाता तव भक्तश्चेति प्रयोगोऽपि भवेत् खलु॥ १११३
विभाषा च प्रयोगः स्यात् इह खलु निदर्शने।
अन्वादेशो न तावत् स्यात् "ते" "तव" च तथा भवेत्॥ १११४
अन्वादेशो यदा तत्र नित्यं खलु भवेद् विधिः।
"तस्मै ते नम" इत्यत्र नित्यं "ते" च प्रयुज्यते॥ १११५

४०८। न चवाहाहैवयुक्ते। ८।१।२४

यदि "च" स्यात् यदि "वा" स्यात् "अह" "न" च भवेद् यदि।
"एवं" यदि भवेत्तत्र समादेशो न युज्यते॥ १११६
"रक्षतु हरिस्त्वां मां च" भवेदिह निदर्शनम्।
त्वां मामिह प्रयोगः स्यात् "त्वा" "मा" खलु न युज्यते॥ १११७
"युक्त" इति पदं सूत्रे मुनिनेह प्रयोजितम्।
साक्षाद्योगे निषेधः स्यात् गौणे न च निषेधनम्॥ १११८
"हतो हरिश्च मे स्वामो" भवेदिह निदर्शनम्।
इह योगो भवेद् गौणस्तस्मात् "ने"ति न युज्यते॥ १११९

४०९। पश्यार्थैश्चानालोचने। ८।१।२५

ज्ञानं यदि प्रतीतं स्यात् चाक्षुषं न भवेद् यदि।
तदा न ते समादेशाः "वामादिकं तदा च न॥ ११२०
निदर्शनं भवेत्तावत् "चेतसा त्वां समीक्षते"।
इह ज्ञानं भवेदर्थः न ज्ञानं चाक्षुषं पुनः॥ ११२१

अपि गौणे च सम्बन्धे निषेधोऽयं प्रवर्त्तते।
"भक्तस्तत्र रूपं ध्यायेद्" गौणेऽपि च निषेधनम्॥ ११२२
चाक्षुषं चेद् भवेद् ज्ञानं समादेशो भवेत् खलु।
भक्तस्त्वा चक्षुषा खलु पश्यतीति निदर्शनम्। ११२३

४१०। सपूर्व्वायाः प्रथमाया विभाषा। ८।१।२६

प्रथमान्तात् पदात् पूर्व्वं पदमन्यद् यदा भवेत्।
समादेशो विभाषा स्यात् आवादेशो स्थितेऽपि च॥ ११२४
निदर्शनं भवेदत्र यथा परे प्रदर्शितम्।
"भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम्॥ ११२५

विधिस्तावद् विभाषा च पुनरिह प्रवर्त्तते।
तस्मात् त्वा च भवेदत्र तस्मादत्र भवेच्च मा॥ ११२६
अपादादौ यदा च स्याद् वामादिकं प्रयुज्यते।
इह तावत् मया पूर्व्वमेतत् खलु प्रदर्शितम्॥ ११२७
"अग्रे तव" यदा च स्यात् अपादादौ तदा भवेत्।
पदं ते च तदा तत्र भवेत् प्राप्तमिति स्थितिः॥ ११२८

पदं "ते" च न तत्र स्यात् पदं "ते" च न युज्यते ।
विषये च पुनस्तस्मिन् सूत्रं परं प्रवर्त्तते ॥ ११२९

४११ । साऽमन्त्रितम् । २।३।४८

प्रथमा सम्बोधने च यदा खलु प्रयुज्यते ।
प्रथमान्तं पदं तत्र भवेद् आमन्त्रितं तदा ॥ ११३०

४१२ । आमन्त्रितं पूर्व्वमविद्यमानवत् । ८।१।७२

आमन्त्रितं स्थितं पूर्व्वं न स्थितमिव मन्यते ।
स्थिते तस्मिन् भवेद् यत् च न तदिह भवेत् खलु ॥ ११३१
असति यद् भवेत् कार्य्यं तत् कार्य्यं च पुनर्भवेत् ।
वामादिकः समादेशः प्रकृते च न युज्यते ॥ ११३२

"अग्ने तव" यदा तत्र "अग्ने" भवेदामन्त्रितम् ।
स्थितमपि स्थितं न तत् अपादादौ ततश्च न ॥ ११३३
अपादादौ यतो न स्यात् वावादिकं न युज्यते ।
पदं "तव" भवेत्तत्र पदं "ते" तु भवेन्न च ॥ ११३४
आमन्त्रितं स्थितं पूर्व्वं न स्थितमेव मन्यते ।
स्थिते तस्मिन् भवेद् यच्च न तदिह भवेत् खलु ॥ ११३५
असति यद् भवेत् कार्य्यं तत् कार्य्यं च पुनर्भवेत् ।
आमन्त्रितनिघातो न न तिङन्तनिघातनम् ॥ ११३६

४१३ । नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् । ८।१।७३

समानाधिकरणं चेद् आमन्त्रितं भवेत् परे ।
विशेष्यम् अविद्यमानवत् न हि तदा मतं भवेत् ॥ ११३७
हरे दयालो नः पाहि भवेदिह निदर्शनम् ।
अग्ने तेजस्विन् इति च निदर्शनं परं भवेत् ॥ ११३८

४१४ । विभाषितं विशेषवचने । ८।१।७४

समानाधिकरणं चेद् आमन्त्रितं भवेत् परे ।
विशेष्यं यद् वहुत्वे स्यात् नाविद्यमानवत् हि तत् ॥ ११३९
स्याद् "यूयं प्रभवो देवाः शरण्या" हि निदर्शनम् ।
"युष्मान् भजे वो भजे" स्यात् समादेशो विभाषया ॥ ११४०

सुपाद्

सुपाद् सुपात् सुपादौ स्यात् सुपादः स्यात् पदं तथा ।
सुपादम् स्यात् सुपादौ स्यात् पदमिह यथाक्रमम् ॥ ११४१

सुपाद् यदा भवेच्च शब्दः प्रत्ययः शस् परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रवर्त्तते ॥ ११४२

४१५ । पादः पत् । ६।४।१३०

पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं प्रक्रियायां प्रवर्त्तते ।
तदवयवस्य पादः स्यात् पदादेश इति स्थितिः ॥ ११४३

सुपदः स्यात् पदं तत्र शस् यदा च परे भवेत् ।
सुपदा स्यात् पदं तत्र टा यदा च भवेत् परे ॥ ११४४

सुपाद्भ्यां स्यात् पदं तत्र सुपाद्भिश्च पदं भवेत् ।
शेषं पदं बुधैरूह्यं न विशेषः स्थितः क्वचित् ॥ ११४५

इति दान्ताः

अथ थकारान्तप्रकरणम्

अग्निमथ् (अग्नि-मन्थ + क्विप्)

अग्निमथ् स्यात् यदा शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
अग्निमत् स्यात् तदा रूपं अग्निमद् च भवेत् पुनः ॥ ११४६

अग्निमथौ पदं च स्यात् अग्निमद्भ्यां पदं भवेत् ।
अग्निमद्भिः पदं च स्यात् शेषमूह्यं पुनर्बुधैः ॥ ११४७

इति थान्ताः

प्राञ्च् (गतौ)

उपसर्गो यदा "प्र" स्यात् धातुरञ्च् गतौ यदा ।
"ऋत्विग्" इति प्रत्ययः क्विन् तदा खलु प्रयुज्यते ॥ ११४८

प्राञ्च् इति च तदा रूपं प्रजायते इति स्थितिः ।
ततः परं भवेद् योज्यं सूत्रमिह यथा परे ॥ ११४९

४१६ । अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति । ६।४।२४

प्रत्ययः कित् प्रत्ययः ङित् यदा परे प्रवर्त्तते ।
अनिदितां हलन्तानामुपधायाः प्रयाति नः ॥ ११५१

नकारस्य यदा लोपः प्राच् इति च तदा भवेत् ।
सुबादिकं ततः पश्चात् प्रयुज्यते यथायथम् ॥ ११५२

यदा प्राञ्च् स्यात् यदा सु ्यात् पदं साध्यं भवेद् यदा ।
"उगिदचां" भवेद् योज्यं रूपं प्रान्च् च तदा भवेत् ॥ ११५३
'संयोगान्तस्य" च सूत्रं च पुनरिह प्रयुज्यते ।
चकारस्य भवेल्लोङ् रूपं प्रापो हि तदा भवेत् ॥ ११५४
"क्विन्"—इति च पुनः सूत्रं ततः परं प्रयुज्यते ।
कुत्वेन च ङकारः स्यात् पदं प्राङ् हि भवेद् तदा ॥ ११५५
प्राञ्चौ भवेत् ततः पश्चात् प्राञ्चः भवेत् ततः परम् ।
प्राञ्चम् प्राञ्चौ पदं पश्चात् अनुस्वारः सवर्णता ॥ ११५६
प्राच् यदा च स्थितः शब्दः प्रत्ययः शस् परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ ११५७

४१७ । अचः । ६।४।१३८

अञ्चतेश्चेद् नलोपः स्यात् अच् यदि च प्रजायते ।
अकारस्य तदा भस्य भवेत् खलु विलोपनम् ॥ ११५८

अकारस्य यदा लोपः "प्र च्" रूपं च तदा भवेत् ।
ततः परं पुनः सूत्रं भवेद् योज्यं यथा परे ॥ ११५९

४१८ । चौ । ६।३।१३८

अकारश्च नकारश्च यदा खलु विलुप्यते ।
पूर्वस्याणस्तदा दीर्घः स्यादञ्चतौ परे खलु ॥ ११६०

अकारस्य यदा दीर्घः प्र "प्रा" तदा भवेदिह ।
प्राचः भवेत् पदं तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ ११६१

प्राचा भवेत् पदं तत्र विशेषस्तु न विद्यते ।
प्राङ्भ्यां भवेत् पदं तत्र न विशेषः स्थितः पुनः ॥ ११६२

प्रत्यञ्च्

प्रत्यङ् भवेत् पदं तत्र प्रत्यञ्चौ च पदं भवेत् ।
प्रत्यञ्चः स्यात् पदं तत्र विशेषश्च न विद्यते ॥ ११६३
प्रत्यञ्चं स्यात् पदं तत्र प्रत्यञ्चौ च पदं भवेत् ।
न विशेषः स्थितः कश्चित् न विशेषः प्रवर्त्तते ॥ ११६४
प्रत्यञ्च् भवेद् यदा शब्दः प्रत्ययः शस् भवेद् यदा ।
प्रतीचः स्यात् पदं तत्र विशेषो वर्त्तते खलु ॥ ११६५

प्रति अञ्च् शस् यदा तत्र सूत्रद्वयं प्रवर्त्तते ।
"इक" श्चेति भवेद् योज्यम् "अचः" योज्यं भवेत्तथा ॥ ११६६
अन्तरङ्गं भवेत् कार्य्यम् "इक"श्चेति यदा भवेत् ।
यण्निमित्तमकारो यः अन्तरेव स विद्यते ॥ ११६७
बहिरङ्गं भवेत् कार्य्यम् "अच"श्चेति यदा भवेत् ।
लोपो यः स्यादकारस्य तन्निमित्तं बहिश्च शस् ॥ ११६८
अन्तरङ्गं भवेत् कार्य्यं बहिरङ्गं भवेन्न च ।
अन्तरङ्गपरिभाषा पुनरिह प्रयुज्यते ॥ ११६९
परिभाषा परन्तु सा नेह खलु प्रवर्त्तते ।
"अकृते"ति परिभाषा गतिरिह भवेत् खलु ॥ ११७०
प्रतीचः स्यात् पदं तावद् "अकृते"ति यदा भवेत् ।
पदं तावत् प्रतीचः स्यादिष्टमिह सतां पुनः ॥ ११७१
प्रतीचा स्यात् पदं तत्र विशेषश्च न वर्त्तते ।
परं पदं बुधैर्ज्ञेयं नेह मया प्रदीयते ॥ ११७२

अमुमञ्चति इति

अदस्+अञ्च्+क्विन्

अमुमञ्चतीति तत्र विग्रहस्तु भवेद् यदा ।
प्रत्ययः क्विन् भवेद् योज्यः अदस् अञ्च् क्विन् तदा भवेत् ॥ ११७३
एवं यदा स्थितं तत्र शब्दः कार्य्यो भवेद् यदा ।
तदा सूत्रं भवेद् योज्यं यथा परे प्रदर्शितम् ॥ ११७४

४१९ । विष्वक्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये । ६।३।९२

अञ्चतिर्वप्रत्ययान्तो यदा परे प्रवर्त्तते ।
अनयोः सर्व्वनाम्नश्च टेरद्रि स्यात् तदा पुनः ॥ ११७५

अदस् अञ्च् क्विन् यदा तत्र टेरद्रि स्यात् यदा पुनः ।
"अदद्रि अञ्च" तदा तत्र भवेद् रूपमिति स्थितिः ॥ ११७६
अदद्रि अञ्च् यदा तत्र सन्धि र्यदा पुनर्भवेत् ।
"अदद्र्य् अञ्च्" च तदा तत्र रूपं खलु प्रजायते ॥ ११७७

अदद्र्य् अञ्च्

एवं यदा स्थितं तत्र शब्दः कार्य्यो भवेद् यदा ।
पुनः सूत्रं भवेद् योज्यं यथा परे प्रदर्शितम् ॥ ११७८

४२०। अदसोऽसेर्दादु दो मः। ८।२।८०

व्याख्यात्रयं स्थितं शास्त्रे शब्दत्रयं तथा भवेत्।
व्याख्यात्रयं च सूत्रस्य यथाक्रमं प्रदर्शितम्॥ ११७९

प्रथमा व्याख्या

दकारस्य परे यः स्यात् उद्भूत् तस्य प्रजायते।
दकारस्य पुनः मः स्यात् असान्तश्चेद् भवेद् अदस्॥ ११८०
उ इति च पदं सूत्रे मुनिनेह प्रदर्शितम्।
समाहारे भवेद् द्वन्द्व उत् ऊद् इति च गृह्यते। ११८१

ह्रस्व-व्यञ्जनयोर्ह्रस्व उकारस्य भवेदिह।
दीर्घस्य स्यात् पुनर्दीर्घ आन्तरतम्यतावशात्॥ ११८२

अदद्र्य् अञ्च् च स्थितं तत्र पूर्व्वं मया प्रदर्शितम्।
अकारश्च रकारश्च दकारात् परतो भवेत्॥ ११८३
उकारः स्यात् उकारः स्यात् तस्य तस्य पुनर्यदा।
अदद्रुय् अञ्च् तदा तत्र रूपं खलु प्रजायते॥ ११८४
दकारस्य यदा तत्र मकारश्च पुनर्भवेत्।
अमुमुय् अञ्च् तदा तत्र रूपं भवेदिति स्थितिः॥ ११८५
अमुमुयञ्च् तदा शब्दः प्रक्रियायां प्रजायते।
अमुमुयञ्च् भवेच् शब्दः सुबुत्पत्तिः ततः परम्॥ ११८६

अमुमुयञ्च्

अमुमुयञ्च् यदा शब्दः प्रत्ययः सु यदा पुनः।
अमुमुयङ् पदं तत्र विशेषश्च न दृश्यते॥ ११८७
पदम् अमुमुयञ्चौ स्यात् प्रत्यय औ भवेद् यदा।
पदम् अमुमुयञ्चः स्यात् प्रत्ययो जश् यदा परे॥ ११८८
पदम् अमुमुयञ्चं स्यात् अम् यदा च परे भवेत्।
भवेद् अमुमुयञ्चौ च प्रत्यय औट् परे यदा॥ ११८९
पदम् अमुमुईचः स्यात् शस् यदा च परे भवेत्।
पदम् अमुमुईचा स्यात् टा यदा च भवेत् परे॥ ११९०
पदम् अमुमुयग्भ्याम् स्यात् भ्याम् यदा च परे भवेत्।
परं पदं बुधेशह्यं न विशेषः स्थितः क्वचित्॥ ११९१

पूर्व्वपक्षः

पदम् अमुमुईचः स्यात् इति शसि प्रदर्शितम् ।
सन्धेरिह प्रसङ्गः स्यात् सन्धिर्न क्रियते कथम् ॥ ११९२

उत्तरपक्षः

मुत्वं तावदसिद्धं स्यात् तस्मात् सन्धिर्न वर्त्तते ।
"अदस" श्चाष्टमे तत्र षष्ठे "इकः" खलु स्थितम् ॥ ११९३

द्वितीया व्याख्या

दकारस्य परे यः स्यात् उदूत् तस्य प्रजायते ।
दकारस्य पुनः मः स्यात् असान्तश्चेद् भवेद् अदस् ॥ ११९४
द्वितीयो यो दकारः स्यात् तस्य भवेत् मकारता ।
प्रथमो यो दकारः स्यात् न तस्य हि तथा भवेत् ॥ ११९५
परिभाषा स्थिता शास्त्रे सा प्रमाणं भवेदिह ।
परिभाषा भवेदत्र यथा परे प्रदर्शितम् ॥ ११९६

अन्त्यबाधे अन्त्यसदेशस्य (वा)

अदद्र्य् अञ्च् स्यात् तदा तत्र पूर्व्वमेव प्रदर्शितम् ।
द्वितीयस्य विधिश्च स्यात् अदमुयञ्च् तदा भवेत् ॥ ११९७
अदमुयञ्च् यदा शब्दः प्रत्यय सु परे यदा ।
अदमुयञ्च् पदं च स्यात् विशेषेन स्थितः खलु ॥ ११९८

तृतीया व्याख्या

अः सेः यस्य स तावत् च बहुव्रीहौ भवेद् "असिः" ।
असेस्तस्य मकारः स्यात् नान्यस्य स्यात् मकारता ॥ ११९९

"त्यदादीनाम" इत्येवं यस्य भवेद् अकारता ।
तस्यैव हि मकारः स्यात् नान्यस्य च तथा भवेत् ॥ १२००
इह तावत् सकारस्य मकारता न जायते ।
"अद्रि" भवेत् समादेशः नहि भवेद् "अ"कारता ॥ १२०१
अकारता न तावत् स्यात् तस्मात् सूत्रं न युज्यते ।
मकारता ततो नास्ति मगर्भश्च न सिध्यति ॥ १२०२
"अदद्र्य् अञ्च्" यत् स्थितं पूर्व्वं तदेव खलु तिष्ठति ।
अदद्र्यञ्च् च भवेच् शब्दः स इह प्रकृतिर्भवेत् ॥ १२०३

अदद्र्यञ्च्

अदद्र्यञ्च् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
अदद्र्यङ् स्यात् पदं तत्र विशेषश्च न दृश्यते ॥ १२०४

प्राचीना कारिका काचित् भाष्ये खलु समुद्धृता ।
इहापि भवतां तृप्त्यै सा दीयते परे मया ॥ १२०५
"अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेहि दृश्यते ॥" १२०६

उदञ्च्

उदङ् भवेत् पदं तत्र उदञ्चौ स्यात् पदं तथा ।
उदञ्चः स्यात् पदं तत्र विशेषश्च न दृश्यते ॥ १२०७
उदञ्चं स्यात् पदं तत्र स्याद् उदञ्चौ पदं पुनः ।
उदञ्च् यदा यदा शस् स्यात् सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ १२०८

४२१ । उद ईत् । ६।४।१३९

उत्परं स्यादञ्चेश्चेत् नकारस्य विलोपनम् ।
अकारस्य तदा भस्य भवेद् ईत् च मतां मते ॥ १२०९

अकारस्य यदा स्याद् ईत् उदीचः स्यात् पदं तदा ।
उदीचा स्यात् पदं तत्र स्यादुदग्भ्याम पदं परम् ॥ १२१०
उदञ्च् यदा यदा भिस् स्यात् उदग्भिश्च पदं भवेत् ।
परं पदं बुधैरूह्यं विशेषश्च न दृश्यते ॥ १२११

सम्यञ्च्

सम्यञ्च् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ १२१२

४२२ । समः समि । ६।३।९३

अञ्चतिर्वप्रत्ययान्तः परे यदि प्रवर्तते ।
समः "समि" समादेशस्तदा खलु प्रयुज्यते ॥ १२१३

सम्यक् सम्यङ् पदं तत्र सम्यञ्चौ च पदं भवेत् ।
सम्यञ्चः स्यात् पदं तत्र विशेषश्च न दृश्यते ॥ १२१४
सम्यञ्चौ स्यात् पदं तत्र समीचः च पदं भवेत् ।
परं पदं बुधैरूह्यं विशेषश्च न दृश्यते ॥ १२१५

४२३। सहस्य सध्रिः। ६।३।९५

अञ्चतिर्वप्रत्ययान्तः परे यदि प्रवर्त्तते।
सहस्य स्यात् तदा सध्रिः रूपं सध्र्यञ्च् तदा भवेत्॥ १२१६

सध्रि + अञ्च् = सध्र्यञ्च्

सध्र्यङ् भवेत् पदं तत्र सध्र्यञ्चौ च पदं भवेत्।
सध्र्यञ्चः स्यात् पदं तत्र विशेषश्च न दृश्यते॥ १२१७
सध्रीचः स्यात् पदं तत्र सध्रीचा च पदं भवेत्।
परं पदं बुधैरूह्यं नेह मया प्रदीयते॥ १२१८

तिरस् + अञ्च् + क्विन् = तिर्य्यञ्च्

४२४। तिरसस्तिरि अलोपे। ६।३।९४

अञ्चतिर्वप्रत्ययान्तः परे यदि प्रवर्त्तते।
अकारस्य न लोपश्चेत् तिरसः स्यात् तदा "तिरि"॥ १२१९

तिरि + अञ्च् = तिर्य्यञ्च्

तिर्य्यङ् भवेत् पदं तत्र तिर्य्यञ्चौ च पदं भवेत्।
तिर्य्यञ्चः स्यात् पदं तत्र विशेषश्च न दृश्यते॥ १२२०
तिर्य्यञ्चं स्यात् पदं तत्र तिर्य्यञ्चौ च पदं भवेत्।
तिरश्चः स्यात् पदं तत्र पदमूह्यं परं बुधैः॥ १२२१

प्राञ्च् (पूजायाम्)

उपसर्गो यदा प्र स्यात् अञ्च् स्यात् पूजने यदा।
"ऋत्विग्"—इति प्रत्ययः क्विन् तदा खलु प्रयुज्यते॥ १२२२
एवं यदा स्थितं तत्र तदा प्रश्नो भवेदिह।
"अनिदिताम्" इति तत्र नकारो लुप्यते नवा॥ १२२३
एवमिह स्थिते प्रश्ने समाधानं प्रयोजनम्।
समाधाने भवेत् सूत्रं यथा परे प्रदर्शितम्॥ १२२४

४२५। नाञ्चेः पूजायाम्। ६।४।३०

अञ्चतिश्चेद भवेद् धातुः पूजा यदि प्रतीयते।
उपधाया नकारस्य न हि भवेद् विलोपनम्॥ १२२५

उपधाया नकारस्य यदा नास्ति विलोपनम्।
तदा रूपं भवेत् प्राञ्च् हि स इह प्रकृतिर्भवेत्॥ १२२६

प्राञ्च्

प्राञ्च् यदा स्यात् यदा सु स्यात् पदं प्राङ् हि तदा भवेत् ।
नलोपो न भवेत्तत्र तस्माद् न नुम् प्रयुज्यते ॥ १२२७
प्राञ्चौ भवेत् पदं तत्र पदं प्राञ्चः तथा भवेत् ।
प्राञ्चम् प्राञ्चौ भवेत्तत्र विशेषश्च न दृश्यते ॥ १२२८
यदा प्राञ्च् स्यात् यदा शस् स्यात् पदं प्राञ्चः तदापि च ।
लोपो नास्ति नकारस्य अकारोऽपि न लुप्यति ॥ १२२९
प्राचा भवेत् पदं तत्र प्राङ्भ्याम् भवेत् पदं तथा ।
प्राङ्षु प्राङ्क्षु पदं च स्यात् पदमूह्यं परं बुधैः ॥ १२३०
प्रत्यञ्च् शस् स्यात् यदा तत्र स्याद् अञ्च् पूजने यदा ।
अकारस्य न लोपः स्यात् प्रत्यञ्चः स्यात् पदं तदा ॥ १२३१
अदद्र्यञ्च् शस् यदा तत्र स्याद अञ्च् पूजने यदा ।
अकारस्य न लोपः स्यात् अमुमुयञ्च एव हि ॥ १२३२
उदञ्च् शस् स्यात् यदा तत्र स्याद् अञ्च् पूजने यदा ।
अकारस्य न लोपः स्यात् स्याद् उदञ्चा पदं तदा ॥ १२३३
अञ्च् यदि भवेत्तत्र पूजा यदि प्रतीयते ।
अकारस्य न लोपः स्यात् शसि तत्र च तत्र च ॥ १२३४

क्रुञ्च्

अल्पीभावे च कौटिल्ये धातुः क्रुञ्च् प्रवर्त्तते ।
प्रत्ययः क्विन् भवेदत्र "ऋत्विगि"ति प्रयुज्यते ॥ १२३५
नलोपस्य पुनश्चात्र "अभावो यो हि दृश्यते ।
स चापि भवेत् सिद्धः पुनरिह निपातनात् ॥ १२३६

क्रुञ्च् यदा च भवेच्च् शब्दः प्रत्ययः सु भवेद् यदा ।
पदं क्रुङ् स्यात् तदा तत्र विशेषश्च न दृश्यते ॥ १२३७
क्रुञ्चौ भवेत् पदं तत्र पदं क्रुञ्चः तथा भवेत् ।
पदं क्रुङ्भ्याम् भवेत् तत्र शेषमूह्यं पदं बुधैः ॥ १२३८

पयोमुच्

पयोमुच् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
पयोमुक् स्यात् पयोमुग् स्यात् "चोः कुरि"ति प्रयुज्यते ॥ १२३९

पयोमुचौ पदं तत्र पयोमुचः पदं भवेत् ।
शेषमूह्यं पदं बुधैः न विशेषः स्थितः क्वचित् ॥ १२४०

सुवृश्च्

सु शोभनं वृश्चतीति प्रत्ययः क्विप् प्रयुज्यते ।
"ग्रहिज्या"—च सम्प्रसारः स्यात् शब्दः सुवृश्च् तदा भवेत् ॥ १२४१
सुवृश्च् यदा भवेच्च् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
"हल्ङ्याब्भ्य"श्च भवेद् योज्यं प्रत्ययः सु विलुप्यति ॥ १२४२
सुवृश्च् तदा भवेद् रूपं व्रश्चेति युज्यते पुनः ।
चकारस्य तदा तत्र भवेत् खलु षकारता ॥ १२४३
चकारस्य षकारः स्यात् सुवृश्च रूपं तदा भवेत् ।
"स्को"रिति च पुनर्योज्यं "सः" दन्त्यश्च विलुप्यति ॥ १२४४

पूर्व्वपक्षः

दन्त्यो यदि सकारः स्यात् सूत्रं "स्कोः" युज्यते तदा ।
शकारः इह तालव्यः सूत्रं "स्कोः" युज्यते कथम् ॥ १२४५

उत्तरपक्षः

आदौ धातुर्भवेद् "व्रस्चू" दन्त्यः सः श्रूयते खलु ।
तालव्यः शो भवेत् पश्चात् "श्चुना" यदा प्रयुज्यते ॥ १२४६
दन्त्य एव सकारो हि यस्मिन्नादौ प्रवर्त्तते ।
स एव गृह्यते "व्रस्चू" आदि "व्रस्चु" हि गृह्यते ॥ १२४७
दन्त्य एव सकारो हि यदा तत्र स्थितो भवेत् ।
तदा "स्को"श्च भवेद् योज्यं बाधा काचिद् न दृश्यते ॥ १२४८
दन्त्यो भवेत् सकारो यस्तस्य भवेद् विलोपनम् ।
दन्त्यः सश्चेद् विलुप्तः स्यात् तालिव्यः शः कुतो भवेत् ॥ १२४९

पूर्व्वपक्षः

"श्चुना" यदि प्रयुक्तं स्यात् तालव्यः शः प्रजायते ।
तालव्यं शं तमाश्रित्य कार्य्यं समुचितं भवेत् ॥ १२५०

उत्तरपक्षः

"श्चुना" चेति भवेत् श्चुत्वं "श्चुना" हि त्रिपाद्यां स्थितम् ।
श्चुत्वं तावदसिद्धं स्यात् न कार्य्यं स्यात् तदाश्रितम् ॥ १२५१

तालव्यं शं समाश्रित्य कार्य्यमिह भवेन्न च ।
दन्त्यं सं तु समाश्रित्य सूत्रं "स्को"रिह युज्यते ॥ १२५२
दन्त्यः सः स्याद् यदा लुप्तः तालव्यः शो न तिष्ठति ।
सुवृण् भवेत् तदा रूपं ततः कार्य्यं भवेत् परम् ॥ १२५३
"झलां जश्" च प्रयुक्तं स्यात् जशत्वं तथा भवेदिह ।
"वावसाने" भवेत् चर्त्वं सुवृट् सुवृड् पदं भवेत् ॥ १२५४
सुवृश्चौ स्यात् पदं तत्र सुवृश्चः स्यात् पदं तथा ।
सुवृट्सु स्यात् सुवृट्त्सु स्यात् पदमूह्यं परं बुधै ॥ १२५५

इति

चान्ताः

अथ तकारान्त प्रकरणम्

महत्

"वर्त्तमाने" स्थितं सूत्रं महत्-शब्दः प्रजायते ।
शतृवच्च भवेत् कार्य्यमित्यपि जायते पुनः ॥ १२५६

यदा महत् भवेच् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
शतृवच्च भवेत् कार्य्यम् "उगित्"– नुम् च प्रवर्त्तते ॥ १२५७
"सान्त"--चेति स्थितं सूत्रं तदपि च प्रयुज्यते ।
उपधाया भवेद् दीर्घः रूपं महान्त् तदा भवेत् ॥ १२५८
"संयोगे"ति स्थितं सूत्रं तदपि च प्रयुज्यते ।
तकारस्य भवेल्लोपः पदं भवेत् तदा महान् ॥ १२५९
महान्तौ स्यात् पदं तत्र महान्तः स्यात् तथा पदम् ।
महान्तं स्यात् महान्तौ स्यात् महतः स्यात् पदं तदा ॥ १२६०
महता स्यात् पदं तत्र महद्भ्यां स्यात् पदं तथा ।
सम्बुद्धौ हे महत् स्याच्च सर्व्वं मया प्रदर्शितम् ॥ १२६१

धीमत्

धीः यदा स्यात् यदा मतुप् शब्दो धीमत् भवेत् तदा ।
तद्धितान्तो भवेच् शब्दः प्रातिपदिकता ततः ॥ १२६२
धीमत् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयोजनम् ॥ १२६३

४२६ । अत्वसन्तस्य चाधातोः । ६।४।१४

सु यदा स्यात् परे तत्र सम्बुद्धिर्न परे यदा ।
अत्वन्तस्य भवेद् दीर्घ उपधाया इति स्थितिः ॥ १२६४
असन्तश्च यदा शब्दस्तदापि च विधिर्भवेत् ।
स तावद् अस् यदा धातोस्तदा विधिर्नयुज्यते ॥ १२६५

यदा धीमत् यदा सु स्यात् दीर्घस्तदा भवेदिह ।
पश्चान्नुम च भवेदत्र रूपं धीमान्त् तदा भवेत् ॥ १२६६
"संयोगे"ति स्थितं सूत्रं तदापि च प्रयुज्यते ।
धीमान् भवेत् पदं तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ १२६७

पूर्व्वपक्षः

नुमविधिस्तु भवेन्नित्यो नुमविधिः स्यात् परोऽपि च ।
तस्माद् नुम् च भवेदादौ नुमादौ हि प्रवर्त्तते ॥ १२६८

नुमो यदा प्रवृत्तिः स्यात् अत्वन्तता भवेन्न च ।
न दीर्घश्च भवेन् प्राप्तः पदं धीमान् न सिध्यति ॥ १२६९

उत्तरपक्षः

वचनस्य हि सामर्थ्यात् आदौ दीर्घः प्रवर्त्तते ।
पश्चान्नुम च भवेत्तत्र पदं धीमान् तथा भवेत् ॥ १२७०
धीमन्तौ स्यात् पदं तत्र धीमन्तः स्यात् पदं तथा ।
हे धीमन् स्यात् पदं तत्र महत्-वत् च भवेत् परम् ॥ १२७१
असन्तश्चेद् भवेच्च शब्दो दीर्घः खलु प्रजायते ।
धातोश्चेदस् न दीर्घः स्यात् इति पूर्व्वं प्रदर्शितम् ॥ १२७२
अत्वन्तश्चेद् भवेच्च शब्दो गतिर्भवेत् पृथक् तदा ।
धातोरपि स चेदत् स्यात् खलु दीर्घो विधीयते ॥ १२७३
"गोमत् सु" स्याद् यदा तत्र धातोरद् हि भवेत्तदा ।
तथापि च भवेद् दीर्घः पदं गोमान् तथा भवेत् ॥ १२७४
गोमन्तमिच्छतीति च यदा वाक्यं प्रयुज्यते ।
गोमन् भवेत् तदा शब्दः क्यजन्तात् क्विप् प्रवर्त्तते ॥ १२७५
गोमानिवाचरतीति वाक्यं स्यादथवा यदि ।
शब्दो गोमान् तदापि स्यात् क्विबन्तात् स्तात् पुनश्च क्विप् । १२७६

आदौ तत्र धातोरत् स्यात् धातोरत् स्यात् परेऽपि च ।
तथापि च भवेद् दीर्घो दीर्घः खलु विधीयते ॥ १२७७
"उगिदचां" स्थितं सूत्रं तदापि च प्रयुज्यते ।
तेन तत्र भवेत् नुम च पदं गोमान् तथा भवेत् ॥ १२७८

पूर्व्वपक्षः

"उगिदचां" प्रयुक्तं स्यात् तेन च नुम भवेदिह ।
इति यद् भवता प्रोक्तं न साधु प्रतिभाति तत् ॥ १२७९
उगिदचां स्थितं सूत्रम् "अच्" ग्रहणं कृतं खलु ।
धातोर्नुम चेद् भवेत् क्वचिद् अञ्चतेःकेवलं भवेत् ॥ १२८०
अज्-ग्रहणं कृतं सूत्रे नियमार्थं भवेत् हि तत् ।
केवलमञ्चतेरेव नुमागमो नियम्यते ॥ १२८१
अन्यो यदि भवेद्धातुर्न तावत् स्यात् नुमागमः ।
"स्रद्" अन्यः स्यात् "ध्वत्" अन्यः स्यात् नुमागमो भवेन्न च ॥ १२८२
इह "गोमत्" स्थितः शब्दो धातुरन्यो भवेदिह ।
नुमागमो न तावत् स्यात् "उगिदचां" न युज्यते ॥ १२८३

उत्तरपक्षः

अञ्चतेः केवलं नुम स्यात् नान्यस्य नुम प्रयुज्यते ।
इति यद् भवता प्रोक्तं सत्यं हि तत् न संशयः ॥ १२८५
तदेव च पुनः सूत्रं योज्यमिह तथापि च ।
तेनैव नुम भवेदत्र दर्शयामि यथा परे ॥ १२८६
"उगिदचाम्" इति सूत्रे अन्यदपि पदं स्थितम् ।
"अधातो"रिति तत्र च पदं खलु प्रयोजितम् ॥ १२८७
न धातुश्चेत् स्थितः पूर्व्वे परे धातुर्भवेद् यदि ।
अधातुभूतपूर्व्वस्य भवेत् खलु नुमागमः ॥ १२८८
गोमत् इह स्थितः शब्दः क्यच् क्विप् इह प्रयुज्यते ।
क्यच् क्विप् यदा प्रयुक्तं स्यात् तदा भवेद् हि धातुता ॥ १२८९
क्यज् यदा न स्थितस्तत्र क्विप् यदा न स्थितः पुनः ।
न तदा धातुता तत्र धातुता न स्थिता तदा ॥ १२९०
क्यजुत्पत्तेः क्विबुत्पत्तेः प्राग् धातुता स्थिता हि न ।
अधातुता स्थिता तत्र सा दशा गृह्यते पुनः ॥ १२९१

अधातुता यदा च स्यात् "उगिदचां" प्रयुज्यते ।
सूत्रं यदा प्रयुक्तं स्यात् नुमपि च भवेत्तदा ॥ १२६२
नुमि पदं भवेत् गोमान् न बाधा दृश्यते क्वचित् ।
नुमागमो भवेत् प्राप्तः सर्व्वथैव न संशयः ॥ १२६३
गोमान् भवेत् पदं तत्र गोमन्तौ च पदं भवेत् ।
गोमन्तः स्यात् पदं तत्र विशेषश्च न वर्त्तते ॥ १२६४

भा + भवतु = भवत्

औणादिको यदा तत्र भातेश्च भवतुर्भवेत् ।
अत्वन्तश्च भवेच्च शब्दो दीर्घोऽपि च भवेत्ततः ॥ १२६५
भवान् भवेत् पदं तत्र दीर्घे नुमि पदं भवेत् ।
अन्यत्र न विशेषः स्यात् पदमूह्यं यथायथम ॥ १२६६

भू + शतृ = भवत्

"भू शतृ" स्याद् यदा तत्र शब्दो "भवत्" भवेत्तदा ।
अत्वन्तो न भवेच्च शब्दो दीर्घश्चापि न लभ्यते ॥ १२६७
"भवन्" भवेत् पदं तत्र दीर्घो न हि प्रयुज्यते ।
अन्यत्र न विशेषः स्यात् पदमूह्यं परं बुधैः ॥ १२६८

दा + शतृ = ददत्

दा शतृ चेद् भवेद् ददत् ऋदन्तश्च भवेत् शतृ ।
"उगिदचां" भवेत् प्राप्तं नुमपि लभ्यते तथा ॥ १२६९
परन्तु नुम् न तावत् स्याद् अभ्यस्तता भवेदिह ।
अभ्यस्तता कथं तत्र तदुच्यते प्रसङ्गतः ॥ १३००

४२६ । उभे अभ्यस्तम् । ६।१।५

द्वित्वप्रकरणे षष्ठे द्वे खलु विहिते स्थिते ।
अभ्यस्तमिति संज्ञा स्यात् मिलितयोस्तयोरिह ॥ १३०१

४२७ । नाभ्यस्ताच्छतुः । ७।१।७८

न चाभ्यस्तात् परं तत्र शतुर्नुम स्यादिति स्थितिः ।
ददत् ददद् पदं च स्यात् ददतौ ददतस्तथा ॥ १३०२

जक्षत्

जक्ष शतृ यदा तत्र शब्दो जक्षत् तदा भवेत् ।
शतृ पुनः ऋदन्तः स्यात् "उगिदचां" भवेच्च नुम् ॥ १३०३

नुमिह न भवेत् प्राप्तः स्थिता चाभ्यस्तता खलु ।
अभ्यस्तता यथा तत्र तथा सूत्रं परं भवेत् ॥ १३०४

४२८ । जक्षित्वादयः षट् । ६।१।६

अन्ये षट् धातवस्तत्र जक्षितिः सप्तमः पुनः ।
एषामभ्यस्तसंज्ञा स्यात् न तस्मात् नुम् प्रवर्त्तते ॥ १३०५
जक्षत् भवेत् पदं तत्र पदं जक्षद् तथा भवेत् ।
जक्षतौ जक्षतः स्यान्न पदमूह्यं परं बुधैः ॥ १३०६

एवं जाग्रत् दरिद्रत् स्यात् एवं शासत् भवेत् पुनः ।
एवं स्यात् चकासत् तत्र विशेषश्च न दृश्यते ॥ १३०७
दीध्यद् भवेदेवमेव व्येव्यत् एवं भवेत् पुनः ।
परस्मैपदिता वेदे ङित्वात् तङ् लोकतः खलु ॥ १३०८

इति तान्ताः

अथ पकारान्तप्रकरणम्

गुप्

चुरादौ गुप् यदा तत्र प्रत्ययः क्विप् परे यदा ।
गुप् तदा च भवेच्छब्दः स इह प्रकृतिर्भवेत् ॥ १३०९
गुप् गुब् स्यान्न पदं तत्र गुपौ गुपः पदं भवेत् ।
गुब्भ्याम भवेत् पदं तत्र पदमूह्यं परं बुधैः ॥ १३१०

इति पान्ताः

अथ शकारान्तप्रकरणम्

तादृश्

तादृश् इति स्थितः शब्दः स कथं वा भवेदिह ।
उत्पत्तिः स्यात् कथं तस्य तदिह दर्शितं परे ॥ १३११

४३० । त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च । ३।२।६०

त्यदादिकं यदा पूर्व्वं न ज्ञाने च यदा दृशिः ।
प्रत्ययः कञ् तदा च स्यात् चकारात् क्विन् भवेदपि ॥ १३१२

तद् इह च भवेत् पूर्व्वं धातुः दृशिः भवेत् पुन ।
प्रत्ययः क्विन् भवेदत्र तद् दृश् क्विन् च तदा स्थितम् ॥ १३१३

एवं यदा स्थितं तत्र पुनः सूत्रं प्रयोजनम् ।
सूत्रमिह भवेद् योग्यं यथा परे प्रदर्शितम् ॥ १३१४

४३१ । आ सर्व्वनाम्नः । ६।३।९१

दृक् दृश् यदा परे तत्र स्याद् अवतु परे यदा ।
अन्तादेश आकारः स्यात् सर्व्वनाम्नस्तदा पुनः ॥ १३१५
तद् दृश् क्विन् च स्थितं रूपम् इति पूर्व्वं प्रदर्शितम् ।
आकारः स्याद् दकारस्य तादृश् रूपं भवेत् तदा ॥ १३१६
तादृश् इति भवेच्च शब्दः स इह प्रकृतिर्भवेत् ।
तादृश् सु स्यात् यदा तत्र तादृक् तादृस् भवेत् तदा ॥ १३१७

तादृश् सु स्याद् यदा तत्र क्विन् इति "कुः" भवेदिह ।
परं कुत्वम् असिद्धं स्यात् न कार्य्यं स्यात् तदाश्रितम् ॥ १३१८
"व्रश्चे"ति च स्थितं सूत्रं तदिह च प्रयुज्यते ।
तादृश् इति शकारस्य तथा भवेत् षकारता ॥ १३१९
तादृष् तदा भवेत्तत्र "झलां जश्" च प्रयुज्यते ।
षकारस्य डकारः स्यात् रूपं तादृड् तदा भवेत् ॥ १३२०
क्विन् इति च स्थितं तत्र तत्तदा च प्रयुज्यते ।
डकारस्य कवर्गं स्यात् रूपं तादृग् तदा भवेत् ॥ १३२१
"वावसाने" स्थितं सूत्रं तत् तदा च प्रयुज्यते ।
गकारस्य ककारः स्यात् रूपं तादृक् तदा भवेत् ॥ १३२२
तादृक् स्याच्च पदं तत्र तादृग् स्याच्च पदं पुनः ।
सु यदा स्यात् परे तत्र पदद्वयं तथा भवेत् ॥ १३२३
तादृशौ स्यात् पदं तत्र तादृशः स्यात् पदं पुनः ।
सु औ जश् स्यात् यदा तत्र पदं भवेत् तथा तथा ॥ १३२४

तादृक् चेति ककारान्तं पदं तत्र प्रदर्शितम् ।
स्थितश्चात्र मते भेदः तदुच्यते परे मया ॥ १३२५

कैयटमतम्

"तादृश् सु" स्याद् यदा तत्र पदं तादृख् तदा भवेत् ।
खकारान्तं पदं च स्यात् ककारान्तं न सिध्यति ॥ १३२६

"व्रश्चे"ति च शकारस्य भवेत् खलु षकारता।
"क्विन्नि"ति च भवेत्तावत् शकारता कवर्गता ॥ १३२७
"व्रश्चेति" यत् स्थितं सूत्रं तदिह न प्रयुज्यते ।
"क्विन्नि"ति यत् भवेत् सूत्रं तदेव युज्यते खलु ॥ १३२८
अपवादे च पूर्व्वस्य परं सूत्रं भवेदिह ।
अपवादे च षत्वस्य कुत्वमिह भवेद् वरम् ॥ १३२९
शकारस्य कवर्गश्च यदा प्राप्तो भवेदिह ।
तदा खलु भवेत् प्रश्नः को वा वर्गो भवेत् पुनः ॥ १३३०
सदृशतम आदेशः पुनरिह प्रयुज्यते ।
शकारस्य खकारो हि स्यात् सदृशतमः खलु ॥ १३३१
अघोषश्च महाप्राणः शकारो हि सतां मते ।
अघोषश्च महाप्राणः खकारो हि पुनर्मतः ॥ १३३२
सदृशतम आदेशो यदा खलु प्रयुज्यते ।
शकारस्य खकारो हि तदा प्राप्तो भवेदिह ॥ १३३३
शकारस्य खकारश्च यदा तत्र प्रयुज्यते ।
तादृख् स्याच्च पदं तत्र खकारान्तं भवेत् पदम् ॥ १३३४

हरदत्तमतम्

"तादृश् सु" स्याद् यदा तत्र पदं तादृश् तदा भवेत् ।
खकारान्तं पदं च स्यात् गकारान्तं न सिध्यति ॥ १३३५
"क्विन्नि"ति च कवर्गः स्यात् तेन भवेत् खकारता ।
"झलां जश्" च भवेद् योज्यं गकारता तदा भवेत् ॥ १३३६
"क्विन्नि"ति यत् स्थितं शास्त्रं परे तच्च प्रवर्त्तते ।
"झलां" यच्च स्थितं शास्त्रं पूर्व्वं हि तत् स्थितं खलु ॥ १३३७
पूर्व्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यादिति स्थितिः ।
जश्त्वं प्रति चासिद्धं स्यात् कुत्वमिह च सर्व्वथा ॥ १३३८
"क्विन्निति यः खकारः स्यात् स चासिद्धो भवेदिह ।
"झलाम्" इति गकारस्तु तस्मादिह न वर्त्तते ॥ १३३९
तादृख् चेति खकारान्तं पदं खलु भवेदिह ।
तादृग् चेति गकारान्तं पदं खलु न सिध्यति ॥ १३४०

मन्तव्याम

षकारो यो भवेदत्र स चासिद्धो भवेदिह ।
इति यत्र भवेदुक्तं न सङ्गतं भवेदि तत् ॥ १३४१
खकारं तु समाश्रित्य सकारो वर्त्तते खलु ।
"दिगादिभ्यः" स्थितं सूत्रं प्रमाणं तद् भवेदिह ॥ १३४२
तादृग् चेति गकारान्तं पदं तस्माच्च सिध्यति ।
तादृग् चेति गकारान्तं पदं ग्राह्यं भवेदिह ॥ १३४३

विश्

विश् यदा स्यात् यदा क्विन् स्यात् शब्दश्च विश् तदा भवेत् ।
विश् इह च भवेच् शब्दः सुबुत्पत्तिस्ततः परम् ॥ १३४४
विश् यदा स्यात् यदा सु स्यात् हल्ङ्याब्भ्यश्च प्रयुज्यते ।
सुलोपश्च भवेत्तत्र रूपं विश् च तदा भवेत् ॥ १३४५
व्रश्चेति यत् स्थितं सूत्रं तदपि च प्रयुज्यते ।
शकारस्य तदा तत्र भवेत् खलु षकारता ॥ १३४६
झलां जश् च भवेद् युक्तं षकारस्य डकारता ।
विड् भवेच्च तदा तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ १३४७
"वावसाने" स्थितं सूत्रं तदपि च प्रयुज्यते ।
चर् विभाषा भवेत्तत्र पदं च विट् तदा भवेत् ॥ १३४८

विट् विड् भवेन् पदं तत्र पदं विशौ भवेत् पुनः ।
विशः स्याच्च पदं यत्र विशम् पदं भवेत् तथा ॥ १३४९

नश्

नश् यदा स्यात् यदा सु स्यात् पदं साध्यं भवेद् यदा ।
सूत्रं तदा भवेद् योज्यं यथा परे प्रदर्शितम् ॥ १३५०

४३२ । नशेर्वा । ८।२।६३

अन्तादेशः कवर्गः स्याद् पदान्ते च नशेरिह ।
आदेशो यो भवेच्चायं स भवेच्च विभाषया ॥ १३५१
नट् नड् स्याच्च पदं तत्र नक् नग् स्याच्च पदं तथा ।
सु यदा स्यात् परे तत्र पदचतुष्टयं तदा ॥ १३५२

घृतस्पृश्

यदा "घृतं स्पृशती"ति वाक्यमिह प्रयुज्यते ।
प्रत्ययः क्विन् तदा तत्र सूत्रमत्र परं भवेत् ॥ १३५३

४३३। स्पृशोऽनुदके क्विन्। ३।२।५८

पूर्व्वं यदि सुबन्तं स्यात् उदकं चेन् न पूर्व्वतः ।
स्पृशः क्विन् प्रत्ययः स्याच्च घृतस्पृश् स्यात् तथा पुनः ॥ १३५४

"घृतस्पृश् सु" यदा तत्र घृतस्पृक् स्यात् पदं तदा ।
घृतस्पृग् स्यात् पदं तथा ष-ङ्-ग काः यथायथम् ॥ १३५५

क्विप् प्रत्ययो भवेद् यस्मात् स हि क्विन्-प्रत्ययो भवेत् ।
एवं चेत् स्यात् बहुव्रीहि क्विपि चापि भवेच्च कुः ॥ १३५६

स्पृशतीति यदा क्विप् स्यात् शब्दः स्पृश् च तदा भवेत् ।
शब्दः स्पृश् च प्रकृतिः स्यात् सुबुत्पत्तिः ततः परम् ॥ १३५७
यदा "स्पृश सु" भवेदत्र पदं च स्पृक् तदा भवेत् ।
इहापि च भवेत् कुत्वं पूर्व्ववच्च यथायथम् ॥ १३५८

इति शान्ताः

अथ षकारान्तप्रकरणम्

दधृष्

ञि धृषा च स्थितो धातुः प्रागल्भ्ये च प्रवर्त्तते ।
"ऋत्विग्" इति भवेद् योज्यं प्रत्ययः क्विन् तथा भवेत् ॥ १३५९
निपातनाद् भवेद् क्वित्वम् आन्तोदात्तं निपातनात् ।
दधृष् स्याच्च तदा शब्दः स इह प्रकृतिर्भवेत् ॥ १३६०

दधृष् सु स्याद् यदा तत्र दधृक् दधृग् पदं भवेत् ।
आदौ जश्त्वे डकारः स्यात् पश्चात् कुत्वं प्रवर्त्तते ॥ १३६१
दधृषौ स्यात् पदं तत्र दधृषः स्यात् पदं तथा ।
दधृग्भ्यां च पदं तत्र पदमूह्यं परं बुधैः ॥ १३६२

रत्नमुष्

रत्नानि मुष्णातीति चेत् रत्नमुष् च भवेदिह ।
रत्नमुष् सु यदा तत्र रत्नमुट् रत्नमुड् भवेत् ॥ १३६३

रत्नमुषौ भवेत्तत्र रत्नमुषः पदं तथा ।
विशेषो न स्थितः कश्चित् पदमूह्यं परं बुधैः ॥ १३६४

षष्

षष् यदा च भवेच्छब्दः जश् शस् यदा परे भवेत् ।
"षड्भ्यो लुक्" च भवेद् योज्यं जश्शसोर्लुक् भवेत्तथा ॥ १३६५
षट् भवेच्च पदं तत्र षड् भवेच्च पदं तथा ।
जसि षट् षड् शसि षट् षड् उभयत्र समं पदम् ॥ १३६६
षष् यदा स्यात् यदा भिस् स्यात् षड्भिः भवेत् पदं तदा ।
षष् यदा स्यात् यदा भ्यस् स्यात् षड्भ्यः पदं तदा भवेत् ॥ १३६७
षष् यदा स्यात् यदा स्याद् आम् पदं षण्णाम् भवेत्तदा ।
इह तावद् विशेषः स्यात् विशेष उच्यते परे ॥ १३६८
षष् यदा स्यात् यदा स्याद् आम् "षट्चतुर्भ्यः" प्रयुज्यते ।
नुटागमो भवेत्तत्र रूपं षट् नाम तदा भवेत् ॥ १३६९
"न पदान्ताट्टोरनाम्" च पुनरिह प्रसज्यते ।
"अनामिति" भवेदुक्तं ष्टुत्वं तस्माद् भवेदिह ॥ १३७०
ष्टुत्वं यदा भवेत्तत्र षट् णाम् रूपं भवेत्तदा ।
"यरोऽनुनासिके" सूत्रं पुनः प्राप्तं भवेदिह ॥ १३७१
विकल्प इह च प्राप्तः बाधितश्च भवेत् खलु ।
"प्रत्यये भाषायां नित्यम्" तत्सूत्रे वार्त्तिकं स्थितम् ॥ १३७२
वार्त्तिकं बलवत् स्याच्च नित्यं स्यादनुनासिकः ।
टकारस्य यदा तत्र स्यादनुनासिकः पुनः ॥ १३७३
"षण्" भवेच्च तदा तत्र परे "णाम्" च स्थितं पुनः ।
यदा द्वयोर्भवेद् योगः पदं षण्णाम् तदा भवेत् ॥ १३७४

षष् यदा स्यात् यदा स्यात् सुप् षट्त्सु पदं भवेत्तदा ।
षट्सु चापि पदं तत्र पदद्वयं भवेत् सुपि ॥ १३७५

प्रियषष्-षष् मुख्ये

समासो वा भवेत्तत्र षष् मुख्ये चेत् प्रवर्त्तते ।
"षड्भ्यो लुक्" च "षट्चतुर्भ्यः" सममेव प्रयुज्यते ॥ १३७६
परमषष् यदा तत्र जश् शस् यदा परे भवेत् ।
परमषट् परमषड् पदं भवेत् समं खलु ॥ १३७७

परमषष् यदा तत्र प्रत्यय आम् परे यदा ।
पदं स्यात् परमषण्णाम् पूर्व्ववत् प्रक्रिया भवेत् ॥ १३७८
केवलं षष् यदा तत्र तदा यो यो विधिर्भवेत् ।
समासे षष् यदा मुख्ये स स विधिस्तदापि च ॥ १३७९
तस्मिन् भवेद् यथा तत्र तदन्तेऽपि तथा भवेत् ।
षषि यथा तथैव स्यात् परमषषि निश्चितम् ॥ १३८०

प्रियषष्-षष् गौणे

समासः स्याद् यदा तत्र गौणे षष् च भवेद् यदा ।
न तदा तु भवेत्तत्र पूर्व्वं यथा प्रदर्शितम् ॥ १३८१
प्रियषष् स्याद् यदा तत्र षष् गौणे च भवेद् यदा ।
जशि शसि परे तत्र प्रियषषः पदं भवेत् ॥ १३८२
आम् यदा स्यात् परे तत्र प्रियषषम् पदं तदा ।
"षड्भ्यो लुक् "च" षट् चतुर्भ्यः" नेह खलु प्रयुज्यते ॥ १३८३

पिपठिष्

पिपठिष् च भवेद् धातुः प्रत्ययः क्विप् प्रयुज्यते ।
पिपठिष् स्यात् तदा शब्दः सुबुत्पत्तिस्ततः परम् ॥ १३८४
पिपठिष् सु यदा तत्र "हल्ङ्याब्भ्यः" सु विलुप्यति ।
पिपठिष् च तदा रूपं भवेत् प्राप्तमिति स्थितिः ॥ १३८५
"ससजुषोः स्थितं सूत्रं तत्तदा च प्रयुज्यते ।
सकारस्य रकारः स्यात् पिपठिर् च तदा भवेत् ॥ १३८६

पूर्व्वपक्षः

मूर्द्धन्यः षः स्थितस्तत्र दन्त्यः स न स्थितः पुनः ।
"ससजुषोः" कथं योज्यं दन्त्यस्य हि विधिर्भवेत् ॥ १३८७

उत्तरपक्षः

"इणः ष"श्च स्थितं सूत्रं मूर्धन्यः षस्तथा भवेत् ।
"इणः यश्च" स्थितं पश्चात् अष्टकस्य क्रमे खलु ॥ १३८८
षत्वं तस्मादसिद्धं स्यात् न स्थितम् इव मन्यते ।
आदौ दन्त्यः सकारो यः स इह गृह्यते खलु ॥ १३८९
दन्त्यो यदा सकारः स्यात् "ससजुषोः" प्रयुज्यते ।
रूत्वं तथा भवेत् प्राप्तं पिपठिर् स्यात् तथा पुनः ॥ १३९०

ह्रस्वं यदा भवेत्तत्र पिपठिर् च तदा भवेत् ।
पश्चात् सूत्रं भवेद् योज्यं यथा परे प्रदर्शितम् ॥ १३९१

४३४ । **र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ।** ८।२।७६

वान्तो यदा भवेच्च शब्दः रान्तः शब्दो यदा भवेत् ।
उपधाया इको दीर्घस्तदा खलु प्रमज्यते ॥ १३९२
उपधाया यदा दीर्घः पिपठीर् स्यात् तदा पुनः ।
पिपठीर् स्यात् पदं चात्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ १३९३

पिपठिषौ पदं च स्यात् पिपठिषः पदं भवेत् ।
पिपठीर्भ्याम् पदं च स्यात् पदमूह्यं परं बुधैः ॥ १३९४

पिपठिष् सुप् यदा तत्र पदं साध्यं भवेद् यदा ।
प्रक्रिया स्यात् तदा तत्र यथा परे प्रदर्शिता ॥ १३९५
पिपठिष् सुप् यदा तत्र सूत्रमेतत् प्रयुज्यते ।
एतेन च भवेद् दीर्घः पिपठीष् सु तदा भवेत् ॥ १३९६
"वा शरि" च भवेद् योज्यं विसर्गः स्याद् विभाषया ।
पिपठीःसु तदा तत्र रूपं भवेदिति स्थितिः ॥ १३९७
"सु" चेति यः सकारः स्यात् इणः कोर्न परे च सः ।
"आदेशप्रत्यये"ति च सकारोऽपि भवेत् पुनः ॥ १३९८
न तस्मान्न सकारस्य तस्य भवेत् षकारता ।
सूत्रमन्यद् भवेद् योज्यं षकारता यथा भवेत् ॥ १३९९

४३५ । **नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ।** ८।३।५८

प्रत्येकं व्यवधानेऽपि सकारस्य षकारता ।
इणः परे यदि स्यात् सः कोः परे सः भवेद् यदि ॥ १४००
विसर्गेन व्यवायश्च पुनरिह प्रवर्त्तते ।
इणः परं सकारोऽपि तस्मात् षत्वं भवेदिह ॥ १४०१
षत्वं यदा भवेत्तत्र पिपठीः षु तदा भवेत् ।
तदेकं च पदं तत्र सुपि परे भवेदिह ॥ १४०२

अपरं च पदं तत्र सुपि प्राप्तं भवेदिह ।
पिपठीष्षु पदं तत् च तत् दर्शितं परे यथा ॥ १४०३

"वा शरि" स्याद् यदा तत्र विसर्गः स्याद् विभाषया।
विसर्गो न यदा तत्र दन्त्यो हि "सः" तदा भवेत्॥ १४०४
"पिपठीस् सु" तदा तत्र रूपं भवेदिति स्थितिः।
द्वितीयस्य सकारस्य भवेत् पुनः षकारता॥ १४०५
प्रथमेन सकारेण व्यवधानं शरा स्थितम्।
इणः परं भवेच्चापि ईकाराद्धि परे भवेत्॥ १४०६
द्वितीयस्य सकारस्य यदा भवेत् षकारता।
पिपठीस् षु तदा तत्र स्थितं रूपमिति स्थितिः॥ १४०७
एवं यदा स्थितं तत्र "ष्टुना ष्टु"श्च प्रयुज्यते।
प्रथमस्य सकारस्य पुनर्भवेत् षकारता॥ १४०८
एवं यदा भवेत्तत्र पिपठीष्षु पदं भवेत्।
पदं तद्धि द्वितीयं स्यात् तथापि च पदं सुपि॥ १४०९
एकस्य चेदधिकेन व्यवधानं भवेत् क्वचित्।
न तदा च भवेत् षत्वमिति ज्ञेयं भवेदिह॥ १४१०
निंस्स्व निंस्से पदं तत्र व्यवधानं द्वयेन च।
न च तस्मात् भवेत् षत्वं दन्त्यः स हि स्थितः खलु॥ १४११

पूर्व्वपक्षः

"शरि"ति च पदं सूत्रे मुनिनेह प्रयोजितम्।
शरिति चेद् भवेदुक्तमनुस्वारोऽपि गृह्यते॥ १४१२
"शर्षु जश्भावषत्वे" च वार्त्तिकं तत्र वर्त्तते।
अनुस्वारः शरा ग्राह्यः षत्वाय हि प्रकल्पते॥ १४१३
षत्वार्थमनुस्वाराय पुन "नुम" न प्रयोजनम्।
"शर्" इति वर्त्तते सूत्रे तेनैव हि गतार्थता॥ १४१४

उत्तरपक्षः

"नुम" इति यत् पदं सूत्रे न हि तत् स्याद् निरर्थकम्।
"शर्" इति ग्रहणात् सूत्रे नापि तत्र गतार्थता॥ १४१५
"नुम" इति च पदं सूत्रे मुनिनेह प्रयोजितम्।
नुमो यः स्यादनुस्वारः स इह लक्षितो भवेत्॥ १५१६
नुमो यः स्यदनुस्वारस्तेन व्यवहितं यदि।
तदा तत्र भवेत् षत्वं यजूंषि च निदर्शनम्॥ १४१७

अन्यश्चेत् स्यादनुस्वारो न हि षत्वं भवेत् तदा ।
"सुहिन्सु पुंसु" चान्यः स्यात् षत्वं तस्मात् न वर्त्तते ॥ १४१८
अनुस्वारः शरा ग्राह्यो नेह खलु विवक्षितः ।
अनुस्वारः शरा ग्राह्यो नेह वा लक्षितो भवेत् ॥ १४१९
"शर्" इति चेद् भवेदुक्तं लक्ष्यं सिद्धं भवेन्न च ।
"शर्" इति चेद् भवेदुक्तम् इष्टम् उक्तं भवेन्न हि ॥ १४२०
नुमो यः स्यादनुस्वारः स षत्वाय प्रकल्पते ।
एतद् दर्शयितुं सूत्रे "नुम्" इत्यस्य प्रयोजनम् ॥ १४२१
शर् ग्रहणात् न चात्र च गतार्थता कथञ्चन ।
"नुम्" इत्यस्य पृथङ्न्यासः सूत्रे खलु प्रयोजनम् ॥ १४२२

चिकीर्ष

चिकीर्षतेर्यदा क्विप् स्यात् चिकीर्ष् शब्दस्तदा भवेत् ।
प्रकृतिः स्याद् इह चिकीर्ष् सुबुत्पत्तिस्ततः परम् ॥ १४२३
चिकीर्ष् यदा यदा सु स्यात् "हल्ङ्याब्भ्यः" सु विलुप्यति ।
सु यदा च विलुप्तः स्यात् रूपं चिकीर्ष् तदा भवेत् ॥ १४२४
"रात्सस्य" च स्थितं सूत्रं तत्तदा च प्रयुज्यते ।
सकारस्य भवेल्लोपः पदं चिकी तदा भवेत् ॥ १४२५

पूर्व्वपक्षः

चिकीर्ष् इति षकारः स्यात् स चासिद्धो भवेदिह ।
चिकीस् इति सकारान्तं रूपं खलु च गृह्यते ॥ १४२७
"रात् सस्य" च भवेद् युक्तं सकारश्च विलुप्यति ।
तदा भवेत् पदं चिकीः पदमिष्टं तदेव हि ॥ १४२८
चिकीर्ष् यदा यदा सुप् स्यात् चिकीर्ष् स्यात् पदं तदा ।
"रो सुपि" नियमात् तत्र न विसर्गः प्रवर्त्तते ॥ १४२९
रोरेव चेद् रकारः स्यात् विसर्गः स्यात् तदैव च ।
रोरिह न रकारः स्यात् विसर्गो न भवेत्ततः ॥ १४३०

दोष्

दम् यदा च भवेद् धातु डोस् यदा स्यादुणादिके ।
दोष् भवेच्च तदा शब्दः ङित्वादम च विलुप्यति ॥ १४३१
दोष् यदा च भवेच् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
"हल्ङ्याब्भ्य"श्च भवेद् योज्यं रूपं दोष् स्यात् तदा पुनः ॥ १४३२

"ससजुषोः" स्थितं सूत्रं तत् पुनश्च प्रयुज्यते ।
सकारस्य भवेद्रुत्वं विसर्गः स्यात् भवेच्च दोः ॥ १४३३

पूर्व्वपक्षः

दोष् यदा च भवेच् शब्दो मूर्धन्य षः भवेत् तदा ।
"ससजुषोः" कथं योज्यं दन्त्यः सः न स्थितः खलु ॥ १४३४

उत्तरपक्षः

षत्वं तावदसिद्धं स्यात् मूर्धन्यः षो न गृह्यते ।
दोस् इति सो भवेद् दन्त्यः स इह गृह्यते पुनः ॥ १४३५

दोषो भवेत् पदं तत्र पदं दोषः भवेत् तथा ।
दोषम् दोषौ भवेत् तत्र विशेषो न स्थितः क्वचित् ॥ १४३६
दोष् यदा स्यात् यत्र शस् स्यात् पदं दोषस्तदा भवेत् ।
"पद्दन्" इति प्रयुक्तं चेत् दोष्णः स्याच्च पदं तदा ॥ १४३७
दोष्णा दोषा यदा टा स्यात् दोष्णे दोषे यदा च ङे ।
भ्यामादिके न चान्यत्र विशेषो वर्त्तते क्वचित् ॥ १४३८

विविक्ष्

यदा वेष्टुमिच्छतीति विग्रहस्तु भवेदिह ।
विशेः सन् प्रत्ययस्तत्र "हलन्ताच्च" गुणो न हि ॥ १४३९
"सन्यङो"श्च भवेद् द्वित्वं हलादिः शिष्यते पुनः ।
"व्रश्चे"ति च शकारस्य भवेत् खलु षकारता ॥ १४४०
"षढोः कः सि" स्थितं सूत्रं तदपि च प्रयुज्यते ।
षकारस्य ककारस्तु तथा खलु प्रजायते ॥ १४४१
प्रत्ययस्यावयवत्वात् सस्य षत्वं भवेत् पुनः ।
"विविक्ष च तदा तत्र रूपं खलु प्रजायते ॥ १४४२
"सनाद्यन्ताः"—स्थितं सूत्रं धातुता च भवेत् तदा ।
धातुता स्याद् यदा तत्र क्विप् चापि प्रत्ययो भवेत् ॥ १४४३
"विविक्ष क्विप्" तदा तत्र रूपं भवेद् इति स्थितिः ।
"अतो लोपः" भवेद् योज्यं विविक्ष् रूपं तदा भवेत् ॥ १४४४

विविक्ष् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
"हल्ङ्याब्भ्यः" च भवेद् योज्यं प्रत्ययः सु विलुप्यति ॥ १४४५

प्रत्ययः सु यदा लुप्तो रूपं विविक्ष् तदा पुनः ।
"संयोगान्त"—सकारस्य पुनर्भवेत् विलोपनम् ॥ १४४६
षकारस्य यदा लोपः विविक् रूपं तदा भवेत् ।
एवं यदा स्थितं तत्र परे कार्य्यं भवेद् यथा ॥ १४४७

पूर्व्वपक्षः

विविक् यदा स्थितं तत्र स्कोरिति च प्रयुज्यते ।
अन्त्यस्य च ककारस्य तथा लोपः प्रसज्यते ॥ १४४८

उत्तरपक्षः

"षढोः कः सि:" परं शास्त्रं तेन कश्च भवेदिह ।
स चासिद्धो भवेदत्र "स्कोरिति कः" न लुप्यति ॥ १४४९

रूपं विविक् स्थितं तत्र पूर्व्वमेव प्रदर्शितम् ।
"व्रश्चे"ति च शकारस्य भवेत् खलु षकारता ॥ १४५०

पूर्व्वपक्षः

रूपं विविक् यदा तत्र ककारो हि तदा भवेत् ।
शकारो न भवेत्तत्र "व्रश्चे"ति वा भवेत् कथम् ॥ १४५१

उत्तरपक्षः

रूपं विविक् स्थितं तत्र ककार एव हि स्थितः ।
तथापि च भवेद् "व्रश्च"—दर्शयामि यथा परे ॥ १४५२
सनो दन्त्यः सकारो हि यदा परे प्रवर्त्तते ।
तदेव तं समाश्रित्य "षढोः कः सि:" भवेद् हि कः ॥ १४५३
ककारे च निमित्तं स्यात् स सकारः सनः खलु ।
सकारश्च यदा लुप्तः ककारोऽपि विलुप्यति ॥ १४५४
निमित्तं न यदा तत्र नैमित्तिकं न तिष्ठति ।
न यदा सः न तदा कः मूर्द्धन्यः षस्तदा भवेत् ॥ १४५५
विविष् तदा भवेत्तत्र मूर्द्धन्यः षो भवेत् यदा ।
व्युत्क्रमेण विविष् चेति रूपं तत्र च लभ्यते ॥ १४५६
विविष् इति षकारे च निमित्तं झल् पुरा स्थितम् ।
झलं तु तं समाश्रित्य "व्रश्चेति" च प्रयोजितम् ॥ १४५७
सनो दन्त्यः सकारो यः स खलु झल् भवेदिह ।
झलो यदा भवेल्लोपः "व्रश्चेति" च प्रयोजितम् ॥ १४५८

निमित्तं न यदा तत्र नैमित्तिकं न तिष्ठति ।
न यदा सः न तदा षः तालव्यः शस्तदा भवेत् ॥ १४५९

तालव्यशो यदा तत्र विविश् रूपं भवेत्तदा ।
व्यत्क्रमेण पुना रूपं विविश् चेति च लभ्यते ॥ १४६०

विविश् भवेद् यदा तत्र तालव्यः शो भवेद् यदा ।
"व्रश्चे"ति च तदा सूत्रम् अवश्यं युज्यते खलु ॥ १४६१

"व्रश्चेति" च यदा युक्तं मूर्द्धन्यः षस्तदा भवेत् ।
विविश् इति तदा तत्र भवेद् रूपमिति स्थितिः ॥ १४६२

"झलां जश्" च भवेद् योज्यं रूपं विविड् तदा भवेत् ।
"वावसाने" विभाषा चर् पदं विविट् भवेत् तथा ॥ १४६३

विविक्षौ स्यात् पदं तत्र विविक्षः स्यात् पदं तथा ।
अन्यत्र न विशेषः स्यात् आरभ्यते परं पुन ॥ १४६४

तक्ष्

तक्षु स्थितस्तनूकारे तस्मात् क्विप् च प्रयुज्यते ।
तक्ष् तत्र च भवेद् शब्दः स इह प्रकृतिर्भवेत् ॥ १४६५

यदा तक्ष् स्यात् यदा सु स्यात् हल्ङ्याभ्यश्च प्रयुज्यते ।
प्रत्ययः सु विलुप्तः स्यात् रूपं तक्ष् च तदा भवेत् ॥ १४६६

"को"रिति च भवेद् योज्यं ककारस्य विलोपनम् ।
तष् भवेच्च तदा रूपं तट् तड् पदं ततो भवेत् ॥ १४६७

तक्षौ भवेत् पदं तत्र तक्षः स्याच्च पदं परम् ।
अन्यत्र न विशेषः स्यात् आरभ्यये परं पुनः ॥ १४६८

गोरक्ष् (गो + रक्ष् + क्विप्

गोरट् गोरड् पदं तत्र पूर्व्ववच्च भवेत् पदम् ।
गोरक्षौ स्यात् गोरक्षः स्यात् विशेषो न स्थितः पुनः ॥ १४८९

गोरक्ष् (गो + रक्ष + णिच् + क्विप् + णिलोपः)

तक्ष् (तक्ष् + णिच् + क्विप् णिलोपः)

तक्ष् रक्ष् तत्र स्थितो धातुः "हेतुमति" भवेच्च णिच् ।
तक्षि रक्षि तदा च स्याद् "सनाद्यन्ताः"-- च धातुता ॥ १४७०

धातुता स्याद् यदा तत्र प्रत्ययः क्विप् प्रयुज्यते ।
"णेरनिटि" णिचो लोपः क्विपपि च विलुप्यति ॥ १४७१
तक्ष्, रक्ष्, तदा भवेच्, शब्दः स स च प्रकृतिर्भवेत् ।
ततः परं सुबादिकं भवेत्तत्र यथायथम् ॥ १४७२
तक्ष् यदा च भवेच् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
"हलङ्याब्भ्य"श्च भवेद्द योज्यं प्रत्ययः सु विलुप्यति ॥ १४७३
सु यदा च विलुप्तः स्यात् रूपं तक्ष् च तदा भवेत् ।
पुनः प्रश्नो भवेदत्र "स्को"रिति युज्यते न वा ॥ १४७४
"स्को"रिति यत् स्थितं सूत्रं तदिह तु न युज्यते ।
णिलोपो यो भवेदत्र स स्थानिवत् भवेत् खलु ॥ १४७५
णिः यदा स्यात् परे तत्र सूत्रं "स्कोः" न प्रयुज्यते ।
ककारस्य ततो नास्ति पुनरिह विलोपनम् ॥ १४७६

पूर्व्वपक्षः

पूर्व्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् (वा)

न च पूर्व्वत्रासिद्धीये स्थानिवत्त्वं प्रसज्यते ।
वार्त्तिकं तु स्थितं तत्र प्रमाणं तद् भवेत् खलु ॥ १४७७

उत्तरपक्षः

तस्य दोषः संयोगादिलोप लत्व-णत्वेषु (वा)

संयोगादे र्विलोपश्चेत् लत्वं णत्वं भवेद्द यदि ।
भवेच्च स्थानिवद्भावः स्थानिवत्त्वं हि गृह्यते ॥ १४७८
संयोगादे र्विलोपश्च प्रकृते विषयो भवेत् ।
स्थानिवत्त्वं ततश्च स्यात् स्थानिवत्त्वं च गृह्यते ॥ १४७९
यद्यपि णेर्विलोपः स्यात् णिः स्थित इव मन्यते ।
णेरिति स्को ककारस्य न प्राप्नोति विलोपनम् ॥ १४८०
संयोगान्तस्य विलोपस्तत एव गति र्भवेत् ।
षकारस्य तथा तत्र भवेत् खलु विलोपनम् ॥ १४८१
षकारस्य यदा तत्र तथा भवेद् विलोपनम् ।
तक् तदा भवेद्द तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ १४८२
तग् चापि च पदं तत्र यथायथं भवेत् खलु ।
तक्ष् यदा स्यात् यदा सु स्यात् पदद्वयं भवेत् तथा ॥ १४८३

रक्ष् इह चेद् भवेत् शब्दः समा खलु गतिर्भवेत् ।
गोरक्ष् यदा भवेच्च् शब्दः तदापि स्यात् तथैव च ॥ १४८४
गोरक् भवेत् पदं तत्र गोरग् पदं भवेत् तथा ।
परत्र न विशेषः स्यात् पदमूह्यं यथायथम् ॥ १४८५

पिपक्ष् (पच् + सन् + क्विप्)

डुपचष् च भवेत् पाके प्रत्ययः सन् प्रयुज्यते ।
"सन्यङो"श्च भवेद् द्वित्वं हलादिः शिष्यते पुनः ॥ १४८६
"सनत्य"श्च स्यादिकारः "चोः कुः" कुत्वं प्रवर्त्तते ।
पिपक्ष् भवेत् तदा शब्दः स इह प्रकृतिर्भवेत् ॥ १४८७

पिपक्ष् यदा तदा सु स्यात् "हलङ्याब्भ्यः" सु विलुप्यति ।
पिपक्ष् तदा भवेत् रूपं षकारश्च विलुप्यति ॥ १४८८

पूर्व्वपक्षः

"स्को"रिति च ककारस्य प्राप्तं खलु विलोपनम् ।

उत्तरपक्षः

"चोः कुरि'ति भवेत् कुत्वं तदसिद्धं भवेदिह ॥ १४८९
पिपक् पिपग् पदं तत्र विशेषश्च न वर्त्तते ।

दिधक् (दह + सन् + क्विप्)

दिधक् दिधग् पदं च स्यात् न विशेष इहापि च ॥ १४९०

इति षान्ताः

अथ सकारान्तप्रकरणम्

सुपिस् (सु + पिस् + क्विप्)

सुष्ठु स पेसतीति च शब्दः सुपिस् भवेदिह ।
पिसृ गतौ स्थितो धातुः प्रत्ययः क्विप् ततः परम् ॥ १४९१
सुपिस् सु स्यात् यदा तत्र सुपीः पदं भवेत् तदा ।
"र्वो"रिति च स्थितं सूत्रं तेन दीर्घः प्रजायते ॥ १४९२
सुपिसौ स्यात् पदं तत्र सुपिसः स्यात् पदं पुनः ।
सुपिसा स्यात् सुपीर्भ्याम् स्यात् सुपीर्भिः स्यात् तथा पदम् ॥ १४९३
सुपीःषु स्यात् पदं तत्र सुपीष्षु स्यात् पदं पुनः ।
अन्यत्र न विशेषः स्यात् पदमूह्यं यथायथम् ॥ १४९४

सुतुस् (सु+तुस्+क्विप्)

सु सुष्ठु तोसतीति च शब्दः सुतुस् भवेदिह ।
तुस च खण्डने धातुः तस्मात् क्विप् प्रत्ययो भवेत् ॥ १४९५
सुपिस् सु स्याद् यदा तत्र सुतुः पदं भवेत् तदा ।
"र्वो"रिति च स्थितं सूत्रं दीर्घत्वेन प्रजायते ॥ १४९६
सुतुषौ स्यात् पदं तत्र सुतुसः च पदं भवेत् ।
परत्र न विशेषः स्यात् पदमूह्यं यथायथम् ॥ १४९७

विद्वस्

अदादौ च "विद ज्ञाने" "लटः शतृ" प्रयुज्यते ।
"विदेः शतुर्वसु" स्तत्र शब्दो विद्वस् भवेत्तथा ॥ १४९८
विद्वस् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
रूपं तदा भवेद् विद्वस् स् ततः कार्य्यं यथायथम् ॥ १४९९
"वसु"र्भवेद् उगित् तत्र उगित्वात् नुम् प्रवर्त्तते ।
नुम् यदा स्यात् तदा रूपं विद्वन्स् स् भवेदिति स्थितिः ॥ १५००
सूत्रं "सान्तमहत"श्च पुनस्तत्र प्रयुज्यते ।
तेन तत्र भवेद् दीर्घः रूपं विद्वान्स् स् तदा भवेत् ॥ १५०१
"हल्ङ्याब्भ्य"श्च भवेद् योज्यं प्रत्ययः सु विलुप्यति ।
सु यदा च विलुप्तः स्यात् रूपं विद्वान्स् तदा पुनः ॥ १५०२
"संयोगान्तस्य लोप"श्च पुनरिह प्रसज्यते ।
सकारस्य यदा लोपः रूपं विद्वान् तदा भवेत् ॥ १५०३

पूर्व्वपक्षः

नकारस्य पुनर्लोप इह खलु प्रसज्यते ।

उत्तरपक्षः

लोपो यः स्यात् सकारस्य स चासिद्धो भवेदिह ॥ १५०४
विद्वांसौ स्यात् परं तत्र विद्वांसः स्यात् पदं तथा ।
विद्वांसम् स्यात् पदं तत्र विद्वांसौ च भवेत् पदम् ॥ १५०५
हे विद्वन् स्यात् पदं तत्र सम्बुद्धिश्चेत् परे भवेत् ।
विद्वस् यदा यदा शस् स्यात् सूत्रं परं भवेत् तदा ॥ १५०६

४३६ । वसोः सम्प्रसारणम् । ६।४।१३१

वस्वन्तश्च यदा भः स्यात् तदा तस्य प्रसारणम् ।
विदुषः स्यात् प्रसारे च पूर्व्वरूपं उकारता ॥ १५०७

विदुषा स्यात् पदं तत्र प्रत्ययष्टा यदा भवेत् ।
विद्वद्भ्याम् स्यात् पदं तत्र "वसु-स्रंसु"—दकारता ॥ १५०८

सेदिवस् (षद्लृ + क्वसु)

विशरणे गतौ षद्लृ षद्लृ स्याद् चावमादने ।
"धात्वादेः षः" सकारः स्यात् तथा च सद् भवेदिह ॥ १५०९
"भाषायां" च स्थितं सूत्रं लिटः क्वसु प्रयुज्यते ।
"लिटि धातो"र्भवेद् द्वित्वं हलादिः शिष्यते पुनः ॥ १५१०
तस्याभ्यासलोपौ तत्र "अत" श्चेति भवेद् यदा ।
"वस्वेकाजात्"— भवेद इट् च सेदिवस् च तथा भवेत् ॥ १५११

सेदिवस् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
सेदिवस् सु तदा तत्र भवेद् रूपमिति स्थितिः ॥ १५१२
उगित् क्वसुर्भवेत्तावत् नुम् तस्माच्च प्रयुज्यते ।
नुम् यदा स्यात् तदा तत्र सेदिवन्स् च भवेदिह ॥ १५१३
सूत्रं "सान्तमहत"श्च पश्चात् तत्र प्रयुज्यते ।
तेन तत्र भवेद् दीर्घः सेदिवान्स् च भवेत् तदा ॥ १५१४
"हलङ्याब्भ्य"श्च स्थितं सूत्रं तत् तदा च प्रयुज्यते ।
प्रत्ययः सु विलुप्तः स्यात् सेदिवान्स् च भवेत्तदा ॥ १५१५
"संयोगान्तस्य लोप"श्च पुनस्तत्र प्रसज्यते ।
सकारस्य भवेल्लोपः सेदिवान् स्यात् पदं तदा ॥ १५१६

पूर्व्वपक्षः

लोप इह नकारस्य भवेत् प्राप्त इति स्थितिः ।

उत्तरपक्षः

लोपः यः स्यात् सकारस्य स चासिद्धो भवेदिह ॥ १५१७

सेदिवांसौ पदं च स्यात् सेदिवांसः पदं भवेत् ।
सेदिवांसम् सेदिवांसौ पदं तत्र भवेत् पुनः ॥ १५१८
सेदिवस् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः शस् परे यदा ।
सेदुषः स्यात् पदं तत्र "वसोः" प्रसारणं भवेत् ॥ १५१९

पूर्व्वपक्षः

"वस्वेकाजात्" स्थितं सूत्रम् इडागमो भवेत् तथा ।
अन्तरङ्गं भवेत् कार्य्यम् इडागमो यदा भवेत् ॥ १५२०

उत्तरपक्षः

प्रसारणे च कर्त्तव्ये न तावत् स्याद् इड़ागमः ।
"अकृतव्यूहा"—चेति च परिभाषा प्रवर्त्तते ॥ १५२१

सेदुषा स्यात् पदं तत्र सेदिवद्भ्यां पदं भवेत् ।
सेदुषे स्यात् पदं तत्र पदमूह्यं परं बुधैः ॥ १५२२

सुहिन्स्

सुष्ठु हिनस्तीति तत्र विग्रहस्तु भवेद् यदा ।
प्रत्ययः क्विप् भवेद् योज्यः शब्दः सुहिन्स् तदा भवेत् ॥ १५२३

सुहिन्स् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
"हल्ङ्याब्भ्य"श्च भवेद् योज्यं प्रत्ययः सु विलुप्यति ॥ १५२४
प्रत्ययः सु यदा लुप्तः सुहिन्स् रूपं तदा भवेत् ।
"संयोगान्तस्य" लोपे च पदं सुहिन् भवेत् पुनः ॥ १५२५

पूर्व्वपक्षः

नकारस्य पुनर्लोपः खलु प्राप्तो भवेदिह ।

उत्तरपक्षः

लोपो यः स्यात् सकारस्य स चासिद्धो हि मन्यते ॥ १५२६
सुहिन् भवेत् पदं तत्र प्रत्ययः सु परे यदा ।
यदा सुहिन्स् यदा सु स्यात् पदमिष्टं तदेव हि ॥ १५२७

पूर्व्वपक्षः

सूत्रं "सान्तमहत"श्च पुनस्तत्र प्रयुज्यते ।
उपधायास्ततश्चात्र दीर्घो भवेदिति स्थितिः ॥ १५२८

उत्तरपक्षः

संयोगः स भवेत् सान्तः स्यात् प्रातिपदिकस्य च ।
संयोग इह च धातोः सूत्रं तस्मात् न युज्यते ॥ १५२९
उपधायास्ततो दीर्घो नेह खलु प्रसज्यते ।
ह्रस्वे पदं भवेत् सुहिन् पदमिष्टं तदेव हि ॥ १५३०
सुहिंसौ स्यात् पदं तत्र सुहिंसः स्यात् पदं तथा ।
सुहिंभ्यः स्यात् पदं तत्र विशेषश्च न वर्त्तते ॥ १५३१

सुहिन्स्सु स्यात् पदं तत्र सुहिन्सु स्यात् पदं तथा ।
अन्यत् पदं बुधैरूह्यं विशेषो न स्थितः क्वचित् ॥ १५३२

ध्वन्स्

ध्वत् भवेच्च पदं तत्र ध्वद् भवेच्च पदं तथा ।
ध्वंसौ ध्वंसः पदं च स्यात् पदं ध्वद्भ्यां तथा भवेत् ॥ १५३३

स्रन्स्

स्रत् भवेच्च पदं तत्र स्रद् भवेच्च पदं तथा ।
स्रंसौ स्रंसः पदं च स्यात् स्रद्भ्याम् भवेत् पदं तथा ॥ १५३४

पुम्स्

पूञ् पवने स्थितो धातुः पूञो डुंसुन् उणादिके ।
पुम्स् भवेच्च तदा शब्दः सुबुत्पत्तिस्ततः परम् ॥ १५३५

पुम्स् यदा भवेत् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयोजनम् ॥ १५३६

४३७ । पुंसोऽसुङ् । ७।१।८९

सर्व्वनामस्थानं यदि विवक्षितं भवेदिह ।
पुंसस्तदा समादेशो भवेदसुङ् इति स्थितिः ॥ १५३७
प्रत्ययश्च भवेद्ध असुङ् उकारश्च भवेदिह ।
उच्चारणे सहायः स्यात् स उकार इति स्थितिः ॥ १५७८

पूर्व्वपक्षः

प्रत्ययश्च भवेदसुङ् उकार इद् भवेदिह ।
नुमर्थं स उकारः स्यात् प्राचीनैः कथितं तथा ॥ १५७९

उत्तरपक्षः

असुङ "उ" नुमर्थं स्यात् इति न रुचिरं भवेत् ।
डुंसुनि य उकारः स्यात् तेनैव नुम् प्रसिध्यति ॥ १५४०
बहुपुंसी पदं च स्यात् अनुङ "उ" न वर्त्तते ।
उकारेण हि डुंसुन "उगितश्च" भवेद् हि नुम् ॥ १५४१

पुंस् यदा च भवेच्च् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
असुङ् तदा भवेद् योग्यः "पुमस् स" स्याच्च तदा पुनः ॥ १५४२

उगित्वेन च डुंसुनो नुमपि च प्रयुज्यते ।
"पुमन्स्स् तदा च भवेद् रूपं ततः कार्य्यं परं भवेत् ॥ १५४३
सूत्रं "सान्तमहत"श्च ततो योज्यं भवेदिह ।
तेन तत्र भवेद् दीर्घः पुमान्स्स् रूपं भवेत्तदा ॥ १५४४
"हल्ङ्याब्भ्य"श्च भवेद् योज्यं प्रत्ययः सु विलुप्यति ।
प्रत्ययः सु यदा लुप्तः पुमान्स् रूपं तदा भवेत् ॥ १५४५
"संयोगान्तस्य" लोपश्च पुनस्तत्र प्रयुज्यते ।
सकारस्य भवेल्लोपः "पुमान्" रूपं भवेत् तदा ॥ १५४६
लोपः यः स्यात् सकारस्य स चासिद्धो भवेदिह ।
नकारस्य पुनर्लोपस्तस्मान्न च प्रसज्यते ॥ १५४७
पुमांसौ स्यात् पुमांसः स्यात् पुंसः पुंसा पदं भवेत् ।
पुम्भ्यां पुम्भिः पदं तत्र पुंसि पुंसः भवेत् पदम् ॥ १५४८

उशनस्

"वश कान्तौ" स्थितो धातुः स्याद् "वशेः कनसिः" पुनः ।
"ग्रहिज्या"—च प्रसारः स्यात् उशनस् च भवेत् तथा ॥ १५४९
उशनस् स्याद् यदा शब्दः सम्बुद्धौ सु परे यदा ।
वार्त्तिकं च भवेद् योज्यं यथा परे प्रदर्शितम् ॥ १५५४

अस्य सम्बुद्धौ वा अनङ्
नलोपश्च वा वाच्यः (वा)

हे उशनस् पदं च स्यात् हे उशन पदं भवेत् ।
हे उशनः पदं च स्यात् पदत्रयं भवेदिह ॥ १५५५

उशनोभ्याम् पदं च स्यात् उशनोभिः पदं भवेत् ।
परत्र न विशेषः स्यात् पदमूह्यं यथायथम् ॥ १५५६

अनेहस्

अनेहा स्यात् पदं तत्र अनेहसौ पदं भवेत् ।
अनेहसः पदं च स्यात् हे अनेहः भवेत् पुनः ॥ १५५७
अनेहोभ्यां पदं च स्यात् अनेहोभिः पदं भवेत् ।
अन्यत्र न विशेषः स्यात् पदमूह्यं यथायथम् ॥ १५५८

वेधस्

वेधाः स्यात् वेधसौ स्याच्च वेधसः स्यात् पदं पुनः ।
हे वेधः स्यात् वेधोभ्याम् स्यात् पदमूह्यं परं बुधैः ॥ १५५९

सुवस्

वस आच्छादने धातुः "सु" पूर्व्वं च भवेदिह ।
प्रत्ययः क्विप् भवेद्‌ योज्यः शब्दः सुवस् तदा भवेत् ॥ १५६०
सुवस् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
"हलङ्याब्भ्य"श्च सुलोपः स्यात् रूपं सुवस् भवेत् तदा ॥ १५६१
रुत्वं भवेद्‌ विसर्गश्च सुवः स्याच्च पदं तदा ।
सुवस् सु स्याद् यदा तत्र तदेव हि पदं भवेत् ॥ १५६२

पूर्व्वपक्षः

"अत्वस्"—इति स्थितं सूत्रं तेन दीर्घो भवेदिह ।

उत्तरपक्षः

"अधातो"रिति तत्र च दीर्घता न भवेत्ततः ॥ १५६३

सुवसौ स्यात् पदं तत्र सुवसः स्यात् पदं तथा ।
परं पदं बुधैरूह्यं नेह मया प्रदीयते ॥ १५६४

पिण्डग्रस्—पिण्डग्लस्

पिण्डग्रः स्यात् पदं तत्र पिण्डग्लः स्यात् पदं तथा ।
सुवस्-वच्च भवेद् रूपम् ऊह्यं बुधैर्यथायथम् ॥ १५६५

अदस्

अदस् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः सु परे यदा ।
पदं यदा भवेत् साध्यं सूत्रं परं प्रयोजनम् ॥ १५६६

४३८ । अदस औ सुलोपश्च । ७।२।१०७

प्रत्ययः सु परे स्याच्चेत् अदस औ प्रयुज्यते ।
अन्तादेशो भवेत्तत्र प्रत्ययः सु विलुप्यति ॥ १५६७

अदस् सु स्याद् यदा तत्र "अद औ" च तदा भवेत् ।
"तदोः सः सौ" सकारः स्यात् पदम् असौ भवेत् तदा ॥ १५६८

औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः

साद्रुत्वं च। (वा)

अवसश्चेद् भवेदकच् औत्वं न वा विधीयते।
औत्वं न चेत् सकारात्तु परम् उत्वं भवेदपि॥ १५६९

अदस् अकच् यदा तत्र अदकस् स्यात् तदा पुनः।
अदकस्सु तदा तत्र अद्कस्स् च तदा भवेत्॥ १५७०
औत्वं यदा न तत्र स्यात् तदोः सः सौ प्रयुज्यते।
दकारस्य सकारः स्यात् असकस्स् च तदा भवेत्॥ १५७१
सकारस्य परे तावद् अकारो यः प्रवर्त्तते।
तस्य तावद् भवेद् उत्वम् अनेन वार्त्तिकेन च॥ १५७२
यदा तत्र भवेद् उत्वम् अमुकस्स् स्यात् तदा पुनः।
"त्यदादीनां" भवेद् योज्यम् असुकस् च तदा भवेत्॥ १५७३
पररूपं भवेत्तत्र स्याद् असुकस् तदा पुनः।
रुत्वं भवेत् विसर्गश्च असुकः स्यात् तदा पदम्॥ १५७४

अदकस्स् च यदा तत्र भवेद् औत्वं यदा पुनः।
अदकौस् स्यात् तदा तत्र भवेद् रूपम् इति स्थितिः॥ १५७५
"तदोः दः सः" भवेद् योज्यं दकारस्य सकारता।
असकौ स्यात् पदं तत्र पदमिष्टं तदेव च॥ १५७६

अदस् + औ = अमू

अदस् औ स्याद् यदा तत्र रूपम् अदौ भवेत् तदा।
त्यदाद्यत्वं परं रूपं वृद्धिस्तत्र प्रवर्त्तते॥ १५७७

"अदसोऽसे"—भवेद् योज्यं दीर्घं ऊ च तथा भवेत्।
दकारस्य मकारः स्याद् पदम् अमू तथा भवेत्॥ १६७८

अदस् + जश् = अमी

अदस् जश् चेद् भवेत्तत्र त्यदादीनाम् अकारता।
अदजश् च तदा तत्र भवेद् रूपमिति स्थितिः॥ १५७९
"जशः शी" च भवेद् योज्यम् अद ई स्यात् तदा पुनः।
"अदे" भवेत् तथा तत्र ततः सूत्रं परं भवेत्॥ १५८०

४३९ । एत ईद् बहुवचने । ८।२।८१

अदस् यदि भवेच् शब्दः स्याद् बहुवचनं यदि ।
दात् परस्य स्याद् एत ईत् दकारस्य मकारता ॥ १५८१

एत इत् चेत् भवेत्तत्र भवेद्र रूपम् "अदी" तदा ।
दकारस्य मकारश्चेत् पदम् अमी तदा भवेत् ॥ १५८२

अदस् + अम् = अमुम्

अदस् अम् स्याद् यदा तत्र पदं साध्यं भवेद् यदा ।
"त्यदादीनां" भवेद्र योज्यम् अद अम् स्यात् तदा पुनः ॥ १५८३
"अदसोऽसेः" स्थितं सूत्रं परं च तत् प्रयुज्यते ।
उत्वं भवेत् भवेद् मत्वम् अमुम् भवेत् पदं तदा ॥ १५८४
आदौ विभक्तिकार्य्यं स्यात् "त्यदादीनां" प्रयुज्यते ।
"अदसोऽसेः" भवेत् पश्चात् उत्वं मत्वं भवेत् तथा ॥ १५८५

अदस् + टा = अमुना

अदस् यदा भवेद अमु घिसंज्ञा च प्रयुज्यते ।
ना तदा च भवेन् तत्र स्याद् अमुना तदा पदम् ॥ १५८६

पूर्व्वपक्षः

"अदसोऽसेः" परं शास्त्रं तदसिद्धं भवेदिह ।
"आङो ना" च भवेत् पूर्व्वं तत् कथं वा भवेद् गतिः ॥ १५८७
पूर्व्वत्रासिद्धमित्येतत् नेह खलु प्रवर्त्तते ।
मुनिना च कृतं सूत्रं तेन गतिर्भवेदिह ॥ १५८८

४४० । न मु ने । ८।२।३

नाभावश्चेद् भवेत् कार्य्यः कृतो यदि भवेत् पुनः ।
मुभावश्च तदा तत्र नासिद्धः स्यादिति स्थितिः ॥ १५८९

अमुना स्यात् पदं तत्र बाधा क्वचिद् न वर्त्तते ।
अदस् टा स्याद् यदा तत्र पदं पुंसि तथा भवेत् ॥ १५९०
अमुना स्यात् पदं तत्र यथा मया प्रदर्शितम् ।
अमूभ्यां स्यात् पदं पश्चाद्र अमीभिः स्यात् पदं पुनः ॥ १५९१
अमुष्मै स्याद् अमूभ्यां स्याद् अमीभ्यः स्यात् पदं तथा ।
अमुष्मात् स्याद्र अमूभ्याम् स्यात् अमीभ्यश्च पदं भवेत् ॥ १५९२

अमुष्मात् स्यात् अमुयोः स्यात् अमीषाम् च भवेत् पदम् ।
अमुष्मिन् स्यात् अमुयोः स्याद् अमीषु स्यात् पदं परम् ॥ १५९३

इति सान्ताः

इति हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्

इह मया गते वर्षे (१९७४) पुंसीह कारिकाः कृताः ।
शतत्रयं द्विषष्टिश्च संख्यास्तासां स्थितास्तदा ॥ १
प्रदर्शितं तदा रूपं शब्दानाञ्च समासतः ।
स्पृष्टं मया तदा सूत्रं न विस्तरः कृतस्तदा ॥ २
गते वर्षे रुजा देहे महती चाभवत् मम ।
रक्ते मे शर्करा दृष्टा देहे क्लान्तिश्च सर्व्वदा ॥ ३
महती च रुजा देहे पीड़ा चासीद् वलीयसी ।
जीवामि वा न जीवामि संशयो मे स्थितस्तदा ॥ ४
न ग्रन्थे स्याद् यथा च्छेदस्तथा चेष्टा कृता मया ।
शब्दानान्तु समासेन रूपं तदा प्रदर्शितम् ॥ ५
अस्मिन् वर्षे (१९७५) कथञ्चिच्च देहे स्वस्ति प्रतिष्ठितम् ।
विषयानामुपन्यासे पुनर्यत्नः कृतो मया ॥ ६
गते वर्षे कृताः श्लोकाः सर्व्वथा च विसर्जिताः ।
श्लोकेभ्यश्च पुनस्तेभ्य एकोऽपि च न गृह्यते ॥ ७
अस्मिन् वर्षे कृताः श्लोकाः सर्व्वथा नूतनाश्च ते ।
विस्तरोऽपि मया दत्तः कालो दत्तो यथा परे ॥ ८

रचनाकालः

२.५।१९७५-१० ५।१९७५ ९ दिवसाः-२९० श्लोकाः (१-२९०)
११ ५।१९७५-२०।५।१९७५ १० दिवसाः-४५३ श्लोकाः (२९१-७४३)
२१।५।१९७५ — १ दिवसः-९२ श्लोकाः (७४४ ८३५)
२२।५।१९७५-१।६ १९७५ ११ दिवसाः-१७४ श्लोकाः (८३६-१००९)
२।६।१९७५-३।६।१९७५ २ दिवसौ-८४ श्लोकाः (१०१०-१०९३)
२४.८।१९७५-१३।६ १९७५ २१ दिवसाः-५०० श्लोकाः (१०९४-१५९३)

इति—
श्रीभुवनमोहन-मृणालिनी-सुत-श्रीहरिपददत्त-विरचितायां
व्याकरणकारिकायाम् हलन्तपुंलिङ्गशब्दप्रकरणम् ।

आरम्भः २६।४।१९७५

हलन्तस्त्रीलिङ्गे

हकारान्तप्रकरणम्

उपानह् च यदा शब्दः प्रत्ययः "सु" परे यदा ।
"वे"रिति च भवेद् योज्यं "हल्" इति च प्रयुज्यते ॥ १
सूत्रद्वयं यदा युक्तं प्रत्ययः "सु" विलुप्यति ।
उपानह् च तदा तत्र ततः सूत्रं परं भवेत् ॥ २

४४१ । नहो धः । ८।२।३४

झलि परे पदान्ते च नहो हस्य धकारता ।
हकारस्य धकार स्यात् उपानध् च तदा भवेत् ॥ ३

उपानध् च यदा तत्र सूत्रं परं प्रयोजनम् ।
"झलां जशः" स्थितं सूत्रं तदिह च प्रयुज्यते ॥ ४
तदिह च यदा युक्तं धकारस्य दकारता ।
उपानद् च पदं तत्र तथा खलु प्रजायते ॥ ५
दकारस्य यदा तत्र पुनर्भवेत् तकारता ।
उपानत् स्यात् तदा तत्र पदद्वयं तथा भवेत् ॥ ६
उपानहौ पदं तत्र उपानहः पदं भवेत् ।
उपानद्भ्यां भवेत्तत्र उपानत्सु तथा पुनः ॥ ७

उष्णिह्

स्निह प्रीतौ स्थितो धातुः "उत्" पूर्व्वे च भवेत् पुनः ।
प्रत्ययः क्विन् यदा पश्चात् शब्द उष्णिह् तदा भवेत् ॥ ८
तकारस्य भवेल्लोपः पुनरिह निपातनात् ।
षकारस्य नकारस्य षत्वं णत्वं भवेत् क्रमात् ॥ ९

उष्णिह् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः "सु" परे यदा ।
"वे"रिति च भवेद् योज्यं "हलि"ति च प्रयुज्यते ॥ १०
सूत्रद्वयं यदा युक्तं प्रत्ययः "सु" विलुप्यति ।
उष्णिह् तदा भवेत्तत्र सूत्रं परं प्रयुज्यते ॥ ११
"क्विन्नि"ति च स्थितं सूत्रं तद् योज्यं च भवेदिह ।
कुत्वं तदा भवेत्तत्र शब्दः उष्णिघ् तदा भवेत् ॥ १२

"झलां जशः" स्थितं सूत्रं तत् पुनश्च प्रयुज्यते ।
घकारस्य गकारः स्यात् पदम् उष्णिग् तदा भवेत् ॥ १३
गकारस्य ककारश्च पुनर्यदा भवेदिह ।
पदम् उष्णिक् तदा तत्र पदद्वयं तथा भवेत् ॥ १४
उष्णिहौ स्यात् पदं तत्र उष्णिहः स्यात् पदं तथा ।
उष्णिग्भ्याम् स्यात् पदं तत्र स्याद् उष्णिक्षु तथा पदम् ॥ १५

दिव्

पदं द्यौश्च भवेत्तत्र पदं दिवौ भवेत्तथा ।
पदं दिवः भवेत्तत्र पदं द्युषु तथा भवेत् ॥ १६

गिर्

गीः गिरौ च गिरस्तत्र पदमूह्यं परं बुधैः ।

पुर्

पुः पुरौ च पुरस्तत्र पदमन्यद् भवेत् तथा ॥ १७

चतुर्

चतसृ स्यात् समादेशः चतस्रः स्यात् पदं जशि ।
शसि चापि चतस्रः स्यात् चतसृणां भवेत् परे ॥ १८

किम्

"किमः कः" च स्थितं सूत्रं तदिह च प्रयुज्यते ।
कादेशे च कृते तत्र पुनष्टाप् च भवेत् स्त्रियाम् ॥ १९
का भवेच्च पदं तत्र के भवेच्च पदं पुनः ।
काः स्यात् तत्र पुनः पश्चात् पदमूह्यं परं बुधैः ॥ २०

४४२ । यः सौ । ७।२।११०

इदम्

इदम् यदा भवेच् शब्दः स्त्रियां शब्दो यदा पुनः ।
दकारस्य यकारः स्यात् "सु" यदि स्यात् परे खलु ॥ २१
"इदम्" यदा यदा "सु" स्यात् "इदमो मः" प्रयुज्यते ।
मकारश्च स्थितस्तत्र यथा पूर्व्वं स्थितः पुनः ॥ २२
"इदम्" भवेत् तदा तत्र पदमिष्टं तदेव हि ।
"इदम्" यदा यदा स्याद् "औ" तदा भवेद् यथा परम् ॥ २३
"त्यदादीनाम्" स्थितं सूत्रं तदिह स्यात् प्रयोजनम् ।
"दश्च" पुनः स्थितं सूत्रं तदपि च प्रयुज्यते ॥ २४
सूत्रद्वयं यदा तत्र प्रयुक्तं स्याद् यथायथम् ।
इमे भवेत् पदं तत्र इमाः पदं तथा भवेत् ॥ २५

इमाम् भवेत् पदं तत्र पदम् इमे ततः परम् ।
इमाः पदं ततः पश्चात् द्वितीयायां पदानि च ॥ २६

इदम् यदा यदा टा स्यात् "अनाप्यकः" प्रयुज्यते ।
अन् आदेशस्तथा तत्र अनया च पदं भवेत् ॥ २७

इदम् यदा यदा भ्याम् च "हलि लोपः" प्रयुज्यते ।
इदो लोपो भवेत्तत्र पदम् आभ्याम् तथा भवेत् ॥ २८

तृतीयायां चतुर्थ्यां च द्वित्वे पदं तथैव च ।
न विशेषः स्थितस्तत्र विशेषस्तु न दृश्यते ॥ २९

इदम् यदा भवेत्तत्र भिस् यदा च परे भवेत् ।
आभिः भवेत् तदा तत्र विशेषो न स्थितः पुनः ॥ ३०

इदम् यदा यदा ङे स्यात् "सर्वनाम्नः" प्रयुज्यते ।
अस्यै भवेत् पदं तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ ३१

इदम् यदा यदा ङसि यदा ङस् च भवेत् पुनः ।
अस्याः पदं भवेत्तत्र विशेषश्च न वर्त्तते ॥ ३२

इदम् यदा यदा ओस् स्यात् "ओसि चे"ति प्रयुज्यते ।
अनयोः स्यात् पदं तत्र पदमिष्टं तदेव हि ॥ ३३

इदम् यदा यदा स्याद् आम् सूत्रद्वयं प्रयोजनम् ।
"आमि" सूत्रं भवेद् योज्यं "हलि" योज्यं भवेत् पुनः ॥ ३४

पदम् आसाम् तथा तत्र पदमिष्टं तदेव हि ।
अस्याम् भवेत् पदं ङौ च आसु भवेत् पुनः सुपि ॥ ३५

अन्वादेशो यदा तत्र पदं भवेद् यथा परे ।
एनाम् एने एनाः तत्र एनया एनयोः पुनः ॥ ३६

अथ जकारान्तप्रकरणम्

स्रज्

"ऋत्विगि"ति स्थितं सूत्रं सृजेः क्विन् स्याद् अडागमः ।
तदा शब्दो भवेद् स्रज् च पदं भवेद् यथा परे ॥ ३७

स्रक् भवेच्च पदं तत्र स्रग् भवेच्च तथैव च ।
स्रजौ स्रजः भवेत् पश्चात् स्रक्षु भवेत् पुनः पदम् ॥ ३८

अथ दकारान्तप्रकरणम्

त्यद्

त्यद् इह च स्थितः शब्दः स्त्रियां टाप् च भवेद् यदा ।
"त्यदादीनां" भवेद् योज्यं "त्वा" भवेच्च तदा पुनः ॥ ३९

त्या भवेच्च भवेत् त्ये च त्याः भवेच्च तथैव च ।
परं पदं वुधैरूह्यं न च मया प्रदीयते ॥ ४०
एवं तद् स्यात् एवं यद् स्यात् एवम् एतद् भवेदिह ।
विस्तरो न मया दत्तः पदं साध्यं यथायथम् ॥ ४१

अथ चकारान्तप्रकरणम्

वाच्

वाच् यदा च भवेच् शब्दः पदं भवेत् यथा परे ।
भवेद् वाक् वाग् भवेद् वाचौ भवेद् वाचः पदं पुनः ॥ ४२
वाग्भ्यां भवेन पदं तत्र पदं वाक्षु तथा भवेत् ।
अन्यत् पदं भवेद् यद् यत् तत्तदूह्यं पुनर्वुधैः ॥ ४३

अथ पकारान्तप्रकरणम्

अप्

पकारान्ते भवेद् अप् च वहुत्वे स भवेत् सदा ।
यथा तस्य भवेद् रूपं तथा परे प्रदर्शितम् ॥ ४४

अप् यदा च भवेच् शब्दः प्रत्ययो जश् परे यदा ।
"अप्तृन्" इति स्थितं सूत्रं तत् तदा च प्रयुज्यते ॥ ४५
सूत्रं यदा भवेद् युक्तं दीर्घस्तदा प्रसज्यते ।
पदम् "आपः" भवेत्तत्र शसि पदं तदेव च ॥ ४६
अप् यदा च भवेच् शब्दः प्रत्ययो भिस् परे यदा ।
सूत्रं तदा भवेद् योज्यं यथा परे प्रदर्शितम् ॥ ४७

४४३ । अपो भि । ७।४।४८

अपस्तत्र तकारः स्याद् ङ्यादौ च प्रत्यये परे ।
अद्भिः पदं तथा तत्र अद्भ्यः अद्भ्यस्तथा भवेत् ॥ ४८
अपां भवेत् पदं तत्र पदम् अप्सु तथा पुनः ।
सर्व्वासु च विभक्तिषु पदं मया प्रदर्शितम् ॥ ४९

अथ शकारान्तप्रकरणम्

दिश्

दिक् दिग् भवेत् पदं तत्र दिशौ दिशः पदं भवेत् ।
दिग्भ्यां दिक्षु पदं च स्यात् ऊह्यं पदं परं बुधैः ॥ ५०
"त्यदादिषु" स्थितं सूत्रं दृशेः क्विन् च विधीयते ।
अन्यत्रापि भवेत् कुत्वं यथा परे प्रदर्शितम् ॥ ५१

दृक् दृग् भवेत् पदं तत्र दृशौ दृशः पदं भवेत् ।
परं पदं भवेद् यद् यत् तत्रदूह्यं पुनर्बुधैः ॥ ५२

अथ षकारान्तप्रकरणम्

त्विट् त्विड् भवेत् पदं तत्र त्विषौ त्विषः पदं भवेत् ।
त्विड्भ्याम त्विट्सु तथा त्विट्त्सु पदमिह भवेदपि ॥ ५३

सजूष्

यदा "सह जुषते" स्यात् तदा शब्दः भवेद् सजूष् ।
रूपं तस्य भवेदत्र यथा परे प्रदर्शितम् ॥ ५४
सजूः भवेत् पदं तत्र सजुषौ सजुषः पुनः ।
सजूर्भ्याम् स्यात् सजूष्षु स्यात् सजूर्षु स्यात् पुनः पदम् ॥ ५५
"ष्टुना ष्टु" च परं शास्त्रं तदसिद्धं भवेदिह ।
"ससजुषोः" स्थितं पूर्व्वं रुत्वं तेन सजूर्षु च ॥ ५६

आशीष्

आशीः स्यात् आशिषौ स्याच्च आशिषः स्यात् तथैव च ।
आशीर्भ्याम् स्याद् पदं तत्र पदमूह्यं परं बुधैः ॥ ५७

अथ सकारान्तप्रकरणम्

अदस्

अदस् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः "सु" परे यदा ।
असौ भवेत् पदं तत्र "त्यदादीनाम्" प्रयुज्यते ॥ ५८
अदस् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः औ परे यदा ।
अमू भवेत् पदं तत्र "अदस"श्च प्रयुज्यते ॥ ५९
अमूः भवेत् बहुत्वे च अमूम् अमू ततः परम् ।
अमूः भवेत् पदं तत्र बहुत्वे च परे शसि ॥ ६०
अमुया स्यात् अमूभ्यां स्यात् अमुभिः स्यात् ततः परम् ।
अमूष्यै स्यात् पदं तत्र "सर्व्वनाम्नः" प्रयुज्यते ॥ ६१
अमूभ्यां स्याद् यथापूर्व्वं अमूभ्यः स्यात् ततः पदम् ।
अमूष्याः स्यात् पदं तत्र अमूभ्यां च पदं भवेत् ॥ ६२
अमूभ्यः स्यात् पदं पश्चात् अमूष्याः च ततः परम् ।
अमूयोः स्यात् पदं तत्र अमूषां स्यात् पदं पुनः ॥ ६३
अमूष्यां स्यात् अमुयोः स्यात् अमूषु स्याद् पदं तथा ।
इह यत् यत् स्थितं तत्तत् सर्व्वं मया प्रदर्शितम् ॥ ६४

हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् समाप्तिः २६।४।१९७५

आरम्भ: २७।४।१९७५

हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्

हकारान्तप्रकरणम्

स्वनडुह्

स्वनडुह् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः "सु" परे यदा ।
सूत्रं "स्वमो" भवेद् योज्यं प्रत्ययः "सु" विलुप्यते ॥ १
स्वनडुह् स्यात् तदा तत्र "होढः" पुनः प्रयुज्यते ।
स्वनडुत् स्यात् पदं तत्र स्वनडुद् च पदं भवेत् ॥ २

स्वनडुह् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः औ परे यदा ।
"नपुंसकात्" भवेद् योज्यम् स्वनडुही तदा भवेत् ॥ ३
स्वनडुह स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययो जश् परे यदा ।
सूत्रं "चतुर्—" भवेद् योज्यं स्वनड्वांहि तदा भवेत् ॥ ४
प्रथमायां यथा तत्र द्वितीयायां तथा भवेत् ।
परत्र च भवेत् पुंवद् ऊह्यं यथायथं बुधैः ॥ ५

वकारान्तप्रकरणम्

विमलदिव्

विमलदिव् यदा शब्दः प्रत्ययः "सु" परे यदा ।
"दिव उत्" च भवेद् योज्यं विमलद्यु पदं भवेत् ॥ ६

विमलदिव् यदा तत्र प्रत्ययः औ परे यदा ।
स्याद् विमलदिवी तत्र न विमलदिवौ पुनः ॥ ७

पूर्व्वपक्षः

प्रत्ययस्य विलोपेऽपि पूर्व्वं पदमिहोच्यते ।
प्रत्ययलक्षणं कार्य्यं विलोपेऽपि भवेदिह ॥ ८
यदा "राजपुरुषः" स्यात् प्रत्ययो लुप्यते तदा ।
प्रत्ययलक्षणं कार्य्यं लोपेऽपि च भवेदिह ॥ ९

प्रत्ययस्य यदा लोपस्तदा पूर्व्वं "पदं" यदि ।
प्रत्ययलक्षणं कार्य्यं पूर्व्वस्य चेद् भवेत्तदा ॥ १०
प्रत्ययस्य यदा लोपः परमपि "पदं" भवेत् ।
प्रत्ययलक्षणं कार्य्यं परस्यापि भवेत्तदा ॥ ११

पूर्व्वस्य स्याद् यथा तत्र परस्यापि तथा भवेत् ।
पूर्व्वस्य चेत् पदसंज्ञा पदसंज्ञा परस्य च ॥ १२
विमलदिव् यदा तत्र दिव्शब्दश्च परे तदा ।
परस्य स्यात् पदसंज्ञा पदसंज्ञं भवेन्न "दिव्" ॥ १३
विमलदिव् यदा तत्र प्रत्यय औ परे यदा ।
दिवः स्यात् पदकार्य्यं च स्याद् "विमलदिवौ" तदा ॥ १४
विमलदिव् यदा तत्र प्रत्यय औ परे यदा ।
स्याद् "विमलदिवौ" तत्र न "विमलद्यिवौ" पुनः ॥ १५

उत्तरपक्षः

परस्य चेद् "दिव"स्तत्र पदसंज्ञा प्रवर्त्तते ।
तदेव च पदं तत्र स्याद् "विमलद्यिवौ" खलु ॥ १६
परस्य च पदसंज्ञा नेह खलु प्रसज्यते ।
वार्त्तिकं च स्थितं तत्र तदिह स्याद् यथा परम् ॥ १७
उत्तरपदत्वे च अपदादिविधौ प्रतिषेधः (वा)
उत्तरं च पदं तत्र पदसंज्ञं भवेन्न च ।
प्रत्ययलक्षणं कार्य्यं न तस्य च प्रवर्त्तते ॥ १८
पदादिश्चेद् भवेत्तत्र निषेधो न प्रयुज्यते ।
पदसंज्ञा भवेत्तत्र पदकार्य्यं भवेदपि ॥ १६

विमलदिव् यदा शब्दः पदसंज्ञं न "दिव्" भवेत् ।
पदसंज्ञा न तस्य स्यात् भसंज्ञा च भवेद् वरम् ॥ २०
भसंज्ञा च यदा तत्र "नपुंसकात्" प्रवर्त्तते ।
समादेशो भवेत् "शी" च स्याद् "विमलदिवी" तथा ॥ २१

पदादौ स निषेधो न पुनरिह प्रवर्त्तते ।
पदसंज्ञा भवेत्तत्र दधिसेचौ निदर्शनम् ॥ २२
दधिसेचौ यदा तत्र सकार आदितो भवेत् ।
पदसंज्ञा भवेत्तत्र षत्वं तत्र निषिध्यते ॥ २३

आदितश्चेद् विधिर्योज्यस्तदेव न निषेधनम् ।
अन्ते यदि विधिर्योज्यो निषेधो वर्त्तते तदा ॥ २४
"सिच्" यदा च स्थितः शब्दः चकारः स्यात् तदान्तिमे ।
न तत्र पदसंज्ञा स्यात् कुत्वमपि न वर्त्तते ॥ २५

अथ रेफान्तप्रकरणम्

वार्

वार् भवेच्च पदं तत्र पदं वारी भवेत् तथा ।
जशि वारि भवेत्तत्र अझलन्तात् न नुम् भवेत् ॥ २६

चतुर्

चतुर् यदा भवेच् शब्दो जश् शस् यदा परे भवेत् ।
चत्वारि स्यात् पदं तत्र चत्वारि च भवेत् पदम् ॥ २७

अथ मकारान्तप्रकरणम्

किम्

किम् यदा च भवेच् शब्दः प्रत्ययः "सु" परे यदा ।
सूत्रं "स्वमो" भवेद् योज्यं प्रत्ययः सु विलुप्यते ॥ २८
लुक्शब्देन पुनश्चात्र लोपः खलु विधीयते ।
कादेशो न भवेत्तस्मात् "किम्" तत्र च पदं भवेत् ॥ २९
किम् के कानि पदं तत्र भवेत् खलु यथाक्रमम् ।
परं पदं बुधेरुह्यं न च मया प्रदीयते ॥ ३०

इदम्

इदम् भवेद् भवेद् इमे इमानि च पदं भवेत् ।
परं पदं बुधैरुह्यं न च मया प्रदीयते ॥ ३१

अन्वादेशे नपुंसके एनद् वक्तव्यः (वा)

अन्वादेशो यदा तत्र एनद् भवेत् नपुंसके ।
एनत् एने एतानि च एतेन एतायास्तथा ॥ ३२

अथ नकारान्तप्रकरणम्

ब्रह्मन्

ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि भवेदिह यथाक्रमम् ।
हे ब्रह्मण् स्यात् च सम्बुद्धौ हे ब्रह्म स्यात् तथैव च ॥ ३३

अहन्

अहन् यदा यदा सु स्यात् सुप्रत्ययो विलुप्यति ।
"रोऽसुपि" च भवेद् योज्यं पदम् अहर् भवेत्तथा ॥ ३४
अहन् यदा भवेच् शब्दः प्रत्यय औ परे यदा ।
"विभाषे"ति भवेद् योज्यम् अह्नी स्याद् अहनी तथा ॥ ३५

प्रत्ययो जश् परे यत्र पदं भवेद् "अहानि" च।
शेषं पदं बुधैरूह्यं न च मया प्रदीयते॥ ३६

अहन् यदा यदा भ्याम् स्यात् पदसंज्ञा तदा भवेत्।
सूत्रं तदा भवेद् योज्यं यथा परे प्रदर्शितम्॥ ३७

४४४। अहन्। ८।२।६८

अहन् यदा भवेत्तत्र पदान्ते रुर्भवेत्तदा।
अहोभ्याम् स्यात् पदं तत्र स्याद् अहोभिस्तथैव॥ ३८

पूर्व्वपक्षः

"अहन् सु" स्याद् यदा तत्र पदं तदा भवेद् "अहर्"।
अहन् भ्याम् स्याद् यदा तत्र "अहोभ्याम्" स्यात् पदं तदा॥ ३९
पदद्वयं तथा तत्र भवद्भिश्च प्रदर्शितम्।
पदद्वयं तथा न स्यात् कारणं स्याद् यथा परे॥ ४०
"रोऽसुपि" स्यात् परं शास्त्रं "अहन्" शास्त्रं परं पुनः।
रेफादेशो भवेदाद्ये आदेशो रुर्भवेत् परे॥ ४१
"नलोप"श्च स्थितं शास्त्रं नकारश्च विलुप्यति।
एतत् शास्त्रं स्थितं पूर्व्वं प्रसक्तं स्यादिह त्रयम्॥ ४२
परं शास्त्रमसिद्धं स्यादिति विधिः स्थितः खलु।
पूर्व्वं शास्त्रं भवेद् योज्यमिति गतिर्भवेदिह॥ ४३
"रोऽसुपि" स्याद् असिद्धं च स्यादसिद्धम "अहन्" पुनः।
रत्वमिह न तावत् स्यात् रुत्वमपि भवेन्न च॥ ४४
"नलोप"श्च स्थितं पूर्व्वं तदिह च प्रयुज्यते।
नकारस्य भवेल्लोपो रत्वं रुत्वं न सिध्यति॥ ४५
पदम् "अहर्" न तत्र स्यात् अहोभ्यां न पदं भवेत्।
भवद्भिर्यत् पदं दत्तं पदं तत्तु न सिध्यति॥ ४६

उत्तरपक्षः

पदद्वयं यथा दत्तं तथैव च भवेदिह।
पदान्तरं न तत्र स्यात् पदान्तरं न सिध्यति॥ ४७
व्याख्यानमिह सूत्रस्य स्यादन्यथा सतां मते।
व्याख्यानं स्याद् यथा तस्य तथा परे प्रदर्शिता॥ ४८

"अहन्" इति स्थितं सूत्रम् एकपदं स्थितं च तत् ।
"अहन्" भवेद् द्विरावृत्तम् "अहन् अहन्" तथा भवेत् ॥ ४९
द्विरावृत्या यदा सूत्रम् "अहन् अहन्" भवेदिह ।
तदा तस्य भवेद् व्याख्या यथा परे प्रदर्शिता ॥ ५०
अहन् यत् प्रथमे तत्र तदेकवचनं भवेत् ।
नकारश्च स्थितस्तत्र न तस्य च विलोपनम् ॥ ५१
मुनिनेह नकारस्य लोपो न हि प्रदर्शितः ।
तदिदं ज्ञापकं भवेत् नकारो न विलुप्यति ॥ ५२
अहन्शब्दो यदा तत्र नकारो न विलुप्यति ।
प्रथमे यत् "अहन्" तत्र तस्य व्याख्या भवेदियम् ॥ ५३
"अहन्" यद् द्वितीयं तत्र तद्विदानीं च गृह्यते ।
तस्य व्याख्या भवेदत्र यथा परे प्रदर्शिता ॥ ५४
अहन्शब्दो यदा तत्र पदान्तश्च यदा पुनः ।
तदा तस्य भवेद् रुश्च व्याख्या चेष्टा भवेदिह ॥ ५५
अहन् यत् प्रथमे तत्र तस्य व्याख्या कृता खलु ।
अहन् यत् द्वितीये तत्र तस्य व्याख्या कृता तथा ॥ ५६
व्याख्याद्वयं यदा तत्र मिलितं च भवेत् पुनः ।
सूत्रस्य च भवेदर्थो यथा च दर्शितः परे ॥ ५७
अहन् यदा भवेच् शब्दः पदान्तश्च यदा पुनः ।
नकारस्य न लोपः स्यात् रुरपि च पुनर्भवेत् ॥ ५८
एवं व्याख्या यदा तत्र पदद्वयं प्रसिध्यति ।
"अहर्" भवेत् पदं तत्र "अहोभ्याम्" च पदं भवेत् ॥ ५९

दीर्घाहन्

दीर्घाण्यहानि यस्मिन् च विग्रहश्च भवेद् यदा ।
दीर्घाहन् स्यात् तदा शब्दो बहुव्रीहौ तथा भवेत् ॥ ६०
दीर्घाहश्च निदाघः स्यात् वाक्यतश्च निदर्शनम् ।
दीर्घाहश्च पुनः शब्द इह पुंसि प्रवर्त्तते ॥ ६१
दीर्घाहन् स्याद् यदा शब्दः पुंसि शब्दो यदा भवेत् ।
तदा रूपं कथं तत्र तदपि च प्रदीयते ॥ ६२

अहन् शब्दो यदा तत्र तदा तस्य यथा भवेत् ।
तदन्तश्च,यदा शब्दो भवेत्तस्य तथैव च ॥ ६३
भवेद् रत्वं भवेद् रुत्वं यथाप्राप्तं भवेद् द्वयम् ।
"रोऽसुपि" स्यात् "अहन्" स्याच्च यथायोग्यं द्वयं भवेत् ॥ ६४

"दीर्घाहन्" स्याद् यदा पुंसि-प्रत्ययः "सु" परे यदा ।
"दीर्घाहः" स्यात् पदं तत्र पदमिष्टं तदेव-हि ॥ ६५

"दीर्घाहन् सु" यदा तत्र "हल्ङ्याब्भ्य"श्च प्रयुज्यते !
सूत्रं यदा भवेद् युक्तं प्रत्ययः "सु" विलुप्यति ॥ ६६
प्रत्ययस्य विलोपश्च तथा खलु भवेद् यदा ।
प्रत्ययलक्षणं कार्य्यं तदा तत्र प्रसज्यते ॥ ६७
"अहन्" इति स्थितं सूत्रं तदिह च भवेत्तदा ।
नकारस्य तदा रुत्वं तथा लब्धं भवेदिह ॥ ६८

पूर्व्वपक्षः

"रोऽसुपि" च स्थितं सूत्रं तत् प्रयोज्यं भवेदिह ।
तेन रत्वं भवेदत्र रत्वं तथा च लभ्यते ॥ ६९

उत्तरपक्षः

"असुपि" च पदं सूत्रे मुनिनेह प्रयोजितम् ।
सुपि यदा परे तत्र तदा रत्वं भवेन्न च ॥ ७०
सुप्रत्ययः स्थितस्तत्र परश्चत्र स विलुप्यति ।
प्रत्ययस्य विलोपेऽपि कार्य्यं भवेत् तदाश्रितम् ॥ ७१
यद्यपि सुप् न तत्र स्यात् सुप्कार्य्यं तु स्थितं खलु ।
"असुपी"ति निषेधाच्च न तत् सूत्रं प्रयुज्यते ॥ ७२
"रोऽसुपि" यत् स्थितं सूत्रं तेन रत्वं भवेन्न च ।
"असुपि" च पदं सूत्रे सुप्कार्य्यमिह हि स्थितम् ॥ ७३

अहन् तत्र स्थितं सूत्रं तदेव च प्रयुज्यते ।
तत् सूत्रं तु यदा युक्तं रुत्वं तदा च लभ्यते ॥ ७४

हस्वमिह तथा लब्धं पुनरपि न युज्यते ।
असिद्धं च भवेद् रुत्वं न सिध्यति ततश्च तत् ॥ ७५
"अहन्" इति परं शास्त्रं रुत्वं तेन भवेदिह ।
"सर्व्वनाम"—स्थितं पूर्व्वं तेन दीर्घश्च लभ्यते ॥ ७६
परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् पूर्व्वमिह प्रयुज्यते ।
तेन दीर्घो भवेदत्र "दीर्घाह्नाः" च पदं भवेत् ॥ ७७
हे दीर्घाहो निदाघेति सम्बुद्धौ तु पदं भवेत् ।
"हल्ङ्याब्भ्यः" स्याद् "अहन्" स्याच्च "हशि" स्याच्च पुनः ॥ ७८
दीर्घाहानौ पदं तत्र दीर्घाहानः पदं भवेत् ।
दीर्घाह्ना स्यात् पदं तत्र दीर्घाह्नाङ्यां भवेत् तथा ॥ ७९

दण्डिन्

दण्डि स्याद् दण्डिनौ स्याच्च दण्डीनि स्यात् पदं तथा ।
हे दण्डि स्यात् पदं तत्र पदमूह्यं परं बुधैः ॥ ८०

स्रग्विन्

स्रग्वि स्यात् स्रग्विनी स्याच्च स्रग्वीनि स्यात् तथा पदम् ।
परं पदं बुधैरूह्यं न च मया प्रदीयते ॥ ८१

वाग्मिन्

वाग्मि स्यात् वाग्मिनी स्याच्च वाग्मीनि स्यात् पदं तथा ।
परं पदं बुधैरूह्यं न च मया प्रदीयते ॥ ८२

वहुवृत्रहन्

पदं वहुवृत्रह स्यात् वहुवृत्रहनी भवेत् ।
पदं वहुवृत्रघ्नी स्यात् स्याद् वहुवृत्रहाणि च ॥ ८३

वहुपुषन्

वहुपुष वहुपुष्णी स्याद् वहुपूषणी तथा ।
पदं वहुपुषाणि स्यात् पदमूह्यं परं बुधैः ॥ ८४

वह्वर्यमन्

वह्वर्य्यन् पदं च स्यात् वह्वर्यम्णी पदं भवेत् ।
स्याद् वह्वर्यमनी तत्र भवेद् वह्वर्यमाणि च ॥ ८५

अथ जकारान्तप्रकरणम्

असृज्

असृज् यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः "सु" परे यदा ।
तदा तत्र भवेत् कुत्वं विधानाद् हि सृजेः क्विनः ॥ ८६
असृग् भवेत् पदं तत्र कुत्वं यदा प्रवर्त्तते ।
असृक् स्याच्च पदं तत्र शकारस्य षकारता ॥ ८७

पूर्व्वपक्षः

विश्वसृज् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः "सु" परे यदा ।
विश्वसृग् विश्वसृक् स्याच्च कुत्वं भवेत् तदापि च ॥ ८८

उत्तरपक्षः

विश्वसृज् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययः "सु" परे यदा ।
न स्म भवेत् तदा कुत्वं न च तथा पदं भवेत् ॥ ८९
"सृजिदृशोः" स्थितं सूत्रं तत्र भाष्यं स्थितं खलु ।
"रज्जुसृड्भ्याम्" पदं भाष्ये तत् प्रमाणं भवेदिह ॥ ९०
"रज्जुसृड्भ्याम्" पदं तत्र कुत्वं तत्र न दृश्यते ।
विश्वसृज् स्याद् यदा शब्दः कुत्वं न स्यात् तदापि च ॥ ९१

"व्रश्चे"ति च स्थितं सूत्रं प्रमाणमथवेह तत् ।
सृजियज्योः पदान्ते हि षत्वं तत्र विधीयते ॥ ९२
न च कुत्वं भवेत्तत्र तत्र कुत्वमपोद्यते ।
अपवादात् च कुत्वस्य न हि कुत्वं भवेदिह ॥ ९३

पूर्व्वपक्षः

"ऋत्विगि"ति स्थितं सूत्रं स्रग् ऋत्विक् तत्र दृश्यते ।
तत्र तत्र भवेत् कुत्वं कुत्वं भवेदिहापि च ॥ ९४

उत्तरपक्षः

स्रक्शब्दो यः स्थितस्तत्र ऋत्विक् शब्दः स्थितश्च यः ।
स स निपातनात् तत्र कुत्वं तत्र निपात्यते ॥ ९५

अथवा च समाधानमन्यथापि भवेदिह ।
अस्यतेः प्रत्ययः ऋच् स्यात् पुनरौणादिके खलु ॥ ९६

असृज् शब्दस्तथा सिध्येत् समाधानं भवेत्तथा ।
न सृजिति तत्पुरुषो नैव खलु हि गृह्यते ॥ ९७
असृग्, असृक् तथा सिध्येत् यथापूर्व्वं प्रदर्शितम् ।
असृजी स्यात् ततः पश्चात् स्याद् असृजि ततः परम् ॥ ९८
"पद्दन्नि"ति स्थितं सूत्रं तदिह चेत् प्रयुज्यते ।
असन् भवेत् समादेशः पदम् असन् तथा भवेत् ॥ ९९
असानि स्यात् पदं तत्र अस्ना स्याद् असृजा तथा ।
असृग्भ्याम् स्याद् असभ्याम् स्यात् पदमूह्यं परं बुधैः ॥ १००

ऊर्ज्

पदम् ऊर्क् स्यात् पदम् ऊर्ग् स्यात् ऊर्जी भवेत् ततः परम् ।
ऊर्न्जि स्याच्च पदं तत्र नरजानां च मेलनम् ॥ १०१

वहूर्जि नुम्प्रतिषेधः (वा)

अन्त्यात् पूर्व्वो वा नुम् (वा)

"वहूर्जि" स्यात् पदं तत्र न नुमिह प्रयुज्यते ।
"वहूर्न्जि" स्यात् पदं तत्र अन्त्यात् पूर्व्वे यदा च नुम् ॥ १०२

अथ दकारान्तप्रकरणम्

त्यद्

"त्यद्" स्यात् खलु पदं तत्र "त्यत्" पदं च तथा भवेत् ।
त्ये भवेच्च पदं तत्र पदं त्यानि भवेत्तथा ॥ १०३

तद्

तद् स्यात् खलु पदं तत्र "तत्" पदं च तथा भवेत् ।
ते भवेच्च पदं तत्र पदं तानि भवेत्तथा ॥ १०४

यद्

यद् स्यात् खलु पदं तत्र "यत्" पदं च तथा भवेत् ।
ये भवेच्च पदं तत्र पदं यानि भवेत्तथा ॥ १०५

एतद्

एतद् स्याच्च पदं तत्र पदम् एतत् तथा भवेत् ।
एते स्याच्च पदं तत्र पदम् एतान् तथा भवेत् ॥ १०६

एतद् यदा भवेच्च् शब्दः अन्वादेशो भवेद् यदा ।
पदं भवेत् तदा तत्र एनं खलु सतां मते ॥ १०७

बेभिद्

बेभिद्यतेः यदा क्विप् स्यात् शब्दो बेभिद् भवेत्तदा ।
बेभिद् भवेत् पदं तत्र पदं बेभित् पुनर्भवेत् ॥ १०८
बेभिद् यदा भवेच्च् शब्द प्रत्ययः औ परे यदा ।
बेभिदी स्यात् पदं तत्र विशेषश्च न वर्त्तते ॥ १०९
बेभिद् यदा भवेच्च् शब्दः प्रत्ययो जश् परे यदा ।
आदेशः शि भवेदत्र बेभिदि च पदं भवेत् ॥ ११०

पूर्व्वपक्षः

आदेश "शि" यदा तत्र नुम् तदा च प्रवर्त्तते ।
बेभिन्दि स्यात् पद तत्र बेभिदि न पदं भवेत् ॥ १११

उत्तरपक्षः

आदेशः "शि" स्थितस्तत्र अल्लोपश्च स्थितः पुनः ।
अल्लोपः स्थानिवत् तत्र झलन्तता तथा च न ॥ ११२
झलन्तता यदा न स्यात् न नुमपि भवेत्तदा ।
बेभिन्दि न पदं हि स्यात् बेभिदि च पदं भवेत् ॥ ११३

पूर्व्वपक्षः

अजन्तलक्षणं नुम् च पुनस्तत्र प्रवर्त्तते ।
बेभिन्दि स्यात् पदं तत्र न बेभिदि पदं भवेत् ॥ ११४

उत्तरपक्षः

स्वविधौ स्थानिवत्त्वं न मतमिह भवेत् सताम् ।
न नुम् तत्र न बेभिन्दि बेभिदि च पदं भवेत् ॥ ११५
चेच्छिद् यदा भवेच्च् शब्दः प्रत्ययो जश् परे यदा ।
चेच्छिदः स्यात् पदं तत्र समं विधिः प्रवर्त्तते ॥ ११६

२६।४।१९७५—
२७।४।१९७५
द्वौ दिवसौ – ११६ श्लोकाः

आरम्भः २०।४।१९७५
रविवारः

अथ चकारान्तप्रकरणम्

गवाक् शब्दप्रक्रिया

गो + अञ्च् + क्विन् =

(१) गोअञ्च्, गवाञ्च्, गोऽञ्च् (नकारे पूजायाम्)

(२) गोअच्, गवाच्, गोऽच् (नलोपे गतौ)

रूपाणि कानि वा तत्र भवन्ति कुत्र कानि वा ।
विषये च पुनस्तस्मिन् वादः कश्चित् स्थितः पुरा ॥ ११७

नरपतिसभामध्ये आक्षेपः केनचित् कृतः ।
समाधानं पुनर्दत्तं तत्रैव तस्य केनचित् ॥ ११८

आक्षेपः

"जायन्ते नव सौ तथाऽमि च नव भ्याम्भिस्भ्यसां सङ्गमे
षट्संख्यानि नवैव सुप्यथ जशि त्रीण्येव तद्वच्छसि ।
चत्वार्य्यन्यवचःसु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि तद्
जानन्तु प्रतिभाऽस्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिकोऽत्रावधिः ॥"

समाधानम्

"गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः ।
असन्ध्यवङ्पूर्व्वरूपै र्नवाधिकं शतं मतम् ॥
स्वम्सुप्सु नव षड् भादौ षट्केस्यु स्त्रीणि जश्शसोः ।
चत्वारि शेष दशके रूपाणीति विभावय ॥"

समाधानं समाश्रित्य पदानि दर्शयामि ते ।
यथाक्रमं यथासंख्यमिह दत्तं पदं मया ॥ ११९

गामञ्चति यदा तत्र प्रत्ययः क्विन् यदा पुनः ।
पूजा यदा भवेदर्थो नकारश्च भवेत्तदा ॥ १२०

नकारः स्याद् यदा तत्र "गो अञ्च्" रूपं तदा भवेत् ।
सन्धेरिह प्रसङ्गः स्यात् सन्धौ शब्दो भवेद् यथा ॥ १२१

"सर्व्वत्रे"ति स्थितं सूत्रं तद् यदा च प्रयुज्यते ।
तदा प्रकृतिभावः स्यात् "गोअञ्च्" शब्दस्तदा भवेत् ॥ १२२

"अवङ्"—इति स्थितं सूत्रं तद् यदा च प्रयुज्यते ।
अवङ् तदा भवेत्तत्र "गवांच्" शब्दो भवेत्तदा ॥ १२३
पूर्व्वरूपं यदा तत्र पुनः सन्धौ प्रजायते ।
"गोऽञ्च्" भवेच्च तदा शब्दः शब्दत्रयं भवेत्तथा ॥ १२४

"गोअञ्च्" तत्र भवेच् शब्दः "गवांच्" शब्दो भवेत् पुनः ।
"गोऽञ्च्" शब्दश्च भवेत्तत्र प्रत्येकं प्रकृतिर्भवेत् ॥ १२५

(क) सु [१]

"गोअञ्च्" यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः "सु" परे यदा ।
नस्य कुत्वे पुनर्ङत्वे "गोअङ्" पदं तदा भवेत् ॥ १२६
"गवांच्" यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः "सु" परे यदा ।
नस्य कुत्वे पुनर्ङत्वे "गवाङ्" पदं तदा भवेत् ॥ १२७
"गोऽञ्च्" भवेच्च यदा शब्दः प्रत्ययः "सु" परे यदा ।
नस्य कुत्वे पुनर्ङत्वे पदं च "गोऽङ्" भवेत्तदा ॥ १२८
"गोअङ्" पदं भवेत्तत्र "गवाङ्" पदं भवेत् पुनः ।
पदं "गोऽङ्" च भवेत्तत्र पदत्रयं तथा भवेत् ॥ १२९
गामञ्चति यदा तत्र प्रत्ययः क्विन् यदा पुनः ।
गतिर्यदा भवेदर्थो नकारश्च विलुप्यति ॥ १३०
नकारं च विना तत्र "गो अच्" रूपं तदा भवेत् ।
सन्धेरिह प्रसङ्गः स्यात् सन्धौ शब्दो भवेद् यथा ॥ १३१

"सर्व्वत्र"ति स्थितं सूत्रं तद् यदा च प्रयुज्यते ।
तदा प्रकृतिभावः स्यात् "गोअच्" शब्दस्तदा भवेत् ॥ १३२
"अवङ्"—इति स्थितं सूत्रं तद् यदा च प्रयुज्यते ।
अवङ् तदा भवेत्तत्र "गवाच्" शब्दस्तदा भवेत् ॥ १३३
पूर्व्वरूपं यदा तत्र पुनः सन्धौ प्रजायते ।
"गोऽच्" भवेच्च तदा शब्दः शब्दत्रयं तथा भवेत् ॥ १३४

"गोअच्" तत्र भवेच् शब्दः "गवाच्" शब्दो भवेत् पुनः ।
"गोऽच्" शब्दश्च भवेत्तत्र प्रत्येकं प्रकृतिर्भवेत् ॥ १३५

[क] सु [२]

"गो अच्" यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः "सु" परे यदा।
"गो अक्" तत्र पदं च स्यात् "गोअग्" पदं भवेत्तथा ॥ १३६
"गवाच्" यदा भवेच् शब्दः प्रत्ययः "सु" परे यदा।
"गवाक्" भवेत् पदं तत्र "गवाग्" पदं भवेत्तथा ॥ १३७
"गोऽच्" तत्र च यदा शब्दः प्रत्ययः "सु" परे यदा।
तदा "गोऽक्" स्यात् पदं तत्र पदं "गोऽग्" स्यात् तथैव च ॥ १३८
गतिर्यदा भवेदर्थो नकारो न भवेद् यदा।
पदषट्कं तदा तत्र यथा मया प्रदर्शितम् ॥ १३९
पूजा यदा भवेदर्थो नकारश्च स्थितो यदा।
पदत्रयं भवेत्तत्र यथा मया प्रदर्शितम् ॥ १४०
गतिर्यदा भवेदर्थो नकारो न स्थितो यदा।
पदषट्कं तदा तत्र यथा मया प्रदर्शितम् ॥ १४१
पदत्रयं भवेदादौ पदषट्कं परे भवेत्।
मिलितं चेत् द्वयं तत्र स्यात् पदनवकं तदा ॥ १४२

[ख] अम्

"सु" प्रत्यये पदं यद् यत् तत्तत् पदं भवेदमि।
विशेषो न स्थितस्तत्र न किञ्चिदुच्यते ततः ॥ १४३

[ग] सुप्

पूजा यदा भवेदर्थो गवाञ्च् शब्दो भवेद् यदा।
प्रत्ययः सुप् परे स्याच्चेत् "ङ् गो" रिति स्यात् कुगागमः ॥ १४४
गवाङ्क्षु स्यात् पदं तत्र गोअङ्क्षु स्यात् तथा पदम्।
गोऽङ्क्षु पदं भवेत्तत्र सर्व्वत्रैव कुगागमः ॥ १४५
गवाङ्षु स्यात् पदं तत्र गोअङ्षु च पदं भवेत्।
गोऽङ्षु तत्र पदं च स्यात् कुगागमो यदा च न ॥ १४६
गतिर्यदा भवेदर्थो "गवाच्" शब्दो भवेद् यदा।
प्रत्ययः सुप् परे स्याच्चेत् पदं तदा भवेद् यथा ॥ १४७
गवाक्षु स्यात् पदं तत्र गोअक्षु स्यात् पदं पुनः।
गोऽक्षु पदं भवेत्तत्र पदत्रयं तथा भवेत् ॥ १४८
आदौ षट्कं स्थितं तत्र त्रयं परे भवेत् पुनः।
मिलितं चेद् द्वयं तत्र स्यात् पदनवकं तदा ॥ १४९

पूर्व्वपक्षः

गवाङ्क्षु च गोअङ्क्षु च गोङ्क्षु च पूजने त्रयम् ।
प्रातिष्विकं ककारस्तु पुनरिह प्रवर्त्तते ॥ १५०
गवाक्षु च गोअक्षु च गोक्षु चेति गतौ त्रयम् ।
प्रातिष्विकं ककारस्तु पुनरिह प्रवर्त्तते ॥ १५१
ककारवत् त्रयं पूर्व्वे ककारवत् त्रयं परे ।
ककारवत् भवेत् षट्कं संकलनं यदा भवेत् ॥ १५२

ककारवद् यदा षट्कं पुनरेकं भवेदिह ।
"चय"श्चेति स्थितं तत्र तत्प्रयोज्यं भवेत् पुनः ॥ १५३
"चय"श्चेति यदा तावत् प्रयुक्तं च भवेदिह ।
ककारस्य खकारः स्यात् प्रथमस्य द्वितीयता ॥ १५४
ककारवत् तदा तत्र पदषट्कं पुनर्भवेत् ।
पदषट्कं तथा तत्र समधिकं भवेत् पुनः ॥ १५५

उत्तरपक्षः

गवाक्षु च गोअक्षु च गोक्षु चेति गतौ त्रयम् ।
ककारस्तु भवेत्तत्र "खरि" यदा प्रयुज्यते ॥ १५६
"खरि" तावदसिद्धं स्यात् न तस्मात् "क" स्थितो भवेत् ।
"क" नास्ति च यदा तत्र "चय"श्चेति न युज्यते ॥ १५७
"चय"श्चेति न युक्तं चेत् खकारोऽपि भवेन्न च ।
खकारवत् पदं न स्यात् खकारवत् त्रयं च न ॥ १५८
गवाङ्क्षु च गोअङ्क्षु च गोङ्क्षु च पूजने त्रयम् ।
कुत्वं तत्र स्यादसिद्धं जश्त्वमपि भवेन्न च ॥ १५९

वरं पक्षे "चय"श्चेति पुनरिह प्रयुज्यते ।
प्रथमस्य द्वितीयः स्यात् तदा तत्र तथा खलु ॥ १६०
ककारस्य खकारश्च तदा तत्र प्रजायते ।
लभ्यते च खकारवत् पुनस्तत्र पदत्रयम् ॥ १६१

गतौ तत्र त्रयं धृत्वा पूजने च त्रयं पुनः ।
दर्शितं यत् षड़ाधिक्यं तन्न न्याय्यं भवेदिह ॥ १६२

आधिक्यं च त्रयाणां स्याद् वरमिह सतां मते ।
द्वादशैव पदानि स्युर्धृत्वा त्रयं परे सुपि ॥ १६३

पूर्व्वपक्षः

"स्वमि"ति कारिका तत्र सा च लोके वहुश्रुता ।
सुपि नव पदानि स्युरिति तत्र प्रदर्शितम् ॥ १६४
इह यदा भवेत् व्याख्या संख्या स्यादन्यथा तदा ।
द्वादश च भवेत् संख्या विरोधश्च ततो भवेत् ॥ १६५

उत्तरपक्षः

सूत्रकारमतेनैव नव तत्र पदानि ह ।
नवानां ग्रहणात् तत्र नवाधिकं शतं खलु ॥ १६६
व्याख्यातॄणां मते तत्र द्वादशैव पदानि च ।
ग्रहणाद् द्वादशानाञ्च स्यु द्वादशाधिकं शतम् ॥ १६७

द्वादशेति पुनः संख्या भवेदिह प्रदर्शिता ।
"ऊह्यमि"ति कारिकायां सा संख्या च प्रयोजनम् ॥ १६८
सुपि चतुरशीतिश्च संख्या तत्र प्रदर्शिता ।
इह यदा द्वादश स्युः तदा तत्र तथा भवेत् ॥ १६९

"स्वमि"ति च कारिका स्यात् सूत्रकारमतं यदि ।
"ऊह्यमि"ति कारिका स्यात् व्याख्यातॄणां मतं यदा ॥ १७०

[घ] भ्याम् भ्याम् भ्याम्

गतिर्यया भवेदर्थो गवाच् शब्दो भवेद् यदा ।
प्रत्ययो भ्याम् परे स्याच्चेत् पदत्रयं तदा भवेत् ॥ १७१
गवाङ्भ्याम स्यात् पदं तत्र गोअङ्भ्याम च पदं भवेत् ।
गोङ्भ्याम् स्याच्च पदं तत्र पदत्रयं तथा मतम् ॥ १७२
गतिर्यया भवेदर्थो गवाच् शब्दो भवेद् यदा ।
प्रत्ययो भ्याम् परे स्याच्चेत् पदत्रयं तथा मतम् ॥ १७३
गवाग्भ्याम् स्यात् पदं तत्र गोअग्भ्याम् च पदं भवेत् ।
गोग्भ्याम् भवेत् पदं तत्र पदत्रयं तथा मतम् ॥ १७४
आदौ त्रयं त्रयं पश्चात् पदषट्कं तथा भवेत् ।
भ्यामि परे तृतीयाद्यां तथा तत्र पदानि षट् ॥ १७५

भ्यामि परे चतुर्थ्याञ्च पदानि षट् तथैव च।
भ्यामिं परे पञ्चम्याञ्च तथैव हि पदानि षट् ॥ १७६

[ङ] भिस्

पूजा यदा भवेदर्थो गवाञ्च् शब्दो भवेद् यदा।
प्रत्ययो भिस् परे स्याच्चेत् पदत्रयं तदा भवेत् ॥ १७७
गवाङ्भिः स्यात् पदं तत्र गोअङ्भिः च पदं भवेत्।
गोङ्भिः भवेत् पदं तत्र पदत्रयं तथा मतम् ॥ १७८
गतिर्यदा भवेदर्थो "गवाच्" शब्दो भवेद् यदा।
प्रत्ययो भिस् पुनः स्याच्चेत् पदत्रयं तदा भवेत् ॥ १७९
गवाग्भिः स्यात् पदं तत्र गोअग्भिः स्तात् पदं पुनः।
पदं गोऽग्भिः भवेत् तत्र पदत्रयं तथा भवेत् ॥ १८०
आदौ त्रयं त्रयं पश्चात् पदषटकं भवेत्तथा।
भिस् यदा स्यात् परे तत्र पदट्कं प्रजायते ॥ १८१

(च) भ्यस् भ्यस्

पूजा यदा भवेदर्थो "गवाञ्च्" शब्दो भवेद् यदा।
प्रत्ययो भ्यास् परे स्याच्चेत् पदत्रयं तदा भवेत् ॥ १८२
गवाङ्भ्यः स्यात् पदं तत्र गोअङ्भ्यः स्यात् पदं पुनः।
पदं गोऽङ्भ्यः भवेत्तत्र पदत्रयं भवेत्तथा ॥ १८३
गतिर्यदा भवेदर्थो "गवाच्" शब्दो भवेद् यदा।
प्रत्ययो भ्यस् परे स्याच्चेत् पदत्रयं तदा भवेत् ॥ १८४
गवाग्भ्यः स्यात् पदं तत्र गोअग्भ्यः स्यात् पदं पुनः।
पदं गोऽग्भ्य तथा च स्यात् पदत्रयं तथा भवेत् ॥ १८५
आदौ त्रयं त्रयं पश्चात् पदषटकं तथा भवेत्।
भ्यस् यदा स्यात् परे तत्र पदट्कं प्रजायते ॥ १८६
पञ्चम्यां भ्यस् यदा तत्र पदं भवेत् तथैव च।
पदषटकं च तत्रापि यथापूर्वं प्रजायते ॥ १८७

(छ) जश् जश्

पूजा यदा भवेदर्थो "गवाञ्च्" शब्दो भवेद् यदा।
प्रत्ययो जश् परे स्याच्चेत् पदत्रयं तदा भवेत् ॥ १८८

"जशशसोः शि" स्थितं सूत्रं तदिह च प्रयुज्यते ।
शिः सर्व्वनामस्थानं स्यात् नुमागमो भवेत्तथा ॥ १८९
गवाञ्चि स्यात् पदं तत्र गोअञ्चि च पदं भवेत् ।
पदं गोऽञ्चि भवेत्तत्र पदत्रयं तथा मतम् ॥ १९०
गतिर्यदा भवेदर्थो "गवाच्" शब्दो भवेद् यदा ।
प्रत्ययो जश् परे स्याच्चेत् पदत्रयं तदा भवेत् ॥ १९१
"जश्शसोः शिः" स्थितं सूत्रं तदिह च प्रयुज्यते ।
शिः सर्व्वनामस्थानं स्यात् नुमागमो भवेत्तथा ॥ १९२
गवाञ्चि स्यात् पदं तत्र गोअञ्चि स्यात् पदं पुनः ।
पदं गोऽञ्चि भवेत्तत्र पदत्रयं तथा मतम् ॥ १९३
गवाञ्च् यदा भवेच् शब्दस्तदा रूपं यथा भवेत् ।
गवाच् यदा भवेत् शब्दो रूपं तदा भवेत्तथा ॥ १९४
गतिपूजनयोस्तत्र रूपं भवेत् समं खलु ।
भेदोनास्ति तयो रूपे प्रपञ्चार्थं द्वयं धृतम् ॥ १९५
जशि परे यथा तत्र शसि परे तथैव च ।
यत् त्रयं स्यात् जशि तत्र त्रदेव हि त्रयं शसि ॥ १९६
सौ पदं च मया दत्तं दत्तम् अमि पदं मया ।
सुपि पदं मया दत्तं दत्तं दत्तेन सर्व्वशः ॥ १९७
भ्वादौ षट्के पदं दत्तं दत्तं जशि पुनः शसि ।
यत् स्थितं तत् मया दत्तं दत्तेह च सर्व्वथा ॥ १९८
सौ नव स्युर्नवामि स्युः सुपि स्युश्च पुनर्नव ।
स्युः सप्तविंशतिस्तस्मात् आनय योगतः सुधीः ॥ १९९
भ्वादौ षट्के पुनस्तत्र प्रत्येकं षट् पदानि च ।
प्रत्येकं षट् यदा षट्सु षट्त्रिंशत् स्युस्तदा पुनः ॥ २००
सप्तविंशतिरादौ च षट्त्रिंशच्च परे पुनः ।
मिलितं चेद् भवेद् द्वयं त्रिषष्टिः स्युः पदानि च ॥ २०१
जशि त्रयं स्थितं तत्र शसि त्रयं स्थितं पुनः ।
मिलितं चेद् द्वयं तत्र पदषट्कं तदा भवेत् ॥ २०२
आदौ तत्र द्विषष्टिश्च परे तत्र पुनश्च षट् ।
आनय योगतो धीमान् तदा स्युरूनसप्ततिः ॥ २०३

एकादशविभक्तिषु यद् यत् पदं भवेदिह ।
तत्तत् सर्व्वं मया दत्तम् इतः पूर्व्वं यथायथम् ॥ २०४
शिष्टासु पुनर्दशासु यद् यत् पदं भवेदिह ।
तत्तदत्र प्रवक्ष्‍यमि ते शृणु तावत् समाहितः ॥ २०५

दशसु प्रत्येकं तत्र चत्वारि स्युः पदानि च ।
प्रत्येकं तु पदं तत्र परे मया प्रदीयते ॥ २०६

(ज) औ औट्

पूजा यदा भवेदर्थो नकारश्च स्थितो यदा ।
गवाञ्च् गोअञ्च् पुनः गोऽञ्च् च यदा शब्दो भवेदिह ॥ २०७
प्रत्यय औ परे स्याच्चेत् षदत्रयं तदा भवेत् ।
गवाञ्चौ स्यात् गोअञ्चौ स्यात् गोऽञ्चौ स्याच्च पदं तदा ॥ २०८
गतिर्यदा भवेदर्थो नकारश्च विलुप्यति ।
पदमेकं तदा तत्र पदं गोची भवेत्तदा ॥ २०९
शीभावश्च भवेदत्र भसंज्ञा च प्रवर्त्तते ।
अकारस्य भवेल्लोपः पदं गोची तथा भवेत् ॥ २१०
औ परे स्यात् यदा तत्र तदा पदं भवेत्तथा ।
चत्वारि च पदानि स्युः दर्शितानि यथा मया ॥ २११
औट् परे चेत् भवेत्तत्र तथैव च पदं भवेत् ।
तत्रापि तानि चत्वारि विशेषश्च न दृश्यते ॥ २१२

(झ) टा

पूजा यदा भवेदर्थो नकारश्च स्थितो यदा ।
गवाञ्च् गोअञ्च् पुनः गोञ्च् च यदा शब्दो भवेदिह ॥ २१३
प्रत्ययः "टा" परे स्याच्चेत् पदत्रयं तदा भवेत् ।
गवाञ्चा स्यात् गोअञ्चा स्यात् पदं गोऽञ्चा भवेत्तदा ॥ २१४
गतिर्यदा भवेदर्थो नकारो लुप्यते यदा ।
गवाच् गोअच् पुन गोंऽच् च यदा शब्दो भवेदिह ॥ २१५
प्रत्ययः "टा" परे स्याच्चेत् पदमेकं तदा भवेत् ।
पदं गोचा भवेत्तत्र पदमेकं तदेव हि ॥ २१६
प्रत्ययः टा परे स्याच्चेत् पदचतुष्टयं भवेत् ।
गवाञ्चा स्यात् गोअञ्चा स्यात् गोञ्चा गोचा भवेत्तथा ॥ २१७

(झ) ङे

पूजा यदा भवेदर्थो नकारश्च स्थितो यदा ।
गवाञ्च् गोअञ्च् पुनः गोऽञ्च् च यदा शब्दो भवेदिह ॥ २१८
प्रत्ययो ङे परे स्याच्चेत् पदत्रयं तदा भवेत् ।
गवाञ्चे स्यात् गोअञ्चे स्यात् पदं गोञ्चे भवेत्तथा ॥ २१९
गतिर्यदा भवेदर्थो नकारो न स्थितो यदा ।
गवाच् गोअच् पुनः गोऽच् च यदा शब्दो भवेदिह ॥ २२०
प्रत्ययो ङे परे स्याच्चेत् पदमेकं तदा भवेत् ।
पदं गोचे भवेत्तत्र पदमेकं तदेव हि ॥ २२१
प्रत्ययो ङे परे स्याच्चेत् पदचतुष्टयं भवेत् ।
गवाञ्चे स्यात् गोअञ्चे स्यात् गोञ्चे गोचे भवेत्तथा ॥ २२२

[ञ] ङसि

पूजा यदा भवेदर्थो नकारश्च स्थितो यदा ।
गवाञ्च् गोअञ्च् पुनः गोञ्च् च यदा शब्दो भवेदिह ॥ २२३
प्रत्ययो ङसि चेत् परे पदत्रयं तदा भवेत् ।
गवाञ्चः स्यात् गोअञ्चः स्यात् पदं गोञ्चः भवेत्तदा ॥ २२४
गतिर्यदा भवेदर्थो नकारो न स्थितो यदा ।
गवाच् गोअच् पुनःगोच् च यदा शब्दो भवेदिह ॥ २२५
प्रत्ययो ङसि चेत् परे पदकेकं तदा भवेत् ।
पदं गोचः भवेत्तत्र पदमेकं तदेव हि ॥ २२६
प्रत्ययो ङसि चेत् परे पदचतुष्टयं भवेत् ।
गवाञ्चः स्यात् गोअञ्चः स्यात् गोञ्चः गोचः भवेत्तथा ॥ २२७

[ट) ङस्

ङसौ परे यथा तत्र ङसि परे तथैव च ।
न हि भेदः स्थितो रूपे यत् तत्र स्यात् तदत्र च ॥ १२८
गवाञ्चः स्यात् गोअञ्चः स्यात् गोञ्चः गोचः पदं भवेत् ।
पूर्व्वं चतुष्टयं यत् स्यात् परे चतुष्टयं हि तत् ॥ २२९

(ठ) ओस् ओस्

पूजा यदा भवेदर्थो नकारश्च स्थितो यदा ।
गवाञ्च् गोअञ्च् पुनः गोऽञ्च् च यदा शब्दो भवेदिह ॥ २३०

प्रत्यय ओस् परे स्याच्चेत् पदत्रयं तदा भवेत् ।
गवाञ्चोः स्यात् गोअञ्चोः स्यात् पदं गोञ्चोः भवेत्तथा ॥ २३१
गतिर्यदा भवेदर्थो नकारो न स्थितो यदा ।
गवाच् गोअच् पुनर्गोच् च यदा शब्दो भवेत् पुनः ॥ २३२
प्रत्यय ओस् परे स्याच्चेत् पदमेकं तदा भवेत् ।
पदं गोचोः भवेत्तत्र पदमेकं तदेव हि ॥ २३३
प्रत्यय ओस् परे स्याच्चेत् पदचतुष्टयं भवेत् ।
गवाञ्चोः स्यात् गोअञ्चोः स्यात् गोञ्चोः गोचोः भवेत्तथा ॥ २३४
षष्ठ्यामोसि पदं यत् तत् पुनरिह प्रदर्शितम् ।
ओसि पुनश्च सप्तम्यां तदेव भवेत् पदम् ॥ २३५
गवाञ्चो स्यात् गो अञ्चोः स्यात् गोञ्चो गोचो भवेत्तथा ।
पदचतुष्टयं तावत् सप्तम्यामोसि वर्तते ॥ २३६

(ङ) आम्

पूजा यदा भवेदर्थो नकारश्च स्थितो यदा ।
गवाञ्च् गोअञ्च् पुनगोञ्च् च यदा शब्दो भवेदिह ॥ २३७
प्रत्यय आम् परे स्याच्चेत् पदत्रयं तदा भवेत् ।
गवाञ्चां स्यात् गोअञ्चां स्यात् गोञ्चाम् स्याच्च पदं तदा ॥ २३८
गतिर्यदा भवेदर्थो नकारो न स्थितो यदा ।
गवाच् गोअच् पुनर्गोच् च यदा शब्दो भवेदिह ॥ २३९
प्रत्यय आम परे स्याच्चेत् पदमेकं तदा भवेत् ।
गोचाम् भवेत् पदं तत्र पदमेकं तदेव हि ॥ २४०
प्रत्यय आम् परे स्याच्चेत् पदचतुष्टयं भवेत् ।
गवाञ्चां स्यात् गोअञ्चां स्यात् गोञ्चाम् गोचां भवेत्तथा ॥ २४१

(छ) ङि

पूजा यदा भवेदर्थो नकारश्च स्थितो यदा ।
गवाञ्च् गोअञ्च् पुनगोञ्च् च यदा शब्दो भवेदिह ॥ २४२
प्रत्ययो ङि परे स्याच्चेत् पदत्रयं तदा भवेत् ।
गवाञ्चि स्यात् गोअञ्चि स्यात् गोञ्चि गोचि पदं तदा ॥ २४३
गोतिर्यदा भवेदर्थो नकारो न स्थितो यदा ।
गवाच् गोअच् पुन गोच् च यदा शब्दो भवेदिह ॥ २४४

प्रत्ययो ङि परे स्याच्चेत् पदमेकं तदा भवेत् ।
पदं गोचि भवेत्तत्र पदमेकं तदेव हि ॥ २४५
प्रत्ययो ङि परे स्याच्चेत् पदचतुष्टयं भवेत् ।
गवाग्नि स्यात् गोअग्नि स्यात् गोग्नि गोचि भवेत्तथा ॥ २४६
दशसु च विभक्तिषु रूपं मया प्रदर्शितम् ।
प्रत्येकं चत्वारि तत्र पदानि स्युरिति स्थितिः ॥ २४७
दशसु प्रत्येकं तत्र चत्वारि च यदा पुनः ।
चत्वारिंशत् तदा तत्र साकल्येन भवन्ति च ॥ २४८

दर्शितानि मया पूर्व्वं रूपाणि चोनसप्ततिः ।
चत्वारिंशत् पुनश्चात्र दर्शितानि भवन्ति च ॥ २४९
संकलनं यदा तत्र नवाधिकं शतं तदा ।
"स्वमि"ति च कारिकायां तथा संख्या प्रदर्शिता ॥ २५०

"ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् ।
रूपाण्यश्वाक्षिभूतानि (५२७) भवन्तीति मनीषिभिः ॥ २५१

पञ्चशती यथा यत्र विंशतिश्च यथा पुनः ।
पुनः सप्त यथा तत्र दर्शयामि तथा परे ॥ २५२

प्रथमा

सु—(१) गवाङ् गोअङ् गोऽङ् (पूजायाम्)
(२) गवाक् गवाग्, गोअक् गोअग्,
गोऽक् गोऽग् (गतौ)

पदानि नव सौ तत्र दर्शितानि यथा मया ।
"अनचि" च स्थितं सूत्रं तदिह च प्रयुज्यते ॥ २५३
अन्त्यस्य च भवेद् द्वित्वं सूत्रं प्रवर्त्तते यदा ।
यदा द्वित्वं भवेत्तत्र लभ्यन्ते च तदा नव ॥ २५४
आदौ तावद् विना द्वित्वं नव तत्र स्थितानि च ।
परे यदा भवेद् द्वित्वं तदा तत्र पुनर्नव ॥ २५५
अष्टादश तथा तत्र संकलनं यदा भवेत् ।
अष्टादश पदानि स्युः "सु" परे च भवेद् यदा ॥ २५६

औ—(१) गवाञ्ची गोअञ्ची गोञ्ची (पूजायाम्)
(२) गोची (गतौ)

पूजार्थे तु त्रयं तत्र यथा मया प्रदर्शितम् ।
प्रातिष्विकं अकारस्तु पुनस्तत्र प्रवर्त्तते ॥ २५७
"अनचि" च स्थितं सूत्रं तत्तत्र च प्रयुज्यते ।
अकारस्य भवेद् द्वित्वं पदत्रयं तथा भवेत् ॥ २५८
आदौ तत्र विना द्वित्वं स्थितमेव पदत्रयम् ।
परे भवेत् त्रयं तत्र द्वित्वं यदा विधीयते ॥ २५९
आदौ त्रयं स्थितं तत्र परे तत्र त्रयं पुनः ।
पदषट्कं तथा तत्र संकलनं यदा भवेत ॥ २६०
स्थितमेकं गतौ तत्र संयुज्यते पुनश्च तत् ।
संयोजनं यदा तत्र स्यात् पदसप्तकं तदा ॥ २६१

औ—७

जस्—(१) गवाञ्चि गोअञ्चि गोञ्चि
(पूजायां गतौ च)

पूजायाञ्च गतौ तत्र पदत्रयं स्थितं खलु ।
प्रातिष्विकं अकारस्तु पुनरिह प्रवर्त्तते ॥ २६२
अकारस्य यदा द्वित्वं पदत्रयं तदा भवेत् ।
आदौ तत्र विना द्वित्वं स्थितमेव पदत्रयम् ॥ २६३
आदौ त्रयं स्थितं तत्र पश्चात् त्रयं पुनः स्थितम् ।
पश्चात् तत्र पुनः षट् च स्यादनुनासिको यदा ॥ २६७
संकलनं यदा तत्र द्वादश स्युस्तदा पुनः ।
जश् यदा स्यात् परे तत्र द्वादश स्युस्तदा खलु ॥ २६८

जश्—१२

अष्टादश तथा सप्त द्वादश च तथा पुनः ।
प्रथमायां सप्तत्रिंशत् पदानि स्युरिति स्थितिः ॥ २६९

द्वितीया

अम्—(१) गवाङ् गोअङ् गोङ् (पूजायाम्)
(२) गवाक् गवाग्, गोअक् गोअग्,
गोऽक् गोऽग् (गतौ)

पदानि नव तत्रापि दर्शितानि यथा मया ।
"अनचि च" स्थितं सूत्रं तदिहापि प्रयुज्यते ॥ २७०
अन्त्यस्य च भवेद् द्वित्वं सूत्रं प्रवर्त्तते यदा ।
यदा द्वित्वं भवेत्तत्र भवन्ति च तदा नव ॥ २७१
आदौ तत्र विना द्वित्वं नव तावत् स्थितानि हि ।
परे यदा भवेद् द्वित्वं तदा तत्र पुनर्नव ॥ २७२
अष्टादश तथा तत्र संकलनं यदा भवेत् ।
अष्टादश पदानि स्युरम् परे चेद् भवेदिह ॥ २७३

औट्—(१) गवाञ्चौ गोअञ्चौ गोञ्चौ (पूजायाम्)
(२) गोचौ (गतौ)

पूजार्थे तु त्रयं तत्र यथा मया प्रदर्शितम् ।
प्रातिष्विकं अकारस्तु पुनस्तेषु प्रवर्त्तते ॥ २७४
"अनचिच" स्थितं सूत्रं तत्तदा च प्रयुज्यते ।
अकारस्य भवेत् द्वित्वं पदत्रयं तथा भवेत् ॥ २७५
आदौ तत्र विना द्वित्वं स्थितमेव पदत्रयम् ।
परे भवेत् त्रयं तत्र द्वित्वं विधीयते यदा ॥ २७६
आदौ त्रयं स्थितं तत्र परे त्रयं स्थितं पुनः ।
पदषट्कं तथा तत्र संकलनं यदा भवेत् ॥ २७७
स्थितमेकं गतौ तत्र संयुज्यते पुनश्च तत् ।
संकलनं यदा तत्र स्यात् पदसप्तकं तदा ॥ २७८

औट्—७

शस्—(१) गवाञ्चि गोअञ्चि गोञ्चि
(पूजायां गतौ च)

पूजायाञ्च गतौ तत्र पदत्रयं स्थितं पुनः ।
प्रातिष्विकं अकारन्तु पुनस्तेषु प्रवर्त्तते ॥ २७९
अकारस्य यदा द्वित्वं पदत्रयं तदा भवेत् ।
आदौ तत्र विना द्वित्वं स्थितं खलु पदत्रयम् ॥ २८०
आदौ त्रयं स्थितं तत्र पश्चात् त्रयं स्थितं पुनः ।
संकलनं यदा तत्र पदषट्कं तदा भवेत् ॥ २८१

षन्नामैषा पुनश्चान्ते इकारन्तु प्रवर्त्तते ।
"अम"श्चेति स्थितं सूत्रं पुनश्चैतत् प्रयुज्यते ॥ २८२
स्यादनुनासिकस्तत्र सूत्रं च युज्यते यदा ।
षट् सानुनासिकानि स्युः पदानि च तथा पुनः ॥ २८३
आदौ च षट् स्थितान्येव न यदा चानुनासिकः ।
पश्चात् तत्र पुनः षट् स्युः स्यादनुनासिको यदा ॥ २८४
संकलनं यदा तत्र द्वादश च तदा पुनः ।
शस् यदा स्यात् परे तत्र द्वादश स्युः पुनस्तदा । २८५

शस्—१२

अष्टादश तथा सप्त द्वादश च तथा पुनः ।
द्वितीयायां सप्तत्रिंशत् पदानि स्युरिति स्थितिः ॥ २८६
सु-परे स्याद् यथा तत्र स्याद् अम्-परे तथैव च ।
औपरे स्याद् यथा तत्र औट् परेऽपि भवेत्तथा ॥ २८७
जशि यथा भवेत्तत्र शसि भवेत् तथैव हि ।
प्रथमायां द्वितीयायां रूपाणामेकरूपता ॥ २८८

एकत्वेऽपि च रूपाणाम् उपन्यासः कृतः पृथक् ।
प्रथमायां द्वितीयायां विभक्तेर्नैकरूपता ॥ २८९
इह "सु" स्याद् इह स्याद् "अम" नैकरूपं भवेद् द्वयम् ।
इह स्याद् औ इह स्याद् औट् नैकरूपं द्वयं पुनः ॥ २९०
इह जश् स्यात् इह शस् स्यात् नैकरूपं पुनर्द्वयम् ।
प्रथमायां द्वितीयायां न तेसामेकरूपता ॥ २९१

सु-परे स्याद् यथा तत्र स्याद् अम्- परे तथा न वा ।
औ-परे स्याद् यथा तत्र औट्-परे स्यात् तथा न वा ॥ २९२
जश-परे स्याद् यथा तत्र शस् परे स्यात् तथा न वा ।
इति च संशयश्चित्ते जागर्ति पठतामिह ॥ २९३
स संशयो यथा न स्याद् तथा मया विचेष्टितम् ।
रूपाणि च द्वितीयायां दर्शितानि पृथक् मया ॥ २९४
संशयस्य निरासाय विस्पष्टार्थं तथैव च ।
रूपाणामेकरूपयेऽपि उपन्यासः कृतः पृथक् ॥ २९५

भ्यामि मया पदं देयं भ्यसि देयं पदं मया।
विभक्तेरेकरूपत्वात् न हि तत्र पृथक् घृतिः॥ २९६
एकत्रैव पदं भ्यामि परे मया प्रदर्शितम्।
एकत्रैव पदं भ्यसि प्रदर्शितं परे मया॥ २९७

तृतीया

टा—(१) गवाश्वा गोअश्वा गोश्वा (पूजायाम्)
(२) गोचा (गतौ)

पूजार्थे तु त्रयं तत्र यथा मया प्रदर्शितम्।
प्रातिस्विकं अकारस्तु पुनरिह प्रवर्त्तते॥ २९८
अकारस्य यदा द्वित्वं पदत्रयं तदा भवेत्।
आदौ तावत् विना द्वित्वं पदत्रयं स्थितं खलु॥ २९९
आदौ त्रयं त्रयं पश्चात् इति स्थितिर्भवेदिह।
मिलितं चेद् भवेद् द्वयं पदषट्कं तदा भवेत्॥ ३००
स्थितमेकं गतौ तत्र संयुज्यते पुनश्च तत्।
संयोजनं यदा तत्र स्यात् पदसप्तकं तदा॥ ३०१
प्रातिस्विकं च सप्तानामाकारः स्यादिहान्ततः।
"अश्वा"श्चेति च सप्तानामनुनासिकता भवेत्॥ ३०२
अनुनासिकता स्याच्चेत् सप्त तदा भवन्ति च।
इहानुनासिकपक्षे लभ्यते सप्तकं तथा॥ ३०३
आदौ सप्त स्थितान्येव न चानुनासिको यदा।
परे सप्त भवन्तीह यदा स्यादनुनासिकः॥ ३०४
आदौ सप्त परे सप्त चतुर्द्दश तथा पुनः।
टा यदा स्यात् परे तत्र तदा तत्र चतुर्द्दश॥ ३०५

टा—१४

भ्याम्—(१) गवाङ्भ्याम् गोअङ्भ्याम् गोङ्भ्याम् (पूजायाम्)
(२) गवाग्भ्याम् गोअग्भ्याम् गोऽग्भ्याम् (गतौ)

पूजार्थे च त्रयं तत्र यथा मया प्रदर्शितम्।
प्रातिस्विकं ङकारस्तु पुनरिह प्रवर्त्तते॥ ३०६
ङकारस्य यदा द्वित्वं पदत्रयं तदा भवेत्।
आदौ तावद् विना द्वित्वं पदत्रयं स्थितं खल॥ ३०७

आदौ त्रयं स्थितं तत्र पश्चात् त्रयं स्थितं पुनः ।
संकलनं यदा तत्र पदषट्कं तदा भवेत् ॥ ३०८
गतौ त्रयं स्थितं तत्र यथा मया प्रदर्शितम् ।
प्रातिस्विकं गकारस्तु पुनरिह प्रवर्त्तते ॥ ३०९
गकारस्य यदा द्वित्वं पदत्रयं तदा भवेत् ।
आदौ तावद् विना द्वित्वं पदत्रयं स्थितं खलु ॥ ३१०
आदौ त्रयं स्थितं तत्र पश्चात् त्रयं स्थितं पुनः ।
संकलनं यदा तत्र पदषट्कं तदा भवेत् ॥ ३११
आदौ षट्कं स्थितं तत्र पश्चात् षट्कं स्थितं पुनः ।
मिलितं चेद् द्वयं तत्र द्वादश स्युस्तदा खलु ॥ ३१२
द्वादशानां पुनश्चैवं प्रातिस्विकं यकारता ।
यकारस्य भवेद् द्वित्वं "यणो मयः" प्रयुज्यते ॥ ३१३
यकारस्य यदा द्वित्वं द्वादश च तदा पुनः ।
आदौ तत्र विना द्वित्वं द्वादश हि पदानि च ॥ ३१४
आदौ तत्र द्वादश च द्वादश च पुनः परे ।
संकलनं यदा तत्र स्युश्चतुर्विंशतिस्तदा ॥ ३१५

एषां चतुर्विंशतीनां प्रातिस्विकं मकारता ।
मकारस्य पुनर्द्वित्वमिह खलु विधीयते ॥ ३१६
मकारस्य यदा द्वित्वं स्युश्चतुर्विंशतिस्तदा ।
आदौ तत्र विना द्वित्वं चतुर्विंशतिरेव च ॥ ३१७
आदौ चतुर्विंशतिश्च च चतुर्विंशतिः परे ।
अष्टाचत्वारिंशत् तत्र संकलनं यदा भवेत् ॥ ३१८

भ्याम्—४८

भिस्—(१) गवाङ्भिः गोअङ्भिः गोऽङ्भिः (पूजायाम्)
(२) गवाग्भिः गोअग्भिः गोऽग्भिः (गतौ)

पूजायान्तु त्रयं तत्र यथा मया प्रदर्शितम् ।
प्रातिस्विकं ङकारस्तु पुनरिह प्रवर्त्तते ॥ ३१९
ङकारस्य यदा द्वित्वं पदत्रयं भवेत्तदा ।
आदौ तत्र विना द्वित्वं पदत्रयं स्थितं खलु ॥ ३२०

आदौ त्रयं स्थितं तत्र पश्चात् त्रयं पुनर्भवेत् ।
संकलनं यदा तत्र पदषट्कं भवेत्तदा ॥ ३२१

गतौ त्रयं स्थितं तत्र यथा मया प्रदर्शितम् ।
प्रातिष्विकं गकारन्तु पुनरिह प्रवर्त्तते ॥ ३२२
गकारस्य यदा द्वित्वं पदत्रयं तदा भवेत् ।
आदौ तत्र विना द्वित्वं पदत्रयं स्थितं खलु ॥ ३२३
आदौ त्रयं स्थितं तत्र पश्चात् त्रयं पुनर्भवेत् ।
संकलनं यदा तत्र पदषट्कं भवेत् तदा ॥ ३२४

आदौ षट्कं स्थितं तत्र परे षट्कं पुनः स्थितम् ।
मिलितं चेद् द्वयं तत्र द्वादश स्युस्तदा पुनः ॥ ३२५

प्रातिष्विकं विसर्गश्च द्वादशसु प्रवर्त्तते ।
विसर्गस्य यदा द्वित्वं द्वादश स्युस्तदा पुनः ॥ ३२६
आदौ तत्र विना द्वित्वं द्वादश हि स्थितानि च ।
संकलनं यदा तत्र स्युश्चतुर्विंशतिस्तदा ॥ ३२७
टा यदा स्यात् तदा तत्र पदानि स्युश्चतुर्द्दश ।
अष्टाचत्वारिंशत् तत्र भ्याम् यदा च परे भवेत् ॥ ३२८
भिस् यदा स्यात् परे तत्र स्युश्चतुर्विंशतिस्तदा ।
षड़शीतिस्तथा तत्र तृतीयायां पदानि च ॥ ३२९

तृतीया—८६

चतुर्थी

ङे—(१) गवाञ्चे गोअञ्चे गोञ्चे (पूजायाम)
(२) गोचे (गतौ)

पूजार्थे च त्रयं तत्र यथा मया प्रदर्शितम् ।
प्रातिष्विकं अकारश्च पुनरिह प्रवर्त्तते ॥ ३३०
अकारस्य यदा द्वित्वं पदत्रयं तदा भवेत् ।
आदौ तत्र विना द्वित्वं पदत्रयं स्थितं खलु ॥ ३३१
आदौ त्रयं स्थितं तत्र पश्चात् त्रयं पुनर्भवेत् ।
पदषट्कं तथा तत्र संकलनं भवेद् यदा ॥ ३३२

स्थितमेकं गतौ तत्र संयुज्यते पुनश्च तत् ।
स्यात् पदसप्तकं तत्र संग्रहः सर्व्वथा यदा ॥ ३३३

ङे—७

भ्याम्—(१) गवाङ्भ्यां गोअङ्भ्यां गोङ्भ्यां (पूजायाम्)
(२) गोभ्यां (गतौ)

भ्यामि यथा पदानि स्युः दर्शितानि तथा मया ।
अष्टाचत्वारिंशत् तत्र दर्शितानि च पूर्व्वतः ॥ ३३४

भ्याम—४८

भ्यस्—(१) गवाङ्भ्यः गोअङ्भ्यः गोङ्भ्यः (पूजायाम्)
(२) गवागभ्यः गोअग्भ्यः गोग्भ्यः (गतौ)

पूजार्थे च त्रयं तत्र यथा मया प्रदर्शितम् ।
प्रातिस्विकं ङकारस्तु पुनरिह प्रवर्त्तते ॥ ३३५

ङकारस्य यदा द्वित्वं पदत्रयं तदा भवेत् ।
आदौ तत्र विना द्वित्वं पदत्रयं स्थितं खलु ॥ ३३६

आदौ त्रयं स्थितं तत्र पश्चात् त्रयं पुनः स्थितम् ।
पदषट्कं तथा तत्र संकलनं भवेद् यदा ॥ ३३७

गतौ त्रयं स्थितं तत्र यथा मया प्रदर्शितम् ।
प्रातिस्विकं गकारस्तु पुनरिह प्रवर्त्तते ॥ ३३८

गकारस्य यदा द्वित्वं पदत्रयं तदा भवेत् ।
आदौ तत्र विना द्वित्वं पदत्रयं स्थितं खलु ॥ ३३९

आदौ त्रयं स्थितं तत्र पश्चात् त्रयं स्थितं पुनः ।
पदषट्कं तथा तत्र संकलनं यदा भवेत् ॥ ३४०

आदौ षट्कं स्थितं तत्र परे षट्कं पुनः स्थितम् ।
द्वादश च तथा तत्र संकलनं भवेद् यदा ॥ ३४१

द्वादशानां पुनश्चैषां प्रातिस्विकं यकारता ।
यकारस्य भवेद् द्वित्वं "यणो मयः" प्रयुज्यते ॥ ३४२

यकारस्य यदा द्वित्वं द्वादश च तदा पुनः ।
आदौ तत्र विना द्वित्वं द्वादशैव स्थितानि च ॥ ३४३

द्वादश च तथा पूर्व्वे द्वादश च तथा परे ।
संकलनं यदा तत्र स्युश्चतुर्व्विंशतिस्तदा ॥ ३४४

प्रातिष्विकं विसर्गश्च पुनरेषु प्रवर्त्तते ।
विसर्गस्य यदा द्वित्वं स्युश्चतुर्व्विंशतिस्तदा ॥ ३४५
आदौ तत्र विना द्वित्वं चतुर्व्विंशतिरेव च ।
अष्टाचत्वारिंशत् तत्र संकलनं भवेद् यदा ॥ ३४६

पदानि च तदा सप्त ङे यदा च परे पुनः ।
अष्टाचत्वारिंशत् तत्र भ्याम् यदा च परे भवेत् ॥ ३४७
अष्टाचत्वारिंशत् तत्र भ्यस् यदा च परे पुनः ।
चतुर्थ्यान्तु पदानि स्युः त्र्यधिकं च शतं तथा ॥ ३४८

चतुर्थी—१०३

पञ्चमी

ङसि—(१) गवाञ्चः गोअञ्चः गोञ्चः (पूजायाम्)
(२) गोचः (गतौ)

पूजायाञ्च त्रयं तत्र यथा मया प्रदर्शितम् ।
प्रातिष्विकं अकारश्च पुनरिह प्रवर्त्तते ॥ ३४९
अकारस्य यदा द्वित्वं पदत्रयं तदा भवेत् ।
आदौ तत्र विना द्वित्वं पदत्रयं स्थितं खलु ॥ ३५०
आदौ त्रयं स्थितं तत्र पश्चात् त्रयं पुनर्भवेत् ।
संकलनं यदा तत्र पदषट्कं भवेत्तदा ॥ ३५१
पदमेकं गतौ तत्र संयुज्यते पुनश्च तत् ।
संयोजनं यदा तत्र स्यात् पदसप्तकं तदा ॥ ३५२

प्रातिष्विकं विसर्गश्च पुनरिह स्थितः खलु ।
विसर्गस्य भवेद् द्वित्वं स्यात् पदसप्तकं तथा ॥ ३५३
आदौ तत्र विना द्वित्वं सप्तकं च स्थितं खलु ।
संकलनं यदा तत्र चतुर्द्दश तदा पुनः ॥ ३५४

ङसि—१४

भ्याम्—(१) गवाङ्भ्याम् गोअङ्भ्याम् गोङ्भ्याम्
(२) गवाग्भ्याम् गोअग्भ्याम् गोग्भ्याम् (गतौ)

भ्यामि यथा पदानि स्युर्दर्शितानि तथा मया ।
अष्टाचत्वारिंशत् तत्र भ्यामि परे भवन्ति च ॥ ३५५

भ्याम्—४८

भ्यस्—(१) गवाङ्भ्यः गोअङ्भ्य गोङ्भ्यः (पूजायाम्)
(२) गवाग्भ्यः गोअग्भ्य गोग्भ्यः (गतौ)

भ्यसि यथा रूपाणि स्युर्दर्शितानि तथा मया ।
अष्टाचत्वारिंशत् तत्र भ्यसि परे भवन्ति च ॥ ३५६
ङसि परे पदानि स्युश्चतुर्द्दश हि संख्यया ।
चत्वारिंशत् तथा चाष्ट भ्यामि परे भवन्ति च ॥ ३५७
चत्वारिंशत् तथा चाष्ट भवन्ति च परे भ्यसि ।
दशाधिकं शतं तत्र पञ्चम्यां स्युश्च सर्व्वथा ॥ ३५८

षष्ठी

ङस्—(१) गवाङ्ङोः गोअङ्ङोः गोङ्ङोः (पूजायाम्)
(२) गोचोः (गतौ)

पूजायाञ्च त्रयं तत्र यथा मया प्रदर्शितम् ।
प्रातिस्विकं अकारश्च पुनरिह प्रवर्त्तते ॥ ३६०
अकारस्य यदा द्वित्वं पदत्रयं तदा भवेत् ।
आदौ तत्र विना द्वित्वं पदत्रयं स्थितं खलु ॥ ३६१
आदौ त्रयं स्थितं तत्र पश्चात् त्रयं स्थितं पुनः ।
संकलनं यदा तत्र पदषट्कं तदा भवेत् ॥ ३६२
स्थितमेकं गतौ तत्र संयुज्यते पुनश्च तत् ।
संयोजनं यदा तत्र स्यात् पदसप्तकं तदा ॥ ३६३
प्रातिस्विकं विसर्गश्च पुनरिह प्रवर्त्तते ।
विसर्गस्य भवेद् द्वित्वं स्यात् पदसप्तकं तदा ॥ ३६४
आदौ च सप्तकं तत्र सप्तकं च परे पुनः ।
संकलनं यदा तत्र पदानि स्युश्चतुर्दश ॥ ३६५

ओस्—१४

आम्—(१) गवाञ्जाम् गोअञ्जाम् गोञ्जाम् (पूजायाम्)
(२) गोचाम् (गतौ)

पूजायाञ्च त्रयं तत्र यथा मया प्रदर्शितम् ।
प्रातिस्विकं अकारन्त पुनरिह प्रवर्त्तते ॥ ३६६
अकारस्य यदा द्वित्वं पदत्रयं तदा भवेत् ।
आदौ तत्र विना द्वित्वं पदत्रयं स्थितं खलु ॥ ३६७
आदौ त्रयं स्थितं तत्र पश्चात् त्रयं स्थितं पुनः ।
संकलनं यदा तत्र पदषट्कं तदा भवेत् ॥ ३६८
स्थितमेकं गतौ तत्र संयुज्यते पुनश्च तत् ।
संकलनं यदा तत्र स्यात् पदसप्तकं तथा ॥ ३६९

प्रातिस्विकं मकारश्च पुनरिह प्रवर्त्तते ।
मकारस्य भवेद् द्वित्वं स्यात् पदसप्तकं तदा ॥ ३७०
आदौ च सप्तकं तत्र सप्तकं च परे पुनः ।
संकलनं यदा तत्र पदानि स्युश्चतुर्द्दश ॥ ३७१
ङस् यदा स्यात् परे तत्र तदा तत्र चतुर्द्दश ।
ओस् यदा स्यात् परे तत्र तदा तत्र चतुर्द्दश ॥ ३७२
आम् यदा स्यात् परे तत्र तदापि च चतुर्द्दश ।
पदानि द्विचत्वारिंशत् षष्ठ्यामिह भवन्ति च ॥ ३७३

सप्तमी

ङि—(१) गवाञ्जि गोअञ्जि गोञ्जि (पूजायाम्)
(२) गोचि (गतौ)

पूजार्थे च त्रयं तत्र यथा मया प्रदर्शितम् ।
प्रातिस्विकं अकारस्तु पुनरिह प्रवर्त्तते ॥ ३७४
अकारस्य यदा द्वित्वं पदत्रयं तदा भवेत् ।
आदौ तत्र विना द्वित्वं पदत्रयं स्थितं खलु ॥ ३७५
आदौ त्रयं स्थितं तत्र पश्चात् त्रयं पुनः स्थितम् ।
संकलनं यदा तत्र पदषट्कं तदा भवेत् ॥ ३७६
स्थितमेकं गतौ तत्र संयुज्यते पुनश्च तत् ।
संयोजनं यदा तत्र स्यात् पदसप्तकं तदा ॥ ३७७

प्रातिष्विकमिकारश्च तेषामन्ते प्रवर्त्तते ।
स्यादनुनासिकस्तत्र स्यात् पदसप्तकं तथा ॥ ३७८
सप्तकं च स्थितं पूर्व्वे न यदा चानुनासिकः ।
सप्तकं च स्थितं पश्चात् स्यादनुनासिको यदा ॥ ३७९
संकलनं यदा तत्र तदा तत्र चतुर्द्दश ।
ङौ परे च पदानि स्युश्चतुर्द्दश हि सर्व्वथा ॥ ३८०

औस्—(१) गवाञ्चोः गोअञ्चोः गोञ्चोः (पूजायाम्)
(२) गोचोः (गतौ)

ओभि यथा पदानि स्युर्दर्शितानि तथा मया ।
ओसि तत्र पदानि स्युश्चतुर्द्दश हि सर्व्वथा ॥ ३८१

सुप्—(१) पूजायाम्
(क) गवाङ्षु गोअङ्षु गोङ्षु (कुगभावे)
(ख) गवाङ्क्षु गोअङ्क्षु गोङ्क्षु (कुक्पक्षे)
गवाङ्ख्षु गोअङ्ख्षु गोअङ्ख्षु
(१) गतौ—
गवाक्षु गोअक्षु गोक्षु

पूजायाम्

कुगभावे

गवाङ्षु च गोअङ्षु च गोङ्षु चेति पदत्रयम् ।
पूजार्थे च कुग्भावे पदत्रयं प्रवर्त्तते ॥ ३८२
पदत्रयं ङकारवत् पुनरपि भवेच्च तत् ।
ङकारस्य भवेद् द्वित्वं पदत्रयं पुनर्भवेत् ॥ ३८३
आदौ तत्र विना द्वित्वं स्थितमेव पदत्रयम् ।
परे भवेत् त्रयं तत्र द्वित्वं यदा विधीयते ॥ ३८४
आदौ त्रयं स्थितं तत्र पश्चात् त्रयं पुनः स्थितम् ।
संकलनं यदा तत्र पदषट्कं तदा भवेत् ॥ ३८५
पूजा यदा भवेदर्थः कुगभावो यदा पुनः ।
पदषट्कं तदा तत्र यथा मया प्रदर्शितम् ॥ ३८६

कुक्पक्षे

कुक्पक्षे च ककारवत् पदत्रयं प्रवर्त्तते ।
गवाङ्क्षु च गोअक्षु च गोक्षु च तत् पदत्रयम् ॥ ३८७

"चय"श्चेति स्थितं तत्र तद् यदा च प्रयुज्यते ।
ककारस्य खकारः स्यात् खकारवत् भवेत् त्रयम् ॥ ३८८
गवाक्‌ख्षु च गोअङ्‌ख्षु च गोङ्‌ख्षु पदं तदा भवेत् ।
खकारवत् त्रयं च तत् "चय"—यदा प्रयुज्यते ॥ ३८९
ककारवत् त्रयं तत्र खकारवत् पुनस्त्रयम् ।
संकलनं यदा तत्र पदषट्कं तदा भवेत् ॥ ३९०

षण्णामेषां च कुक्‌पक्षे प्रातिष्विकं ङकारता ।
ङकारस्य भवेद् द्वित्वं पदषट्कं तथा भवेत् ॥ ३९१
आदौ तत्र विना द्वित्वं पदषट्कं स्थितं खलु ।
परे तत्र भवेन् षट्कं द्वित्वं यदा विधीयते ॥ ३९२
आदौ षट्कं स्थितं तत्र परे षट्कं पुनर्भवेत् ।
संकलनं यदा तत्र द्वादश स्युस्तदा पुनः ॥ ३९३

द्वादशानां पुनश्चैषां प्रातिष्विकं षकारता ।
षकारस्य भवेद् द्वित्वं द्वादश च तदा पुनः ॥ ३९४
आदौ तत्र विना द्वित्वं द्वादश हि स्थितानि च ।
परे तत्र द्वादश स्युर्द्वित्वं यदा विधीयते ॥ ३९५
आदौ तत्र द्वादश च द्वादश च परे पुनः ।
संकलनं यदा तत्र स्युश्चतुर्विंशतिस्तदा ॥ ३९६
पूजा यदा भवेदर्थः कुक् यदा च भवेत् पुनः ।
तदा चतुर्व्विंशतिः स्यु दर्शितानि यथा मया ॥ ३९७

कुक्‌पक्षे च तथा कृत्वा स्युश्चतुर्व्विंशतिः खलु ।
कुगभावे पदानि षट् दर्शितानि च पूर्व्वतः ॥ ३९८
पूजार्थे च तदा त्रिंशत् सर्व्वथा स्युः पदानि च ।
संकलनं यदा तत्र तदा संख्या तथा भवेत् ॥ ३९९

गतौ

गतौ तत्र ककारवत् पदत्रयं प्रवर्त्तते ।
गवाक्षु च गोअक्षु च गोक्षु च तत् पदत्रयम् ॥ ४००
प्रत्येकन्तु ककारस्य द्वित्वमिह विधीयते ।
पदत्रयं भवेत्तत्र द्वित्वं विधीयते यदा ॥ ४०१

आदौ तत्र विना द्वित्वं स्थितमेव पदत्रयम्।
परे तत्र भवेद् त्रयं द्वित्वं विधीयते यदा ॥ ४०२
आदौ त्रयं स्थितं तत्र परे त्रयं पुनर्भवेत्।
संकलनं यदा तत्र पदषट्कं भवेत् तदा ॥ ४०३

षण्णामेषां पुनस्तत्र प्रातिस्विकं षकारता।
षकारस्य भवेद् द्वित्वं पदषट्कं पुनर्भवेत् ॥ ४०४
आदौ तत्र विना द्वित्वं पदषट्कं स्थितं खलु।
परे षट्कं भवेद् तत्र द्वित्वं विधीयते यदा ॥ ४०५
आदौ षट्कं स्थितं तत्र परे षट्कं पुनः स्थितम्।
संकलनं यदा तत्र द्वादश स्युस्तदा पुनः ॥ ४०६

पूजायाम् गतौ च

पूजायाञ्च तथा त्रिंशत दर्शितानि यथा मया।
द्वादश च गतौ तत्र दर्शितानि च पूर्व्वतः ॥ ४०७
द्विचत्वारिंशत् तत्र स्युः संकलनं यदा भवेत्।
द्विचत्वारिंशत् तत्र हि पूजायाञ्च गतौ पुनः ॥ ४०८

अन्तस्य च पुनस्तेषां यदा स्यादनुनासिकः।
द्विचत्वारिंशत् तत्र च पुनरपि भवन्ति हि ॥ ४०९
द्विचत्वारिंशत् तत्रादौ न यदा चानुनासिकः।
द्विचत्वारिंशत् परे स्युः स्यादनुनासिको यदा ॥ ४१०
द्विचत्वारिंशत् तत्र च द्विचत्वारिंशदत्र च।
स्युश्चतुरशीतिस्तत्र संकलनं यदा भवेत् ॥ ४११

ङि यदा स्यात् तदा तत्र पदानि स्युश्चतुर्द्दश।
ओस् यदा स्यात् पदानि स्युश्चतुर्द्दश तदापि च ॥ ४१२
स्युश्चतुरशीतिस्तत्र सुप् यदा च परे भवेत्।
आहत्येह च सप्तम्यां स्युर्द्वादशाधिकं शतम् ॥ ४१३

प्रथमा

सु यदा स्यात् परे तत्र पदानि च तदा नव।
अन्त्यस्य च भवेद् द्वित्वमष्टादश भवन्ति च ॥ ४१४

औ यदा स्यात् परे तत्र पदचतुष्टयं तदा ।
ङकारस्य भवेद् द्वित्वं स्यात् पदसप्तकं तथा ॥ ४१५
जश् यदा स्यात् परे तत्र पदत्रयं तदा भवेत् ।
ङद्वित्वाच्चानुनासिकात् द्वादश स्युः पदानि च ॥ ४१६
अष्टादश तथा सप्त द्वादश च तथा पुनः ।
प्रथमायां सप्तत्रिंशत् पदानि स्युरिति स्थितिः ॥ ४१७

द्वितीया

प्रथमायां यथा स्याच्च द्वितीयायां तथा भवेत् ।
प्रथमायां सप्तत्रिंशन् द्वितीयायां तथैव च ॥ ४१८

तृतीया

टा यदा स्यात् परे तत्र पदचतुष्टयं तदा ।
ङद्वित्वाच्चानुनासिकात् पदानि स्युश्चतुर्द्दश ॥ ४१९
भ्याम् यदा स्यात् परे तत्र पदषट्कं तदा भवेत् ।
चत्वारिंशत् तथा चाष्ट पदानीह भवन्ति च ॥ ४२०
ङद्वित्वं च गद्वित्वं च यद्वित्वं च भवेदिह ।
मद्वित्वं च भवेत् पश्चात् पदानि स्युः तथा पुनः ॥ ४२१
भिस् यदा स्यात् परे तत्र पदषट्कं तदा पुनः ।
सर्व्वथा चतुर्व्विंशतिः पदानीह परे भिसि ॥ ४२२
ङकारस्य सकारस्य द्वित्वमिह विधीयते ।
विसर्गस्य पुनर्द्वित्वं पश्चादिह भवेत् पुनः ॥ ४२३
टा यदा स्यात् तदा तत्र चतुर्द्दश पदानि च ।
चत्वारिंशत् तथा चाष्ट भ्याम् परे च भवेद् यदा ॥ ४२४
भिस् यदा स्यात् परे तत्र स्युश्चतुर्व्विंशतिस्तदा ।
षड़शीतिः पदानि स्युस्तृतीयायामिति स्थितिः ॥ ४२५

चतुर्थी

ङे यदा स्यात् परे तत्र पदचतुष्टयं तदा ।
ङकारस्य भवेद् द्वित्वं सप्त तत्र भवन्ति च ॥ ४२६
भ्याम् यदा स्यात् परे तत्र पदषट्कं तदा पुनः ।
चत्वारिंशत् तथा चाष्ट पदानीह भवन्ति च ॥ ४२७
भ्यस् यदा स्यात् परे तत्र पदषट्कं तदा पुनः ।
चत्वारिंशत् तथा चाष्ट भ्यसि तत्र पदानि च ॥ ४२८

ङद्वित्वं च गद्वित्वं यद्वित्वं च भवेदिह ।
विसर्गस्य पुनर्द्वित्वं पदानि स्युस्तथैव च ॥ ४२९
संकलनं यदा तत्र त्र्यधिकं च शतं तदा ।
साकल्येन चतुर्थ्याश्च पदानि स्युस्तथा पुनः ॥ ४३०

पञ्चमी

ङसि यदा परे तत्र पदचतुष्टयं तदा ।
ङस्य द्वित्वाद् विसर्गस्य द्वित्वात् तत्र चतुर्द्दश ॥ ४३१
भ्याम् यदा स्यात् परे तत्र पदषट्कं तदा पुनः ।
चत्वारिंशत् तथा चाष्ट पदानीह भवन्ति च ॥ ४३२
भ्यस् यदा स्यात् परे तत्र पदषट्कं तदा पुनः ।
चत्वारिंशत् तथा चाष्ट पदानि स्युरिहापि च ॥ ४३३
संकलनं यदा तत्र दशाधिकं शतं तदा ।
साकल्येन च पञ्चम्यां पदानि स्युस्तथा पुनः ॥ ४३४

षष्ठी

ङस् यदा स्यात् परे तत्र पदचतुष्टयं तदा ।
ङस्य द्वित्वाद् विसर्गस्य द्वित्वात् तत्र चतुर्द्दश ॥ ४३५
ङस् यदा स्यात् परे तत्र पदचतुष्टयं तदा ।
ङस्य द्वित्वात् विसर्गस्य द्वित्वात् तत्र चतुर्द्दश ॥ ४३६
आम् यदा स्यात् परे तत्र पदचतुष्टयं तदा ।
ङकारस्य मकारस्य द्वित्वे तत्र चतुर्द्दश ॥ ४३७
चतुर्द्दश चतुर्द्दश तथा तत्र चतुर्द्दश ।
पदानि द्विचत्वारिंशत् साकल्येन भवन्ति च ॥ ४३८

सप्तमी

ङि यदा स्यात् परे तत्र पदचतुष्टयं तदा ।
ङद्वित्वाच्चानुनासिकात् पदानि च चतुर्द्दश ॥ ४३९
ओस् यदा स्यात् परे तत्र पदचतुष्टयं तदा ।
ङस्य द्वित्वाद् विसर्गस्य द्वित्वात् तत्र चतुर्द्दश ॥ ४४०
सुप् यदा स्यात् परे तत्र द्वादश च तदा पुनः ।
इह चतुरशीतिः स्युः साकल्येन पदानि च ॥ ४४१

ङस्य द्वित्वं कुगभावे पूजार्थानां भवेदिह ।
कवत् तत्र खवत् तत्र पश्चात् तत्र च गृह्यते ॥ ४४२
कवतां च खवताञ्च ङद्वित्वं स्यात् ततः परे ।
षद्वित्वं च ततः पश्चात् तेषां तेषां भवेदिह ॥ ४४३
आदौ षट् च परे तत्र स्युश्च विंशतिस्तथा ।
त्रिंशतां च गणास्तत्र पूजनार्थे तथा भवेत् ॥ ४४४
गत्यर्थानां पुनस्तत्र कद्वित्वं च विधीयते ।
ततः पश्चात् पुनस्तेषां षद्वित्वं च भवेदिह ॥ ४४५
द्वादशानां गणास्तत्र गत्यर्थानां तथा भवेत् ।
गणद्वयं ततः पश्चादेकत्र क्रियते पुनः ॥ ४४६
पदानि द्विचत्वारिंशत् लभ्यन्ते च तथा खलु ।
अनुनासिकता चैषां प्रत्येकन्तु भवेत् परे ॥ ४४७
सर्व्वथा चतुरशीतिः पदानीह भवन्ति च ।
सुपि चतुरशीतिः स्युः पदानि च तथा पुनः ॥ ४४८
सङ्कलनं यदा तत्र स्युः द्वादशाधिकं शतम् ।
साकल्येन च सप्तम्यां पदानि स्युस्तथा पुनः ॥ ४४९

प्रथमायां सप्तत्रिंशत् पदानीह भवन्ति च ।
द्वितीयायां सप्तत्रिंशत् पदानि स्युस्तथैव च ॥ ४५०
तृतीयायां षड़शीतिः विहितानि तथा पुनः ।
त्र्यधिकं च शतं तत्र चतुर्थ्यां स्युः पदानि च ॥ ४५१
दशाधिकं शतं तत्र पञ्चम्यां च मतां मते ।
षष्ठ्यां च द्विचत्वारिंशत् पदानि स्युरिति स्थितिः ॥ ४५२
सप्तम्यां च पुनस्तत्र स्युर्द्वादशाधिकं शतम् ।
पञ्चशती विंशतिश्च सप्त तत्र तथा खलु ॥ ४५३

पञ्चशती यथा तत्र विंशतिश्च यथा पुनः ।
पुनः सप्त यथा तत्र तथा मया प्रदर्शितम् ॥ ४५४

इति-गवाक्शब्दप्रक्रिया ।

समाप्तिः—२४।४।१९७५ रचनाकालः—
(बृहस्पतिवारः) २०।४।७५-२४।४।७५ (पञ्च दिवसाः)
गवाक्शब्दप्रक्रियायाम्—३३८ श्लोकाः (११७-४५४) ।
"ऊह्य"मिति कारिकां परित्यज्य—३३७ श्लोकाः ।

तिरच्

गतौ

तिर्य्यंक् भवेत् पदं तत्र तिरश्ची च पदं भवेत् ।
तिर्य्यञ्चि स्यात् पदं तत्र शेषमूह्यं पदं बुधैः ॥ ४५४

पूजायाम्

तिर्य्यङ् भवेत् पदं तत्र तिर्य्यञ्ची च पदं भवेत् ।
तिर्य्यञ्चि स्यात् पदं तत्र शेषमूह्यं पदं बुधैः ॥ ४५५

इति चकारान्तप्रकरणम्

यकृत्

यकृत् भवेत् पदं तत्र यकृती च पदं भवेत् ।
यकृन्ति स्यात् पदं तत्र शेषमूह्यं पदं बुधैः ॥ ४५६
यकृत् यदा यदा शस् च "पद्"न्निति प्रयुज्यते ।
यकृतः स्यात् यकन् तत्र यकानि च पदं भवेत् ॥ ४५७
यकृता स्यात् तथा तत्र यक्ना भवेत् तथैव च ।
यकृते स्यात् पदं तद्वत् यक्ने पदं तथा भवेत् ॥ ४५८

शकृत्

शकृत् भवेत् पदं तत्र शकृती च पदं भवेत् ।
शकृन्ति स्यात् पदं तत्र शेषमूह्यं पदं बुधैः ॥ ४५९
शकृत् यदा यदा शस् च "पद्न्नि"ति प्रयुज्यते ।
शकृतः स्यात् शकन् तत्र शकानि च पदं भवेत् ॥ ४६०
शकृता स्यात् पदं तत्र पदं शक्ना भवेत् पुनः ।
शकृते स्यात् पदं तत्र पदं शक्ने भवेत्तथा ॥ ४६१

ददत्

ददत् यदा यदा सु स्यात् पदं ददन् भवेत् तदा ।
ददत् यदा यदा स्याद् औ ददती च पदं भवेत् ॥ ४८२
यदा ददत् भवेच्च शब्दः प्रत्ययो जश् परे यदा ।
सूत्रं तदा भवेद् योज्यं यथा परे प्रदर्शितम् ॥ ४६३

४४५ । वा नपुंसकस्य । ७।१।७९

सर्व्वनामस्थानं स्याच्चेत् क्लीवे शब्दो भवेद् यदि ।
अभ्यस्तात् शता स्याच्चेत् तस्य नुम् स्याद् विभाषया ॥ ४६४

ददन्ति च पदं तत्र तथा खलु प्रजायते ।
ददति च पदं तत्र तथा भवेत् परं पुनः ॥ ४६५

तुदत्

यदा तुदत् यदा सु स्यात् तुदत् भवेत् पदं तदा ।
यदा तुदत् यदा स्याद् औ सूत्रं परं प्रयोजनम् ॥ ४६६

४४६ । आत् शीनद्योनुंम् । ७।१।८०

शि यदि स्यात् परे तत्र ई-नदी चेत् परे पुनः ।
अवर्णान्तात् शता स्याच्चेत् तस्य नुम स्याद्विभाषया ॥ ४६७

तुदन्ती स्यात् पदं तत्र तुदती च पदं भवेत् ।
तुदन्ति स्यात् पदं तत्र जश् परे चेद् भवेत् पुनः ॥ ४६८

भात्

भात् यदा च यदा सु च पदं च भात् भवेत्तदा ।
भात् यदा च यदा स्याद् ओट् भान्ती भाती पदद्वयम् ॥ ४६९
भात् यदा स्यात् यदा जश् स्यात् पदं भान्ति भवेत्तदा ।
अन्यत् पदं भवेद् यद् यत् तत्तदूह्यं पुनर्बुधैः ॥ ४७०

पचत्

पचत् यदा यदा सु स्यात् पदं पचत् तदा भवेत् ।
पचत् यदा यदा स्यात् औ सूत्रं परं प्रयोजनम् ॥ ४७१

४४७ । शप्श्यनोर्नित्यम् । ७।१।८१

शी यदा स्यात् परे तत्र नदी यदा परे पुनः ।
शप्श्यनोश्चेदवर्णान्तात् परे तत्र पुनः शता ॥ ४७२
शतुरवयवान्तस्य तदा नित्यं नुमागमः ।
पचन्ती स्यात् पदं तत्र पचन्ति च पदं भवेत् ॥ ४७३

दीव्यत्

यदा दीव्यत् यदा "सु" स्यात् पदं दीव्यत् तदा भवेत् ।
यदा दीव्यत् यदा स्याद् औ "शप्श्यनो"श्च प्रयोजनम् ॥ ४७४
दीव्यन्ती स्यात् पदं तत्र दीव्यन्ति च पदं भवेत् ।
परं पदं बुधैरूह्यं न च मया प्रदीयते ॥ ४७५

अथ पकारान्तप्रकरणम्

यदा स्वप् स्यात् यदा "सु" स्यात् पदं स्वा् स्वब् भवेत्तदा ।
यदा स्वप् स्यात् यदा स्याद् औ पदं स्वपौ तदा भवेत् ॥ ४७६
यदा स्वप् स्यात् यदा जश् स्यात् पदं स्वाम्पि भवेत्तदा ।
आदौ दीर्घः परे नुम् स्यात् प्रतिपदोक्तता यतः ॥ ४७७
सूत्रं निरवकाशं चेत् प्रतिपदोक्तता भवेत् ।
इति पक्षे नुमेव स्यात् पदं स्वम्पि भवेत्तदा ॥ ४७८
स्वप् यदा स्यात् यदा टा स्यात् पदं स्वपा भवेत्तदा ।
स्वप् यदा स्यात् यदा भ्याम् स्यात् पदं स्वद्भ्याम् तदा भवेत् ॥ ४७९
"अपो भि" च स्थितं सूत्रं तत्तदा च प्रयुज्यते ।
पदं स्वद्भ्याम् तथा तत्र स्वद्भिः भवेत् पदं परे ॥ ४८०

अथ सकारान्तप्रकरणम्

धनुस्

"अर्त्तिपृ वपि" सूत्रं स्यात् इह पुनरुणादिके ।
धनेरुस् प्रत्ययस्तत्र धनुस् शब्दो भवेत्तथा ॥ ४८१
धनुस् यदा यदा सु स्यात् रुत्वं भवेत् भवेद् धनुः ।
धनुस् यदा यदा स्याद् औ धनुषी च भवेत् पदम् ॥ ४८२
धनुस् यदा यदा स्यात् जश् धनूंषि च पदं तदा ।
"सान्त"—चेति भवेद् दीर्घो "नुम" चेति च षकारता ॥ ४८३
धनुस् यदा यदा टा स्यात् पदं स्याद् धनुषा तदा ।
धनुस् यदा यदा भ्याम् स्यात् धनुर्भ्याम् च भवेत् पदम् ॥ ४८४
एवं चक्षुर्भवेदत्र एवं हविर्भवेत् पुनः ।
पदं यद् यद् भवेत्तेषु तत्तदूह्यं पुनर्बुधैः ॥ ४८५

पिपठिस्

यदा क्विप् पिपठिषतेः पिपठिस् स्यात् तदा पुनः ।
पिपठिस् चेत् "सु" तत्र चेत् पिपठीः स्यात् तदा पदम् ॥ ४८६
"र्वो" रिति च स्थितं सूत्रं तेन दीर्घो भवेदिह ।
दीर्घं पदं पिपठीः स्यात् इति स्थितिर्भवेदिह ॥ ४८७
पिपठिस् स्याद् यदा शब्दः प्रत्यय औ परे यदा ।
पिपठिषी पदं तत्र तदा भवेदिति स्थितिः ॥ ४८८

पिपठिष् स्याद् यदा शब्दः प्रत्ययो जस् परे यदा ।
पिपठिषि पदं तत्र तदा भवेदिति स्थितिः ॥ ४८९

अल्लोपः स्थानिवत्तत्र झलन्तो न ततो नुम् ।
अजन्तलक्षणो नुम् न त्वविधौ स्थानिवत् न हि ॥ ४९०

पिपठिष् स्याद् यदा शब्दो भ्याम् यदा च परे भवेत् ।
पिपठीर्भ्याम् तदा तत्र पदं भवेदिति स्थितिः ॥ ४९१

पदमन्यद् भवेद् यत् यत् तत्तदूह्यं पुनर्बुधैः ।
पुंसि यथा पदं च स्यादिहापि स्यात् तथैव च ॥ ४९२

पयस्

पयः पयसी पयांसि पदानीह भवन्ति च ।
पयसी स्यात् पयोभ्याम् स्यात् शेषमूह्यं पदं बुधैः ॥ ४९३

सुपुम्स्

सुपुम् भवेत् पदं तत्र सुपुंसी स्यात् पदं पुनः ।
सुपुमांसि पदं च स्यात् शेषमूह्यं पदं बुधैः ॥ ४९४

अदस्

अदस् यदा भवेच्च शब्दः प्रत्ययः "सु" परे यदा ।
अदः भवेत् पदं तत्र विशेषश्च न दृश्यते ॥ ४९५

अदस् यदा भवेच्च शब्दः प्रत्यय औ परे यदा ।
आदौ स्याद् बिभक्तिकार्य्यम् उत्वम् मत्वं परे भवेत् ॥ ४९६

तथा तथा यदा कार्य्यं पदम् अमू तदा भवेत् ।
अदस् यदा यदा जश् च अमूनि स्यात् पदं तदा ॥ ४९७

शेषं पदं बुधैरूह्यं न च मया प्रदीयते ।
पुंसि यथा पदं तत्र तथैवेह भवेत् पदम् ॥ ४९८

इति हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्

इति शब्दधिकारः

अजन्तपुंलिङ्गे —	६५३ श्लोकाः	हलन्तपुंलिङ्गे —	१५९३ श्लोकाः
अजन्तस्त्रीलिङ्गे —	२१६ श्लोकाः	हलन्तस्त्रीलिङ्गे —	६४ श्लोकाः
अजन्तनपुंसकलिङ्गे -	१०० श्लोकाः	हलन्तनपुंसकलिङ्गे -	४९८ श्लोकाः
	९६९ श्लोकाः		२१५५ श्लोकाः

शब्दाधिकारे साकल्येन श्लोकाः—

९६९ + २१५५ = ३१२४ ।

अव्ययप्रकरणम्

आरम्भः १३।२।७४
वुधवारः प्रातः

४४७। स्वरादिनिपातमव्ययम्। १।१।३७

स्वरादयः स्थिता ये च निपाता ये स्थिताः पुनः।
अव्ययसंज्ञकास्ते च भवन्तीह सतां मते ॥ १
स्वरादयो भवन्ति ये ये निपाता भवन्ति च।
ते गणकारिकायाञ्च सर्व्वे मया प्रदर्शिताः ॥ २

४४८। तद्धितश्चासार्व्वविभक्तिः। १।१।३७

न च सर्व्वा विभक्तिः स्यात् यस्मात् शब्दात् प्रयोजिता।
स तद्धिते स्थितः शब्दः स्यादव्ययमिति स्थितिः ॥ ३
विस्तरेण वदामि ते के के तथा भवन्ति च।
तसिलाद्याः पाशवन्ता अव्ययसंज्ञका इह ॥ ४
शसाद्याश्च समासान्ताः तत्संज्ञका मताः पुनः।
कृत्वसुच् स्तात् यदा चार्थः स्यादमाम् च तथैव च ॥ ५
तसिवती नानाञौ च तत्संज्ञका मताः पुनः।
तथा तथा मता ये ये ते ते मया प्रदर्शिताः ॥ ६
न भवेच्च तथा कल्पप् न रूपप् च भवेत्तथा।
अव्ययं न भवेत्तस्मात् तत् तदिह सतां मते ॥ ७
यदा पचतिकल्पप् स्यात् अव्ययं न तदोच्यते।
यदा पचतिरूपं स्यात् न चाव्ययं तदा पुनः ॥ ८

४४९। कृन्मेजन्तः। १।१।३९

एदन्तः कृद् यदा तत्र मान्तः कृच्च यदा पुनः।
तदा पुनस्तदन्तं न स्यादव्ययमिति स्थितिः ॥ ९
स्मारं स्मारं णमुल् स्याच्चेत् तदव्ययं भवेदिह।
जीवसे च पिबध्यै च स्यादव्ययं तथा पुनः ॥ १०

४५०। क्त्वा-तोसुन-कसुनः। १।१।४०

अव्ययं च भवेत् क्त्वान्तं तोसुन्नन्तं तथाव्ययम्।
अव्ययं स्यात् कसुनन्तं निदर्शनं यथा परम् ॥ ११

क्त्वान्तः शब्दो भवेत् "कृत्वा" तदव्ययं भवेदिह ।
तोसुन्नन्तम् उदेतोः स्यात् तदव्ययं मतं पुनः ॥ १२
विसृपः स्यात् कसुन्नन्तं तदव्ययं मतं भवेत् ।
तदन्तं स्यात् तदन्तं स्यात् अव्ययं च सतां मते ॥ १३

४५१ । अव्ययीभावश्च । १।१।४१

समासश्चाव्ययीभावः स्यादव्ययमिति स्थितिः ।
अधिहरि तथा तत्र स्यादव्ययं तथा पुनः ॥ १४

४५२ । अव्ययादाप्सुपः । २।४।८२

अव्ययाद् विहितश्चेदाप् तस्य लोपो भवेदिह ।
अव्ययाद् विहितः सुप् चेत् लोपस्तस्य तथैव च ॥ १५
यदा तत्र शालायां स्यात् टापो लोपो भवेदिह ।
यदा "कृत्वा" भवेदत्र सुपो लुक् च तथा भवेत् ॥ १६

विशेषणं समासे चेत् न तदा लुग् भवेत् पुनः ।
"अत्युच्चैसौ" पदं तत्र प्रत्यय औ स्थितः खलु ॥ १७
तदन्तविधिरत्रापि यद्यपि च प्रवर्त्तते ।
तथापि न विधिर्गौणो पुनर्भवेत् समाश्रितः ॥ १८

आब्ग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात् (वा)

आब्ग्रहणं मतं व्यर्थमव्ययस्य न लिङ्गता ।
लिङ्गमिह यदा नास्ति स्त्रीलिङ्गं वा कुतो भवेत् ॥ १९

"सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्व्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्व्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥"

"वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।
आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥"

अवगाह्य यदा तत्र वगाह्य स्यात् पदं तदा ।
अपिधानं पदं यत्र पिधानं च पदं भवेत् ॥ २०

अव्ययप्रकरणे २० श्लोकाः

१३।२।७४

बुधवारः (अपराह्णः) ।

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्

आरम्भः—३।११।७३

४५३ । स्त्रियाम् । ४।१।३

इत ऊर्द्ध्वं भवेद् यत् यत् तत् तत् स्त्रियां भवेदिह ।
सामान्यं स्त्री विशेषः स्त्री बहुव्यक्तिश्च सा मता ॥ १

३।११।७३

४५५ । अजाद्यतष्टाप् । ४।१।४

अजादिभ्यः स्त्रियां टाप् स्यात् अकारान्तात् तथा च टाप् ।
अजा स्याद् देवदत्ता स्यात् स्त्रियां टापि निदर्शनम् ॥ २

अजादिः

(१) अजश्च कोकिलस्तद्वत् चटको मूषिकस्तथा ।
अश्वः स्यादेडकः स्याच्च षडेते जातिवाचिनः ॥ ३

(२) बालो होड़स्तथा वत्सो मन्दः पाको भवेत्तथा ।
विलातश्च भवेत्तद्वत् वयसि षट् भवन्ति ते ॥ ४

(३) पूर्व्वापहरणं स्याच्च स्यादपरापहारणम् ।
ल्युटि तौ च मतौ सिद्धौ टितौ खलु पुनश्च तौ ॥ ५

(४) सकलत्रिफलस्तद्वत् पिन्डफलस्तथैव च ।
भद्रफलो भवेत्तद्वत् शाणफलस्तथा पुनः ॥ ६
स्याद् जिनफलस्तत्र फलान्ताः षट् प्रकीर्त्तिता ।
भवन्ति सर्व्वशः सप्त फलान्ताः गणिताः पुनः ॥ ७

(५) सत्पुष्पः कान्तपुष्पः स्यात् शतपुष्पस्तथैव च ।
प्राक्पुष्पः प्रान्तपुष्पः स्यात् एकपुष्पस्तथा हि षट् ॥ ८

(६) पदमुष्णिह् पदं कुञ्च् स्यात् देवविश् च पदं पुनः ।
त्रयमिह हलन्तं स्यात् अजादिके गणे खलु ॥ ९

(७) कनिष्ठश्च तथा ज्येष्ठस्तथा च मध्यमः पुनः ।
पुंयोगे स्यान् त्रयं तावद् अजादौ च धृतं भवेत् ॥ १०

(८+९) शूद्रशब्दो भवेत्तावदजादिके गणे पुनः ।
मूलशब्दस्तथैव स्यादजादिके गणे धृतः ॥ ११

द्वात्रिंशत् सर्व्वसंख्याता गणे तावद् भवन्ति च ।
विभागः सप्तधा तेषां तावन्मया प्रदर्शितः ॥ १२

अस्ति तत्र विभागेन विशेषेण प्रयोजनम् ।
तदहं ते पुनः पश्चात् कथयामि सविस्तरम् ॥ १३
अजादौ ये स्थितास्तेषां टावेव प्रत्ययो भवेत् ।
अन्यथा प्रत्ययश्चान्यः प्राप्तोऽपि न भवेत् पुनः ॥ १४
अजादौ ये स्थिताः शब्दा. षड़िह जातिवाचिनः ।
प्राप्नोति ङीष् पुनस्तेभ्यः "जाते"रिति च सूत्रणात् ॥ १५
एतत् षट्कमजादौ स्यात् ततो ङीष् न प्रयुज्यते ।
सूत्रेण च प्रवृत्तेन टावेव हि भवेदिह ॥ १६
बालादिकं ततः षट्कमजादिके गणे भवेत् ।
"वयसी"ति स्थितं सूत्रं प्राप्नोति ङीष् ततः पुनः ॥ १७
एतत् षट्कमजादौ स्यात् ततो ङीष् न प्रयुज्यते ।
सूत्रेण च प्रवृत्तेन टावेव हि भवेदिह ॥ १८
त्रितौ तावत् ततश्च द्वौ त्रिदिनि च भवेद् हि ङीप् ।
अजादिके यतस्तौ द्वौ टावेव हि भवेत् ततः ॥ १९
सफलादि ततः षट्कं पाकादिति भवेन्न ङीष् ।
अजादिके स्थितं चेतत् टावेव हि ततो भवेत् ॥ २०
सपुष्पादि ततः षट्कं पाकादिति भवेन्न ङीष् ।
अजादिके स्थितं चेतत् टावेव हि ततो भवेत् ॥ २१
उष्णिहादि हलन्तं स्यात् न प्राप्नोति पुनश्च टाप् ।
अजादिके स्थितं तावत् टावेव हि ततो भवेत् ॥ २२
ज्येष्ठादि च ततः पश्चात् "पुंयोगाद्" ङीष् भवेदिह ।
अजादिके स्थितं तावत् ततश्च टाप् भवेत् पुनः ॥ २३

शूद्रा चामहत्पूर्व्वा जातिः (वा)

टापि शूद्रा भवेज्जातौ पूर्व्वे न चेत् पदं "महत्" ।
महद् यदा भवेत् पूर्व्वं महाशूद्री पदं भवेत् ॥ २४
शूद्रस्य चेत् भवेद् भार्य्या तदा शूद्री पदं खलु ।
मूलात् नञो भवेत् टाप् च स्यादमूला पदं तथा ॥ २५

४।११७३

४५६। उगितश्च। ४।१।६

उगितश्च स्त्रियां ङीप् स्यात् उगित् भवेत् यथा तथा।
रुदती ददती तद्वत् शृण्वती जानती पुनः॥ २६
जग्मुषी विदुषी तद्वत् यावती तावती तथा।
श्रेयसी प्रेयसी तद्वत् गतवती तथा भवेत्। २७
श्रीमती ह्रीमती तद्वत् भवती न तथा भवेत्।
ऋकारेत् स्यात् उकारेत् स्यात् निदर्शनं द्विधा धृतम्॥ २८

शतरि च मया दत्तं क्वसौ दत्तं पुनर्मया।
वतुपि च तथा दत्तं ईयसुने तथा पुनः॥ २९
क्तवतौ च मया दत्तं मतुपि च पुनस्तथा।
डवतौ च मया दत्तं दत्तेन सर्व्वशः॥ ३०

धातोरुगितः प्रतिषेधो वक्तव्यः (वा)

धातोरिह निषेधः स्यात् यदि धातुर्भवेदुगित्।
उखास्रद् ब्राह्मणी तत्र पर्णध्वत् ब्राह्मणी पुनः॥ ३१

अञ्चतेरुपसंख्यानम् (वा)

उदीची स्यात् प्रतीची स्यात् प्राची स्याच्च पदं पुनः।
अवाची स्यात् तथैवात्र धातुरञ्चुः प्रवर्त्तते॥ ३२

४५७। वनोर च। ४।१।७

वरवन्ताच्च पुनर्ङीप् स्याद् अन्तो रेफः प्रवर्त्तते।
धीवरी पीवरी तत्र शर्व्वरी पारदृश्वरी॥ ३३
ऋन्नेभ्य इति सिद्धं स्यात् तत् कथं सूत्रितं पुनः।
अन्तादेशो यथा रेफस्तथा सूत्रं भवेदिह॥ ३४

वनो न हशः (वा)

हशन्तस्य वनो न स्यात् द्वयमिह निषिध्यते।
ब्राह्मणी सा सहयुध्वा भवेदिह निदर्शनम्॥ ३५

४५८। पादोऽन्यतरस्याम्। ४।१।८

समासान्तो यदा पादस्तदा ङीप् स्यात् विभाषया।
द्विपदी त्रिपदी तत्र द्विपात् त्रिपात् तथा भवेत्॥ ३६

४५९। टाबृचि। ४।१।९

ऋचि यदि स्थितः पादः स्त्रियां टाप् स्यात् न ङीप् पुनः।
द्विपदा ऋग् भवेदत्र त्रिपदा ऋक् तथा भवेत्॥ ३७

४६० । मनः । ४।१।११

मन्नन्ताच्च न ङीप् तत्र ङीपि प्राप्ते निषिध्यते ।
दामा दामानौ दामानौ भवेदिह निदर्शनम् ॥ ३८

४६१ । अनो बहुव्रीहेः । ४।१।१२

अन्नन्ताच्च बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् न भवेत् पुनः ।
उपधा न यदा लुप्ता तदा सूत्रं प्रयुज्यते ॥ ३९
सुपर्व्वा च सुपर्व्वाणौ सुपर्व्वाणौ निदर्शनम् ।
सुधर्म्मा च सुधर्म्मानौ सुधर्म्माणस्तथा भवेत् ॥ ४०

न यदा स्याद् बहुव्रीहि ङीवेव स्यात् तदा पुनः ।
अतिक्रान्ता राजानं चेत् अतिराजी पदं भवेत् ॥ ४१
उपधाया यदा लोपस्तदा भवेद् विभाषया ।
बहुराज्ञी पदं तत्र स्त्रियां ङीपि प्रवर्त्तते ॥ ४२

४६२ । डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४।१।१३

उभाभ्याञ्च पुनर्ङीप् स्यात् डाविह स्यात् विभाषया ।
अन्नन्ताच्च बहुव्रीहे र्मन्नन्ताच्च पदात् पुनः ॥ ४३
बहुराजा बहुराजे बहुराजा यदा च डाप् ।
पदं स्याद् बहुराजानौ यदा डाप् न प्रवर्त्तते ॥ ४४
पामा पामे पामा भवेत् मन्नन्ताद् स्याद् यदा च डाप् ।
पामने स्यात् पदं तत्र यथा डाप् न प्रवर्त्तते ॥ ४५
"वनो र च" स्थितं सूत्रं तेन पदं प्रसिध्यति ।
पुनरन्यतरस्याम स्यात् विकल्पः स्याद् यथा पुनः ॥ ४६
स्याद् बहुधीवरी तेन स्याद् बहुधीवरा तथा ।
स्याद् बहुपीवरी तेन स्याद् बहुपीवरा पुनः ॥ ४७

४६३ । अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् । ४।१।२८

अन्नन्तश्चेद् बहुव्रीहिरुपधा लुप्यते यदि ।
ङीप्प्रत्ययस्तदा तत्र स्त्रियां भवेद् विभाषया ॥ ४८
बहुराजा बहुराज्ञी बहुराजे भवेदिह ।
बहुतक्षा बहुतक्षी बहुतक्षे तथा भवेत् ॥ ४९

अन्नन्ताश्च भवेत्तद्वत् अन्यत्र न तथा भवेत् ।
बहुमत्स्का पदं तावत् अन्नन्तो न न ङीप् तत: ॥ ५०
उपधाया यदा लोपस्तदा ङीप् स्यात् न चान्यदा ।
सुपर्व्वा च सुपर्व्वे स्यात् न च लोपो न ङीप तत: ॥ ५१

४६४ । प्रत्ययस्थात् कात् पूर्व्वस्मात् इदाप्यसुप: । ७।३।४४

प्रत्ययस्थात् ककारात् स्यादकार: पूर्व्वतो यदि ।
इकार: स भवेदापि न चेत् स आप् सुप: पर: ॥ ५२
जटिलिका पदं स्याच्च मुण्डिका स्यात् पदं पुन: ।
कारिका स्यात् पदं तद्वत् हारिका स्यात् तथैव च ॥ ५३

(१ प्रत्ययस्य यदा क: स्यात् तदा विधि: प्रयुज्यते ।
अन्यस्य तु यदा क: स्यात् न विधिर्युज्यते तदा ॥ ५४
शक्नोतीति शका तावत् धातोरवयवो हि क: ।
प्रत्ययश्च न ककार इकारो न भवेत्तत: ॥ ५५

(२) "स्थ"ग्रहणं कृतं सूत्रे विष्पष्टार्थं भवेच्च तत् ।
एक: क: प्रत्ययो नास्ति "प्रत्ययस्थ:" पदं तत: ॥ ५६

(३) ककारश्चेद् इकार: स्यात् न को न स्यादिकारता ।
नन्दना स्याद् रमणा स्यात् न को न स्यादिकारता ॥ ५७

(४) पूर्व्वस्य स्यादिकारो हि परस्य न तथा भवेत् ।
पटुकेति परे स्यादत् इकारो न तत: पुन: ॥ ५८

(५) इकार: स्यादकारस्य नान्यस्य तु तथा भवेत् ।
नौकेति पुनरौकारो न चाकारस्ततश्च न ॥ ५९

(६) ह्रस्वस्यैव विधिस्तावत् दीर्घस्य न विधिर्भवेत् ।
राका यदा तदा दीर्घो ह्रस्वो नेति न तावद् इ: ॥ ६०

(७) आपि परे इकार: स्यादन्ये परे तथा न च ।
धारक: स्यात् पदं तावत् आप् परे न न तावद् इ: ॥ ६१

पूर्व्वपक्ष:

कीदृश: क: परे यस्माद् आप् इति च विशिष्यते ।
कारिकेति पदं तावदिकारेण न सिध्यति ॥ ६२
कारक: स्याद् यदा शब्द एकश: को न वर्त्तते ।
ककारात् तु परं तावदकारोऽपि न विद्यते ॥ ६३

ककारो व्यञ्जनस्तावत् अकारस्तु स्वरः पुनः ।
मिलित्वा तु द्वयं तत्र "क" इति स्यात् प्रयोगतः ॥ ६४
ककारात् स्यादकारश्च तत आप् च प्रयुज्यते ।
व्यवधानमकारेण दुस्तरं भवेततः ॥ ६५
ककारात् पर आप् तावत् इति वक्तुं न शक्यते ।
व्यवधानं स्थितं तत्र न च सूत्रं प्रयुज्यते ॥ ६६

उत्तरपक्षः

अकारः स्यात् ततः पश्चात् आकारः स्यादिति स्थितिः ।
एकादेशो भवेत् पश्चात् आकारः स्यात् तथा पुनः ॥ ६७
एकादेशे तथा सिद्धे व्यवधानं न विद्यते ।
आपि परे ततः सूत्रं यथायथं प्रयुज्यते ॥ ६८

पूर्व्वपक्षः

एकादेशः पूर्व्वविधौ स्थानिवत् स्यादिति स्थितिः ।
व्यवधानं स्थितं तेन न च सूत्रं प्रयुज्यते ॥ ६९

उत्तरपक्षः

वर्णानां व्यवधानं वा न दोषाय भवेद् हि तत् ।
जातमेकेन वर्णेन व्यवधानं न दूष्यति ॥ ७०
रथकट्या पदं तत्र बहुवर्णे विभज्यते ।
श्रुतिकृतमनेकेन वर्णेन तत् न सिध्यति ॥ ७१
(८) असुपश्चेत् परे स्याद् आप् इकारः स्यात् तदा पुनः ।
सुपः परे यदा स्यादाप् इकारो न भवेत् तदा ॥ ७२
बहुपरिव्राजकाः स्याद् आप् इह स्यात् सुपः परः ।
इकारो न ततः सिध्येत् विधिरिह न युज्यते ॥ ७३
बहवः परिव्राजका अस्यामिति च विग्रहः ।
परिव्राजकशब्दात्तु सुबिह विद्यते खलु ॥ ७४

असुपः इति किं प्रोक्तं किमिदं वा भवेदिह ।
प्रसज्यप्रतिषेधः स्यात् यत् प्राप्तं तत् निषिध्यते ॥ ७५
सुपः पश्चात् यदा स्यादाप् इकारस्तु प्रसज्यते ।
प्रतिषेधो भवेत्तत्र स इकारो भवेन्न च ॥ ७६

पर्युदासः पुनर्नायम् इकारः स्याद् तथा मति ।
समुदायः सुबन्तो न स्यादिकारस्ततः पुनः ॥ ७७
सुब् यस्मिन् विद्यते नैव स चासुबिति नापि च ।
तथा सति न तावत् स्यात् पदं च बहुचर्मिका ॥ ७८
मामक-नरकयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यमप्रत्ययस्थात् (वा)
मामिका स्यात् पदं तत्र प्रत्ययस्य यदा न कः ।
अन्तर्भावस्ततस्तस्य भवेदिह प्रयोजनम् ॥ ७९
नरिका स्यात् पदं तत्र प्रत्ययस्य न को यदा ।
अन्तर्भावस्ततस्तस्य भवेत् पुनः प्रयोजनम् ॥ ८०
ममकः स्यात् समादेशः ततटापि च मामिका ।
प्रत्ययस्य ककारो न पुनरित्वं तथापि च ॥ ८१
नरकः स्यात् पदं तत्र टापि च नारिका भवेत् ।
प्रत्ययस्य ककारो न पुनरित्वं तथापि च ॥ ८२

प्रत्ययनिषेधे त्यक्-त्यपोश्चोपसंख्यानम् (वा)

त्यगन्तस्य त्यबन्तस्य स्यादिकार इति स्थितिः ।
त्य तु दाक्षिणात्यिका तत्र तथा च स्यादिहत्यिका ॥ ८३
"उदीचा"मिति सूत्रेण विकल्पो न प्रवर्त्तते ।
इह नित्यमिकारः स्यादिति च वार्त्तिकं धृतम् ॥ ८४
१३।११।७३

४६५ । न यासयोः । ७।३।४५

१४।११।७३

यत्तदो हि पदे या सा नास्ति तयोरिकारता ।
पदं भवेत् यका तत्र पदं भवेत् सका तथा ॥ ८५
न केवलं प्रथमायां निदर्शनं भवेदिह ।
अन्येष्वपि विभक्तिषु निदर्शनं च लभ्यते ॥ ८६
दर्शितं च भवेत्तत्र "यकां सकामधीमहे" ।
दर्शितं च पुनस्तावत् "यकां सकां पचामहे" ॥ ८७

(१) यत्तदोः प्रतिषेधे त्यकन उपसंख्यानम् (वा)

अधित्यका भवेदत्र भवेदुपत्यका पुनः ।
इकारो न भवेत्तयोः प्रतिषेधो द्वयोरिह ॥ ८८

(२) पावकादीनां छन्दसि उपसंख्यानम् (वा)

पावका लोमका वेदे वेदे च ऋक्षका भवेत् ।
छन्दस्येव पुनस्तेषामिकारता निषिध्यते ॥ ८९
भाषायान्तु भवेदेवं पाविका स्यात् पदं तदा ।
अलोमिका पदं तद्वत् भाषायां दृश्यते पुनः ॥ ९०

(३) आशिषि चोपसंख्यानम् (वा)

वुन् प्रत्ययो भवेद् यत्र न तत्र स्यादिकारता ।
जीवतात् जीवका तत्र भवतात् भवका पुनः ॥ ९१

(४) उत्तरपदलोपे चोपसंख्यानम् (वा)

परं पदं यदा लुप्तमिकारो न तदापि च ।
देवका यज्ञका तत्र दत्तं लुप्तं परं पदम् ॥ ९२
इहासीत् देवदत्तका पूर्णं रूपं स्थितं यदा ।
इहासीत् यज्ञदत्तका पूर्णं रूपं यदा पुनः ॥ ९३
क्षिपका ध्रुवका तत्र कन्यका चटका पुनः ।
इकारो न भवेदेषु प्रतिषेधश्च वर्त्तते ॥ ९४

(६) तारका ज्योतिषामुपसंख्यानम् (वा)

ज्योतिषि तारका तावदिकारो न भवेत्तदा ।
अन्यत्र तारिकापि स्याद् दासी यदि प्रतीयते ॥ ९५

(७) वर्णका तान्तवे उपसंख्यानम् (वा)

तान्तवे वर्णका तावत् इकारो न भवेत्तदा ।
अन्यत्र वर्णिका ग्राह्या भाण्डारी वर्णिका यथा ॥ ९६

(८) वर्त्तका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानम् (वा)

उदीचां वर्त्तिका तावत् शकुनिरेव गृह्यते ॥ ९७

(९) अष्टका पितृदैवत्ये (वा)

अष्टका पितृदैवत्ये इकारो न भवेदिह ।
अष्टिका स्याद् यदा खारी स्यादिकारस्तदा खलु ॥ ९८
धातुरष्ट च भवेदादौ ततस्त्यकन् प्रयुज्यते ।
अष्ट परे च संख्यायाम् कन्प्रत्ययस्ततः परम् ॥ ९९

(१०) वा सुतका-पुत्रका-वृन्दारकानामुपसंख्यानम् (वा)
सुतिका पुत्रिका तावत् वृन्दारका तथैव च।
सुतिका पुत्रिका चापि वृन्दारिका विभाषया ॥ १००
"वा अ" इति विभज्येह केचिद् व्याख्यानयन्ति च।
कात् पूर्व्वस्य स्थितस्य स्याद् अकारो वा विभाषया ॥ १०१

४६६। उदीचामातः स्थाने यक पूर्व्वायाः। ७।३।४६

आतो यकारपूर्व्वस्य अकारो यो भवेदिह।
आतः ककारपूर्व्वस्य अकारो यः पुनर्भवेत् ॥ १०२
स स पुनरकारः स्यात् इकारश्च स्त्रियामिह।
उदीचां तु मतं तत् स्यात् विकल्पार्थं समुद्धृतम् ॥ १०३
इभ्यका च पदं सिद्धम् इभ्यिका च विभाषया।
क्षत्रियका पदं तद्वत् क्षत्रियिका तथा पुनः।
चटकका पदं तद्वत् चटकिका पदं पुनः ॥ १०४
मूषिकका तदं स्याच्च मूषिकिका तथा भवेत् ॥ १०५

"आतः" इति कथं सूत्रे किमर्थं च धृतं भवेत्।
न भवति यदा ह्रस्वस्तदा विधिर्नयुज्यते ॥ १०६
स्यात् "सांकाश्ये भवा" यत्र तदा ह्रस्वो न लभ्यते।
पदं "सांकाश्यिका" तत्र विकल्पो न भवेत् पुनः ॥ १०७

"षष्ठी स्थानेयोगा" तत्र परिभाषा प्रवर्त्तते।
षष्ठ्यन्तं तु पदं सूत्रे "स्थाने" तस्मात् प्रतीयते ॥ १०८
"स्थाने" इति कथं प्रोक्तं पुनरपि च सूत्रणे।
"स्थाने" पदं किमुद्दिश्य मुनिनेह निवेशितम् ॥ १०९
सम्वन्धप्रतिपत्त्यर्थं "स्थाने" शब्दः प्रयुज्यते।
दीर्घस्य यो भवेत् ह्रस्वः तत्सम्वन्धे विधिर्भवेत् ॥ ११०
विधिः स्यात् ह्रस्वसम्वन्धी पूर्व्वं दीर्घः स्थितो यदा।
दीर्घस्य तु कृते ह्रस्वे विधिस्तावत् प्रयुज्यते ॥ १११
"स्थाने" शब्दो न चेत् सूत्रे दीर्घस्य स्यादिकारता।
"स्थाने" शब्दो स्थितः सूत्रे ह्रस्वे भवेदिकारता ॥ ११२

कथं "यकपूर्व्वाया"श्च पुनः सूत्रे निवेशितः ।
यकारश्चेत् ककारश्चेत् न पूर्व्वं स्यात् भवेन्न च ॥ ११३
"अश्वा" यदा पदं तत्र वकारः पूर्व्वतो भवेत् ।
"अश्वका" च पदं तत्र विकल्पेन न सिध्यति ॥ ११४
भवेन्न "यकपूर्व्वाया" निर्द्देशो हि स्त्रियां पुनः ।
स्त्रीप्रत्यये यदा स्यादात् तदा सूत्रं प्रयुज्यते ॥ ११५
पदं यत्र शुभंया स्यात् शुभंयिका भवेत् तदा ।
स्त्रीप्रत्यये न तावदात् धातोरात् हि भवेदिह ॥ ११६

यकपूर्व्वात् धात्वन्तप्रतिषेधः (वा)

यकारश्च ककारश्च धात्वन्तश्चेद् भवेदिह ।
प्रतिषेधः कृतः सूत्रे न लभते पदं तदा ॥ ११७
सुनयिका पदं तत्र यकारे स्यान्निदर्शनम् ।
सुपाक्विका पदं तत्र ककारे स्यात् तथा पुनः ॥ ११८
१४।११।७३

४६७ । भस्त्रा-एषा-अजा-ज्ञा-द्वा-स्वा-नञ्-पूर्व्वाणामपि । ७।३।४७

अजा भस्त्रा तथा चैषा ज्ञा द्वा स्वा च यदा भवेत् ।
ह्रस्वे भवेदकारो यः स इकारो विभाषया ॥ ११९
नञपि च यदा पूर्व्वे विभाषा स्यादिकारता ।
निदर्शनं यथायोग्यमितः परं प्रदीयते ॥ १२०

भस्त्रिका भस्त्रका तत्र भस्त्राशब्दात् भवेदिह ।
अभस्त्रका तथैव स्यात् तथैव स्यादभस्त्रिका ॥ १२१
एषका स्यात् पदं तत्र स्यादेषिका पदं तथा ।
अजका स्यात् पदं तत्र स्यादजिका पदं पुनः ॥ १२२
अनजिका नञा च स्यात् अनजका पुनस्तथा ।
ज्ञका ज्ञिका तथैव स्यात् द्वके द्विके तथा भवेत् ॥ १२३
अज्ञका स्यात् पदं तत्र स्यादज्ञिका पदं तथा ।
स्वकी तावत् स्विका तावद् अस्वका स्यात् तथास्विका ॥ १२४

न प्रयोजयतस्तावद् एषा द्वे च नञा पुनः ।
समासे तु विभक्तिः स्यात् इकारो न यदा च सुप् ॥ १२५

अनेषको भवेन्नित्यं नित्यं भवेत् तथाम्बके ।
न प्राप्नोति विकल्पश्च पदमेकं भवेत्ततः ॥ १२६
धने ज्ञातौ नञा तावद् पदद्वयं भवेत् खलु ।
निदर्शनमितःपूर्व्वं स्व-शब्देन प्रदर्शितम् ॥ १२७
स्यादभाषितपुंस्कं च सूत्रं तावदितः परम् ।
"भस्त्रा" शब्दस्ततः सिध्येत् तत् कथमिह गृह्यते ॥ १२८
स्यादुपसर्ज्जनं शब्दस्तदर्थः गृह्यते पुनः ।
अभस्त्रा स्याद् बहुव्रीहौ साल्पेति स्यादभस्त्रिका ॥ १२९
अभस्त्रिका पदं तद्वत् पुनरिह भवेदपि ।
पदद्वयं भवेदेव खलु चात्र विभाषया ॥ १३०

स्यादुपसर्ज्जनं भस्त्रा ह्रस्व आदौ भवेदिह ।
पश्चाद् भवेद् बहुव्रीहिः पश्चाच्च टाप प्रयुज्यते ॥ १३१
"केऽशा" इति तनो ह्रस्वस्तावदिह प्रजायते ।
स्यादभाषितपुंस्काद आ तस्या ह्रस्वो न सः पुनः ॥ १३२

नञ् पूर्व्वाणामपीत्युक्तं अपिशब्दः प्रयुज्यते ।
तेन स्यादन्यपूर्व्वाणां केवलानां भवेदपि ॥ १३३
निर्भस्त्रका भवेत्तावत् निर्भस्त्रिका तथा भवेत् ।
स्याद् बहुभस्त्रिका तद्वत् स्याद् बहुभस्त्रका पुनः ॥ १३४

४६८ । अभाषितपुंस्काच्च । ७।३।४८

स्यादभाषितपुंस्काच्चेत् ह्रस्वः क्वचित् कथञ्चन ।
ह्रस्वे भवेदकारो य स इकारो विभाषया ॥ १३५
खट्वका स्यात् पदं तत्र खट्विका स्यात् तथा पुनः ।
अखट्विका तथैव स्यात् अखट्वका तथा भवेत् ॥ १३६
बहुव्रीहौ यदा ह्रस्वः "कपि" परे प्रजायते ।
तदापि च विधिर्योज्यः स्यादकारः यतस्तदा ॥ १३७

४६९ । आदाचार्य्याणाम् । ७।३।४८

यदाऽभाषितपुंस्कं स्यात् आकारश्चेत् पुनः क्वचित् ।
ह्रस्वे भवेदकारो यस्तस्याकारो भवेत् पुनः ॥ १३८

खट्वाकी च पदं भवेद् खट्वका स्यात् तथा पदम् ।
पदं परमखट्वाका तथैव च भवेदिह ॥ १३९

१५।११।७३

४७० । अनुपसर्जनात् । ४।१।१४
अनुपसर्जनादेव प्रत्ययः स्यादतः परम् ।
सूत्रेषु च परेषु स्यान्निषेध उपसर्जने ॥ १४०

४७१ । टिड्-ढाणञ्-द्वयसज्-दघ्नञ्-मात्रच्-तयप्-ठक्-ठञ्-कञ्-करपः । ४।१।१५
टिडादिभ्यः स्त्रियां ङीप् स्यात् टाबिह च निषिध्यते ।
कुरुचरी टितस्तावत् मद्रीचरी तथा पुनः ॥ १४१
वैनतेयी टितस्तावत् सौरभेयी तथा भवेत् ।
कुम्भकारी भवेदणि पदमौपगवी तथा ॥ १४२
तापसी च तथा चौरी णोऽपि पदं भवेदिह ।
औदपानी तथा चौत्सी भवेदञि निदर्शनम् ॥ १४३
स्यादुरुद्वयसी तत्र स्याद् जानुद्वयसी तथा ।
द्वयसजि द्वयं तावत् भवेदिह निदर्शनम् ॥ १४४
उरुदघ्नी पदं तद्वत् जानुदघ्नी तथा भवेत् ।
प्रत्ययश्च यदा दघ्नच् इदं द्वयं तदा पुनः ॥ १४५
उरुमात्री पदं तद्वत् जानुमात्री पदं तथा ।
प्रत्ययः स्याद् यदा मात्रच् तदा भवेन्निदर्शनम् ॥ १४६
पञ्चतयी पदं तत्र दशतयी पदं भवेत् ।
प्रत्ययः स्यात् तयप् यत्र तत्र भवेन्निदर्शनम् ॥ १४७
आक्षिकी च पदं तद्वत् शालाकिकी तथा पदम् ।
प्रत्ययस्तु यदा ढक् स्यात् तदा भवेन्निदर्शनम् ॥ १४८
लावणिकी पदं ठञ् चेत् यादृशी कञ् यदा भवेत् ।
इत्वरी नश्वरी तत्र प्रत्ययः स्याद् यदा करप् ॥ १४९

नञ्-स्नञ्-ईकक्-ख्युन्-तरुण-तलुनानामुपसंख्यानम् (वा)
स्त्रैणी पौंस्नी पदं ङीपि तरुणी तलुनी पुनः ।
शाक्तीकी याष्टीकी ङीपि भवेदिह निदर्शनम् ॥ १५०

४७२। यञश्च। ४।१।१६

यञन्ताच्च पुनः शब्दात् ङीप् प्रत्ययः स्त्रियां भवेत्।
गार्गी वात्सी पदं तत्र ङीपि भवेन्निदर्शनम्॥ १५१

४७३। हलस्तद्धितस्य। ६।४।१५०

तद्धितस्य यकारश्चेत् हलः परं भवेदिह।
उपधायास्तदा तस्य लोप ईति प्रसज्यते॥ १५२
गार्गी भवेत् पदं तत्र लोपे पुनर्निदर्शनम्।
वात्सी भवेत् पदं तत्र लोपे निदर्शनं पुनः॥ १५३

४७४। प्राचां ष्फः तद्धितः। ४।१।१७

प्राचां मते यञन्ताच्च स्त्रियां ष्फः स्यात् च तद्धिते।
गार्ग्यायणी पदं तेषां वात्सायनी तथा पुनः॥ १५४
गार्गी भवेत् तथा लोपे वात्सी भवेत् पदं तथा।
तद्धितग्रहणं सूत्रे स्यात् प्रातिपादिकं यथा॥ १५५

४७५। षः प्रत्ययस्य। १।३।६

षकारः प्रत्ययस्यादिरित्संज्ञको भवेदिह।
शिल्पिनि ष्वुन् भवेत्तस्मात् नर्त्तकी रजकी स्त्रियाम्॥ १५६

४७६। आयनेयीनीयियः फ-ढ-ख-छ-घां प्रत्ययादीनाम्। ७।१।२

फादीनामायनादयः क्रमादिह भवन्ति च।
प्राचां ष्फः स्यात् ततश्चायन् "षिद्" च गार्ग्यायणी तथा॥ १५७

४७७। सर्व्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः। ४।१।१८

सर्व्वत्र लोहितादिभ्यः कतन्तेभ्यो विधिर्भवेत्।
विधिर्भवेत् कतन्तेभ्यः यञन्तेभ्यस्तथा भवेत्॥ १५८
उभयत्र स्त्रियां ष्फः स्यात् नित्यो विधिर्भवेदिह।
स्याल् लौहित्यायनी तत्र स्याच्च कात्यायनी पुनः॥ १५९

४७८। कौरव्य-माण्डूकाभ्याञ्च। ४।१।१९

कौरव्याच्च स्त्रियां ष्फः स्यात् माण्डूकात् ष्फस्तथैव च।
स्यात् कौरव्यायणी तत्र स्यात् माण्डूकायनी तथा॥ १६०
न टाप् तावत् न ङीप् तावत् अपवादे विधिर्मतः।
स्यादिह कौरवी सेना यदाण् च प्रत्ययो भवेत्॥ १६१

कौरव्य-माण्डूकेयोरासुरेरुपसंख्यानम् (वा)

आसुरिरपि च ग्राह्यः स्फ इह स्यात् स्त्रियां पुनः।
स्यादासुरायणी तत्र स्त्रियां स्फे च निदर्शनम्॥ १६२

४७९। वयसि प्रथमे। ४।१।२०

वयसि प्रथमे तत्र यदा शब्दः प्रयुज्यते।
अदन्ताच्च स्त्रियां ङीप् स्यात् इति विधिर्भवेदिह॥ १६३
कुमारी किशोरी तत्र वर्करी च निदर्शनम्।
वयो न प्रथमं यत्र न ङीप् स्यात् स्थविरा यथा॥ १६४
अदन्ताच्च विधिर्योज्यः न चान्यत्र तथा भवेत्।
शिशुरिति न चादन्तो न ङीप् तस्मात् भवेदिह॥ १६५

वयसि अचरमे इति वाच्यम् (वा)

न वयश्चरमं यत्र तत्र तु ङीप् भवेत् खलु।
वधूटी स्याच् चिरण्टी स्यात् द्वितीयन्तु वयो भवेत्॥ १६६

"कन्यायाः" इति सूत्रं च कन्या च ज्ञापकाद् भवेत्।
स्यादुत्तानशया चापि नेह वयःश्रुतिः खलु॥ १६७

४८०। द्विगोः। ४।२।२१

पदं द्विगौ यदा दृष्टं तदा ङीप् स्यात् स्त्रियां खलु।
पञ्चपूली पदं तत्र दशमूली निदर्शनम्॥ १६८
कथं स्यात् त्रिफला तत्र द्विगौ पदं स्थितं खलु।
अजादिषु पदं दृष्टं टाप् प्रत्ययो भवेत्ततः॥ १६९

४८१। अपरिमाण-बिस्ता-चित कम्बल्याभ्यो न तद्धितलुकि। ४।१।२२

द्विगोरपरिमाणान्तात् तद्धितलुकि ङीप् न च।
बिस्ता-चित-कम्बल्यान्तात् द्विगोर्न ङीप् तथा सति॥ १७०
द्विगोरपरिमाणान्तात् पञ्चाश्वा स्यात् निदर्शनम्।
दशाश्वा स्यात् तथैवात्र निदर्शनं ततः पुनः॥ १७१
न कालः स्यात् न संख्या स्यात् परिमाणं सतां मते।
द्विवर्षा स्यात् त्रिवर्षा स्यात् द्विशता त्रिशता तथा॥ १७२
द्विबिस्ता च त्रिबिस्ता च द्व्याचिता त्र्याचिता पुनः।
द्विकम्बल्या त्रिकम्बल्या पुनस्तत्र निदर्शनम्॥ १७३

परिमाणं न चेत् तत्र ङीप्प्रत्ययो भवेत् खलु ।
द्व्याढकी त्र्याढकी ज्ञेया ङीपि तत्र कृते पुनः ॥ १७४
तद्धितलुकि तद्वत् स्यात् नान्यत्र च तथा भवेत् ।
पञ्चाश्वी स्यात् दशाश्वी स्यात् समाहारे भवेत् ङीप् ॥ १७५

४८२ । काण्डान्तात् क्षेत्रे । ४।१।२३

तद्धितलुक् यदा तत्र क्षेत्रं वाच्यं पुनः स्थितम् ।
काण्डशब्दात् द्विगोस्तत्र न ङीप् भवेदिति स्थितिः ॥ १७६
द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः स्याद् यथाश्रुतं निदर्शनम् ।
त्रिकाण्डा क्षेत्रभक्तिः स्याद् निदर्शनं तथा पुनः ॥ १७७
द्वे काण्डे प्रमाणमस्या प्रमाणे द्वयसज् भवेत् ।
"प्रमाणे लो" "द्विगो र्नित्यम्" इति तच्च विलुप्यते ॥ १७८
न काण्ड परिमाणे स्यात् प्रतिषेधः ततः स्थितः ।
वचनं नियमार्थं स्यात् क्षेत्रे चापि निषिध्यते ॥ १७९
द्विकाण्डी रज्जुरित्यत्र ङीप् प्रत्ययो भवेत् खलु ।
प्रमाणविशेषे काण्डं न दूष्यति पदं ततः ॥ १८०

४८३ । पुरुषात् प्रमाण अन्यतरस्याम् । ४।१।२४

प्रमाणे पुरुषो यत्र तत्र न ङीप् विभाषया ।
द्वौ पुरुषौ प्रमाणं चेत् द्विपुरुषा पदं भवेत् ॥ १८१
पदं द्विपुरुषी चापि ङीपि भवेत् तथा पुनः ।
त्रिपुरुषा पदं तद्वत् त्रिपुरुषी तथा भवेत् ॥ १८२
नैतच्च परिमाणे स्यात् नित्यं तस्मात् निषिध्यते ।
नित्ये प्राप्ते निषेधे तु विकल्पार्थमिदं भवेत् ॥ १८३
प्रमाणे च भवेदेवमन्यत्र न तथा पुनः ।
क्रीता द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां द्विपुरुषा पदं तदा ॥ १८४
तद्धितलुक् स्थितं तावत् अन्यत्र न तथा भवेत् ।
द्विपुरुषी समाहारे द्विपुरुषा तथा पुनः ॥ १८५

४८४ । ऊधसोऽनङ् । ५।४।१३१

ऊधसश्च बहुव्रीहौ समासान्तो भवेदनङ् ।
कुण्डोध्नी स्यात् घटोध्नी स्यात् पदं तथा स्त्रियामिह ॥ १८६

४८५। बहुव्रीहेरूधसो ङीष्। ४।१।२५

ऊधसो ङीष् बहुव्रीहेर्घटोध्नी स्यात् पदं तदा।
निषेधे तु द्विधाप्राप्ते सूत्रमिदं प्रवर्त्तते॥ १८७
३।११७३

४८६। संख्याव्ययादे ङीप्। ४।१।२६

संख्यादेरव्ययादेश्च बहुव्रीहौ तु ङीप् भवेत्।
द्व्यूध्नी त्र्यूध्नी बहुव्रीहौ संख्यात्ययात् निदर्शनम्॥ १८८
अत्यूध्नी च बहुव्रीहौ निदर्शनं तथाव्ययात्।
निरूध्नी च बहुव्रीहौ निदर्शनं तथैव च॥ १८९
"आदि" पदं धृतं सूत्रे द्विविधोध्नी तथा भवेत्।
त्रिविधोध्नी तथैव स्यात् "आदिः" आसीत् पुनः स्त्रियाम्॥ १९०

४८७। दामहायनान्ताच्च। ४।१।२७

इहानुवर्त्तते संख्या नाव्ययं चानुवर्त्तते।
संख्यादेश्च बहुव्रीहौ दाम्नो ङीप् हायनात् तथा॥ १९१
द्विदाम्नी स्यात् त्रिदाम्नी स्यात् द्विहायनी त्रिहायनी।
स्याच्च चतुर्हायनी तद्वत् दाम्नश्च हायनात् परम्॥ १९२
हायनो वयसि स्मृतः (वा)
वयसि हायनो ज्ञेयो न वयश्चेत् तथा न च।
द्विहायनी भवेच्च शाला त्रिहायनी तथैव च॥ १९३
स्याच्च चतुर्हायनी शाला तद्वदिह निदर्शनम्।
त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य (वा)
हायनस्य त्रिचतुर्भ्यां भवेन् णत्वमिति स्थितिः॥ १९४

४८८। नित्यं संज्ञाछन्दसोः। ४।१।२९

अन्नन्तश्चेद् बहुव्रीहिरुपधा लुप्यते यदि।
संज्ञायां ङीप् भवेन्नित्यं पुनर्नित्यं च छन्दसि॥ १९५
सुराज्ञी स्यादतिराज्ञी संज्ञायां च निदर्शनम्।
एकदाम्नी द्विदाम्नी स्यात् निदर्शनं च छन्दसि॥ १९६

४८९। केवल-मामक-भागधेय-पाप-अपर-समान-आर्य्यकृत-सुमङ्गल-भेषजाच्च। ४।१।३०

संज्ञायां ङीष् भवेदेभ्य एभ्यो ङीप् स्यात् च छन्दसि।
अतःपरं मया दत्तं प्रत्येकन्तु निदर्शनम्॥ १९७

केवली मामकी पापी भागधेयी सुमङ्गली ।
अपरी च समानी स्यादार्य्यकृती च भेषजी ॥ १९८
छन्दसि च ताः सर्व्वाः स्युः सर्व्वत्र ङीप् युतो भवेत् ।
भाषायान्तु तथा न स्यात् आकारान्ता यदा च टाप् ॥ १९९
केवला मामका पापा भागधेया सुमङ्गला ।
अपरा च समाना स्यादार्य्यकृता च भेषजा ॥ २००

४९० । अन्तर्वत् पतिवतोनुक् । ४।१।३२

एतयोश्च स्त्रियां नुक् स्यात् ततश्च ङीष् भवेत् स्त्रियाम् ।
अन्तर्व्वत्नी पदं तत्र पतिवत्नी तथा भवेत् ॥ २०१
मतुब् निपातनादादौ वत्वं निपातनात् परे ।
आदौ स्यात् गर्भसंयोगे पतियोगे परे पुनः ॥ २०२

४९१ । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । ४।१।३३

पत्युः स्त्रियां नकारः स्यात् ङीष् भवेच्च ततः परम् ।
यदा यज्ञेन संयोगस्तदा सूत्रं प्रयुज्यते ॥ २०३
सा पत्नी यजमानस्य भवेदिह निदर्शनम् ।
वाचं मे यज्ञ पति त्वं भवेन्निदर्शनं परम् ॥ २०४
न यदा यज्ञसंयोगो नकारो न तदा भवेत् ।
ग्रामस्य ब्राह्मणी पतिः प्रत्युदाहरणं स्मृतम् ॥ २०५

४९२ । विभाषा सपूर्व्वस्य । ४।१।३४

पत्यन्तस्य सपूर्व्वस्य स्त्रियां नः स्याद्विभाषया ।
अनुपसर्ज्जनस्येह पत्यन्तस्य भवेद्विधिः ॥ २०६
वृद्धपतिः पदं तत्र वृद्धपत्नी तथा भवेत् ।
स्थूलपतिर्भवेत्तद्वत् स्थूलपत्नी तथा पुनः ॥ २०७

४९३ । नित्यं सपत्न्यादिषु । ४।१।३५

सपत्न्यादौ नकारः स्यान् पत्युर्नित्यमिति स्थितिः ।
विभाषार्थं भवेन्नित्यं विकल्पे वचनं पुनः ॥ २०८
एकपत्नी सपत्नी स्यात् पुनरिह निदर्शनम् ।
समानस्य सभावार्थं वचनं क्रियते पुनः ॥ २०९

सपत्न्यादिः

एको वीरः समानः स्यात् पिण्डो भ्राता तथैव च ।
पुत्रश्च स्यात् सपत्न्या दौ गणो मया प्रदर्शितः ॥ २१०

४९४ । पूतक्रतोरै च । ४।१।३६

पूतक्रतु यदा शब्द ऐकारः स्यात् तथा च ङीप् ।
पदं पूतक्रतायी स्यात् पूतक्रतोः स्त्रियामिह ॥ २११

४९५ । वृषाकपि-अग्नि-कुसित-कुसीदानाम-नुदात्तः । ४।१।३७

वृषाकपिस्तथा चाग्नि कुसीदः कुसितस्तथा ।
उदात्त ऐ भवेदेषां ङीषपि च तथा पुनः ॥ २१२
पदं वृषाकपायी स्यात् अग्नायी स्यात् तथैव च ।
कुसितायी कुसीदायी निदर्शनं तथा पुनः ॥ २१३

४९६ । मनोरौ वा । ४।१।३८

मनुशब्दाद् भवेद् औ च उदात्त ऐ तथा च वा ।
ताभ्यां च योगतस्तत्र ङीबपि च भवेत् स्त्रियाम् ॥ २१४
"वा" ग्रहणं कृतं सूत्रे विकल्पोऽपि ततो द्वयोः ।
मनोः स्त्री चेत् मनायी स्यात् मनावी स्यात् मनुः पुनः ॥ २१५

४९७ । वर्णादनुदात्तात् तोपधात् तः नः । ४।१।३९

पदं चेदनुदात्तान्तं वर्णवाची पुनश्च चेत् ।
तोपधं चेत् पुनश्चापि विभाषा ङीष् प्रवर्त्तते ॥ २१६
तकारस्य नकारः स्यात् समादेशस्तथैव च ।
निदर्शनं च सर्व्वत्र परं मया प्रदीयते ॥ २१७
एताशब्दःस्थितस्तावत् एणीशब्दो भवेत्तथा ।
श्येताशब्दः स्थितस्तावत् श्येनीशब्दः स्थितः पुनः ॥ २१८
हरिता तु यदा शब्दो हरिणी स्यात् तदापि च ।
रोहिनी तु यदा शब्दः रोहिता तु तदा पुनः ॥ २१९
४।११।७३

४९८ । अन्यतो ङीष् । ४।१।४०

आरम्भः ११।११।७३

पदं चेदनुदात्तान्तं वर्णवाची पुनश्च चेत् ।
तोपधं च न पदं चेत् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवेत् ॥ २२०

स्वरे चात्र विशेषः स्यात् विशेषो नान्यथा पुनः ।
अनुदात्तं भवेन् ङीपि स्यादुदात्तं यदा च ङीष् ॥ २२१
सारङ्गी च पदं तत्र कल्माषी च पदं पुनः ।
शबली च पदं तत्र सर्व्वत्र ङीष् प्रयुज्यते ॥ २२२

४९९ । षिद् गौरादिभ्यश्च । ४।१।४६

षित् प्रातिपदिकं स्याच्चेत् गौरादिकं पुनर्यदि ।
प्रत्ययस्तु स्त्रियां ङीष् स्यात् यथा परं निदर्शनम् ॥ २२३
नर्त्तकी खनकी तत्र रजकी स्यात् तथैव च ।
शिल्पिनि ष्वुन् ततः ष्वित् स्यात् ङीष् प्रत्ययो भवेत्ततः ॥ २२४
गौरी मत्सी पदं तावद् गौरादिके निदर्शनम् ।
शृङ्गी हयी भवेत्तद्वत् गवयी मुकयी तथा ॥ २२५

५०० । सूर्य्य-तिष्या-अगस्त्यानां य उपधायाः । ६।४।१४९

उपधाया यकारस्य भस्य भवेद् विलोपनम् ।
गौरी तैषी तथागस्ती मत्सी पदं तथा भवेत् ॥ २२६

५०१ ।

(१) जानपद	(१) वृत्ति
(२) कुण्ड	(२) अमत्र
(३) गोण	(३) आवपन
(४) स्थल	(४) अकृत्रिमा
(५) भाज	(५) श्राणा
(६) नाग	(६) स्थौल्य
(७) काल	(७) वर्ण
(८) नील	(८) अनाच्छादन
(९) कुश	(९) अयोविकार
(१०) कामुक	(१०) मैथुनेच्छा
(११) कबरा	(११) केशवेशेषु । ४।१।४२ (स्त्रियां ङीष्)

(१) वृत्तौ जनपदात् ङीष् स्यात् जानपदी पदं भवेत् ।
अन्या जानपदी ज्ञेया विशेषः केवलं स्वरे ॥ २२७
उत्सादौ तु स्थितः शब्दो भवेद् अञ् च भवेच्च ङीप् ।
आद्युदात्तः ततः पश्चाद् विशेषस्तु प्रदर्शितः ॥ २२८

(२) अमत्त्रे तु भवेत् कुण्डी पात्रे शब्दः प्रकीर्तितः ।
अन्यत्र तु भवेत् कुण्डा देवी दुर्गा भवेत् तदा ॥ २२९

(३) आवपने भवेद् गोणी धान्यादि नीयते तया ।
अन्यत्र तु भवेद् गोणी संज्ञायान्तु पदं भवेत् ॥ २३०

(४) अकृत्रिमा भवेत् स्थला न तु परिष्कृता यदा ।
कृत्रिमा तु भवेत् स्थली पुरुषेन परिष्कृता ॥ २३१

(५) पक्वा यदि भवेद् भाजी खाद्ये शब्दः प्रकीर्तितः ।
अन्यथा तु भवेद् भाजा न चेत् पक्वा मता भवेत् ॥ २३२

(६) स्थूली यदि भवेत् नागी स्त्रियां पदं प्रयुज्यते ।
अन्यत्र तु भवेन्नागा दैर्घ्ये शब्दः प्रकीर्तितः ॥ २३३
ङीष् प्रत्ययो विशेषेण स्थौल्ये तावद् भवेदिह ।
सामान्यतो गुणे तत्र नागा खलु पदं भवेत् ॥ २३४
जातौ तु सर्व्वदा ङीष् स्यात् नागी खलु पदं भवेत् ।
अर्थे यो विशेषः स्थितः स च मया प्रदर्शितः ॥ २३५

(७) वर्णो यदि भवेत् काली कृष्णवर्णास्तदोच्यते ।
अन्यत्र तु भवेत् काला निष्ठुरायां वचो भवेत् ॥ २३६

(८) औषधिश्चेद् भवेन्नीली प्राणी यदि तथा भवेत् ।
नीली गौरोषधिः नीली नीली च वड़वा पुनः ॥ २३७
आच्छादने भवेन्नीला नीला शाटी निदर्शनम् ।
नीली नीला द्वयं चात्र संज्ञायान्तु विभाषया ॥ २३८

(९) भवत्ययोविकारश्चेत् पदं कुशी तदा भवेत् ।
अन्यत्र तु कुशा ज्ञेया रज्जौ तृणे विशेषतः ॥ २३९

(१०) मैथुनेच्छा यदा तस्याः कामुकी सा तदोच्यते ।
कामुका स्याद् धनेच्छायां विशेषस्तु भवेदयम् ॥ २४०

(११) कवरी केशवेशे स्यात् ङीषि पदं तथा भवेत् ।
कवरा स्यात् तु वैचित्र्ये टापि पुनः पदं स्त्रियाम् ॥ २४१

५०२ । शोणात् प्राचाम् । ४।१।४३

शोणशब्दात् स्त्रियां ङीष् स्यात् प्राचां मते इति स्थितिः ।
शोणी भवेत् पदं तत्र शोणा वापि भवेत् तथा ॥ २४२

५०३। वोतो गुणवचनात्। ४।१।४४

उकारान्ताद् भवेद् वा ङीष् गुणस्य वचनं यदि।
पटुः पट्वी मृदुः मृद्वी भवेदिह निदर्शनम्॥ २४३
उकारान्ताद् विभाषा ङीष् न चान्यत्र तथा भवेत्।
शुचिरियं भवेत्तावत् उकारान्तः शुचिर्न च॥ २४४
गुणस्य वचनात् तद्वत् अन्यत्र न तथा पुनः।
मूषिके तु भवेदाखुः न च गुणो मतो भवेत्॥ २४५

वसुशब्दात् गुणवचनात् ङीष् आद्युदात्तार्थम् (वा)

"वसु" शब्दात् स्त्रियां ङीप् स्यादाद्युदात्तं यथा भवेत्।
"वस्वी" पदं भवेदत्र ङीपि तावत् सतां मते॥ २४६

खरुसंयोगोपधात् प्रतिषेधो वक्तव्यः (वा)

खरुशब्दात् न ङीष् तत्र न संयोगोपधात् पुनः।
खरुः पतिंवरा कन्या पाण्डुरियं च ब्राह्मणी ३४७
"सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथक् जातिषु दृश्यते।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः॥"

५०४। बह्वादिभ्यश्च। ४।१।४५

बह्वादीनां स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययश्च भवेदिह।
बहुः बह्वी पदं ज्ञेयमपि बहु पदं पुनः॥ २४८

कृतः प्राण्यङ्गात् (वा)

ङीप्प्रत्ययो विभाषा स्यात् प्राण्यङ्गं चेत् प्रतीयते।
धमनिर्धमनी तत्र पदद्वयं विभाषया॥ २४९

कृदिकारात् अक्तिनः (वा)

कृदिकारात् पुनर्वा ङीष् रात्रिः रात्री भवेत् तथा।
इकारान्तात् क्तिनो ङीष् न कृतिरेव कृती तु न॥ २५०

५०५। पुंयोगादाख्यायाम्। ४।१।४८

पुंयोगात्तु पुमाख्या या स्त्रियामपि च वर्त्तते।
प्रत्ययः स्यात् ततो ङीष् च गणकी स्यात् पदं तथा॥ २५१
सम्बन्धश्चेत् विवाहेन सूत्रमिदं प्रयुज्यते।
अन्यत्र न स्थितं सूत्रम् अन्यत्र गणका भवेत्॥ २५२

गोपालिकादिभ्यः प्रतिषेधः (वा)

गोपालिकादिके तावत् प्रतिषेधश्च वर्त्तते।
विवाहेनापि सम्बन्धे गोपालिका पदं भवेत्॥ २५३

सूर्य्याद्देवतायां चाब् वक्तव्यः (वा)

सूर्य्यस्य देवता स्त्री चेत् पदं सूर्य्या भवेदिह।
सूरी स्यात् देवता चेन्न कुन्ती सा स्त्री च मानवी॥ २५४

५०६। इन्द्र-वरुण-भव-शर्व्व-रुद्र-मृड-हिमारण्य—
यव-यवण-मातुल-आचार्य्याणाम् आनुक्। ४।१।४९

पुंयोगात्तु भवेदानुक् पूर्व्वसूत्राच्च ङीष् भवेत्।
ङीषपि च तथा चानुक् द्वयमिह पुनर्मतम्॥ २५५
इन्द्रस्य तु यदा स्त्री स्यात् इन्द्राणी स्यात् पदं तदा।
वरुणस्य यदा स्त्री स्यात् वरुणानी पदं भवेत्॥ २५६

हिमारण्ययो र्महत्त्वे (वा)

महद् हिमं हिमानी स्यात् आनुगिह च युज्यते।
अरण्यानी पदं ज्ञेयमरण्यं चेद् भवेन्महत्॥ २५७

यवाद्दोषे (वा)

दुष्टो यवो यवानी स्यात् आनुगिह च युज्यते।

यवनात् लिप्याम् (वा)

यवनानां लिपिर्यत्रः यवनानी पदं भवेत्॥ २५८

उपाध्याय-मातुलाभ्यां वा (वा)

पदमुपाध्यायानी स्यात् मातुलानी पदं तथा।
उपाध्यायी विभाषा स्यात् विभाषा स्याच्च मातुली॥ २५९

या तु स्वयमध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः (वा)

उपाध्याया पदं च स्याद् उपाध्याया भवेत्तथा।

आचार्य्यादणत्वं च (वा)

आचार्य्यानी पदं तत्र आचार्य्या स्यात् पदं पुनः॥ २६०

अर्य्यक्षत्रियाभ्यां वा (वा)

अर्य्यानि तु पदं ज्ञेयं क्षत्रियाणी पदं तथा।
पुंयोगं तु विना तत्र स्वार्थे विधिः प्रयुज्यते॥ २६१
पुंयोगे तु ङीषेव स्यात् अर्य्यी स्यात् क्षत्रियी तथा।

५०७। क्रीतात् करणपूर्व्वात्। ४।१।५०

क्रीतशब्दाददन्तात्तु करणादेः स्त्रियां च ङीष्॥ २६२
पदं स्याद् वसनक्रीती वस्त्रक्रीती पदं तथा।
भवेत् करणपूर्व्वाच्च नान्यत्र स्यात् तथा पुनः॥ २६३
सुक्रीती च पदं तत्र न पूर्व्वं करणं स्थितम्।
"सा हि तस्य धनक्रीती प्राणेभ्योऽपि गरीयसी।"
टाबन्तेन समासः स्यात् ङीपिह न प्रवर्त्तते॥ २६४

५०८। क्तादल्पाख्यायाम्। ४।१।५१

क्तान्तात् करणपूर्व्वात् स्यादल्पाख्यायां पुनश्च ङीष्।
उपाधिः समुदायस्य स्यादल्पाख्या सतां मते॥ २६५
भवेदभ्रविलिप्ती द्यौः यथाश्रुतं निदर्शनम्।
भवेत् सूपविलिप्ती च पात्रीति च पुनस्तथा॥ २६६
स्वल्पैर्मेघैरवलिप्तं नभ इति प्रतीयते।
स्वल्पैः सूपैर्विलिप्तं स्यात् तथा पात्रमिति स्थितिः। २६७
अल्पाख्या तु न चेत् तत्र न ङीष् भवेत् तदा पुनः।
सा चन्दनानुलिप्तेति बहुलं लेपनं मतम्॥ २६८

५०९। बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्। ४।१।५२

अन्तोदात्तो बहुव्रीहिस्तस्माद् ङीष् प्रत्ययो भवेत्।
स्वाङ्गं पूर्व्वं पदं यस्मिन् बहुव्रीहिः स गृह्यते॥ २६९
शङ्खभिन्नी पदं तत्र केशलूनी पदं तथा।
उरुभिन्नी पदं तद्वत् भवेदिह निदर्शनम्॥ २७०
न चेत् तत्र बहुव्रीहिर्न ङीष् भवेदिति स्थितिः।
स्यात् पादपतिता तत्र बहुव्रीहिर्भवेन्न च॥ २७१

अन्तोदात्तात् जातिप्रतिषेधः (वा)

दन्तजाता पदं तत्र स्तनजाता पदं भवेत्।
आन्तोदात्तं पदं "जातं" तस्मात्तु ङीष् निषिध्यते॥ २७२

पाणिगृहीत्यादीनामर्थविशेषे (वा)

भवेत्तु पाणिगृहीती भार्य्यार्थे ङीष् प्रवर्त्तते।
भवेत्तु पाणिगृहीता कथञ्चित् करधारणे॥ २७३

अवहुनञ्सुकालसुखादिपूर्व्वादिति वक्तव्यम् (वा)

"वहु" यदा पदं पूर्व्वं "नञ्" यदि वा "सु" वा "कु" वा ।
"कालो" यदि पदं पूर्व्वं यदा पूर्व्वं सुखादिकम् ॥ २७४
ङीप्प्रत्ययस्तदा न स्यात् यथा परं निदर्शनम् ।
वहुकृता पदं च स्यात् अकृती स्यात् पदं पुनः ॥ २७५
सुकृता मूपजाता स्यात् मासजाता पदं तथा ।
दुःखजाता पदं तावत् भवेदिह निदर्शनम् ॥ २७६
१।११।७३

५१० । अस्वाङ्गपूर्व्वपदाद् वा । ४।१।५३

अन्तोदात्तो वहुव्रीहिः क्तान्तो भवेत् पुनर्यदि ।
ङीष् प्रत्ययो विभाषा स्यात् इति विधिर्भवेदिह ॥ २७७
शार्ङ्गजग्धी पदं तत्र शार्ङ्गजग्धा पदं पुनः ।
पलाण्डुभक्षिती तत्र पलाण्डुभक्षिता तथा ॥ २७८
स्वाङ्गं पूर्व्वं पदं यत्र विभाषा तु न वर्त्तते ।
तत्र नित्यं भवेत् ङीष् च शङ्खभिन्ना यथा भवेत् ॥ २७९
अन्तोदात्तं न चेत् तत्र न ङीष् तदा भवेदिह ।
वस्त्रछन्ना पदं तत्र नान्तोदात्तं न ङीष् ततः ॥ २८०

वहुलं संज्ञाछन्दसोरिति वक्तव्यम् (वा)

स्यात् प्रवृद्धविलूनी च यदा ङीष् तु प्रवर्त्तते ।
स्यात् प्रवृद्धविलूना च यदा ङीष् न भवेदिह ॥ २८१

५११ । स्वाङ्गात् चोपसर्ज्जनात् असंयोगोपधात् । ४।१।५४

यदुपसर्ज्जनं स्वाङ्गम् असंयोगोपधं भवेत् ।
स्यात् प्रातिपदिकात्तत्र तदन्ताद् ङीष् विभाषया ॥ २८२
चन्द्रमुखी पदं तत्र चन्द्रमुखा तथा भवेत् ।
अतिकेशी पदं तद्वत् अतिकेशा पदं तथा ॥ २८३
स्वाङ्गं यदा पदं पूर्व्वं तदा भवेत् न चान्यथा ।
वहुयवा न तु स्वाङ्गं न ङीषिह भवेत्ततः ॥ २८४
स्यादुपसर्ज्जनं यत्र तत्र विधिः प्रयुज्यते ।
अन्यत्र न भवेत् ङीष् च स्याद् अशिखा पदं तदा ॥ २८५
असंयोगोपधात् ङीष् स्यात् संयोगश्चेत् न ङीष् भवेत् ।
सुगुल्फा स्यात् सुपार्श्वा स्यात् संयोगश्च तथा न ङीष् ॥ २८६

अङ्गगात्रकण्ठेभ्य इति वक्तव्यम् (वा)

मृदङ्गी तु पदं तत्र मृदङ्गा तु पदं भवेत् ।
सुगात्री स्यात् सुगात्रा स्यात् विभाषया द्वयं भवेत् ॥ २८७

"अद्रवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।
अतस्थं तत्र दृष्टं चेत् तेन चेत् तत् तथायुतम् ॥"

५१२ । नासिका-उदर-ओष्ठ-जङ्घा-दन्त-कर्ण-शृङ्गाच्च । ४।१।५१

ङीषुपसर्ज्जनात् स्वाङ्गात् नासिकादेर्व्विभाषया ।
स्यात् तुङ्गनासिकी चात्र स्यात् तुङ्गनासिका पुनः ॥ २८८
तिलोदरी भवेत्तद्वत् तिलोदरा तथा भवेत् ।
विम्वोष्ठी स्यात् पदं तत्र विम्वोष्ठा स्यात् पदं पुनः ॥ २८९
दीर्घजङ्घी पदं ज्ञेयं दीर्घजङ्घा तथैव च ।
समदण्डी पदं तद्वत् समदण्डा तथा भवेत् ॥ २९०
चारुकर्णी पदं स्याच्च चारुकर्णा तथा पुनः ।
तीक्ष्नशृङ्गा पदं तद्वत् तीक्ष्नशृङ्गा भवेत्तथा ॥ २९१
संयोगे ङीष् न चाप्नोति वह्वचि ङीष् भवेन्न च ।
द्विधा तत्र प्रतिषेधे सूत्रमिदं प्रवर्त्तते ॥ २९२

पुच्छाच्चेति वक्तव्यम् (वा)

भवेत् कल्याणपुच्छी च पदमिह निदर्शनम् ।
भवेत् कल्याणपुच्छा च निदर्शनं तथा पुनः ॥ २९३

कवर-मणि-विष-शरेभ्यो नित्यम् (वा)

भवेत् कवरपुच्छी च मणिपुच्छी तथा भवेत् ।
विषपुच्छी भवेत्तद्वत् शरपुच्छी तथा पुनः ॥ २९४

उपमानात् पक्षाच्च पुच्छाच्च (वा)

उलुकपक्षी सेना स्यात् पुनरिह निदर्शनम् ।
उलुकपुच्छी शाला च भवेन्नदर्शनं पुनः ॥ २९५

५१३ । न क्रोड़ादिवह्वचः । ४।१।५६

"स्वाङ्गादि"ति स्थितं सूत्रं तेन ङीष् च विधिर्भवेत् ।
इह ङीष् प्रतिषिद्धः स्यात् सूत्रस्य च तदाशयः ॥ २९६
क्रीड़ाद्यन्तात् ङीष् स्याच्च वह्वजन्तात् तथा न ङीष् ।
भवेत् कल्याणक्रीड़ा च स्यात् कल्याणयुवा पुनः ॥ २९७

भवेत् कल्याणवाला च कल्याणोखा तथा भवेत् ।
स्यात् कल्याणशाला तद्वत् स्यात् कल्याणगुदा पुनः ॥ २९८
स्यात् कल्याणघोणा तत्र स्यात् कल्याणमुखा तथा ।
स्यादाकृतिगणश्चायं क्रोड़ादिः कथितो मया ॥ २९९

बह्वचोऽपि भवेत् टाप् च स्यात् पृथुजघना तथा ।
भवेत् महाललाटा च पुनस्तत्र पदं स्त्रियाम् ॥ ३००

५१४ । सह-नञ्-विद्यमानपूर्व्वाच्च । ४।१।५७

"स्वाङ्गादि"ति स्थितं सूत्रं "नासिके"ति स्थितं पुनः ।
ताभ्यान्तु ङीष् भवेत् प्राप्तः स इह च निषिध्यते ॥ ३०१
"सहे"ति चेत् स्थितं पूर्व्वं विद्यमानेति चेत् तथा ।
नञिति चेत् स्थितं पूर्व्वं स्त्रियां ङीष न भवेत्तथा ॥ ३०२
सकेशा स्यात् पदं तत्र स्यादकेशा पदं पुनः ।
स्याद् विद्यमानकेशा च सनासिका तथा भवेत् ॥ ५०३
विद्यमाननासिका स्यात् अनासिका तथैव च ।
सर्व्वत्र तु स्त्रियां टाप् स्यात् न पुनर्ङीष् प्रवर्त्तते ॥ ३०४

५१५ । नखमुखात् संज्ञायाम् । ४।१।५८

नखात् मुखात् न ङीष् तावत् यदा संज्ञा प्रतीयते ।
शूर्पणखा पदं तत्र गौरमुखा पदं तथा ॥ ३०५
ङीषेव स्यात् न चेत् संज्ञा चन्द्रमुखी यथा भवेत् ।
भवेत् ताम्रणखी कन्या पुनर्ङीषि निदर्शनम् ॥ ३०६

५१६ । दिक्पूर्व्वपदात् ङीप् । ४।१।६०

यदा दिक् स्यात् पदं पूर्व्वं ङीप्प्रत्ययः प्रयुज्यते ।
अपवादो भवेत् ङीषः विशेषस्तु स्वरे मतः ॥ ३०७
प्राङ्मुखी स्यात् पदं तत्र प्राङ्मुखा स्यात् पदं तथा ।
प्राङ्नासिकी पदं ज्ञेया प्राङ्नासिका तथैव च ॥ ३०८

५१७ । वाहः । ४।१।६१

वहेः क्विन्-प्रत्ययान्तस्य निर्द्देशस्तु भवेदिह ।
वाहन्तात् तु पदात् तत्र ङीष्प्रत्ययो भवेत् स्त्रियाम् ॥ ३०९
दित्यौही च पदं तत्र प्रष्ठौही च पदं भवेत् ।
पदद्वयं धृतं तत्र काशिकायां निदर्शनम् ॥ ३१०

५१८। सख्यशिश्वीति भाषायाम्। ४।१।६२

सखीशब्दश्च ङीषन्तो भाषायां स्यान्निपातनात्।
अशिश्वी तु भवेत् शब्दः भाषायां ङीष् निपात्यते ॥ ३११
सखीयं ब्राह्मणी मे सा भवेदिह निदर्शनम्।
अशिश्वी तु भवेत् सैव नास्ति यस्याः शिशुः पुनः॥ ३१२
भाषायां ङीष् भवेत्तावत् अन्यत्र ङीष् न वर्त्तते।
"सखा सप्तपदी भव" न ङीषिह च छन्दसि ॥ ३१३

५१९। जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्। ४।१।६३

जातिवाची भवेच् शब्दो न नियतः स्त्रियां खलु।
अयकारोपधः शब्दः स्यादस्त्रीविषयो यदा ॥ ३१४
तथाविधात् तदा शब्दान् ङीष् प्रत्ययः स्त्रियां भवेत्।
कुक्कुटी सूकरी तत्र ब्राह्मणी वृषली पुनः ॥ ३१५
जातिवाची न चेत् शब्दो न तदा ङीष् भवेदिह।
मुण्डा भवेत् पदं तत्र न जातिर्न स्त्रियां च ङीष्॥ ३१६
यत्र स्त्री विषयस्तत्र न तावत् ङीष् प्रवर्त्तते।
मक्षिका स्यात् पदं तत्र विषयः स्त्री ततो न ङीष्॥ ३१७
उपधा चेद् यकारः स्यात् न तदा ङीष् भवेदिह।
क्षत्रिया स्यात् पदं तत्र "य" उपधा ततो न ङीष्॥ ३१८

योपधप्रतिषेधे हय-गवय-मुकय-मत्स्य-मनुष्याणाम् अप्रतिषेधः (वा)

हये च मुकये मत्स्ये मनुष्ये गवये पुनः।
सर्व्वत्रैव भवेन् ङीष् च तथा पदं भवेत् स्त्रियाम् ॥ ३२०
"आकृतिग्रहणा जाति र्लिङ्गानां च न सर्व्वभाक्।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥"

५२०। पाक-कर्ण-पर्ण-पुष्प-फल-मूल-वालोत्तरपदाच्च। ४।१।६४

पाकात् कर्णात् तथा पर्णात् तथा पुष्पात् फलात् तथा।
मूलात् वालात् स्त्रियां ङीष् स्यात् उत्तराच्च पदादिह ॥ ३२१
पदम् ओदनपाकी स्यात् शङ्कुकर्णी भवेत्तथा।
शालपर्णी भवेत्तद्वत् शङ्खपुष्पी तथा भवेत् ॥ ३२२
दासीफली भवेत्तद्वत् दर्भमूली तथा पुनः।
गोवाली च पदं तद्वत् पुनरिह निदर्शनम् ॥ ३२३

पुष्पात् फलात् तथा मूलात् नेष्यते ङीष् यतः पुनः ।
अजादिषु हि दृष्टं तत् गणे पाठात् निराकृतम् ॥ ३२४

५२१ । इतो मनुष्यजातेः । ४।१।६५

इकारान्तात् पुनः शब्दात् ङीषिह स्यात् नरे पुनः ।
अवन्ती च तथा कुन्ती दाक्षी प्लाक्षी निदर्शनम् ॥ ३२५
इकारान्ताद् भवेत् तद्वत् अन्यत्र न तथा भवेत् ।
विट्शब्दः न चेकारान्त इकारान्तो दरत् न च ॥ ३२६
नरजातौ भवेत्तद्वत् अन्यत्र न तथा भवेत् ।
तित्तिरिश्च भवेदत्र पक्षीजातिर्नरस्तु न ॥ ३२७
"जाते"रिति स्थितं पूर्व्वं कथं "जातिः" पुनर्धृता ।
योपधात् च यथा हि स्यात् औदमेयी पदं भवेत् ॥ ३२८

इञ उपसंख्यानमजात्यर्थम् (वा)

इञश्च तद्धितान्तस्य क्षेत्रे विधिः प्रयुज्यते ।
न भवेच्च यदा जातिस्तदापि ङीष् भवेदिह ॥ ३२९
सौतङ्गमी पदं तत्र मौनचित्ती पदं पुनः ।
इञ् चातुरर्थिके ज्ञेयो न तु जातिर्भवेदिह ॥ ३३०

५२२ । ऊङुतः । ४।१।६६

स्त्रियामूङ् स्यात् उकारान्तात् मनुष्यजातिवाचिनः ।
कुरूश्च ब्रह्मबन्धूश्च भवेदिह निदर्शनम् ॥ ३३१

अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामिति वक्तव्यम् (वा)

भवेदप्राणिजातेश्च रज्ज्वादीनां तथा च न ।
कर्कन्धूः स्यादलाबूः स्यात् पदमिह निदर्शनम् ॥ ३३२
प्राणिजातेस्तथा न स्यात् न तावदूङ् भवेदिह ।
कृकवाकुः पदं तत्र प्राणीति न न तावदूङ् ॥ ३३३
रज्ज्वादीनां तथा न स्याद् न तावदूङ् भवेदिह ।
रज्जुः हनुः पदं तत्र रज्ज्वादिः स्यात् न तावदूङ् ॥ ३३४

५२३ । बाह्वन्तात् संज्ञायाम् । ४।१।६७

परे बाहु पदं यत्र तत्र स्यादूङ् च नामनि ।
भद्रबाहूः पदं स्याच्च जालबाहूस्तथा भवेत् ॥ ३३५

न यदा तु भवेत् संज्ञा न तावदूङ् भवेत् तदा ।
वृत्तबाहुः पदं तत्र संज्ञा नेति न तावदूङ् ॥ ३३६

५२४। पङ्गोश्च। ४।१।६८

पङ्गु शब्दात् स्त्रियां तत्र पुनरूङ् स्यादिति स्थितिः ।
पङ्गूरिति पदं तत्र स्त्रियामूङि निदर्शनम ॥ ३३७

श्वशुरस्योकारलोपश्च वक्तव्यः (वा)

श्वश्रूरिति पदं तत्र स्त्रियामूङि निदर्शनम् ।
उकारो लुप्यते तावदकारोऽपि च लुप्यते ॥ ३३८

५२५। ऊरूत्तरपदादौपम्ये। ४।१।६९

औपम्ये गम्यमाने स्यादूरूत्तरपदात् पुनः ।
पदं स्यान्नागनासोरूः करभोरूः पदं तथा ॥ ३३९
औपम्ये हि भवेदूङ् च न चान्यत्र तथा भवेत् ।
वृत्तोरुः स्त्री भवेत्तत्र न चौपम्यं न तावदूङ् ॥ ३४०

५२६। संहित-शफ-लक्ष्मण-वामादेश्च। ४।१।७०

ऊरूत्तरपदात्तत्र पुनरूङ् स्यात् स्त्रियामिह ।
संहितोरूः पदं तत्र शफोरूश्च पदं भवेत् ॥ ३४१
लक्ष्मणोरूर्भवेत्तद्वत् वामोरूः स्यात् तथैव च ।

सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् (वा)

सहितोरूः पदं ज्ञेयं सहोरूश्च पदं तथा ॥ ३४२

५२७। संज्ञायाम्। ४।१।७२

कद्रुकाद्य स्त्रियामूङ् स्यात् स्त्रियामूङ् स्यात् कमण्डलोः ।
प्रतीयते यदा संज्ञा यथा कद्रूः कमण्डलूः ॥ ३४३

५२८। शार्ङ्गरवात् यञो ङीन्। ४।१।७३

भवेत् शार्ङ्गरवादेर्ङीन् अञन्तेभ्यः स एव च ।
शार्ङ्गरवी पदं तत्र बैदी पदं तथा भवेत् ॥ ३४४

नृनरयोर्वृद्धिश्च (वा)

नृनरयोः भवेद् वृद्धिः स्त्रियां नारी तथा भवेत् ।

भोगवद्-गौरिमतोः संज्ञायां घादिषु नित्यं ह्रस्वार्थम् (वा)

शार्ङ्गरवादिके तौ द्वौ नित्यं ह्रस्वो यथा भवेत् ॥ ३४५

५२९। यङश्चाप्। ४।१।७४

यङन्तान्तु स्त्रियां चाप् स्यात् अ्यङ् ष्यङ् यङा धृतं भवेत्।
आम्बष्ठ्या स्याच्च कौशल्या सौवीर्य्या स्यात् तथा पुनः॥ ३४६
ष्यङि कारीषगन्ध्या च वाराह्या च भवेदिह।

षाच्च यञः (वा)

षात् परे यञ् तदन्ताच्च पौतिमाष्या निदर्शनम्॥ ३४७

५३०। आवट्याच्च। ४।१।७५

गर्गादिरवटस्तावत् यञि ङीप् स्यादिति स्थितिः।
तथाप्राप्ते पुनः सूत्रं यथा चाप् च भवेदिह॥ ३४८
आवट्या च पदं तत्र स्त्रियां चापि भवेत् पुनः।
प्राचां ष्फः स्यात् तथा सति स्यादावट्यायनी पदम्॥ ३४६

५३१। तद्धिताः। ४।१।७६

अधिकारे भवेत् सूत्रम् आरभ्यते च तद्धितः।
अध्यायः पञ्चमो यावत् न समाप्तः स्थितो हि सः॥ ३५०

५३२। यूनस्तिः। ४।१।७७

युवन्शब्दात् स्त्रियां तावत् तिः प्रत्ययो भवेदिह।
तद्धितः स भवेत्तावत् युवतिः स्यात् पदं तथा॥ ३५१

१२।११।७३ इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्। तत्र श्लोकाः—३५१।

संशोधनम्—श्लोकः ६७ द्रष्टव्यः।
तत्र पूर्णः श्लोकः—

बर्त्तका शकुनौ तावत् प्राचां मते भवेदिह।
उदीचां वर्त्तिका तावत् शकुनिरेव गृह्यते॥

अथ कारकप्रकरणम्

[कारककारिका चेति पूर्व्वं ग्रन्थः प्रकाशितः।
तत्र ये ये स्थिताः श्लोका इह ते ते धृताः पुनः॥ १
कारककारिका चेति यदा ग्रन्थः प्रकाशितः।
मुखबन्धे तदा पद्यं "प्रसङ्गतः" इति स्थितम्॥ २
इहापि च पुनर्दत्तं पद्यं च तद् यथायथम्।
भग्नी खुकी गता लोकात् तस्यास्तत् स्मृतिचारणम्॥ ३
ग्रन्थस्य चेत् प्रकाशः स्यात् काले क्वचिद् भविष्यति।
"प्रसङ्गतः" सदा योज्यं न हि त्याज्यं कथञ्चन॥ ४
१६।१२।१६७५ श्रीहरिपददत्तः]

प्रथमा विभक्तिः

५३३। प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाण-
वचनमात्रे प्रथमा। २।३।४६

स्यात् प्रातिपदिकं सत्ता तदर्थे प्रथमा भवेत्।
कृष्णः श्रीश्च तथा ज्ञानमुच्चैर्नीचैरुदाहृतिः॥ १
लिङ्गे च नियते ज्ञेयमाद्यं त्रिकं निदर्शनम्।
अन्त्यं द्विकमलिङ्गे स्यान्निदर्शनं ततः पुनः॥ २
कृष्णः पुंसि स्त्रियां श्रीश्च ज्ञानं नित्यं नपुंसके।
लिङ्गश्च नियतं तेषां व्यतिक्रमो न दृश्यते॥ ३
उच्चैर्नीचै निपाते स्तो न लिङ्गं दृश्यते तयोः।
अलिङ्गं नियतलिङ्गं द्वयं मया प्रदर्शितम्॥ ४
तटस्तटी तटं स्याच्च लिङ्गमात्रे निदर्शनम्।
अधिकं गम्यते लिङ्ग तटे वृत्तिं विहाय च॥ ५
'द्रोणो व्रीहि'रित्यत्र स्यात् परिमाणं विवक्षितम्।
'द्रोणा'त् परं 'सु'ना बोध्यं परिमाणं निदर्शने॥ ६
इह तु प्रकृतौ द्रोणे प्रत्ययार्थौ विशेषणम्।
अभेदस्तत्र संसर्गस्तेन व्रीहिर्विशिष्यते॥ ७
'अनभिहित' इत्येवमधिकारः प्रवर्त्तते।
अभिहिते ततः कार्य्यं न प्राप्नोति कथञ्चन॥ ८
एको द्वौ वहवश्चात्र सर्व्वमभिहितं भवेत्।
तत् कथं प्रथमा तत्र पृच्छेयं स्यात् सुदुस्तरा॥ ९
'वचनं' च घृतं सूत्रे ततश्च मुनिना खलु।
प्रथमा वचने ज्ञेया समाधानं तथा भवेत्॥ १०

प्रसङ्गतः

ज्येष्ठे मया कृतो ग्रन्थो भग्नी खुकी तदावदत्।
किमिदं लिखसि भ्रातः पुस्तकं किं भविष्यति॥
अद्य भाद्रे स मे ग्रन्थो याति लोके प्रकाशताम्।
भग्नी खुकी गता लोकाद् * दूराद् भग्नी प्रसीदतु॥

---

* खुकी—नामान्तरं प्रतिभा—मृत्युः आषाढ़ः २८, १८९५ (शकाब्दः)

५३४। सम्बोधने च। २।३।४७

'प्रातिपदिक'—सूत्रे तु सम्बोधनं न लक्षितम्।
तत् कथं प्रथमा सिध्येत् सम्बोधन इति स्थितिः॥ ११
अधिको विद्यते चार्थः सम्बोधने सतां मते।
तदर्थं च पुनः सूत्रमिह प्रकुरुते मुनिः॥ १२

हृदयं मे स्थितं शून्यं न कर्मणि मनो मम।
जीवामि मृतवल् लोके स्थातव्यं स्थीयते ततः॥
इहायाति कथं जीवः कथं जीवश्च गच्छति।
केयं लीला कथं लीला कस्य वैतत् प्रयोजनम्॥

कैशोरे मे मृता माता न जानामि हि मातरम्।
गतः पिता ततः पश्चात् न मे तदा वयो बहु॥
अद्य तु वयसि प्राप्ते पश्यामि मरणं गृहे।
कथं जन्म कथं मृत्युः किमिदं जीवनं भुवि॥

तथापि क्रियते कर्म न जानामि कथं पुनः।
नश्येत् सर्व्वं पुनः काले गच्छेत् सर्व्वं गतौ मम॥
कारिका या कृता सापि काले गच्छेदसंशयम्।
अकाले तथापि तस्या नाशमहं न कामये॥

ततः प्रकाशितो ग्रन्थश्चरतु स महीतले।
रुचिर्यस्य स गृह्णातु न यस्य स जहातु च॥
गृहीता वाक् मया लोकात् पुनर्लोकं प्रयातु सा।
गृहीता तु मया दत्ता मुक्तो दायादपैमि च॥

इतस्ततः स्फुटं पुष्पं कवेः काव्यं च मालिका।
चिनोति स रुचिर्यस्य तनोति स क्षमो हि यः॥
शुष्यति च दिनान् माला सूत्रं श्लथं भवेत् क्रमात्।
अन्ते शून्यं स्थितं तस्याः कविर्मूढः पलायते॥

शनिवारः, सन्ध्या (दं ३१)
भाद्रः २२,
१८९५ (शकाब्दः)

श्रीहरिपददत्तः
रामपुरहाटः
वीरभूमः

द्वितीया बिभक्तिः

५३५। कारके। १।३।२३

अधिकारे भवेत् सूत्रं 'कारके' च विशेषतः।
इतः परं यदुक्तं स्यात् तत् कारके भवेदिह ॥ १३

५३६। कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म। १।४।४९

यत् कर्त्तुः क्रियया प्राप्तुमिष्टतमं पुनर्मतम्।
तत् कारकं भवेत् कर्म करोति स कटं यथा ॥ १४
माषेष्वश्वं स बध्नाति माषस्य स्यान्न कर्मता।
कर्मणा इप्सिता माषा न तु कर्त्तुरिति स्थितिः ॥ १५
स पयसौदनं भुङ्क्ते पयसोऽपि न कर्मता।
ईप्सितं स्यात् पयो नूनं न तदिष्टतमं खलु ॥ १६
'आधार'श्च तथा 'कर्म' द्वयमेवानुवर्त्तते।
आधारः स्यात्तदा कर्म यदेप्सिततमं भवेत् ॥ १७
गेहं प्रविशतीत्यादौ कर्म भवेत् तथा सति।
ओदनं पचतीत्यादौ न स्यात् कर्म यथोचितम् ॥ १८
इयं दशा यथा न स्यात् तथा मुनिर्विचेष्टते।
स्मृत्वा 'कर्म' पुनः सूत्रे वारयत्यनुवर्त्तनम् ॥ १९
अतीनेन न सम्बन्धो भिन्नं वस्तु प्रवर्त्तते।
इष्टतमं भवेत् कर्म क्रियया क्षिप्यते यदि ॥ २०

५३७। अनभिहिते। २।३।१

स्या'दनभिहिते' सूत्रमधिकारे विवक्षितम्।
इतः परं सर्व्वत्र स्यादधिकारः प्रतिष्ठितः ॥ २१
उक्तं न चेत् समासेन तद्धितेन तिङा कृता।
तदा तत्र बिभक्तिः स्यादधिकारो भवेदयम् ॥ २२

५३८। कर्मणि द्वितीया। २।३।२

स्यात् कर्मणि द्वितीयेति मुनिना सूत्रितं पुनः।
करोति स कटं तत्र द्वितीयायां निदर्शनम् ॥ २३

वार्त्तिकम्

"उभसर्व्वतसोः कार्य्या धिगुपर्य्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयाऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥" २४
निदर्शनं भवेदत्र ग्राममुभयतो यथा ।
ग्रामं च सर्व्वतः स्याच्च निदर्शनं तथा पुनः ॥ २५
धिक् पापिनं भवेदत्र निदर्शनं तथापरम् ।
सर्वत्रैवं द्वितीया स्यादूहनीयं यथायथम् ॥ २६
अभितः परितः समया निकषा हाप्रतियोगेषु च दृश्यते (वा) ।
स्याद्ग्रामं परितस्तत्र निकषा समया तथा ।
अभितश्च द्वितीयायां सर्व्वत्रैवं स्थितं खलु ॥ २७

५३९ । तथायुक्तं चानीप्सितम् । १।४।५०

यथेप्सिततमं वस्तु क्रियया चावगाह्यते ।
तथैव क्रियया यत्र युज्यते सदनीप्सितम् ॥ २८
अनीप्सिते च तत्रापि भवेत् कर्म हि कारकम् ।
अन्नं खादन् विषं भुङ्क्ते भवेदिह निदर्शनम् ॥ २९

५४० । अकथितञ्च । १।४।५१

अपादानादिभिर्यत् स्यादकथितं विशेषतः ।
तदपि च भवेत् कर्म गौणं कर्म तदुच्यते ॥ ३०
द्वादशानां दुहादीनां कर्मणा यत् प्रयुज्यते ।
तत् स्यादकथितं कर्म गौणं कर्म भवेच्च तत् ॥ ३१
दोग्धिश्च याचतेस्तद्वद् दण्डयतिस्तथैव च ।
पचतिश्च रुणद्धिश्च चिनोतिः पृच्छतिस्तथा ॥ ३२
मथ्नातिमुष्णातिब्रूतेः शास्तिश्च जयतिस्तथा ।
द्वादशानां दुहादीनां समुद्देशः कृतो मया ॥ ३३
यस्यचित् कस्यचिदेषां कर्मणा यद् युतं भवेत् ।
अकथितं भवेच्च तत् तच्च कर्म्म प्रकीर्त्तितम् ॥ ३४
दण्डयति शतं गर्गान् व्रजमवरुणद्धि गाम् ।
बालं पृच्छति पन्थानं दोग्धि गाश्च पयो नरः ॥ ३५
वृक्षं चिनोति पुष्पाणि याचते वसुधां बलिम् ।
ब्रूते धर्मं गुरुः शिष्यं शास्ति धर्मं तथा भवेत् ॥ ३६

मुष्णाति च शतं चैत्रं मथ्नाति सागरं सुधाम् ।
पचति तण्डुलानन्नं जयति च शतं हरिम् ॥ ३७
नयतिर्हरतिस्तद्वत् कर्षतिर्वहतिः पुनः ।
चत्वारस्ते समाख्याताः कथयामि निदर्शनम् ॥ ३८
नयति गां गृहं गोपो भारं वहति वाहकः ।
ग्राममजां हरत्येषा कर्षति युवतिं गृहम् ॥ ३९

अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् (वा) ।

अकर्मकेभवेत् कर्म देशः कालः पथः क्रिया ।
क्रियया लक्षितः कालः परिमाणं पथेन च ॥ ४०
कुरून् स्वपिति सा बाला क्रोशमास्ते मुनिर्वने ।
प्रार्थी गोदोहमास्ते स क्रोशमास्ते स आतुरः ॥ ४१

५४१ । गति बुद्धि-प्रत्यवसानार्थ-शब्दकर्माकर्मकानाम-णिकर्त्ता स णौ । १।४।५२

गतौ बुद्धौ स्थितो धातुर्भोजने शब्दने स्थितः ।
स्थितश्चाकर्मको धातुर्व्वाच्यान्तरं पुनः स्थितम् ॥ ४२
अणिजन्तदशायां य आसीत् कर्त्ता प्रयोगतः ।
स णिजन्तदशायां स्यात् कर्मेति कारकं पुनः ॥ ४३
"शत्रूनगमयत् स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।
आशयच्चामृतं देवान् वेदमध्यापयद्विधिम् ॥
आसयत् सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ।"
प्रदर्शितमिदं पूर्व्वं मया पुनः प्रदर्श्यते ॥

नीवह्योर्न (वा)

नीवह्योः कर्मता न स्यादिति तु वार्त्तिकं पुनः ।
नाययति स भृत्येन भारमिति भवेदिह ॥ ४४

नियन्तृकर्त्तृकस्य वहेरनिषेधः (वा)

नियन्तृकर्त्तृकं यत्र वहनं सम्मतं भवेत् ।
निषेधस्तत्र न ग्राह्यस्तस्य निदर्शनं शृणु ॥ ४५
वाहा रथं वहन्तीति णिचः पूर्व्वं प्रदर्शितम् ।
वाहयति सुतो वाहान् रथमिति च कर्मता ॥ ४६

भक्षेरहिंसार्थस्य न (वा)।

न हिंसा चेत् न कर्म स्यान् निदर्शनं ततो भवेत् ।
भक्षयति भिषग् भक्तं वटुनेति न कर्मता ॥ ४७
न निषिद्धं पुनः कर्म यदि हिंसा प्रतीयते ।
भक्षयति बलीवर्द्दान् शस्यं क्षेत्र इति स्थितिः ॥ ४८

जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् (वा)।

जल्पतिप्रभृतीनाञ्च वक्तव्या चात्र कर्मता ।
जल्पयति पिता पुत्रं धर्ममिति निदर्शनम् ॥ ४९

दृशेर्व्वा (वा)।

पुनर्दृशेः प्रयोगे स्यात् कर्त्तुरिह च कर्मता ।
दर्शयति हरिर्भक्तान् भवेदिह निदर्शनम् ॥ ५०
वुद्धिस्तु ज्ञानसामान्यं तथा सूत्रात् प्रतीयते ।
विशेषे कर्मता नास्ति स्मारयति तया यथा ॥ ५१

शब्दायनेन (वा)

शब्दायतेः प्रयोगे न कर्मता सम्मता पुनः ।
शब्दाययति रामेन करणं स्याद् यथोचितम् ॥ ५२
धातौ हि निहितं कर्म ततो धातुरकर्मकः ।
अकर्मक इति प्राप्ता सूत्रेणेह च कर्मता ॥ ५३
वार्त्तिकं क्रियते तत्र कर्मता न भवेदिति ।
अन्यथा तु यथासूत्रं कर्मैव सुलभं भवेत् ॥ ५४

५४२ । हृक्रोरन्यतरस्याम् । १।४।५३

हृक्रोरणौ स्थितः कर्त्ता णौ वा कर्म पुनर्मतम् ।
भृत्येन वा तथा भृत्यं हारयति कटं हरिः ॥ ५५

अभिवादि-दृशोरात्मनेपदाद् वा (वा)

अभिवादि-दृशोः कर्म यदि स्यादात्मनेपदम् ।
भक्तेन वा तथा भक्तं दर्शयते देवं गुरुः ॥ ५६

५४३ । अधि-शीङ्-स्थासां कर्म । १।४।४६

शीङ्-स्थासामधिपूर्व्वात् स्यात् प्रयोगो वाक्यतो यदि ।
आधारः स्यात्तदा कर्म निदर्शनं यथाग्रतः ॥ ५७

अधिशेते हरिः शय्यां भवेदिह निदर्शनम् ।
अधितिष्ठति तद्वत् स्यादध्यास्ते च तथा पुनः ॥ ५८

५४४ । अभिनिविशश्च । १।४।४७

"अभि"-"नी" ति द्वयं यत्र विशतेः पूर्व्वतो भवेत् ।
आधारे विशतेस्तत्र कर्म भवति कारकम् ॥ ५९
अभिनिविशते ग्रामं दर्शितं काशिकाकृता ।
आधारः स्यादिह ग्राम आधारे कर्मता मता ॥ ६०
कल्पाखोऽभिनिवेश इति कथं प्रयुज्यते ।
मण्डूकप्लुतिरित्यत्र न्यायः कश्चित् प्रवर्त्तते ॥ ६१
तेन "वान्यतरस्यां" स्यादिहापि विधृतं खलु ।
व्यवस्थितविभाषा च तत आश्रीयते पुनः ॥ ६२

५४५ । उपान्वध्याङ्वसः । १।४।४८

उपान्वध्याङ्वसस्तद्वदाधारस्य च कर्मता ।
स उपवसति ग्रामं भवेदिह निदर्शनम् ॥ ६३

अभुक्त्यर्थस्य न (वा)

अनशनं यदार्थः स्यान् न तदा स्यात्तथा पुनः ।
स उपवसति ग्रामे विनाहारं स तिष्ठति ॥ ६४

५४६ । अन्तरान्तरेण युक्ते । २।३।४

अन्तरेन तथान्तरा यदा तत्र प्रयुज्यते ।
तदा मता द्वितीया च निदर्शनं प्रदीयते ॥ ६५
अन्तरा त्वां च मां च स्यात् कमण्डलुरिति स्थितिः ।
ऊहनीयं पुनः शास्त्रान्निदर्शनं तथा परम् ॥ ६६

५४७ । कर्मप्रवचनीयः । १।४।८३

स्थिते वदति तदर्थं वदति न स्थितेऽपि यः ।
कर्मप्रवचनीयः स यथानुः स्याद् यथा परिः ॥ ६७
जपमनु निशम्येति शमिक्रिया स्थिता खलु ।
निशमनं तदर्थः स्यात्तमनुद्योतते पुनः ॥ ६८
"जपमनु" केवलं चेन् न "निशम्य" स्थितं यदा ।
तथापि च तमेवार्थमनुः प्राह यथायथम् ॥ ६९

क्रिया प्राप्ता क्रिया लुप्ता स्थितस्त्वर्थो यथा स्थितः ।
न म्रियते मृते चान्ये स्थाणुरनुर्व्विराजते ॥ ७०
स कर्म प्रोक्तवानादौ स कर्म प्रोक्तवान् परम् ।
कर्मप्रवचनीयः सः स्वार्थे संज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ७१
कर्मप्रवचनीयोऽयं तत् स्वरूपं प्रदर्शितम् ।
अन्यद् यत् स्वरूपं तस्य हरिणा तद् विशेषितम् ॥ ७२
"क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः ।
नापि क्रियान्तराक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः ॥"
"क्रियाया द्योतको नायं" यथानुभूयते सुखम् ।
"सम्बन्धस्य न वाचकः" कथितं तद् द्वितीयया ॥ ७३
"नापि क्रियान्तराक्षेपी" विपरिलिखतीति वत् ।
"सम्बन्धस्य तु भेदकः" हेतुभावः स्थितो यतः ॥ ७४

५४८ । अनुर्लक्षणे । १।८।८४

अनुश्च लक्षणे द्योत्ये तत्संज्ञको भवेदिह ।
अगस्त्यमन्वसिञ्चन् स्याद् हेतुभावे निदर्शनम् ॥ ७५
"लक्षणे"ति परे सूत्रं तेनानुश्च तथा भवेत् ।
तत् कथं सूत्रितं पूर्व्वं किमुद्दिश्य च सूत्रितम् ॥ ७६
"हेतौ" इति भवेत् सूत्रं तच्च परं प्रवर्त्तते ।
पूर्व्वात् परं बलीयः स्यात् "हेता"विति तदा लगेत् ॥ ७७
तृतीया न यथा हेतौ तथा सूत्रं विधीयते ।
कर्मप्रवचनीयः स्यात् सूत्रेणानुर्व्विशेषतः ॥ ७८

५४९ । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । २।३।८

कर्मप्रवचनीयैः स्याद् द्वितीयेति मतं पुनः ।
अगस्त्यमन्वसिञ्चन् स्यात् पुनरत्र निदर्शनम् ॥ ७९

५५० । तृतीयार्थे । १।४।८५

तृतीयार्थे तथा चानुस्तत्संज्ञको भवेत् पुनः ।
स्यादन्ववसिता सेना नदीमिति निदर्शनम् ॥ ८०

५५१ । हीने । १।४।८६

हीने द्योत्ये तथा चानुः पूर्व्ववत् लभते गतिम् ।
अनु हरिं सुरास्तत्र प्रदर्शितं निदर्शनम् ॥ ८१

५५२। उपोऽधिके च। १।४।८७

अधिके च तथा हीने भवेदुपश्चथैव च।
दर्शितमुपखार्य्यां च द्रोण इति निदर्शनम् ॥ ८२

५५३। लक्षणमित्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्य्यनवः। १।४।९०

लक्षणो विषयो यत्र प्रतिपर्य्यनवस्तथा।
विद्योतते नरं प्रति विद्युदिति निदर्शनम् ॥ ८३
इत्थम्भूतप्रकारश्चेत् प्रतिपर्य्यनवस्तथा।
भक्तो विष्णुं प्रतीति स्यात् पुनरिह निदर्शनम् ॥ ८४
भागेऽपि च तथैव स्यात् प्रतिपर्य्यनवो यदि।
लक्ष्मीर्हरिं प्रतीति स्याद् हरेर्भागो भवेद् यदा ॥ ८५
वीप्सायामपि तद्वत् स्याद् वृक्षं वृक्षं प्रतीति च।
निदर्शनं यथायोग्यं शेषाणां कल्पयेत् सुधीः ॥ ८६

५५४। अभिरभागे। १।४।९१

भागवर्ज्जं पुनः शेषे भवेदभिस्तथैव च।
भक्तो हरिमभीति स्यात् पुनरिह निदर्शनम् ॥ ८७
यदि भागो न तथा स्यान् न हि संज्ञा तथा भवेत्।
मामभि स्याद् यथा किञ्चित् तद्दीयतां यथा भवेत् ॥ ८८

५५५। अधिपरी अनर्थकौ। १।४।९३

अधिपरी तथाभूतौ न चेदर्थान्तरं पुनः।
अध्यागच्छति कस्मात् स्यादधिरनर्थको मतः ॥ ८९
गतिसंज्ञा न यथा स्यात् तथा सूत्रं प्रयोजनम्।
गतिर्नति निघातो न स्वरे भेदो निराकृतः ॥ ९०

५५६। सुः पूजायाम्। १।४।९५

सुः पूजायां तथैव स्यात् सु सिक्तं स्यात् पुनर्यथा।
क्षेपे न स्यात्तथाभावः सुषिक्तं किं तवात्र च ॥ ९१
उपसर्गं भवेत् षत्वं न चेत्तथा न चेत्तथा।
न षत्वमुपसर्गो न परे षत्वं तथा परे ॥ ९२

५५७। अतिरतिक्रमणे च। १।५।९५

तथैवातिश्च पूजायां तथातिक्रमणे पुनः।
अतिदेवानयं कृष्णः स्यादतिक्रमणे तथा ॥ ९३

५५८। अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हा—
समुच्चयेषु। १।४।९६

अर्थे पदस्य गम्यस्य तथा सम्भावने पुनः।
तथैवान्ववसर्गे च गर्हायाञ्च समुच्चये॥ ९४
कर्मप्रवचनीयः स्यादपिरिति मतं मुनेः।
निदर्शनं यथायोग्यं तत्र मया प्रदीयते॥ ९५
पदार्थे सर्पिषोऽपि स्यात् स्मृतमिह निदर्शनम्।
अपिश्च द्योतते विन्दुंस्ततस्तत्संज्ञको भवेत्॥ ९६
वचनं "सर्पिषोऽपि स्यात्" संलापे वर्त्तते पुनः।
"अस्ति सर्पि"रिति प्रोक्ते "नास्ति सर्पि"र्वचो भवेत्॥ ९७
तत्रैव "सर्पिषोऽपि स्यात्" वचनं क्रियते पुनः।
तत्र संप्रत्ययो वक्तुर्विन्दुरपि स्थितो भवेत्॥ ९८
इह सम्भावनायां लिङ् दर्शिता कौमुदीकृता।
तस्याः सम्भावनायाश्च भवनं विषयो भवेत्॥ ९९
प्रथमं कर्त्तृदौर्लभ्यं दौर्लभ्यं भवने ततः।
द्योतयति यथापिः सस्तथाहं कथयामि ते॥ १००
अपिना द्योतितो विन्दुर्विन्दुना स्वल्पता भवेत्।
स्वल्पतया च दौर्लभ्यं दौर्लभ्यमपिना ततः॥ १०१
कर्त्ता "विन्दुः" क्रिया च "स्यात्" स्यादिति भवनं पुनः।
कर्त्ता चेद् दुर्लभस्तत्र भवनं स्यात् सुदुर्लभम्॥ १०२
तस्याः सम्भावनायाश्च विषये भवने ततः।
कर्त्तृदौर्लभ्यमादाय दौर्लभ्यं स ददात्यपिः॥ १०३

५५९। कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे। २।३।५

द्वितीयात्यन्तसंयोगे कालाध्वनोरिति स्थितिः।
संवत्सरमधीते स्यात् क्रोशं गिरिस्तथा पुनः॥ १०४

तृतीया विभक्तिः

५६०। स्वतन्त्रः कर्त्ता। १।४।५४

क्रियासिद्धौ प्रधानो यो यो वा तथा प्रदर्शितः।
स कर्त्ता कीर्त्तितः शास्त्रे मुख्यो गौणो भवेच्च सः॥ १०५

मुख्ये पचति चैत्रः स्याच् चैत्रो मुख्यो विनिश्चितः ।
स्थाली पचति गौणो स्यात् प्राधान्यं वक्तुरिच्छया ॥ १०६

५६१ । साधकतमं करणम् । १।४।४२

क्रियासिद्धौ प्रकृष्टं यत् कथितमुपकारकम् ।
तदिह करणं ज्ञेयं पश्यति चक्षुषा यथा ॥ १०७

साधकतममित्यत्र मुनिना पठितं तमप् ।
प्रवृत्तिः स्याद् यथा मुख्ये तथा मुनि र्विचेष्टते ॥ १०८
न पठितं तमब् यत्र न यत्र नियमः क्वचित् ।
स्यान् मुख्ये स्यात् तथा गौणे युज्यते यत्र यद् यदा ॥ १०९

अस्ति शास्त्रे पुनर्न्यायो गौणमुख्यः स कीर्तितः ।
एतत् सूत्रं विना न्यायो न कुत्रापि प्रवर्त्तते ॥ ११०
ज्ञापकं स्यादिदं सूत्रं ज्ञापयति तथा मुनिः ।
गृहाण तमपा मुख्यं गौणं मुख्यं विना तमप् ॥ १११
साधकतममित्यत्र मुनिना विधृतं तमप् ।
मुख्यं ततो भवेद् ग्राह्यं मुख्ये हि "चक्षुषा" मतम् ॥ ११२
"आधार" इति सूत्रे तु न तमब् मुनिना धृतम् ।
मुख्यं गौणं द्वयं ग्राह्यमेकतरे न हि स्थितिः ॥ ११३
"गङ्गायां घोष" इत्यत्र गौणाधारः समर्थितः ।
न पठितं तमप् तत्र गौणोऽपि कारकं भवेत् ॥ ११४
यद्यपि स्यान् मितं वाच्यं तथापि भाषितं बहु ।
कस्यचिद् विस्तरे वाञ्छा स्वल्पे मिते च कस्यचित् ॥ ११५

५६२ । कर्त्तृकरणयोस्तृतीया । २।३।१८

कर्त्तृकरणयोस्तत्र तृतीया स्यात् सतां मते ।
देवदत्तेन भुक्तं स्यात् कुठारेण लुनाति च ॥ ११६

तृतीयाविधाने प्रकृत्यादीनामुपसंख्यानम् (वा)

तृतीया स्यान् प्रकृत्यादौ प्रकृत्या शीतलं पयः ।
प्रकृत्या चारु ज्ञेयश्च प्रायेण याज्ञिकस्तथा ॥ ११७
गार्ग्यो गोत्रेण तद्वत् स्याद् विषमेन च धावति ।
पञ्चकेन पशुः क्रीतः स्यादत्र च निदर्शनम् ॥ ११८

५६३ । दिवः कर्म च । १।४।४३

यत् साधकतमं ज्ञातं करणं तत् प्रकीर्त्तितम् ।
दिवश्चेत् तद् भवेत् कर्म करणं च "च"कारतः ॥ ११९
अक्षान् दीव्यति विज्ञेयं काशिकायां निदर्शनम् ।
अक्षैर्दीव्यति चापि स्यात् कारकं करणं तदा ॥ १२०

५६४ । अपवर्गे तृतीया । २।३।६

अपवर्गे तृतीया स्यात् कालाध्वनोरिति स्थितिः ।
अपवर्गः क्रियाशेषे फलप्राप्तिरुदीरितः ॥ १२१
व्याकरणमधीतं हि मासेन स्यान्निदर्शनम् ।
व्याकरणमधीतं हि क्रोशेन स्यात् तथा पुनः ॥ १२२

५६५ । सहयुक्तेऽप्रधाने । २।३।१९

सहयुक्तेऽप्रधाने च तृतीया स्यात् सतां मते ।
निदर्शनं च पुत्रेन सहागतः पिता यथा ॥ १२३

५६६ । येनाङ्गविकारः । २।३।२०

स्याद् येनाङ्गविकारो हि तृतीया सम्मता ततः ।
अक्ष्णा काणो भवेदत्र तृतीयायां निदर्शनम् ॥ १२४
"अङ्ग"श्च समुदाये स्यादंशे "येन" मतो भवेत् ।
येनांशेन विकारः स्यात् तृतीया च ततो मता ॥ १२५

५६७ । इत्थंभूतलक्षणे । २।३।२१

प्राप्तः कञ्चित्प्रकारं स्यादित्थंभूतमिति स्थितिः ।
तस्य तु लक्षणं यत् स्यात्तदित्थंभूतलक्षणम् ॥ १२६
तृतीया च ततो ज्ञेया जटाभिस्तापसो यथा ।
उपाध्यायस्तथा छात्रैः काकंगृहं निदर्शनम् ॥ १२७

५६८ । संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि । २।३।२२

संज्ञश्चान्यतरस्यां स्यात्तृतीया तु सतां मते ।
यथाप्राप्ता द्वितीया स्यादुभयत्र च कर्मणि ॥ १२८
पित्रा वा पितरं बालः संजानीते निदर्शनम् ।
मात्रा वा मातरं बालं संजानीते तथापरम् ॥ १२९

५६९। हेतौ। २।३।२३

फलस्य साधने हेतौ तृतीया कीर्त्तिता बुधैः।
दर्शितं कन्यया शोको विद्यया च यशस्तथा॥ १३०
हेतुरयं भवेद् वा कः करणं किं पुनर्भवेत्।
कः पुनरनयोर्भेदः कथयामि सविस्तरम्॥ १३१
भवति विषयो हेतो द्रव्यं गुणस्तथा क्रिया।
विषयः स्यात् त्रिधा हेतौ यौवा को वा भवेदिह॥ १३२
कदाचिद् विषयो द्रव्यं दण्डेनेह यथा घटः।
विषयः स्याद् गुणो वापि धनेन हि कुलं भुवि॥ १३
विषयः स्यात् क्रिया चापि पुण्येन दर्शनं हरेः।
द्रव्यं गुणः क्रिया चेति दर्शितो विषयस्त्रिधा॥ १३३
व्यापारो नियतो नास्ति कुचिदस्ति क्वचिन्न च।
व्यापारः स स्थितश्चाद्ये न स्थितः परयोर्द्वयोः॥ १३४
करणे विषयस्तत्र क्रिया चैका हि केवलम्।
व्यापारो नियतश्चापि न भवेदन्यथा क्वचित्॥ १३५
कुठारेण छिनत्तीति छिदिक्रिया फलं भवेत्।
उत्पतनादिकं तत्र व्यापारश्च स्थितः पुनः॥ १३६
यथा तथा भवेद्वापि न च सूक्ष्मे रुचिर्मम।
जानामि यदहं स्थूलं शृणु भ्रातर्ब्रवीमि तत्॥ १३७
व्यापारवद् यदा प्रोक्तं कारकं करणं कुरु।
व्यापारेण यदा हीनं तदा हेतुं गृहाण तम्॥ १३८
अन्वयः क्रियया यत्र तत्रैव कारकं भवेत्।
अन्वयः क्रियया चेन्न हेतोरवसरस्तदा॥ १४०

चतुर्थी विभक्तिः

५७०। कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्। १।४।३२

कर्मणा यमभिप्रैति सम्प्रदानं भवेद्धि तत्।
विप्राय गां ददातीति भवेदिह निदर्शनम्॥ १४१
संज्ञायां "दा"-प्रवेशाच्च केचित् दानं प्रचक्षते।
यत्र स्याद् ददातेः कर्म तत्रैव कारकं भवेत्॥ १४२
केचिदाहुर्न तन् न्याय्यं न दानं केवलं मतम्।
क्रियामात्रमिह ग्राह्यं तेन लक्ष्यं हि सिध्यति॥ १४३

ईशयति सुतं माता चन्द्रामिति यदा भवेत् ।
तदापि कारकं सिध्येत् सम्प्रदानं च कारकम् ॥ १४४
इहोपलक्षणं दानं क्रियामात्रं हि लक्षितम् ।
"कर्मणे"ति मुनिः प्राह न प्राह "दान"कर्मणा ॥ १४५

५७१ । चतुर्थी सम्प्रदाने । २।३।१३

चतुर्थी सम्प्रदाने स्याद् गुरवे गां ददाति सः ।
स्पृहयते च पुष्पेभ्यो देवदत्ताय रोचते ॥ १४६

वार्त्तिकम्

१) चतुर्थीविधाने तादर्थ्ये उपसंख्यानम् ।
२) कॢपि सम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ।
३) उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ।
४) हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या ।

कॢपि सम्पद्यमाने च तादर्थ्ये च तथा हिते ।
उत्पातज्ञापिते चैव चतुर्थी वार्त्तिकाद्भवेत् ॥ १४७
यूपाय दारु तादर्थ्ये गोभ्यो हितं हिते युते ।
"वाताय कपिला विद्यु"दुत्पातज्ञापिते तथा ॥ १४८
स्वर्गाय कल्पते धर्मो विद्या सुखाय कल्पते ।
कॢपि सम्पद्यमाने च निदर्शनद्वयं भवेत् ॥ १४९

५७२ । रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । १।४।३३

रुच्यर्थानां प्रयोगे स्यात् प्रीयमाणस्तथा पुनः ।
हरये रोचते भक्तिर्भवेदिह निदर्शनम् ॥ १५०
प्रीयमाणो न चेत् न स्यात् सम्प्रदानमिति स्थितिः ।
मोदको रोचते तस्मै पथीति न तथा पुनः ॥ १५१

५७३ । श्लाघ-ह्नुङ्-स्था-शपां ज्ञीप्स्यमानः । १।४।३४

एभिर्व्वोधयितुमिष्टं सम्प्रदानं प्रकीर्त्तितम् ।
कृष्णाय श्लाघते गोपी स्मरादिति निदर्शनम् ॥ १५२
ह्नुते च तिष्ठते तद्वत् शपते च तथा भवेत् ।
ज्ञीप्स्यमानो न चेन्न स्यात् कृष्णस्य श्लाघते पथि ॥ १५३

५७४ । धारेरुत्तमर्णः । १।४।३५

धारयतेः प्रयोगे स्यादुत्तमर्णस्तथा पुनः ।
धारयति हरिर्मोक्षं भक्तायेति निदर्शनम् ॥ १५४

उत्तमर्णो न चेत् लक्ष्यः सम्प्रदानं भवेन्नहि ।
धारयति शतं ग्रामे न स्याद् ग्रामे तथा पुनः ॥ १५५

५७५ । स्पृहेरीप्सितः । १।४।३६

स्पृहयतेः प्रयोगे स्यादीप्सितोऽपि तथा पुनः ।
स्पृहयति फलेभ्यः स्यान्निदर्शनं स्पृहेरिह ॥ १५६
उत्कमीप्सितमात्रं चेदियं संज्ञा प्रवर्त्तते ।
प्रकर्षश्चेद् भवेद् युक्तः कर्मैव कारकं भवेत् ॥ १५७
स्पृहयति फलं रामः प्रकर्षे दर्शितं पुनः ।
तदीप्सिततमं कर्त्तुः "कर्म"सूत्रं ततो लगेत् ॥ १५८

५७६ । क्रुध-द्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः । १।४।३७

क्रोधे द्रोहे तथेर्ष्यायामसूयने तथा पुनः ।
धातुश्चेत् वर्त्तते कश्चित् कोपपात्रं भवेत्तथा ॥ १५९
क्रुध्यते हरये रामो भवेदिह निदर्शनम् ।
द्रुह्यति हरये राम ईर्ष्यति चाप्यसूयति ॥ १६०
सम्प्रदानं न पुनः स्यान्न चेत् कोपः प्रतीयते ।
भार्य्यामीर्ष्यति रामः स्यान्न कोपो गम्यते तथा ॥ १६१
पर एनां न पश्येत् स्यादेवं हि मनसो गतिः ।
न कोपविषयो भार्य्या कोपस्य विषयः परः ॥ १६२
क्रोधोऽमर्षः क्षतिर्द्रोह ईर्ष्या स्यादसहिष्णुता ।
गुणे दोषसमारोपः स्यादसूया सतां मते ॥ १६३
सर्व्वे कोपभवा ज्ञेया सर्व्वे कोपसमुत्थिताः ।
कोपस्य ग्रहणात् सूत्रे सर्व्वेषां ग्रहणं भवेत् ॥ १६४

५७७ । क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म । १।४।३८

सम्प्रदाने स्थिते तत्र विशेषः कथ्यते पुनः ।
उपसर्गयुतस्यास्ति क्रुधद्रुहोर्व्विशेषता ॥ १६५
सम्प्रदानं न तदा स्यात् स्याच्च कर्म तथा सति ।
अभिक्रुध्यति भृत्याय कर्मणि स्यान्निदर्शनम् ॥ १६६

५७८ । राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः । १।४।३९

सम्प्रदानं च राधीक्ष्यो विप्रश्नो गम्यते यदि ।
कृष्णाय राध्यतीत्यत्र शुभाशुभं निरीक्षते ॥ १६७

५७९। प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्व्वस्य कर्त्ता। १।४।४०

पूर्व्वादिव स्थिता याच्ञा प्रतिज्ञा च परं स्थिता।
शृणोति प्रतिपूर्व्वः स्यादाङ्पूर्व्वश्च तथा पुनः॥ १६८
याच्ञाकर्त्ता भवेदत्र सम्प्रदानमिति स्थितिः।
प्रतिशृणोति विप्राय वस्त्रमिति निदर्शनम्॥ १६९

५८०। अनुप्रतिगृणश्च। १।४।४१

"पूर्व्वस्ये"ति स्थितं पूर्व्वात् "कर्त्त"ति च तथा स्थितम्।
पूर्व्वाद्धि स्थिते व्यापारे पूर्व्वकर्त्ता च पूर्व्ववत्॥ १७०
अनुगृणाति होत्रे स आदौ होता हि शंशति।
प्रोत्साहयति पश्चात्तमध्वर्य्युरिति गम्यते॥ १७१

५८१। परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्। १।४।४४

यत् साधकतमं तत्र तत् करणं भवेदिह।
सम्प्रदानं विभाषा तद् यदि क्रयः पुनर्मतः॥ १७२
भृत्या नियतकालं यत् स्वीकरणं भवेदिह।
तत् परिक्रयणं ज्ञेयं नहि चात्यन्तिकः क्रयः॥ १७३
परिक्रीतः शतेनेति शताय वा निदर्शनम्।
वेतनेन कियत् कालं नियोजित इति स्थितम्॥ १७४

५८२। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः। २।३।१४

प्रयुज्यते न धातुश्चेत्तदर्थश्चेत् प्रतीयते।
स स्थानी कथितः शास्त्रे तमाश्रित्य विधीयते॥ १७५
उपपदं क्रिया यत्र क्रियार्था स्यात् प्रयोगतः।
कर्मणि स्थानिनस्तत्र चतुर्थी स्यादिति स्थितिः॥ १७६
फलेभ्यो व्रजति स्याच्च पुनरिह निदर्शनम।
"आहर्त्तुं"मिति युक्तं न तथापि तत् प्रतीयते॥ १७७
आहृङ्धातुर्भवेत् स्थानी भवेत् कर्म फलानि च।
"आहर्त्तुं"तु क्रिया तत्र तदर्था व्रजतिक्रिया॥ १७८
क्रिया स्थिता क्रियार्था च स्थानी धातुस्तथा स्थितः।
कर्मण्यतश्चतुर्थी स्यात् फलेभ्यः स्यात् तथा पदम्॥ १७९

५८३। तुमर्थाच्च भाववचनात्। २।३।१५

स्याद्भाववचनात्तत्र तुमर्थाच्च तथा पुनः।
पाकाय व्रजति स्याच्च व्रजति भूतये तथा॥ १८०

५८४। नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च। २।३।१६

नमःस्वस्ती तथा स्वाहा स्वधा चालं वषट् पुनः।
एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् पाणिनये नमो यथा॥ १८१
तथा स्वस्ति प्रजाभ्यः स्यात् स्वाहाग्नये तथा भवेत्।
स्यात् पितृभ्यः स्वधा तद्वत् स्यादिन्द्राय वषट् तथा॥ १८२
स्वस्ति गोभ्यस्तथा भूयात् आशीरत्र विवक्षिता।
अलं मल्लो हि मल्लाय स्यादलमि निदर्शनम्॥ १८३

५८५। मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु। २।३।१७

अनादरो मतो यत्र कर्मणि मन्यतेस्तदा।
चतुर्थी विभाषा ज्ञेया प्राणिषु न तथा भवेत्॥ १८४
न त्वा बुसाय मन्ये स्यात् तृणं मन्ये विभाषया।
न त्वा बुसाय मन्ये स्यात् बुसं मन्ये तथैव च॥ १८५
मन्धातोः स्याद् दिवादीये न तथा स्याद् गणान्तरे।
अनादरे चतुर्थी स्यान् नार्थभेदे तथा पुनः॥ १८६
प्राणिषु न चतुर्थी स्यात् शृगालं मन्यते यथा।
यदेतत्प्राणिष्विति तदनावादिष्विति वक्तव्यम् (वा)
नावादिषु चतुर्थी न नावं मन्ये निदर्शनम्॥ १८७

५८६। गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि। २।३।१२

गत्यर्थानां प्रचेष्टायामनध्वनि च कर्मणि।
द्वितीया सम्मता ज्ञेया चतुर्थी च तथा पुनः॥ १८८
स ग्रामं गच्छति स्याच्च ग्रामाय च निदर्शनम्।
अध्वन्नर्थो भवेद् ग्राह्यो यथा मार्गं स गच्छति॥ १८९
चतुर्थी तु तदा वाच्या यदोत्पथात् गतिः पथि।
पथे स गच्छतीत्यत्र निदर्शनं प्रदर्शितम्॥ १९०

न चतुर्थी न चेष्टा चेद् द्वितीया स्याच्च कर्मणि।
जातिस्मरो गृहं पूर्वं गच्छति मनसा मुदम्॥ १९१
न तु देहे परिस्पन्दः संयोगो मनसा सह।
एवन्तु प्रायशो दृष्टं जातिस्मरे सदा भुवि॥ १९२

पञ्चमी विभक्तिः

५८७। ध्रुवमपाये अपादानम्। १।४।२४

अपाये यद् ध्रुवं स्यात्तदपादानं प्रकीर्त्तितम्।
ध्रुवमवधिभूतं स्यात् स्थिरं तदस्थिरं पुनः॥ १९३
"ध्रु" गतौ स्यात् तथा स्थैर्य्ये ततो ध्रुवं पदं भवेत्।
धातुना यद् द्वयं प्रोक्तं पदेऽपि तद् द्वयं स्थितम्॥ १९४
आगच्छति हरिर्ग्रामात् स्थिरे भवेन्निदर्शनम्।
धावतोऽश्वाद् हरिर्भ्रष्टः स्यादस्थिरे तथा पुनः॥ १९५

निर्द्दिष्टविषयं तत् स्यादुपात्तविषयं पुनः।
अपेक्षितक्रियं तत् स्यादपादानं त्रिधा स्थितम्॥ १९६
क्रिया स्थिता भवेदादौ भवेदूह्या क्रिया परे।
क्रिया शून्या भवेच्च् शेषे त्रिषु त्रिलक्षणं स्थितम्॥ १९७
पतति पर्व्वतात् तत्र पततीति क्रिया स्थिता।
कुसूलात् पचतीत्यादौ "समादाये"ति गम्यते॥ १९८
"कुतो भवान्" "मठात्" स्याच्चेदिह क्रिया न विद्यते।
कथितं तु मया स्थूलं सूक्ष्मं मया न दर्शितम्॥ १९९
स्थितो ग्रन्थः स्थिता बुद्धिः स्थाने स्थितं समाहर।
हरिणा कथितं पूर्व्वं परो हरिर्विजृम्भते॥ २००

५८८। अपादाने पञ्चमी। २।३।२८

पञ्चमी स्यादपादाने पर्व्वतादवरोहति।
स्याद्बिभेति वृकेभ्यश्च स्याच्च पतितस्तथा॥ २०१

वार्त्तिकम्

१) पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम्।
२) अधिकरणे चोपसंख्यानम्।
३) प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या।
४) यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी वक्तव्या।
५) तद्युक्तात् काले सप्तमी च वक्तव्या।
६) अध्वनः प्रथमा सप्तमी च वक्तव्या।

१) ल्यबलोपे कर्मणि स्यात् पञ्चमीति तु वार्त्तिकम् ।
प्रासादात् प्रेक्षते ज्ञेयं निदर्शनं पुनस्ततः ॥ २०२
२) स्यादधिकरणे चापि ल्यब्लोपे पञ्चमी तथा ।
आसनात् प्रेक्षते ज्ञेयं शयनात् प्रेक्षते पुन ॥ २०३
३) यत्र प्रश्नस्तथाख्यानं मता तत्र हि पञ्चमी ।
कुतो भवानिति प्रश्ने हरिणाया भवेदिति ॥ २०४
४) यतोऽध्वा च यतः कालो मीयते पञ्चमी ततः ।
हरिणाया बटाखोला योजनैकं भवेद् यथा ॥ २०५
५) आषाढात् श्रावणे मासे काले भवेन्निदर्शनन् ।
अध्वनि च तथा काले निदर्शनं प्रदर्शितम् ॥ २०६
६) भवेत् परिमिते काले सप्तमीति मतं सताम् ।
आषाढात् श्रावणे मासे यथापूर्ब्वं निदर्शनम् ॥ २०७

५८९। भीत्रार्थानां भयहेतुः। १।४।२५

भये त्राणे यदा हेतुः क्रियया स्यात् प्रदर्शितः ।
तदा हेतुरपादानं भवेदिह सतां मते ॥ २०८
व्याघ्राद् जना बिभेति स्याद् व्याघ्रादुद्विजते जनः ।
चौरात्र त्रायते तद्वत् चौरात् पुनश्च रक्षति ॥ २०९

इह कथमपायः स्यादपादानं कथं स्थितम् ।
इति पृच्छा वरीवर्त्ति तदुत्तरं गृहाण मे ॥ २१०
प्राप्य बुद्ध्या निवृत्तश्चेदपायः सुस्थितः खलु ।
अपाये सुस्थिते स्थेयमपादानं तदाश्रयम् ॥ २११
व्याघ्राद् जनो विभेतीति भवेत् पुन र्निदर्शनम् ।
व्याघ्रो वा मां निहन्तीति प्राप्य बुद्ध्या निवर्त्तते ॥ २१२

५९०। पराजेरसोढः। १।४।२६

जयतेः स्यात् परापूर्ब्वात् प्रयोगो वाक्यतो यदि ।
सोढुं शक्यं न स्याद् यत् तदपादानं प्रकीर्त्तितम् ॥ २१३
स पराजयते पाठाद् भवेदिह निदर्शनम् ।
पराजयते शत्रून् स्यान् न चेदसहनं मतम् ॥ २१४

५९१ । वारणार्थानामीप्सितः । १।४।२७

योगे च वारणार्थानामीप्सितः स्यात्तथा पुनः ।
वारयति यवेभ्यो गां भवतीह निदर्शनम् ॥ २१५
ईप्सितं स्यादपादानमनीप्सिते तथा न च ।
वारयति यवेभ्यो गाः क्षेत्रे इति न पञ्चमी ॥ २१६

५९२ । अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १।४।२८

अन्तर्द्धानं स्फुटं यत्र नेच्छति दर्शनं पुनः ।
येन न दर्शनं काम्यमपादानं मतं हि तत् ॥ २१७
मातुर्निलीयते कृष्णो भवेदिह निदर्शनम् ।
न मात्रा दर्शनं कृष्णः काम्यतीति पलायते ॥ २१८
अन्तर्द्धानं न चेत्तत्र न कारकं प्रयुज्यते ।
दिदृक्षते न चौराण् स नान्तर्द्धानं न पञ्चमी ॥ २१९
नेच्छति दर्शनं यत्र दर्शनं स्यात् तथापि चेत् ।
तत्रापि स्यादपादानं वृद्धान् नारी निलीयते ॥ २२०

५९३ । आख्यातोपयोगे च । १।४।२९

स्यादाख्यातोपयोगेऽपि कारकं च तथाविधम् ।
यदि स्यान्नियमः कश्चिदुपाध्यायादधीतवान् ॥ २२१
नियमो यदि कश्चिन्न नापादानं तदा भवेत् ।
शृणोति स नटस्येति न नियमो न पञ्चमी ॥ २२२

५९४ । जनिकर्त्तुः प्रकृतिः । १।४।३०

जायमानस्य हेतुः स्यादपादानमिति स्थितिः ।
असतो जनने सूत्रभूतस्य समुद्भवे ॥ २२३
प्रजायते पितुः पुत्रो भवेदिह निदर्शनम् ।
जायन्ते ब्रह्मणो जीवा दर्शितं च तथा पुनः ॥ २२४

५९५ । भुवः प्रभवः । १।४।३१

भुवस्तु प्रभवस्तद्वदपादानं भवेदिह ।
सिद्धस्य प्रथमे ज्ञाने सूत्रमिदं प्रवर्त्तते ॥ २२५
अत्र हिमवतो गङ्गा प्रभवति निदर्शनम् ।
स्थिता गङ्गा परं ज्ञाता हिमालये प्रकाशने ॥ २२६

५९६। अन्यारादितरर्त्ते दिक्‌शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते। २।३।२९

अन्यारादितरर्त्ते दिगाजाहितश्च पञ्चमी।
अञ्चूत्तरपदात् तद्वत् पञ्चमीति मतं सताम्॥ २२७
एतदर्थात् पदाच्चापि पञ्चमी स्यादिति स्थितिः।
अन्यो भिन्नो हरेः शंयं पुनरिह निदर्शनम्॥ २२८
स्यादारादितरो रामादृते रामात्तथा भवेत्।
पूर्व्वो ग्रामाच्च दिक्‌शब्दादाहि ग्रामाच्च दक्षिणा॥ २२९
स्याद्दक्षिणा पुनर्ग्रामादाहिना च निदर्शनम्।
अञ्चूत्तरपदाज् ज्ञेयं प्राग् ग्रामाद् हि तथा पुनः॥ २३०

५९७। अपपरी वर्जने। १।४।८८

अपपरी तथा स्यातां वर्ज्जनं चेत् प्रतीयते।
अपहरेश्च संसारः परिहरेस्तथा भवेत्॥ २३१

५९८। आङ् मर्य्यादावचने। १।४।८९

मर्य्यादा चेद् भवेदाङ् च तत्संज्ञक इति स्थितिः।
आकुमारं यशोलोके पाणिनेः स्यान्निदर्शनम्॥ २३२
मर्य्यादाग्रहणाच्चात्र पुनरभिविधिर्मतः।
भवेद् आ सकलाद् ब्रह्म पुनरिह निदर्शनम्॥ २३३

५९९। पञ्चम्यपाङ्परिभिः। २।३।१०

कर्मप्रवचनीयाश्चेदपाङ्परि तथा पुनः।
पञ्चमी स्यात् सतां तत्र परि च वर्ज्जने धृतम्॥ २३४
वृष्टोऽपहरिणायाः स्यादपयोगे निदर्शनम्।
वृष्ट आ हरिणायाः स्यादाङ्योगे च तथा पुनः॥ २३५

६००। प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः। १।४।९२

प्रतिः प्रतिनिधौ तद्वत् प्रतिदाने तथा प्रतिः।
प्रद्युम्नं प्रति कृष्णः स्यात् पुनरिह निदर्शनम्॥ २३६

६०१। प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्। २।३।११

प्रतिनिधिर्यतो यस्मात् प्रतिदानं च सम्मतम्।
कर्मप्रवचनीये स्यात् तत्र च पञ्चमी सदा॥ २३७
कृष्णं प्रति हि प्रद्युम्नो भवेदिह निदर्शनम्।
तिलेभ्यः प्रति माषान् स पञ्चति स्यात् तथा परम्॥ २३८

६०२ । अकर्त्तर्य्यणे पञ्चमी । २।३।२४

पञ्चमी स्यादृणे हेतौ कर्त्तरि न तथा भवेत् ।

शताद्व बद्धः सहस्राद्व वा निदर्शनं भवेदिह ॥ २३९

शतेन बन्धितो यत्र तत्र कर्त्ता प्रयोजकः ।

ततस्तत्र तृतीयैव न पञ्चमी विधीयते ॥ २४०

६०३ । विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् । २।३।२५

गुणेऽस्त्रियां विभाषा स्यात् पञ्चमीति मतं सताम् ।

जाड्याद्बद्धो भवेदत्र जाड्येन वा निदर्शनम् ॥ २४१

न पञ्चमी भवेत् स्त्रियां बुद्ध्या मुक्तो यथा भवेत् ।

सर्व्वत्रैव मता हेतौ न विधिः स्यादहेतुके ॥ २४२

६०४ । पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २।३।३२

पृथग् विना तथा नाना भवेदेषां विभाषया ।

तृतीयेति मनीषीनां पञ्चमी च तथा भवेत् ॥ २४३

पृथग् विना तथा नाना रामेन स्यान्निदर्शनम् ।

रामाद्रामं तथा स्याच्च योगविभाषया पुनः ॥ २४४

६०५ । करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य । २।३।३३

स्तोकमल्पं तथा कृच्छ्रं कतिपयं तथा पुनः ।

एभ्यः पुनर्व्विभाषातः तृतीया करणे मता ॥ २४५

पक्षे स्यात् पञ्चमी तेश्च निदर्शनं च दीयते ।

स्तोकेन वा तथा स्तोकान् मुक्त इति निदर्शनम् ॥ २४६

अल्पान् मुक्तस्तथाल्पेन निदर्शनं तथा परम् ।

कृच्छ्रेन वा तथा कृच्छ्रान् मुक्तः स्याच्च परं पुनः ॥ २४७

मुक्तः कतिपयाज् ज्ञेयं मुक्तः कतिपयेन च ।

असत्त्ववचने चैतन् न सत्त्वे तु तथा भवेत् ॥ २४८

अल्पेन मधुना मत्त इति सत्त्वे निदर्शनम् ।

नित्या सत्त्वे तृतीयेति न पञ्चमी विभाषया ॥ २४९

क्रियाविशेषणं यत्र न तत्र स्यात्तु कर्मणि ।

स्तोकं मुञ्चति तत्र स्यात् स्तोकं क्रियाविशेषणम् ॥ २५०

६०६ । दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च । २।३।३५

भवेद्दूरान्तिकार्थाच्च द्वितीयाऽपि तथा पुनः ।

दूरं दूरेन दूराद्वा ग्रामाद् भवेन्निदर्शनम् ॥ २५१

स्यात् प्रातिपदिकार्थश्च वचनं सम्मतं पुनः ।
सत्त्वशब्दाद् विभक्तिस्तु यथायथं भविष्यति ॥ २५२
दूरः पन्थाः प्रयोगः स्याद् दूराय च पथे तथा ।
स्याद् दूरस्य पथः स्वश्च स्वत्वे पुनर्निदर्शनम् ॥ २५३

षष्ठी विभक्तिः

६०७ । षष्ठी शेषे । २।३।५०

यः प्रातिपदिकार्थः स्यात् कारकार्थो भवेच्च यः ।
तयोर्भिन्नः स्व-स्वाम्यादिभावः शेषः प्रकीर्त्तितः ॥ २५४
शेषे षष्ठी विभक्तिः स्यात् पितुः पुत्रो निदर्शनम् ।
सम्बन्धे स्याद् विवक्षातः सतां गतं तथा भवेत् ॥ २५५

६०८ । षष्ठी हेतुप्रयोगे । २।३।२६

षष्ठी हेतुप्रयोगे स्याद् निदर्शनं यथा परम् ।
वसत्यन्नस्य हेतोः स हेतुशब्दः प्रयुज्यते ॥ २५६

६०९ । सर्व्वनाम्नस्तृतीया च । २।३।२७

सर्व्वनाम्नस्तृतीया च यदि हेतुः प्रयुज्यते ।
हेत्वर्थे चापि तृतीया स्यात् षष्ठी वापि भवेत् खलु ॥ २५७
वसति केन वा कस्य हेतोरिति निदर्शनम् ।
वसति कस्य हेतुः स्याद् येन च हेतुना तथा ॥ २५८

वार्त्तिकम्

१) निमित्तकारणहेतुषु सर्व्वासां प्रायोदर्शनम् ।

निमित्तकारणे हेतौ सर्व्वासां प्रायदर्शनम् ।
किं केन कस्य कस्मै वा कस्मात् कस्मिन् भवेत् खलु ॥ २५९
वसति किं निमित्तं स्याद्द्वितीयायां निदर्शनम् ।
तृतीयायां भवेत् केन निमित्तेन तथा पुनः ॥ २६०
तथा कस्मै निमित्ताय चतुर्थ्यां स्यान्निदर्शनम् ।
भवेत् कस्मान्निमित्ताच्च पञ्चम्यान्तु तथा पुनः ॥ २६१
स्यान्निमित्तस्य कस्य वा षष्ठ्यां तत्र निदर्शनम् ।
स्यात् कस्मिन् निमित्ते पुनर्यत्र तु सप्तमी मता ॥ २६२
वसतीति पदं योज्यं सर्व्वत्रैव यथायथम् ।
प्रथमावर्जिताः सर्व्वाः षड़ेव स्युर्विभक्तयः ॥ २६३

६१० । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन । २।३।३०

षष्ठी स्यादतसर्थाच्च निदर्शनं भवेदिह ।
ग्रामयोत्तरतः पन्था सरस्तस्य च पूर्व्वतः ॥ २६४

६११ । एनपा द्वितीया । २।३।३१

एनपा स्याद्द्वितीया च षष्ठ्यपि च ततो भवेत् ।
ग्रामस्य दक्षिणेन स्यात् ग्रामं वेति निदर्शनम् ॥ २६५

६१२ । दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् । २।३।३४

षष्ठी दूरान्तिकार्थैः स्यात् पञ्चमी च विभाषया ।
ग्रामाद् ग्रामस्य वा दूरं स्यादन्तिकं निदर्शनम् ॥ २६६

६१३ । ज्ञोऽविदर्थस्य करणे । २।३।५१

जानाति स्यान् न चेदर्थः करणं स्याच्च कारकम् ।
करणे तत्र षष्ठी स्याद् जानीते मधुनो यथा ॥ २६७
मधुना करणेनेह प्रवर्त्तते इति स्मृतम् ।
जानातिना प्रवृत्तिः स्यात् पुनरिह विवक्षिता ॥ २६८
मिथ्याज्ञानं तदर्थो वा तथाज्ञानं पुनर्मतम् ।
मिथ्याज्ञानात् तथाज्ञानात् जन इह प्रवर्त्तते ॥ २६९

६१४ । अधीगर्थदयेशां कर्मणि । २।३।५२

अधीगर्थदयेशात् स्यात् पुनः षष्ठी च कर्मणि ।
यदि तत्र विवक्षा स्याद् यदि शेषः प्रकीर्त्तितः ॥ २७०
मातुरध्येति बालः स्यादधीगर्थे निदर्शनम् ।
सर्पिषो दयते स्याच्च स्यादीष्टे च तथा पुनः ॥ २७१
न कर्म चेन् न षष्ठी स्यान् मातुर्गुणैः स्मरेद् यथा ।
न शेषश्चेन्न षष्ठी च स्मरति मातरं यथा ॥ २७२

६१५ । कृञः प्रतियत्ने । २।३।५३

प्रतियत्नो गुणाधानं शेषे षष्ठी च कर्मणि ।
स्यादुपकुरुते शास्त्रं पत्रस्येति निदर्शनम् ॥ २७३

६१६ । रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः । २।३।५४

यदि रुजा भवेदर्थो "ज्वरि"-धातु र्न युज्यते ।
स्याद्भावकर्त्तृकानाञ्च रुजार्थानां तथा पुनः ॥ २७४

कर्मणि कारके शेषे षष्ठीह स्याद् विवक्षातः।
चौरस्य रुजति रोगो भवेदिह निदर्शनम् ॥ २७५

अज्वरि-सन्ताप् योरिति वक्तव्यम् (वा)

सन्तापेरपि योगाच्च षष्ठीह वाधिता भवेत्।
अज्वरिणा तथा चेह सन्तापिश्च स्मृतो भवेत् ॥ २७६

६१७। आशिषि नाथः। २।३।५५

कर्मणि स्यात्तथा शेषे आशीरर्थे च नाथतेः।
सर्पिषो नाथनं स्याच्च पुनरिह निदर्शनम् ॥ २७७
आशीरर्थो न चेत्तत्र न स्यात् षष्ठी तदा पुनः।
नाथति स नृपं भूमिं याचते इति गम्यते ॥ २७८

६१८। जासि-निप्रहन-नाट-क्राथ-पिषां हिंसायाम्। २।३।५६

जासेर्निप्रहनश्चापि नाटः क्राथस्तथा पिषः।
कर्मणि हिंसया षष्ठी यदि शेषो विवक्षितः ॥ २७९
निप्रौ तत्र विपर्य्यस्तौ व्यस्तौ वा संहतौ मतौ।
प्रणिहन् निप्रहन् स्याच्च प्रहन् निहन् तथा भवेत् ॥ २८०
उज्जासयति चौरस्य चौरस्य प्रणिहन्ति च।
निप्रहन्ति प्रहन्त्यपि निहन्त्यपि तथा पुनः ॥ २८१
उन्नाटयति चौरस्य क्राथयति तथैव च।
वृषलस्य पिनष्टि स्याद्द यथास्मृतं निदर्शनम् ॥ २८२
न चेद्धिंसा न षष्ठी स्याद्द भवेत् कर्म यथाश्रुतम्।
पिनष्टि पुरुषो धाना अहिंसायां हि कर्मता ॥ २८३

६१९। व्यवहृपणोः समर्थयोः। २।३।५७

व्यवहृ वर्त्तते द्यूते क्रयविक्रययोः पुनः।
तत्र कर्मणि षष्ठी स्याद् यदि शेषो विवक्षितः ॥ २८४
व्यवहारः शतस्येति द्यूतक्रीड़ा प्रतीयते।
प्रतीयते विकल्पेन वाणिज्यकरणं पुनः ॥ २८५
वर्त्तते च पुनर्द्यूते वाणिज्यकरणे पनः।
तत्र कर्मणि षष्ठी स्याद्द यदि शेषो विवक्षितः ॥ २८६

शतस्य पणते स्यात्र पुनस्तत्र निदर्शनम् ।
द्यूतक्रीड़ा भवेदर्थो वाणिज्यमथवा पुनः ॥ २८७
समार्थता न चेत्तत्र न षष्ठी स्यात् तदा मता ।
यथाप्राप्ता द्वितीया स्यात् ब्राह्मणं पनते हृदि ॥ २८८
इह स्तुतिः पनस्यार्थः पनः स्तुतौ प्रवर्त्तते ।
स्तवीति ब्राह्मणं हृदि भवेदर्थः समग्रतः ॥ २८९
न व्यवहृ स्तुतौ दृष्टो दृष्टः स्तुतौ पुनः पनः ।
अर्थतो न समौ तौ द्वौ नास्ति तत्र समार्थता ॥ २९०

६२० । विभस्तदर्थस्य । २।३।५८

कर्मणि स्याद् दिवः षष्ठी द्यूत-वाणिज्ययोः पुनः ।
शतस्य दीव्यति ज्ञेयं तत्र पुनर्निदर्शनम् ॥ २९१
न वाणिज्यं न चेद् द्यूतं न षष्ठी स्याद् दिवः पुनः ।
ब्राह्मणं दीव्यतीत्यत्र स्तुतेरर्थो हि गम्यते ॥ २९२

६२१ । विभाषोपसर्गे । २।३।५९

उपसर्गाद् विभाषा स्यादपवादो भवेदयम् ।
शतस्य प्रतिदीव्यति शतं वा स्यात् निदर्शनम् ॥ २९३
उपसर्गो न चेत्तत्र न विभाषा प्रवर्त्तते ।
नित्यं तत्र भवेत् षष्ठी शतस्येति यथाश्रुतम् ॥ २९४

६२२ । प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने । २।३।६१

देवता सम्प्रदानं चेद् हविश्च कर्मकारकम् ।
तदा प्रेष्यब्रुवोर्योगे षष्ठी स्यादिह कर्मणि ॥ २९५
निदर्शनं "मिह्याग्नये छागस्येति" भवेत् पुनः ।
न देवता न हव्यं वा न स्यात् षष्ठी तदा पुनः ॥ २९६

६२३ । कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे । २।३।६४

कालेऽधिकरणे षष्ठी कृत्वोऽर्थानां प्रयोगतः ।
द्विरह्नो भोजनं तत्र निदर्शनं प्रदर्शितम् ॥ २९७
इहापि वर्त्तते शेषे न शेषश्चेद् भवेन्न हि ।
द्विरहनि हरिर्भुङ्क्ते काले स्यात् सप्तमी पुनः ॥ २९८

६२४। कर्त्तृकर्मणोः कृति। २।३।६५

कृत्प्रयोगे भवेत् षष्ठी कर्त्तरीह च कर्मणि।
कर्त्तरि कृतिः कृष्णस्य गवां दोहश्च कर्मणि॥ २९९
कृति खलु भवेत् षष्ठी तद्धिते न तथा भवेत्।
कृतपूर्व्वी कटं चेति न षष्ठी तद्धिते मता॥ ३००

६२५। उभयप्राप्तौ कर्मणि। २।३।६६

कृति चेदुभयं प्राप्तं षष्ठी कर्मणि केवलम्।
आश्चर्य्यो हि गवां दोहोऽगोपेनेति निदर्शनम्॥ ३०१

स्त्रीप्रत्यययोरकाराकारयोर्नायं नियमः (वा)

अकश्चेत्स्यादकारो वा स्त्रीप्रत्ययस्ततः परम्।
न तत्र नियमश्चायं षष्ठी भवेदुभयथा॥ ३०२
भेदिका वा बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतो यथा।
रुद्रस्य जगतश्चेति षष्ठी कर्त्तरि कर्मणि॥ ३०३

शेषे विभाषा (वा)

अकवर्ज्जमवर्ज्जं वा स्यादन्यः प्रत्ययो यदि।
नित्यं कर्मणि षष्ठी स्यात् कर्त्तरि तु विभाषया॥ ३०४
अकवर्ज्जमवर्ज्जं वा प्रत्ययः स्याद् यथा तथा।
तत्रापि गमकं लिङ्गमिति केचिच्च मन्वते॥ ३०५
विचित्रा जगतः सृष्टिः हरेर्व्वा हरिणा तथा।
अकवर्ज्जमवर्ज्जं च स्त्रियां क्तिनि निदर्शनम्॥ ३०६
न लिङ्गं गमकं ज्ञेयमिति केचिच्च मन्वते।
अकवर्ज्जमवर्ज्जं वा प्रत्ययो गमको भवेत्॥ ३०७
शिशुना पयसः पानं शिशोर्व्वेति निदर्शनम्।
अकवर्ज्जमवर्ज्जं च ल्युड़िह गमकं मतम्॥ ३०८

६२६। क्तस्य च वर्त्तमाने। २।३।६७

क्तस्य च वर्त्तमाने स्मात् षष्ठीति सूत्रितं पुनः।
राज्ञां मतस्तथा बुद्धः पूजितो वा निदर्शनम्॥ ३०९

६२७। अधिकरणवाचिनश्च। २।३।६८

यत्राधिकरणे क्तः स्यात् तत्र षष्ठी विधीयते।
इदमेषां गतं तत्र भवेत् पुनर्निदर्शनम्॥ ३१०

१२८। न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम्। २।३।६९

लकारः स्यादुकारः स्यादुकश्च स्यात् तथाव्ययम्।
इदं सर्व्वं मिलित्वा स्याल् लोकाव्यय इति स्थितिः॥ ३११
शतृ शानच् क्वसु कानच् कि किन् ज्ञेयो लकारतः।
एतत् षट्कं लकारेण भवेद् ग्राह्यं समासतः॥ ३१२
क्तः क्तवतुर्भवेत् निष्ठा खलर्थो युच् प्रकीर्त्तितः।
शानन् चानश् तथा तत्र शतृश्च तृण् तृणा मतः॥ ३१३
एषां योगे भवेत् षष्ठी निदर्शनं गृहाण मे।
शतरि स्याद् गृहं गच्छन् लिहानो मधु शानचि॥ ३१४
क्वसौ स्याज् जग्मिवान् ग्रामं दधान वर्म्म कानचि।
पपिः सोमं भवेत् कौ च ददिर्गाः स्यात् पुनः किनि॥ ३१५
उप्रत्यये यशो लिप्सुरुकि जलं च वर्षुकः।
अव्यये स्यात् कटं कृत्वा पुनरिह निदर्शनम्॥ ३१६
क्ते प्रत्यये दिवं प्राप्तःक्तवतौ गतवात् गृहम्।
खलर्थं स्यात् पुनस्तत्र सुदुष्करं मया कृतम्॥ ३१७
शानन्ि स्यात् पुनः सोमं पवमानो निदर्शनम्।
पुत्रं मण्डयमानः स चानशि कीर्त्तितं पुनः॥ ३१८
व्याकरणमधीयन् स्यात् शतरि च निदर्शनम्।
तृणि भवेत् कटं कर्त्ता दर्शितं सर्व्वशो मया॥ ३१९

कमेरनिषेधः (वा)

कमेरुकि निषेधो न षष्ठी तत्र प्रवर्त्तते।
लम्पटः कामुको दास्यास्तत्र ज्ञेयं निदर्शनम्॥ ३२०

द्विषः शतुर्वा (वा)

द्विषः शतुर्भवेत् षष्ठी पुनरिह विभाषया।
द्विषन् मुरस्य वा मुरं भवेदिह निदर्शनम्॥ ३२१
एभिर्निषिद्ध्यते षष्ठी षष्ठी स्यात् कारके यदि।
यत्र शेषे विवक्षा स्यात् तत्र षष्ठी भवेत् खलु॥ ३२२
नरकस्य स जिष्णुः स्यात् शेषे षष्ठी यदा भवेत्।
कुर्व्वन् विप्रस्य तत्रैव पुनर्निदर्शनं धृतम्॥ ३२३

६२९। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः। २।३।७०

अगन्तस्य न षष्ठी स्यात् काले पुनर्भविष्यति।
ओदनं भोजको याति भवेदकि निदर्शनम्॥ ३२४
इनश्चापि न षष्ठी स्याद् काले तत्र भविष्यति।
ग्रामं गमी भवेत्तत्र ग्रामं गामी तथा पुनः॥ ३२५
इन्नन्तस्य न षष्ठी स्याद् भविष्यदाधमर्ण्ययोः।
निदर्शनं शतं दायी दर्शितं काशिकाकृता॥ ३२६
आधमर्ण्यं न चेत्तत्र न भविष्यत् पुनर्यदि।
षष्ठी तत्र भवत्येव यवानां लावको यथा॥ ३२७

६३०। कृत्यानां कर्त्तरि वा। २।३।७१

नित्यं प्राप्ता स्थिता षष्ठी कृद्योगे कर्त्तृकर्मणोः।
कर्त्तरि कारके तस्य विकल्पं कल्पते मुनिः॥ ३२८
कृत्यानां योगतः षष्ठी कर्त्तरि स्याद् विभाषया।
कर्त्तव्यं भवतः कर्म भवता वा निदर्शनम्॥ ३२९
विकल्पः कर्त्तरि ज्ञेयः कर्मणि न तथा भवेत्।
गेयो मानवकः साम्नां नित्यं षष्ठी तु कर्मणि॥ ३३०
उभयप्राप्तौ कृत्या षष्ठ्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः (वा)
उभयं चेद् भवेत् प्राप्तमुभयत्र निषिद्ध्यते।
ग्राममजा हि नेतव्या रामेणेति यथा भवेत्॥ ३३१
सिद्धान्तकौमुदीग्रन्थे वार्त्तिकं नेह दृश्यते।
अत्र योगविभागेन समाधानं प्रदर्शितम्॥ ३३२
"कृत्यानामि"ति भागः स्यात् पश्चात् स्यादनुवर्त्तनम्।
वर्त्तत "उभयप्राप्तौ" "न" पुनरनुवर्त्तते॥ ३३३

६३१। तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्। २।३।७२

पक्षे षष्ठी तृतीया वा तुल्यार्थैर्योगतः पुनः।
तुल्यः कृष्णस्य नेह स्यात् कृष्णेन वा निदर्शनम्॥ ३३४
तुला चेदुपमा चेद् वा न तृतीया विकल्प्यते।
तत्र तु केवलं षष्ठी न तुला नोपमा हरेः॥ ३३५

६३२। चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः। २।३।७३

आयुष्यञ्च तथा मद्रं भद्रञ्च कुशलं तथा।
सुखमर्थौ हितमेभिश्चतुर्थी स्यात् सदाशिषि॥ ३३६
पक्षे षष्ठी भवत्येव चकारादनुकृष्यते।
निदर्शनमहं वच्मि यथादृष्टं यथाश्रुतम्॥ ३३७
आयुष्यं हरये भूयात् हरेश्चैव तथा पुनः।
मद्रं तस्मै पुनस्तस्य भद्रं तस्मै पुनस्तथा॥ ३३८
कुशलं च पुनस्तस्मै तस्येति वा भवेत् पुनः।
सुखं तस्मै हितं तस्मै अर्थस्तस्मै तथैव च॥ ३३९
सुखं तस्य हितं तस्य अर्थस्तस्य तथा पुनः।
एवं चान्यत्र विज्ञेयं यत्र यत्र प्रयोजनम्॥ ३४०
आयुष्यादीनां पर्य्यायग्रहणं कर्त्तव्यम् (वा)
चिरजीवितमायुष्यं हितं पथ्यं सुखं च शम्।
प्रयोजनं तथार्थश्च प्रयोगे दिक् प्रदर्शिता॥ ३४१
एवं सर्व्वत्र पर्य्याया ऊहनीयाः स्वबुद्धिभिः।
तथा तथा प्रयोक्तव्या यथा यथा रुचिर्भवेत्॥ ३४२

सप्तमी विभक्तिः

६३३। आधारोऽधिकरणम्। १।४।४५

कर्त्तृनिष्ठा क्रिया ज्ञेया कर्मनिष्ठा तथा पुनः।
तद्विधायाः क्रियायाः स्यादाधार इह कीर्त्तितः॥ ३४३
स औपश्लेषिको ज्ञेयो ज्ञेयो वैषयिकोऽपि सः।
स अभिव्यापको ज्ञेयस्त्रिधाधारो व्यवस्थितः॥ ३४४
वने सिंहस्तिले तैलं मोक्षे वाञ्छा निदर्शनम्।
त्रिविधं दर्शितं क्षेत्रं यथायथं समाहर॥ ३४५

६३४। सप्तम्यधिकरणे। २।३।३६

स्यादधिकरणे तत्र सप्तमीति सतां मतम्।
अन्तिकाञ्च तथा दूरात् तथैव सप्तमी पुनः॥ ३४६
आस्ते कटे भवेदादौ पुनरिह निदर्शनम्।
दूरे ग्रामस्य विज्ञेयमन्तिके च तथा भवेत्॥ ३४७

वार्त्तिकम्

१) सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् ।
२) साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या ।
३) कारकार्हाणाञ्च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या ।
४) अकारकार्हाणाञ्च अकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या ।
५) तद्विपर्य्यासे च सप्तमी वक्तव्या ।
६) निमित्तात् कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या ।

१) स्यात् क्तस्येन्विषयस्येह सप्तमी वार्त्तिकात् पुनः ।
अधीती छन्दसि छात्रो भवेदिह निदर्शनम् ॥ ३४८
२) साध्वसाधुप्रयोगे स्यात् सप्तमी च तथा पुनः ।
साधुर्मातरि स कृष्णः स्यादसाधुश्च मातुले ॥ ३४९
३) यदा तु कारकार्हाणां कारकत्वं प्रतीयते ।
सप्तमी स्यात् तदा तेषामर्हाणामिति वार्त्तिकात् ॥ ३५०
सत्सु तरत्सु सर्व्वेषु त्वसन्त आसते यथा ।
सतां हि तरणं न्याय्यं तरणात्ते च कारकाः ॥ ३५१
४) भवेदकारकार्हाणामकारकतया तथा ।
आसीनेषु दरिद्रेषु धनिनो भुञ्जते यथा ॥ ३५२
कारकार्हा न दरिद्रा आसीना स्युरकारकाः ।
सप्तमी स्यात् ततश्चात्र प्राचीनानां निदर्शने ॥ ३५३
५) यत्रार्हाणामनर्हत्वमनर्हाणा तथार्हता ।
विपर्य्यासे तदा ज्ञेया सप्तमीति च वार्त्तिकम् ॥ ३५४

क) अर्हाणामनर्हत्वे

सत्सु तिष्ठत्स्वसन्तस्ते तरन्तीति निदर्शनम् ।
सतां च तरणं न्याय्यं न तरन्ति न कारकम् ॥ ३५५

ख) अनर्हाणामर्हत्वे

तरत्स्वसत्सु सर्व्वेषु सन्तस्तिष्ठन्ति चापरम् ।
असन्तस्तरणार्हा न तरन्ति च तथार्हता ॥ ३५६
६) निमित्तात् कर्मसंयोगे सप्तमीति च वार्त्तिकम् ।
चर्मणि द्वीपिनं हन्ति भाष्ये धृतं निदर्शनम् ॥ ३५७

६३५। यस्य च भावेन भावलक्षणम्। २।३।३७

सप्तमी स्यात् क्रिया यत्र लक्षयति क्रियान्तरम्।
गवास्तं गते रामो जगामेति निदर्शनम्॥ ३५८

६३६। षष्ठी चानादरे। २।३।३८

षष्ठी चानादरे ज्ञेया सप्तमी "च"कारात् मता।
स्याद्रुदतः शिशोर्माता जगामेति निदर्शनम्॥ ३५९
स्याद्रुदति शिशौ माता जगामेति च सप्तमी।
अनादरे भवेद् भावे षष्ठी च सप्तमी तथा॥ ३६०

६३७। स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च। २।३।३९

परे स्वामी भवेद् यस्मादीश्वरश्च पुनः परे।
अधिपतिः परे यस्मात् साक्षी यस्मात् परे भवेत्॥ ३६१
प्रतिभूश्च परे यस्मात् प्रसूतश्च भवेत् परे।
तस्मादिह भवेत् षष्ठी सप्तमी च तथा भवेत्॥ ३६२
गवां स्वामी भवेत् षष्ठी गोषु स्वामी च सप्तमी।
ऊहनीयं सर्व्वत्रैव तद्वदिह निदर्शनम्॥ ३६३
प्राप्ता षष्ठी स्थिता तत्र पुनः षष्ठी विधीयते।
सप्तमी स्याद् यथा पक्षे तथा मुनि र्व्यचेष्टत॥ ३६४

६३८। आयुक्तकुशलाभ्याञ्चासेवायाम्। २।३।४०

आयुक्तो व्यापृतो ज्ञेयः कुशलो निपुणो मतः।
षष्ठी च सप्तमी ताभ्यामासेवा गम्यते यदि॥ ३६५
आसेवया च तात्पर्य्यं प्रकथितं बुधैरिह।
आयुक्तो हरिपूजायाः कुशलो वा निदर्शनम्॥ ३६६
आयुक्तो हरिपूजायाः कुशलो वा तथा भवेत्।
षष्ठी च सप्तमी तत्र द्वयमेव प्रदर्शितम्॥ ३६७
आसेवा स्यान्न चेद् गम्या न षष्ठी सप्तमी भवेत्।
आयुक्तः शकटे गौश्चेदीषद्युक्तः प्रतीयते॥ ३६८
आयुक्तकुशलाभ्याञ्च नेह पुनः प्रवर्त्तते।
इहाधिकरणे ज्ञेया सप्तमीति निबोध मे॥ ३६९

६३९। यतश्च निर्द्धारणम्। २।३।४१

पार्थक्यं विद्यते यत्र जाति-गुण-क्रियादिभिः।
तत्र निर्द्धारणे ज्ञेया षष्ठी च सप्तमी तथा॥ ३७०

अभेदे विभागो यत्र तत्र सूत्रं प्रवर्त्तते ।
विभागे च पुनर्हेतुर्जातिगुणास्तथा क्रिया ॥ ३७१
नृणां हि ब्राह्मणः श्रेष्ठो जातौ भवेन्निदर्शनम् ।
गवां कृष्णा बहुक्षीरा गुणे तत्र प्रदर्शितम् ॥ ३७२
धावंश्च गच्छतां शीघ्रः क्रियायां दर्शितं पुनः ।
नृषु गोषु च गच्छत्सु तत्र तत्र च सप्तमी ॥ ३७३

६४० । पञ्चमी विभक्ते । २।३।४२

सति निर्द्धारणे यत्र विभागः पुनः कल्प्यते ।
तत्र निर्द्धारणाश्रयात् पञ्चमी स्यादिति स्थितिः ॥ ३७४
भेदे यत्र विभागः स्यात् तत्र सूत्रं प्रवर्त्तते ।
बाधने च पुनः सूत्रं षष्ठीमिह च सप्तमीम् ॥ ३७५
पाटलिपुत्रकेभ्यः स्युराढ्यतरा हि माथुराः ।
भेदे चात्र विभागे स्यान्निदर्शनं सतां मते ॥ ३७६

६४१ । साधुनिपुणाभ्यामर्च्चायामप्रतेः । २।३।४३

न प्रतिर्युज्यते यत्र पुनरर्च्चा च गम्यते ।
साधुना निपुणेन स्यात् विभक्तिस्तत्र सप्तमी ॥ ३७७
रामो मातरि साधुर्व्वा निपुणो वा निदर्शनम् ।
रामो पितरि साधुर्व्वा निपुणो वा तथा पुनः ॥ ३७८
न सप्तमी न चेदर्च्चा साधुर्भृत्यो महीपतेः ।
इह तत्त्वकथा ज्ञेया नार्च्चा पुनः प्रतीयते ॥ ३७९
यत्र प्रतिः प्रयुक्तः स्याद् द्वितीया स्याद् यथाप्रति ।
मातरं प्रति साधुः स द्वितीयायां निदर्शनत् ॥ ३८०

अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् (वा)

"अप्रतेः" स्यान्न केवलं स्यादप्रत्यादिभिस्तथा ।
आदियोगात् परस्यापि ग्रहणं स्याद् यथोचितम् ॥ ३८१
दृश्यते च परेर्योगादनुयोगान्न सप्तमी ।
कर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीया स्याद् यथाऽमृतम् ॥ ३८२
मातरि परि साधुः सः परियोगे निदर्शनम् ।
मातरमनु साधुः सः स्यादनौ च तथा पुनः ॥ ३८३

६४२ । प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च । २।३।४४

प्रसितेन तृतीया स्यादुत्सुकेन तथैव च ।
पक्षे च सप्तमी प्राप्ता चकारेण धृता भवेत् ॥ ३८४
प्रसितो हरिणा चैत्रो हरौ वा स्यान्निदर्शनम् ।
उत्सुको हरिणा चैत्रो हरौ वा स्यात्तथा पुनः ॥ ३८५

६४३ । नक्षत्रे च लुपि । २।३।४५

लुप्यति प्रत्ययो यत्र प्रत्ययार्थो न लुप्यति ।
तृतीया सप्तमी तत्र नक्षत्रात् स्यात्तदर्थकात् ॥ ३८६
"मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् ।"
"मूलेन" च स्थितः शब्दः "श्रवणेन" स्थितः पुनः ।
इह स्यात् लक्षितः कालो शब्दो यदा तथा तथा ॥ ३८७

६४४ । सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये । २।३।७

द्वयोः कारकयोर्मध्ये कालोऽध्वनौ च यौ मतौ ।
सप्तमी च भवेत्तयोः पञ्चमी च तथा पुनः ॥ ३८८
अद्य भुक्त्वा द्व्यहे भोक्ता द्व्यहाद् भोक्ता निदर्शनम् ।
क्रोशे लक्ष्यमिहस्थोऽयं क्रोशाल्लक्ष्यं च विध्यति ॥ ३८९

६४५ । अधिरीश्वरे । १।४।९७

स्व-स्वामिभावसम्बन्धे भवेदधिस्तथैव च ।
अधिभुवि स्थितो रामः अधिरामे तथा च भूः ॥ ३९०

६४६ । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी । २।३।९

अधिकन्तु मतं यस्माद् यस्यैश्वर्य्यं मतं भवेत् ।
कर्मप्रवचनीयत्वे सप्तमी स्यात् ततः पुनः ॥ ३९१
भवेदुपपरार्धे च हरेर्गुणा निदर्शनम् ।
स्यादधिभुवि रामश्च निदर्शनं तथा पुनः ॥ ३९२

६४७ । विभाषा कृञि । १।४।९८

भवेदधिः करोतौ वा यदीश्वरो मतो भवेत् ।
निदर्शनं यदत्र त्वामधिकरिष्यतीति च ॥ ३९३
ईश्वरो विनियोगेन तदर्थं इह गम्यते ।
न गति र्न "तिङि" प्राप्तं न निघातस्तथा भवेत् ॥ ३९४

कारककारिका समाप्ता ।

ग्रन्थकृत्-परिचयः

भुवनो जनको यस्य माता यस्य मृणालिनी ।
प्रतिभा भगिनी यस्य भगिनी च मनोरमा ॥
हरिणायां जनिर्यस्य ढाकायामिति मण्डले ।
रामपुरहाटे यस्य स्थितिरिह च कर्मणा ॥
सोऽहं हरिपदो दत्तः करोमि कारिकामिह ।
अष्टादशशतात् परं पञ्चनवतिवर्षके ॥
वैशाखे तु धृतो ग्रन्थो ज्येष्ठे ग्रन्थः समापितः ।
विंशतिर्दिवसास्तावद् रचनायां गता मम ॥
सप्तदशं दिनं ज्येष्ठे गुरुवारः स्थितस्तदा ।
कृष्णपक्षे चतुर्द्दश्यां कृतिः समापिता मया ॥
"ऊर्म्मिः" कृता कृताः "कूहा" "लिपिः" "खुकी" कृता मया ।
"सम्पुट" च तथा "वर्षाशतकं" च मया कृतम् ॥
पाणिनीये तिङ् विषये "तिङ्कारिका" कृता मया ।
अस्मिन् ग्रन्थे स्थिताः श्लोकाः शतान्यष्टौ च सप्ततिः ॥

कारकप्रकरणे श्लोकाः — ३९४ ।

इति—

श्रीहरिपददत्तविरचितायां व्याकरणकारिकायां
प्रथमः खण्डः समाप्तः ।

तत्र प्रथमे खण्डे श्लोकाः—

संज्ञायाम्—	२३६
परिभाषायाम्—	१२२
सन्धौ—	५६०
शब्दाधिकारे—	३१२४
अव्यये—	२०
स्त्रीप्रत्यये—	३५१
कारके—	३९४
	४८०७

साकल्येन प्रथमे खण्डे श्लोकाः ४८०७ ।

———

व्याकरणकारिका

(प्रथमः खण्डः)

विषयसूची

व्याकरणकारिका

(भूमिका)

व्याकरणकारिका